EN NY TEKNIK GÖR ENTRÉ

EN NY TEKNIK GÖR ENTRÉ

Stentryckets etablering i Sverige

Gunnel Hedberg

LUND 2018

För- och eftersättsblad: Johan Kindborg. Helgeandsholmen. O.p.d.
Foto från Bo Peder Gyllenswärd, Saltsjöbaden.

ISBN 978-91-7753-575-1
e-ISBN 978-91-7753-576-8

Formgivning: Henrik Hast
Texten satt med Indigo Antiqua 2
Inlagan är tryck på 100 grams Neujet matte

Bokhistoriska skrifter 9

Tryck hos Eurographic Group 2018

Innan en fullständig svensk bokhistoria kan skrivas […] *måste först ett betydande förarbete göras, material måste samlas, bibliografier skrivas och vissa delar av ämnet måste först försöksvis behandlas.*

HENRIK SCHÜCK I *BIDRAG TILL EN SVENSK BOKHISTORIA*, (1900).

INNEHÅLL

Del I Inledning 13

Syfte och frågeställningar 16
Disposition 21
Perspektiv 21
Metod 26
Använt material 29
  Arkivmaterial 29
  Övrigt material 34
Avgränsningar 41
Tidigare forskning 46
  Svensk forskning 46
  Internationell forskning 51
Några läsanvisningar 56
  Förkortningar 56
  Hänvisningar 57
  Bildmått 57
  Priser 58
  Måttenheter 58
  Gatunamn 58
  Stavning av namn m.m. 59

Del II En ny teknik sprids över världen 61

Stentryck eller litografi – vad är det? 63
Uppfinningen 64
Arbetsgången 66
Spridningen 67
  Termer 70
  Termer i verkbeskrivningen 72
  Några centrala tekniska termer använda på olika sätt genom tiderna 73
  Firmering och signering av litografiskt tryck 74
  Marcel de Serres indelning av olika slags tryck 74

Stentryckets förutsättningar i Sverige: Ett land i omdaning 77
Den legala ramen 77
Överhetens granskning av boktryckerierna 78
Rätten att trycka 78
Rätten till verket 79
Befolkningsunderlaget 81
Skråorganisationen – en ålderdomlig samhällsstruktur under upplösning 81
Boktryckeri-Societetens årsförteckning 82
Begynnande teknikomvandling hos handtryckerierna 83
Papper 84
Förspel inför en svensk etablering 85
Kunskap om en ny tryckteknologi sipprar in i landet 85
Praktiska försök i Stockholm 1811 87
Det första stentryckta arket i Sverige? 91
Stentryckeriförsök i Lund 1816/1817 98
Mannerhjerta vill foga ett stentryckeri till sin musikhandel 99
Omfattningen av Åhlströms privilegium fastställs 106
Förslag på Riddarhuset om ny stödform till inrättandet av nya stentryckerier 109
Olika organisationsformer:
Beställningstryckeri eller subsidiär verksamhet? 114
Förnäma entusiaster visar intresse 116

Del III Enskilda stentryckerier under det första decenniet i Sverige 123

Fehr och Müller kommer till Stockholm 125
Louis Marie de Camps, inofficiell stentryckeriinspektör 126
Finansieringen av inrättandet av stentryckeriet 129
Kungligt stöd till stentryckets introduktion 137
Ludwig Fehr d. ä. 139
Fehr i Karlskrona 147
Fehr i Göteborg 148
Fehr i Norge 150
Gottlieb Louis Fehr 153
Carl Müller 155
Müllers namnteckning 155
Müllers bakgrund 156
De litografiska tryckpressarna 159
Stentryckeriet Fehr & Müller etableras 163
Firma Fehr & Müller upphör 169
Carl Müllers stentryckeri 1819–1830 174
Carl Müllers hushåll i Stockholm 174
Sammanställning av lärlingar och arbetare i stentryckeriet under åren 1818–1830 178
Övriga i stentryckeriet 179

Beställningstrycket 182
Kartor, mera fornminnen m.m. 195
Vetenskapligt tryck 203
Statligt tryck 204
Sällskapsspel 205
Böcker för barn 207
Topografiska vyer 207
Porträtt 220
Uniformsplanscher 228
Musikalier 233
Haeffners koralbok 238
Musikalietidskrifter 242
Papper 256
Förläggaren 256
Jan Peeter van Suchtelen 257
Carl Müllers zinktryckeri 260
Carl Müllers epilog 261
Carl Müllers konkurs 1831–1833 267
Carl Müllers ekonomi 268
Sophie Müllers stentryckeri 273
Lithografiska Tryckeriet i Stockholm (I) (Mannerhjertas litografiska tryckeri I) 276
Löwstädts planerade stentryckeri 1821 288
Lithografiska tryckeriet i Stockholm (II) (Mannerhjertas och Löwstädts stentryckeri) 289
Stentryckeriets inventarier 290
U. E. Mannerhjertas lithografiska tryckeri (II) 294
Mannerhjertas fortsatta öden 295
Mannerhjertas ekonomi 298
Lithografiska Tryckeriet i Stockholm (III) (Löwstädts stentryckeri) 1821–1822 304
Inventarielista enligt Löwstädts konkurs 1822: 307
Löwstädts lithografiska tryckeri 1822–1824 310
Lithografiska Tryckeriet i Stockholm (IV–V) (Johanna Grönlunds respektive
Carl-Axel L'Oranges stentryckeri) 326
Löwstädts sista år 331
Ernst Graeffs stentryckeri 333
Fabian Holmgréns stentryckeri 336
Holmgréns förlag 341
Holmgréns konkurs 1824 343
Holmgréns återkomst till Sverige 345
Carl Gustaf Kjellströms stentryckeri 347
Laurens Westerbergs stentryckeri 350
Dreyers stentryckeri 354
Franz von Schober 358
Dreyer anlägger eget stentryckeri 360
Dreyer åter i Stockholm 365

Militärt engagemang i stentrycket 365
Generalstabens Lithografiska Inrättning 366
Schéeles stentryckeri 370
Schéeles nottryckeri 391
Stentryckeriverksamheten utökas 392
Konkurser 395
Litokromi 397
Finska värvningsförsök 398
Schéeles ritskola 400
Typo-lithographie 400
Åtal och straff 402
Ryssland 408
Åter i Sverige 412
Schéeles ekonomi 413
Johan Gjöthströms stentryckeri 415
Gjöthströms ansökan om förlagslån 417
Anckarsvärds ruinverk 425
Gjöthströms ekonomi 437
Gjöthström & Magnussons stentryckeri drivs vidare efter Gjöthströms död 437
Runbom & Schulténs stentryckeri 439
Övertryckstekniken börjar tillämpas på allvar i Sverige 442
Kompanjonskapet upplöses 442
Runboms vidare öden 444
Schulténs vidare öden 446
Olof Sundels lithografiska etablissement 448
Ludvig Ebelings första stentryckeri 452
Ebelings återtagna stentryckeri 460
Ebelings tredje och senare stentryckeriförsök 465

Del IV Stentryckerierna under det första årtiondet: en sammanfattning 469

Stentryckerierna under det första årtiondet: en sammanfattning 470
Resultat: Stentryckerierna under perioden 470
Lokalisering 470
Kostnader och finansiering 475
Bokföringen 481
Investeringsbehov 483
Lokalförsörjning 489
Stentryckeriet som subsidiär verksamhet 492
Kompetensförsörjning 492
Lärlingar 494
Övriga medarbetare i stentryckeriet 496
Utrustning 496

Arbetets organisering 497
Produktinriktning 504
Samverkan med externa aktörer 506
Kampen mellan gravyr och stentryck: en fråga om ändrade preferenser 506
Det kalligrafiska titelbladet 510
Slutord 511

Del V Bilagor 513

Källor och litteratur 519
Periodica 549
Författningar (årstrycket resp. SFS) 552
Litteratur 555
Databaser 587
Tack till institutioner, som har bidragit med bilder ur sina samlingar 589

Övrigt 591

Efterord 593
Kort sammandrag 597
Abstract 601
Zusammenfassung 605

Register 611

Bildförteckning 625

INLEDNING

DEL I

BILD 1 Västra delen av Helgeandsholmen med Kv. Norrbro nr 5, där tyskarna Ludwig Fehr och Carl Müller etablerade ett stentryckeri 1818. Pilen visar stentryckeriets läge. På kartan från 1875 har broförbindelsen norrut över vattnet tagits bort. Gamla Norrbrogatan har istället kopplats ihop med Nya Norrbro. Gående figurer på Gamla Norrbogatan symboliserar det liv och den rörelse som ägde rum. Trappstegen i förgrunden ner till vattnet visar att det var lätt att transportera frakter via båt.

Hustak med blågrå färg betecknar hus i offentlig ägo. Kungens enskilda egendom har fått samma färgbeteckning. Byggnaderna på Helgeandsholmen revs på 1890-talet för att ge plats åt riksdagens hus.

Utsnitt ur ”Stockholm”, karta i kavaljersperspektiv, av Heinrich Neuhaus 1875. Foto: Martine Castoriano, Malmö.

I Stockholm passeras Helgeandsholmen på båda sidor av Mälarens vatten när det strömmar från Riddarfjärden genom Norrströms två grenar ut mot Saltsjön. På ena sidan om Norrbro fanns den egentliga Staden (Stadsholmen), senare Gamla staden, på den andra Norra malmen. Helgeandsholmen och dess broförbindelser var länge den enda länken mellan Gamla staden och förstaden Norra malmen, förenade först av träbroar, sedan också av en stenvalvsbro, [Nya] Norrbro.

Helgeandsholmen var en plats med historiskt stark boklig anknytning. I Norrströms södra strömfåra låg en gång Sveriges första pappersbruk.[1] Kungliga boktryckeriet låg vid Mälarsidan från 1680-talet till 1747. Namn som Niclas Wankiff, Wankiffs änka eller Henric Werner har passerat revy som föreståndare för tryckeriet. I hus nr 3 på gatan genom Norrbro hade Hedvig Charlotta Nordenflycht – en av de främsta på den svenska litteraturens dåtida parnass – hyrt bostad på 1760-talet.[2] På nyåret 1768 lämnade Kungliga biblioteket sitt viste i greve Pers hus, där det fått inhysas efter den stora slottsbranden 1697.[3] Linnés boktryckare, Lars Salvius, installerade sig på holmen under andra hälften av 1700-talet och byggde om Kronans hus på egen bekostnad för att det skulle passa hans tryckerirörelse.[4]

Helgeandsholmen var en plats som sjöd av liv och rörelse – 1818 var drygt två hundra personer fast boende på holmen.[5] Då fanns, förutom det väldiga stallet med plats för ett hundratal hästar, ett flertal ekonomibyggnader, som tillhörde kungliga slottet.[6] Flera hus på holmen, ”Kongl. Maj:ts och Kronans hus” med adress gamla Norrbro, tillhörde sedermera kung Karl XIV Johan enskilt, bland dem hus nr 5.[7] Karl Johan hade som

1 Sjödin, Lars, De äldsta pappersbruken i Sverige. Clemensson, Gustaf, (red.), *En bok om papper tillägnad Carl Joh. Malmros*. Andra uppl. Uppsala 1945, s. 155. Jfr Jerkeman, Per, Papperstillverkningen i Stockholm har varit föga framgångsrik. *Nordisk pappershistorisk tidskrift* 2018: 2, s. 23f.

2 SSA ML 1760. Jfr *Carl Michael Bellmans skrifter. Dikter till enskilda* I. Stockholm 1942, s. 161f.

3 Sundström, Einar, *Om Kungl. Bibliotekets äldre kataloger*. Stockholm 1929, s. 12; Nordin, Jonas, Plikten bakom allt. Pliktleveranshanteringen vid det kungliga biblioteket under 1700-talet. Czaika, Otfired, Nordin, Jonas & Snickars, Pellle, *Information som problem. Medieanalytiska texter från medeltid till framtid*. Stockholm 2014, s. 22. (Mediehistoriskt arkiv. 26).

4 Flintberg, Jacob Albrecht, *Borgerlige Förmoner och Skyldigheter*. I. Stockholm 1786, s. 101.

5 SSA KTL, Kv. Norrbro, 1818, fs. 14–15. (SSA/0031/06/G1 AA/201 (1818)).

6 Djurberg, Daniel, *Utförlig Geografie*. 4. *Beskrifning af Svearike*. Stockholm 1806, s. 250. (Stallholmen).

7 SSA ML Klara nedre 1830 (E04396, 2/42). Jfr Ferlin, P. R., *Stockholms stad*. I. Stockholm 1858, s. 573.

kronprins 1816 privat köpt in dem.[1] Huset Norrbro 5 hade tidigare använts för uthyrning av rum för resande, men i oktober 1817 upphörde uthyrningsverksamheten.[2] Ett avtal hade då slutits med två tyskar och huset bereddes bl.a. för deras ankomst. Här skulle Sveriges första yrkesmässigt drivna stentryckeri komma att verka.[3] De två inkallade stentryckarna, Carl Müller och Friedrich Ludwig Fehr, samt Fehrs son, installerades här strax före nyåret 1818.

Vid Fehr och Müllers ankomst var det snö och yrväder i Stockholm. Medeltemperaturen låg 30 december 1817 kring minus 20°, vilket talar för att det inte var öppen sjö på Östersjön.[4] De måste således ha kommit resande landvägen.[5] En resa från Berlin till Stockholm tog vid denna tid ca en vecka i anspråk.[6] Reseersättningens storlek talar för att de reste bekvämt.[7]

Syfte och frågeställningar

En ny tryckteknik, kallad stentryck eller litografiskt tryck, introducerades på allvar i Sverige våren 1818. Avhandlingen syftar till att kartlägga etableringen av denna teknik, genom att fokusera på följande frågor:

- Vilka stentryckerier fanns under första decenniet och hur var de lokaliserade?
- Vad kostade det att starta ett stentryckeri och hur finansierades det?
- Hur var de tidiga stentryckerierna utrustade och organiserade?
- Vilken var deras huvudsakliga produktionsinriktning?

Det är en välkänd sanning, att tryckutgivare inte bara har att lägga tekniska och estetiska aspekter på produktionen. Ekonomiska förutsättningar måste beaktas. En ny billigare teknik kan förändra förutsättningarna för tryckutgivning högst väsentligt. Trots att inte heller den litografiska stenen kunde tryckas samtidigt med en typsats var den litografiska tekniken eller stentrycket en sådan ny revolutionerande teknik.

1 Ulfsparre, Georg, *Från Karl XIV Johans dagar*. Stockholm 1907, s. 11. Jfr Bååth, L. M., *Helgeandsholmen och Norrström*. II. Stockholm 1918, s. 206.
2 *SPT* 11/10 1817, s. 7. ”Uti Huset Nº 5 wid Norrbro finnas hädanefter icke några Rum för Resande”.
3 I ansökan om att få stanna skrev Fehr sitt namn: Frid. Lud. Fehr. (RA F 5 Biographica, Underdånigt Memorial 26/2 1818: Friedrich Ludwig Fehr och Carl Müller).
4 Enligt *IT* 7/1 1818 hade posten till Eckerö inte kunnat sändas från Stockholm p.g.a. ”storm och is uti hafwet” vid upprepade tillfällen kring nyåret. – Uppgifterna om medeltemperaturen från Sveriges meteorologiska och hydrologiska institut (SMHI), Norrköping, (Meteorologiska Obsevationer hållne År 1817 uti december).
5 Det är osäkert vilken väg till Stockholm, som de tre nyanlända valt. De finns inte noterade som inpasserade genom tullen i Helsingborg under november eller december månader 1817.
6 Layton, Robert, *Berwald*. Stockholm 1956, s. 58. Franz Berwald reste i juni 1829 från Stockholm till Berlin – en resa som tog mer än en vecka i anspråk.
7 RA/BFA Hovförvaltningen. Karl XIV Johans räkenskaper. Kapsel nr 1. Räkenskaper för 1817. Extraordinära utgifter 31/12 1817 ”Payé p[ou]r frais de voyage des lithographes – 200 rd”. (Betalat för omkostnader för litografernas resa).

Utöver ekonomiska faktorer att ta hänsyn till tillkom legala. Ett beviljat kungligt privilegium förr hade samma funktion som en beviljad patenträtt har idag. Privilegiet skulle hindra andra från att konkurrera på samma marknad under viss tid. Tryckprivilegierna skulle ekonomiskt möjliggöra en utgivning eller befordra innovationer. I en förändrad teknikmiljö, kan emellertid ett gammalt privilegium, om än givet i högst vällovligt syfte, bli en tvångströja, ett hinder för fortsatt utveckling. När litografisk teknik först skulle introduceras i Sverige stötte ett sådant gammalt privilegium till som ett stort hinder. Privilegiet kunde någon gång utformas eller uppfattas så, att det omfattade ett helt produktområde, så som var fallet med utgivningen av musikalier i Sverige. Eftersom stentrycket ansågs vara särskilt väl lämpat för just nottryck och de första propåerna om inrättandet av ett stentryckeri var kopplat till musikalieutgivning, blev introduktionen av stentrycket i Sverige fördröjd nästan ett decennium till 1818 på grund av att ett gammalt privilegium stod i vägen. När introduktionen så äntligen sker är det på initiativ från högsta ort.

En hel del har redan skrivits om stentryckare och stentrycket i Sverige, inte minst om den första tiden. Karaktären på dessa studier varierar från försök till en första översikt, trots otillräckligt empiriskt underlag, till attribueringar av enskilda tryck. Ambitionen här är att komplettera bilden och närgranska redan framtagna fakta. Först när ett konkret faktaunderlag föreligger om de stentryckerier som verkat under en viss period, går det eventuellt att dra slutsatser om vilken roll stentrycket har spelat. Eftersom det var till Stockholm, som stentrycket först infördes i Sverige, hamnar huvudstadens stentryckande företag i fokus. Vad som eftersträvas i denna studie är att i någon mån få en motsvarighet för stentryckeriernas del till Bengt Bengtssons *Stockholms konstförvanter.* (1946), dvs. att försöka åstadkomma en samlad bild av stentryckeriernas första tid i Sverige.[1] Bengtssons empiriska undersökning av typtrycket under 1820-talet har emellertid kunnat göras med andra förutsättningar än en undersökning av stentrycket under samma tidsperiod kan. Boktryckarna levde i en traditionsrik miljö, som i stort sett förblev i sina gamla former till långt in på 1800-talet. Utom att boktryckerierna var fler till antalet och sysselsatte mångdubbelt fler personer, har en del av deras gamla tryckpressar och annat materiel bevarats som klenoder till eftervärlden, till skillnad från stentryckeriernas utrustning. Artefakter, efterlämnade fysiska föremål rörande svenska stentryckerierna, såsom bevarade pressar och materiel från framställningsprocessen, härrör från långt senare tid. Undantagen är ett stort antal litografiska tryck och några mobila litografiska handpressar. Den ena av dessa handpressar har tillhört kronprins Oskar (I) och ägs nu av Nordiska Museet, Stockholm, och går under den oegentliga beteckningen Karl XIV Johans fältpress. Den andra litografiska handpressen, som är något ofullständigt bevarad, finns i Sjöhistoriska Museet, Stockholm.[2]

1 Bengtsson, Bengt, *Stockholms konstförvanter*. Stockholm 1946.

2 Jfr Schéele, Carl von, *Beskrifning öfver den lithographiska handpressens begagnande*. Stockholm 2013, s. 7ff. – Sjöhistoriska museets tryckpress finns avbildad på internet ”Digitalt museum ID 257” (18/1 2018).

Inget företagsarkiv från ett stentryckeri från det första årtiondet i Sverige finns bevarat. Den veterligen äldsta bevarade resten av ett stentryckeriföretags arkiv är en beställningsbok från 1846 från Stockholmsbaserade Salmson & Ström.[1] De handlingar som finns bevarade från stentryckets pionjärtid är ofta tillkomna i samband med domstolsförrättningar och liknande. De stentryck som har bifogats inlagor till rådhusrätt, hovrätt eller andra myndigheter i olika sammanhang har emellertid i de flesta fall gallrats ut. Enstaka exempel finns att ett bilagt stentryck har bevarats i det rättsliga arkivmaterialet.[2] Endast ett fåtal brev och skrivelser från stentryckare finns i behåll.

Desto rikare är det forskningsmaterial, som finns bevarat i form av tryckprodukter från de olika stentryckerierna. Inte sällan görs en artificiell gränsdragning mellan arkivmaterial och produktmaterial.[3] Produkterna, trycken som kom ur pressarna, är oupplösligt förenade med sitt företag.

Den samtida lagstiftningen och lagtillämpningen är av flera skäl en viktig källa. Utom att påbjudna bestämmelser kan förklara faktiska händelseförlopp, så kan rättsmaterial och handlingar upprättade vid olika myndigheter ge detaljupplysningar, som knappast står att finna någon annanstans. Konkursprotokoll, bouppteckningar och taxeringslängder kan i bästa fall hjälpa till att ge kunskap om var och hur ett stentryckeri var inrättat.

Under 1800-talets första hälft utgjorde hushållet alltjämt grunden för att driva ett företag. Stentryckeriernas anknytning till sina ägare är följaktligen stark under perioden. Eftersom det sammantaget finns så fåtaliga uppgifter om dessa tryckeriers verksamhet i officiella dokument eller i kända samtida beskrivningar, prövas här huruvida det går att få fram fakta om stentryckerierna via uppgifter om deras ägare. I den mån personalia är kända om i första hand dem som ägde eller verkade i stentryckeriet, har sådana uppgifter noterats. De kan bidraga till att ge tekniska och ekonomiska aspekter på produktionen, sociala eller juridiska uppgifter avseende företaget och dess arbetskraft. Det är oundvikligt, att det här uppstår en ojämnhet, i det att det finns fler detaljer i källmaterialet om ett stentryckeri och dess ägare, medan de kan vara mera sparsamt förekommande i samband ett annat. I åter andra fall är källmaterialet synnerligen magert. Frågor rörande de enskilda företagens tekniska utveckling, de fortgående vardagliga förbättringarna och förändringarna, de tekniska och kvalitativa skillnaderna mellan olika stentryckerier eller inom ett stentryckeris olika arbetsmoment, liksom tekniska skillnader inom ett stentryckeri från tid till annan rörande framställningen av produkterna, är hela tiden aktuella och får sällan uttömmande svar, om ens något svar alls. Förre riksarkivarien Erik Norberg uttryckte detta för historieforskningen så bistra faktum i en pregnant formulering: ”Historiska gestalter vandrar mellan skuggorna. På

1 Beställningsboken från Salmson & Ström finns nu i Esseltes arkiv i Centrum för näringslivshistoria i Stockholm.

2 Se nedan avsnittet om Carl von Schéele.

3 Staunstrup, Pontus, Att bevara och presentera näringslivets historia. […]. s. 32.

somliga faller ljuset så jämt och starkt att de nästan framstår i helfigur, medan andra bara skymtar till för ett kort ögonblick".[1]

Teknikskiften kan ge upphov till stora samhällsomvandlingar. Förvandlingen kan ta lång tid och vara av komplex natur. Sambandet kan vara dolt under lager av andra skeenden. Den som framför allt lyft fram sambandet mellan införandet av en tryckteknik (rörliga typer) i mitten av 1400-talet och därmed möjligheten att massproducera texter, med de stora omvälvningar som sedan följde i Europa, är historikern Elizabeth L. Eisenstein i *The Printing Press as an Agent of Change.* (1979). Hennes utgångspunkt var kommunikationsforskaren Marshall McLuhans teori om att det sätt eller den form på vilket en text presenteras påverkar hur mottagaren uppfattar själva budskapet.[2] McLuhan hävdade dessutom att tryckpressen med dess standardiserade bokstäver och repetitiva karaktär i grunden omformade människors sätt att tänka och i förlängningen hela det geopolitiska landskapet.[3] Eisenstein ville visa att renässansens samhälle, dess vetenskapliga, kulturella, politiska och religiösa miljö förändrades i grunden i en komplex växelverkan, därför att åtkomsten till text blivit en annan. Texter var inte längre förbehållna slutna skrivarmiljöer, där texterna skrevs av för hand i synnerligen tidskrävande processer. När texterna istället framställdes i en bokpress, kunde de spridas, läsas och begrundas av så många fler under samma tidsrymd. För vetenskapssamhället och i förlängningen hela den västerländska civilisationen var boktrycket en landvinning av omätbar betydelse; härefter kunde lärde diskutera med varandra, även på avstånd, i vetskapen att de diskuterade i princip samma text. I centrum för renässansens kulturella miljö stod tryckeriet, den nya tidens främsta exempel på ett företag, som växte fram ur en ny penningstyrd miljö. Eisenstein pekade också på den oro som Gutenbergs pressar skapade i skrivarverkstäderna, för vilka boktrycket med rätta upplevdes som ett existentiellt hot.

Mot uppfattningen att en standardiserad text kunde medföra så genomgripande förändringar vände sig Adrian Johns i *The Nature of the Book. The Print and Knowledge in the Making*, (1998). Johns kunde påvisa att texten, dess utseende och mottagande, var långt mera beroende av de människor som hanterade dess framställning i olika faser.[4] Text och bild kunde förvanskas och återigen förändras i en lång processkedja med flera händer i olika länder inblandade.

Införandet av stentrycket var, liksom en gång införandet av tryck från rörliga typer, ett historiskt teknikskifte inom medieframställningen. Även om uppfinnaren Alois Senefelder ursprungligen letade efter en billig metod med vars hjälp han kunde få tryckt sina författade skådespel, så framträdde tekniken tidigt som ett billigare alternativ till

1 Norberg, Erik, Historien om Arvid Christian Storm eller Lasse Lucidor och den svensk-norska unionen. Reimers, Pontus, (red.), Arkiven sjunger. Nedslag i svensk musikhistoria. *Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven*. Stockholm 2011, s. 363.

2 McLuhan, Marshall, *Gutenberg galaxen*. Stockholm 1969. (Originalets titel: *The Gutenberg Galaxy*. Toronto 1962).

3 Ibid. s. 275ff.

4 Johns, Adrian, *The Nature of the Book*. Chicago & London 1998, passim. Jfr Goldstein, Carl, *Print Culture in Early Modern France. Abraham Bosse and the Purpose of Print*. Cambridge & New York 2012, s. 1ff.

gravyren för tryckning av musikalier och bilder. Först med senare utvecklade tekniker, vid mitten av 1800-talet, i vilka man drog en skyddande hinna över kopparplåten (förstålning), blev koppartryckets användning, inte minst inom kartframställningen, återigen ekonomiskt intressant.[1] Under andra halvan av 1800-talet blev litografisk teknik en brygga till andra stora tekniska förändringar inom medieframställningen, som fotografisk teknik, fotolitografi och offsettryck, då olika kombinationstryck användes.

Det litografiska trycket kombinerades även i Sverige tidigt inte sällan med kolorering för hand, liksom man tidigare, när man ville ha färgbilder, hade färglagt träsnitt eller koppargravyrer och längre fram under 1800-talet fortsatte att göra med trästick. Införandet av litografiskt tryck innebar inte en omedelbar förändring av illustrationen i böcker såtillvida att de olika tryckteknikerna för bildåtergivning kom att samexistera under flera decennier. Den – som man trodde – relativa enkelheten, goda exempel, attraktivare priser och allt skickligare litografer och stentryckare, vilka kontinuerligt tillförde tekniska förbättringar, gjorde emellertid att det inte dröjde länge förrän litografiska planscher slog igenom på bred front i olika slag av litteratur. Detta trots att det i början fanns ett visst motstånd att övervinna inom den vetenskapliga världen för att använda, vad man uppfattade som ett billigt tryck, som starkt kunde vara influerat och därmed manipulerat/förvanskat av litografen och följaktligen ansågs mindre tillförlitligt.[2] Här var Frankrike ett föregångsland. Där kom 1821–1831 det första stora anatomiska, litografiskt tryckta, planschverket (en beskrivning med 340 planscher av människokroppen).[3] Redan 1822 fanns ett par stentryckta anatomiska planscher i en svensk dissertation.[4]

1 Den franske gravören och fotografen Jean Ferdinand Joubert De la Fertés uppfann den galvaniska förstålningen vid mitten av 1800-talet. Tekniken innebar att plåtytan fick en härdande järnbeläggning genom att sänkas ned i ett strömförande bad. Förstålad plåt lär ha använts första gången 1857 för Luigi Calamattas reproducering av ”Monalisa.” – Bann, Stephen, *Parallel lines. Printmakers, painters and photographers in nineteenth-century France*. New Haven, USA & London 2001, s. 100.

2 Hentschel, Klaus, *Mapping the spectrum. Techniques of visual representations in research and teaching*. Oxford 2002, s. 120.

3 Cloquet, Jules Germain, *Manuel d'anatomie descriptive du corps humain, representee en planches lithographiees*. [Handledning i beskrivande anatomi av människokroppen genom stentryck]. Paris 1821–1831. – (En andra upplaga i mindre format utgavs i Paris 1825).

4 Åkerman, Jacob, (preses), *Observationes anatomico-pathologicae circa uterum atqve ovaria casu singulari illustratae quas venia exp. facult. Med. Upsal.* Lindström, Jacobus Nicolaus (respondent). [Anatomisk-patologiska studier av livmoder och äggstockar]. Uppsala 1822. Med två planscher stentryckta av Carl Müller, Stockholm. (Disputation ⅝ 1822).

Disposition

Studien är uppdelad i fem avsnitt.

1 Först en presentation av upplägg, använt material och tidigare forskning, samt en bakgrundsteckning av de historiska förutsättningarna för stentryckeriernas etablering.
2 Härefter redogörs för förspelet till de första etableringarna av stentryckerier, bl.a. de sonderingar som Ulric Mannerhjerta gjorde för att kunna starta ett litografiskt tryckeri i Stockholm som ett komplement till en musikhandel. Ett besvärligt hinder för att bevilja tillstånd att trycka noter med stentryck antogs vara det privilegium, som krigsrådet Olof Åhlström redan hade för graverade noter. Till förspelet hör också de tidiga litografiska försök, som gjordes i Stockholm av en grupp intresserade amatörer.
3 Det längsta avsnittet presenterar de enskilda stentryckeriföretag, som etablerades under ett drygt decennium i Stockholm. Framställningen följer dem kronologiskt i den mån det är möjligt; i huvudsak t.o.m. 1830.
4 I en sammanställning av stentryckerierna görs ett försök till en analyserande helhetsbild av de fragment som delstudierna av de olika stentryckerierna har vaskat fram.
5 Avslutningsvis samlas inventarieförteckningarna under rubriken Bilagor.

Perspektiv

> *Business history is the study of man's past, approached through study of the business activities of men and firms, with emphasis upon the vital flow of effort, upon policy and management, and upon the work done.*
>
> RALPH H. HOWER [1]

Ett stentryckeriföretag kan studeras från olika håll:

1 Hower, Ralph H., Problems and Opportunities in the Field of Business History. *Bulletin of the Business Historical Society* 15(1941): 2, s. 17.

1. GRANSKA FÖRETAGET, som anammat den nya reproducerande tekniken! De var entreprenörer i Joseph Schumpeters mening; människor som under eget risktagande och efter egna beslut förverkligade en produktionsprocess i kombinationer av nya produktionsmetoder, produkter, marknader, materiel och organisationsformer.[1]

Närstudier av individuella tryckföretag är nödvändiga för att man överhuvudtaget skall kunna göra synteser och generaliseringar av tryckproduktionen i stort.[2] I brist på bevarade företagsarkiv görs här ett försök att rekonstruera bilden med hjälp av tillgängliga, ofta indirekta, data kring företaget och företagaren.

Ett litet företag, som drivs av ägaren, är en informell och personlig organisation. Beslut om organisatoriska åtgärder fattas av ägaren själv.[3] De tidiga stentryckeriägarna har haft en gemensam ekonomi med sina företag. Det innebär att ett skärskådande av deras företag oundvikligen medför att man ofta kommer företagarens person in på livet. För att få en så heltäckande bakgrundsbild som möjligt har därför biografiska data på detaljnivå noterats.

2. GRANSKA FÖRETAGAREN, innovatören! Personmonografin som verktyg i den meningen att historien har formats enbart av en person, ”hjältemonumentet” eller äreminnet, var länge en forskning med lägre status i forskarsamhället.[4] Under de senaste årtiondena har läget förändrats och den vetenskapliga biografin har fått en renässans.[5] Biografisk teori och metod har med nödvändighet livligt ventilerats och gångna historikers metoder satts under lupp.[6] Personforskning är i själva verket som en schweizisk armékniv: en lång rad verktyg finns på en och samma gång i forskarens hand. Resultatet beror på vilket verktyg som väljs. Skall skildringen av kung × ge en bild av den starka nationalstaten eller är han en psykologisk undantagsfigur? Skall en helgjuten berättelse ges av en utveckling eller bestå av fragmentiserade infallsvinklar, som visar hur komplex kungens personlighet i själva verket var? Mentalitetshistoriker försöker kanske istället gräva fram dolda budskap, medan andra kommer med en socialhistorisk kritik, där statistiska beräkningar av mängddata skall garantera objektiviteten, på bekostnad av att enskilda aktörer inte kommer till tals.[7] Med så många möjliga utfall kan personforskning vid första anblicken te sig som högst subjektiv och godtycklig.

1 Schumpeter, *Business Cycles*. New York 1939, s. 102. Jfr Ullenhag, Kersti, Företagsforskning och förnyelse. *Historisk tidskrift* 1979: 3, s. 269 och Brozen, Yale, Business leadership and technological change. *American Journal of Economics and Sociology* 14(1954): 1, (Oct.) s. 13ff.

2 Tanselle, G. Thomas, The historiography of American literary publishing. *Studies in bibliography* 18(1965), s. 6.

3 Ulfsparre, Anna-Christina, Företagsarkiven – problembarn eller värstingar? […]. Stockholm 2002, s. 16.

4 Johansson, Alf W., Biografin och den svenska historievetenskapen. Rosengren, Henrik & Östling, Johan, *Med livet som insats*. Lund 2007, s. 27; Österberg, Eva, *Vänskap – en lång historia*. Stockholm 2007, s. 237ff.

5 Lundström, Bo, *Officeren som arkitekt och konstnär*. Uppsala 1999, s. 12; Rosengren, Henrik & Östling, Johan, (red.), *Med livet som insats*. Lund 2007, s. 7ff.

6 Ibid. Ambjörnsson, Ronny, m.fl., (red.), *Att skriva människan*. Stockholm 1997; Österberg, Eva, *Vänskap – en lång historia*. Stockholm 2007, s. 239.

7 Abrahamsson, Åke, *Ljus och frihet till näringsfång*. Stockholm 1990, s. 96ff.

Eva Rudberg har ifråga om arkitekturmonografin lämnat några tänkvärda synpunkter i ämnet, tillämpliga också på livsverks- eller yrkesbiografier i stort.[1] Utgångspunkten inom konst- och arkitekturhistoriografi är den schweiziske konstteoretikern Heinrich Wölfflin, vars maningar under sent 1800-tal vände historikernas intresse från konstnärerna till konstverken. Hans huvudtes, att formen skulle bestämma stilanalysen, kom att påverka även andra discipliner, som musikvetenskap och litteraturforskning. Wölfflins arbete blev skolbildande för flera generationer av konststuderande.[2] Även om motsvarande förändringar har skett också inom andra grenar av historieforskningen, så skrevs – och skrivs – en rad personmonografier inom alla fack, för att presentera och analysera en viktig gärning, spegla en epok, beskriva en teknikutveckling eller en kreativ process. Det gjordes därför att valet av en person som huvudfigur innebar en viss förenkling, som kunde göra forskningsområdet hanterbart, men ändå meningsfullt. Samtidigt innebär en personskildring, att man i vissa fall kommer en person nära; en person som är död och följaktligen inte kan försvara sig. En okunnig eftervärld tilldelar personer som en gång levat, karaktärsegenskaper de kanske aldrig har haft. Skildringen kan ta färg efter bara en episod eller ett yttrande om personen. Det må vara kung eller undersåte. Forskarens försök att närma sig det förflutna, kan bli till en tillrättalagd berättelse, som i själva verket har mycket lite gemensamt med den verklighet, som han eller hon vill tolka. Här har forskaren ett stort ansvar.[3]

Den biografiska ansatsen kan i sin tur utgå från en rad olika perspektiv. Historikern Eva Österberg radar upp en mängd sådana möjliga utgångspunkter med exempel i sin historik över en så svårgripbar aktivitet som vänskap.[4] En av dessa utgångspunkter är personens själva gärning.

Ett företag formas av en eller flera personer. Det borde således gå att få syn på företag i äldre tid om man kan få veta något om de öden som människorna bakom det fått. Biografiska data skulle då kunna användas för att bygga grundstommen till en historik över stentryckerierna.

För stentryckerierna i 1820-talets Stockholm är få konkreta fakta kända på individuell nivå. Alldeles särskilt gäller detta när det är fråga om fakta rörande företagens ans, skötsel och inre arbete. Det är via uppgifter om ägarna, som fakta här samlats in. Även tillsynes irrelevanta fakta har därför tagits med i förhoppningen att de kan hjälpa till att skapa en någorlunda förståelig bild av ett pussel där så många bitar fortfarande fattas. Något i en detalj kan kanske hjälpa till att förklara ett skeende eller tidfästa ett tryckdokument. Inte minst kan en till synes obetydlig detalj stödja eller förkasta en uppgift om exempelvis upphovsmannen till ett verk eller fråga om tidpunkten för dess tillkomst.

1 Rudberg, Eva, Arkitekturmonografin som arbetsmetod. *Konsthistorisk tidskrift*. 77(2008): ½, s. 64ff.
2 Wölfflin, Heinrich, *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe*. München 1915.
3 Rudberg, Eva, Arkitekturmonografin som arbetsmetod. *Konsthistorisk tidskrift*. 77(2008): ½, s. 64ff.
4 Österberg, Eva, *Vänskap – en lång historia*. Stockholm 2007, s. 240f.

3. STENTRYCKERIET SOM EN AKTÖR I ETT MEDIALT FLÖDE. Inte minst sedan 1982, då Harvardbibliotekets chef, bok- och idéhistorikern Robert Darnton, första gången presenterade en grafisk framställning av tryckmediernas livscykel, har det inpräntats i bok- och kommunikationshistoriker, att tryckkulturen består av ett stort sammanhängande flöde, mediemarknaden.[1] Modellen tar med så vitt skilda aspekter på mediaframställning och mediakonsumtion som socioekonomiska och legala aspekter och modellen har ofta återgivits eller citerats, ibland med tillägg, preciseringar eller omarbetningar.[2] Faktorer som ingår, medierar, i detta flöde, vare sig det gäller produktions-, distributions-, eller konsumtionsledet, påverkas av andra delar i kretsloppet och påverkar flödet i sin tur. Darntons modell är samtidigt en bild av ett stort tvärvetenskapligt fält. En forskare kan knappast greppa över allt i alla led, men bör vara medveten om sammanhanget. Explicit har Darntons modell inte använts här i avhandlingen, snarare är den underförstådd när empiriska fakta från olika verksamhetsområden samlats in. I det följande studeras en sektor inom tryckproduktionen, stentrycket. Sektorn är visserligen distinkt avgränsad genom sin teknik, men i sin verksamhet såväl i produktion som distribution beroende av andra aktörer inom livscykeln.

4. STENTRYCKERIETS PRODUKTER UNDER LUPP. Tryckta dokument kan beskrivas och analyseras på olika sätt. Traditionell historisk forskning utgår från innehållet i trycksaken genom att sätta in den och dess utgivning i ett idéhistoriskt, socialt, teknik- eller rättshistoriskt sammanhang. Ett annat tillvägagångssätt är att i anglosachsisk efterföljd gå på djupet i själva trycksaken, dess utseende, typer, papper, band m.m. Det är en sorts bokarkeologi, som delats upp i två grenar. Den ena benämnd deskriptiv bibliografi, som beskriver ett trycks fysiska egenskaper, och den andra är dess fördjupning: den analytiska eller kritiska bokforskningen/bibliografin.

Den *deskriptiva, beskrivande bibliografin* har sina rötter i 1600-talet, då boksamlare beskrev inkunablers fysiska karaktärsdrag, storlek, hur de var bundna, beslag i hörnen, papper eller pergament, typsnitt, förekomst av illustrationer m.m. Under det följande århundradet började bokforskare – istället för att utgå från en viss författares eller tryckares produktion – använda fysiska särdrag i de tryckta böckerna mera generellt för att undersöka en avgränsad tidsperiod. Därmed hade de fört den deskriptiva bibliografin från amatörernas krets till den vetenskapliga studerkammaren. Ytterligare ett steg togs när den engelske forskningsbibliotekarien i Cambridge Henry Bradshaw under andra hälften av 1800-talet utvecklade kollationeringen, – en sorts matematisk beskrivning av boken. Formlerna beskrev böckernas lägg, dvs. antal använda ark, samtidigt som han visade att sådana formler inte kunde skrivas utan en noggrann systematisk examinering

1 Darnton, Robert, What is the history of books. *Daedalus* 111(1982): 3, s. 65ff; Även i: Idem, *The Kiss of Lamorette*.New York & London 1990, s. 107ff. Idem, "What is the history of books" revisited, *Modern intellectual history* 4(2007): 3, s. 495ff; Idem, What is the history of the history of the books? *The Journal of American history.* 90(2003): 2, (Sept.), s. 555ff.

2 Exempelvis Björkman, Margareta, *Läsarnas nöje.* Uppsala 1992, s. 24 eller Appel, Charlotte, som gör en nyteckning av Darntons modell i *Laesning og bogmarked i 1600-talets Danmark.* I. Köpenhamn 2001, s. 20.

av trycksidorna. Ett lägg i boken kunde härstamma från en senare tryckning och därmed skilja ut sig från övriga kända exemplar av samma titel med samma tryckår på titelbladet. Vad som än orsakat dessa särdrag – inträffad olycka i boktryckeriet, författarens ändringar eller vad? – blev det sedan *den analytiske bokforskarens uppgift* att försöka belysa.[1] Kollationeringen som verktyg skulle senare utvecklas betydligt med amerikanen Fredson Bowers *Principles of Bibliographical Descriptions* (1949) – alltjämt standardverket i ämnet.

Forskningen under 1900-talet kom att få en helt ny inriktning med vad som kom att kallas Den nya bokforskningen, *The new Bibliography*. Det var då inte längre fråga om att bara fastställa att ett visst, bestämt typgarnityr hade använts av tryckare X, utan istället att genom noggranna undersökningar av tryckeriets materiel och arbetsgång undersöka textens eventuella förändringar under framställningsprocessen. Denna forskningsinriktning hade redan inletts med engelsmannen och Shakespeareforskaren Ronald Brunlees McKerrow, vars läroböcker från 1914 resp. 1928 blev instrumentella för generationer av nya bok- och litteraturforskare, tills hans landsman, bibliotekarien och professorn Philip Gaskells revidering av läroboken kom, *A new Introduction to Bibliography* (1972, flera senare utgåvor, den senaste 1995).[2] Den framstående bokforskaren G. Thomas Tanselle underströk att McKerrows styrka inte var en mängd pekpinnar, utan hans sätt att förmedla ett angreppssätt, en förmåga att lära ut hur egna upptäckter skulle göras genom att tekniskt granska detalj efter detalj i hela tillkomstskedjan.[3] Metoden fullföljdes av Gaskell och hans elever när de detaljstuderade hela processen med hjälp av en gammal järnpress i Gaskells ägo.

I *analytisk tryckforskning* är dokumentets framställningshistorik och hantverkstekniska sida huvudsaken. Det är som den tyske bokhistorikern Martin Boghardt påpekat, ofta en forskning, som grundas på indicier för att följa hela processen i mediehanteringen när den är en del i informationsförmedlingen.[4] Sedan tiden efter andra världskriget uppvisas flera lysande empiriska framsteg, som ny teknik gjort möjlig. Som exempel brukar nämnas flera av de studier som den amerikanske pappershistorikern Allan Henry Stevenson utförde, inte minst då han genom ingående studier kunde omdatera en inkunabel.[5] Det är fråga om en närgranskning av olika faktorer i de fysiska objektens tillkomsthistoria eller av olika moment i tillverkningen. Häri ingår studiet av tryckerier, distributionskanaler, tillverkningsmaterial eller den vidare hanteringen av dokumentet längs hela ”livscykeln”. Denna närgranskning av objekten är en förutsättning för att en noggrann beskrivning skall kunna göras.

1 Tanselle, G. Thomas, *Bibliographical Analysis. A Historical Introduction*. Cambridge m.fl. orter 2009. – Idem, *A Description of Descriptive Bibliography*. Washington 1992.
2 McKerrow, Ronald B[runlees], *Introduction to Bibliography for literary Students*. Oxford 1927.
3 Tanselle, G[eorge]. Thomas, *Bibliographical Analysis. A Historical Introduction*. Cambridge 2009, s. 17f.
4 Boghardt, Martin, Druckanalyse und Druckbeschreibung. [...]. 1995, s. 202ff.
5 Stevenson, Allan, *The problem of Missale speciale*. London 1967.

I följande studie följs både det historiska skeendet på nära håll och närgranskning görs av enskilda dokument. Två eller flera fakta kan när de ställs vid sidan av varandra i bästa fall generera ny kunskap och ge upphov till nya frågor. Därför används de olika perspektiven för att få en så sammansatt bild som möjligt. En trasig sten, som sätter spår efter stenens form på papperet hjälper till att bättre datera planschen i ett fall. En anteckning i en mantalsuppgift avslöjar när verksamheten upphörde helt och hållet i ett annat stentryckeri. Två tryck som läggs bredvid varandra kan avslöja att en olycka skett i stentryckeriet, spår som avsatts i papperet kan berätta hur stor sten som har använts, misstag i den skrivna litografiska texten kan avslöja att det inte är en utlärd litograf som skrivit den o.s.v. Avhandlingen mynnar ut i ett försök till en mer generell bild av stentryckerierna under perioden.

Metod

När de första stentryckerierna etablerades i Sverige gällde tryckfrihetsförordningen (TF), beslutad vid urtima riksdag 1812. Enligt denna lags § 1, mom. 5 skulle *boktryckare* inom en månad anmäla sitt nyinrättade tryckeri. Enligt Hovkanslerns tolkning gällde förordningen alla slags tryckerier, *som framställde skrift* [i TF:s mening], varför även en del *stentryckerier* har registrerats hos ämbetet. *Accidenstryckerier,* som tryckte sorgkort, visitkort o. dyl. vardagstryck, var undantagna, liksom musikalier utan text.[1] Också hos magistraten/överståthållaren i Stockholm har registrering av stentryckerier gjorts i vissa fall.[2]

Sökandet efter stentryckerier startade med Hovkanslerns förteckning över tryckerier i riket. Överståthållarens arkiv har använts som komplement, i den mån handlingarna har bevarats. Tidigare svenska och internationella forskningsarbeten, förordningar, tekniska manualer och resultatet av systematiska genomgångar av bibliografiska arbeten och tidningsårgångar fogades efterhand till redskapsarsenalen. Dr phil. Emil Hultmarks upprättade personförteckning över *Litografer och stentryckare* har använts som referensverk.[3]

För enstaka år har de numera digitaliserade förteckningarna olika *Register över mantalslängder* och Överståthållarämbetets *kronotaxeringslängder* genomsökts i sin helhet. För övriga år har flitiga nedslag i mantalslängder, mantalsuppgifter och kronotaxeringslängder gjorts för sökning efter specifik person.

1 I TF 1949 § 5, mom. 3 infördes att även bild utan text räknades som skrift. (SFS 1949: 105).

2 Enligt TF 1812 § 5 skulle den som inrättade ett nytt Boktryckeri, vid straffansvar, inom trettio dagar innan skrift var tryckt och utgiven, anmäla boktryckeriet hos magistraten i staden och landshövdingen/överståthållaren. Den senare vidarebefordrade anmälan till Hovkanslern. Enligt samma lag skulle utgivare anmäla periodicas titel och tryckort till Hovkanslern. Anmälningsbevis, (s.k. utgivningsbevis) utfärdades efter prövning; tidigare dömd för nesligt brott eller ovärdig att föra andras talan nekades bevis. – ([Årstrycket] 16/7 1812. Kongl. Maj:ts Och Riksens Ständers Fastställde TF [1812]. Med [...] ändringar. Stockholm 1818).

3 KB Stockholm, Accessionsnr 2002/17. Förteckningen finns i maskinskrift i en A- och B-upplaga i Kungliga biblioteket i Stockholm, vilka – så när som på några noteringar med penna – är identiska. Hultmarks personliga forskararkiv i Kungliga biblioteket omfattar sextiosex kapslar och lådor. (Totalt ca femton hyllmeter) – För avhandlingsarbetet har endast personförteckningen över stentryckare och litografer varit tillgänglig för konsultation.

Kronotaxeringslängderna (KTL) är uppbördslängder för schablonbeskattning (miniminivå inom varje klass av näringsidkare) efter beräknad inkomst för kommande år. Längderna för Stockholms stad återfinns i Överståthållareämbetet för uppbördsärendens arkiv i Stockholms stadsarkiv. De är – oftast – elektroniskt tillgängliga i fulltext via Riksarkivet/SVAR. Eftersom de är upprättade i fiskalt intresse, innehåller de inte sällan uppgifter om inkomstkällan. Den topografiska indelningen i mantals- och kronotaxeringslängderna följer församlingsindelningen, kvarter för kvarter i staden. Uppställningen sker familjevis och med noteringar om anställd personal, som hör till hushållet. Ibland har anställda, som flyttat ut också noterats. Uppbördslängderna är liksom mantalslängderna konstruerade efter husförhörslängdernas modell eftersom husförhörslängderna länge ansågs nödvändiga som kontrollinstrument för att de statliga längderna fördes korrekt.[1] Mantals- och kronotaxeringslängder över beskattningsbara personer skulle i Stockholm kvartersvis upprättas varje år med början den 24 oktober. Alla kvarter i staden skulle vara avklarade senast den 18 december.[2]

Den stomme av ett antal stentryckerier som blev resultatet i första fasen av undersökningen kläddes sedan med fakta från kyrko- och myndighetsarkiv samt dagstidningar. Aviseringar om nya böcker eller andra tryck eller om förändringar rörande stentryckerier, samt noteringar om gränspassager i *Post- och Inrikes Tidningar* och ankomna resande i *Aftonbladet* har hjälpt till att tidfästa dokument och händelser.

Mottagandet av de tidiga stentryckerierna speglas genom samtida omdömen som lämnats i små notiser i pressen. Arkiverade administrativa handlingar och domstolshandlingar, främst konkursprotokoll och boupptecknings, ger i förekommande fall substantiella fakta om stentryckeriets utrustning eller ägarens ekonomiska situation.

Tillgången på fakta är inte särskilt god när det gäller frågor om hur det gick till när stentryckaren fattade beslut om att han själv skulle förlägga ett arbete eller om hur det gick till när han fick ett uppdrag. De ibland till synes obetydliga aviseringar som stentryckarna införde om nya produkter eller förändringar i företaget är värdefulla inte bara för historiker, utan även för litteraturvetare och bibliografer. Som Beverly Schneller understrukit i sin studie rörande en Londonbokhandlares aktiviteter under ett år under 1700-talet, så ger tidningarnas annonser en unik information om såväl författarnas arbete och förläggarnas åtgärder, som om köpvanor hos publiken. Oftast avslöjar annonserna mer om trycksakens kretslopp än vad de tryckta uppgifterna om tryckare, tryckort och tryckår (impressum), fakturor eller företagarens personliga brev kunnat göra.

Annonseringar rörande nytryckta litografiska arbeten kan hjälpa till att datera tryckutgåvor och studera planering och genomförande av tryckprojekt. Samtidigt kan annonserna sammantaget avslöja företagets strategier för att marknadsföra sig, inte

1 Forssell, Arne, *Några bidrag till mantalskrivningslagstiftningens historia*. Stockholm 1932, passim.
2 Mantals- och skattskrifning i Stockholms stad. Lundequist, Nils, *Sammandrag af utfärdade äldre och senare Stadgar och Författningar angående Sweriges Rikes Kammar-Werk*. Stockholm 1821, s. 306f.

minst när det gällde produkter som förväntades ha lång lagerhållning.[1] Aviseringarna i pressen om nya stentryck kan ge uppgift när ett visst tryck kommit till stånd, dess omfång i ark räknat, samt pris, men tyvärr inte alltid vilket stentryckeri, som hade tryckt det. Säljfrämjande uppgifter om tryckets karaktär förekommer ibland, exempelvis att ett musikstycke skulle vara spelbart för de flesta. Vanligtvis var emellertid aviseringarna mycket kortfattade.

Hur förpackades och distribuerades de färdiga trycken till beställare, bokhandlare och övriga kunder? Transporterades de på samma sätt som importerat papper gjordes på 1860-talet, dvs. i kistor?[2] Mycket lite är känt om hur packningen av färdiga tryck i stentryckerierna gick till. På ett samtida stentryck från Karlsruhe syns packade buntar färdiga för leverans.[3] Har de svenska stentryckerierna tillämpat liknande arbetssätt? Så kan många detaljfrågor formeras efterhand i undersökningen.

Den bolagsbildning, som ägde rum vid 1800-talets början, löd i 1734 års lag under kapitel 15 i Handelsbalken, som avsåg handels- och fabriksrörelse. Behovet av en reglering för en mera sammansatt bolagsform växte fram med den rad av allmännyttiga och resurskrävande företag, som bildades under 1700- och 1800-talen: bolag för gruvor, banker, kanaler, dykeri- och bärgningsinrättningar, linneblekerier m.m.[4] Först med lagen om aktiebolag 1848, som trädde i kraft på nyåret 1849, drogs en tydlig gräns mellan företagarens och företagets ekonomiska ansvar; personligt ansvar lyftes bort från bolagets ägare och/eller ledning och ersattes av ett begränsat kollektivt ägaransvar, fördelat på ett antal lotter, aktier.[5] Tidningen Aftonbladet var det första tryckeriföretag som ”sattes på bolagsgrund”.[6] Det var den tjugoåriga aktiebolagslagen, som då kom till användning.[7]

1 Schneller, Beverly, Using newspaper advertiments to study the book trade: a year in the life of Mary Cooper. Brack, O. M., Jr, (ed.), *Writers, books and trade. An eighteenth-century English miscellany for William B. Todd*. New York 1994, s. 123 ff.

2 *GP* 21/4 1860, s. 3: Göteborgs import. (Stentryckaren Carl Grube har importerat ”28 lithograf-Stenar, 1 Kista papper”).

3 Se nedan bild 50.

4 *Trollhättan. Dess kanal- och kraftverk*. Stockholm 1911, s. 309. Jfr Nordström, J. J., *Afhandlingar hörande till Läran om Crediten*. Stockholm 1853, s. 45.

5 Om ett bolag före aktiebolagslagens tid inte erhållit oktroj (kunglig stadfästelse på viss ekonomisk verksamhet), såsom exempelvis Ostindiska kompaniet fick ett antal gånger, så var det ägarens/ägarnas personliga ansvar som gällde vid bolagsbildningen. Termen ”aktie” användes redan under Ostindiska kompaniets dagar under 1700-talet och förekommer i flera sammanhang i samband med delägarskap av företag under 1800-talet före aktiebolagslagens tid, exempelvis Westerås rederibolag, Trollhätte Canal- och Slusswerksbolag m.fl. Termen ”aktieägare” var då synonym med delägare. Termen aktie har, så vitt känt, inte använts i samband med stentryckerier under den tid studien avhandlar, möjligen med undantag av det aktiebrev som stentrycktes i Göteborg 1828. Termen ”bolag” nämns synonymt med kompanjonskap och torde då avse handelsbolag. Jfr annons i *PoIT* 1/1 1828, s. 2, där det talas om aktieteckning, bolag och bolagsstämma för ett bolag i annan bransch, vilket aldrig kom till stånd. Om aktier, aktiebrev och aktiebolagens historia gör Govert Indebetou en kortfattad beskrivning i boken *Svenska aktiebrev före år 1880*. Stockholm 1925, s. 6ff.

6 Ekdahl, Lars, *Arbete mot kapital*. Stockholm 1983, s. 57.

7 Idem, Företagsägare och företagsledning under tidig kapitalism. En studie av Stockholms tryckeriindustri 1752–1812. *Historisk tidskrift* 106(1986), s. 433ff.

Vikten av att underrätta omvärlden om förändringar i företagets ledning, främst i samband med ägarbyte, underströks genom en förordning från 1798. Företaget skulle skriftligen meddela magistraten i staden och häradsrätten på landet om sådana förändringar. Om företaget upphörde skulle samtliga berörda intressenter (”correspondenter”) underrättas såväl skriftligen som genom kungörelse i *Posttidningarna*.[1] För eftervärlden är dessa kungörelser om förändringar i ägarledet av stort värde.

För att få en uppfattning på aggregerad nivå av stentryckeriernas arbete och förhållanden, görs i ett slutkapitel en sammanläggning av de fakta som vaskats fram. Häri saknas kvantitativa uppgifter på produktionen, därför att underlaget för en bedömning om hur mycket som verkligen har tryckts är ofullständigt och alltför osäkert. Endast exempel på olika produktkategorier kan ges. I förekommande fall har angetts uppgifter om upplagestorlek av ett tryck, när en sådan uppgift är känd.

Använt material

Arkivmaterial

REGISTRATURET. I Riksarkivet i Stockholm (RA) förvaras registraturet, skrivelser till och från Kungl. Maj:t och statsrådsprotokollen.[2] Till arkivakterna har ursprungligen fogats handlingar, som inte alltid finns bevarade. Det kan bero på att sådana bilagor av utrymmesskäl skildes ut innan de arkiverades, men också p.g.a. senare gallring.

ANSÖKNINGAR TILL MANUFAKTURDISKONTFONDEN. I Riksarkivet finns Kommerskollegiets arkiv. Kollegiets ansvarsområde var vid början av 1800-talet mycket vidsträckt. Manufakturdiskontfonden, som kollegiet förvaltade fram till 1878, berör i hög grad några av de tidiga stentryckarna. Eftersom Kommerskollegium var remissinstans i frågor rörande ansökningar om lån från Manufakturdiskontfonden, (vars beslut fattades av Kungl. Maj:t i konselj), återfinns yttrandena i registraturet; handläggningen av lånen i övrigt finns bland fondens handlingar.

HOVKANSLERNS ARKIV. I RA finns Hovkanslerns stora arkiv. Det innehåller bl.a. en Förteckning över boktryckerier i riket i vilken också en del stentryckerier registrerats.

BREV. I Esplundaarkivet (RA) finns ett brev från Ulric Mannerhjerta från 1813, som visar på hans ihärdiga försök under den långa väntetiden på tillstånd att trycka noter, få myndigheterna att agera till förmån för stentrycket och mot existerande nottryckningsprivilegium.

1 [Årstrycket] 28/6 1798, Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning ang. Hwad Bolag i aktta böra. Redan i ett kungligt cirkulär 22/12 1791, om betalning för avisering i PoIT, sägs att en kungörelse inte ägde laga kraft förrän den varit införd i ”allmänna tidningarna”.

2 Skrivelserna är sökbara delvis via lappkatalog i RA, delvis i bilagor till den av trycket utgivna *Svensk Författningssamling* från 1825 och framåt.

I utrikesstatsministern O. M. F. Björnstjernas arkiv (RA) finns ett brev, som daterar sig från Schéeles senare år i Ryssland. Brevet kastar en strimma av ljus över Schéeles öden i emigrationen och över hans aktuella ekonomiska ställning.[1]

BERNADOTTEARKIVET. Karl XVI Johans personliga räkenskaper förvaras i Bernadotteska Familjearkivet (BFA) på Stockholms slott under Riksarkivets överinseende.[2] Dessa räkenskaper omfattar, enligt Karl Johans biograf Torvald Höjer, endast Karl Johans ordinarie kassa.[3] Vissa poster i räkenskaperna benämns ändock extraordinära.

DOMSTOLSHANDLINGAR. I Svea hovrätts arkiv (RA) finns domstolsprotokoll och boupptecknin gar rörande adelspersoner inom jurisdiktionsområdet.

I Justitiekanslerns arkiv (RA) finns Carl von Schéeles famösa flygblad från 1837 och utredningen kring detta, samt efterföljande nådeansökningar. Förutom sitt källvärde i Schéeles historia, ger utredningen i ärendet en unik ögonblicksbild av vilka stentryckare, som samtidigt var verksamma i Stockholm i januari 1837.

KONKURSPROTOKOLL. Den framväxande industrialiseringen och dess finansieringsbehov hade sedan 1700-talets andra hälft tvingat fram en bättre samhällelig ordning och kontroll rörande bl.a. konkursinstitutet, så att ingen borgenär skulle bli missgynnad. Konkursprotokollen är därför utförliga i sin redovisning och ger i flera fall en information rörande respektive stentryckeri, som inte står att finna någon annanstans. I Stockholms stadsarkiv (SSA) finns Rådhusrättens konkursprotokoll och domar i konkursmål. Konkurshandlingarnas register (diarium) har gjorts tillgängligt elektroniskt genom ett samarbete mellan Stockholms stadsarkiv och Uppsala universitet i projektet *Tidigmoderna konkurser*. Projektet omfattar för närvarande endast ofrälses konkurser. Domstolsprotokollen från Svea hovrätt i vilka adelns konkurser avgjordes för personer bosatta inom jurisdiktionsområdet finns i Riksarkivet.[4]

BOUPPTECKNINGAR. I Rådhusrättens arkiv i Stockholms stadsarkiv finns de boupptecknin gar, som upprättats efter en avliden icke-adlig person inom Stockholm. (Koncept till boupptecknin gar för åren 1784–1844 kan finnas i Nedre Borgrättens arkiv i Riksarkivet). Första instans för adelns boupptecknin gar för samma jurisdiktionsområde var hovrätten. Därför förvaras dessa boupptecknin gar i Svea Hovrätts arkiv i Riksarkivet.

Eftersom boupptecknin garna i allmänhet noggrant förtecknade vad som fanns kvar i boet, är de som primärkällor av oskattbart värde. Det upprättades dock inte alltid en förteckning över boet (bon av ringa värde); istället utfärdades bara ett registreringsbevis,

1 RA E 6910. Kammarherren, utrikesstatsministern m.m. Oscar Magnus Fredrik Björnstjernas arkiv. (RA/720 686). Brev från Carl von Schéele till O. M. F. Björnstjerna, dagtecknat Nischny-Nowgorod 26/3 1869.

2 RA/BFA Hovförvaltningen. Karl XIV Johans räkenskaper.

3 Höjer, Torvald T:son, *Carl XVI Johan*. II. *Kronprinstiden*. Stockholm 1943, s. 445f.

4 Även om hovrätten var första instans för adeln när det gällde brottmål, kunde rannsakningen i praktiken utföras helt av underrätten. Många tvister och civila mål avgjordes trots allt av häradsrätterna som eventuellt vidarebefordrade dem till hovrätterna. Vänligt meddelande från arkivarie Jan Mispelaere, Riksarkivet.

ett s.k. fattigbevis eller en enkel notering om att ingenting fanns kvar i boet. I sådana fall kan eventuella konkurshandlingar supplera, i den händelse man i samband med dödsfallet begärde urarva konkurs (avträdande av den dödes egendom till konkurs) i de fall det efterlämnade dödsboet häftade i skuld.

Bouppteckningen efter f.d. bokhandlaren och stentryckeriägaren Fabian Holmgrén, upprättad vid Örebro rådhusrätt, förvaras i Uppsala landsarkiv, liksom det kyrkoarkiv, som rör Holmgréns sista tid i Örebro. (Kopior av dessa handlingar finns tillgängliga i Örebro stadsarkiv).

FOLKBOKFÖRING OCH UPPBÖRD. De personliga mantalsuppgifterna, det inlämnade underlaget för upprättandet av mantalslängder och kronotaxeringslängder, finns i Stockholms stadsarkiv (SSA) endast för åren från och med 1835. För åren 1821–1829 finns *registren* till mantalsuppgifterna (RegMU) bevarade, med undantag för Maria församling och Staden Inre och Östra församlingar – för dessa sistnämnda församlingar saknas också registren. Dessa register, förda fram till och med 1829, består av en uppräkning av namn, indelade församlingsvis, medan senare register, kopplade till den bevarade mantalsuppgiften, ger titel/sysselsättning, födelseuppgift, ibland arbetsplats/arbetsgivare och familj och anställda. För enstaka år, 1835, 1845 och 1870 har mantalsuppgifterna gjorts elektroniskt tillgängliga i fulltext av Stockholms stadsarkiv.

Mantalslängderna (ML) i landet upprättades för beskattningsändamål i regel i två exemplar varje år, varav ett exemplar skulle gå till Kammarkollegiet. Stockholms stad utgjorde härvid ett undantag; där upprättades bara ett exemplar.[1] Mantalslängdernas volymer i SSA har sedan bara sparats för vart femte år. De har för de flesta år gjorts tillgängliga elektroniskt i fulltext via Riksarkivet/SVAR.

Som redan historikern Ernst Söderlund påpekat, så erbjuder mantalskommissariernas folkbokföring en del ekonomihistoriska problem. En näringsidkare kan ex. vis redovisas som sådan, även för tid efter det att hans företag är avvecklat. De kamerala längdernas stora värde ligger i detaljrikedomen, att de ofta redovisar förekommande outbildad arbetskraft.[2] På 1830-talet började man i mantalslängden mer systematiskt redovisa även de utomhusboende som hörde till hushållet, men sådana uppgifter förekommer redan på 1820-talet.[3]

Det är av stor vikt att hela tiden ha i minnet att de kamerala längderna upprättades i slutet av året att gälla för nästkommande år. Förändringar kan ha skett i det redovisade hushållet efter det att uppgifterna lämnats. Detta gör att en tidslucka kan uppstå för upp till ett år, för vilken tid relevanta fakta kan saknas eller uppgifter ha blivit inaktuella.

1 Berg, Lars Otto, ”Riksarkivets arkivskatter äro icke de enda.” *Arkivskatter. Riksarkivet och släktforskaren. Sveriges släktforskarförbund* 1994, s. 69f. Jfr Wichman, Holger, Mantalslängderna i kammararkivet. Folkbokföring genom 350 år. *Släkt och hävd. Tidskrift utgiven av Genealogiska föreningen. Riksförening för släktforskning* 1978: 3, s. 144ff.

2 Söderlund, Ernst, *Stockholms hantverkarklass 1720–1772*. Stockholm 1943, s. 118f.

3 Hayen, Mats, *Stadens puls.* Stockholm 2007, s. 101ff.

Längdernas karaktär av inkomstverifikation, som underlag för en personlig viss bestämd skatt, gör att personer som inte var aktuella för denna skatt heller inte heller fördes upp i den kamerala längden.

I SSA finns kyrkoarkiven för bl.a. de svenska, finska och tyska församlingarna i staden. De svenska kyrkoarkiven med dess husförhörslängder, födelse- och dödböcker m.m. är, sedan registreringen gjordes obligatorisk i hela riket genom 1686 års kyrkolag, grunden till den svenska folkbokföringen. Kyrkoarkiven är elektroniskt tillgängliga i fulltext via Riksarkivet/SVAR. För vissa av Stockholms församlingar finns register, ursprungligen upprättade för internt bruk, vilka numera är sökbara i Stockholms stadsarkivs digitala samling.

TRYCKLISTOR. De lagstadgade tryckleveranser som boktryckerierna lämnade till arkivbiblioteken, åtföljdes i allmänhet av förteckningar över leveransens innehåll, s.k. trycklistor. Dessa upprättade reversal är idag värdefulla källor för bokhistorisk forskning, om än sällan utnyttjade. Enligt TF 1812 behövde verk med kostbarare planscher lämnas endast till Kungliga biblioteket. De här studerade stentryckerierna synes emellertid inte ha lämnat några tryckleveranser, trots en tidig påminnelse (januari 1819) till Fehr & Müllers stentryckeri från Hovkanslern om att stentryckeriet hade att följa TF:s bestämmelser.[1] Några trycklistor finns i vart fall inte för de tidiga stentryckerierna i Kungliga biblioteket i Stockholm. Skälet till att inga stentryck inlevererats torde vara stentryckarna inte betraktade stentryck som ”skrift” i TF:s mening. En sådan uppfattning ger både hovdekorationsmålaren Carl Löwstädt och stentryckaren Carl von Schéele klart uttryck för i ett brev till Hovkanslern 1825 resp. 1833.[2] För vissa typtryckerier har trycklistor konsulterats i Lunds universitetsbibliotek.

ÖVRIGA ARKIV. Bok- och stentryckare har inte haft burskap som borgare i staden. De saknas därför helt i Handelskollegiets liggare (SSA). Däremot kan stentryckare någon gång återfinnas i Handlingar tillhörande BolagsProtokollet (SSA) upprättat av Magistraten i Stockholm.

I enstaka fall har SSA:s samling av husritningar och Stockholms Stadsmuseums samlingar av kartor och fotografier konsulterats, liksom Musik- och Teaterbibliotekets, Stockholm, digitaliserade register över notbiblioteket.

I handteckningssamlingen i Nationalmuseum i Stockholm finns flera av litografen Carl Johan Billmarks skissteckningar, som ligger till grund för senare litografier, bl.a. en praktfull vy med Kungliga Slottet i fonden.[3] En detalj av denna har här använts. I Nationalmuseum finns bevarat en del brev från Alexander Clemens Wetterling till baron Fredrik Boye, varav ett här har använts.

1 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerämbetets expeditioner 1818, 1819 och 1820. Vol. 5.

2 En liknande distinktion – den gången mellan *bok*tryck och *accidens*tryck – gjordes gällande 1909 då accidenstryckeriernas rättsliga ställning aktualiserades i riksdagen. Se *Nordisk Boktryckarekonst* 10(1909), s. 147.

3 *Nationalmuseum, Stockholm,* NMH A 218. Återgiven i Wingren, Bo, *Carl Johan Billmark*. Stockholm 2011, s. 68f.

Kungl. Musikaliska Akademiens sammanträdesprotokoll: Index till Kungl. Musikaliska Akademiens Protokoll 1771–1971 har gjorts elektroniskt tillgängligt. Själva protokollen får sökas i akademins eget arkiv. I Kungl. Akademiens för de fria konsterna (Konstakademin) arkiv i Stockholm finns akademins sammanträdesprotokoll.

I Kungliga bibliotekets handskriftssamling i Stockholm finns sedan 1995 tre volymer benämnda ”Löwstädts släktarkiv”. I biblioteket finns även, förvärvat av KB genom köp, tjugo brev ”Ur Löjtnanten, Musikhandlaren och teaterregissören U. E. Mannerhjertas Brefväxling” 1812–1819, och en del av det tidigare nämnda Emil Hultmarks arkiv.[1]

I Kungliga bibliotekets avdelning för vardagstryck finns en fascikel med ett par provtryck från Mannerhjertas stentryckeri. Vidare finns i bibliotekets planschavdelning en mängd litografiska verk, sökbara via upphovsman eller motiv. Bland planscherna finns en avskild mindre samling kallad *Tidiga lithografiska försök*, som ingått i statsministern för utrikes ärendena Lars von Engeströms bibliotek, vilket skänktes till Kungliga biblioteket 1864.[2]

I den rika Westinska samlingen i Uppsala universitetsbibliotek finns Ulric Mannerhjertas anteckningar i kostymhistoria.[3] I samma samling finns Johan Henric Schröders efterlämnade arkiv i vilket ingår några affärsbrev från Carl Müller 1823 och två från Carl von Schéele 1831.[4]

Ett mera utförligt brev från Schéele finns i Domkapitlets arkiv, vilket ingår i Värmlandsarkivet i Karlstad. Det är en ansökan om lärartjänst i Karlstad. I detta arkiv finns även protokoll från domkapitlets sammanträde, vari Schéeles ansökan har behandlats.[5]

I Lunds universitetsbibliotek finns en del av framlidne fil. dr Olof Rybergs grafiska samling, huvudsakligen bestående av litografiska planscher, varav några härrör från stentryckets första tid i Sverige.

I det för olika företag inrättade samlingsarkivet i Stockholm, Centrum för näringslivshistoria, finns i Esseltes arkiv en bevarad beställningsbok från Salmson & Ströms stentryckeri för åren 1846–1853 – den troligen äldsta bevarade resten av ett svenskt stentryckeriföretags bokföring.

1 Breven bland ”P. A. Wallanders papper”, inköpta 1860 av Kungliga biblioteket från ”handl[aren] Jonsson i Köping”. Biblioteket lät 1883 binda in dem i ett band.

2 Björkbom, Carl, Kungl. Bibliotekets Planschsamling. *Bidrag till Kungl. Bibliotekets Historia*. III. Stockholm 1933, s. 19 resp. [Anonym], Märkliga bokförvärv till KB. *Bokvännen* 20(1965): 7, s. 162.

3 Uppsala universitetsbibliotek. Handskrifts- och musiksamlingen. REA 000 137 784.

4 Uppsala universitetsbibliotek. Handskrifts- och musiksamlingen. Signum Y 1b.

5 I Värmlandsarkivet, Karlstad, finns bergmästaren Franz von Schéeles omfattande arkiv. (Äldre bror till litografen Carl von Schéele). I Värmlandsarkivet bevaras även Kristinehamns högre allmänna läroverks handskriftssamling i vilket handlingar finns som rör Franz von Schéele. I Göteborgs landsarkiv finns Västra Bergsmästardistriktets arkiv. Av förteckningarna för samtliga dessa arkiv framgår att de främst avspeglar Franz von Schéeles offentliga liv och de många olika verksamheter som han var involverad i. Ingenstans i förteckningarna nämns litografen Carl von Schéeles namn. Brev, foton eller porträtt av Carl von Schéele synes inte ha blivit bevarade hos släkten. Lotta von Schéele, Stockholm, barnbarns barnbarns barn till Franz von Schéele, har vänligen sökt igenom det släktarkiv, som hon förvaltar, benämnt Schéelearkivet (tidigare bevarat på Ölsboda herrgård i Örebro län). Arkivet innehåller endast handlingar som rör Franz von Schéeles och hans sons offentliga verksamheter. Det enda i släktarkivet, som direkt anknyter till Carl von Schéele är Svante Jakobssons artikel om Schéeles öde på 1830-talet. (Se nedan avsnittet om Carl von Schéele.)

UTLÄNDSKA ARKIV. I finska nationalbibliotekets handskriftssamling, Helsingfors, finns i Gottlundska samlingen ett brev från Fredrik Tengström angående underhandlingar 1834 om köp av Schéeles stentryckeri.

Det franska nationalarkivet, Archives nationales, i Paris har vid sin avdelning Centre historique sammanställt elektroniska register över bl.a. ansökningar hos polisen om tillstånd att få idka stentryckeriverksamhet. Registret har kortfattade innehållsbeskrivningar med vars hjälp tidiga franska litografers verksamhet i flera fall kunnat tidsbestämmas. Enligt dekret av den 8 oktober 1817 skulle tillstånd sökas för inrättande av ett stentryckeri i Frankrike.[1] Meddelade etableringstillstånd (Mannerhjerta kallade dem fyndigt nog brevetter) är också grunden för Sorbonne-universitets i Paris digitala förteckning över litografer och stentryckare över hela Frankrike under 1800-talet: *Dictionaire des imprimeurs-lithographes du XIXe siecle*.[2] I kända fall redovisas där också det meddelade tillståndets varaktighet.

Källor till avhandlingens illustrationer framgår av bildtexterna. För privatägda föremål har ägarens namn utelämnats av hänsyn till personlig integritet.

Övrigt material

MANUALER. För den praktiskt verksamme bok- eller stentryckarens fortbildning, likaväl som för den unge blivande tryckaren, var noggranna arbetsbeskrivningar och förslag till problemlösningar ett viktigt hjälpmedel genom historien. Typtrycket har sin Moxon, Gessner, Fertel eller som för Sveriges del, sin Nordin, liksom koppargravyren sina Bosse, för att nu bara nämna de mest kända och använda manualerna inom typtryck och djuptryck.[3]

Stentryckarna fick tidigt tillgång till motsvarande tryckta handledningar, inte minst genom uppfinnaren Alois Senefelders egna skrifter. Eftersom utvecklingen inom yrket hela tiden var fortgående, med ständigt nya förbättringar, behövde också nya manualer skrivas. Allt sedan Senefelders tid har ett flertal aktivt verksamma stentryckare och litografer genom åren skrivit handledningar, vilka idag tjänar som viktiga uppslagsverk för

1 Delmas, Bruno & Bouquin, Corinne, Lithographie et lithographes à Paris dans la première moitié du XIXe siècle. *Le livre et l'historien. Etudes offertes en l'honneur de professeur Henri-Jean Martin*. [Litografi och stentryckare i Paris under första hälften av 1800-talet. Boken och bokforskaren. Studier till professor HJM:s ära]. Genève 1997, s. 743. Dekretet, som är ett tillägg till presslagen av 21/10 1814, är citerat hos Chevallier, Alphonse & Langlumé, Pierre, *Traité complet de la lithographie.* [Fullständig beskrivning av stentryckarkonsten]. Paris 1838, s. X. Elektroniskt tillgänglig BNF Gallica.

2 Sorbonneuniversitetet, Paris. Bibliothèque électronique, Elec, Edition en ligne de l'Ecole des charts. [ENC, École nationale des charts]. http://elec.enc.sorbonne.fr/imprimeurs/recherches?

3 Moxon, [Joseph], *Mechanick exercises or The doctrine of handy-works*. I–II. London 1677–1683. Moxons arbete är den första kända praktiska handledningen för boktryckare. – Gessner, Christian Friedrich, *Der in der Buchdruckerei wohl unterrichtete Lehr-Junge*. Leipzig 1743 m.fl. handböcker.– Fertel, Martin Dominique, *La science pratique de l'imprimerie*. Saint Omer, Frankrike, 1723. – Nordin, J. G., *Handbok i boktryckarekonsten*. Stockholm 1881. – Bosse, Abraham, *De la maniere de graver à l'eau forte*. Paris 1645. – Bosse, Abraham, *Traité des manières de graver sur l'airin par le moyen des eaux-fortes*. Paris 1645.

forskningen. Michael Twyman presenterar en utförlig sammanställning och genomgång av dem i sin avhandling.[1]

Vid tiden för Friedrich Ludwig Fehrs och Carl Müllers etablering av stentryckeriverksamhet i Sverige publicerades Senefelders manual över stentryckarkonsten och beskrivning hur han kom fram till principen för det kemiska trycket (1818). Den kom ut i både Tyskland och Frankrike och året därpå i England, följt av ett supplement; senare på ytterligare språk.[2] Senefelder blev emellertid inte först med att i skrift sprida kännedom om stentryckarkonsten.[3] En rad manualer följde sedan i olika länder.[4] Även om Senefelders lärobok inte kom ut på svenska, var hans uppfinning tidigt känd i Sverige. Pionjären i Sverige, Ulric Mannerhjerta, skrev:

> *Litohografiens hemlighet var nu [1819] häfven, och upfinnaren som sjelf gifvit den Publicitet, hade för en hvar gjort den tillgänglig.*[5]

Den tekniska litteraturen avseende stentryckarkonsten var under hela 1800-talet inte särskilt omfattande på svenska. Det var genom kortfattade notiser och tidnings- och tidskriftsartiklar, samt genom de skrifter som kom efterhand på kontinenten, som kunskapen långsamt sipprade in i Sverige. Riktig närkontakt med stentryckstekniken kunde allmänheten få först med de två invandrade yrkeslitograferna, Carl Müller och Friedrich Ludwig Fehr. Müller hade, enligt egen uppgift, i sin tur fått kunskapen genom att en längre tid ha arbetat hos Senefelder i München.[6] När stentryckarna Fehr och Müller väl hade hunnit etablera sig i Stockholm, publicerade Fredrik Boye i sitt Magasin 1819 en över flera häften löpande artikelserie ”Om Stentryck”, byggd på Senefelders lärobok.[7]

1 Twyman, Michael, *Lithography 1800–1850*. London 1970, s. 84ff.

2 Senefelder, Aloys, *Vollständiges Lehrbuch der SteinDruckerey.* München 1818; Senefelder, Alois, *L'art de la Lithographie*. Paris, 1819. – Senefelder, Aloys, *Collection de plusieurs essais en dessins et gravurer pour servir de supplement à L'Instruction practique de la lithographie*. – Senefelder, Alois, *A Complete Course of Lithography.* London, 1819. – (Faksimil New York 1968).

3 André, Philip, *Specimens of Polyautography.* London 1803. – [Rapp, Heinrich von], *Das Geheimnis des Steindrucks*. Tübingen 1810, utgiven av Johann Friedrich Cotta Senefelder ovetande. Cotta hade redan 7/12 1807 infört en längre notis och några prov på den nya konsten i sin och Rapps *Kultur-Tageszeitung Morgenblatt für gebildete Stände*. – Se förord till faksimilutgåvan av Rapp utgiven i Stuttgart 1992, s. [1]. (*Kulturzeitung Morgenblatt är* elektroniskt tillgänglig utan stentrycksprov). Rapps bok gavs ut 1810 i Tübingen, men också i en piratutgåva efter Rapp samma år av en bokhandlare i Schweinfurt. – Banke, Henry, *Lithography, or, The Art of making Drawings on Stone, for the purpose of being multiplied by printing. With two drawings.* London [1813]; och Idem, *Treatise on Lithography.* London 1816. (Nytryck London 1976).

4 Strax efter Senefelders manual kom Gabriel Peignots *Essais historique sur la lithographie* [Historiska uppsatser om stentryck]. Paris 1819. Gravören och litografen Rudolph Ackermanns utgivning av Heinrich von Schlichtegrolls översättning av Senefelders lärobok kom ut i London 1819 och Godefroy Engelmanns *Manual du dessinateur lithographe.* [Handledning för litografen] i Paris 1822, 1824. I London kom stentryckaren Charles Joseph Hullmandels *The Art of Drawing on Stone*, (1824). (Ny utgåva: London 1962 resp. New York 1982).

5 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223 nr 75. Jan. – mars 1830. F.d. lieutnanten Mannerhjertas & Co:s ansökan om eftergift av lån.

6 RA Handels- och Finansexp. 1830 nr 432.

7 Boyes Magasin 2(1819), nr 30ff.

MATERIAL UR STENTRYCKSPRESSARNA: Det främsta materialet vid studiet av tryckhistorien är de alster som kommit ut ur pressarna. Det som utgått från en officin ger sammantaget en bild av verksamhetens inriktning, dess kvalitet och produktionsmöjligheter, samtidigt som produktionen till sitt innehåll och form speglar sin tid. Tryckkulturens historia har i forskningen i hög grad koncentrerats till bokens och tidningarnas historia och därmed utelämnat det övriga material som i många fall utgjort ryggraden i tryckerierna ekonomi, och som går under samlingsbeteckningar som affärstryck, accidenstryck, efemera m.m.[1] Att så skett har flera lätt förståeliga skäl. Många av dessa det dagliga livets produkter har i många fall helt enkelt inte sparats. När de återfinns ger de ofta ingen antydan om vem som har tryckt dem. Detta gäller typtryck likaväl som litografiskt tryck eller tryck i andra tekniker. Nottrycket glöms oftast bort helt och hållet. Trots att det bevarade efemära materialet är så omfattande, utgör det ändå troligen bara en bråkdel av allt det som en gång har tryckts. Resten har inte sparats, i många fall inte heller i de offentliga biblioteken, om de alls har levererats dit från tryckerierna. Visst material har ändå sparats och kan idag sporadiskt återfinnas i bibliotek, arkiv, privatsamlingar och museer.[2] Vardagstrycket är, sett till antal dokument, bibliotekets största avdelning.[3]

1812 års TF gällde i Sverige tryckt skrift: ”Under ordet *Skrift,* som i denna Lag nyttjas, skal förstås allt hwad, genom Tryck, under Allmänhetens ögon lägges. Med *Periodisk Skrift* förstås en sådan som, i Nummerföljd, eller på bestämda tider utgifwes”.[4]

Som nämnts undantogs länge kostbara planscher från skyldigheten att leverera till universitetsbiblioteken; endast Kungliga biblioteket i Stockholm skulle få fullständiga tryckleveranser.[5] Det var vid lagens instiftande främst fråga om i koppar eller trä graverade planscher. Denna ordning ändrades inte genom att stentrycket infördes i Sverige. Följaktligen är exemplaren avseende litografiskt tryck i de offentliga biblioteken, utom Kungliga biblioteket, ofta ofullständiga. Om boken en gång kunde köpas antingen med eller utan planscher, så levererade boktryckeriet till universitetsbiblioteken ofta det

1 Tillfällestryck har fått en rad olika benämningar: accidenstryck, affärstryck, efemera, notifikationer, nyttografik, småtryck, tillfällestryck, vardagstryck etc. Kungliga biblioteket benämner dessa samlingar *Avdelningen för vardagstryck*. Detta i linje med det bruk, som tillämpats ett par årtionden av Ephemera Society i England. (Twyman, Michael, The Long-term significance of Printed Ephemera. *RBM: A Journal of Rare Books, Manuscripts and Cultural Heritage.* 9(2008): 1, s. 19). – I proposition 1887 till svenska riksdagen fritogs boktryckare uttryckligen från att på accidenstrycket ange uppgift om ursprung: ”Så länge från dessa [accidens]tryckerier endast utgå sådana alster, å hvilka boktryckarens namn, tryckningsort och årtalet ej behöfva vara utsatta, böra de [accidenstryckerierna] ej behandlas efter tryckfrihetslagen utan i den ordning, näringslagstiftningen föreskrifver.” Dock gjordes inga undantag vad gällde pliktleverans. (Hagman, K[onrad], (utg.), *Sveriges grundlagar.* Stockholm 1902, s. 527 resp. 542). Propositionen följde då den praxis som tidigare tillämpats.

2 I Kungliga bibliotekets samlingar upptog vid årsskiftet 2011/2012 böcker ca sjuttio tusen hyllmeter, medan vardagstrycket endast behövde drygt elva tusen. Meddelat av Kungliga biblioteket.

3 Halldin, Olof, Det efemära trycket. *Biblis* 54(2011), s. 45.

4 Kursiv. här. [Årstrycket] 16/7 1812. Kongl. Maj:ts Och Riksens Ständers Fastställde TF [1812]. Stockholm 1818 § 1, mom. 2. – I Norge gällde en förordning från 1799; ersatt av motsvarande regler i strafflagen 20/8 1842, i vilken det betonades att bestämmelserna gällde även kopparstick, stentryck, träsnitt m.m. dylikt. (Ask, John, *Om ansvarighet vid tryckfrihetsbrott.* Lund 1890, s. 111f.).

5 [Årstrycket] 16/7 1812. Kongl. Maj:ts Och Riksens Ständers Fastställde TF [1812]. Stockholm 1818 § 1, mom. 11.

exemplar som saknade planscher.[1] Om då ett visst tryck saknas inte bara i forskningsbiblioteken ute i landet, utan också i Kungliga biblioteket, kan bilden av ett stentryckeris samlade verksamhet bli svårare att teckna. Är det fråga om ett tryck av konstnärligt eller kulturhistoriskt värde, kan emellertid museer och andra institutioners arkiv hjälpa till att fylla kunskapsluckan, eftersom deras samlingar har byggts upp efter andra principer än arkivbibliotekens. De har inte sällan betydelsefullt primärmaterial som teckningar, planscher, ritningar, foton, böcker och ibland dokumentation kring arkiverat material.

Överhetens övervakning avspeglas i det kungliga brev som 16 april 1817 utfärdades till Hovkanslern angående tryckleveranserna.[2] Häri uppdrogs att ”förständiga” Boktryckeri-Societeten att boktryckarnas leveransplikt av plikt- resp. granskningsexemplar skulle fullgöras enligt TF § 1 mom. 11.[3] Hovkanslern hade säkerligen detta uppdrag i gott minne, när han påminde innehavarna av Fehr & Müllers stentryckeri i januari 1819 om skyldigheten att fullgöra TF:s bestämmelser.[4] I hur hög grad – om ens alls – detta efterlevdes är i efterhand omöjligt att fastställa, eftersom inga reversal, (upprättade trycklistor på inleveranserna), finns upprättade för något stentryckeri från den första tiden av svenskt litografiskt tryck. Av senare klagomål från Kungliga biblioteket framgår att det fanns brister i inleveranserna. Så småningom utvecklades en praxis om vad som omfattades av leveransplikten till arkivbiblioteken avseende litografiskt tryck. Till denna praxis bidrog inte minst ett avgörande av Kungl. Maj:t 1837, vilken då inbegrep sten- och koppartryck.[5]

Eventuella omslag till typtryckta häften eller hela verk följde inte alltid med i leveransen till arkivbiblioteken. När de ändå medföljde, så makulerades de oftast vid den inbindning, som ombesörjdes av biblioteket. Följaktligen är sådana omslag sällsynta i biblioteken. Omslagen, som kunde vara litografiskt tryckta, kunde dessutom innehålla värdefull information om verket, som pris, utgivningssätt, subskribenter m.m.

Ett avtryck på papper från en litografisk sten kan vara en text, en tabell, en notsida eller en, vad som i vardagligt tal kallas bild. Detta stentryck kan sedan ha använts som ett lösbladstryck (t.ex. plansch eller karta), som blankett, notblad på ett fortepiano eller annat instrument eller som en illustration fogat till en typtryckt (eller någon gång litograferad) bok. Dessa olika praktiska användningar gör att stentrycken i bästa fall kom som tryckleverans till Kungliga biblioteket, även om de idag finns på olika avdelningar inom biblioteket.[6]

1 Så görs exempelvis ang. (Ström, E[rland] F[redrik]), *Underrättelser om Dannemora Jernmalms-Grufvor.* Med tabell. Uppsala 1841 följande notering i en katalog från det välrenommerade antikvariatet Björk & Börjesson*:* ”I texten hänvisas till en litografisk plansch. Denna saknas emellertid i alla oss bekanta exemplar och omnämnes icke i bibliografier”. (*Björk & Börjesson, Katalog* 436: 1555–1556). Möjligen fogades planschen aldrig till verket.

2 Kongl. Brefwet till Hof-Cancelleren ¼ 1817. Intagit under Rättegångsbalken i *Fortsättning af de åren 1807 och 1819 utgifne Samlingar af sådane till efterlefnad gällande Författningar och Stadgar* […]. Stockholm 1831, s. 310f.

3 RA E I: 47. Hovkanslerexp. 1801–1843. Kungl. brev till Hovkanslern ¼ 1817. (Kungl. Brev 1810–1826).

4 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerämbetets expeditioner för 1818–1820. Vol. 5, 7/1 1819.

5 Om rättsfallet se avsnittet Carl von Schéeles stentryckeri.

6 Kjellman, Ulrika, *Från kungaporträtt till läsetikett.* Stockholm 2006. [Om Kungliga bibliotekets hantering av bildmaterial].

Boktryckarna skulle, enligt 1810 års TF, utan ersättning, ”avtaga och lämna”, dvs. själva bekosta och två gånger per år sända in, så många exemplar av upplagan till Riksarkivet, att Hovkanslern, rikets universitet, Kungliga biblioteket, Riksarkivet och Vetenskaps-Akademien erhöll ett exemplar vardera.[1] Åtföljdes något arbete av kostsammare planscher ”må sådana dock endast för Kungliga biblioteket ovillkorligen aflämnas”.[2] Stadgandet av den 9 mars 1810 inflöt oförändrat i 1812 års TF § 1 mom. 11.

Som en följd av bristande inleveranser blev på 1830- och 1850-talen 1812 års TF stadgande om pliktleverans av *kostbarare planscher* föremål för prövning hos flera olika instanser. Egentligen var det då fråga om kopparplanscher och stentryckeriernas hela produktion, som inte hade karaktär av accidenstryck. 1837 åtalades stentryckaren Carl von Schéele för att ha tryckt en uppmaning till allmän samling vid slottet för att hylla kungens födelsedag. Det var vid denna tid förbjudet att utan särskilt tillstånd uppmana till allmän samling. Åtalet handlades som ett ordningsmål för brott mot anmälningsplikten av tryckeri och försummad av inleverans till Hovkanslern.[3] Schéele invände att TF blott gällde för Boktryckare, helst Stentryckare ej fanns i Sverige då tryckfrihetslagen inrättades och att TF borde efter ordalydelsen tolkas.[4] Åklagaren J. G. Fredholm svarade 1837 i målet mot Schéele att ”lithographierad skrift är under tryck tilkommen” och följaktligen skulle TF tillämpas, en åsikt som understöddes av Hovkanslern. Som nämnts, hade Hovkanslern första veckan året 1819 uppmärksammat stentryckarna Fehr & Müller om bestämmelserna i TF angående, såväl på skyldigheten att leverera in *granskningsexemplar* till Hovkanslern av ”allt vad under allmänhetens ögon lägges,” som på föreskrifterna i TF om periodisk skrift. Enligt Hovkanslerns skrivelse till Carl Müller 1819 gällde bestämmelserna allt som ”till större eller mindre del innehåller skrift”. Det inkluderade musikalier, som innehöll text eller bilder (”Gravuren”) med bifogad text.[5]

1 I den första, svenska förordning, som stadgade skyldigheten för boktryckare att leverera biblioteksexemplar (1661), skulle avlämnandet ske till Kungliga biblioteket i Stockholm. Från 1707 fick istället Riksarkivet mottaga och fördela exemplaren. Denna ordning behölls i 1810 resp. 1812 års TF. År 1866 bestämdes att leveranserna istället skulle gå direkt till resp. bibliotek.

2 Hagman, K[onrad], (utg.), *Sveriges grundlagar*. Stockholm 1902, s. 542.

3 Naumann, Christian, *Sveriges grundlagar*. Tredje uppl. Stockholm 1866, s. 532 och 566. – 1851 hemställde Kungliga bibliotekets chef A. I. Arvidsson hos justitiestatsministern att stentryckarna Jacob Salmson och Adolph Hårdh i Stockholm måtte förpliktigas att leverera in vad som hos dem trycktes. Utslaget, som kom 26/5 1851, förständigade Salmson resp. Hårdh att leverera in sina tryck, ”med undantag endast af notificationer och sorgebref, formulärer, betingningssedlar m.m. af dylik beskaffenhet”. Det klargjordes, rent generellt, att den leveransplikt, som i TF var ålagd boktryckare, också gällde koppar- och stentryckare av såväl arkivexemplar som granskningsexemplar. Detta justitiestatsministerns utslag fick till följd, att Kungliga biblioteket startade en stort upplagd razzia bland landets koppar- och stentryckerier och en rad stentryckare fick krav om inleverans. Inte ens det stentryckeri, Generalstabens Lithografiska Inrättning, som då var ställt under chefen för Landtförsvardepartementets kommandoavdelning, undgick razzian. (Björkbom, Carl, Litografernas leveransplikt. Ett gammalt rättegångsfall. [Justitiestatsministerns utslag 3/6 1852 i tvisten mellan koppar- och stentryckare och Kungliga biblioteket]. *Grafiskt forum. Svenska boktryckareföreningens meddelanden* 40(1935): 8, s. 258ff.). Någon varaktig effekt fick inte dessa åtgärder. Aftonbladet skrev två decennier senare under titeln ”24 november” en ledare om att TF:s föreskrifter att lämna arkiv- och granskningsexemplar, samt kravet att ange impressum, vilka föreskrifter ”allmänneligen icke iakttages ifråga om litografiskt tryck”. *AB* 24/11 1873, s. 2.

4 RA E 2a: 78. Justitiekanslerns arkiv.

5 RA Hovkanslerämbetets arkiv. B I Hovkanslerämbetets expeditioner 1801–1843. Ser. B. Koncept och Registratur. Vol. 5. 1818–1820. Skrivelse till Carl Müller 7/1 1819.

Däremot påtalar skrivelsen ingenting uttryckligen om utebliven anmälan till Hovkanslern om ett nyinrättat stentryckeri eller om skyldigheten att leverera *pliktexemplar* till biblioteken.[1] Hovkanslern hade hösten 1825 haft uppe till diskussion med Carl Löwstädt, dels fråga om inleverans av granskningsexemplar, dels fråga om impressum.[2] På Hovkanslerämbetet var man 1837 väl medveten om att *plikten att anmäla ett nyinrättat stentryckeri* inte hade efterlevts av alla stentryckerier, och att bristande efterlevnad inte heller hade beivrats särskilt kraftfullt från ämbetets sida, varför Hovkanslern förklarade i Schéele-målet 1837, att det fanns en viktig distinktion att ta hänsyn till:

> *Endast i det fall att Skrift från ett sådant Tryckeri ämnar att utgifvas, har HofCanzlerEmbetet ansett att den, i Tryckfrihets Förordningen om Boktryckeriers anläggning föreskrifna Anmälan, jemwäl bör äga rum i afseende å Stentryckerier, sist 30 dagar innan någon Skrift derifrån utgifwes; i motsatt fall åter, eller om å dessa sednare endast åstadkommer Teckningar, Chartor, Musiknoter och dylikt, tror HofCanzlerEmbetet icke, att Tryckfrihets Förordningens stadganden uppå dessa inrättningar och deras produkter kunna blifva tillämpliga.*[3]

Stentryckerier för bild-, musik- och karttryck ansågs inte ha behövt följa de bestämmelser, som gällde boktryck, så länge deras produkter inte innehöll text.

1815, året efter att Sverige-Norge gått i union, utfärdades en norsk förordning enligt vilket boktryckarna [i Norge] skulle leverera tre exemplar, varav ett till det nyinrättade universitetsbiblioteket i Kristiania.[4] De två övriga mottagarna var: ett censurexemplar till Justitiedepartementet i Kristiania, samt ett till norska statsrådet i Stockholm.[5]

I Danmark var lagstiftarna tidigt tydliga i sina formuleringar av vad som skulle gälla. I lagen från 1821, liksom den från 1832, (vilken inkluderade Island och Danmarks kolonier), fanns inskrivet att föreskrifterna om friexemplar, (pliktexemplar), också gällde stentryckare.[6] I Danmark ålades i 1821 års förordning leveranskravet på förläggarna, vilket visade sig vara ett misslyckat beslut. 1832 fasades den bestämmelsen ut genom att tryckerierna skulle inleverera på förläggarnas bekostnad. Kartor och konsttryck skulle

1 RA Hovkanslerämbetets arkiv. B I Hovkanslerämbetets expeditioner 1801–1843. Ser. B. Koncept och Registratur. Vol. 5. 1818–1820. Skrivelse till Carl Müller 7/1 1819.

2 *Stockholms Dagblad* 7/10 1825, s. 1. Fyra ”Figurteckningar” av Löwstädt hade inte försetts med ”Stentryckarens namn, tryckningsorten och årtalet, och de [hade] icke heller blifwit till Hof-Cantlers-Embetet ingifne”. – *Stockholms Dagblad* 8/10 1825, s. 1. Löwstädts svar.

3 RA Hovkanslerämbetets arkiv. B I Hovkanslerämbetets expeditioner 1801–1843. Ser. B. Koncept och Registratur. Vol. 5. 1818–1820. Skrivelse till Carl Müller 7/1 1819.

4 När allmän näringsfrihet infördes 1839 uppfattades den lagen som ett upphävande av 1815 års leveransskyldighet. I flera decennier fick således universitetsbiblioteket i Kristiania/Oslo inga leveranser. (Björkbom, C[arl], Arkivleveransernas historia i Norge. *Svenska Boktryckareföreningens meddelanden* (38)1933: 10, s. 329ff.). Leveranserna till Köpenhamn från norska boktryckare hade i praktiken upphört i samband med krigshändelserna 1807.

5 Björkbom, C[arl], Arkivleveransernas historia i Norge. *Svenska Boktryckareföreningens meddelanden* (38)1933: 10, s. 329ff.

6 Dupont, Henrik, Om kort og billeder i pligtaflevereringens historie. Horstböll, Henrik & Lauridsen, John T., (red.), *Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år.* Köpenhamn 1986, s. 145.

dock fortfarande levereras in av vederbörande kopparstickare eller litograf.[1] Antingen var uppgiften inte särskilt betungande eller, vilket är mera troligt, så åtlyddes inte föreskrifterna, för inleveranserna var i praktiken fåtaliga. Enstaka exemplar av stentryck till Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn under de första åren ökade till tio inlevererade exemplar 1850.[2] I 1902 års revision av den danska pliktleveranslagen nämns musikalier uttryckligen för första gången.[3]

BIBLIOGRAFISKA HJÄLPMEDEL. Kataloger för böcker eller andra tryck är av vitt skilda slag.[4] Deras kvalitet avgörs av i hur hög grad de uppfyller sitt syfte. Beståndskataloger för offentliga eller privata bibliotek är upprättade förteckningar för att identifiera och återfinna ett bestämt objekt i samlingen, medan kommersiella sortimentskataloger syftar till att få de förtecknade objekten sålda. Som ett mellanting kan katalogerna från stora auktionshus vara, eftersom de inte sällan saluför väldokumenterade samlingar, ibland med vetenskaplig noggrannhet.[5]

Enligt föreskrift skulle till Kungliga biblioteket ”inkomna böcker, planchewerk och tidskrifter” bindas in, såvida det inte rörde sig om småtryck.[6] Därav följde att häftena hanterades på olika sätt inom biblioteket. Planschblad kunde förändras genom klumpig beskärning och häftesomslagen oftast försvinna helt och hållet. Även vid inbindning för privatägare i kommersiella bokbinderier togs ofta häftesomslagen bort. De kvarvarande omslagen som nu försvinner genom planschhandlarnas fortgående bokslakt, gör förlusten så mycket mera kännbar.

En bild kan ha framställts för att illustrera ett verk, men kunde även saluföras i separat upplaga. Till detta kom den olikformiga utgivningen av böcker, där kunden kunde välja mellan att köpa en bok med eller utan plansch(er), eller välja mellan planscher i olika tekniker. Kunskapen om hur totalprodukten, det fullständiga verket, såg ut kan gå helt förlorad. Systematiska tryckbeskrivningar med kollationeringsformler, (ingående beskrivning av hur många sidor verket haft), saknas oftast i förteckningar för större delen av det tryck som avhandlingen behandlar.[7] Det är följaktligen svårt att avgöra hur en plansch, ryckt ur sitt sammanhang, en gång har getts ut.[8] Frågan inför ett enstaka bildtryck, i handeln eller i en samling, är: hör detta tryck till ett särskilt verk, och i så fall vilket, eller är det ett självständigt tryck? – alternativt har det fungerat på båda dessa

1 Nielsen, Lauritz, *Pligtaflevereringen til vore biblioteker.* Köpenhamn 1923, s. 6. (Statens Bibliotekstilsyns publikationer. VIII).
2 Dupont, Henrik, Om kort og billeder i pligtaflevereringens historie. Horstböll, Henrik & Lauridsen, John T., (red.), *Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år.* Köpenhamn 1986, s. 153.
3 Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn. www.kb.dk/dept/nbo/ma/fkus/pligtafl.htm. 19/12 2005.
4 Tanselle, G. Thomas, Descriptive bibliography and library cataloguing. *Studies in bibliography* 30(1977), s. 1ff.
5 Wittman, Reinhard, Bücherkataloge des 16.–18. Jahrhunderts als Quellen des Büchergeschichte. Eine Einführung. Wittman, Reinhard, (utg.), *Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der Frühen Neuzeit.* Wiesbaden 1984, s. 7ff.
6 SFS 1863: 84, § 10. (Reglemente för Kongl. Bibliotheket i Stockholm).
7 En kort sammanfattning av forskningsläget för beskrivning av tryck som ett viktigt redskap i samband med text-kritisk utgivning ger Pia Forssell i *Författaren, förläggarna och forskarna.* Helsingfors 2009, s. 221ff.
8 Ridderstad, Per S., *Ser alla exemplar av en tryckt bok likadana ut?* Stockholm 1991, s. 191ff.

utgivningssätt? I England och Frankrike var det först under andra halvan av 1800-talet, som topografiska stentryck producerades som enstaka tryck.[1]

Förteckningar som *Swensk Bibliographie*, utgivna åren 1828–1865 av Boktryckeri-Societeten efter kontinental förebild och det av bokförläggaren Hjalmar Linnström och hans medhjälpare utarbetade och utgivna imponerande tvåbandsverket *Svenskt boklexikon* för åren 1830–1865 supplerar inte sällan de uppgifter, som finns i antikvariats- och auktionskataloger.[2] Ambitionen hos Boktryckeri-Societeten var – om än efter Hovkanslerns påtryckningar – att publicera en uttömmande förteckning.

Hos antikvariaten eller auktionshusen byter objekt eller hela samlingar ägare och lämnar samtidigt avtryck i kataloger. Inte sällan är det i dessa kataloger, som verk återfinns, vilka saknas i offentliga bibliotek.

Standardverket för uppgifter om svenska boktryckerier är Klemming & Nordins *Svensk boktryckeri-historia*.[3] Stentryckerier och litografiska anstalter har till stor del utelämnats i detta arbete, men kan förekomma. Istället får uppgifter om etableringar av stentryckerier sökas i Klemming/Nordins primärmaterial, som finns i Hovkanslerämbetets arkiv i Riksarkivet i Stockholm.[4] Men inte heller i Hovkanslerns arkiv ges en fullständig förteckning över stentryckerierna i riket.

Avgränsningar

TIDEN. Studien omfattar ett drygt decennium, från det att Fehr & Müllers stentryckeri etablerats i Stockholm våren 1818, fram till o. 1830, ett år då flera dramatiska förändringar sker i stentryckeriernas värld i Stockholm: Carl Müller – den ene av de två första stentryckarna – lämnade staden i oktober 1830 utan att veterligen komma tillbaka och stentryckeriet försattes i konkurs. Tio dagar före Müllers avresa hade en annan framstående litograf i Stockholm, Johan Gjöthström, dött, varefter stentryckeriet drevs

1 Twyman, Michael *Lithography 1800–1850*. London 1970, s. 168. – En särskild svårighet är att i den stora bokmängden identifiera de typtryckta exemplar i vilka litografiskt tryck har infogats. Den nationella databasen Libris, som grundar sina uppgifter, dels på de offentliga samlingarna, dels på äldre katalogisering av dessa samlingar, är i fråga om infogade planscher inte tillförlitlig. Katalogisatörerna har i allmänhet inte ägnat de olika tryckförfarandena särskild uppmärksamhet. Specialkatalogen för svensk bokproduktion under 1700-talet, vilken sträcker sig över första kvartalet av 1800-talet, *SB 17,* den s.k. Luckan (*Svensk bibliografi 1700–1829*), är ett undantag. Det är en supplementär katalog, upprättad vid Kungliga biblioteket under 1970- och 1980-talen, för att fylla igen den bibliografiska lucka för åren 1700–1829, som uppstått mellan Isak Collijns kataloger *Sveriges bibliografi*, *1600-talet* (1942–1946) och Svenska Boktryckerie-Societetens *Swensk Bibliographie* 1828–1865. För *SB 17* har möda lagts ner för att identifiera och registrera även uppgifter som rör litografer och litografiskt tryck.

2 *Swensk Bibliographie.* Stockholm 1828–1865. (Första numren 1828/1829 stavar titeln Swensk Bibliographi). *Biblio-graphie de la France* är i huvudsak indelad på samma sätt som *Swensk Bibliographie,* med gravyrer, litografier och kartor åtskilt från böckerna.

3 Klemming, G. E. & Nordin, J. G., *Svensk Boktryckeri-Historia 1483–1883*. Stockholm 1883.

4 Vol. 22–40. (CI) Diarier 1802–1840 och Vol. 44 (DII). Förteckningar över Hovkanslerns ombud samt över Boktryckerier i Riket. Fortsatt av: RA D IIIaa: 1. Justitiedepartementet. Tryckfrihetsexpeditionen. Förteckningar över anmälda boktryckerier. Äldre serie 1834–1892.

vidare av den kvarvarande kompanjonen under ytterligare tjugo år.[1] Eftersom tryckeriet då gick in i ett nytt skede, som varade till dess att det upphörde 1850 är Gjöthström & Magnussons stentryckeri mycket lite berörd i avhandlingen. Sundels stentryckeri, som startades i oktober 1830, – ungefär samtidigt som Gjöthström och Müller försvinner från scenen, – har även det berörts endast kortfattat.[2] I vissa fall drages linjerna ut efter 1830. Det gäller Carl Müllers efterlämnade hustru, Sophie Müller, liksom stentryckarna Ludvig Ebeling, Carl Schultén, Leonard Dreyer och Carl von Schéele.

RUMMET. Geografiskt berör studien i första hand Stockholm; det var där de första etableringarna ägde rum. Med Ludwig Fehr som kringresande litograf under åren 1820–1822 visades visserligen stentryckarkonsten upp i några städer i riket (Karlskrona, Karlshamn, Göteborg och kanske fler på vägen), men det första stentryckeri, som *anmäldes* till hovkanslerämbetet utanför Stockholm var ett stentryckeri i Lund, anmält 1831 av artisten Magnus Körner och professor Sven Nilsson.[3]

TEKNIKEN. Den använda teknologin förändrades delvis under de tolv åren från det att stentrycket fördes in i landet med de två första professionella stentryckarna 1818. När Müller lämnade sitt stentryckeri var han djupt engagerad i att utveckla en annan teknik, zinktrycket, samtidigt som även några stentryckerier parallellt med den tidigare direktlitograferingen alltmer började tillämpa indirekt tryck, det s.k. övertrycket.[4] I Europa gjordes på 1830-talet och framåt fortsatta landvinningar inom zinktryck, fotografisk

1 SSA MU Klara nedre 1853: 643. Magnusson uppger i mantalsuppgiften att stentryckerirörelsen upphörde 1850.

2 Olof Sundel (1802–1864) anmälde till Överståthållarämbetet 9/10 1830, att han ärnade anlägga ”Lithographiskt Tryckeri”. (KB Hultmarks arkiv). I RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning registreras Sundels stentryckeri 12/10 1830. Sundel betecknade sitt tryckeri som litet ännu fyra år senare: ”Undertecknad Lithograph äger ett mindre Lithografiskt tryckeri”. (SSA MU Staden södra 1835: 359).

3 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 30/10 1831: Anmälan om ett *tillämnat* stentryckeri 30/8 1831. (KB Hultmarks arkiv: Anmälan om ett *anlagt* stentryckeri 18/10 1831). Nils Petter Osberg har vitsordat årtalet 1831 i sina minnen, där han skriver: ”Sedermera uppsatte Körner sjelf 1831 en lithographisk press i Lund, den första i nedra Sverige”, Körner & Comp. (Osberg, Nils Petter, *Lundaminnen från 1820–30 och 40-talen*. Red. av Gunnar Carlquist. Lund 1927, s. 33). Körner har emellertid möjligen tryckt redan före 1831, senast i november 1830*: Sång på Oscarsdagen* [1 december] *då Academiska Föreningen i Lund invigdes 1830 med musik av Nils Peter Möller* och text av Israel Tollin (1803–1866) – en av ”Tegnériderna”, dvs. kretsen kring Esaias Tegnér i Lund. (Tegnér, Elof, *Från farfarsfars och farfars tid*. Stockholm 1900, s. 206). Stentryckeriet kan således ha börjat trycka redan 1830. – Reservation avs. tidpunkt för tryckning av *Sång på Oscars-dagen* därför att Körner, teoretiskt sett, kan ha tryckt nothäftet efter det att evenemanget gått av stapeln. – Under 1830-talet lärde Körner upp elever, bl.a. Gustaf Eurenius (1818–1898) och Johan Christoffer Boklund. ((Lilja, G[östa] m.fl. (red.), *Svenskt konstnärslexikon*. 3. Malmö 1957, art. Magnus Körner av Hans Hugold von Schwerin (sign. H. H. von S.) och Gösta Lilja (sign. G. L.) Om Magnus Körner se även: Wahlöö, Claes, *Fotografin och Lund. Föreningen Gamla Lund årsbok* 2002, s. 42ff. och Cederlund, Johan, *Ritmästarna vid Lunds universitet*. Lund 1990, s. 109ff.

4 Övertryck av musikalier började tillämpas i Danmark efter 1850 ”og tilsvarende strömninger kan iakttages i en raekke europeiske lande, ikke mindst Tyskland, hvor musikforlagene netop i 1850erne begynte en storproduktion af noder til brug i hjemme”. (Det Konglige Bibliotek, Köpenhamn. Handskriftsamlingen, Dan Fog samlinger. 57).

teknik och litografiskt tryck i färg. Pressarnas konstruktion förändrades.[1] 1826 begärde Samuel Owen i Stockholm att få ensamrätt på en av honom uppfunnen ny boktryckspress och 1832 utfärdade Kommerskollegium patent åt f.d. auditören m.m. Georg Scheutz för en valspress för boktryck, stentryck och zinktryck. Det var så vitt känt i dåtidens Stockholm den första pressen i världen som kunde vända på papperet och trycka även baksidan.[2] Dessa patentansökningar var bara några av många tecken på en stor aktivitet inom tryckområdet i hela Europa.[3] I mitten av 1800-talet vinner stora stentryckspressar med mångdubblad, industriell, kapacitet insteg på svensk marknad, vilket gör det tydligt att etableringsfasen för stentrycket i Sverige då hade passerats.[4]

MÄNGDEN. Kvantitativa undersökningar om den litografiska produktionen har inte varit praktiskt möjligt att genomföra. Mycket som trycktes, levererades aldrig till biblioteken eller sparades inte på annat sätt än möjligen genom stentryckarnas eget arkiverade exemplar. Endast undantagsvis är storleken känd på de tryckta upplagorna. Först 1896 upprättades en mera ingående statistik över ”tryckerinäringen.” i riket.[5] Endast exempel på vad som trycktes hos de olika stentryckerierna kan här lämnas.

DEN KONSTNÄRLIGA KVALITETEN. Konstnärligt görs ingen avgränsning. Det är stentryckeriet som står i fokus, inte den konstnärliga halten på det som trycks. Kvaliteten på ett färdigt arbete i den litografiska ateljén eller vid stentryckspressen bestäms av många enskilda moment i arbetsprocessen, alltifrån en väl slipad sten till färgens tillblandning. Stentryckarna skulle vaka över stenens gång genom pressen och sedan vara varsamma med det färdigtryckta arket. Alla moment påverkade det slutliga resultatet. Först och sist berodde emellertid en icke oväsentlig del av slutresultatet på vad som blev tecknat och etsat på stenen. Ett skickligt lagarbete i stentryckeriet kunde i bästa fall till en del avhjälpa att en litograferad bild varit undermålig från början. Omvänt kunde ett förnämligt ritningsarbete vid stenen förstöras i den efterföljande tryckprocessen.

Det som trycktes på stenen kunde få vetenskaplig, konstnärlig eller praktisk användning i affärslivet eller människors vardag. Konstnärliga tryck kunde användas som självständiga blad eller som illustrationer i böcker. Den praktiska användningen av stentryck

1 Den första litografiska snällpressen konstruerades av den österrikiske maskinbyggaren Georg Sigl 1851. Denna press kunde trycka 800–1 000 ark/timma. (Twyman, Michael, *Printing 1770–1970*. London 1970, s. 57). 1855 byggde Karl Krause i Leipzig en stor litografisk snällpress i helmetall. (Stümpel, Rolf, Die Revolutionierung der Buchherstellung in der Zeit zwischen 1830 und 1880. *Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel* 43, 1987, s. B57ff.).

2 RA E XVII d b: 403. Kommerskollegium. Huvudarkivet. Acta privatorum. Serie 1800–1890. (14/1 1831). (Georg Scheutz beskrivning av valspressen); RA B II a: 92 Kommerskollegium. Huvudarkivet. Koncept. Huvudserien 1831 juli – dec. (7/9 1831). (Georg Scheutz privilegium på en valspress. Patent sökt 1817). Senare meddelades tio års förlängning av patentet. *PoIT* 21/4 1842, s. 3. – Enligt Lars Johan Hierta lovade Scheutz för mycket när det gällde tryckhastigheten. Jfr Nordqvist, Nils, Georg Scheutz – en mångfrestare. *Bokvännen* 40(1985): 1.

3 SFS 1826, Bilaga: Handels – och FinansExp. 25/3 1826, s. 7. (Samuel Owen); RA Kommerskollegium 15/2 1832 (Georg Scheutz).

4 Med ångpressens intåg kunde 5 000 avtryck produceras per dag istället för som tidigare 400. (Sterne, Harold E., *A Catalogue of Nineteenth Century Printing Presses*. NewCastle, Delaware, USA & London 2001, s. 212).

5 *Svenska industrien vid kvartsekelskiftet 1925*. Stockholm 1926, s. 269.

kunde ta sig en mängd olika uttryck: nottryck för musikutövaren, accidenstryck för förvaltning, affärsliv, socialt liv eller tidsfördriv, illustrationer eller dokumentationer för skola och vetenskap eller karttryck för civil eller militär användning. I princip var hanteringen i den litografiska ateljén och i stentryckeriet densamma oavsett vad som trycktes från stenen. I praktiken är det skilda förfaranden om det exempelvis skall tryckas en plansch på kornad sten, etiketter från slätpolerad sten eller om stenen skulle graveras, övertryckas eller tecknas med tusch eller krita.[1]

DATERINGSPROBLEM. Även stentryckeribranschen och dess alster kan underkastas en kritisk närgranskning. I tillämpliga delar används samma analysteknik för litografiskt tryckta medier, som för typtryckta. I övriga fall måste andra analysverktyg tillgripas.

I arbetet med att kartlägga etableringen av stentryckstekniken i Sverige hämtas information från en rad olika discipliner, såväl från olika inriktningar av historisk forskning, konst, samhällsvetenskap, ekonomi, juridik och teknik som olika grafiska branscher. Samtidigt kan kunskap om ett stentryckeri, dess historia, teknik och produkter bidraga till dessa discipliners arbete genom exempelvis en korrekt tryckdatering.

I efterhand kan det vara svårt att fastställa när ett visst odaterat tryck kom allmänheten tillhanda. Det är inte en svårighet som är unik för litografiskt tryck. Inkunabelforskare, musikvetare, konst- och biblioteksforskare, katalogisatörer, dokumenthistoriker m.fl. kan ägna lika stor möda som en forensiker för att avgöra när, var och hos vem ett visst tryck har kommit till.[2] De möjligheter som står till buds vid en sådan analys görs utifrån vad Donald W. Krummel, kallar:

- *inre fakta* hos trycket, som exempelvis förlagsnummer, ”plåtnummer” för graverade och/eller litograferade musikalier eller eventuell angiven tryckeriadress, fastställande av återkommande egenheter hos visst tecken, egenskaper hos papperet etc. En konstforskares analys kan utgå från själva bildens utförande, medan kartforskaren kan identifiera olika editioner exempelvis genom minutiösa detaljstudier avseende trycket på de olika kartorna.[3] Om det inpräglade vattenmärket inte räcker för en pappershistoriker, kanske en kemisk-teknisk analys av papperet kan lösa problemet? För en noggrann analys med hjälp av inre egenskaper behövs tillgång till flera, helst många, exemplar av samma arbete;
- *externa fakta* som omnämnanden i brev, press, annonser, kunskaper om upphovsmannens förehavanden, fakta kring stentryckeriet och dess omvärld m.m.[4]

1 Anonym, (Sign. A. J.), Die Lithographie und ihre Zukunft. *Deutscher Buch- und Steindrucker* 9(1902): 117ff.
2 Kuylenstierna, Oswald, Om medlen att identifiera […]. *Saisonen* 1917, s. 613ff.
3 Germundsson, Nils, Münster’s three maps of Scandinavia. Stockholm 2003, s. 137ff.
4 Krummel, Donald, W., Graphic analysis. *Notes.* 2nd ser. 16(1959): 2, (March), s. 213f.

Skälen till att musikalier saknar tryckår kan vara flera, men det viktigaste var att det inte såsom för böcker fanns något lagstadgat krav. Sedan 1766 års TF (§ 4) gällde i Sverige att tryckorten skulle påföras tryck. 1812 års TF stadgade detta med formuleringen: ”Å hvarje skrift varde boktryckarens namn, tryckningsorten och årtalet utsatta”.

För äldre graverad musik anger Krummel som skäl till att den inte var daterad, att framställarna av musiktryck med lösa typer respektive de av graverat musiktryck var vända åt olika intressesfärer. Typtryckt musik hade mera släktskap med boktryck, medan graverat tryck mera hörde samman med kartor och illustrationer.[1] För musiktryckaren underlättades återanvändningen av plåtar eller stenar om trycket saknade årtalsuppgift, eftersom han inte behövde slipa ner det gamla årtalet vid nytryck. Det varaktiga tryckunderlaget kunde sparas för återanvändning. Musikalier har vanligtvis en försäljning som sträcker sig över flera år. Musiken var i den meningen tidlös. Istället utbildades en praxis inom de stora musikförlagen för att hålla ordning på tryckunderlagen med hjälp av en kronologisk numrering eller någon gång bokstavsföljd.[2] Denna numrering är ett verksamt verktyg vid dateringen av musikalier. I Norden tillfördes plåtnummer på musikalier på 1840-talet.[3] I Sverige först av Abraham Hirsch någon gång före 1849 efter att ha haft eget stentryckeri ett drygt decennium.[4] Abraham Lundqvist följde efter 1856.[5] För den tid som studien undersöker förekom inte ”plåtnummer” för musikalier. Dateringen av sådana får därför ske med hjälp av externa faktorer, liksom för flertalet övriga stentryck från tiden.

1 Krummel, Donald, W., Graphic analysis. *Notes.* 2nd ser. 16(1959): 2, (March), s. 213f.

2 Fog, Dan, *Musikhandel og nodetryk i Danmark efter 1750*. II. Nodetryk efter 1750. Historie, trykteknik, datering. Köpenhamn 1984, s. 17f. – Michelsen, Kari, *Musikkhandel i Norge fra begynnelsen til 1909*. Oslo 2010, s. 9. – Ernst C. Krohn, Gaylord Music Library, S:t Louis, Missouri, USA ger en översikt över plåtnumreringens användning i ”On classifying sheet music.” *Notes.* 2nd ser. 26(1970): 3, s. 476f. Jfr Lellky, Åke, Katalogisering av musikalier. En orientering. *NTBB* 1951, s. 78.

3 Fog, Dan, *Musikhandel og nodetryk i Danmark efter 1750*. II. Nodetryk efter 1750. Historie, trykteknik, datering. Köpenhamn 1984, s. 18: Danmark införde plåtnummer på musikalier 1843.

4 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 18/1 1838. Jfr Wiberg I, s. 194. Abraham Hirsch hade 254 förlager tryckta före 1849. (*SMA, Svenskt musikhistoriskt arkiv. Bulletin* 4. Stockholm 1969).

5 Helmer, A[xel], Något om musikaliedatering. *SMA, Svenskt musikhistoriskt arkiv. Bulletin*. 4. Stockholm 1969. – Årtalen för de äldsta plåtnumren i Sverige på musikalier vänligen meddelade av f. överbibliotekarien Weslemöy Heintz, Musik- och Teaterbiblioteket, Stockholm. – (Lundquist fick eget stentryckeri i januari 1863, då han tillsammans med antikvariatsbokhandlaren Otto Henrik Klemming köpte f.d. Jakob Salmsons stentryckeri). – Numreringen var praktisk att använda också vid andra slags tryck. Lithografiska Aktiebolaget i Norrköping införde en liknande produktnumrering på kortlekar på 1880-talet. (Jerremalm, Ali, Lundström, Inga & Wiséhn, Ian, *Trumf på hand*. Stockhom 1993, s. 33).

Tidigare forskning

Svensk forskning

Redovisningen av svensk forskning kring teknikutveckling (företagsmonografier) har sin tyngdpunkt i de större företagen inom traditionell basindustri (bergshantering, verkstadsindustri, massa- och pappersindustri samt kemisk-teknisk industri). Andra områden är mindre väl tillgodosedda eller saknas helt.[1] Bokhistorisk forskning har till övervägande delen sysslat med produktion och hantering av *typtryckta* medier. Att typtrycket varit i fokus under lång tid är naturligt, eftersom det, vid sidan om eller kompletterad av olika former av gravyrtryck och träsnitt, sedan mitten av 1400-talet och fram till 1800-talets början var den förhärskande tekniken att framställa böcker och andra tryck. De handskrivna dokumenten har till stor del lämnats åt respektive fackområdes företrädare att behandla. Förste bibliotekarien vid Uppsala universitetsbibliotek, Åke Davidsson sammanställde 1947 en liten översikt, *Litteraturen om nottryckets historia*.[2] Han konstaterade där att ”Speciallitteratur om det litografiska nottrycket tycks saknas helt och hållet. Här [i förteckningen] har medtagits blott en uppsats om [Carl Maria von] Weber och litografin”. Davidssons doktorsavhandling i ämnet musikhistoriens hjälpvetenskaper, *Studier rörande svenskt musiktryck före 1750*, (1957) nådde inte fram till litografiens inträde.

Litografins svenska historia, särskilt dess inledande skede, har varit föremål för viss uppmärksamhet av främst konst- och kulturhistoriker alltsedan 1890-talet.[3] De äldsta kända exemplen är anteckningar av amanuensen vid Kungliga biblioteket, Christopher Eichhorn, dels för *Nordiskt konversationslexikon*, dels för den lilla uppsatsen ”Våra första litografer”.[4]

Förste intendenten vid Nationalmuseum i Stockholm, Gunnar Jungmarker var i många år vid sidan om sin tjänst sysselsatt med tidig svensk litografihistoria i akt och mening att lägga fram en dissertation i ämnet.[5] Det löpande arbetet och en imponerande rad tungt vägande forsknings- och bokprojekt, samt artiklar om moderna grafiker, lade hinder i vägen för att avhandlingen skulle bli färdig under livstiden. De rön som ändå gjordes publicerade han i artiklar spridda över nästan fyra decennier.

1945 skrev Gunnar Jungmarker en introducerande översikt ”Från den svenska litografins inkunabeltid.[6] Därefter en specialstudie över Karl Johans-tidens politiska karikatyrister,[7] följt av ytterligare två, dels en om Ulric Mannerhjerta, dels en om litogra-

1 Pettersson, Jan-Erik, Företagsmonografiernas förmedling av teknikhistoria. *Daedalus* 51(1982), s. 131ff.
2 Davidsson, Åke, Litteraturen om nottryckets historia. *STM* 29(1947), s. 116–130; *STM* 30(1948), s. 137f.
3 Av notis i *SvD* 7/1 1888, s. 3 om ”Svenska och norska nyårskort” framgår indirekt att mycket lite var känt om Fehr & Müller vid den tidpunkten.
4 Eichhorn, Christopher, Våra äldre litografer. *Svenska studier.* Stockholm 1872. – Artikeln ”Karl Müller” i *Nordiskt konversationslexikon*, inflöt senare i *Nordisk Familjebok*. Bd 19. Stockholm 1913. Elektroniskt tillgänglig.
5 Jungmarker, Gunnar, Från den svenska litografins inkunabeltid. *Konsthistorisk tidskrift* 14(1945), s. 9, not 1.
6 Ibid. s. 9–17.
7 Karl Johans-tidens politiska karikatyrister. *Föreningen för grafisk konst. Meddelanden* XXX–XXXI, 1951–1952. (Tr. 1953).

fiskt tryckta kistebrev.[1] En artikel om konstnären Anders Lundquist, ”Heros Scriblerus. Lorenzo Hammarsköld karikerad och porträtterad” kom 1974. [2] En studie av de två första yrkeslitograferna i Sverige, Friedrich Ludwig Fehr och Carl Müller, publicerades i den etnologiska tidskriften *Rig* (1980).[3] Samma år kom en studie över Fehrs litografi efter Alexander Orlowskys teckning med det karikerande motivet: Karl XII:s enväldiga stövel.[4] Jungmarkers ansats i sin forskning är konsthistorikerns. Stentrycket var av praktiska och ekonomiska skäl, förutsättningen för smädebildernas blomstring i framför allt Frankrike – ett land som blev ledande inom konstnärslitografin o. 1830.[5] Därifrån kom impulserna till framställning av nidbilder även till Sverige.

Jungmarker anförde att han i viss mån kunnat stödja sig på Emil Hultmarks arkiv, förvarat dels i Kungliga biblioteket, dels i Konstakademins arkiv. Hultmarks arkiv bildades genom de efterforskningar som han utförde om svenska konstnärer för ett planerat konsthistoriskt lexikon. Arbetet kom aldrig att fullföljas. I bokform har delar av Hultmarks insamlade efterforskningar använts i ett värdefullt postumt utgivet arbete om djuptrycksgrafiker genom tiderna, *Svenska kopparstickare och etsare*.[6] I detta finns noterat när de förtecknade kopparstickarna och raderarna även arbetade med litografiskt tryck.

I samband med sitt arkivarbete har Hultmark gjort noteringar i en särskild, icke avslutad, förteckning över de stentryckare och litografer, som han träffat på. Detta arbetsmaterial finns i Kungliga biblioteket. Hultmark utelämnade oftast källan, men av svärsonens förord till Hultmarks bok om kopparstickare, framgår att Hultmark systematiskt gått igenom Stockholms olika kyrkoarkiv – ett nog så tålamodsprövande arbete i ett då icke-datoriserat material. Utöver litografförteckningen finns i Kungliga biblioteket ytterligare arbetsmaterial från Hultmark, vilket Jungmarker säger sig ha använt.[7]

Ett försök till en preliminär kartläggning skrev Sune Ambrosiani i en festskrift 1923 till chefen för Generalstabens litografiska anstalt Axel Lagrelius med titeln ”Översikt över den svenska bildreproduktionen under 1800-talet.” [8] Uppsatsen om den litografiska bildreproduktionen gick helt i linje med Ambrosianis breda kulturintresse och blev ett värdefullt bidrag till ett första steg i kunskapsbildningen, inte minst tack vare det nära

1 Jungmarker, Gunnar, Kistebrev utförda i stentryck resp. idem, Mannerhjerta och litografikonsten i Sverige. *Om litografi. En festskrift. Julius Olséns litografiska anstalt 1918–1958*. Stockholm 1958.
2 Idem, 'Heros Scriblerus'. *Bokvännen*. 29(1974): 1, s. 3–10.
3 Jungmarker, Gunnar, Fehr & Müller. De första yrkeslitograferna i Sverige. *Rig* 63(1980), s. 37–52.
4 Idem, Om Herr Voltaires översättare och Kung Karls enväldiga stövel. *Bokvännen* 35(1980): 9/10, titelblad samt s. 179–189. Bilden härrör ur anekdot i Voltaires Karl XII-bok, som fanns översatt till svenska 1785. Enligt denna skulle kungen från Bender ha hotat rådet hemma i Sverige, att om de försökte att självsvåldigt styra riket, skulle han låta skicka dem en av sina stövlar, ”och at de af densamma skulle emotta befallning”.
5 Platte, Hans, *Die Anfänge der Künstlerlithographie in Deutschland*. Freiburg im Bresgau 1953, s. 114.
6 Hultmark, Emil, Hultmark, Carna och Moselius, Carl David, *Svenska kopparstickare och etsare 1500–1944*. Uppsala 1944. (Förordet av Moselius utgivet även som separattryck: *Emil Hultmark som samlare och forskare*. Uppsala 1944).
7 KB Hultmarks arkiv. Förutom förteckningen på litografer och stentryckare har övrigt av Hultmarks arbetsmaterial på Kungliga biblioteket inte varit tillgängligt för föreliggande avhandling.
8 Ambrosiani, Sune: Översikt över den svenska bildreproduktionen under 1800-talet. Stockholm 1923.

samarbete Ambrosiani hade med samtida litografiska tryckare.[1] Konturerna i stentryckets tidiga svenska historia, som tecknats av bokforskaren och konstnären Arthur Sjögren, kan ha gett Ambrosiani inspiration och vägledning.[2]

Den flitigaste och mest insatte forskaren i ämnet svensk musikhandel och musikframställning var rektorn för Stockholms musikgymnasium, filosofie licentiaten och hedersdoktorn Albert Wiberg.[3] Troligen var det i samband med sitt stora arbete *Den svenska musikhandelns historia*, publicerat av Svenska Musikhandlare Föreningen 1955, som Wiberg påbörjade djupstudier i det svenska litografiska nottryckets historia med arbetsnamnet *De första litografiska anstalterna och musiktrycket. Stentryckeriernas musikalieproduktion till omkring 1830*.[4] Dessa studier hann emellertid inte att slutföras under hans livstid.[5] De bevarade anteckningarna i stentryckets svenska historia tyder på att de var tänkta att ingå i ett större arbete.[6] Möjligen har de brutits ur verket om den svenska musikhandeln. Därutöver publicerade Wiberg under arbetets gång en rad specialstudier, bl.a. rörande privilegiestriden mellan Ulric Mannerhjerta och Olof Åhlström.[7] Wibergs noggrannhet i källstudierna, otroliga flit och breda historiska kunnande gör hans arbetsmaterial och publicerade studier till ett användbart grundmaterial att bygga vidare på. Wiberg inriktade sig avseende litografiskt tryck enbart på nottrycket. Jungmarker förefaller inte ha haft kännedom om Wibergs forskning.[8] Wiberg å sin sida har, åtminstone delvis, tagit del av Jungmarkers.[9]

Bo Lundström har i avhandlingen *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800-talet* (1999) studerat en grupp, som kallats ”de målande militärerna” eller ”dilettanterna”, dåtidens terminologi för amatörer, konstälskare i bästa mening. Officerarna, som i sin militärutbildning fick undervisning i teckning, perspektivritning m.m. kom ofta att ägna sig åt konstnärlig verksamhet, helt eller delvis. Några av dessa målande militärer kom i kontakt med stentryckarkonsten. Ett par sådana målande militärer har specialstuderats av konsthistorikern Margareta Winqvist, först i licentiatavhandlingen om *Alexander Clemens Wetterling: En målande militär på Karl Johans tid*. (1969), sedan i doktorsarbetet

1 Ambrosiani var kusin till Victor Hoving – den man som i december 1913 organiserade fjorton finska stentryckerier till en sammanslutning liknande den som tretton litografiska anstalter i Sverige redan bildat i företagstrusten *Sveriges Litografiska Tryckerier,* stiftad 10/4 1913. Hoving förestod *Stentryckskontoret* i Finland 1914–1918. – Hoving, Victor, *En wiborgare i Helsingfors och Stockholm*. Helsingfors 1945, passim.

2 Sjögren, Art[h]ur, Den första litografen. *DN* 6/11 1921, s. 28. Det är troligen Sjögren, som sedan anonymt har recenserat festskriften vari Ambrosianis översikt ingår, En bilderbok om bilder. *DN* 14/10 1923, s. 28, 32.

3 Albert Wiberg (1897–1967). Jfr Burling, Ingeborg (red.), *Vem är det 1957.* Stockholm 1956, s. 1045.

4 Senaste åberopade arbete i studien *De första litografiska anstalterna och musiktrycket. Stentryckeriernas musikalieproduktion till omkring 1830* är daterat 1946. Sannolikt bedrev Wiberg efterforskningar i ämnet fram till sin död 1967.

5 RA Albert Wibergs samling. *De första litografiska anstalterna och musiktrycket. Stentryckeriernas musikalieproduktion till omkring 1830*. Odaterat, oavslutat och opublicerat manuskript. SE/720016. Wibergs anteckningar finns bevarade i Riksarkivet i Wibergs 103 volymer stora arkivsamling (8.8 hyllmeter).

6 Wiberg anför i not på [s. 3: ”Jungmarker a[nfört] a[rbete]” och sedan flerstädes, utan att titeln till detta arbete finns med i det bevarade manuskriptet. Samma förhållande gäller ett av Wiberg anfört arbete av Carl Björkbom [s. 2].

7 Se litteraturförteckning: Wiberg, Albert.

8 Gunnar Jungmarker (1902–1983).

9 Wiberg II, flerstädes i notapparaten, exempelvis [s. 3].

om resenären och skildraren av Stockholms borgerskap, Hjalmar Mörner.[1] Båda dessa konstnärer kom i kontakt med de tidiga litograferna och var själva flitiga ”stenritare”.

Konstvetaren Jan af Burén har ägnat sin gärning främst åt den grafiska konsten, dels genom forskning, dels genom praktiskt arbete på olika museer, främst vid Nationalmuseum i Stockholm med Margareta Winqvist som chef. Avhandlingen *Det mångfaldigade originalet – En studie i original-grafikbegreppets uppkomst, teori och användning.* (1992), följdes upp 2009 med *Grafik – Konst och kunskap på papper* (Nationalmusei årsbok 2009). 2013 publicerade han en skrift om Oskar I:s litografiska handpress, nu i Nordiska museets ägo, där han lyfter fram litografen Carl von Schéeles manual för en mobil litografisk handpress, vilken finns i handskrift på Nordiska museet i Stockholm.[2] Våren 2017 publicerade han *Litografin: En snilleblixt. Uppfinningen och utvecklingen av litografin samt dess väg till Sverige och de första åren fram till 1830*.[3] Af Burén har vidare gjort arkivfynd i Bernadottearkivet på Stockholms slott, där han dokumenterat kung Karl Johans ekonomiska engagemang i stentryckarna Fehrs och Müllers resa till Sverige.[4] Arkivarien, sedermera direktören för Tekniska museet i Stockholm, fil. lic. Inga-Britta Sandqvist, har i sin forskning om Älvdalens porfyrverk funnit andra utbetalningar ur Karl Johans kassa till Carl Müller under senare delen av 1820-talet.[5] Burén var först med att söka i Motala verkstads räkenskaper i Vadstena efter spår av Carl Müller. Detaljuppgifter skiljer sig ofta åt mellan Buréns skrivning och den här föreliggande avhandlingens beroende på att här har nya uppgifter om stentryckarna och deras verksamhet kunnat tillgodogöras.

Lena Johannesson har i en rad arbeten satt olika aspekter på massproducerade bilder under lupp. I doktorsavhandlingen *Xylografi och pressbild. Bidrag till trägravyrens och till den svenska bildjournalistikens historia* (1982) tangerar hon flera gånger litografiska frågor, inte minst därför att litografisk övertrycksteknik kom att användes som ett komplement för att trycka trästockarna. Här noteras särskilt att hon kunnat visa att det på det sena 1810-talet i Stockholm utfördes avklappningar från en redan tryckt bok, illustrerad med trägravyrer.[6]

Hedvig Brander Jonsson, docent vid Uppsala universitet, har forskat kring den litografiska teknikens introduktion i Sverige.[7] Publicerat är ett avsnitt i utställningskatalogen från Nationalmuseum: *Tyska litografier i Sverige, Danmark och Norge.*[8] I andra

1 Winqvist, Margareta, *Hjalmar Mörner. Kosmopolit, Folklivsskildrare, Litograf*. Stockholm 1972.
2 Schéele, Carl von, *Beskrifning öfver den lithografiska handpressens begagnande*. Stockholm 2013.
3 Af Burén har i februari 2013 webpublicerat *Litografin: En snilleblixt,* resp. under 2014: *Ulrik Emanuel Mannerhjerta*, *Sveriges första litografientusiast*. Häri ingår ett par tidigare opublicerade stentryckta kartor från Carl Müllers tryckeri, nu i Krigsarkivets ägo.
4 Burén, Jan af, *Litografins introduktion i Sverige. Ulrik Emanuel Mannerhjerta – Sveriges första litografientusiast*. (www.afburen.se).
5 Sandqvist, Inga-Britta, *Elfdalsporfyr – idé och utformning. En svensk konstindustri 1788–1856*. Institutionen för konstvetenskap. Stockholms universitet. Vårterminen 1972; Idem, Älvdalens Porfyrverk. Anläggningar och tillverkningsmetoder. *Daedalus* 1972, s. 45ff.
6 Johannesson, Lena, *Xylografi och pressbild*. Stockholm 1982, s. 116ff.
7 Uppsala universitets hemsida, presentation av Hedvig Brander Jonsson (2% 2015). www.katalog.uu.se.
8 Brander Jonsson, Hedvig, Tyska litografier i Sverige, Danmark och Norge. […]. Stockholm 1997, s. 251ff.

publiceringar använder hon flitigt litografiska tryck för att illustrera framställningarna; merendels berör de dock senare skeden i stentryckets historia än här avhandlade.

Bruket av handkolorering av planscher i böcker i Sverige under 1700- och 1800-talen har undersökts av Björn Dal i hans bokhistoriska avhandling.[1] Handkolorering förekom av tryck framställda i olika tekniker, bl.a. stentryck. 2014 publicerade Dal en bibliografisk utredning av *Bröderna von Wrights fågelverk* avseende kombinationen stentryck och kolorering. Det är en detaljerad redogörelse för vad Dal under femtio års samlande funnit om tryckföljder, häftesutgivning, tryckare, papper m.m. beträffande de olika utgivningarna av bröderna von Wrights arbeten och kan sägas vara en fördjupning av verk i hans tidigare utgivna översikt *Sveriges zoologiska litteratur* (1996). 2015 följde ett lagarbete, färdigställt redan tio år tidigare, om Magnus Körners och Sven Nilssons samarbete om zoologiska planscher.[2] Konstvetaren Johan Cederlund bidrog med ett kapitel om Körner i detta arbete. Han har tidigare behandlat ämnet i *Ritmästarna vid Lunds universitet*. (1990).

Bokhistorikern Gunilla Törnvall studerade i sin avhandling ingående det krävande arbetet i ett litografiskt tryckeri (Generalstabens Litografiska Anstalt) i början av 1900-talet för att ge ut en moderniserad och färglitograferad utgåva av koppartrycken från tidigt 1800-tal ur Johan Wilhelm Palmstruchs *Svensk Botanik*. I didaktiskt syfte gjorde utgivarna ändringar och tillägg i Palmstruchs bilder för att bättre kunna synliggöra detaljer och olika stadier i växtens liv.[3]

Yrkeslitografen Ingvar Magnusson, Stockholm skrev på uppdrag av den historiska föreningen *Litografklubbens Arkiv,* med säte i Grafikens hus i Mariefred, senare Huddinge, en historisk sammanställning utan vetenskapliga anspråk *Litografien 200 år,* utkommen till Senefelderjubileet 1996.[4]

Utöver nämnda arbeten har längre eller kortare specialstudier över enskilda litografer presenterats eller utsnitt i en personhistoria. Fil. dr Svante Jakobsson har skrivit om rättsprocessen mot stentryckaren Carl von Schéele, ”Otack är världens lön – ett medborgaröde med början 1837.”[5] Bokförläggaren och författaren, fil. dr h.c. Erik Gamby har i en väldokumenterad historik över den svenska arbetarrörelsens förhistoria i den framväxande utopiska socialismen kring bokhandlaren, förläggaren m.m. Per Götrek, ingående behandlat även Götreks samarbetspartner, illustratör och vän, dekorations-

1 Dal, Björn, *Med kolorerade figurer. Om handkoloreringen i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Kjuge 2001.
2 Dal, Björn, Christensson, Jakob och Cederlund, Johan, *Ritade efter naturen. Magnus Körners & Sven Nilssons zoologiska planscher.* Kjuge 2015.
3 Törnvall, Gunilla, *Botaniska Bilder till allmänheten.Om utgivningen av Carl Lindmans bilder ur Nordens flora*. Lund 2013; Idem, From Copperplate to Color Lithography. On the Modernization of an Illustrated Flora 1800–1900. *Book History* 20(2017), s. 126ff.
4 Magnusson, Ingvar, *Litografien 200 år. Historik, hantverk, industri*. Stockholm [1996]. Litografklubbens arkiv.
5 Jakobsson, Svante, Otack är världens lön – ett medborgaröde med början 1837. *Personhistorisk tidskrift* 1984, s. 133ff.

målaren Carl Löwstädt.[1] Författaren, fotografen och fotohistorikern Pär Rittsel har något berört Mannerhjertas insats inom pionjärfotografin.[2]

Litteraturvetaren Petra Söderlunds avhandling, *Romantik och förnuft. V. F. Palmblads förlag 1810–1830,* (2000), avhandlar tidsavsnitt, som sammanfaller med det första decenniets stentryckande verksamhet i Sverige. Bl.a. berörs Palmblads utgivning av musikalier.

Kungliga bibliotekets planschbestånds accession har beskrivits av Carl Björkbom 1933.[3]

Internationell forskning

Den brist Åke Davidsson påtalade i slutet av 1940-talet rörande litografisk tryckteknik och nottryck har sedermera åtgärdats för Nordens del av Skandinaviens främste musikantikvarie, den danske musikforskaren och musikantikvariatshandlaren Dan Fog.[4] Hans förtjänstfulla *Musikhandel og Nodetryk i Danmark efter 1750*. I-II (1984), delvis tillgänglig även på tyska, kan sägas vara en motsvarighet för nordiskt område av det klassiska arbetet på området: *Music Engraving and printing. Historical and Technical Treatise* av William Gamble. (1923).[5] Tillsammans med norska musikhistorikern Kari Michelsen utarbetade Fog en plan till en motsvarande publikation för Norge: *Norwegian Music Publication since 1800. A Preliminary Guide to Music Publishers, Printers and Dealers* (1976), vilken efter Fogs död fullföljdes och publicerades i digital version av Michelsen ensam, *Musikkhandel i Norge fra begynnelsen til 1909.* (Oslo 2010). I Det Kongelige Biblioteks handskriftssamling i Köpenhamn förvaras det omfattande arkivet *Dan Fogs Samlinger,* som bl.a. innehåller anteckningar om olika tryckmetoder.[6]

Konsthistorikern och museimannen Wilhelm Weber, Kaiserlautern och Mainz, ägnade, vid sidan om sitt museiledande värv, stort intresse under flera decennier åt litografins och dess upphovsmans historia. *Saxa loquuntur – Steine reden. Geschichte der Lithographie* i två delar, (1961–1964), översattes till både engelska och franska.[7] 1971 redigerade han skriften *Aloys Senefelder zum 200. Geburtstag 1771–1971*, utgiven av Stadtmuseum Offenbach am Main 1971 – ett arbete som inspirerade honom att fortsätta under kommande tio åren att forska kring Senefelders person.[8] Weber har kritiserats för att

1 Gamby, Erik, *Per Götrek* […]. Stockholm 1978.– Personuppgifter om Erik Gamby i *Vem är det, 1983?* Stockholm 1982, s. 320.

2 Rittsel, Pär, [Georg Albert] Müller och Mannerhjerta. *Nordisk fotohistorisk journal* 1978: 4 (okt.), s. 119–127. – Mannerhjerta benämns där genomgående som Urban Emanuel Mannerhjerta. Denna skrivning har sedan övertagits av Björn Axel Johansson i dennes *De första fotograferna. Introduktionen av fotokonsten i 1840-talets Sverige.* Lund 2005).

3 Björkbom, Carl, Kungl. Bibliotekets Planschsamling. *Bidrag till Kungl. Bibliotekets Historia.* III. Stockholm 1933.

4 Dan Fog (1919–2000).

5 Fog, Dan, *Musikhandel og nodetryk i Danmark efter 1750.* II. Nodetryk efter 1750. Köpenhamn 1984.

6 Det Kongelige Bibliotek. Köpenhamn, Handskrifter. Dan Fogs Samling 52–59.

7 Weber, Wilhelm, *A History of Lithography.* [Övers. från tyskan]. London & New York 1966. – Fransk utgåva: *Histoire de la lithographie.* Préface de Raymond Cogniat. Paris 1967.

8 Weber, Wilhelm, *Alois Senefelder. Erfinder der Lithographie. Daten zum Leben und Wirken*. Frankfurt am Main 1981.

ha utelämnat utvecklingen i England och han har sagts vara magistral, ytlig och illa underbyggd i sina påståenden.[1] Hans verk har likväl fungerat som referens för efterkommande skribenter, eftersom det, utom paret Pennells arbete, då inte fanns mycket att tillgå på engelska, som rörde tysk stentryckshistoria, litografins vagga.[2]

I ett brett upplagt projekt om olika tryckteknikers historia, påbörjat 1974 under ledning av den fackkunnige tryckhistorikern Claus W. Gerhardt kom en avslutande fjärde volym om plantrycket, *Stein- und offsetdruck,* författat av konsthistorikern Hans-Jürgen Imiela.[3] Imiela hade i ett tidigare publicerat arbete *Romantik und Realismus* studerat övergången mellan två tidsepoker i konsten när ett nytt medium, stentrycket, erbjöds konstnärerna.[4] Gerhardt själv har i *Philobiblion* 1982 gett en initierad överblick över tryckmetoder, som använts i samband med kartframställning.[5]

Mycket av det, som skrevs under 1900-talet om stentrycket, var inriktat på dess framväxt och historia, lokalt eller regionalt; någon gång behandlas ett helt lands litografiska historia. Jubiléer har inte sällan föranlett sådana inventeringar. Härjämte utbildades specialiseringar utefter typ av litografihistoria: konstnärslitografi, kartlitografi, fotolitografi eller industriell litografi, det fackliga arbetets historia etc., vilka alla har sin egen historia.

I Frankrike, med sitt överflödande rika källmaterial i form av litografiskt tryck, har fokus av bevarandeskäl länge legat på att dokumentera trycken och deras innehåll. Corinne Bouquin avvek från denna tradition med doktorsavhandlingen om ett av de världsledande stentryckeriföretagen, Lemercier, *Recherches sur l'imprimerie lithographique à Paris au XIXème siècle: L'imprimerie Lemercier (1803–1901).* (1993).[6] Som elev till bok- och kommunkationshistorikern Henri-Jean Martin är hon skolad i att grunda sin forskning på gedigen genomgång av arkivaliska fakta. Dessa forskningar fick ytterligare avknoppning i ämnet i ett par bidrag till festskriften till Martin 1997.[7]

1 Fern, Alan, [Chef för National Portrait Gallery, Washington. Recension rörande Wilhelm Weber, A History of Lithography], *The Art Bulletin* 54(1972): 3, s. 372.

2 Pennell, Elisabeth Robbins & Pennell, Joseph, *Lithography and lithographers*. London 1916. Paret Pennell inledde redan i slutet av 1800-talet i kommersiellt syfte en kampanj för att särskilja begreppen reproduktion (i betydelsen massframställning) från begreppet litografi, varmed avsågs ett konstnärligt uttrycksmedel. Liknande diskussion fördes i Sverige på 1950-talet. (Jfr Ejve, Broe, Duellen om konst, färgplanscher, värde och färgäkthet. *Grafia* 1950: 2, s. 3f).

3 Imiela, Hans-Jürgen, & Gerhardt, Claus W., *Geschichte der Druckverfahren.* IV. *Stein- und offsetdruck.* Stuttgart 1993.

4 Imiela, Hans-Jürgen *Romantik und Realismus.* Wien & München 1973.

5 Gerhardt, Claus W., Der Landkartendruck in Geschichte und Gegenwart. *Philobiblon* 26(1982): 3, s. 254ff.

6 Bouquin, Corinne, *Recherches sur l'imprimerie lithographique à Paris au XIXème siècle: L'imprimerie Lemercier (1803–1901).* Paris 1993. [Mikrokort]. [Forskningar rörande stentrycket i Paris under 1800-talet: Lemerciers etablissement (1803–1901)].

7 Idem, Influence des relations entre éditeurs et imprimeurs-lithographes dans la genèse de l'illustration des livres au XIXe siècle. *Le livre et l'historien. Etudes offertes en l'honneur du professeur Henri-Jean Martin.* Genève 1997, s. 723ff. [Interaktionen mellan förlag och litografer vid framställningen av nittonhundratalets bokillustration]. – Delmas, Bruno & Bouquin, Corinne, Lithographie et lithographes à Paris dans la première moitié du XIXe siècle. *Le livre et l'historien. Etudes offertes en l'honneur de professeur Henri-Jean Martin.* Genève 1997, s. 744ff.

Utvecklingen av fotolitografin i Frankrike undersökte Jeff Rosen ur ett ekonomiskt perspektiv i *Lemercier et Compagnie. Photolithographie and the industralization of print production in France, 1837–1859*. (1988).[1]

Michael Twymans *Lithography 1800–1850*. (London 1970, nytryck 1998), är den första genomlysningen av stentryckets framväxt i England och Frankrike. Han ger en initierad inblick i hur olika litografitekniker avspeglas i det färdiga tryckresultatet. Han är lika intresserad av det färdiga verket, som hur det kom till och hur det kunde göras just så; såsom tryckhistoriker spårar han innovationernas spridning. Twymans avhandling blev banbrytande för det akademiska utforskandet av litografiskt tryck som en del av tryckhistorien.[2] Han har sedan som professor i typografi och grafisk kommunikation vid University of Reading kompletterat sina forskningsresultat i avhandlingen med en mängd specialstudier i ämnet, bl.a. om brytningen och handeln med litografisk sten,[3] den litografiska handpressens utvecklingshistoria, [4] helt igenom stentryckta böcker, [5] tontrycket (tryck med tonad bakgrund),[6] om det tidiga musikaliska stentrycket (med utgångspunkt från en musikaliesamling i Reading), m.m.[7] Han har därutöver intresserat sig på djupet för det annars så förbisedda vardagstrycket.[8] Han har medverkat i det ambitiösa projektet *Philadelphia on stone*, en kartläggning av litograferna och litografins historia i Philadelphia, USA, först presenterat digitalt av Library Company of Philadelphia via bibliotekets hemsida, sedan i bokform med samma titel (2012). Twyman följde upp sitt doktorsarbete från 1970 med den imponerande och omfångsrika studien över färglitografins historia: *A History of chromo-lithography: printed colour for all* (2013).[9] Ett samarbete mellan det engelska nationalbiblioteket och den världsledande bokhandeln ifråga om bokhistorisk och grafisk litteratur, Oak Knoll, New Castle, USA, gjorde det finansiellt möjligt att ge ut en historik, illustrerad med ett synnerligen rikt bildmaterial. Resultatet blev en på en gång didaktisk och lärd genomgång utan tidigare motstycke.

För konsthistorikern och museimannen Peter Cort Marzio blev kromolitografins utbredning i USA från 1840-talet och framåt ämnet för hans dissertation *The Democratic Art. Pictures for a 19th-century America. Chromo lithography.* (1979). Marzio tog vid ungefär där Twyman slutade i tiden i sin *Lithography 1800–1850*, men har förflyttat fokus geo-

1 Rosen, Jeffery H., *Lemercier et Compagnie. Photolithographie and the Industralization of Print Production in France, 1837–1859*. Northwestern University, Illinois, USA, 1988.
2 Idem, The emergence of the graphic book in the 19th century. Myers, Robin & Harris, Michael (eds.), *A millenium of the book. Production, design & illustration in manuscript & print 900–1900*. Winchester, England & New Castle, USA 1994.
3 Twyman, Michael, Lithographic stone and the printing trade in the nineteenth century. *Journal of the Printing Historical Society.* 1972: 8, s. [1]–41.
4 Idem, The Lithographic Hand Press 1796–1850. *Journal of the Printing Historical Society.* 1967: 3, s. [3]ff.
5 Idem, *Early Lithographed Books*. London 1990.
6 Idem, The Tinted Lithograph. *Journal of the Printing Historical Society.* 1965: 1, s. [39]–56.
7 Idem, Lithographed music in Germany: the first fifty years. Münch, Roger, (utg.), *Studien und Essays zur DruckGeschichte. Festschrift für Claus W. Gerhardt zum siebzigsten Geburtstag.* Wiesbaden 1997, s. [104]–125.
8 Idem, The long-term significance of printed ephemera. *RBM. A Journal of Rare Books, Manuscripts and Cultural Heritage*. 9(2008): 1, s. 19–57.
9 Idem, *A History of Chromolithography: Printed colour for all*. London & New Castle, USA, 2013.

grafiskt och sociologiskt. Marzio lyfte fram den litografiska bildens betydelse för hela befolkningen och hur litografin skapade bilden av Amerika. Marzios framgångsrika arbete som chef för Houston Museum of Fine Arts gav ändå utrymme för fortsatta publiceringar, inklusive några mindre bidrag när det gällde litografihistorien. Både Twymans och Marzios avhandlingar blev milstolpar i litografiforskningens historia, ständigt citerade och hänvisade till.

En senare tids forskning har försökt skilja den konstnärliga litografin från den kommersiella genom att införa begrepp som *originallitografi* för stentryck eller offsettryck framställda utan förlaga eller efter egen förlaga av konstnären själv vid stenen och *reproduktionslitografi* för stentryck eller offsettryck framställda efter andras förlagor.[1] Litografen blir i det senare fallet ett mellanled mellan konstnären och konstverket. Det framväxande borgerskapet betraktade, enligt Hans Schlagintwait i hans avhandling *Reproduktionslithographie.* (1983), bildtrycket till en början som ett slags måleri och en bildningsväg varför stentrycket hade svårt att slå i genom som en egen konstform. Vissa kvaliteter ”auran” hos originalverket förlorades, enligt Schlagintwait, när massupplagor framställdes.[2]

Termer som originallitografi – reproduktionslitografi kan emellertid förvirra. All litografi är reproducerat, dvs. mångfaldigat tryck. Fråga om vad som var original och vad som var kopia funderade redan en svensk stentrycksbeställare på 1819. För Fredrik Boye var själva stenen originalet:

> *Bland stentryckeriets väsendtligaste förmåner är visserligen den at konstnären sjelf kan rita sin composition på stenen (ehuru den icke alldeles hinner til samma höjd af finhet som på papperet), hvarigenom den [kompositionen på stenen] icke mera blir en copia, utan sjelfva originalet som mångdubblas.*[3]

För Mannerhjerta – om det nu var han, som skrev tidningsnotisen 1804 – var varje avdrag ett original:

[…] och teckningen behåller alldeles sin originalitet och styrka, att hvarje afdrag är ett werkligt original.[4]

1 Menz, Henner, *Die Frühzeit der Lithographie in Deutschland.* [Stentryckets pionjärtid i Tyskland]. Dresden 1955, s. 8.

2 Schlagintwait, Hans, *Reproduktionslithographie. Studien zur Funktion technischer, sozialer und kommerzieller Vorgaben in der Bildprodduktion des 19. Jahrhunderts.* München 1983. [Reproduktionslitografi. Funktionsstudier rörande tekniska, sociala och kommersiella krav i 1900-talets bildproduktion].

3 Boyes Magasin 2(1819), nr 14 och 15.

4 *IT* (nr 101), 7/9 1804, [s. 1].

Vad som eftersträvas i nutid med differentieringen av vad som avses med orginallitografi – reproduktionslitografi ifråga om konstnärliga stentryck är att fästa fokus på vem som stått vid stenen eller lagt sista handen vid det framställda trycket, konstnären själv och/eller en medhjälpare till honom, alternativt en helt utomstående person.

Danmarks och Norges tidiga stentryckshistoria har beröringspunkter med den svenska, inte minst genom att Ludwig Fehr verkat i alla tre länderna. Det tidiga stentryckets historia i Danmark har beskrivits något av Pietro Krohn (1895),[1] därefter av Georg Nygaard m.fl. i *Litografien i Danmark* (1922).[2] Museidirektören vid *Danmarks Mediemuseum* (tidigare Danmarks Grafiske Museum og Dansk Pressemuseum) i Odense, Ervin Nielsen, har publicerat sin forskning i ämnet i museets årsbok *Grafiana* 1997, Litografin i Danmark 1811–1843.[3]

Förstebibliotekarie vid Universitetsbiblioteket i Oslo Wilhelm Preus Sommerfeldt har behandlat Fehrs och hans efterkommande i företaget i studien ”Norges første litografiske officin” i *Boken om böker*. II. (1927).[4] Tidigare chefen för *Norsk Hermetikkmuseum* i Stavanger, sedermera kulturchef för regionen, John Gunnar Johnsen har skrivit om etiketter för konservindustrin. Därefter har han på uppdrag av Norsk Grafisk museum i Stavanger med anledning av Senefelderjubileet 1998 gjort en sammanställning av norsk stentryckerihistoria, *Steinene taler. Den litografiske bransjen gjennom 200 år*. (1998).

Även stentryckets utveckling i den f.d. rikshalvan Finland har anknytning till Sverige. Några av de mest kända stentryckarna och litograferna i Sverige under första hälften av 1800-talet hade finskt ursprung eller anknytning. Eftersom stentrycket relativt sent etablerades i Finland, fick de tidigaste trycken för den finska marknaden framställas annorstädes, inte minst i Sverige eller Ryssland. I finsk press följde man med intresse redan från början utvecklingen av stentrycket i Sverige. När ett finskt stentryckeri skulle anläggas på mitten av 1830-talet, var det till Sverige man först vände sig för att få teknisk kompetens.

1 Krohn, Pietro, Ved Lithografiens Hundredaarsfest. *Tidsskrift for Kunstindustri* 1896, (tr. Köpenhamn 1895).
2 *Litografien i Danmark. Udgivet av Litografisk Principalforening i Anledning af dens 25-aarige Jubileum 1922*. I–III. Köpenhamn 1922. (Del I, litografins historia och användning, är författad av Georg Nygaard, med hjälp av C. Andreasen, Chr. Cato och K. V. Koch).
3 Tysk övers.: Der Steindruck in Dänemark 1811–1843. *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte* 1999, s. 157–175.
4 Om Sommerfeldt se: *NTBB* 1950: 4, s. 175.

Några läsanvisningar

Förkortningar

DN	Dagens Nyheter
DA	Dagligt Allehanda
fs.	filmsida (i avfotograferade arkivalier); = bild i den elektroniskt publicerade varianten.
HKB	Enheten för handskrifter, kartor och bilder. (Kungliga biblioteket).
HL	Husförhörslängd
IT	Inrikes Tidningar
KB	Kungliga biblioteket, Stockholm
KMA	Kungl. Musikaliska Akademien, Stockholm
KrigsA	Krigsarkivet, Stockholm
KTL	kronotaxeringslängd
kursiv. här	kursiverat här
KVA	Kungl. Svenska Vetenskapsakademien, Stockholm
LA	landsarkiv
L.	Linné. (Växt eller djurnamn i enlighet med Linnés system).
Mantalsregister	SSA Register till mantalslängderna 1800–1875. (Elektroniskt tillgängligt).
ML	mantalslängd
MU	mantalsuppgift
N. F.	Neue Folge, ny följd
NTBB	Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen
o.p.d.	olja på duk
PoIT	Post och Inrikes Tidningar
RA	Riksarkivet, Stockholm
RegMU	SSA Register till mantalsuppgifter (–1829). (Elektroniskt tillgängligt).
rd	riksdaler
rd b:co	riksdaler banko
rmt	riksmynt
rst	runstycken
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
SCB	Statistiska Centralbyrån
SDA	Stockholms Dagligt Allehanda
SFS	Svensk författningssamling
sk	skilling
SMA	Svenskt musikhistoriskt arkiv. (ISSN 0586-0709).
SPT	Stockholms Post-Tidningar (Posttidningar)
SSA	Stockholms stadsarkiv
STM	Svensk tidskrift för musikforskning
SVAR	Svensk Arkivfilm i Ramsele
SvD	Svenska Dagbladet
ÅSU	Årsbok för svensk undervisningshistoria

Hänvisningar

Boyes Magasin	*Konst- och nyhets Magasin för medborgare af alla klasser.* (Illustrerad månadstidning utgiven 1818 – juni 1823) Fortsatt av: *Magasin för Konst, Nyheter och Moder.* (Illustrerad månadstidning utgiven juli 1823 – juli 1844.
Eichhorns förteckning	[Eichhorn, Christoffer], *Förteckning öfver* […] *Christofer* [!] *Eichhorns efterlemnade* […] *samlingar.* Afd. 3. Gravyrer. Stockholm 1889.
Hovkanslerns förteckning	RA Hovkanslersexpeditionens arkiv. Vol. 22–40. (C I) Diarier 1802–1840 och Vol. 44 (D II) Förteckningar över Hovkanslerns ombud samt över Boktryckerier i Riket.
KB Hultmarks arkiv	KB Acc[essionsnr] 2002/17: 19. Excerpter om litografer och stentryckare.
Linnström I	Linnström, Hjalmar, *Svenskt boklexikon 1830–1865*. [1]. *Förra delen*. Stockholm 1883–1884. (Fotolitografiskt nytryck. Uppsala 1961).
Linnström II	Linnström, Hjalmar, *Svenskt boklexikon 1830–1865*. [2]. *Sednare delen*. Stockholm 1883–1884. (Fotolitografiskt nytryck. Uppsala 1961).
Lundstedt I–III	Lundstedt, Bernhard, *Sveriges periodiska litteratur. Bibliografi.* I–III. Stockholm 1895. (Faksimilutgåva 1969).
Wiberg I	Wiberg, Albert, *Den svenska musikhandelns historia*. Stockholm 1955.
Wiberg II	RA Albert Wibergs samling. SE/720016. Wiberg, Albert, *De första litografiska anstalterna och musiktrycket. Stentryckeriernas musikalieproduktion till omkring 1830.* Oavslutat, odaterat och opublicerat manuskript.

Bildmått

Måtten (höjden × bredden i centimeter) för bildframställningar kan anges på flera sätt:

Arkmått	för oskuret blad;
Bildmått	den tryckta bilden mätt innanför eventuell (trä) ram (dvs. tryckytan). Tryckt ram medräknas.
Bladmått	för angivet objekt;
Plåtmått	För gravyrer anges om möjligt plåtrandens mått, dvs. den använda plåtens storlek.
Sidmått	den aktuella boksidans mått.

Priser

Prisjämförelse mellan dåtid och nutid är en grannlaga uppgift. I det följande uppräknas priserna till 2018 års nivå i avrundade tal (konsumentprisindex) enligt den digitala tjänsten *Prisomräknare* i projektet *Tidigmoderna konkurser*, www.historia.se, publicerad av Stockholms stadsarkiv i samarbete med Uppsala universitet.[1]

För den tid som här avhandlas fanns två slag av riksdaler i Sverige, banko (banco) och riksgälds, utgivna av Riksbanken resp. Riksgäldskontoret. Från 1830 utgavs dessutom riksdaler specie (silvermynt). Förhållandet mellan myntslagen fastställdes 1834. 1 rd specie motsvarade 2 ⅔ banko eller 4 rd riksgälds.

Om inte annat anges, har priset angetts i riksdaler banko. Växlingsgrunden inom myntslagen var:

1 riksdaler = 48 skilling; 1 skilling = 12 runstycken.

Måttenheter

För omvandling av äldre måttenheter har i första hand använts Rodney Edvinssons elektroniskt publicerade *Omvandlare från gamla mått till nya*. www.historia.se.

1 ris papper = 20 böcker
1 bok tryckpapper = 25 ark
1 bok skrivpapper = 24 ark.[2]

Evighetskalender: För bestämning av datum har använts: www.angelfire.com/animae6/jamesgoerke/Evighetskalender.html.

Gatunamn

Stockholms topografi har förändrats över tid när kvarter rivits, gator breddats, fått ny sträckning eller ny bebyggelse kommit till. Gatunamn infördes i Stockholm först 1832 och en stor namnreform genomfördes 1885.[3] Hjälp med att översätta 1820- och 1830-talens kvartersnamn till 2000-talets gatunamn har erhållits genom Stockholms stadsarkivs adressnyckel, (Registernyckel för fastigheter) samt av personal vid Stockholms stadsmuseum, främst byggnadsantikvarie Klas Lundkvist och Maria von Scheele.[4]

1 *Tidigmoderna konkurser*, (www.historia.se), publicerad av Stockholms stadsarkiv i samarbete med Uppsala universitet. (17/1 2018). Författarna till tjänsten har tidigare publicerat en studie i ämnet historisk prissättning: Edvinsson, Rodney & Söderberg, Johan, A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008. *Review of Income and Wealth* 57(2011): 2, s. 270ff.

2 1855 fastställdes för allt papper att 1 ris = 500 ark.

3 *Nya och förändrade gatunamn inom Stockholm. Uppgift om det stora namnbytet 1885.* Stockholm 1970. [Faksimilupplaga utg. av Bokförlaget Rediviva].

4 Stockholms stadsarkivs adressnyckel: http://digitalastadsarkivet.stockholm.se. (Kvarters- och adressnyckel 1730–1810). (17/1 2018).

Stavning av namn m.m.

Vid stavning av kunganamn följs vedertaget bruk med normaliserad stavning. Så stavas exempelvis Karl XIV Johans och sonen Oskars namn med *k* utom i direkta citat. Nobiliserade personer benämns genomgående med adligt namn. För enkelhetens skull ofta utan prefix. Fredrik Boyes af Gennäs efternamn stavas i litteraturen ibland Boije.[1] Själv skrev han namnet med *Y*.[2] Stavningen *Boye* har därför här använts. Litografen Jakob Magnussons förnamn stavas – utom i direkta citat – med *k* istället för *c* i likhet med vad hans boupptecknings först anger.

För äldre förordningar, tryckta före *Svensk Författningssamlings* införande 1825, används som samlingsterm den redan av samtiden använda beteckningen *Årstrycket* för tryck utgivna i särskild samling åren 1522 t.o.m. 1833.[3] Beteckningen brukas alltjämt som ordningsterm inom arkivbiblioteken. Vid hänvisning till protokoll för förhandlingar i ståndsriksdagen, används termen *Riksdagstryck*.

I författningar från slutet av 1800-talet benämns lån från Manufakturdiskontfonden som ”lån […] från manufakturförlagslånefonden.”[4] I avhandlingen användes den samtida termen Lån från Manufakturdiskontfonden, alternativt förlagslån eller statligt lån.

Först 1852 hette Aftonbladet i Stockholm enbart *Aftonbladet*. Dessförinnan har Lars Hiertas tidning till följd av Hiertas kurragömmalek med indragningsmakten haft en mängd olika formella beteckningar. I avhandlingen benämns tidningen genomgående endast Aftonbladet. Även andra tidningar (exempelvis Post- och Inrikes Tidningar och Dagligt Allehanda) har haft olika titelhuvuden. Även för dessa följs här som oftast beteckningen i enlighet med Kungliga bibliotekets digitala publicering av tidningar.

För att underlätta sökandet enligt källhänvisningar i arkivfilmat material, främst kronotaxeringslängderna, anges den digitala numreringen av resp. film, samt hänvisning till filmsida (fs. resp. bild[sida]) i digitaliserat material.

För porträttbeskrivning används heraldisk beteckning för höger resp. vänster. Någon gång användes i enlighet med orienterares bruk av urtavlan som hjälp att hänvisa i bilden.

1 Namnet stavas Boije (Boye) i art. av sign. R. S. [Runar Strandberg] i Lilja, Gösta m.fl. (red.), *Svenskt konstnärslexkon*. I. Malmö 1952 och Zweigbergk, Eva von, *Barnboken i Sverige 1750–1950*. Stockholm 1965, s. 59.

2 Se Boyes exlibris bild 27.

3 *Svensk Författnings-Samling,* Karl Johans föreskrifter för den nya serien av författningssamlingen i Kungl. Brev 22/12 1824, publicerad som inledning till SFS, Första årgången 1825, s. Vf.). Årstrycket upphörde med 1833 års utgång, därefter kungjordes allmänna författningar i SFS. – ([Årstrycket] 14/12 1833. Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, angående årstryckets upphörande med år 1833 och allmänna Författningars kungörande genom Swensk Författnings-Samling fr.o.m. 1834).

4 Bihang till SFS 1887: 43. Nedsättning av ränta.

EN NY TEKNIK SPRIDS ÖVER VÄRLDEN

DEL II

BILD 2 Alois Senefelder, litografins uppfinnare. Stentryck av Franz Hanfstaengl, 1834. Senefelder lär ha haft en vidskeplig fruktan för att avbildas. Endast två porträtt gjordes av honom ”efter naturen”. Några dagar efter det att Senefelder suttit modell i München för sin elev Franz Hanfstaengl, insjuknade Senefelder och dog.[1]
Deutsches Buch- und Schriftmuseum der Deutschen National-Bibliothek.
Leipzig, Tyskland. Grafische Sammlung, Bö-BL/P/2271.
Arkmått: 38.7 × 29.2 cm. Bildmått: 29.5 × 22.5 cm.
Foto: Deutsche Nationalbibliothek, Leipzig.

1 Zigrosser, Carl, *The book of fine prints. An anthology of printed pictures*. New York 1948, s. 132. – Om vidskepelse i samband med avporträttering se Söderlind, Solfrid, *Porträttbruk i Sverige 1840–1865. En funktions- och interaktionsstudie.* Stockholm 1993, s. 280ff.

Stentryck eller litografi – vad är det?

The first duplication technique, lithography, came from Germany, […].
Henri-Jean Martin
The History and Power of Writing. 1994.

Stentryck innebär att en skiva finkornig kalksten (kalciumkarbonat), behandlad på visst sätt, kan användas som tryckunderlag i en för tryckningen anpassad tryckpress.[1]

Upptäckten av denna mycket speciella tryckteknik hänförs till en enda man, tysken Alois Senefelder.[2] Närheten till kalkbrottet i Solnhofen (Sollenhofen), beläget ca nio mil söder om Nürnberg skulle få avgörande betydelse för upptäckten. Skifferstenen, som förekommer på en yta mindre än en kvadratmil, hade brutits där sedan romersk tid.[3] Senefelder upptäckte att just den här kalkstenen lämpade sig för tryckning. Stenen från Solnhofen och det närliggande Kehlheim har en tät, homogen textur. Ytan kan slipas spegelblank. Samtidigt är det en sten, som ger hög sugförmåga. Stenen finns i flera olika kvalitéer. Den ljusgula/vita (mer porös) lämpar sig bäst till tryck med stora färgytor utan fina detaljer; den gulgråa (mest användbara) klarar såväl fina detaljer som stora färgytor. Slutligen den blågråa/gråsvarta, (hårdaste och mest svårarbetade), har sämre sugförmåga och sprödare yta, men anses trots det vara den mest värdefulla.[4]

På grund av sprickor i berget kan endast en mindre del av den brutna stenen användas som trycksten, eftersom fläckar och småsprickor i den slipade stenytan påverkar det slutliga tryckresultatet. Tjockleken på tryckstenen måste anpassas till stenens proportioner; Är stenen för tunn spräcks den i pressen. Använd sten kan slipas ner och användas på nytt. När stenen slipats ner så mycket att den skulle bli för tunn att läggas i en tryckpress, kan två stenskivor limmas ihop för att bilda en ny trycksten.

1 Litografi av de grekiska orden *lithos* för sten och *grafein* för rista, teckna eller skriva.
2 I litteraturen förekommer ofta Senefelders förnamn stavat enligt franskt språkbruk: Aloys. Här följs det bruk han själv använde, exempelvis i underskriften i ett brev till kung Ludwig av Bayern, *Alois.*
3 [Anonym], Litografsten-industrien. *Tidning för boktryckarkonst* 29(1911): 5/6, s. 43f.
4 Ibid.

Solnhofen anses alltjämt vara den bästa brytningsplatsen för litografsten, men över hela världen har gjorts försök att trycka med stenar från inhemska kalkstensbrott.

Kalksten är en sedimentär bergart, bildad av fossiler för ca 450 miljoner år sedan (juratid). Marmor, som i stort sett har samma kemiska sammansättning som vanlig kalksten, är en bergart, som härrör från ett evolutionärt äldre steg – en 1 550 miljoner år äldre geologisk formation (silurtid) – då dess kalkstenssediment pressats samman under högt tryck och stark värme. Hur just stenen i Solnhofen har bildats har varit föremål för många lärda utläggningar.[1]

En komplikation när det talas om marmor i samband med stentryck i äldre tid, är att det inte alltid är fråga om marmor i geologisk mening, utan snarare om en kalksten som fått handelstermen ”marmor” eller kallades ”marmor” lokalt. Den sten från Styggforsen i Dalarna, som provades vid tidiga försök i Sverige, är inte marmor i geologisk mening, även om samtiden kallade den det.[2]

Senefelder fastställde o. 1798 principen för vad som senare kom att benämnas litografiskt tryck.[3] Det var flera års oförtröttligt arbete, som lett fram till den upptäckten. Principen kan förenklat beskrivas som att fett avstöter vatten.[4] Att gravera eller syrabehandla, ”etsa”, en sten, har varit känt sedan århundraden, men hade före Senefelder knappast haft någon praktisk betydelse inom tryckeriverksamhet.

Uppfinningen

Senefelders första steg på vägen mot det litografiska trycket togs 1796 då han *högetsade stenen*, den metod som sedan inom kommersiell litografi blev den gängse för framställning av finare arbeten eller tillverkning av arkivstenar (motivet på stenen sparades för framtida användning för exempelvis aktiebrev, brevhuvuden m.m.). På en fint polerad sten, skrevs med litografisk tusch, varefter stenen syrabehandlades. Skriften blev då stående i svag relief, stengravyr.

1 Keupp, Helmut, Aspects of the origin of the Solnhofen lithographic limestone. *GeoBios* 27(1994), Suppl. 1, s. 71–80.

2 Professor Per Ahlberg, Geologiska institutionen vid Lunds universitet har vänligen bidragit med sina geologikunskaper om kalksten resp. marmor. – Styggforsen ligger ca en mil nordost om Rättvik. Den närliggande operascenen Dalhalla ligger i ett gammalt kalkbrott.

3 Även om upptäckten av den kemiska princip, som styr den litografiska processen, innehöll moment av tillfälligheter – liksom det gör med de flesta stora uppfinningar – så värjde sig Senefelder mot en historieskrivning, som gjorde gällande att han skulle ha uppfunnit litografins princip av en ren slump. (Senefelder, Alois, *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey.* München 1818, s. 9). Han har emellertid själv starkt bidragit till anekdotfloran med berättelsen bl.a. om tvättnotan. (Senefelders *Lehrbuch* s. 11). – I litteraturen återges varierande årtal när Senefelder skulle ha gjort upptäckten, beroende på vilket stadium i processen man stannat vid. Om dateringen av upptäckten, se: Weber, Wilhelm, *History of Lithography*. London 1966, s. 17.

4 Detta är en förenklad beskrivning av ett komplicerat kemiskt förlopp. Se Saff, Donald & Sacilotto, Deli, *Printmaking, history and process.* New York 1978, s. 20ff. För en äldre, kortfattad beskrivning, se exempelvis: [Östlin, Lars] (Sign. L. Ö-n), Hufvudgrunderna af den litografiska kemien. *Tidning för Boktryckarekonst* 8(1890): 5, s. 49.

Nästa steg tog Senefelder omkring 1797/1798 när han insåg att stenen var mottaglig för både fett och vatten och att det gällde att hindra vattnet gå in i de feta tryckfälten. Hans metod gick ut på att göra stenen lättare mottaglig för vatten genom att påföra salpetersyra på hela den yta, som inte skulle täckas av skrift eller en teckning, dvs. av fet färg. Stenen blev sedan fuktad med vatten och slutligen ansmord med tryckfärg. Vattnet som fanns inmängt i stenen stötte bort tryckfärgen; denna fastnade bara på den feta tuschen i skriften eller de tecknade linjerna. Resultatet blev ett avdrag med rent och klart tryck på papperet.

Detta andra steg ledde vidare till upptäckten av övertrycket: indirekt tryck på stenen med hjälp av ett fuktat papper och ett särskilt slags tryckfärg. Övertrycket kunde också göras från tidigare tryck, genom att fukta det redan tryckta papperet och överföra tryckbilden till stenen. Övertrycket hade den fördelen framför att skriva eller rita direkt på stenen, att tecknaren kunde arbeta utan spegel med bilden rättvänd.

Stor betydelse fick övertrycket senare för tryckning av musikalier då man på 1880-talet allmänt övergick till att överföra tryckbilden från den stuckna metallplåten till en litografisk sten; stenen tålde många avtryck bättre än den mjuka tennplåten.[1] Breitkopf & Härtel i Leipzig, som sedan 1840 enbart hade tryckt från sten införde övertrycksförfarandet 1855.[2] Bildens ursprunglige tecknare kunde, om han var kunnig i litografi, själv föra över teckningen till stenen genom övertryck, såsom exempelvis Alexander Nay gjorde under andra hälften av 1800-talet med sina teckningar till *Upsala framstäldt i taflor* respektive *Uplands herregårdar*.[3] Övertrycket är den teknik som sedermera blev förhärskande inom tryckbranschen under namnet offset eller gummirotationstryck, där stenen som tryckmedium bytts ut mot metallplåt.[4]

Utöver sina försök med stenpreparering och tryckfärgens sammansättning och ansättning, (tryckbollarna byttes ut mot en vals), hade Senefelder och kretsen kring honom också framgång med konstruktionen av flera typer av stentryckspressar.[5] Liksom en gång Gutenberg behärskat tryckprocessens alla ingående element, var Senefelder ständigt aktiv att förbättra stentryckets olika moment.

1 Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn, Handskriftssamlingen. Dan Fogs samlinger. 57. Overtryk.
2 Hitzig, Wilhelm, Zur Geschichte der Anfänge des Steindrucksverfahrens in Leipzig. *Offset- Buch- und Werbekunst* 1927: 4, s. 61. [Ett bidrag till historien om stentryckets begynnelse i Leipzig].
3 Ahnfelt, Arvid [utg.], *Europas konstnärer. Alfabetiskt ordnade biografier öfver vårt århundrades förnämsta artister.* Stockholm, tryckt Norrköping) 1887, s. 389.
4 Sears, Frederick, Alzinography – Lithography of the future. *The Penrose Annual* 14(1908/1909), s. 20ff. – (Anonym), Indirekt litografiskt tryck. *Tidning för Boktryckarkonst* 29(1911: ⅔, s. 18.
5 Walenski, Wolfgang, Von Druckerballen und Lederwalzen. Eine kleine historische Betrachtung zum Einfärben der Druckform. [Från bollar till läderklädda valsar. En liten historisk betraktelse angående infärgningen av tryckfomen]. *Journal für Druckgeschichte.* N. F. 7(2001): 2, s. 1f. (Bilaga till *Deutsche Drucker* 2001: 20).

Arbetsgången

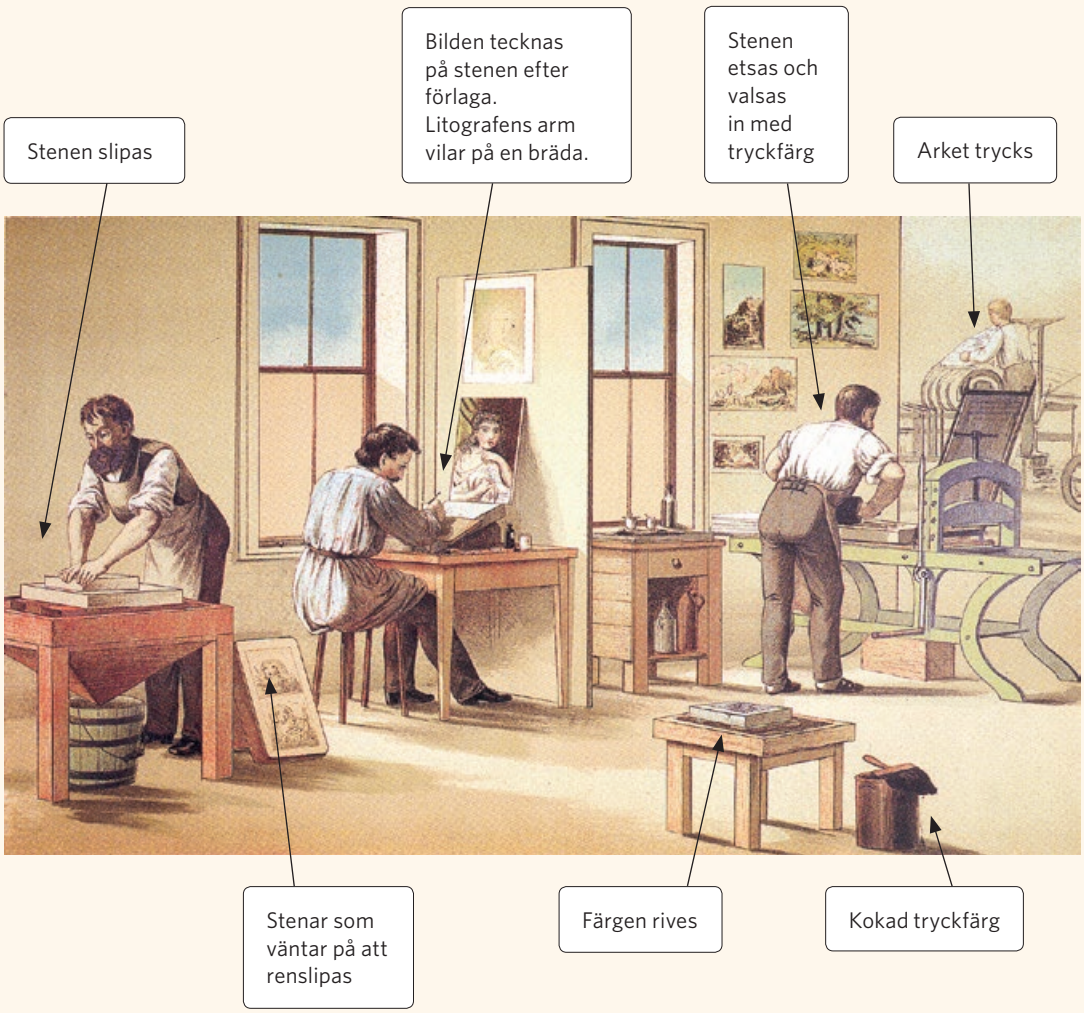

BILD 3 Arbetet i ett stentryckeri. Didaktisk bild från Louis Prang & Co, Boston 1874. Här med inlagda förklaringar.
Nytryck i privat ägo.
Reprofoto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

Spridningen

Senefelder öppnade ett stentryckeri i München 1806.[1] Tre år senare var han ledare för det kungliga stentryckeriet i samma stad. Han hade erhållit ett femtonårigt privilegium för furstendömet Bayern för att ekonomiskt kunna utnyttja litografisk teknik. Privilegiet kunde ändå inte hindra att flera stentryckerier startades i Europa.[2] Så även om Senefelder själv tidigt insåg den kommersiella och kulturella potentialen hos stentrycket, så blev han inte förmögen på sin uppfinning. Inte minst berodde den snabba spridningen av uppfinningen på att Senefelder och hans bröder verkade för att föra ut kunskapen om hur man gick till väga såväl inom Tyskland som i andra länder. Detta gjorde han till en början genom en sorts licensförfarande, bl.a. genom att han själv företog flera utrikes resor. Det första stentryckeriet utanför Tyskland inrättades i England 1800/1801 av Senefelder i samarbete med musikförläggaren i Offenbach am Main Anton André; dock utan större framgång. Brodern Philipp Andrés fortsatta ansträngningar i England att intressera konstnärerna för stentrycket är emellertid av betydelse för den fortsatta utvecklingen. Hans *Specimens of Polyautography* publicerades 1803.[3] Inriktningen mot konstnärerna fullföljdes i London av andra.[4] Stentrycket i England blev till en början i första hand ett konstnärernas uttrycksmedel, till skillnad från Tyskland, där det från början användes i första hand för kommersiellt bruk.[5]

Många tillresande ville lära sig att trycka från sten hos Senefelder. Han, hans bröder och andra kring honom, lärde beredvilligt ut allt vad de kunde. Kunskapen spreds sedan vidare till både konstnärer och tryckare. Utom München fick London och framför allt Paris tidigt framträdande positioner ifråga om litografisk framställning. Det första tillståndet för ett stentryckeri i Paris beviljades i december 1801.[6] Femton år senare hade flera stentryckerier etablerats i staden. Senefelder själv fick 1820 ett sådant tillstånd (Brevets d'invention) i Paris.[7] Den franska konstakademin insåg tidigt betydelsen av stentryckets möjlighet att mångfaldiga alla slags tryck.[8]

1 Körner, Hans Michael, (Herausg.), *Große Bayerische Biographische Enzyklopedie.* Bd 1, (art. Franz Gleißner). München 2005, s. 651.
2 Gräff, Walter, *Die Einführung der Lithographie in Frankreich.* Heidelberg 1906, s. 10.
3 Johnson, A[lfred] F[orbes], Early Lithography in England. *The Penrose Annual.* 38(1936), s. 70ff.
4 Rudolph Ackermann och stentryckaren Charles-Joseph Hullmandel lade båda lade ner stor energi på att stimulera det litografiska trycket för den engelska marknaden. Hullmandel översatte Antoine Raucourt de Charvilles handledning från 1819, *A Manual of Lithography or Memoir of the lithographical experiments made in Paris.* London 1821. Några år senare kom Hullmandels egen manual, *The Art of Drawing on Stone.* London 1824.
5 Verhoogt, Robert, *Art in Reproduction.* Amsterdam 2007, s. 82.
6 P[eignot], G[abriel], *Essais historiques sur la lithographie.* Paris 1819, s. 2.
– Friedländer, Max, I., *Die Lithographie.* Berlin 1922, s. 25.
7 Bottin, S., *Almanach du commerce de Paris 1820.* Paris 1820, s. 1169: "Seneldefer [!] (Aloys), R[ue] Bourbon 11. B[revets invention] de 5 ans. – Procedé de fab[rication] de planches artificielles à imprimer procédés auxquels il donné le nom de papyrographie". [Senefelder, Alois, Rue Bourbon 11. Privilegium för 5 år. – Tillverkning av konstgjorda plattor [plåtar] att användas för tryck, som han kallade papyrografi] – dvs. Senefelders uppfinning av övertrycket.
8 Rosen, Jeff, Political economy of graphic art production during July monarchy. *Art journal* 48(1989): 1, s. 40.

Ungefär samtidigt som det första yrkesmässigt drivna stentryckeriet kommit till stånd i Stockholm började en ung Joseph Lemercier i Paris att lära yrket från grunden, dvs. han fick börja med att bära och slipa stenar. Han och hans efterföljare skulle komma att arbeta upp den i särklass förnämsta litografiska inrättningen i hela världen.[1]

För Sverige gällde, liksom för flertalet länder, att man kan tala om *en* tidpunkt då det första mötet med den nya tekniken kom till stånd, och *en helt annan* när stentrycket är etablerat. Så även om England tidigt fick kännedom om tekniken så tog det ca tjugo år innan den började bli kommersiellt intressant.[2] År 1818 fanns det en handfull stentryckerier i London; tjugo år senare minst det dubbla.[3]

Inte förrän 1817 etableras det litografiska trycket i Wien i större skala, trots den relativa närheten till München, och trots att Senefelder själv under åren 1801–1806 då och då var i Wien; (hans intresse vid den tiden var närmast tygtryck).[4] Från Wien skrev Senefelder 1819, när han för sista gången besökte staden och en rad stentryckerier hunnit inrättas, att Wiens stentryckeriverksamhet stod i nivå med Münchens.[5] Av orterna i norra Tyskland kan nämnas bl.a. Hamburg, som fick sitt första stentryckeri 1817 och Bremen som 1819 fick ett stentryckeri anlagt av en kvinna, som lärt hantverket hos Senefelder i München.

Några årtal kan illustrera hur ryktet och kunnandet om det kemiska trycket spreds över Europa och världen under de första årtiondena av 1800-talet: Till Italien kom stentryckarkonsten redan 1805 och landet fick under de följande årtiondena en rad skickliga litografer och stentryckare.[6] Till Schweiz fördes litografin före 1810, Spanien året efter.[7] På 1820-talet inrättades ett stentryckeri i Holland, men landet hade redan 1809 haft besök av sin första litograf.[8] I Schweiz trycktes den första liotgrafin 1817.[9] De tidigaste litografiska försöken i USA lär ha gjorts i New York redan 1808, även om inga tryckprov

1 Årtalen hämtade från British Museums webresurs www.britishmuseum.org 30/11 2015.
2 Godfrey, Richard T., *Printmaking in Britain. A general history from its beginnings to the present day.* Oxford 1978, s. 10.
3 Twyman, Michael, *Printing 1770–1970. An illustrated history of its development and uses in England*. London 1970, s. 5.
4 Annix, Johann, Jiresch, Erich & Wächter, Otto, Die "Wiener Privilegien" des Alois Senefelder. *Biblos* 48(1999), s. 5ff.
5 Schwarz, Heinrich, *Die Anfänge der Lithographie in Österreich*. Wien, Köln & Graz 1988, s. 42.
6 Calabi, Augusto, *Saggio sulla litografia. La prima produzione italiana in rapporto a quella degli altri paesi sino al 1840*. [Litografins historia. De första italienska trycken jämförda med andra länders fram till 1840]. Milano 1958, s. 7; Ratta, Cesare, *L'Arte della litografia in Italia.* [Litografins konst i Italien]. Bologna u. å. [C:a 1930]. Jfr Gräff, Walter, *Die Einführung der Lithographie in Frankreich*. Heidelberg 1906, s. 10.
7 Ibid.
8 Verhoogt, Robert, *Art in reproduction.* Amsterdam 2007, s. 83; Vervoorn, Aat J., Lithography in the Netherlands. [Vervoorn, Aat J., & Vrijdag, Peter – Louis, *Dutch Museum of Lithography*. Valkenswaard 2014, s. 45. – Marres-Schreitlen, Helen C. M. & Meijer, Rob, Ontstaan en opkomst van de lithografie in Nederland. *Lithografie in Nederland*. [Amsterdam 1998]. Specialutgåva av de Boekenwereld 15(1998): okt., s. 8ff. [Stentryckets uppkomst i Nederländerna].
9 *Die ersten Jahrzehnte der Lithographie in der Schweiz. Ein Hinweis auf die wichtigsten lithographischen Pressen soweit sie vertreten sind in der Kupferstichsammlung der Eidg*[enössische] *Technischen Hochschule in Zürich*. [Zürich 1929]. (Stentryckets första årtionden i Schweiz, såsom de avspeglas i kopparstickssamlingen i Federala Tekniska högskolan i Zürich).

från dessa försök finns bevarade. De första kända trycken härrör från 1818, utförda av inkallade fransmän och året efter kom det första inhemska.[1] Det första kommersiella stentryckeriet i New York inrättades 1821.[2] Inte förrän 1825 inrättades i USA (Boston) ett litografiskt tryckeri med ekonomisk bärkraft.[3] 1850 fanns det tjugofem stentryckerier i Förenta staterna.[4]

Till Danmark kom stentrycket 1815 och Norge 1822. Island fick vänta längre. Ännu 1842 illustrerades en bok med en stentryckt karta tryckt i Köpenhamn.[5] Grönland fick sin första stentryckspress 1860.[6] Det första stentryckeriet i Helsingfors kom 1834,[7] till den gamla huvudstaden Åbo kom stentrycket 1850.[8] Litografin introducerades i S:t Petersburg 1818.[9] Den polskfödde konstnären Alexander Orlowsky sägs vara den förste, som prövade på stentryck i Ryssland.[10] Inom några få år, efter introduktionen i S:t Petersburg, salufördes i finska tidningar stentryckta ryska alster.[11] Tekniken skulle sedan under 1800-talet få ordentligt fotfäste. 1890 fanns fler litografiska anstalter (126) än boktryckerier (125) i Ryssland.[12] Längre bort i öster, i länder som dåvarande Persien, där den typografiska tekniken haft svårt att slå igenom. (Den typografiska tekniken – med sina raka linjer – passade inte, vad som där uppfattades som ett skönhetsideal; litografin erbjöd härvidlag helt andra möjligheter).[13] Tekniken kom till Persien, närmast från ryska Tbilisi, nu i Georgien, och anses ha införts första gången i mars 1821 på order av tronföljaren. Senare sändes kalligrafer till Moskva och S:t Petersburg att lära mer.[14] Till Australien kom den första litografiska pressen första hälften av 1820-talet direkt från Ackermanns i London.[15]

1 Barnhill, Georgia B., The Introduction and Early Use of Lithography in the United States. Paper presented at *67th IFLA Council and General conference. August 16–25, 2001.* – En litografi av Bass Otis (1784–1861) publicerad i *Analectic Magazine* i aug. 1819, s. 72–73. (Återgivet i Shapiro, Charles, (ed.), *The Lithographers Manual*. 4th ed. Pittsburgh 1970, s. I: 3) – Adams, Clinton, *American Lithographers 1900–1960. Their Artists and their Printers.* Albuquerque 1983, s. 5 anger Otis i Philadelphia som den förste amerikanske litografen. Jfr Jackson, Joseph, Bass Otis, America's first Lithographer. *The Pennsylvania Magazine of History and Biography* 37(1913): 4, s. 385ff.

2 Ristow, Walter,"Maps by Pendleton's Lithography." *MapCollector* 21(1982), (Dec.) s. 26–31.

3 Courtney, Rosemary, M. E. D. Brown. American Lithographer and Painter. *American Art Journal* 12(1980): 4 (Autumn) s. 67.

4 Sterne, Harold E., *A Catalogue of Nineteenth century Printing Presses.* NewCastle, Delaware, USA & London 2001, s. 211.

5 [Drammer], *Lysing Landsins Helga á Krists Dögum.* Köpenhamn 1842.

6 *AB* 10/4 1860, s. 4. [Rättelse].

7 Nohrström, Holger, Litografins banbrytare i Finland. *Strövtåg bland böcker.* Helsingfors 1935, s. 188f.

8 Gardberg, Carl-Rudolf, Stentryck och litografer i 1850-talets Åbo. Några anteckningar. *Grafikko.* 1936: sept., s. 7.

9 Gräff, Walter, *Die Einführung der Lithographie in Frankreich.* [...]. Heidelberg 1906, s. 10.

10 Meddelat av ryska nationalbiblioteket i S:t Petersburg. – I guvernementet Astrakan vid Svarta havet publicerades dock hösten 1817 en Musikalisk Journal i stentryck, visste *Stockholms Posten* att berätta för sina läsare. (*SP* 16/9 1817, s. 4. "I Astrachan utkommer en Asiatisk Musikalisk Journal i stentryck").

11 *Åbo Tidningar* (nr 101), 18/12 1824 s. 4.

12 *Tidning för boktryckarkonst* 8(1890): 4 s. 41. [Notis].

13 "Ett land utan boktryckare". *Nordisk Boktryckarekonst* 3(1902), s. 284. [Notis].

14 *Encyclopaedia Iranica.* 2009. Art. "Lithography" av Olimpiada P. Shcheglova. – *The Cambridge History of Iran. 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic.* Cambridge 1991, s. 819.

15 Darragh, Thomas A., *The Establishment and Development of Engraving and Lithography in Melbourne.* Garravembi (Australien) 1990, s. 7.

Under kort tid hade kunskapen om stentrycket fortplantats över världen i något som närmast kan beskrivas som en enda stor tryckvåg, med München som epicentrum. Just åren kring 1820 etablerades stentryckerier på allvar i en lång rad länder på skilda kontinenter. Till dessa länder hörde Sverige.

Termer

Termen *avisering* används i följande text allt som oftast om de radannonser, som står att läsa i samtida tidningspress. Inte sällan publicerades dessa anonymt.[1]

I avhandlingen görs distinktion mellan:

Musikalietidskrift: serieutgivning av musikalier, (noterad musik).
Musiktidskrift: tidskrift med artiklar i musikaliska ämnen.

Den litografiska inkunabeln. En ordsammanställning som här *inte* har använts bör kanske ändå nämnas, eftersom studien avhandlar den första tiden i svensk stentryckerihistoria: *den litografiska inkunabeln*.

De äldsta böckerna tryckta med typer har sedan lång tid tillbaka benämnts paleotyper eller inkunabler.[2] Böckerna skall då vara tryckta under en period från boktryckarkonstens början, dvs. någon gång under tiden från 1400-talets mitt till och med kalenderåret 1500.[3] Inget särskilt hände som motiverar slutåret, utan det är ett helt godtyckligt valt årtal. Denna särställning av den första tidens typografiska tryck motiveras av att de skulle utgöra en bro mellan handskriftstidens böcker och 1600-talets ”moderna” typtryck.[4]

Förstatrycken hos andra tekniker som stentryck och fotografier har fått motsvarande bibliografiska beteckningar. De första tjugofem årens tyska stentryck i Tyskland betecknas som litografiska inkunabler. Termen myntades redan under 1800-talet av Franz Maria Ferchl, personligen bekant med stentryckets uppfinnare Alois Senefelder.

1 Byström använder termerna *notifikation* eller *intimation* för kortare aviseringar eller omnämnanden under det sena 1700-talet. – Byström, Olof, *Kring Bellmans Fredmans epistlar.* Stockholm. 1945, Passim, exempelvis s. 37 och 39. – *Stockholms provisoriska Adress-Lexikon för år 1823.* Stockholm 1823, förordet, skiljer på kostnad för årsannonser och ”intimations-avgift”. – Under 1830-talet gjordes en klar åtskillnad mellan annons och intimation: ”De Förläggare, som till Föreningen såsom skänk öfwerlåta ett exemplar af alla deras från och med år 1832 utformade förlager, äga rättighet att så som i detta Bihang utan afgift *annoncerade,* äfwensom en och annan kortare *intimation*”. (Kursiv. här.) (*Bihang till Swenska Litteratur-Föreningens Tidning* 1833: 1, sp. 8). – Jfr Abrahamsson, Åke, *Ljus och frihet till näringsfång.* Stockholm 1990, s. 28.

2 Grekiska: *paleo,* gammal resp. latin: *cunabula,* vagga; incunabula ung.: det som ligger i vaggan.

3 Begreppet användes första gången 1639 av tyske boksamlaren Bernhard von Mallingckrodt, *De ortu et progressu artis typographicae*. [Typografiens uppkomst och spridning]. Köln 1639. – I Danmark/Norge talas om ”egentliga inkunabler” och palaeotyper tryckta före 1551. (Se Amundsen, L., Miscellanea fra palaeotypsamlingen i Universitetsbiblioteket i Kristiania. *NTBB* 1923, s. 181.

4 Bühler, Curt F., Incunabula. Bühler, Curt F., McManaway, James G., & Wroth, Laurence C., *Standards of Bibliographical Description.* Philadelphia 1949, s. 4.

Ferchl förtecknade ungefär en tredjedel av idag kända tidiga tyska litografiska tryck.[1] Termen blev fast etablerad 1925 med konsthistorikern Luitpold Dusslers förteckning *Die Incunabeln der deutschen Lithographie (1796–1821)*.[2]

I litteraturen används beteckningen litografiska inkunabler inte sällan synonymt med *tidigt litografiskt tryck*, där ”tidigt” är en obestämd tidsangivelse.[3] Till skillnad från paleotyperna, som har en fast tidsperiod oberoende av landgränser, så förskjuts de litografiska inkunablernas tidsintervall, beroende på i vilket land de har framställts. Tyska och österrikiska litografiska inkunabler kan sökas inom tidsspannet 1796–1821, medan de franska söks åren 1802–1817.[4] Sorbonneprofessorn Bruno Delmas och chefen för avdelningen för digitala media vid Bibliothèque nationale i Paris, tillika specialist på fransk litografihistoria, PhD Corinne Bouquin använder istället termen *pionjärer* om de trettio litografer, som verkade i Paris tiden från införandet 8 oktober 1817 av kravet på obligatoriskt tillståndsbevis för litografer fram till juli-revolutionen 1830.[5] Danska inkunabler söks från 1812 fram till etableringen av Emilius Ditlev Bærentzens litografiska institut 1837.[6] I Norge räknar ett ledande antikvariat såsom norska litografiska inkunabler dem, som är tryckta tiden före 1830.[7] Den svenska litografiska inkunabeltiden kan få ungefär samma utsträckning som den danska, 1818–1838?[8] I annat sammanhang förefaller emellertid tiden ha begränsats till 1811–1818, alltså tiden från de första försöken i Sverige till starten av Fehr & Müllers stentryckeri.[9] En så snäv tidsram skulle innebära att mycket få svenska tryck skulle kunna medräknas. Eftersom terminologin är så oprecis har den undvikits här. Benämningen ”litografisk inkunabel” återfinns i avhandlingen endast i citat eller återgivna titlar.[10]

1 Ferchl, Franz Maria, *Übersicht der einzig bestehenden vollständigen Incunabeln-Sammlung der Lithographie.* München 1856.

2 Dussler, Luitpold, *Die Incunabeln der deutschen Lithographie* (*1796–1821*). Heidelberg 1955. Första upplaga: Berlin 1925. Tillägg i Hirschfeld, Peter, Ergänzungen zu Dusslers Verzeichnis […], s. 45–55. – För en uppdaterad förteckning se: Winkler, Rolf Arnim, *Die Frühzeit der deutschen Lithographie. Katalog der Bilddrucke von 1796–1821.* München 1975.

3 Twyman, Michael, *Early Lithographed Books.* London 1990, s. 58.

4 Krohn, Pietro (1840–1905), Ved Lithografiens Hundredaarsfest, s. 138. Jfr W. McAllister Johnson, *French lithography*. Paris 1977; Bouchot, Henri, *La Lithographie*. Paris 1895, s. 46ff.

5 Delmas, Bruno & Bouquin, Corinne, Lithographie et lithographes à Paris. […]. Genève 1997, s. 744.

6 Schwarz, Heinrich, *Die Anfänge* […]. Wien 1988, ”Inhaltsverzeichnis” och passim. – Krohn, Pietro (1840–1905), Ved Lithografiens Hundredaarsfest […], s. 138, 147. Det kan, enligt Krohn, vara en smaksak var gränsen skall sättas i Danmark. Om årtalet 1830 får bilda gräns blir det, enligt Krohn, mycket få danska tryck, som kan räknas som litografiska inkunabler.

7 Vänligen meddelat av antikvariatsbokhandlaren Anders Gullhaug, Damms antikvariat, Oslo.

8 Jungmarker använder begreppet litografisk inkunabel i ”Från den svenska litografins inkunabeltid” utan närmare definition. *Konsthistorisk tidskrift* 14(1945): 1, s. 9ff). Mannerhjerta avhandlas, men en rad namn nämns långt in på 1830-talet, exempelvis R. W. Brouhn, som enligt Jungmarker är upphovsmannen till *Ställningar och förhållanden, behandlade i Lithografie*, (av sign. C…X). Stockholm 1838.

9 [Anonym], Om litografi. *Bokvännen* 14(1959): 3, s. 76. Notis om Jungmarker, Gunnar, (red)., Om litografi: ”I det första [bidraget av Jungmarker], Mannerhjerta och litografikonsten i Sverige får vi äntligen klara data om konstartens inkunabeltid [i Sverige], som kan sägas räcka från 1811, då de första försöken med Senefelders metod utfördes, till 1818, då Fehr och Müller etablerade sitt stentryckeri på Norrbro”.

10 Termen inkunabel har även använts för tidiga fotografier (1840–1850-tal). Se exempelvis Rönnow, Sixten, Ett par fotografiska inkunabler från 1850-talet. *Daedalus* 1932, s. 100.

Termer i verkbeskrivningen

Fram till mitten av 1800-talet har de flesta tryckarbeten sålts i obundet skick. Mera omfattande verk gavs ofta ut efter hand i delar (häften eller fasciklar). Någon gång iordningställdes verken i vad som kallades ”exemplar”, dvs. arken falsades (veks i leverantörsledet) för att sedan skickas vidare till en bokbindare. Det var beställaren själv – eller hans bokhandlare – som fick ombesörja och bekosta inbindningen. Följden har blivit, vad som kan sägas vara en viss bibliografisk instabilitet.[1]

I Sverige angavs förr *format* för böcker i folio, kvarto, oktav, duodes, sedes eller – mera sällan – oktodes. Beteckningarna angav antal falsningar (1, 2, 3, 4, 5 eller 6 gånger) i ett ”lägg”. Respektive lägg innehöll 2, 4, 8, 12, 16 eller 18 blad. Storleken på det tillverkade arket bestämdes av den träform pappersbruket använt vid formningen av pappersmassan till ett ark. Formen hade ingen mall efter vilken den tillverkades, varför råark från olika bruk blev individuella. En formatangivelse efter arkstorlek ger således endast en ungefärlig storlek av verket.[2] Till detta kom en rad äldre utländska formatangivelser för pappersark.[3] I aviseringen av musikalier följdes denna ungefärliga måttangivelse, såvida man inte uppgav antal ark eller del av ark.[4] För det ovikta arket, tryckt på en sida, finns en term ”patentfolio”, men i arbetet med de tidiga stentryckarna i Sverige syns termen sällan till i samtida användning, även om den förekom.[5]

I boktryckeriet fick varje förstablad i ett lägg en bokstav i alfabetet, ”en signatur” längst ner i högra hörnet, för att bokbindarna skulle veta i vilken ordning läggen skulle bindas. Det bruket har stentryckarna inte anammat.

Termen *ark* fungerade även som en handelsterm i det att stentryckaren eller förläggaren kunde taga betalt efter det antal ark, som häftet innehöll. Aviseringar innehöll därför ofta uppgift om antal ark i respektive tryck.[6] Ett tryck med trettiotvå sidor i kvarto består av fyra ark, medan lika många sidor i oktav bara behöver två ark. Det gick alltså åt ungefär dubbelt så mycket för kvartotrycket än för oktavtrycket om arken i båda exemplen trycktes på båda sidor, räknat i såväl arbetsinsats vid pressen som i åtgång av papper.

1 Skelton R. A.,”The early map printer and his problems”. *The Penrose Annual* 57(1964), s. 171ff.
2 Tanselle, G. Thomas, The concept of format. *Studies in bibliography.* 53(2003), s. 68ff. Jfr Frändberg, Axel & Ljungberg, Hans, Utskjutning och formatpåläggning. *Grafiska yrken.* I. Stockholm 1956, s. 464.
3 Se *Nordisk Boktryckarkonst* 1939, s. 107: Utländska pappersformat. – Fredrik Boye använder exempelvis för sitt magasin termen ”real-oktav” för att ange häftets storlek. (*DA* 1/5 1823, s. 13).
4 Musikförlagen, som arbetade på en internationell marknad, fick senare under 1800-talet mer standardiserade och lätthanterliga format som Petersformat (30 × 23 cm) och Pariserformat (27 × 19 cm). Jfr Fog, Dan, *Musikhandel og nodetryk i Danmark efter 1750.* II. *Nodetryk efter 1750. Historie, Trykteknik, Datering.* Köpenhamn 1984, s. 18.
5 Exempelvis använder *Finlands Allmänna Tidning* 1/1 1831 termen ”patent” för ett ark med provstilar från Runbom & Schultén.
6 Exempelvis bokhandlare Wiborgs annons i *IT* 22/10 1819 eller Johan Wilhelm Zetterstedts annons om *Resa genom Sweriges och Norriges Lappmarker.* 3 sk/ark. *StockholmsPosten* 26/10 1822, s. 3.

Några centrala tekniska termer använda på olika sätt genom tiderna

Avdrag (ifråga om tryck): Avtryck	Avtryck från typsats, sten, plåt eller träform till papper. 1. Överflyttning av den på stenen tecknade eller på plåten graverade bilden *till papper* eller annat underlag genom att först infärga stenen eller plåten och sedan trycka ett papper mot stenen eller plåten. 2. Synonymt med litografi eller grafiskt blad; tryck ur pressen.
Klatsch-tryck	Avklappning. Vid stentryck: Ett infärgat preparerat papper med bild eller text läggs mot stenen för att överföra bilden till stenen, med eller utan hjälp av tryckpress. Termen brukas vid avtryck från äldre enfärgade tryck.
Litografering (i äldre tid ofta: litografi)	avser framställning av den tryckform, som används vid stentryck[ning], alltså själva skrivandet på och etsandet av stenen eller övertryckspapperet. I inledningsskedet användes formen *litografiering* eller någon gång *litograficera*.
Litografi[1]	kan avse: 1. det färdiga resultatet vid litografering, (planschen); 2. samlingsterm för stentryckarkonsten. Någon gång använt synonymt med ett stentryckeri.[2] 3. framställningen av tryckformen (litografering). Ofta används i litteraturen termerna Stentryck (Stentryckning) och Litografi (Litografering) synonymt. Korrekt användning skiljer på dessa två tekniska moment i framställningsprocessen: Litografering innebär tekniken att fästa teckningen på stenen; stentryckningen är den process som följer därefter.[3]
Stengravyr	Djuptryck. Inristning med nål i hård litografisk sten. Eventuellt med efter följande etsning.

1 Termen ”litografi” anses ha myntats i Frankrike o. 1803. Wilder, F[rederick] L[ouis], *How to identify old prints*. London 1969, s. 149.
2 *Stockholms Dagblad* 2/1 1826, s. 4: ”utförde wid dess Lithographie”.
3 Göbel, Christian, Geschichte des Offsetdrucks. *Pionier des Offsetdruck. Die Sammlung Garte*. Utställningskatalog. Internationale Senefelder-Stiftung Offenbach. Offenbach 2011, s. 33.

Stentryck	kan avse: 1. tryckförfarandet [stentryckning]; 2. det färdiga resultatet, planschen; 3. samlingsterm för stentryckarkonsten.
Stentryckare	1. operativ vid pressen; 2. stentryckeriägaren.
Övertryck	Metod där kemiskt bläck skrivs på särskilt preparerat papper. Papperet läggs mot stenen eller zinkplåten, varefter det fuktas. Därigenom fastnar bläck skriften på stenen eller plåten. Papperet avlägsnas.[1]

Firmering och signering av litografiskt tryck

Vid firmering och/eller signering av det färdiga stentrycket, övertogs allmänt det bruk som allt sedan renässansen varit praxis hos koppartryckarna. Även hos träskärare förekom signering av bilder. De första kända i Sverige på 1590-talet.[2] Genom att ange tryckarens eller stentryckeriets namn, vilket i allmänhet skrevs till höger under bilden – i bildens s.k. adress – underströks dennes eller dettas roll i framställningsprocessen.[3] Dock förekommer även i Sverige redan tidigt att stentryck lämnats utan uppgift om upphovsmännen. Signering under själva arbetsprocessen, (signering i stenen), förekom tidigt. Numrering av den stentryckta upplagan av konstnärligt bildtryck hör däremot till en senare tid.[4]

Marcel de Serres indelning av olika slags tryck

Såväl Michael Twyman som Karen Severud Cook lyfter i sina respektive arbeten fram de Serres, som upphovsmannen till det schema, som delar in tryck efter använd tryckmetod.[5] Därefter har Tanya Szrajber undersökt de Serres ökande intresse för stentryckarkonsten.[6] Eftersom kunskap om den historiska bakgrunden till den kategoriindelning av tryck som numera är den allmänt brukade (högtryck, plantryck och djuptryck) är nödvändig för att förstå varför schemat inte stämmer avseende det litografiska trycket om detta enbart klassificeras som plantryck ges här en kort rekapitulation.

1 Beskrivning efter RA E 2a: 78, Justitiekanslerns arkiv. Utredningen om Schéeles ”proklamation” 1837.
2 Sjögren, Arthur, Johannes Bureus som typografisk konstnär. I. *Nordisk Boktryckarekonst* 25(1924), s. 105.
3 Jean Adhémar, chef för ”Cabinet des estampes”, bildtrycksavdelningen vid franska nationalbiblioteket, i förordet till Johnson, W. McAllister, *French lithography*. Kingston (Ontario, Kanada) 1977, s. IX.
4 Schantz, Philip von, *Fiskens tecken*. Stockholm 1997, s. 148.
5 Twyman, Michael, The Lithographic Hand Press 1796–1850. *Journal of the Printing Historical Society*. 1967: 3, s. 17. Pearson, Karen Severud, *Lithographic maps in nineteenth century geographical journals*. Ann Arbor, USA, 1978, s. 15.
6 Szrajber, Tanya, Marcel de Serres: Documents on Early Lithography. *Print Quarterly* 17(2000): 2.

BILD 4 Geologiprofessorn i Montpellier Marcel de Serres var en av franska regeringens utsedda att bevaka utvecklingen inom konst och hantverk.[1] Han rapporterade från utställningar i Wien och München 1809/1810 om den nya stentrycks-tekniken. Hans klassificering av stentrycket skulle sedan komma att bli den gängse beskrivningen av grafiska branschens tekniker i stort. Charles Paulin François Matet. 1841. O.p.d. Historiska samlingarna. Universiteté Montpellier 2, Frankrike. Foto: UM2 Sonnet, Montpellier.

I *högtryck* eller *relieftryck* ligger tryckfärgen på toppen av den typ eller skärning som träffar papperet i tryckpressen (typtryck eller träsnitt); i *djuptryck* ligger färgen istället försänkt i en skåra (koppar- eller stålgravyr) dit den instompfats, medan i *plantryck, yttryck* eller *flacktryck* ligger färgen i princip i nivå med tryckytan (egentligen i en mycket svag förhöjning). Denna indelningsgrund har drabbats av samma öde som så många andra kategoriseringar. Få tänker på, eller alls vet om, vem som ursprungligen gjorde indelningen. Enligt idéhistorikern Martin Kylhammar hör sådana glömskans fenomen samman med den naturvetenskapliga och tekniska modernitetens ackumuleringsprocess: senare tiders landvinningar integrerar en äldre tids. De finns där, men syns inte![2]

Det var inte fransmannen, från 1820 geologi- och zoologiprofessorn i Montpellier, Marcel de Serres, (Pierres Marcel Toussaint de Serres de Mesplès), som var först med att observera att tryckunderlag hade olika fysiska egenskaper. För exempelvis gravörer var skillnaden välkänd sedan lång tid tillbaka.[3] Senefelder själv gjorde skillnad mellan

1 Engelmann, Godefroy, *Manual du Dessinateur Lithographe.* Paris 1824, s. 27f.
2 Kylhammar, Martin, *Pojken på vinden. Filosofiska essäer.* Stockholm 2010, s. 58f.
3 Weber, Wilhelm, *A History of Lithography.* London 1966, s. 9.

upphöjda respektive *fördjupade tillvägagångssättet*.[1] Men de Serres var först med att upprätta ett schema och att tillämpa indelningen på stentryck, vilket skedde 1809/1810 i en rapport till hans uppdragsgivare den franska regeringen. Det fanns, sade han, tre litografiska metoder tillämpade i ett stentryckeri. Dessa var: *la méthode en relief* [reliefmetoden], vilket var det som användes vid nottryck, dvs. högtryck; 2) *la méthode en creux* [gravyrmetoden], djuptryck; 3) *la méthode plate* [yttrycksmetoden], plantryck.[2] Märk väl att de Serres hela tiden, för alla tre metoderna, talar om stentryck! Serres kategorisering av tryck har befunnits så användbar för tryck i allmänhet, att indelningen helt enkelt övertogs av andra att gälla för tryckbranschen i stort; en indelning av den grafiska branschen som idag är i allmänt bruk i hela västvärlden. Kvar står då att det som numera klumpas ihop som plantryck (litografi, zinkografi, ljustryck och screentryck), i själva verket inte alltid är det. Stengravyr och zinketsning är djuptryck om bilden, genom syra har frätts ner i sten eller metall och relieftryck (högtryck) om den omgivande stenen kring exempelvis en bokstav är borttagen, så att denna står i relief, s.k. högetsad sten.[3]

Stengravyr var den första metod som Senefelder experimenterade med 1796 och det var den metod, som blev grundläggande för den vidare utvecklingen av litografin. Stengraverade och högetsade stenar kom länge att användas speciellt för tryckning av finare arbeten, därför att stengravering ger distinkta, skarpa linjer i trycket.[4] Graverade och högetsade stenar lämpade sig särskilt väl för tryckning på oglättat papper.[5] Den första stengraverade kartan i Sverige sägs ha gjorts 1838.[6] Stengravyr som tryckteknik har varit vanlig långt in på 1900-talet inom kommersiell verksamhet för att trycka värdepapper, brevpapper med rikt utsirade brevhuvuden och liknande eller för att spara en arkivsten, originalstenen. Från originalstenen kunde motivet föras över till ett särskilt preparerat papper, som i sin tur fördes över till en ny trycksten, maskinstenen.

De Serres följde upp sin bevakning av stentryckets utveckling och skrev 1814 den ditintills utförligaste beskrivningen av stentrycket, och den första utanför Tyskland, vilken ingående förklarade processen och dess arbetsmateriel.[7]

1 ”Erhobene Manier” resp. ”Vertiefte Manier” Senefelder, Alois, *Vollständiges Lehrbuch* (1818) s. 316–353. resp. s. 248–315. Jfr Gerhardt, Claus W., Der Landkartendruck in Geschichte und Gegenwart. *Philobiblon* 26(1982): 3, s. 268.

2 De Serres, Marcel, *Lithographie ou imprimerie chimique.* [Litografi eller kemiskt tryck]. Paris 1810, s. 199f. Referat: Lithographie ou imprimerie chimique, *Archives de découvertes et des inventions nouvelles.* Paris 2(1810), s. 240ff. Jfr Severud Pearson, Karen, Mechanization and the area symbol. *Cartographica* 20(1983): 4, s. 1–34, samt Twyman, Michael, *Lithography 1800–1850.* London 1970, s. 80f.

3 Schantz, Philip von, *Vad är grafik? En handbok i grafisk konst.* Stockholm 1975, s. 100.

4 Sönstevold, B., Litografins opfinner Alois Senefelder. *Norsk botrykk-kalender* 1934, s. 53. Jfr Lacy, L. P., Modern printing processes. *The journal of criminal law, criminology and political science.* 1957: April, s. 735. Tillvägagångssättet vid stengravyr beskrivs hos Pearson, Karen Severud, *Lithographic Maps in Nineteenth century geographical Journals.* Ann Arbor, USA, 1978, s. 267 eller i Tholenaar, Jan, De steengravure. [Om stengravyr]. *Lithografie in Nederland,* [Amsterdam], 1998, s. 78ff. Special utgåva av *De Boekenwereld* 1998: okt.

5 Krüger, Otto, *Satz, Druck, Einband und verwandte Dinge. Ratgeber für Besteller und Facharbeiter.* 4. Auflage. Wiesbaden 1947, s. 67ff.

6 Karta över Skandinavien, utförd på Generalstabens Lithografiska Inrättning 1838. *AB* 21/7 1842, s. 2.

7 De Serres, Marcel, Notices sur la lithographie. *Annales des arts et manufactures.* Vol. 156. (155 på titelbladet). Paris 1814, s. 5–85, 113–131, 243–276.

Den utställning i Wien, som de Serres besökte 1809, rapporterades till Sverige av arkiatern Sven Anders Hedin i *Samlingar i blandade ämnen för Läkarevetenskapen och naturforskningen*. I publikationens första band togs de Serres rapport in, avsänd från Wien 17 oktober 1809.[1] Hedins artiklar rapporterades vidare i tidskriften *Svenska Boktryckningshistorien*.[2] I det andra häftet, utkommet i februari 1811, rapporterade Hedin om *Underrättelser om det Chemiske Tryckeriet* [stentryckeriet] *och de framsteg denna konst gjort i Tyskland*.[3]

Stentryckets förutsättningar i Sverige: Ett land i omdaning

Den legala ramen

Historia handlar om förändring, om att studera strukturer för att förstå drivkrafterna. Det som skrivs, kan inte göra anspråk på att vara en definitiv, oföränderlig sanning. Fakta granskas för att beskriva ett utsnitt ur det förgångna.[4] Skrivningen måste kanske revideras när nya fakta tillkommer. En översikt av de tidiga stentryckeriernas historia blir därför av nödvändighet preliminär.

Början av 1800-talet var inledningen till det industriella genombrottet i Sverige. Redan Eli Heckscher – pionjär i svensk ekonomihistoria – kallade tiden efter statsvälvningen 13 mars 1809, fram till industrialismens genombrott o. 1870, för en förberedelsetid. Då lades grunden till stora förändringar inom teknikens, lagstiftningens och samhällsorganiseringens fält.[5] Förändringarna var stora och genomgripande och av komplex natur. Det var ett långt utdraget skeende, i vilket de styrande tog verksam del.[6] Senare forskare har understrukit vikten av att se även den inbyggda dynamik som framträdde redan under 1820-talet och som var början på en period med växande industriell produktion för inhemsk marknad.[7]

1 Hedin, Sven, *Samlingar i blandade ämnen*. Stockholm 1810, s. 22–30.
2 *Svenska boktryckningshistorien. Journal utan critik.* × Häftet. Febr. Strängnäs 1810, s. 478.
3 *IT* 7½ 1811, s. 4. Avisering.
4 Jfr McKitterick, David, "Histories of the Book and histories of Antwerp." *Querendo* 35(2005): ½, s. 4.
5 Heckscher, Eli, *Svenskt arbete och liv. Från medeltid till nutiden*. Stockholm 1942, s. 23.
6 Magnusson, Lars, *Den synliga handen*. Stockholm 2012.
7 Ahlström, Göran, Industrial research and technical proficiency. Swedish Industry in the early 20th century. *Polhem* 11(1993/1994), s. 273.

Överhetens granskning av boktryckerierna

Boktryckerierna löd under tryckfrihetsförordningen (TF). Tillsynen av dessa hade sedan 1802 Hovkanslern om hand, och deras talan fördes av Boktryckeri-Societeten.[1] Samtidigt blev societeten genom Hovkanslerns ålägganden efter 1802 kanslerns viktigaste kontrollinstrument.[2] Boktryckarna, som 1752, efter tysk förebild, i Boktryckeri-Societeten hade fått egen reglering och gemensam organisation förlorade emellertid sin ställning som myndighet genom 1810/1812 års TF.[3] Obligatoriskt medlemskap för boktryckarna avskaffades.[4]

Rätten att trycka

För svensk tryckhistoria innebar 1809 års statsvälvning att mark bereddes för en ny tryckfrihetslagstiftning (TF), vilken kom 1810[5] respektive 1812.[6] Dessa lagar efterträdde 1792 års *En Allmän Skrif- och Tryck-Frihet*, enligt vilken allt fick tryckas, som inte stred mot religion, moraluppfattning eller regeringssättet. 1792 års TF hade utfärdats efter mordet på Gustav III. Även om det enligt 1792 års TF inte skulle utfärdas några nya privilegier för utgivning av särskilda verk, med undantag av det som hörde under religionen, så gällde alltjämt redan utfärdade privilegier för exempelvis psalmbokstryck och nottryck.[7] Först in på 1800-talets första hälft kom de regler att lösas upp, vilka omgärdade sådana privilegier. Censuren på medicinska arbeten, författade av sakkunniga vid akademin, upphävdes 1807.[8] Upphävd 1792 blev den specialbestämmelse för gravyrer, som Gustav III utfärdat 25 januari 1780, enligt vilken Konstakademin först måste granska och godkänna gravyren innan den publicerades.[9] För teatern gällde särskilda censurregler.

1 [Årstrycket]. Kongl. Maj:ts nådiga instruction för des hof-canzler, i afseende på det honom updragne inseende öwer bokhandelen och boktryckerierne i riket, 23/2 1802. Jfr Bengtsson, Bengt, *Stockholms konstförvanter. Teknik och arbetsförhållanden under 1800-talets förra hälft*. Stockholm 1946, s. 16 och Klemming, G. E. & Nordin, J. G., *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883*. Stockholm 1883, s. 111 och 331. – Undantagna från Hovkanslerns tillsyn var tre statliga specialtryckerier: Rikets ständers banks tryckeri, Riksgäldskontorets tryckeri (sedeltryckeri) och Kungl. Nummerlotteriets tryckeri. – Hovkanslern skulle från 1825 även ha tillsynen över Kungliga biblioteket (SFS 1825, s. 32), samt det statliga författningstrycket. (SFS, 1(1825), s. V och VIII).

2 Åhlén, Bengt, *Ord mot ordningen*. Stockholm 1986, 176f.

3 *Nordisk Boktryckarekonst* 6(1905), s. 212.

4 Klemming, G. E. & Nordin, J. G., *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883*. Stockholm 1883, s. 580. – Lagerström, Hugo, Ur boktryckarekonstens historia i Sverige I. Lars Johan Hierta. *Nordisk Boktryckarekonst* 6(1905), s. 212, not 7; Wessel, Nils, *Svenska typografförbundet 1887–1936*. Stockholm 1937, s. 114f.

5 [Årstrycket] 9/3 1810. Kongl. Maj:ts och Riksens fastställde TF.

6 [Årstrycket] 16/7 1812. Kongl. Maj:ts och Riksens Ständers fastställde TF.

7 [Årstrycket] 11/7 1792. Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning Om En allmän skrif- och Tryck-Frihet; resp. 16/7 1812. Kongl. Maj:ts Och Riksens Ständers Fastställde TF. Med […] förändringar. Stockholm 1818 § 1, mom. 3.

8 [Årstrycket] 25/5 1807. Konungens Hof-Cantzlers-Embetes Kungörelse angående Censur af utkommande Swenska Medicinska Böcker och Skrifter.

9 Jungmarker anför stadgan som obsolet under Karl Johans tid. (Jungmarker, Gunnar, Karl Johans-tidens politiska karikatyrister. *Föreningen för grafisk konst. Meddelanden* XXX–XXXI. 1951–1952, [tryckt 1953], s. 5).

Rätten till verket

Med 1810/1812 års tryckfrihetslagar fick Sverige för första gången en författar- och förlagsrätt i det att författaren själv ägde att bestämma över sitt verk.[1] Boktryckaren hade 1780 av Gustav III gjorts ansvarig för de ord han tryckt. Ytterligare skärpning kom fem år senare, då privilegietvång för boktryckarna infördes, följt av en rad detaljförbud under åren 1789–1792.[2] Med 1812 års TF fick boktryckarna bort den irriterande ansvarsbestämmelsen genom att en utfärdad frisedel från författaren eller översättaren flyttade över ansvaret till denne. Boktryckeri fick efter anmälan inrättas i stad eller på ett avstånd av högst en halv mil därifrån.[3]

Även om 1812 års TF stadgade att inga hinder skulle få läggas för att inrätta ett tryckeri, restes nya hinder genom återinförandet av den s.k. indragningsmakten i samma lag. Misshagliga alster kunde konfiskeras, utan föregående rannsakning, dom eller ens motivering och redan utfärdade utgivningsbevis för tidningar kunde dras tillbaka. Indragningsmakten kom till flitig användning.[4] Den avskaffades först 1844. Till TF:s regler kom detaljerade ordningsföreskrifter utfärdade av Hovkanslern.[5] Han hade makt att omvandla bötesstraffen till fästningsfängelse. En välorganiserad myndighetsgranskning av allt tryck ägde rum. Kraven på en boktryckare var stora; för att anses som en skicklig tryckare krävdes tekniskt kunnande; uselt tryck kunde väcka Hovkanslerns uppmärksamhet. En boktryckare kunde få påpekanden av rent teknisk art, som ”utnötta, otjänliga och oläsliga stilar.”[6] Han skulle också kunna göra urskillning innehållsmässigt i det han tryckte – en nog så grannlaga och ibland omöjlig uppgift.[7]

Något rättsskydd för bilder och kartor liknande dem som utfärdats för tonsättaren Olof Åhlström för nottryck eller ärkebiskop J. A. Lindbloms privilegium från 1810 för förklaringen över Luthers lilla katekes, fanns inte utöver TF:s bestämmelser och utfärdade privilegier.[8] Här låg svensk lagstiftning långt efter exempelvis England, som hade rättskydd

1 TF 1812 § 1, mom. 9. Jfr Rinman, Sven, *Svenska bokförläggareföreningen 1843–1887*. Stockholm 1951, s. 13f. – Om den idéhistoriska och juridiska bakgrunden se: Petri, Gunnar, *Författarrättens genombrott*. Stockholm 2008.

2 Hägerstrand, Olof, Stockholms Posten och franska revolutionen. *Presshistorisk årsbok* 2000, s. 19ff.

3 Linde, Lars Gustaf, *Systematisk framställning af Svenska Ekonomi-lagfarenheten*. Andra omarb. uppl. Stockholm 1868, s. 283f. – Först fr.o.m. 1898 utsträcktes boktryckares etableringsrätt geografiskt även till köpingar.

4 [Årstrycket] 16/7 1812. Kongl. Maj:ts Och Riksens Ständers Fastställde TF [1812]. Stockholm 1818 § 14, mom. 8.

5 Ett utfärdat utgivningsbevis för tidning eller tidskrift blev exempelvis ogiltigt om det inte hade tagits i bruk inom sex veckor efter utfärdandet. Se minnesruna över Georg Scheutz, *Nordisk Boktryckeri-Tidning* 1873: 6, s. 1.

6 Biskopens i Kalmar klagomål 1805. Se Scheutz, Thor, ”Bidrag till svensk boktryckerihistoria. I. Boktryckerierna i Kalmar”. *Nordisk Boktryckarekonst* 24(1923), s. 140. Ytterligare exempel i *Nordisk Boktryckari-Tidning* 1873: 10: ”Den 9 Jan. 1805 gaf hr Ordföranden [Boktryckeri-] Societeten tillkänna, att åtskilliga, isynnerhet sednare från det så kallade Kumblinska boktryckeriet här i staden [Stockholm] utkomna skrifter, befunnits till tryck och utseende så usla, att de väckt hr Hofkanslerns uppmärksamhet; hvarföre ock hr Hofkanslern behagat befalla Societeten ofördröjligen föranstalta om en besigtning å nämnde boktryckeri till utrönande af detsammas nuvarande tillstånd och beskaffenhet, samt att med berättelse derom till hr Hofkanslern inkomma”.

7 1759 förbjöd Kanslikollegiet utgivningen av en ny ABC-bok, ”emedan den icke förtjente att utkomma”. – Exemplet anfört hos Rydin, Herman Ludvig, *Om yttrandefrihet och Tryckfrihet*. Stockholm 1859, s. 143, not 1.

8 Lindbloms privilegium gällande förklaring till lilla katekesen upphävdes först ett par decennier efter hans död. (SFS 1829: 46, s. 259). Det var Lindhs tryckeri i Örebro, som höll fyra pressar i arbete för Lindbloms katekes. Jfr Furuland, Lars, En bok för alla. Ur den svenska folkläsningens och billigbokens historia. *Bokvännen* 35(1980): 2, s. 29.

för gravyrer sedan 1734.[1] Kartutgivning var dock till största delen ett statligt prerogativ, inte minst p.g.a. de dyra framställningskostnaderna. Den begynnande kartutgivningen i början av 1800-talet luckrade upp synsättet att kartor skulle hållas hemliga av militära skäl.[2]

Det bristande rättsskyddet för bildtryck i Sverige under 1820-talet illustreras tydligt i det faktum att hovdekoratören Carl Löwstädt ostraffat omgående kunde sälja de stentryck han låtit framställa i mindre format efter några redan utgivna planscher i ett stort uniformsverk, tryckt hos Carl Müller. ”Ibland de många fall, i hvilka tryckfrihetslagen [av 1812] är bristfällig, är frågan om eftertryck en av de sämst utarbetade […]”, skrev Aftonbladet 1846 i anledning av att en karta över Göta kanal blivit rättssak som förment eftertryck.[3]

För utländska arbeten fanns inget upphovsrättsligt skydd i Sverige. Då och då dök annonser upp i tidningarna, där utgivaren av en översättning försökte skydda sin investering genom att kungöra en planerad översättning och tryckning av visst verk. Stentryckarna använde flitigt möjligheten att göra eftertryck eller nyteckningar av utländska verk. Carl Müller tog därför in en särskild paragraf i bolagskontraktet 1827 med Johanna Östergren: ”*Om vi af någodt utländskt förlag skulle finna känligt* [!] *att gjöra en ny uplaga,* gjöres den för Vår [bolagets] gemensamma räkning, och kommer behållningen, när Papper och Tryckningskostnaderna afräknade äro, oss emillan lika att delas”.[4]

Ytterligare former av avtal har säkerligen funnits i stentryckarnas verksamhet; avtal som idag är till stor del okända. Att ett avtal rörande framställningsprocessen av en litografi träffats mellan konstnären och stentryckeriet (eller enligt konstnären borde ha träffats) framskymtar i en annons som hovmålaren Fredrik Westin lät sätta in i Aftonbladet 1834. Av denna framgår indirekt att Westin borde fått godkänna de färdiga stentrycken innan dessa lämnade tryckeriet.[5]

Trycklagstiftningen var över hela världen en nationell angelägenhet. Lagarna som stiftades verkade åt båda hållen för upphovsmän versus staten så till vida att den gav upphovsmännen/privilegieinnehavarna visst ekonomiskt skydd inom landet mot att staten fick insyn och kunde utöva censur. Först långt senare, med Bernkonventionen 9 september 1886, blev upphovsrättsliga verk skyddade i alla de länder som antagit konventionen.[6] Sveriges anslutning trädde i kraft 1 augusti 1904.[7] Det som hela tiden drev på den upphovsrättsliga lagstiftningen var tryckproduktionens utveckling mot allt snabbare reproducerbarhet och allt större mängd tryckalster.

1 Den s.k. *Hogarth-akten* gällande gravyrer tecknade och graverade av samma person. I England utökades 1767 skyddet för en tid av 28 år att även omfatta originalverk graverade av annan än den förste tecknaren. Graverade verk åtnjöt emellertid under nästan ett sekel en särställning. Först 1853 inkluderades i det engelska rättskyddet tryck utförda i stenpress eller annan mekanisk process. Beck, Egerton, Copyright in artistic works. *The Burlington Magazine for Connoisseurs.* 56(1930): Febr, (nr 323), s. 107ff.

2 Höjer, Henrik, *Sveriges argaste liberal. Carl af Forsell, officer, statistiker och filantrop*. Stockholm 2007, s. 81f.

3 Rättegång om eftertryck (tjuvtryck). Kämnärsrätten i Stockholm dömde utgivaren hela upplagan (300 ex.) förlustig. (*AB* 26/6 och 27/6 1846, s. 3), men Svea Hovrätt frikände (*AB* 9/1 1849 s. 3).

4 SSA A I 7: 3. Mag. o. RR:s arkiv 1636–1849. Protokoll och handlingar ang. bolag och firmor 1826–1829. Carl Müllers kontrakt med Johanna Östergren 20/8 1827 § 5. Kursiv. här.

5 *AB* 30/12 1834, s. 1.

6 Benko, Robert P., *Protecting intellectual property rights. Issues and controversies*. Washington 1987, s. 5.

7 *Nordisk Boktryckarekonst* 5(1904), s. 335f. Bernkonventionen.

Befolkningsunderlaget

År 1810 hade Stockholm drygt 65 000 invånare.[1] Tio år senare hade den ökat med mer än 10 000 personer. 1830 var siffran drygt 80 000 och 1850 drygt 93 000 invånare.[2] Att komma från landet till Stockholm, ”redan detta var någonting på den tiden, det var minst någonting lika storartadt som att i våra dagar komma till Paris eller Rom, och det var också något att skrifva om i långa bref och tala om i långa tider”, löd det i en minnesanteckning.[3] För de nyetablerade stentryckerierna i huvudstaden utgjorde Stockholms befolkning kundunderlaget i första hand, men inte enbart. Som det följande skall visa sträckte sig kontakterna långt utanför stadens gränser.

Skråorganisationen – en ålderdomlig samhällsstruktur under upplösning

Näringsidkare i städerna sorterade vid ingången till 1800-talet under skrå- och hallordningarna – två lagar som detaljstyrde enskilda verksamheter.[4] Även konstnärlig verksamhet var hårt reglementerad så tillvida att: ”förfärdigande af prydnader uti Architectur, Måleri eller Bildhuggeri för Kronans eller publique Byggnader och Örlogs-Fartyg måga inga andra Konstnärer antagas och nyttjas, än de som äro Ledamöter af Målare- och Bildhuggare-Academien, eller åtminstone af bemälte Academie agrégerade och godkände”.[5]

Av hävd sorterade boktryckerierna inte under skråordningarna.[6] De ”räknades icke till yrkena”, som det uttrycktes, utan hörde till de fria konsterna.[7] Det fanns flera ingredienser som var unika för boktryckarnas verksamhet, såsom näring betraktad; i andra hänseenden fanns större likheter med skråna. Boktryckerie-Societeten, inrättad 1752, hade som en av sina uppgifter att övervaka att tryckerierna inte blev för många.[8] Till sin organisation liknade boktryckerierna skråämbetena, som hade lärlingar, gesäller och mästare, även om mästartiteln inte brukades. Boktryckaren hade skyldighet att ge mat, husrum och viss beklädnad åt sina lärlingar och gesäller.[9] Husbondens bestraffningsrätt

1 SCB, *Historisk statistik för Sverige.* I. Befolkning. 1720–1967. Andra uppl. Stockholm 1969, s. 53. Tabell. 5.
2 Ibid.
3 Ödman, N[ils], P[etrus], *Student- och ungdomsminnen.* Stockholm 1900, s. 5.
4 [Årstrycket]. Kongl. Maj:ts förnyade Algemene Ordning och skrå för handtwärckare i Sverige och Finland. Stockholm 27/6 1720. – Kongl. Maj:ts Utfärdade Hall-Ordning Och Allmänne Factorie-Rätt antagen 21/5 1739. – [Årstrycket]. Kongl. Maj:ts Förnyade Hall-Ordning 2/4 1770.
5 Branting, Johan Gustaf, *Handbok innehållande* […] *Svenska Författningar.* II. Stockholm 1829, s. 54. Citat ur [Årstrycket] Kongl. Förordning 31/7 1776.
6 [Årstrycket]. Ett placat 20/10 1622 upprättade en skråordning för boktryckare i Uppland. Detta är veterligen enda undantaget. Jfr Rydin, Herman Ludvig, *Om yttrandefrihet och tryckfrihet.* Stockholm 1859, s. 126.
7 Bernström, Carl Fredrik, *Konstförvanter.* Stockholm 1958, s. 126.
8 Gustafsson, Karl-Erik & Rydén, Per, *Den svenska pressens historia*. I. Stockholm 2000, s. 137.
9 Efter Imnelius flykt från Stockholm begärde en av hans lärlingar 11/3 1822 ersättning (20 rd för utebliven beklädnad). (SSA Mag. o. RR:s arkiv. F 6a: 867. Konkursakt 260/1822, Johan Imnelius).

förekom inom tryckerierna likaväl som inom skråna. Strängt bestraffades exempelvis den som uppsåtligen ställde till skada eller oordning i tryckeriet.[1]

En lärling kunde börja redan i tolvårsåldern i ett boktryckeri.[2] För att bli antagen som lärling, måste bördsbrev visas upp, dvs. han måste styrka att han var född i ”äkta säng”. Lärlingen hade sedan under sin utbildningstid att erlägga flera avgifter innan han var färdig mästare.[3] Det fanns således flera exkluderande faktorer för en annars för yrket väl lämpad yngling.

Stundom hade regelverket för boktryckerierna vissa likheter med fabrikernas under manufakturrätt – om än inte lika långtgående.[4] Så var exempelvis sättare och tryckare i ett boktryckeri, liksom gruvarbetare under bergsrätt, befriade från krigstjänst.[5]

Formellt upphörde skråväsendet 22 december 1846, men mästarprov och burskap fanns kvar till 18 juni 1864 då den nya näringsfrihetsförordningen trädde i kraft. Fram till skråväsendets upphörande 1846 sorterade boktryckarkonsten under Akademien för de fria konsterna när det gällde stöd till utlandsresor.[6]

Boktryckeri-Societetens årsförteckning

För sin kontroll behövde Hovkanslern veta vad som trycktes i Sverige. Enligt förordningen från 1752 skulle Boktryckeri-Societeten två gånger om året göra en förteckning över vad som tryckts det senaste halvåret. Denna pålaga vållade societeten mycket bekymmer; den första förteckningen kom visserligen ut 1753, men följande fick vänta sju år på utgivning, till 1760. Inte förrän 1828 löstes problemet någorlunda med den mera frekvent utgivna *Swensk Bibliographie*.[7] Orsakerna till svårigheterna var, förutom societetens dåliga ekonomi, att det var svårt att få boktryckarna att sända in underlag

1 [Årstrycket]. Kongl. Reglementet för Boktryckerierna 12/8 1752. Reglementet återgivet i *Samling hwaruti äro under Allmänna Lagens Balkar.* Stockholm 1807, s. 449, samt i Klemming, G. E. & Nordin, J. G., *Svensk boktryckeri-historia 1483–1883.* Stockholm 1883, s. 332.

2 Så gjorde exempelvis faktorn vid Norstedts, C. H. Stålhammar 1824, [Laurin, Carl G.], P. A. Norstedt & Söner 1823–1923. Stockholm 1923, s. 6. (Elektroniskt tillgänglig).

3 Wikström, Lars, Kring 1672 års kungliga plakat om frimästerskap på Kungsholmen. Staf, Nils (red.), *Studier och handlingar rörande Stockholms historia*. III. Stockholm 1966, s. 226ff.

4 Samuelsson, Kurt, *Från stormakt till välfärdsstat*. Stockholm 1968, s. 95. – Definition av begreppet manufaktur i teknikhistorien: ”En för hand bedriven industriell produktion samlad i en fabriksbyggnad”. (Nilsson, Staffan, Fabriken vid Ösjön i Dalarna. Manufaktur och arbetsskador vid förra seklets sista hälft”. *Polhem* 12(1994): 4, s. 365.

5 [Årstrycket]. Kongl. Maj:ts Utfärdade Hall- Ordning Och Allmänne Factorie-Rätt antagen 21/5 1739. Bestämmelsen finns medtagen i 1802 års värvningsstadga. Jfr Selander, Bengt m.fl., red., *Kungl. Svea livgardes historia 1719–1976*. Stockholm 1976, s. 536. Manufakturen inrättades under frihetstiden i syfte att hjälpa upp landets usla ekonomi efter Karl XII:s krig, för att med hjälp av särskilda inrättningar vid sidan om skråorganisationen skapa industriella verksamheter. Manufakturdiskontfonden uppgick efter 1818 års riksdag till en miljon rd. (Ljungberg, C. E., *Statistisk Öfversikt af svenska Penningeväsendet i äldre och nyare Tider.* Karlstad 1854, s. 179ff. Agardh, C. A., *Försök till en statsekonomisk Statistik öfver Sverige.* Del 2: 1). Om gruvarbetares befrielse från krigstjänst, se: *Sammanfattningar af Bergs-författningar 1808*. Stockholm 1812, s. 131 och 150.

6 Bernström, Carl Fredrik, *Konstförvanter.* Stockholm 1958, s. 126.

7 *Swensk Bibliographie.* Stockholm 1828–1865.

till förteckningen.[1] Även *Swensk Bibliographie* är mycket ofullständig, trots sin utfästelse att förteckna ”alla i Swerige utkommande Böcker, Gravurer, Chartor, Lithographier och Musicalier”.

Den kungliga bestämmelsen av 18 december 1788 att alla graverade porträtt skulle avlämnas i ett exemplar till Målare- och Bildhuggareakademien fick heller inte avsedd effekt.[2]

Begynnande teknikomvandling hos handtryckerierna

De senare decennierna av 1700-talet innebar för Europa att det tekniska framåtskridandet var i stark utveckling på många områden. Särskilt engelska uppfinningar eller i England förvaltade och vidareutvecklade utländska sådana drev på utvecklingen. Inom boktryckeriernas område kom flera betydelsefulla tekniska förändringar.

Vid 1800-talets början var själva tryckprocessen i stort sett oförändrad sedan den tid boktryckarkonsten uppfanns i mitten av 1400-talet. Sättarna hanterade vid kasten ca 1 500–2 000 typer/timme. Papperet lades ark för ark i en handdriven träpress. De två tryckarna vid pressen kunde som bäst åstadkomma ca 200–250 avdrag/timme, 3 000/dag, tryckt på en sida.[3] Själva tryckpressen var i stort sett oförändrad sedan 1400-talet.[4] 1798, samma år som Senefelder hade upptäckt principen för det kemiska trycket, kom i England Charles Stanhopes uppfinning, en tryckpress byggd helt i järn. Den gjorde det möjligt att med mindre muskelkraft få högre tryck i pressen och därigenom åstadkomma ett klarare avtryck på papperet och – inte minst – gjorde det möjligt att trycka större ark. Att anskaffa en järnpress krävde emellertid en kapitalstark tryckeriägare.[5] Den första i Sverige installerades 1828 av Per Adolf Norstedt i Stockholm.[6]

1817 – det år de första yrkeslitograferna anlände till huvudstaden – hade antalet boktryckerier i Stockholm ökat till arton, vilket var anmärkningsvärt många för en stad av Stockholms storlek.[7] De flesta av dessa boktryckerier var dock av måttlig storlek med en enda press.[8]

Landets största boktryckeri låg inte i Stockholm utan i Örebro. N. M. Lindhs tryckeri hade vid 1820-talets slut fjorton handpressar i trä, alla i hårt arbete, vartill kom den

1 Bring Samuel, *Boktryckerie-Societeten 1752–1900*. Uppsala 1943, s. 67ff.
2 Björkbom, Carl, Kungl. Bibliotekets Planschsamling. *Bidrag till Kungl. Bibliotekets Historia*. III. Stockholm 1933, s. 20.
3 Lindberg, Sten G., Från dagsverke till sekundprodukt. *Biblis* 1979, s. 125.
4 Under slutet av 1700-talet hade träskruven börjat ersättas av en skruvspindel och mutter av mässing. Way-Matthiesen, L., Digelpressen – från trä till järn. *Daedalus* 1946, s. 134ff.
5 1840 kostade en Stanehopepress, byggd av Theofron Muncktell i Eskilstuna 475 rd. – Bengtsson, Bengt, *Stockholms konstförvanter.* Stockholm 1946, s. 18.
6 Kernell, Yngve, Förlagshuset på Riddarholmen. *Bokvännen* 13(1958), s. 131.
7 Bengtsson, Bengt, *Stockholms konstförvanter.* Stockholm 1946, s. 15ff.
8 Av inventariet, upprättat vid konkursen 1822, framgår att Imnelius boktryckeri hade två pressar. (SSA Mag. o. RR:s arkiv. F 6a: 867 Konkursakt 260/1822. Imnelius konkurs). När Fougts tryckeri avvecklades 1834, salufördes fyra pressar och arton tusen pund stil. [Drygt 1.5 ton, räknat efter lispund]. *AB* 12/11 1834, s. 4.

1829 från England införskaffade maskinpressen eller snällpress, som den kallades. Det var den första i Sverige.[1]

Utöver boktryckerierna fanns 1817 några koppartryckerier i Stockholm, minst två, tre stycken, som stod allmänheten till tjänst: Spongs i hörnet av Regeringsgatan/Spetsens Backe, två trappor upp och G. Engel & Wennerstén vid Svartmangatan.[2] L. L. Hasselgren hade också en koppartryckspress fogad till sin handel med ritfärger och papper.[3] 1825 inrättade L. P. Rendahl ett kopparstickstryckeri vid Regeringsgatan, 3 tr. upp.[4]

Papper

Inom papperstillverkningen gjordes på 1830-talet stora förändringar, i det att handpapperstillverkning byttes ut mot maskindrift i Klippan (1832) och Grycksbo, Lessebo, Holmens bruk (alla 1836).[5] Redan 1829 hade den första pappersmaskinen i Norden tagits i drift (Strandmöllen nära Köpenhamn).[6] Det inhemska papperet och troligen även allt importerat papper, som användes av stentryckarna på 1820-talet är således tillverkat för hand ark för ark och råvaran var lump.[7] 1817 fanns det 74 pappersbruk i Sverige, vilkas tillverkning totalt uppgick till knappt 124 000 ris papper (62 milj. ark).[8] Ett av dessa, Grycksbo i Dalarna, kunde 1818 framställa ett velinpapper (orandat papper) för tryckning av gravyrer och kartor, alltså ett papper som inte bar spår efter formens silduk.[9] 1825 hade antalet pappersbruk i Sverige ökat till 76 och Sverige var i stort sett självförsörjande på papper och kunde exportera en del.[10] Pappersbruket, som låg närmast Stockholm torde, enligt Överståthållarens berättelse 1822, vara det som ”finnes vid Tyresö”. Där tillverkades 1 450 ris det året – långt under möjlig årskapacitet, som var ungefär fyra tusen ris, om bara råmaterialet lump hade kunnat anskaffas.[11]

1 Wessel I s. 124f. Jfr Renholm, G., *Sedt och hördt. Ur gamla minnen*. Stockholm 1901, s. 177f.
2 Ang. Spongs se *DA* 23/7 1817, s. 11 resp. G. Engel & Wennersténs *DA* 3/5 1817, s. 8 (Kv. Cephalus nr 4).
3 *DA* 2/10 1813, s. 8. Hasselgrens koppartryckeri har flyttat.
4 *Stockholms Dagblad* 12/1 1825, s. 4.
5 Anstrin, Hans, Från handpappersbruk till maskindrift på 1830-talet. *Daedalus* 1935, s. 69. Men redan 1825 intresserade sig Grycksbo för hur tillverkningen av maskinpapper kunde gå till. (Trofast, Jan (red.), *Brevväxlingen mellan Jöns Jacob Berzelius och Carl Palmstedt*. I. Utg. av KVA, Stockholm 1979, s. 257. Berzelius 7/10 1825: (”Munktell ber dig [Carl Palmstedt på resa i Tyskland] […] se på pappersbruket med papper utan ända”).
6 Sjunnesson, Helene, Nya handpappersbruk i Norden efter 1830. *Polhem* 13(1995): 3, s. 272. – Ahnfelt, Arvid, *Sveriges firmor och män inom handel, industri och konst*. Uppsala 1886, s. 229.
7 *Journal för Manufactur och Hushållning* 2(1827), s. 105.
8 Kongl. Commerce-Collegii underdåniga Berättelse till Kongl. Maj:t om Fabrikernes och Manufacturernes tillstånd och tillwerkningar år 1817. (Återgiven i *IT* 18/5 1819). [Kommerskollegii berättelse 1817].
9 Kongl. Commerce-Collegii underdåniga Berättelse till Kongl. Maj:t om Fabrikernes och Manufacturernes tillstånd och tillwerkningar år 1818. (Återgiven i *IT* 5/7 1820). [Kommerskollegii berättelse 1818].
10 Sjunnesson, Helene, Nya handpappersbruk i Norden efter 1830. *Polhem* 13(1995): 3, s. 281.
11 ÖÄ Femårsberättelse 1822, s. 58.

Förspel inför en svensk etablering

Kunskap om en ny tryckteknologi sipprar in i landet

Sommaren 1803 fick *StockholmsPostens* läsare i två omnämnanden veta, att det i Tyskland fanns ett nytt sätt att framställa musikalier genom den nya uppfinningen ”Polyautographie”.[1] Detta är möjligen de första tillfällen i Sverige som Senefelders uppfinning nämns. Året efter, i september 1804, kunde *Inrikes Tidningar* (IT) ge en något mera utförlig beskrivning av den nya metoden under rubriken ”Rön och upptäckter”:

> *En herr Sennfelder har upptäckt och herrarne Joh. André och Fr[ançois] Johannot i Offenbach wid Mayn hafwa fullkomnat en konst, som de gifwit namn af Stentryckeri.*
>
> *På en jemn och mattslipad marmorplåt tecknas med en enkom dertil samman att krita, eller skrifwes med penna och ett bläck liknande tusch. Denna teckning fixeras genom en wiss kemisk operation på marmorn, så att den blir alldeles outplånlig; hwarefter plåten swärtas eller annars färgas och insättes i prässen, som är af en särskild inrättning, att afdragas. Denna metod har stora företräden för den wanliga. Konstnären gör sielf sina teckningar på stenen; det går derföre ingen ting af det egentliga uttrycket förloradt, som gerna sker under grafstickeln eller radernålen, och teckningen behåller alldeles sin originalitet och styrka, att hvarje afdrag är ett werkligt original. Dessutom nötas plåtarne alldeles icke, och lemna full[k]omligt goda aftryck till huru stort antal man behagar. Flera härmed anställda prof hafwa tillräckligen bewist denna metods förträfflighet.*[2]

Den Johann Anton André som tidningsnotisen talar om, var en kompositör och stor musikförläggare i Offenbach am Main. Han hade 1801 fått licensrätt på stentrycksteknologin av Senefelder.[3] I avtalet ingick att André skulle få hjälp att installera de fem första stentryckspressarna i Offenbach, samt att officinen skulle bibringas grundläggande introduktion i användningen av en stentryckspress. Så skedde också. Senefelder visade på plats hur tryckningen gick till. Stentryckerier upprättades sedan på Andrés uppdrag i såväl London, Wien som Paris.[4]

Inrikes Tidningar återkom i oktober 1804 med ännu en notis, denna gång som en rapport från Europas mest betydande handelsplats, mässan i Leipzig. Under rubriken

1 *StockholmsPosten* 9/7 1803: ”Ny uppfinning”, resp. *StockholmsPosten* 13/6 1805, ”Polyautographie, en ny uppfinning. (Ur en tysk Tidskrift). – ” Polyautografi var en av de tidiga benämningarna på litografi.
2 *IT* 7/9 1804, s. 1f. Rön och upptäckter.
3 [Wollmer, Gerd], *Alois Senefelder und die ”Notenfabrique” André.* Offenbach 1986, s. 45ff.
4 Tillsammans med André fick Senefelder 1801 privilegium för England. Axnix, Johann, Jiresch, Erich & Annix, Johann, Jiresch, Erich & Wächter, Otto, Die Wiener Privilegium des Alois Senefelder. *Biblos* 48(1999): 1, s. 5. – Senefelder reste tillsammans med en bror till Anton André till London 1800. Johnson, A[lfred] F[orbes], Early lithography in England, *The Penrose Annual* 38(1936), s. 70ff.

”Strödda Underrättelser” nämndes först en metod att stereotypera nottryck med hjälp av matriser på kopparplåt, sedan om det nya märkvärdiga stentrycket:[1]

> *Wid samma Messa såg man märkwärdiga prof af stentryckeriet (Inr[rikes] Tidn[ingar] No 101), eller som dess fullkomnare Fr. Johannot i Offenbach har kallat Polyautografien, hvarmed teckningar, noter och allt som ritas eller skrifwes, kan, sedan det är uppdraget på en marmorplåt i original aftryckas och mångfaldigas så långt man behagar. Musikhandlaren André i Offenbach köpte denna konst af dess förste uppfinnare, Sennfelder, och anwände den med mycken fördel på nottryck. Han har sedan lefwererat en mängd musikalier på det sättet tryckta, och som icke eftergifna i koppar stuckna noter. Johannot, som genom André fick del af uppfinningen, gjorde deraf det mest förwånande bruk för de tecknade Konsterne. Det nya i denna upptäckt består egentligen deruti, att den af Konstnären sjelf uppdragna teckning hwarken fördjupas eller förhöjes. Han har på detta sätt lefwererat i sköna aftryck flere mästares arbeten, bestående i porträtter, landskap, blomsterstycken m.m., hwaraf prof äro kringsände, särdeles i blad som efterlikna maneret i swartkrita; hwilket allt funnit mycket bifall. Denna samma konst användes ock nu med mycken framgång äfwen i Regensburg, hwarifrån till Messan i Leipzig lefwererades första häftet af en handbok i Antiken, hwartill teckningarna äro aftryckta med stenplåtar.*

Författaren till dessa notiser i *Inrikes Tidningar* torde vara den energiske Ulric Mannerhjerta i Stockholm, som redan fem/sex år efter det att Senefelder gjort sin uppfinning, på detta sätt spred kännedomen om stentrycket i Sverige. Det är sannolikt att det är just vetskapen om att det fanns ett nytt sätt att trycka musikalier, som fått Mannerhjerta att alls fundera på att själv framställa och sälja musikalier. Året innan, i december 1803, hade han fått tillstånd att driva musikhandel. Mannerhjerta skrev flera år senare, 1813, att han hoppades på ett bifall på sin ansökan att få inrätta ett nottryckeri, så att han inte hade gjort sin tyska resa förgäves.[2] I ansökan till Kongl. Maj:t 1 december 1803 skrev Mannerhjerta att han vistats någon tid ”i främmande länder” och därvid träffat flera av de största musikhandlarna.[3]

1 *IT* 31/10 1804, s. 2. Metoden uppfanns av B. F[ranz] Reinhard i Strassburg [1790]. En av fördelarna med den sades vara att man kunde trycka i två färger. – Suppleringar hämtade från Wolf, Johannes, *Handbuch der Notationskunde*. II. Leipzig 1919, s. 486f.

2 RA Esplundaarkivet I: 142. Brev från Mannerhjerta till greve Adolf Göran Mörner af Morlanda mars 1813.

3 Wiberg, A., Stockholms första musikhandel *STM* 24(1942), s. 35; Mannerhjerta i skrivelse till Kommerskollegium 1810, återgiven hos Wiberg II, bilaga 3, s. 71.

Praktiska försök i Stockholm 1811

Handels-Tidning i Stockholm hade 1810 publicerat arkiatern Sven A. Hedins beskrivning av stentrycket, vilken sträckte sig över flera nummer.[1] Beskrivningen utgick i sin tur från en i Tyskland år 1810 utgiven bok, skriven av en mångfrestande konsthandlare i Stuttgart, Gottlob Heinrich Rapp, som genom utsända informanter skaffat sig kunskap om Senefelders framsteg och omgående insett deras kommersiella potential.[2] Hedins rapport,[3] *Underrättelser om det Chemiske Tryckeriet och de framsteg denna konst gjort i Tyskland*, fanns till salu i boklådorna i Stockholm i februari 1811 även som separattryck.[4]

Att rapporteringen om stentrycket tog sig så fragmentariska uttryck hänger samman med den samtida tekniska litteraturens outvecklade stadium. De tekniska tidskrifter som fanns i början av 1800-talet i Europa var få och sägs ha varit av ringa värde.[5]

I Stockholm formerades en liten grupp i februari 1811 för att göra praktiska litografiska försök. Intresset för stentrycket hade byggts upp under en längre tid, men Hedins rapport var den utlösande faktorn att anställa praktiska försök. Att det är efter denna rapports publicering som försöken har verkställts, bekräftas i en efterlysning ett par år senare i *Inrikes Tidningar*. Man efterlyser då inhemska stenbrott, lämpliga för brytning av litografiska stenar.

> *Utgifwaren af Handels-Tidningen har i December 1810 gifwit en beskrifning hwarefter försök kunnat göras, och äfwen här i Stockholm blifwit gjorde.* […]. *Några Konstälskare här i Stockholm, som önska att se denna uppfinning äfwen anwänd hos oss, öfwertygade att den är af största vigt för ett Land, der flera nyttiga böcker icke kunna utgifwas i anseende till dyrheten af dem åtföljande plancher, hafwa i smått gjort försök med lithographien och funnit werkställandet lättare än de förmodat. Swårigheten är endast att erhålla en till ändamålet tienlig stensort. Den som nyttjas i Tyskland kommer ifrån Pappenheim och är en gul kalkartad skiffer. Enligt Franska uppgifter äro sten af Märgelskiffer användbara; men de måste wara ganska finkorniga och fria från främmande partiklar. Wanlig Gottlands-sten torde kunna nyttjas, om det wore möjligt att erhålla någon fri för lerfläckar, emedan det utgör hufvudsaken att ytan blir fullkomligt slät och antager en wiss politur.*[6]

1 ”Om Stentryck”. *Handels-Tidning* 1810. Protonotarien [förste notarie] Adolf Hertzman hade i december 1809 fått tio års förlängning på privilegiet att ge ut tidningen. (Lundstedt I: 355).

2 [Rapp, Heinrich Gottlob von], *Das Geheimnis des Steindrucks.* Tübingen 1810. [Stentryckets hemlighet]. – Nyutgåva med tillägg av bilagor. Stuttgart 1993. Jfr Pfäfflin, Anna Marie, *Gottlob Heinrich Rapp. Goethes 'wohl unterrichteter Kunstfreund' in Stuttgart*. Stuttgart 2011, s. 77ff. [G.H.R. Goethes 'välinformerade konstvän' i Stuttgart].

3 Hedin, Sven A., *Samlingar i Blandade Ämnen för Läkar-Wettenskapen och Naturforskningen*. Andra häftet. Stockholm 1810.

4 *IT* 7/2 1811, s. 4.

5 Björkbom, Carl, Teknisk dokumentation för hundra år sedan. *Daedalus* 1952, s. 150.

6 Kursiv. här. Vem har författat notisen i *Handels-Tidning* 18/6 1813? Mannerhjerta ligger nära till hands att gissa på, även om skrivningen ”lättare än de förmodat” vill häntyda till en utomstående person. Mannerhjerta visste hur stentryck gick till, han kände sannolikt till försöken i Stockholm och han var orienterad om stenförekomster utomlands.

Ett blad, signerat Mannerhjerta, som Kungliga bibliotekets chef Gustaf Edvard Klemming sett, var, enligt påteckning, utfört 1811 på ”marmor”.[1] I de tidiga försöken med stentryck skulle således ”marmor” ha använts i tryckprocessen.[2] Marmor är en kalksten, som i en geologisk formationsprocess utsatts för hög värme under stort tryck; den är mindre porös än kalkstenen från Solnhofen och absorberar fukt sämre. Marmorplattor användes tidigt även i Tyskland. Ett exempel är stentryckaren Anton Niedermayr i Regensburg, som varit en av Senefelders tidiga elever. Han tryckte med hjälp av såväl kalksten från Solnhofen som marmorplattor.[3] Att marmor använts i stentryckets början berodde både på ofullständig kunskap om tryckmetoden och på svårigheten att få tag i kalksten från Solnhofen.

En av dem, som sökte efter möjligheter att prova på stentryck var boktryckaren, skriftställaren och e. o. kammarskrivaren i Kammarkollegium, var Per Adolf Granberg. Tillsammans med en kompanjon drev han ett boktryckeri, vilket han senare övertog i sin helhet. Tryckeriet var beläget i Gamla stan vid ”Köpmangatan, 3 tr. upp”.[4] Sannolikt hade han inspirerats av den försöksverksamhet som ägt rum i Stockholm ett halvår tidigare. Hösten 1811 vände sig Granberg till kemisten och medicine professorn vid Karolinska Institutet, Jacob Berzelius med förfrågan om var han kunde finna en svensk stenfyndighet med sten lämplig för litografiskt tryck.

Berzelius kände Sven A. Hedin väl och hade sannolikt tagit del av hans redogörelser i pressen för det kemiska trycket. Berzelius hade dessutom själv en utländsk källa av första rangen: Som utländsk ledamot i Kungliga Vetenskapsakademien invaldes två år senare, 1813, den store tillskyndaren av litografisk teknik i Frankrike greve Charles Philibert de Lasteyrie du Saillant.[5] Även om det var för sina meriter inom lanthushållning som Lasteyrie blev invald i akademin i Sverige, så kan Berzelius (ledamot i KVA sedan 1808) inte ha varit okunnig om att Lasteyrie var en av de första i Frankrike, som intresserade sig för litografi. Lasteyrie lärde sig litografera hos Senefelder i München och drev från april 1816 ett eget stentryckeri i Paris. Lasteyrie blev en av stentryckarkonstens

1 Jungmarker, Gunnar, Mannerhjerta och litografikonsten. *Om litografi. En festskrift. Julius Olséns litografiska anstalt 1918–1958*. Stockholm 1958, s. 17.
2 Jungmarker, Gunnar, från den svenska litografiens inkunabeltid. *Rig* 1945, s. 10.
3 Michalik, Rudolf, *Der frühe Steindruck in Regensburg.* Regensburg 1971, s. 97.
4 Klemming, G. E. & Nordin, J. G., *Svensk Boktryckeri-Historia*. Stockholm 1883, s. 424.
5 Lasteyrie föreslogs för inval i KVA första gången 1801, och på nytt 1806 resp. 1812. Han valdes in 15/12 1813. (Meddelat av arkivarien Maria Asp Dahlbäck vid Centrum för Vetenskapshistoria, KVA, Stockholm). – Dåvarande chefen för Bibliotheque Nationales bildtrycksavdelning, konsthistorikern Henri Bouchot benämner Lasteyrie ”societetens tryckare”. Bouchot, H., *La Lithographie.* Paris 1895, s. 40. Jfr Twyman, Michael, *Early Lithographed Books*. London 1990, s. 168.

ihärdigaste förespråkare i Frankrike, inte minst bland societeten.[1] Berzelius kontakter med såväl Hedin som Lasteyrie talar för att han tidigt kände till stentryckstekniken; troligen redan innan han blev kontaktad av Granberg hösten 1811.[2]

Berzelius kände till en lämplig fyndort för kalksten och åtog sig att vidarebefordra frågan till sin äldre vän och kollega i Vetenskapsakademien, mineralogen, kemisten och assessorn vid Bergskollegium Gottlieb Gahn i Dalarna;

> *Vid Styggfors skal finnas mergelskiffer; skulle det kunna vara möjligt at få hit några skifvor deraf för at fresta dem til lithographik, som är af en så väsendtlig nytta för våra boktryckerier? Om det skulle låta sig göra, så anhåller jag at genom Herr Assessorens föranstaltande kunna få hit några goda exemplar deraf för at försöka dem i Granbergs tryckeri.*[3]

Berzelius återkom till Gahn med en precisering sju månader senare:

> *Granberg har bedt mig sända Hr Assessorn inneliggande prof på Skiffer från Styggforsen, vilka han anser vara den ypperligaste stensort man kan til stentryck använda. Täcktes Hr Assessoren framdeles låta eftersöka den; Granberg vil gerna ersätta kostnaden.*[4]

Granberg har alltså skaffat fram en stuff på en bergart från Dalarna, som kunde lämpa sig för litografiskt tryck. I *Handels-Tidnings* artikelserie fanns tillvägagångssättet beskrivet, men Granberg måste ha kompletterat sina kunskaper med hur en lämplig stensort såg ut. Var hade han fått den kunskapen? Granberg måtte ha haft kontakter som kunnat

1 Lasteyrie satte inte upp den första stentryckspressen i Paris som ibland anges i litteraturen, (det gjorde Frédéric André), men han tillskrivs att vara den förste som inrättade ett kommersiellt bärkraftigt stentryckeri i Frankrike, vilket skedde 15/4 1816. (Sina första stenar hade han köpt av Fr. André). Se Twyman, Michael, *Lithography 1800–1850*. London 1970, s. 49ff. samt s. 53 not 4. Jfr Weimerskirch, Philip J., Lithographic stone in America. *Printing History.* (Nr 21), 11(1989): 1, s. 2 ff. – Lasteyrie publicerade artiklar i ämnet. *Ueber Lithographie. Von Herrn Grafen M. D. Lasteyrie zu Paris. Polytechnisches Journal*, Bd 27 (1828) s. 144–150, 180–185, [Om stenen och dess behandling] samt Bd 30 (1828), nr C [100], s. 359–389. *Gill's technological Repository* (febr., mars, juli och sept. 1828.) www.dingler.culture.hu-berlin.de/journal.

2 Enligt Jungmarker samlades "tre–fyra amatörer, helt privat och primitivt". Jungmarker redovisar ingen källa för uppgiften mer än de blad som finns under samlingstiteln *Tidiga litografiska försök* på Kungl. Biblioteket i Stockholm. Bland dessa amatörer befann sig, enligt Jungmarker, Gustaf Broling d.ä., boktryckaren Per Adolf Granberg och Nils Gyldenstolpe. (Nils är möjligen förväxlad med Carl Edvard Gyldenstolpe). I annat fall skulle båda bröderna ha deltagit i de första litografiska försöken. Detta är i sig inte otroligt, eftersom det i Nils barnbarns efterlämnade boksamling fanns ett exemplar av Godefroy Engelmanns manual, tryckt 1830. Denna manual kan mycket väl härstamma från farfaderns bibliotek, förvärvad vid en senare tidpunkt än de första försöken). – (Jungmarker, Gunnar, Grafik och handteckning. *Föreningen för grafisk konst. Meddelanden* XXVII. 1948, s. 22f.). I annat sammanhang nämner Jungmarker Mannerhjerta som den fjärde trolige deltagaren. (Jungmarker, Gunnar, Från den svenska litografiens inkunabeltid. *Konsthistorisk tidskrift*. 14(1945): 1, s. 10.

3 Söderbaum, H[enrik] G[ustaf], (red.), *Jac. Berzelius brev utgivna av KVA*. IX. *Brevväxlingen mellan Berzelius och Johan Gottlieb Gahn*. Brev 30/9 1811. Uppsala 1922, s. 60f. – Jungmarker nämner "lithographik" (stentryck) som språklig innovation av Berzelius. Den sistnämnde kände förstås till att termen "lithoglyptik", som redan användes för gravering av ädelstenar, och har analogt bildat termen "lithographik".

4 Söderbaum, H[enrik] G[ustaf], (red.), *Jac. Berzelius brev utgivna av KVA*. IX. Uppsala 1922, s. 65f. Brev 4/5 1812.

förmedla stuffer. Det förefaller troligt att såväl Mannerhjerta som Hedin haft med sig stenprover från sina utländska resor?

Om assessor Gahn skaffat fram stenskivorna till Granberg 1812 eller senare är okänt. Känt är att Granbergs tryckeri 1817 använde högetsade stenar för att framställa några avklappningar av Thomas Bewicks *A General History of Quadropeds,* 1790.[1]

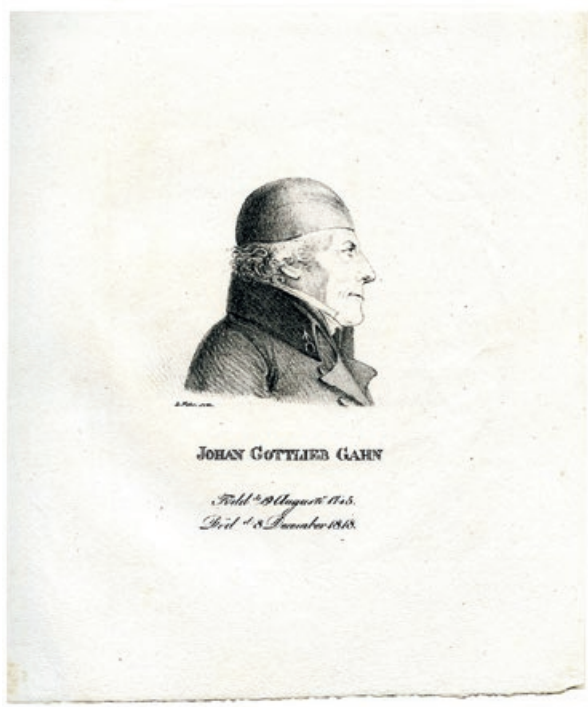

BILD 5 Stentryck föreställande Gottlieb Gahn tecknat av Ludwig Fehr sen. efter handteckning av Anton Ulric Berndes. Stentrycket i en upplaga av 150 ex. var klart i februari 1819, kort efter Gahns död. Som förlaga till en stippelgravyr har den franske gravören Ambroise Tardieu använt Fehrs stentryck.[2]

Gahn gjorde ett Stockholmsbesök våren 1818, men det är ovisst om han då besökte stentryckeriet.[3] I vart fall gjorde Fehr vid det tillfället ingen känd teckning av honom. Efter Gahns bortgång har vännerna velat hugfästa hans minne med ett stentryck med levnadsdata inskrivna i stenen under porträttbilden. Vad som då fanns att tillgå som förlaga var teckningen av Berndes. Fehr har tillagt sen[ior] i sin signatur. Ingen firmering.
Kupferstichkabinett, Berlin. Nr 731-101.
Bladmått: 23.3 × 19.4 cm.
Foto: Kupferstichkabinett, Berlin.

1 Johannesson, Lena, *Xylografi och pressbild*. Stockholm 1982, s. 116ff. – Jungmarker noterade förekomsten av dessa Bewickbilder, men tolkade dem som xylografier och drog slutsatsen att Granberg därmed skulle ha infört xylografisk teknik i Sverige. (Jungmarker, Gunnar, *Grafik och handteckning.* Stockholm 1948, s. 20). – Helt skulle Granbergs tryckeri emellertid inte släppa kontakten med stentrycket. Granberg fick exempelvis utgivningsbevis på *Weckoskrift för Fruntimmer,* som gavs ut 1823–1824. Tidskriften innehöll en litograferad eller graverad plansch i varje nummer.
2 Tardieus gravyr återgiven hos Trofast, Jan (red.), *Johan Gottlieb* Gahn*: Brev.* II. Lund 1994, s. 163.
3 Trofast, Jan, *Johann Gottlieb* Gahn, *En bortglömd storhet*. Lund 1996, s. 132.

BILD 6 Gravören Anton Ulric Berndes handteckning av Johan Gottlieb Gahn. Lokalisering okänd. Svenska porträttarkivet, Stockholm. Foto 1924: 2736. Måtten på handteckningen okända. Reprofoto: Nationalmuseum, Stockholm.

Under 1810-talet började kunskapen om den nya litografiska tekniken alltmer tränga in i vidare kretsar i landet. En bokhandel i Stockholm meddelade allmänheten 1815 att ”Praktwerk i gravyr och stentryck förekomma äfwen” – en formulering som antyder att publiken redan väl kände till vad ordet ”stentryck” stod för.[1]

Två år senare inför Aftonbladet (Göteborg) i två nummer en beskrivning av ”Stentryckerikonsten”.[2] Efter beskrivning av tillvägagångssättet hänvisas läsaren till flitigt studium av Senefelders egna skrifter. Hans lärobok var således känd i Sverige redan under utgivningsåret. 1824 återkom tidningen med en liten historik hur stentrycket etablerats i Göteborg.[3] Fehr ”war den förste Lithografen här på stället […]”.[4]

Det första stentryckta arket i Sverige?

Konstnärligt sett är det stentryck i Nationalmuseum, som Jungmarker och Ambrosiani stannat inför, ingen märkvärdighet: en enkel, karikerande profil av kronprins Karl Johan, ställd åt vänster. Enligt påskriften, gjord drygt 100 år senare, är litografin gjord ”ex tempore [paratus]”, utförd direkt på stället, år 1811 av, som det sades, en ”Leutn. Söderberg”.[5] Trycket ansågs vara det första stentrycket i Sverige och utfört ”hos GB”. [Gustaf Broling].[6] Nationalmuseum hade förvarat bladet i konstnären och sedermera

1 *DA* 27/9 1815, s. 3.
2 *Aftonbladet* (Göteborg), nr 112 30/9 resp. nr 113 2/10 1819.
3 Ibid. nr 49, 2 9/4 1824, Något om Stentryckerikonsten i Götheborg.
4 Ibid.
5 Jungmarker, Gunnar, Från den svenska litografiens inkunabeltid. *Konsthistorisk tidskrift*. 14(1945): 1, s. 11.
6 Ekholm, Gunnar, *Porträtt av Carl XIV Johan i metallgravyr och litografi*. Uppsala 1949, s. 106, nr 249.

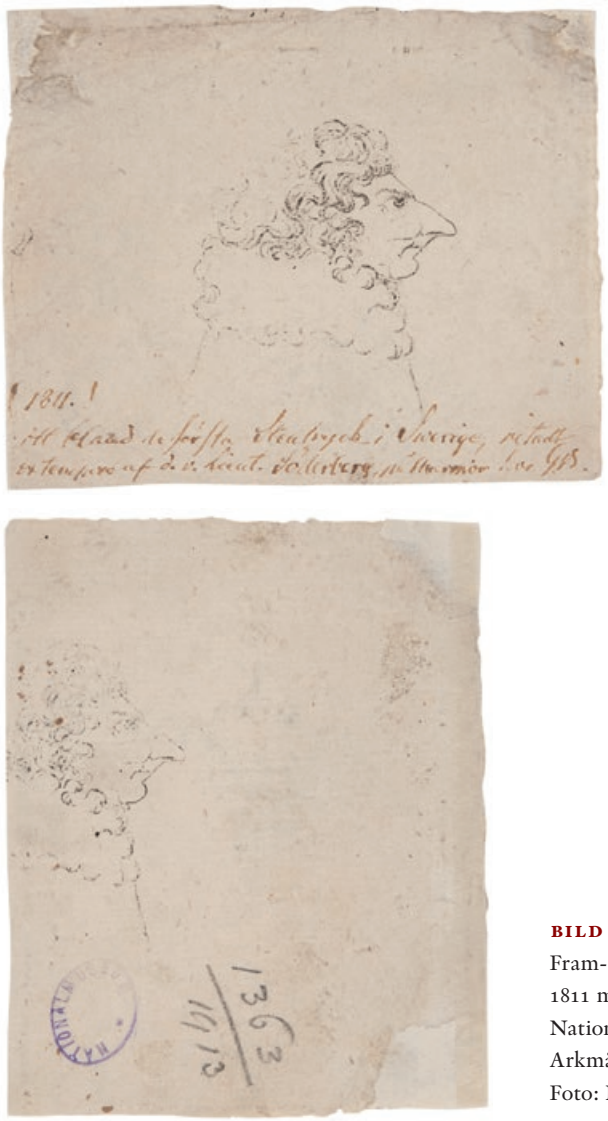

BILD 7–8 Det första stentryckta arket i Sverige? Fram- och baksida. Stentryck från februari–mars 1811 med en karikatyr av kronprins Karl Johan. Nationalmuseum, Stockholm. NMG Lito 1363/1913. Arkmått 7.2 × 9 cm.
Foto: Nationalmuseum.

överintendenten Gustaf Söderbergs mapp. Ambrosiani godtog attribueringen till Söderberg, men tillfogade anmärkningen att tidpunkten nog var felaktig eftersom överintendenten Gustaf Söderberg 1811 bara var tolv år gammal. Jungmarker ansåg å sin sida, att överintendenten Söderberg knappast kunde komma i fråga eftersom denne, enligt egen utsaga, lärde sig litografera först tio år senare i Paris.[1]

Jungmarker argumenterade för att Mannerhjerta säkerligen fanns med i den amatörkrets, som experimenterade med stentryck, men satte inte Mannerhjerta i samband med stentrycksbilden av Karl Johan. ”Själv var han [Mannerhjerta] inte tecknare”, skrev Jung-

1 Gustaf Söderbergs brev från Paris, dagtecknat ⅙ 1821, finns återgivet i Bergström, Walborg, *Från gångna tider. Brev, episoder och minnen ur gamla släktportföljer.* Stockholm 1920, s. 72.

marker, trots att han noterat att Klemming sett en teckning, ritad av Mannerhjerta.[1] Den uppfattningen delas av Knut Anderson i *Svenskt konstnärslexikon*.[2] Dessa påståenden jävas emellertid dels av att Mannerhjerta i en minnesbok över teaterprofiler i Stockholm betecknas som ”ritare och kostymordinatör”, dels av en bevarad handteckning av Mannerhjerta föreställande Gustav Vasa.[3] Originalmålningen med Gustav Vasas porträtt i helfigur finns på Gripsholm, men i Kungliga biblioteket finns en samling porträtt som Carl Gustaf Tessin lät Niclas Lafrensen d.ä. utföra i gouache och akvarell på pergament. Bland dessa återfinns Gustav Vasa-porträttet, som troligen tjänat som förlaga för Mannerhjertas kostymteckning.[4] Teckningen visar att Mannerhjerta inte var någon oäven tecknare! Han kunde således, tekniskt sett, mycket väl ha varit i stånd att utföra teckningen av Karl Johan vid de första försöken. Mannerhjerta hade även praktiskt kunnande i litografering, åtminstone hjälpligt. Han sägs vara den som senare har bibringat Pehr Krafft d.y. den kunskap denne tillägnat sig i konsten att litografera.[5]

En senare antecknare har tolkat initialerna ”G. B.” som Gustaf Broling.[6] I Kungliga bibliotekets samling av ”Tidiga litografiska försök” finns bevarat ett par av Brolings egna prov med den nya tekniken. Kan det vara så att Broling har behagat skämta? Han kan ju själv ha utfört bilden? För att inte riskera eventuella efterverkningar vid eventuell kännedom av karikatyren, har han skrivet ett påhittat namn? Tolvåringen Gustaf Söderberg var inte löjtnant vid den tiden.

Frågan vem som gjort det förmodade första stentrycket i Sverige, ”Leutn. Söderberg”:s bild, står fortfarande öppen. Noteringen ”hos GB” på teckningen, antyder att dåvarande bergmästaren Gustaf Broling kan ha ansetts som en av de drivande krafterna i denna skara entusiaster. Var dessa första försök, februari-mars 1811, har ägt rum är fortfarande inte med visshet fastställt.

Mannerhjerta gjorde ihärdiga försök att få tillstånd att trycka musikalier genom stentryck.[7] Provtryckandet i början av år 1811 skulle vara ett led i hans strävan att bevisa för myndigheterna, att han faktiskt hade det praktiska kunnande i stentryckarkonsten, som erfordrades för att få lån till upprättandet av ett stentryckeri. Utom Mannerhjerta skulle Granberg, Broling och Carl Edvard Gyldenstolpe ha ingått i gruppen och Mannerhjerta

1 Jungmarker, Gunnar, Från den svenska litografiens inkunabeltid. *Konsthistorisk tidskrift*. 14(1945): 1, s. 14, resp. s. 10.
2 Lilja, G[östa] m.fl., (red.), *Svenskt konstnärslexikon*. IV. Malmö 1961, s. 81, art. Mannerhjerta av sign. K. A. [Knut Anderson].
3 Kursiv. här. [Hellander, Adolf], *Theateroriginal och typer från skilda scener*. Stockholm 1900, s. 142. – Kostymteckningen i UUB Handskrifts- och musiksamlingarna. Westinska samlingen. (Westin 208).
4 Teckningen återgiven hos Cavalli-Björkman, Görel m.fl., *Ansikte mot ansikte. Porträtt från fem sekel*. Stockholm 2001, s. 237.
5 Lilja, G[östa] m.fl., (red.), *Svenskt konstnärslexikon*. III. Malmö 1957, s. 400, art. Pehr Krafft d.y. av Wilhelm Nisser, (sign. W. N).
6 Grafiksamlaren Mårten Sondén. Jfr Ambrosiani, Sune, Översikt över den svenska bildreproduktionen under 1800-talet. […]. Stockholm 1923, s. 20.
7 Wiberg, Albert, Striden om Olof Åhlströms musiktryckeriprivilegium. *STM* 34(1952), s. 84–110.

BILD 9 Kostymteckning (Gustav Vasa) utförd av Ulric Mannerhjerta, sannolikt tillkommen i samband med att Mannerhjerta anställdes vid Kungl. teaterns kostymförråd 1824. Överst till höger en färgbestämning: ”Svart Kostum men hvita Trikåer”. Uppsala universitetsbibliotek. Handskrifts- och musiksamlingarna, (Westin 208).
Mått: 26.7 × 21.4 cm.
Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

skulle ha varit den pådrivande för att få till stånd dessa tidiga försök.[1] En sådan tolkning stämmer väl överens med den bild, som Adolf Hellander ger i sin teaterkrönika, att Mannerhjerta skulle ha varit en mycket energisk person.[2] Kravet från myndigheterna att Mannerhjerta skulle styrka sitt personliga kunnande om stentryckstekniken, kom emellertid först flera år senare. För att med visshet fastställa vem som tog initiativet till de första litografiska tryckförsöken i Stockholm, behöver fler dokument eller vittnesbörd komma i dagen, än de som för närvarande är kända.

Det första försöket antages ha försiggått i Granbergs boktryckeri. Varför valdes denna plats? Hade tryckeriet skaffat en stentryckspress? Kunde det ha funnits en tillfälligt uppställd i tryckeriet? Ingenting är känt som styrker något av detta. Berzelius skrev i sitt brev till Gahn hösten 1811 att de [kommande] litografiska försöken var tänkta att äga rum i Granbergs tryckeri. Det är från dessa rader, som slutsatsen har dragits, att det är hans tryckeri som har använts även vid stentrycksförsöken ett halvår tidigare.[3] Då inställer sig frågan: Trodde man att man kunde använda Granberg & Elméns vanliga boktryckspress i trä till att använda vid stentryck?[4] Man kan förvisso ha gjort försök att trycka med träpressen, men sett att en sådan inte var lämplig, även om Mannerhjerta redan visste, som han skrev 1809, att ”Till aftrycket fordras särskildt inrättade prässar. Då genom de vanliga med Valsar man ej kan förekomma stenplåtarnes krossande jämte flera andra olägenheter”.[5] Det troligaste är emellertid att man gjort avdrag utan tryckpress. Man har gått tillväga på det sätt som beskrivs i *Åbo Allmänna Tidning* i december 1818, då man redogör för stentryckning utan stentryckspress:

> *Något om Lithographie eller Stentryck.*
>
> *Aftrycken tages på följande sätt [efter det att stenen beretts]: – Stenen fästes horisontalt på ett stadigt bord, samt fuktas med svamp och watten, tills den ej insuper mera; en trädwalls, klädd med läder och besmord med finaste koppartrycksswärta, föres 2 till 3 gånger öfwer stenens yta; Swärtan fäster sig då wid teckningarne, men ej wid de öfrige delarne. Pappret, mindre fuktadt än wid Kopparafdrag, pålägges; och ett tunt bräde deruppå gifwes nu genom en tung wals, som långsamt öfwerföres, nödig tryckning. Sedan några de första afdrag blifwit tagna, kunna de följande täfla m[e]d Kopparaftryck.* […].[6]

1 Wiberg, Albert, Striden om Olof Åhlströms musiktryckeriprivilegium. *STM* 34(1952), s. 97. – Carl Edvard Gyldenstolpe tituleras i KTL 1820 som överstekammarjunkare [utan lön]. SE/SSA/0031/06/G1/208 (1820) fs. 84. Han utnämndes 1823 till Andre sekreterare vid kabinettet för utrikes brevväxlingen. Tidigare hade han tjänstgjort vid kungliga kanslistyrelsen. (*PoIT* 9/5 1823). – Gyldenstolpes vittra intressen avspeglades i det ansenliga och väl valda bibliotek han samlade på säteriet Ulfåsa i Östergötland. (Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris*. II: 2. Stockholm 1902–1904, s. 451f).

2 [Hellander, Adolf],, *Theateroriginal och typer från skilda scener*. Stockholm 1900, s. 142.

3 Jungmarker, Gunnar, Mannerhjerta och litografikonsten i Sverige. *Om litografi. En festskrift. Julius Olséns litografiska anstalt 1918–1958*. Stockholm 1958. Stockholm 1958, s. 16.

4 Boye ger ingen klarhet om detta, när han skriver ”Om Pressen” i sitt Magasin: ”Mångfaldiga slags Pressar hafva blifvit gjorde och begagnas ännu, men den bifogade ritningen Nº 38 anses vara den bästa.” Den bifogade ritningen är Senefelders press. Boyes Magasin 2(1819), s. 40.

5 KB U 79 a Mannerhjertas skrivelse till KMA, ”Ödmiukaste Memorial”.

6 [Anonym], Något om Lithographie eller Stentryck. *Åbo Allmänna Tidning* (nr 140), 1/12 1818, s. 1f.

Den vals, med vilken man behandlat sten, papper och bräde med, är en fristående vals, ungefär som när deg kavlas ut vid bakning. Man kan också ha använt en polerad träbit, som gnuggat papperet mot stenen.[1] Den vals det är fråga om är den vals, som i boktryckeriet användes för infärgningen av typsatsen. Det är ett liknande förfarande, som avbildas på den tidigaste kända bilden av en stentryckare i Norden, (bild 22). Det var således *lokalen med den där befintliga trycksvärtan och infärgningsvalsen eller bollarna* som gjorde att ett boktryckeri valdes för de tidiga försöken, inte Granbergs tryckpress. Detta antagande styrks av det faktum att vanlig trycksvärta, den som boktryckarna använde vid denna tid, ansågs vara ”tjenlig til Stentryck”.[2] Att en boktryckspress inte har använts, i vart fall inte med någon större framgång, styrks även av beskrivningen av ”Lithographi”, juni 1813, i *Inrikes Tidningar*:

> *Lithographien werkställes […] på det sättet att på den tillredda stenen ritas med något fett fluidum, eller med en af feta ämnen tilredd crayon [kritpenna]. Wid afdragningen hålles stenen wåt och öfwerfares med wanliga Boktryckarbollar, eller med en wals, hwilcken lika som bollarne, är försedd med swärta. De ritade delarne emottaga då sin behöriga färg; men det blottade af stenen stöter, förmedelst sin fuktighet, den feta swärtan ifrån sig. Afdraget sker sedan på ett fuktadt papper genom ett slags gnidmachine.*[3]

Man hade inte tillgång till en ”gnidmaskin”, (stentryckspress) och man visste säkerligen inte heller i Stockholm 1811 mycket om hur en sådan ”gnidmaskin” var konstruerad.

Efterlysningen sommaren 1813 efter svensk sten tycks inte ha gett önskat resultat. Första gången som inhemsk sten användes i stentryck i Sverige sägs ha varit hos stentryckarna Fehr & Müller 1818 i samband med tryckningen av ett Wallencreutz-porträtt för Boyes Magasin (bild 10). I vilken omfattning Fehr & Müller/Carl Müller eller deras efterföljare sedan har använt inhemsk sten tiger källorna om. Fredrik Boye noterade i samband med en illustration till en satirisk dikt: ”Till denna teckningen är *för första gången Svensk sten begagnad*”.[4] Boyes anmärkning visar att redan från början har inhemsk sten använts i ett svenskt stentryckeri. 1819 skriver Boye att

> *All kalkartad skiffer-sten är användbar till stentryck, men hos intet slag af Svensk sten, som redan blifvit försökt, har man funnit förenade de egenskaper, som utmärka den så kallade Solenhofer-stenen framför alla andra.*[5]

1 Twyman, Michael, The Lithographic Hand Press 1796–1850. *Journal of the Printing Historical Society.* 1967: 3, s. 5.
2 Boyes Magasin 2(1819), s. 40.
3 *Inrikes Tidningar* 18/6 1813. Enligt en beskrivning av stentrycket, *Aftonbladet* (Göteborg) 2/10 1819, användes bollar av olika storlekar till infärgningen.
4 Kursiv. här.
5 Boyes Magasin 2(1819), s. 34.

BILD 10 Ur Boyes Magasin 1819, nr 26. Enligt Boye har vid tryckningen av denna bild svensk sten använts för första gången. Det var ingen stor sten: avtryck på papperet avslöjar att stenen har varit mindre än det använda pappersarket. Titelplanschen till Rothliebs *Beskrifning öfver Skokloster* (1819) är ett annat exempel från samma år där en sten med sämre tryckegenskaper har använts.

Fehr senior tecknade bilden av hovjunkaren Jöran Otto Wallencreutz, som denne kan ha tett sig på äldre dagar, iförd ”svenska dräkten”.[1] Bilden illustrerar en satirisk dikt om en fetlagd, överårig förste älskare. Wallencreutz var under livstiden häcklad för sin fåfänga, ”en allmänt erkänd narr”. Eftersom han sedan länge var hädangången har Fehr fått lita till en befintlig förlaga.[2]
Lunds universitetsbibliotek, Lund.
Mått: 27 × 20.5 cm
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

1 Fehrs bild av Wallencreutz återgiven i *Carl Michael Bellmans skrifter. Standardupplaga utgiven av Bellmanssällskapet*. VI. *Dramatiska arbeten*. Stockholm 1936, s. 17.
2 Tegnér, Elof, (red.), *Lars von Engeströms minnen och anteckningar*. I. Stockholm 1876, s. 74ff. En troligen med Wallencreutz samtida karikatyr av hans huvud återges där.

Stentryckeriförsök i Lund 1816/1817

I Lund gjorde akademins ritmästare Anders Arfvidsson försök att trycka med inhemsk sten och lovade t.o.m. i ett brev till universitetets ledning att han skulle ha anlagt ett stentryckeri före midsommartid 1816.[1] Sannolikt har Arfvidsson i Tyskland eller Danmark fått kunskap om den nya tekniken. Antingen var han helt omedveten om Mannerhjertas anläggningsbekymmer i Stockholm eller också inkluderade Arfvidsson inte musikalier i sin planerade produktion. Längre än till planeringsstadiet och några försök kom emellertid inte hans projekt.

BILD 11–12 Två enkla teckningar från Anders Arfvidssons försök med stentryck i Lund 1817.[2]
Lunds universitetsbibliotek. Olof Rybergs grafiska samling.
Mått: Tornet: 10.2 × 9.5 cm. Hunden: 8.6 × 11.2 cm.
Foto: Mats Larsson, Lunds universitetsbibliotek.

En av dem som tidigt prövade på stentryck hos Anders Arfvidsson var hans elev Magnus Körner, son till trädgårdsmästaren på Hviderups gods, utanför Lund. Körner skulle sedan 1830/1831 tillsammans med professor Sven Nilsson starta det första stentryckeriet i Lund. Körner i sin tur fick flera elever, bl.a. två från Allerum, norr om Helsingborg, svarvaresonen Johan Knutson, sedermera teckningslärare i Borgå och illustratör till det

1 KB E 10: 17. Brev från J. A. Engeström till Lars von Engeström 28/12 1815. Jfr Wiberg II.
2 Attribuering av dessa två tryck till Anders Arvidsson, liksom dateringen är gjord av Olof Ryberg. Ryberg var den som först lyfte fram Arvidssons litografiska tryckförsök. Bibliotekarie Mats Larsson, Lunds universitetsbibliotek, har vänligen visat mig på Anders Arvidssons stentryck i Rybergssamlingen.

stora verket *Finland framställdt i teckningar* av Zackarias Topelius (1845) [1] och den nästan jämnårige Johan Christoffer Boklund, son till förvaltaren på Kulla Gunnarstorp.[2] Boklund skulle sedan under studieåren vid Konstakademin i Stockholm arbeta för Sophie Müllers stentryckeri.

Mannerhjerta vill foga ett stentryckeri till sin musikhandel

1804 gick kopisten vid Inrikes civilexpeditionen Per Aron Borg samman med Ulric Mannerhjerta för att driva musikhandel, vilken de drev gemensamt under fem år.[3] Bolaget hade startat med stora ambitioner om att föra ett fullödigt sortiment ifråga om såväl instrument som musikalier. Men tecken på svårigheter med ekonomin under perioden kan utläsas bl.a. av en skrivelse till Hovkanslern. 1806 anhöll Borg och Mannerhjerta att få tillstånd att foga handel med ut- och inländska böcker till musikhandeln, samt att få privilegium på handel med musikalier. Som skäl angavs bristande lönsamhet trots utökad marknad.[4] Frågan remitterades till Bokhandels-Societeten, vilken som väntat avstyrkte ett godkännande.[5] Hovkanslern avslog ansökan 20 november 1807.[6]

När Borg & Mannerhjertas bolag upplöstes 1 juli 1809 blev Mannerhjerta ensam innehavare av musikaliehandeln.[7] Han fortsatte att hoppas på utökad verksamhet i Musikaliska Magazinet med både bokförsäljning och egen musikalieproduktion. Musikhandeln ansågs alltjämt inte kunna bära sig med enbart importerade noter och instrumenthandel. Han gjorde en ny ansökan till Kongl. Maj:t 1809, denna gång för att få tillstånd att trycka inhemska musikalier med hjälp av en stentryckspress. Ett sådant upplägg stötte emellertid på hinder. ”Denna tidens prohibitiv-System, tillät mig icke hafva egit Musiktryckeri, ej [h]eller ett med försäljning af Musikalier förena den af Böcker”, skrev Mannerhjerta senare till Kongl. Maj:t.[8]

1 Om Johan Knutson, se *Biografiskt lexikon för Finland*. 2. Ryska tiden. Art. av Aimo Reitala. Helsingfors 2009. Elektroniskt tillgänglig www.blf.fi. – Johan Knutson f. 28/7 1816 i Allerum, norr om Helsingborg; död 13/9 1899 i Helsingfors.

2 Johan Christoffer Boklund f. 15/7 1817; död 9/12 1880 i Stockholm.

3 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Inkomna skrivelser. Vol. 56. Mannerhjertas privilegium på musikhandel 13/12 1803 bifogad i avskrift. – RA Skrivelser till Kongl. Maj:t. Hovkanslern till Kongl. Maj:t 2/12 1803. Vol. 74. – RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223, nr 75, [s. 10]. Jan. – mars 1830. – Mannerhjerta bekräftar dateringen i *Prospectus*, tryckt Stockholm 1818. Texten inleds med: ”Då jag för fjorton år sedan anlade en musikhandel härstädes.” Borgs & Mannerhjertas musikhandel aviserad *StockholmsPosten* 27/1 1804, s. 4 och 31/1 1804, s. 4.

4 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Inkomna skrivelser. Vol. 56. Borgs och Mannerhjertas ansökan 21/4 1806 om privilegium att jämte handeln med musikalier också få bedriva bokhandel.

5 Ibid. Bokhandels-Societetens skrivelse 21/6 1806.

6 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerämbetets expeditioner 1801–1808. Vol. 1c.

7 *SPT* 23/8 1809, s. 4. Borg kom istället, att med kungligt bidrag om 450 rd att ägna sig åt undervisning av blinda och döva. – SSA ML Klara och Kungsholmen, nedre delen 1810: 1084, s. 342. I mantalslängden för 1810, vilken bygger på inlämnade uppgifter för året innan, sägs att ”Afsked[ade] Cornetten från Kongl. Skånska Carbinierregementet Ulric Em. Mannerhjerta idkar Musikalisk Handel. Upgifv[en] behållen inkomst 583:16 rd ”.

8 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223, nr 75, [s. 10]. Jan. – mars 1830.

Musikalier vid denna tid framställdes främst genom att gravera spegelvänt i metallplåtar, bestående av olika tennlegeringar.[1] Att ersätta kopparplåten med en tennplåt var en metod som uppfunnits i England redan under tidigt 1700-tal.[2] Tennplåtarnas sämre tryck uppvägdes av deras billigare pris.[3]

Organisten och sedermera krigsrådet Olof Åhlström hade 1783 inrättat ett musiktryckeri.[4] Åhlström hade kommit i personlig kontakt med Gustav III i samband med att han var kronprinsen Gustav (IV) Adolfs musiklärare.[5] En tjugoårig ensamrätt att trycka graverade noter hade beviljats honom 10 april 1788 av Gustav III personligen, utan remissförfarande. Åhlström måste 1803 ha hört talas om den nya konkurrerande tekniken, stentrycket, och han måtte genast ha insett dess potential för tryckning av musikalier och därmed hot mot hans egen verksamhet. Han hade därför i god tid begärt förlängning av sitt privilegium. Det medgivna generalprivilegiet förlängdes 1803 med femton år utöver de ursprungliga tjugo åren.[6] Privilegiet skulle därmed gälla till 20 maj 1823.[7] Åhlström fortfor sedan att trycka musikalier efter det att tiden för hans ensamrätt för graverade noter löpt ut, ända till 1834, året innan han dog.

Åhlström ägde två koppartryckspressar.[8] Att döma av några nedslag i taxeringslängderna, var utgivningen av musikalier en lönsam affär för honom. Inkomsten 1820, beräknad 1819 – det egentligen första året med konkurrens från stentrycket, förväntades bli 500 rd.[9] Det noterades att krigsrådet ”innehar Nottryckeri”, men inkomsten från

1 Olof Rudbeck d.ä. fick på 1600-talet privilegium på att inrätta ett nottryckeri (trästilar) i Uppsala, men denna verksamhet synes aldrig ha kommit till stånd. (Wiberg I, s. 21 med där anförd litteratur). – Sekreteraren i Bergskollegium, sedermera boktryckaren Henric Fougt fick 1764 ett tjugofemårigt privilegium på tryckning med hjälp av notstilar, (tryck med metalltyper). Privilegiet kom inte till användning i Sverige; istället kom Fougt att trycka musikalier i England. Innan han återvände till Sverige 1770 hade han i England sålt sitt notstilförråd. (Elers, J[ohan], *Stockholm*. 4. Stockholm 1801, s. 251. Jfr Wiberg I, s. 95f).

2 Björkbom, Carl, Svenskt musiktryck. *Nordisk Boktryckarekonst* 38(1937): 2, s. 54. Enligt Björkbom började tennlegerade plåtar vid musikframställning användas 1724.

3 Oftast bestod metallplattan av en legering bestående av tenn, zink och antimon. – Tidiga avtryck av metallplattan ger i allmänhet en tydlig och klar notbild, men kvalitén på trycket avtog efterhand. ”I äldre utgåvor ser man ofta plåtskador, s.k. plattsår, ställen där plåten har brustit i tryckpressen, i synnerhet vid taktstreck”. (Dan Fog, ”Nodestik.”. Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn, Dan Fogs Samlinger. 55. – Här i översättning). Av KMA:s arkiv. Protokoll 4/6 1817 framgår, att Åhlström använde tennlegering. Svar till Kongl. Maj:t ang. Mannerhjertas ansökan om att få anlägga ett stentryckeri för nottryck).

4 Wiberg I, s. 102.

5 Ibid. – RA Konselj- och kabinettsprotokoll 10/4 1788, § 5, Inrikes civilexp. Registratur 1788, fol. 272. Privilegiet finns i avskrift intaget i RA Hovkanslerämbetets arkiv. Inkomna skrivelser. Vol. 56. Borgs och Mannerhjertas ansökan om privilegium 21/4 1806: ”I kraft af detta Wårt öppna Bref Nådigst hafva tillagdt honom Olof Åhlström Privilegium Exclusium uppå Musicaliers graverande eller tryckande, så att ingen wid 100 Rds vite må på 20 års tid [1788–1808] sig dermed beställe.” (100 rd motsvarar ca 35 000 kr i 2018 års penningvärde).

6 KMA:s arkiv. Protokoll 4/6 1817. Jfr Wiberg I, s. 103 samt RA Konseljprotokoll för inrikes ärenden 20/5 1803, § 5.

7 I litteraturen förekommer inte sällan felaktiga uppgifter om datering och varaktighet av Åhlströms privilegium.

8 Åhlströms kopparpressar finns förtecknade i bouppteckningar, dels efter hustrun 1821, dels efter Åhlström själv 1835. Wiberg I, s. 103, not 68. – Nottryckeriet inklusive inventarier, plåtbibliotek och tryckrättigheterna till *Fredmans Epistlar* utbjöds av sterbhuset till försäljning i december 1835. *AB* 16/12 1835, s. 4, annons; samt 23/12 1825. s. 5. Kopparpressarna och plåtarna värderades 1835 till 2 000 rd.

9 SSA KTL 1820. SE/SSA/0031/06/G1/208 (1820), fs. 75.

BILD 13 Olof Åhlström målad av Karl Peter Lehmann. O.p.d. Kungliga Musikaliska Akademien, Stockholm. Mått inom ram: 52 × 42 cm. Foto: Kungliga Musikaliska Akademien.

nottryckeriet särredovisades inte.[1] Hans *Musikaliskt Tidsfördrif* låg på ”hvarje klavér” och han skall på denna utgivning ha ”samlat en ansenlig förmögenhet.”[2]

Vid tiden för Fehrs och Müllers ankomst till Stockholm 1817 gällde 1812 års TF, med vissa ändringar. I § 1 mom. 3 undantogs redan beviljade privilegier, som fick fortfara att gälla, dock längst t.o.m. aktuell innehavares livstid.[3]

Mannerhjerta såg inte med blida ögon på Åhlströms verksamhet. I ett brev till statssekreteraren Adolf Göran Mörner af Morlanda skrev han 1813: ”Från hans tryckeri har med få undantag endast smärre eftertryckte strödde arbeten utkommit, hvilka i synnerhet under senare åren varit till sin yttre form på det högsta vanvårdade. Detta i förening med hans rättighet at efter behag kunna taxera et arbete, som endast han får tillverka och hvilket saknar all täflan, torde hafva haft et menligt inflytande på den inhemske Musik-Culturen och afhållit flera af våre Musik Snillen at göra sine arbeten för almänheten bekante”.[4]

1 1827, när stentrycket i Stockholm blivit mera etablerat och känt hos allmänheten, var totalinkomsten för Åhlström drygt 1 859 rd, varav organistlönen var 25 rd, pensionen drygt 166 rd och övrigt drygt 1 667 rd. 1829 års uppbördslängd meddelar att ”KrigsRådet O. Åhlström Har Musique Tryckerie”. Utöver pension och lön som organist, drygt 1 450 rd, taxerades inkomsten till 300 rd från rörelsen, dvs. musiktryckeriet. Följande år (1830) var inkomsten densamma. Som jämförelse kan nämnas att ”orgelnisten” Carl A. Mankell, Stockholm, 1829 beräknades få en inkomst om 355 rd.

2 Johan Magnus Rosén, *Några minnesblad*. Stockholm 1887, s. 11f.

3 [Årstrycket]. Kongl. Maj:ts Och Riksens Ständers TF dat[erad] Örebro 16/7 1812. Med […] förändringar. Stockholm 1818.

4 RA Esplundaarkivet I: 142. Brev från Mannerhjerta till Adolf Göran Mörner af Morlanda, mars 1813.

BILD 14 Åhlströms graverade serieutgivning under åren 1789–1834 av musikalier, *Musikaliskt tidsfördrif,* kom ut i sammanlagt sjutton volymer i tvär oktav med 120 graverade sidor vardera. 1825, troligen under påverkan av konkurrensen från stentryckarna, ändrade Åhlström formatet till tvär folio med sextio graverade sidor per volym.

På samma sätt som sättaren/litografen måste notstickaren beräkna sidan mycket noga innan arbetet påbörjades så att notbilden hölls ihop och blev lätt läsbar för exekutören. Hur många notsystem, som fick plats på varje sida berodde på musikstyckets karaktär och hur långt musiktecken och eventuella textrader sträckte sig över eller under de fem notlinjerna.
Privat ägo. Mått: 16.5 × 23 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

Åhlström var organist, ledamot av Kungliga Musikaliska Akademien och åren 1803–1805 akademins direktör. Av samtiden var han högt skattad som tonsättare och musiker. För eftervärlden är hans bestående insats, att han har noterat och givit ut Bellmans musik av trycket. Det var 1789, året efter att privilegiet meddelats, som han nedtecknade Bellmans musik.[1] Sammanfattningsvis kan sägas, att tillkomsten av det Åhlströmska nottryckeriet bidrog till att de svenska ”bokhandlarnas musikalieomsättning ökade högst avsevärt” och att intresset för musik bland allmänheten stegrades.[2]

För utgivningen av musik tycks Åhlström inte ha haft annan målsättning än en rent kommersiell; att trycka det som sålde bra.[3] Han byggde upp ett nätverk av återförsäljare

1 Malmros, Bernt, Många bäckar små – den mångsysslande ”ton-siaren” Olof Åhlström. *Arkiven sjunger – nedslag i svensk musikhistoria. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven* 2011, s. 66.
2 Wiberg I, s. 65.
3 Swanson, Alan, Olof Åhlstrom and popular musicprinting in the early eight-teenth century Sweden. *Scandinavian studies* 81(2009): 73–94.

i hela landet och kunde, i kraft av sitt privilegium, bestämma prisnivån. Han var således en mäktig konkurrent till Musikaliska Magazinet och dess planer på egen utgivning. Magazinets innehavare, Borg och Mannerhjerta, var hänvisade till att, i konkurrens med Åhlströms egen produktion, köpa inhemska musikalier av Åhlström, eller att importera utländskt musiktryck, främst från Tyskland. Importen av musikalier var enligt Man-

BILD 15 Detalj av en notsida i Åhlströms *Musikaliskt tidsfördrif*. Graveringen av noterna var ett handarbete med höga krav på precision. Takterna är olika breda beroende på hur många nottecken, som skulle ingå i varje takt. Även om rastralen, den femarmade klon, fanns tillgänglig o. 1800, så drogs oftast notlinjerna med stickel efter linjal; linjerna blev därför något olika tjocka, inte alltid lika långa eller helt raka eller parallella. Eftersom nottecknen slogs in med punsar eller byggdes upp med hjälp av tecken från flera olika punsar hamnade inte tecknen exakt lika som motsvarande tecken på annan plats; taktsiffrorna exempelvis kan ibland sitta en aning snett. Gravören har här haft en puns med runda nothuvuden (den äldre noteringen; senare blev de ovala), från vilken de upp- och nedgående skaften slogs in. Handarbetet medförde att skaften hamnade lite olika på huvudet och ibland drar över notlinjen. I notexemplet ovan finns endast ett fåtal enskilda flaggor och legatobågar, men de som finns har fått olika utseende. När de sammanbindande balkarna graverades kunde även de få individuell prägel. Varje gravör hade sina punsar, så även om han inte signerade sina arbeten, kan han inte sällan identifieras genom de avtryck punsarna gjort.[1] Plåtranden, kanten efter den nedpressade plåten, syns tydligt i papperet.

1 Krummel, Donald W., Graphic analysis. Its application to early American engraved music. *Notes.* 2nd serie. 16 (March 1959): 2, s. 213ff. Jfr Lagerström, Hugo, Notstickning. *Grafiska yrken.* II. Stockholm 1956.

nerhjerta ingen lysande affär på grund av de långa lagringstiderna. Därtill kom att ingen kompensation gavs för den ständiga inflationen.

Det musiktryck som användes i Sverige var ändå fram till stentryckets etablering till stor del av utländsk härkomst. Trots Åhlströms insats var den inhemska produktionen av musikalier ringa. Istället fanns redan under 1700-talet en not- och textkopieringsverksamhet för hand, som bedrevs såväl privat som under yrkesmässiga former.[1] Sådan avskrivning var för tonsättarna ett besvärligt kapitel. För varje ny avskrift kunde nya fel smyga sig in, vilka fortplantades i efterföljande avskrifter.[2] Färdiglinjerade notpapper fanns att köpa bl.a. hos bokbindarna. De olika försök, som gjordes, främst för handelns behov, att tekniskt kunna framställa kopior billigt, fick ingen praktisk betydelse.[3]

Borg & Mannerhjertas första förlagstryck *Collection pour le piano-forte et la harpe* (1804) räknas som Sveriges första förlagsarbete i musik i den meningen att det var utgivet av en fristående förläggare, inte av ett tryckeri.[4] Häftet är graverat och tryckt i folioformat hos Åhlström.[5] Med stentrycket öppnades helt nya möjligheter för musiktrycket. Mannerhjerta skrev tjugo år senare:

> *Lithografien hade emedlertid blifvit upfunnen och först i Musiktryck begagnad af herr Joh. André i Offenbach. Varande i BrefVäxling med honom, erhöll jag löfte om en tillförlitelig beskrifning öfver denna Trycknings Method, hvilcken ännu hölls hemlig. Det var med anledning deraf som jag år 1809, vågade till Kongl. Maj:t inkomma med underdånig ansökan att till Musiktryck få begagna densamma, utan hinder af det Exclusiva Privilegium, som Krigsrådet och Riddaren O. Åhlström innehade, hvilcket jag förmenade ej böra utestänga en ny och så vigtig upfinning som denna.*[6]

1 Vid Kungl. Slottskyrkans invigning 1754 upptogs i räkenskaperna:"Copiaturen för Partitur samt Sjung- och Instrument-stämmor för hela Orchestern, D:lr K:pmt 257." (Ferlin, P[aul] R[oland], *Stockholms stad i juridiskt, administrativt, statistiskt och borgerligt hänseende.* II. Stockholm 1858, s. 1480. not 3). [257 daler enkelt kopparmynt 1754]. Se även Davidsson, Åke, *Studier rörande svenskt musiktryck före år 1750.* Uppsala 1957, s. 88. Jfr Wiberg I, s. 104ff. – *AB* 24/10 1832, s. 4. [Deleens Bokhandel i Stockholm erbjöd avskrivning av musik].

2 Wiberg I, s. 104. – I Stockholm erbjöds exempelvis 1829 avskrivning av texter på beställning. (*PoIT* 15/10 1829, s. 4. Annons). Christian Berwald, far till Franz Berwald, bättrade på sina inkomster som violinist vid hovkapellet bl.a. genom notkopiering och var med om att starta en sådan firma. (Layton, Robert, *Berwald.* Stockholm 1956, s. 18). Carl Jonas Love Almqvist hade notkopiering som bisyssla så sent som in på 1830-talet. (Boëthius, Bertil (red.), *SBL.* Stockholm 1943, s. 489).

3 Exempelvis Bergqvist, C. L., *Ny metod att utan maschin och utan kostnad inom några minuter kopiera Bref, Fakturer, Räkningar och i allmänhet allt skrifvet.* [Övers. från tyskan]. Stockholm 1803, 1805. [Bläck uppblandat med socker för skrift på särskilt papper, vilket sedan beströs med upphettat strykjärn]. Jfr Nyberg, Gunne, Kopiering förr i tiden. *Daedalus* 60(1992), s. 187ff. (Flera metoder nämns vilka började användas under tidigt 1800-talet, men ingen av dem torde haft tillämpning på kopiering av nottryck).

4 Wiberg I, s. 128ff.

5 *Collection pour le piano-forte et la harpe contenant ouvertures, ariettes, rondeaux et petits choisies.* Cah[ier 1] au Magasin du Musique de Borg et Mannerhjerta editeurs de la collection. Stockholm, L'Imprimerie de musique privilegiée du Roi, [1804]. De första fem arken kungjordes till salu 1/9 1804. – Titelbladet återgivet hos Wiberg I, s. 127.

6 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223, nr 75, [s. 11]. Jan. – mars 1830. Mannerhjertas inlaga daterad 12/10 1829.

Mannerhjerta hade insett de kommersiella möjligheterna för framställning av nottryck med hjälp av stentryck, och hittat en kontakt i musikförläggaren André. André var den musikförläggare i Tyskland, som först och mest helhjärtat gått in för att använda litografisk teknik.[1] Men flera andra förläggare följde snart efter.[2] André gav ett positivt svar på Mannerhjertas förfrågan i oktober 1817 om en introduktion i stentryckstekniken, men frågan rann ut i sanden. Troligen kunde Mannerhjerta inte betala de 70 dukater som begärdes.[3]

För att utöka försäljningen med inhemsk framställning av musikalier behövde Mannerhjerta tillstånd att få trycka musikalier trots, vad som allmänt antogs, det då gällande Åhlströmska privilegiet och han behövde en egen stentryckspress. Han begärde därför 3 mars 1809 att få ett statligt lån för inrättande av ett stentryckeri och att där få lov att begagna några i Sverige ”okända Trycknings Methoder” för framställning av musikalier.[4] Samtidigt sökte han stöd för sin sak hos Musikaliska akademien – i vilken akademi Olof Åhlström själv var ledamot.[5] Mannerhjertas hemställan, ställd till Kungl. Maj:t, förblev obesvarad i nästan ett decennium. Han fick svar först efter det att Åhlströms privilegium 4 mars 1818 blev förklarat gälla endast för *graverade* musikalier.

Under den långa väntetiden på beslut hade Mannerhjerta inte låtit sig nöja med att bara vänta. Genom brev 1813 till statssekreteraren Adolf Göran Mörner af Morlanda sökte Mannerhjerta hjälp. Mörner stod Karl Johan nära och Mannerhjerta ville säkerligen på detta sätt få fram sitt budskap till kronprinsen. I brevet redogörs för musiktryckets tillstånd i Sverige och för de nya tekniker som uppfunnits på kontinenten. Mannerhjerta beskrev de svårigheter som en musikhandlare kunde drabbas av p.g.a. Åhlströms privilegium och p.g.a. bristande inhemsk tillverkning av blåsinstrument, samtidigt som det rådde importförbud på sådana. Stegrad växelkurs, dryga transportkostnader och remburser gjorde musikalieimporten olönsam, skrev han.[6] Utan eget tryckeri ansåg han sig inte

1 Twyman, Michael, Lithographed music in Germany: the first fifty years. *Studien und Essays zur Druckgeschichte. Festschrift für Claus W. Gerhardt zum siebzigsten Geburtstag.* Wiesbaden 1997, s. 106ff.
2 Ibid. s. 107. Jfr Hitzig, Wilhelm, Zur Geschichte der Anfänge des Steindrucksverfahrens in Leipzig. *Offset- Buch- und Werbekunst* 1927: 4, s. 60. [Ett bidrag till historien om stentryckets begynnelse i Leipzig]. Breitkopf & Härtel startade i Leipzig o. 1805 och Schott i Mainz 1814.
3 KB Ep. M a. Johan Anton Andrés brev till Mannerhjerta 31/10 1817. Sjuttio gulddukater motsvarar 38 000 kr i 2018 års penningvärde.
4 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t 14/1 1830. Vol. 223, nr 75. Jan. – mars 1830. Mannerhjertas hemställan om efterskänkning av förlagslånet.
5 KB U 79 a Mannerhjertas ”Ödmukaste Memorial”. Det är oklart varför denna handling finns i Kungliga bibliotekets samlingar och inte i KMA:s arkiv. Möjligen är det fråga om en avskrift, som Mannerhjerta själv sparat och som senare kommit biblioteket tillhanda.
6 Remburser: Banker som mellanhand för att minimera olika risktaganden vid utlandsaffärer.

kunna fortsätta med handeln.[1] Även andra framstötar om inrättande av tryckeri, då med hjälp av notstilar, hade gjorts under den tid då det Åhlströmska privilegiet var i kraft.[2]

När väl möjligheten att trycka musikalier med hjälp av stentryck juridiskt sett blivit klarlagd genom det kungliga beslutet 4 mars 1818, behövde Mannerhjerta medel för investeringen.[3] Han hade redan 1809 ansökt om ett investeringslån ur Manufakturdiskontfonden om 2 000 rd.[4] Mannerhjerta fick vänta ytterligare ett år, till 3 mars 1819, då han beviljades 1 000 rd som ett ränte- och amorteringsfritt lån under fem år, utan säkerhet. Därefter skulle 200 rd amorteras årligen under fem år.[5] Han fick således sin ansökan beviljad till hälften av nominellt värde och knappt en tredjedel av det reella värdet. Lånet utkvitterades 31 mars 1819.

Först efter det att Fehr & Müllers stentryckeri hade etablerats och hunnit verka under nästan ett år i Stockholm, hade Mannerhjertas ansökan slutbehandlats av Kungl. Maj:t. Detta behöver inte tolkas som i första hand ovilja eller misstro mot Mannerhjertas förmåga att driva stentryckeriverksamhet. Även om ärenden kunde dras i långbänk också inom andra områden inom förvaltningen, så skall den otroligt sega behandlingen av Mannerhjertas ärende snarare ses som myndigheternas våndor för hur gällande notprivilegium skulle hanteras.[6] Åhlström kunde dessutom länge med sin centrala placering i Musikaliska akademien hjälpa ärendet att gå i en för honom gynnsam riktning.

Omfattningen av Åhlströms privilegium fastställs

Den samtida tidningspressen hade vid upprepade tillfällen påpekat vilket hinder Åhlströms privilegium – ”så tungt hwilande” – var för introduktionen av modernare metoder för musikalieframställning.[7] Kritiken, som växte avseende kvalitén på Åhlströms graverade musikalier, ökade trycket på myndigheterna att komma ur det begränsande

1 RA Esplundaarkivet I: 142. Brev från Mannerhjerta till Adolf Göran Mörner af Morlanda, mars 1813.

2 Musikhandlaren och nottryckaren i Hamburg, Georg Heinrich Mahnke, hade redan 1799 ansökt om att få inrätta ett nottryckeri i Sverige med Breitkopfska stilar, men fått avslag. (Wiberg I, s. 166ff. – Idem, Stockholms första musikhandel. *STM* 24(1942), s. 20; Jfr Idem, Striden om Olof Åhlströms musiktryckeriprivilegium. *STM* 34(1952), s. 96). – Director musices i Uppsala Friedrich Haeffner ansökte hos Kungl. Maj:t 2⁹/₅ 1810 om tillstånd att få inrätta ett nottryckeri med stilar, men också han fick avslag. (RA Hovkanslern till Kongl. Maj:t ⁴/₇ 1810). Hösten 1814 vände sig Haeffner till universitetskanslern Magnus Brahe, med förnyad ansökan om nottryckeri med stilar i Uppsala. Frågan förföll. (Wiberg I, s. 148). Green, Allan, *Torup – människor kring en borg.* Malmö 1984. – Även P. D. A. Atterbom funderade på att starta ett nottryckeri 1810. Jfr Dillmar, Anders, *’Dödshugget mot vår nationella tonkonst.’* Lund 2001, s. 207.

3 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t ¹⁴/₁ 1830. Vol. 223, nr 75. Jan. – mars 1830. Mannerhjertas hemställan om efterskänkning av förlagslånet.

4 Inte för stiltryck, som sägs i Morales, Olallo & Norlind, Tobias, *Kungl. Musikaliska Akademien 1771–1921. Minnesskrift.* Stockholm 1921, s. 31.

5 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t ¹⁴/₁ 1830. Vol. 223, nr 75, [s. 2]. Jan. – mars 1830. – Tillstånd för litografiskt nottryck beviljades alla och envar ⁴/₃ 1818, dagen efter det att Fehr och Müller erhållit tillstånd att stanna i riket. Jfr Wiberg, Albert, Striden om Olof Åhlströms musiktryckeriprivilegium. *STM* 34(1952), s. 109.

6 Forssell anför ang. mantalsskrivningens ordnande ett exempel på årslång handläggning. Forssell, Arne, Några bidrag till mantalsskrivningslagstiftningens historia 1723–1812. *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1930.* Stockholm 1932, s. 163f.

7 Bl.a. påpekades detta förhållande i *Nya Extra Posten* ⁴/₁₁ 1819 resp. ²²/₁ 1821. Jfr Wiberg II.

Åhlströmska privilegiet. Klagomålen kan knappast ha varit obekanta för Karl Johan. Mannerhjertas utförliga brev till statssekretaren A. G. Mörner har redan nämnts.[1] Kunskap om Haeffners intresse för att i Uppsala få till stånd ett nottryckeri 1810 resp. 1814 torde ha nått Karl Johan via universitetskanslern Magnus Brahe.[2] Karl Johan hade redan som kronprins personligen visat ett stort intresse för att göra Musikaliska akademien till ett verkligt konservatorium, en högre utbildningsanstalt för musiker, vilket tyder på att han var insatt i musikfrågor i allmänhet. Enligt sina nya stadgar skulle akademin också befordra musik till trycket.[3]

Svårigheten för beslutsfattarna, vad gällde frågan om att meddela tillstånd till Mannerhjerta och andra att trycka musikalier med hjälp av stentryck, bestod i de två orden ”eller tryckande” tillagda i formuleringen i Åhlströms privilegium från 1788:

> *wele Wi* [*Gustav III*] *härmed och i kraft af detta Wårt öppne Bref Nådigst hafwa tillagdt honom Olof Åhlström Privilegium Exclusivum uppå Musicaliers graverande eller tryckande, så att ingen wid 100 Rd:s vite* […].[4]

Eftersom boktryckaren i Stockholm, Henric Fougt, redan 9 mars 1764 hade fått ett tjugofemårigt privilegium på typnottryck kunde Åhlströms privilegium aldrig ha gällt tryck med notstilar. Fougts privilegium gällde till 9 mars 1789.[5] Gustav III torde med orden ”eller tryckande” ha avsett tryckning, i betydelsen göra avdrag från den graverade plåten. Otydligheten, som hade åstadkommits med tillägget *eller tryckande,* tyder på – utöver det uteblivna remissförfarandet – att utfärdandet av ensamrätt för Åhlström var en impulshandling av Gustav III.

Åhlström bemötte kritiken om dåligt tryck på hans musikalier genom att begära ett intyg i Musikaliska akademin på dessas förträfflighet. – Kommerskollegium i sin tur hänvisade sedan till Musikaliska akademiens intyg i sitt remissvar 1810 på Mannerhjertas ansökan om tillstånd att anlägga ett nottryckeri. Kommerskollegium tolkade 1810 privilegiets omfattning så att det stod Åhlström – ”den förste som här i Riket anlagdt ordenteligt Nottryckeri”– fritt ”at med exclusiven rätt under samma tid sig begagna af hvart och ett tryckningssätt, som han tror sig kunna med förmån använda”.[6] Privilegiet var inte ”inskränkt till någon särskild tryckningsmethode, utan i allmänhet tillägger innehafvaren uteslutande frihet på nämnde tid till Musicaliers graverande

1 RA Esplundaarkivet I: 142. Brev från Mannerhjerta till greve Adolf Göran Mörner af Morlanda.
2 Wiberg I, s. 148. Brahes hovkarriär började i augusti 1809, alltså redan innan Karl Johan kom till Sverige. Stensson, Rune, *Magnus Brahe och Carl XIV Johan. Konservatismen mot det ”liberala ovädret”.* Uppsala 1986, s. 54.
3 Morales, Olallo & Norlind, Tobias, *Kungl. Musikaliska Akademien 1771–1921. Minnesskrift.* Stockholm 1921, s. 51ff.
4 Kursiv. här. Citerat efter RA Hovkanslerämbetets arkiv. Inkomna skrivelser. Vol. 56. Borgs och Mannerhjertas ansökan om privilegium 21/4 1806. Vitessumman från 1788 motsvarar ca 35 000 kr i 2018 års penningvärde.
5 Wiberg I, s. 102.
6 RA B IIa: 66. 1810 års Registratur. Kommerskollegium. Huvudarkivet. Koncept. Huvudserien. Remissvar från Kommerskollegium 23/1 1810, (expedierat 8/2 1810), ang. Mannerhjertas ansökan om tillstånd att anlägga nottryckeri.

eller tryckande". Musikaliska akademien hade med andra ord en vidsträcktare tolkning av Åhlströms rättigheter än vad som var historiskt korrekt. Om Åhlström härvidlag medvetet vilselett sina kolleger i akademien, vare osagt, men han har säkerligen inte velat bringa dem ur sin villfarelse.

Kommerskollegium hade avstyrkt med stöd av Musikaliska akademiens yttrande att Mannerhjerta skulle beviljas tillstånd att anlägga ett nottryckeri. För Karl Johan personligen var frågor, som rörde beslut fattade av den gustavianska kungamakten känsliga. Hans adotivfar var yngre bror till Gustav III.

Lösningen på privilegiefrågan låg i inkallandet av de två litograferna Fehr och Müller. Om frågor rörande tryckning av musikalier inte funnits med från början i underhandlingarna om villkoren för att locka Fehr och Müller till Sverige, så blev dessa frågor emellertid snart en del av förhandlingen. Ett löfte att få trycka även musikalier måste ha varit en väsentlig del av avtalet.

Statsrådsberedningen lade 1818 inte fram ett färdigt förslag till regeringsbeslut avseende utsträckningen av Åhlströms privilegium. Istället fattades avgörandet direkt i konselj 4 mars 1818, dagen efter det att Fehr och Müller fått tillstånd att stanna i riket. Karl XIII var då avliden. Att privilegiefrågans avgörande sammanföll i tiden med att Fehr och Müller kommit till Sverige för att börja sin verksamhet var således knappast en tillfällighet. Mannerhjertas förnyade ansökan om lån ur Manufakturdiskontfonden, hans aktualisering av frågan på Riddarhuset 1817 (se nedan) och Karl Johans värvning av de två tyska stentryckarna ledde sammantaget till en översyn av hur privilegier skulle hanteras i framtiden.[1]

Inom ett annat grafiskt område – sedeltryck – fanns även där problemet med gränsdragningen mellan olika framställningssätt i tryck; i det fallet mellan typtryck och koppargravyr. 1792 förbjöds utgivning av typtryckta assignationer, en sorts banksedlar.[2] Förbudet kringgicks sedan genom att utgivarna istället lät gravera dem. Först i mars 1817 förklarades 1792 års förbud om boktryckta assignationer omfatta även graverade sådana.[3] I fråga om sedeltryck blev således utfallet ett annat än när det gällde musikalier 1818, där privilegiet endast skulle gälla graverade musikalier, inte stentryckta eller andra tekniker. I båda fallen krävdes ett förtydligande av tidigare beslut; i ena fallet med resultat en utvidgning av omfattningen, i det andra en inskränkning. Men frågan om tryckningssätt

1 [Årstrycket] 28/4 1819: Kongl. Maj:ts nådiga förordning ang. hvad iakttagas bör wid förekommande frågor om Privilegia Exclusiva för nya i riket förut okända Slöjde-inrättningar, konster eller wäsenteliga Konstförbättringar. – Förordningens § 7 stadgar att för sådana privilegier, som ansågs kunna fortfara att gälla, skulle särskilt förordnas. Privilegietiden skulle vara högst 15 år. Förordningen ändrades 1834, då begreppet patent infördes i lagstiftningen. Se Krantz, Olle, *Teknologisk förändring och ekonomisk utveckling i Sverige under 1800- och 1900-talen.* [Lund 1982], s. 11. [Duplikat].

2 [Årstrycket 2/8 1792]. Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse Angående Förbud mot tryckte Assignationers utgifwande. Stockholm 1792.

3 Lagerqvist, Lars O. & Nathorst-Böös, Ernst, *Sedlar.* Stockholm 1971, s. 36. – [Årstrycket 27/3 1817], Kongl. Maj:ts Nådiga Förklaring Öfwer Kongl. Kungörelsen 2/8 1792, angående Förbud mot tryckta Assignationers utgifwande.

för sedlar och hur den frågan löstes gav säkerligen uppslaget till att titta närmare på hur lösningen med tryckning av musikalier skulle hanteras.

Beslutet 1818 blev att Åhlströms privilegium skulle begränsas (eller snarare förtydligas) till *gravering* av noter.[1] (Inklusive tryckning från graverade plåtar). Det var en tolkning, som Mannerhjerta hade argumenterat för redan 1809. Han kunde då hänvisa till Fougts redan befintliga privilegium på typtryckta noter. Åhlströms privilegium kunde således inte ha omfattat alla tryckningsmetoder. Stentrycket var för övrigt, påminde Mannerhjerta, vid tidpunkten för privilegiebeslutet inte ens uppfunnet. Frågan om assignationernas framställningssätt hade emellertid gjort tydligt för myndigheterna 1817 vikten av att i besluten precisera tryckningsmetoden.

Förslag på Riddarhuset om ny stödform till inrättandet av nya stentryckerier

Under åren av väntan var Ulric Mannerhjerta febrilt verksam på flera områden.[2] Medan de dagliga bestyren i musikaffären sköttes av medarbetaren, Gustaf Adolf Östergren, kunde Mannerhjerta delta i plena på Riddarhuset.[3] Där gjorde han en rad inlägg i olika frågor, varav ett här är av intresse: Mannerhjertas förslag om utökning av anslaget till Konstakademin, ”hvaraf en mindre summa [2 000 rd], skulle användas till Lithographiens införande […].[4] Konstakademin skulle, enligt förslaget, kunna lämna ett räntefritt lån på detta belopp under fem års tid, ”*Att beviljas åt den, som med insigt i nämde sak, kan åtaga sig inrättningen af ett Lithographiskt Institut*, på sätt att han till det Allmännas gagn, förmår svara emot det honom beviljade förtroende”.[5] Mannerhjerta sökte med andra ord få till stånd en statlig investeringsfond liknande Manufakturdiskontfonden, men kanaliserad via Konstakademin. Den föreslagna fonden skulle enbart avse lån till ny stentrycksverksamhet. Det skulle således bli betydligt lättare för en sökande att få bidrag från den fonden än från Manufakturdiskontfonden, eftersom sökanden skulle slippa konkurrens från näringsidkare från andra verksamhetsfält. Med motionen överlämnade Mannerhjerta till statsutskottet ”*ett härstädes i dessa dagar verkställt prof af detta tryck*.”[6] Provtrycket finns inte bevarat i akten, varför det inte går att säga annat än att Mannerhjerta i början av år 1817 – nästan ett år innan Fehr och Müller kommer

1 Wiberg, Albert, ”Striden om Olof Åhlströms musiktryckeriprivilegium” *STM* 34(1952), s. 110, not 1.
2 Jfr Wiberg I, s. 138 resp. 162.
3 Se exempelvis Lindwall. Bo, *Riksdagen och konsten. Historik och bilder.* Stockholm 1990, s. 17f. (Mannerhjerta talade på Riddarhuset 1817 för förbättrade förhållanden för de statliga konstsamlingarna); *Krönika för Riksdagen år 1817.* Stockholm 1817, s. 183f., (om elektorsval); *Protocoll hållne hos högloflige Ridderskapet och Adeln vid Lagtima Riksdagen i Stockholm år 1823.* Bd 9, Avd. 2. Stockholm 1824, s. 609. 31/10 1823, (fråga om assuradörer – försäkringsgivare inom sjöfart); *Krönika för Riksdagen* 1817, s. 263f, (om exklusiva privilegier och bidrag till stentrycket).
4 [Riksdagstryck]. Ridderskapets och Adelns tryckta riksdagsprotokoll 17/2 1817, s. 347ff. resp. Bihang till Riksdagens Styrelse Protokoll 1817–1818, nr 166, 23/4 1817, s. 212ff.
5 Kursiv. här.
6 Kursiv. här.

till Stockholm – haft åtminstone en primitiv möjlighet att framställa stentryck! Kan det återigen ha varit Granbergs tryckeri som hjälpt till? Statsanslaget behövdes till anskaffning av stentryckspress och litografisk sten, samt till utbildning av stentryckeriets arbetare.[1] Investeringarna var, ansåg han, för stora för en enskild att klara av.

Statsutskottet avstyrkte förslaget om utökat anslag till Konstakademin och saken förföll. Med motionen på Riddarhuset uppnådde Mannerhjerta ändå att han på nytt fick torgföra kravet på stöd till stentryckstekniken, samtidigt som han fick ventilera sin åsikt om de exklusiva privilegiernas skadliga inverkan på musikalieproduktionen i landet. Dessutom gavs han tillfälle att informera ståndsriksdagen om förhållandena i Frankrike med de ”i dagarna införda […] brevetterna” (utfärdade polistillstånd att bedriva stentryckeriverksamhet), samt om gällande engelska regler på området.[2] Mannerhjerta höll sig à jour vad som hände på stentryckets område och kunde därför informera adelsståndet om aktuella utrikes förhållanden.

Att Mannerhjerta med sitt förslag hoppats att han själv skulle få uppbära lån enligt förslag, behöver inte betvivlas; enligt förslaget skulle lånet beviljas en man, som inte bara hade insikt i stentryckeriverksamhet, utan också ville inrätta ett litografiskt tryckeri.

Med fastställandet 1818 av omfattningen av Åhlströms privilegium hade rättsläget klarlagts: endast framställningssätt genom metallgravyr skulle innefattas i detta. Åhlströms privilegium på graverade noter fortfor att vara i kraft till 20 maj 1823. Ändringarna 1818 i reglerna för lån från Manufakturdiskontfonden medförde samtidigt att lån kunde sökas och beviljas även för stentryck. Särskilt tillstånd för att inrätta ett tryckeri var enligt gällande TF inte längre nödvändigt.

Mannerhjerta hade på olika sätt bearbetat en rad instanser på skilda beslutsnivåer för att få till stånd möjligheten att trycka musikalier med hjälp av stentryck. Alltifrån att försöka påverka den högsta beslutande makthavarna i statsrådet och på Riddarhuset till att han personligen skaffade sig praktiskt kunskap om den nya tekniken. Han hade tidvis lagt ner mycket energi på att försöka intressera inflytelserika personer att verka för hans sak.

Under den långa väntan hade Mannerhjerta varit sysselsatt med översättnings- och skrivarverksamhet.[3] Notlånerörelsen utvidgades till ett självständigt lånbibliotek och medhjälparen G. A. Östergren togs in som kompanjon.[4] I sin helhet överlät Mannerhjerta de båda rörelserna till Östergren 1 oktober 1816, för att kunna betala sin förre

1 ”Härstädes okände aparaters förfärdigande, till erhållande af de erforderlige Sten-arterne, hvilka icke kunna vinnas, utan brytning på djupet af ett obegagnat brott, och till underhåll af Folk, som skola inöfvas till nya Arbets methoder”.

2 Av franskans ”brevet”, tillstånd.

3 1811 trycktes den av honom själv utgivna sammanställningen av flera franska och tyska texter, försedda med fem graverade porträtt. Fayolle, François Joseph Marie, [1774–1852], *Om violinens ursprung, jemte biografiska anteckningar öfver Corelli, Tartini, Gaviniés, Pugnani och Viotti. Med porträtter.* Stockholm, 1811. – Boken utkom först i början av 1812. (Wiberg I, s. 143). – Boken salufördes sedan under flera år. Jfr avisering av boken i *Fahlu Weckoblad* 11/11 1815, s. 2.

4 *DA* 26/5 1814, s. 4. [Mannerhjerta & Östergren inrättar Firma Litterärt och Musikaliskt Bibliothek]. Jfr Wiberg I, s. 145.

kompanjon Borg, som räddat honom från gäldstugan våren 1816.[1] Överlåtelsen hjälpte emellertid Mannerhjertas ekonomi endast temporärt. 1817 satt han åter häktad för skulder fyra månader innan Borg på nytt fick hjälpa till.[2] Sannolikt var det under häktningstiden som han började översätta en biografi över tonsättaren Joseph Haydns liv.[3] Under dessa ekonomiskt mindre gynnsamma omständigheter kunde Mannerhjerta knappast ha haft något intresse av att det just då blev fritt att trycka musikalier med hjälp av stentryck. Någon annan kunde ju hinna före. Helt passiv i att försöka få fram de erforderliga investeringsmedlen var han emellertid inte, som synes av motionen på Riddarhuset i februari 1817.

Det blev kronprinsens önskan om att få utländsk stentryckningskompetens till Sverige, som kom att bringa tolkningen av det Åhlströmska privilegiet till ett avgörande. Mannerhjerta ansåg emellertid själv, att det var han, som var upprinnelsen till beslutet att släppa utövandet av stentryckstekniken fri för tryckning av inhemska musikalier. Det framgår av Mannerhjertas framställan om resebidrag till Kungl. Maj:t 1841:

> *När Lithographiska Konsten blef bekant, användes den i början nästan endast till Musik och vanlig Skrift-tryck. Jag ifrade då för dess införande härstädes och de fördelar den i allmänhet visades, var en gällande anledning, för att i underdånighet söka ändring i ett uteslutande Privilegium, som då i en persons hand* [*Olof Åhlströms*] *begränsade all musiktryckning. Maistets* [*!*] *Nådiga Resolution af den 4 mars 1818, som tillät en fri utöfning af Musiktrycket medelst begagnande af den nya Uppfinningen.*[4]

Samtidigt ökade allmänhetens kännedom alltmer om stentryckets existens. Redan innan firma Fehr & Müller öppnat verksamheten våren 1818, gjordes i februari månad samma år hos dem ett provtryck på begäran av Mannerhjerta (bild 16).[5]

Trots att Mannerhjerta var den förste att på allvar intressera sig för stentryckstekniken i Sverige, så blev det med de två inkallade stentryckarna Fehr och Müller, som det yrkesmässigt drivna stentrycket kan sägas ha fått sin början i landet.[6] Samtiden var emellertid klar över vem som skulle anses ha prioritet till vad. I Handels- och Finansexpeditionens

1 Wiberg I, s. 143ff.
2 Rättsinstitutet bysättning kom att omfatta även adeln under Karl XI:s tid. (Nyström, Per, *Historieskrivningens dilemma och andra studier.* Stockholm 1974, s. 273, 278).
3 Griesinger, Georg August, *Biografiska Underrättelser om Joseph Haydn*. Stockholm 1819. Inlagan tryckt hos Imnelius med en tvåsidig musikbilaga tryckt hos Carl Müller. Bilagan salufördes även separat. *Åbo Allmänna Tidning* 21/10 1819, s. [6]. Jfr Wiberg I, s. 143.
4 RA Konseljakt 20/4 1841. (RA/1210.01). Mannerhjertas ansökan om resestipendium till Paris.
5 Provtrycket ej bevarat i RA, (RA, Bilaga till Statsrådsprotokoll, Handels- och Finansärenden 4/3 1818), men väl i Kungliga bibliotekets samlingar, (bild 16). Jfr Jungmarker, Gunnar, Mannerhjerta och litografikonsten i Sverige. *Om litografi. En festskrift. Julius Olséns litografiska anstalt 1918–1958*. Stockholm 1958, s. 22f.
6 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223, nr 75. Jan. – mars 1830. [s. 3].

BILD 16 Provtryck av det första kända litografiska nottrycket i Sverige, beställt av Manner-hjerta hos Fehr & Müller i februari 1818: *Variation Pour le Piano-forte.* Titelbladet litograferat av Ludwig Fehr sen.; Signaturen ”LF” är knappt synlig i nedersta molnslöjan under lyran). Kungliga biblioteket, Stockholm. Signum 289 Ra 1 LF 19.
Arkmått: Ca 43 × 30.5 cm.
Foto: Esbjörn Eriksson, Kungliga biblioteket.

BILD 17 Detalj ur *Variation Pour le Pianoforte.*

protokoll skrevs 1830 om Mannerhjerta, en skrivning som hämtats från Mannerhjertas egen formulering ur brev från 1813 till Finansexpeditionens statssekreterare:

> *Ehuru jag troligen varit den förste som härstädes denna Nya Metod af Gravyr och til en de kände behandlingen af den samma då den ännu var en hemlighet i det allmänna har jag aldrig på Sanningens bekostnad vellat deraf göra mig en förtjenst.*[1]

Samma år som Statskontoret gör sin notering om att stentryckarkonsten i Sverige var först *”omförmäld”* av Mannerhjerta, – att han var först med att sprida kännedom om stentryckarkonsten i Sverige, – så skrev Handels- och Finansexpeditionen till Kommerskollegium (14 augusti 1830) angående Carl Müller: ”att han, som först här i Riket *utöfvat* nämnde Konst och med flit och omtanka […];” respektive ”då Müller, efter hvad allmänt kändt vore, är den som aldraförst hit till Riket *infördt* den i så många afseenden nyttiga stentryckerikonsten […]”.[2]

1 RA Esplundaarkivet I: 142. Brev från Mannerhjerta till greve Adolf Göran Mörner af Morlanda, mars 1813.
2 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223, nr 75. Jan. – mars 1830. [s. 3]. Kursiv. här.

Olika organisationsformer: Beställningstryckeri eller subsidiär verksamhet?

De första stentryckerierna i Sverige, Fehr & Müllers/Müllers respektive Mannerhjertas illustrerar vältaligt det faktum att redan från början inrättades och organiserades stentryckerierna på skilda sätt. Fehr & Müllers stentryckeri inrättades som ett beställningstryckeri medan Mannerhjertas stentryckande verksamhet i första hand var ämnad som ett komplement till annan verksamhet. Med en modern term skulle Mannerhjertas kunna benämnas som ett interntryckeri med inslag av beställningstryckeri. Det är sedan utefter dessa två huvudlinjer som kommande stentryckerier skulle löpa: beställningstryckeri efter mönster av boktryckerierna eller tryckeri som subsidiär verksamhet, underordnad t.ex. en musik- eller bokhandel. I några enstaka fall var stentryckeriverksamheten en bisyssla för att förstärka löneinkomsten av annat arbete eller ett verktyg för konstnärlig verksamhet. Boktryckerierna var vid denna tid inte renodlade kommersiella beställningstryckerier. Det självständigt drivna stentryckeriet behövde stötta upp verksamheten med förlagsverksamhet på samma sätt som det var vanligt inom boktryckerierna.

Tillgång till litografisk sten var alltjämt ett svårlöst problem. Frågan om var man kunde få tag i lämplig sten aktualiserades i Stockholm i pressen på nytt sommaren 1813. Om det då hade dykt upp nya intressenter eller om det fortfarande var Granberg som fanns i bakgrunden, anges inte. *Inrikes Tidningar* innehöll 18 juni 1813 en liten artikel om den nya stentryckarkonsten, enligt vilken kunskapen om stentryckarkonsten snabbt höll på att spridas över världen. Artikeln avslutas med en efterlysning, efter någon, som kände till brytningslokal för sten lämpad för litografiskt tryck. Tips kunde i så fall lämnas till en boklåda i Stockholm. Var det Granberg eller Mannerhjerta, som stod bakom efterlysningen? En kvalificerad gissning är att denne person var Wilhelm Fredrik Palmblad. Han hade tillsammans med en kompanjon några år tidigare, (med tillträde juli 1810) övertagit akademiska tryckeriet i Uppsala och omgående lagt både förlag och bokhandel till verksamheten.[1] Palmblad måste med intresse ha följt utvecklingen av stentryckarkonsten. Säkerligen har han övervägt möjligheten att trycka med hjälp av litografiska stenar, innan han 1818/1819 skaffade en uppsättning Breitkopfska notstilar. Dessutom tryckte musikdirektören Fredrik Haeffner i Uppsala på Palmblad för att få sin musik utgiven. Det Åhlströmska privilegiet begränsades 1819 till att gälla graverade noter. Strax innan detta beslut meddelades, hade Palmblad i Uppsala givit ut ett typtryckt musikhäfte, *Svenska Sånger*. För att komma runt problemet med Åhlströms privilegium uppgav Palmblad falsk tryckort (Leipzig).[2] När ett stentryckeri etablerats

1 Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. Några anteckningar ur en brevväxling [i F. A. Brockhaus arkiv]. *Samlaren* 1924, s. 1.

2 Söderlund, Petra, *Romantik och förnuft. V. F. Palmblads förlag 1810–1830*. Uppsala 2000, s. 116f.

Tydliga gränser mellan de gjutna typkropparna.

BILD 18 Exempel på *typnottryck*. Detalj ur ett tidigt nottryck från Palmblads tryckeri i Uppsala, Akademiska tryckeriet 1820, i vilket sättningen har skett med Breitkopfska notstilar och sedan tryckts i vanlig boktryckspress; således ett nottryck samtida med Carl Müllers stentryckeri.

Notbilden delades upp i flera mindre bitar. Linjerna drogs inte med rastral eller linjal. Notecknen sattes inte på en förut dragen linje, utan placerades in bit för bit. Sättaren startade med att på linjen placera in en bit färdiggjuten typ, som innehöll både nottecken och linje, för att sedan tillfoga övriga bitar utefter hela linjen/raden. Därefter vidtog arbetet med nästa linje osv. Typkroppens (den enskilda bitens) början och slut syns tydligt som hack i notlinjen. En noggrann planering krävdes för att få notsidan att stämma överens med musiken. På boktryckerierna ansågs notsättning ännu in på 1900-talet vara det svåraste och mest tidskrävande uppdraget, jämbördigt med sättning av matematiska formler.

Vid alla former av musiktryck krävdes att gravören, sättaren eller litografen var uppmärksam på notfigurens form.[1] De ca 360 olika notte cknen gav rikliga tillfällen till att göra misstag, särskilt om musiken utsmyckats med många anvisningar.[2]

Exemplet är hämtat ur J. E. Nordbloms *Sånger med Accompangnement af Forte-Piano.* Första Häftet. Uppsala 1820: Ur ”Nattviolen”.
Privat ägo.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

1 Lippman, Carl, Om sättning av musiknoter. *Nordisk Boktryckeri-Tidning* 1872: april, s. 16.
2 Jfr Oldenburg, Bertil, Boktryckerikonsten. Lindstedt, Sam (red.), *Uppfinningarnas bok.* IX. Stockholm 1929, s. 599f; Gamble, William, *Music engraving and printing.* London 1923, s. 169ff.

i Sverige, provade Palmblad tidigt möjligheten att bifoga stentryckta bilagor i sina förlagsprodukter.[1]

Vem som än stod bakom efterlysningen av sten 1813, så tyder den på att det vid denna tid fanns ett latent, om än famlande, intresse för stentryck. Mannerhjerta har gett en vältalig bild av just svårigheten att få tag i litografisk sten, när han längre fram beskriver, att det var först efter två års väntan, som de beställda stenarna från Solnhofen anlände. När de äntligen kom fram var de obrukbara eftersom de hade gått sönder under transporten.

Gottlieb Gahn fortsatte att vara involverad i den nya trycktekniken, åtminstone till en del. Enligt en avisering i *Fahlu Weckoblad* våren 1818 saluförde han stentryckta porträtt föreställande kung Karl Johan och kronprins Oskar för två riksdaler per styck.[2] Måhända var det en något diskret assessor, som i juli 1819 efterlyste några, som han skrev, förlagda eller möjligen utlånade noter, komponerade av Erik Jacob Arrhén von Kapfelman och tryckta hos Fehr & Müller.[3] Om det inte var fråga om Gahns personliga egendom, så torde han i vart fall ha förmedlat noterna till Falun. I efterlysningen utlovades hittelön. Gahn satte således stort värde på att återfå dessa noter.[4]

Förnäma entusiaster visar intresse

Konstnärligt inriktade personer i Stockholm omfattade den nya stentryckarkonsten med intresserad nyfikenhet. Allmänheten hölls genom tidningarna orienterad om de framsteg som gjordes. ”I Neu-Haldensleben (i preussiska regeringsområdet Magdeburg) utgifwes en veckoskrift i stentryck”, meddelade en Helsingforstidning 1821.[5] Tidningen hade ett halvår tidigare rapporterat om en ny fransk uppfinning att rita på porslin, som var, sade man, förvånansvärt lik stentryckarkonsten.[6]

1 W. F. Palmblad var som förläggare inte helt nöjd med tryckresultatet hos Carl Müller. Detta uttrycks inte bara vältaligt i förordet till Linnés *Egenhändiga anteckningar*, utan också i det faktum att ett par stentryck som förtecknas i Tycho Tullbergs 1842 föredömliga ikonografi *Linnéporträtt. Vid Uppsala universitets minnesfest på tvåhundraårsdagen af Carl von Linnés födelse.* (1907) är kasserade illustrationer för *Egenhändiga anteckningar.* – Ytterligare en tänkbar intressent av stentryck år 1813 är dåvarande Förste amanuensen vid Kungliga biblioteket Lorenzo Hammarsköld (1785–1827), som 23/12 1816 tog över det bara en månad tidigare av extra ordinarie kammarskrivaren vid nummerlotteriet, C. D. Schwede, inrättade boktryckeriet. Hammarsköld drev tryckeriet på Regeringsgatan 4 under firmanamnet *Hedmanska boktryckeriet*. RA Hovkanslerns förteckning 23/12 1816.

2 *Fahlu Weckoblad* 2/5 1818, s. 3. Tidningen skriver C. J. von Kapfelman. Erik Jakob Arrhén von Kapfelman blev 1824 director musicus vid Krigsakademien vid Karlberg.

3 ”Carl XII:s Fältmarch” aviserades i *PoIT* 27/4 1819, s. 3.

4 *Fahlu Weckoblad* 3/7 1819, s. 3. ”Ett exemplar af Konung Carl XII:s Fält-Marche, satt i Chor för 4 röster och för i Stockholm, är af ägaren ettdera utlånt eller glömt nogorstädes. Och önskas att den, som kan lämna uplysning om hwarest nämnde exemplar finnes, wille gifwa det tillkänna på tryckeriet, då någon beskrifning på det förlorade skall lämnas om så åstundas. Billigt arfvode för den uptäckt som göres underlåtes ej.” – Gahn hade uppenbarligen en viss förmedling och utlåning av böcker och noter. I samma tidning 12/12 1812 efterlyste han låntagaren till Brolings bok och efter hans död annonserade dödsboet efter böcker, som Gahn lånat ut. Ibid. 13/5 1820, s. 3.

5 *Finlands Allmänna Tidning,* (nr 117), 4/10 1821, s. 4.

6 Ibid. (nr 15), 6/2 1821, s. 4.

BILD 19 Porträtt i gouacheteknik föreställande en ung Albrecht von Lantingshausen [d.y.], utförd av Mattias Gustav Staël von Holstein. Lokalisering okänd.[1]
Reprofoto: UB-Media. Lunds universitetsbibliotek.

När Fehr och Müller kom till Stockholm levde ännu något år änkedrottningens överstallmästare greve Albrecht von Lantingshausen d. y.[2] Familjen Lantingshausen tillhörde stadens yppersta nobless, med ”en af de förnämsta och mest frekventerade salongerna”, belägen på Blaiseholmen.[3] Lantingshausen d. y. sades vara den störste samlaren av böcker och grafik i sin släkt, i det att han väsentligt utökade biblioteket på Granhammars slott i Uppland, bl.a. med planschverk.[4] Hans samling av oljemålningar tillhörde tillhörde landets förnämsta.[5] Den omfattande bouppteckningen för fideikommissets räkning efter hans död 1820 upptog böcker till ett sammanlagt värde av 491 rd och ”Taflor, Gravurer, Estamper och Ritningar” värderades till 3 000 rd; enligt särskilda förteckningar, vilka inte har bifogats den arkiverade bouppteckningen.[6] Lantingshausen subskriberade bl.a. på verket *Samlingar för Nordens fornälskare* med litografiska planscher utförda av Carl Müller i band två och tre.[7] Lantingshausens vittra intressen avspeglades bl.a. genom att han översatte ”Youngs nätter”.[8] Konsten sades dock ha fått Lantingshausens största uppmärksamhet. Han målade och graverade själv. Lantingshausen fick Konstakademins

1 Återgivet efter Malmborg, Boo von, *Svensk porträttkonst genom fem århundraden*. Malmö 1978, s. 238.
2 Bo Bennich Björkman använder den försvenskade namnformen, *Albert* i recensionen av Åke Åbergs avhandling ”Västerås mellan Kellgren och Onkel Adam”. (*Samlaren* 109(1988), s. 113).
3 Forsstrand, Carl, *De tre gracerna. Minnen och anteckningar från Gustaf III:s Stockholm*. Stockholm 1912, s. 28. Jfr Wrangel, F[redrik] U[lrik]. *Blasieholmen och dess innebyggare.* Stockholm 1894, s. 90ff.
4 Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris.* II: 2. Stockholm 1902, s. 785f., samt Widstrand, Axel, Anteckningar om samlare och samlingar av grafik i Sverige i äldre och nuvarande tid. *Föreningen för grafisk konst. Meddelanden* XXIV. 1945, s. 20, 24.
5 Söderlind, Solfrid, *Porträttbruk i Sverige 1840–1865. En funktions- och interaktionsstudie.* Stockholm 1993, s. 65.
6 RA Svea Hovrätt, Huvudarkivet, E IXb: 213, Bouppteckningar, nr 43, Lantingshausen.
7 Lantingshausens namn finns med i subskriptionslistan för del II, 1824, utkommen fyra år efter hans död.
8 Ristell, Adolf, *Anekdoter om konung Gustaf III:s hof och regering.* Stockholm, 1820, s. 219. – Young, Edward, *Doctor Edvard Youngs Nätter.* 1–2. Öfversättning ifrån engelskan [av Albrecht von Lantingshausen]. Stockholm 1787–1790. Ytterligare två upplagor utkom.

stora guldmedalj 1768 och blev trettio år senare utnämnd till dess hedersmedlem.[1] Han hade lärt sig att etsa i kopparplåt hos Jacob Gillberg och har sedan utfört landskap i denna teknik, ”hvilka ej sakna förtjänst.”[2] Gillberg hade på 1760-talet bedrivit undervisning i Stockholm åt en mängd ”förnäma dilettanter”, bland vilka Lantingshausen omtalades som en av de mest framstående.[3]

Att Lantingshausen liksom andra i hovkretsen, blev nyfiken på den nya trycktekniken förefaller följdriktigt, i all synnerhet som han gärna provade på nya uppfinningar.[4] Flera litograferade blad av honom finns bevarade, bl. i Kungliga bibliotekets samlingar.

I Stockholms förnäma kretsar var Lantingshausen inte ensam om att vilja pröva den nya trycktekniken. Inte minst bland officerarna var någon form av konstutövning vanlig eftersom teckning ingick i officersutbildningen. I Kungliga biblioteket finns bevarat några av dessa tidiga tryckprov, samlade under titeln ”Lithografiska försök”.

Den boksynte överstekammarjunkaren Carl Edvard Gyldenstolpe och flera i hans familj blev intresserade amatörlitografer.[5] Gyldenstolpe tillhörde de främsta vid hovet.[6] Helt och hållet amatör i nutida bemärkelse var han inte; han hade studerat vid Konstakademin (1783) och hade graverat små porträtt.[7] Gyldenstolpe var hedersledamot i Konstakademin sedan 1798.

Gyldenstolpe ställde anonymt ut ett ”Försök i Lithographie eller Stentryck” 1811 – då litografiska alster för första gången visades på en utställning i Sverige.[8] Konstakademin

1 KB Hultmarks arkiv. Årtalet meddelat av intendent Eva Lena Bengtsson, Konstakademins arkiv, Stockholm.

2 Hofberg, Herman, *Svenskt biografiskt handlexikon* II. (Ny uppl.). Stockholm 1906, s. 19 f. – Eichhorn ägde ett [graverat] porträtt utfört av Lantingshausen. (Eichhorns förteckning. 3. Afd. Gravyrer, nr 3023). Ett antal gravyrer av Lantingshausen finns i Nationalmusei samlingar i Stockholm (tidigare i Maison Tessin i Paris).

3 *Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi*. Stockholm 1882, art. Jakob Axel Gillberg av Christopher Eichhorn, (Sign. – rn). – Jakob Gillbergs son Carl Gustaf Gillberg var åren 1811–1840 ritmästare vid Krigsakademien. Carl Gustaf Gillberg lärde sig litografera och lärde ut konsten till andra. Därom vittna några serier litografiska planscher som han lät trycka hos Schéele för att användas som handledning i teckningsundervisningen. *Etuder till trän för landskaps-tecknare*, *lithographierade efter egna original-ritningar och utländska artisters,* af C. G. Gillberg. År MDCCCXXIX, [1829]. ”Detta arbete kommer att utgöra en inledning till herr Billmarks *Etuder för landskaps tecknare,* och bestå af 3 à 4 häften med 4 plancher i hvardera, uppå fint velin-papper i ett omslag. Stentryck af Carl v. Schéele. 1–2. Stockholm 1829. Horace och Carle Vernets ”Etuder å åtskilliga Race-hästar Lithografierade af C. G. Gillberg” kom ut i sex häften. Det sista aviserat *AB* 13/10 1831, s. 4. Året därpå anmäldes för subskription Carl Gustaf Gillbergs planerade stentryck *Jagtstycken* efter Horace Vernets och Newton Fieldings teckningar. (*AB* 7/3 1832, s. 4).

4 I hemmet på Granhammar i Uppland, lät Lantingshausen installera nymodigheten ”Thermolampugn”, för upp-värmning av sex rum. Den fungerade till hans fulla belåtenhet, vilket han på begäran intygade. *IT* 1/3 1808, s. 1f.

5 Carl Edvard Gyldenstolpe (1770–1852). – SSA KTL 1820. SE/SSA/0031/06/G1/208 (1820), fs. 84. – Prov fanns i Leufsta bruksherrgårds gravyrsamling. Sirén, Osvald, *Leufsta fideikommiss gravyrsamling*. Stockholm 1907, s. 136. – Gyldenstolpe samlade, enligt Ulrik Thersner, ett stort bibliotek på Ulfåsa slott i Östergötland.

6 Bl.a. åtföljde Gyldenstolpe Karl Johan på dennes besök i Frankrike 1836. (*PoIT* 4/10 1838, [s. 1]). – I referatet av ett gudstjänstbesök i Storkyrkan i samband med riksdagens öppnande 1818 framgår att Gyldenstolpe eskorterade majestätet vid inträdet i kyrkan. *Fahlu Weckoblad* 1/8 1818, [s. 2]. – Gyldenstolpe var gift med överhovmästarinnan Wilhelmina De Geer af Leufsta. (*Personhistorisk tidskrift* 3(1901), s. 26, De Geerska familjeporträtt II av sign. O. C-g). Jfr RA Svea hovrätt, Huvudarkivet E IX b: 284, Boupptecknigar, nr 67, Gyldenstolpe.

7 Malmborg, Boo von, *Svensk porträttkonst under fem århundraden*. Malmö 1978, s. 207.

8 Jungmarker, Gunnar, Från den svenska litografiens inkunabeltid. *Konsthistorisk tidskrift* 14(1945), s. 10.

BILD 20 Landskapsvy tecknad och litograferad av Albrecht von Lantingshausen. ”Lithographiskt trick gjort i Stockholm af Fehr & Müller” 1818–1819. Signerad med initialerna ”AL” i tryckstenen nederst t. h. under den stora avtecknade markstenen.
Privat ägo.
Arkets mått: 24.3 × 30 cm. Bildytan inom tryckt ram: 18.2 × 25.7 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

BILD 21 Carl Edvard Gyldenstolpe vid 24 års ålder med peruk och stångpiska.[1]
Porträtt från 1794, troligen utfört i Tyskland av nu okänd konstnär.
Privat ägo.
Originalets storlek: 46 × 35 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

1 Porträttet återgivet i svartvitt i Lilja, G[östa]. m.fl. (red.), *Svenskt konstnärslexikon*. II. Malmö 1953, s. 338, art. Gyldenstolpe av Gösta Lilja (sign. G. L).

ordnade åren 1794–1811 utställningar en gång om året.[1] Dessa utställningar var den enda möjligheten, som erbjöds allmänheten att se ny samtida konst offentligt i Stockholm. Det måste således ha tett sig som en första rangens nyhet, när man på ett sådant sällankommande evenemang beredde plats för litografiska försök. Den lilla sextonsidiga katalogen *Förteckning på Kongl. Svenska Academiens för de Fria Konsterna Exposition År 1811,* som akademins preses, Olof Tempelman står som utgivare för, markerar således en milstolpe i svensk tryckhistoria.[2] I akademins eget exemplar av utställningskatalogen har anteckningen ”Carl Edvard Gyldenstolpe” tillfogats för hand. Att röja upphovsmannen till de utställda försöken var nu inte särskilt svårt för samtiden. Enligt katalogen är stentrycken utförda ”Af en Onämnd Konstälskare, ibland K. Academiens Ledamöter”. Vid de utställningar som akademien anordnade, inbjöds utom ordinarie ledamöter även ”dess dillettantiske hedersledamöter, och en mängd konstöfvande damer” att ställa ut.[3]

Gyldenstolpe manifesterade senare sitt intresse för litografin bl.a. genom att subskribera på litografiska planschverk.[4] I hans boupptеckning, (1852), upptogs varken böcker, tavlor eller grafiska blad till värdering.[5] Det enda som i boupptеckningen tyder på att en boksamling funnits var ett förtecknat bokskåp i ett i övrigt ståndsmässigt hem. Uppenbarligen hade det förordnats på annat sätt för boksamlingen.

Professorn vid Konstakademin Pehr Krafft d.y återfinns bland dessa tidiga intresserade av litografi. Han har jämte kollegan Carl Fredrik von Breda, beskrivits som den ”ledande inom svenskt porträttmåleri under 1800-talets första decennier”. Krafft var utbildad i Paris hos Jacques-Louis David och blev senare – 1838 – lärare i teckning i akademins grundutbildning, principskolan i Stockholm.[6] Genom tillskrift på bladet är stentrycket föreställande Karl Johan känt såsom ett arbete av Kraffts hand. Jungmarker

1 Looström, Ludvig, *Den svenska Konstakademien under första århundradet af hennes tillvaro 1735–1835. Ett bidrag till den svenska konstens historia*. Stockholm 1887, s. 346.

2 Tempelman, O[lof] S[amuel], *Förteckning på Kongl. Svenska Academiens för de Fria Konsternas Exposition År 1811.* Stockholm 1811, s. 5: Försök i Lithographie eller Stentryck. – Boktryckaren av katalogen, Henrik Nordström, skulle sedan bli en av de första att använda litograferade planscher infogade i typtryck. Det skedde med tionde häftet i *Lantbruksakademins annaler,* tryckt 1818. Nordström är således en av de första boktryckarna i Sverige, jämte Granberg, som med bestämdhet att kan sägas fått närmare kännedom om litografisk teknik.

3 Nyblom, Carl Rupert, *Minnesskrift vid hundraårsfesten i Kongl. Akademien för de fria konsterna: enligt akademiens uppdrag.* Stockholm 1885, s. 36f. – Hultmark nämner att Gyldenstolpe 1811, samma år som utställningen ägde rum på akademin, även litograferat en vignett på ett diplom för Musikaliska Akademien, sannolikt även det tillkommit vid de första litografiska försöken 1811. KB Emil Hultmarks arkiv. – (Diplomet är ej bevarat i KMA:s arkiv).

4 Exempelvis: Graffman, Carl Samuel, *Skottska vuer.* Stockholm 1831–1833, (”Förteckning på Resp. Subscribenter å Skottska Vuer”), samt Nilsson, Sven, *Illuminerade figurer till Skandinaviens fauna,* bd 1 (1829–1832).

5 RA Svea hovrätt, Huvudarkivet E IX b: 284, Boupptеckningar, nr 67, Gyldenstolpe. – I brorsonsonen Nils Gyldenstolpes efterlämnade boksamling fanns ett exemplar av en handledning i stentryckarkonsten, vilket vittnar om familjens intresse för litografering. (Bukowskis auktionskatalog. *Katalog* [16] *öfver grefve Nils Gyldenstolpes bibliotek.* Stockholm 1884, nr 434: Engelmann, [Godefroy], *Manuel du dessinateur lithographe,* [Handledning för stenritaren]. 3. uppl. 1830).

6 Nyblom, Carl Rupert, *Minnesskrift vid hundraårsfesten i Kongl. Akademien för de fria konsterna: enligt akademiens uppdrag.* Stockholm 1885, s. 34. – Uggla, Evald E:son, *Per Krafft d.y. och samtida svenskt porträttmåleri.* Stockholm 1928, s. 169.

har attribuerat ytterligare blad till Krafft.[1] Krafft skiljer ut sig från övriga tidiga stenritare genom sin eleganta och säkra pennföring.[2]

Per Krafft var syssloman i Löwstädts konkurs 1822; det är således väl styrkt att Krafft kände både Mannerhjerta och Löwstädt personligen. Eftersom porträttet på Karl Johan är utfört på en av de skadade stenarna som kom fram efter två år, dvs. tidigast 1821, bör det porträttet vara utfört antingen i Mannerhjerta/Löwstädts stentryckeri eller på något av kompanjonernas stentryckerier efter det att de skiljts år.

1 Jungmarker, Gunnar, Från den svenska litografiens inkunabeltid. *Konsthistorisk tidskrift* 14(1945), s. 14.
2 Andra mer eller mindre begåvade ”dillettanter” var revisorn, sedermera kommissarien i Rikets Ständers Bank Pehr Benjamin Sandels, Fredrik Boye, Fredrik Adolf Ulric Cronstedt och sedermera hovintendenten Jacob von Röök.

ENSKILDA STENTRYCKERIER UNDER DET FÖRSTA DECENNIET I SVERIGE

DEL III

BILD 22 Den äldsta kända bildframställningen i Norden av en stentryckare i arbete är en bild, som ingår i en serie stentryckta yrkesbilder för barn, utgivna av den danske bokhandlaren Christian Steen efter tysk förebild. Stentryck ur Frederik Thaarup, *Mennisket i dets virksomhed eller Livet og dets Sysler.* Köpenhamn 1832.[1] Stentryckaren på bilden bär kippa. Konstnärliga yrken, som gravör eller stentryckare, stod utanför skråväsendet och stod öppna för judar att utöva.[2]
Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.
Boksidans mått: 10.6 × 8.3 cm. Den tryckta ramens mått: 8 × 6.7 cm.
Foto: Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

1 Charlotte Appel, Köpenhamn, som f.n. deltar i ett danskt barnboksprojekt, har vänligen meddelat att Steen flitigt använde tyska förlagor.
2 Kongl. Commerse Collegii Reglemente för dem af Judiska Nationen, som sig här nedsätta. 27/5 1782, § 7. (Återgivet hos Bredberg, Erik, *Underrättelser för Executoren* […]. Del 2. Stockholm 1787, s. 353).

Fehr och Müller kommer till Stockholm

Till Överståthållareämbetet i Stockholm hörde vissa polisiära uppgifter, bl.a. uppsikt över tillresande till staden. Nyanlända skulle personligen infinna sig i anvisad lokal och ge upplysningar om sin person.[1] De skulle där få erforderliga föreskrifter ”efter omständligheterna”.[2] Övervakningen kunde vara mycket påtaglig i det att en underofficer vid stadsvakten eskorterade de nyanlända först till ämbetets lokaler och sedan därifrån till deras härbärge.[3]

Lördagen 27 december 1817 besökte ”Lithografiska Boktryckaren [stentryckaren] Müller” polisexpeditionen.[4] Han åtföljdes av porträttmålaren Friedrich Ludwig Fehr, och dennes son ”Litografiske Graveuren” Ludwig – båda födda i Berlin.[5] Fehr och Müller var inbjudna av kronprins Karl Johan för att introducera stentrycket i Sverige.[6]

1 *Samling hwaruti äro under allmänna lagens balkar, kapitel och paragrapher uptagne sådane til efterlefnad nu gällande författningar och stadgar,* […] *författad och utgifven på Kongl. Maj:ts nådiga befallning år 1807.* Stockholm 1807, s. 617, p. 9.

2 1817 uppdaterades bestämmelserna. [Årstrycket]. Öfverståthållare–Embetets Förnyade Kungörelse Om Anmälan af hitkommande resande samt hyresfolk, tjenstefolk och andre personer wid ombyten af boningsställen och tjenster. Stockholm ⅕ 1817.

3 Mortensen, J[ohan], Stockholmsliv på 1820–talet. *Liber librariorum*. I. Stockholm 1919, s. 180. – Fehr och Müllers inskrivning vid ankomsten till Sverige har föranlett frågor och spekulationer till följd av det namn Müller använde vid inskrivningen. Det är skälet till att här ingående redogörs för de tre männens ankomst och inskrivning hos Överståthållaren, trots att både Jungmarker och Wiberg tidigare har beskrivit ankomsten. (Jungmarker, Gunnar, Från den svenska litografiens inkunabeltid. *Konsthistorisk tidskrift* 14(1945): 1, s. 12f. resp. Wiberg II.

4 SSA D 4 B 1 I. Överståthållareämbetets äldre kansli: *Liggare över personer anlända från utrikes ort 1817–1821:* 27/12 1817 nr 49–51. – I registret till Överståthållareämbetets liggare betecknas Müller som ”Lithograph”.

5 Att namnet uttalades ”Fähr” framgår av pastor Lüdekes stavning i Tyska församlingens kommunionlängd 1819. SE SSA 0017/DII/6 (1819–1830), [s. 6]. – Namnskicket för far, son och sonson Fehr kan vara förvirrande. Därför anges i det följande inom parentes (Fehr I), (Fehr II), för att särskilja de två förstnämnda, (alternativt Fehr senior resp. Fehr junior). – Det Kongelige Bibliotek i Köpenhamn använder beteckningen Fehr Senior, för Friedrich Ludwig Fehr. (Busk, Gorm, *Friedrich Kuhlau's Operas and Theatre Music and their Performances at the Royal Theatre in Copenhagen (1814–1839). A mirror of European music drama and a glimpse of the Danish opera tradition*. Köpenhamn. u. å.). – Aufseesser anger ”F. Fehr”, som upphovsman till ett litografiskt blad i en av mapparna som hans läromästare Ludwig von Reiche gav ut i Berlin (Aufseesser, Julius, ”Die Entwicklung der künstlerischen Lithographie in Berlin”). *Zeitschrift für Bücherfreunde* 4: 2(1900/1901), s. 294.

6 Fyra dagar senare, nyårsaftonen, 31 december 1817, tog Överståthållareämbetet ett preliminärt beslut om att de tre nykomlingarna skulle få stanna tills vidare. I Karl Johans personliga räkenskaper bokfördes omgående, 30 december 1817, omkostnaderna för litografernas resa, 200 rd. RA/BFA Hovförvaltningen. Karl XIV Johans räkenskaper. Kapsel nr 1. Räkenskaper för 1817. Extraordinära utgifter 31/12 1817 ”Payé p[ou]r frais de voyage des lithographes – 200 rd”. (Betalat för omkostnader för litografernas resa). Det är Jan af Burén, som först noterat denna utgiftspost i Karl Johans arkiv.

Müller och Fehr begärde skriftligen två månader senare, 26 februari 1818, att få stanna i riket och att få lov att till Sverige införa och utbreda stentryckarkonsten.[1] Ärenden vilka handlade om att sig ”här i riket nedsätta och Burskap winna” beviljades inte av Överståthållaren, utan av statsrådet i konselj.[2] Även om männen var inbjudna på privat kungligt initiativ, skulle formalia följas. Efter ytterligare några dagar, 2 mars 1818 nådde deras ansökan Kungl. Maj:ts kansli:

Allernådigste Memorial!

Wi undertecknade, Hans Majestäts Konungens af Preussens undersåtare och Borgare i Berlin, äro hitkomne enligt hvad närlagde Contract med Herr General Majoren m.m. Camps utvisar, för att införa och utbreda kännedom af Sten Gravures-Konsten; och vi utbedja oss således Eders Majestäts Allernådigste Tillståndsbref att, i detta ändamål, uti Riket få quarblifva.

Stockholm d. 26 Febr. 1818

Frid. Lud. Fehr *Johan Christoffer Müller*
Målare *Lithographisk Tryckare.*[3]

Frågan om att driva näringsverksamhet inom landet, beaktades redan i ärendebeskrivningen: ”F. Fehr och J. C. Müller, Preussare at här i Riket få qvarblifva som Sten Graveurer”. Ärendet föredrogs för den nyblivne kung Karl XIV Johan redan dagen därpå, 3 mars 1818.[4] Begäran bifölls.[5] Dagen därpå fattade Kungl. Maj:t ytterligare ett beslut, som berörde Fehr och Müller; den 4 mars 1818 blev stentryckeriverksamhet i riket löst från den begränsning som tidigare ansetts råda angående inhemskt nottryck. Efter denna fastställelse av omfattningen av det befintliga Åhlströmska privilegiet, stod det var och en i riket fritt att trycka musikalier, undantaget metallgravyr.

Louis Marie de Camps, inofficiell stentryckeriinspektör

Fehr och Müller hade i ansökan om att få bli kvar i riket anfört, att de var borgare i Berlin och preussiske kungens undersåtar. De hade kommit till Sverige på inbjudan av

1 RA Biographica F 5a, Memorial 26/2 1818. – För sonen Gottlieb Louis Fehr begärdes inget särskilt tillstånd att få stanna i Sverige.
2 *Samling hwaruti äro under allmänna lagens balkar, kapitel och paragrapher uptagne sådane til efterlefnad nu gällande författningar och stadgar,* [...] *författad och utgifven på Kongl. Maj:ts nådiga befallning år 1807.* Stockholm 1807, s. 312. – Frågan om utlännings rätt enligt gällande lag att i Sverige idka tryckerirörelse blev föremål för Justitiekanslerns utredning 1912. Svaret blev att detta enbart kunde ske med Kungl. Maj:ts tillåtelse. *Nordisk Boktryckarekonst* 1912, s. 119.
3 RA Kammarexp:s arkiv, C: 1 Ingående diarium. Vol. 10 nr 180, 2/3 1818.
4 Karl XIII dog på kvällen 5/2 1818. Karl Johan utropades till kung dagen därpå.
5 RA Kammarexp:s arkiv, registraturet. Vol. B 1a: 17, 3/3 1818, där beslutet om att få kvarstanna finns intaget. – Något kontrakt, upprättat mellan de Camps och stentryckarna Fehr och Müller finns inte i akten.

generalmajoren Louis Marie Camps, med vilken de slutit ett kontrakt.[1] Denne Louis Camps, 1824 nobiliserad de Camps, var barndomsvän och förtrogen till Karl Johan.[2]

De Camps hade redan under Karl Johans tid i Frankrike haft uppdraget att förvalta Bernadottes personliga egendom.[3] I Sverige anställdes han som adjutant vid hovet och Karl Johan använde honom under många år som sin handsekreterare. Som nämnts betalade Karl Johan resan till Sverige för de inkallade litograferna – något som torde ha förmedlats av de Camps.

Även om Karl Johan personligen stått för inbjudan till de två stentryckarna, så blev tryckeriet inget kungligt stentryckeri i likhet med vad som praktiserats för bl.a. boktryckerier tidigare.[4] Karl Johans avsikt har uppenbarligen inte varit att stentrycket skulle stå helt och hållet i hans eller kronans tjänst. Fehr och Müller blev inte utnämnda till hovlitograf(er). Karl Johan har uppenbarligen ansett att stentryckstekniken var alltför ny och oprövad för att knyta den hårt intill Kronan.

Flera noteringar i Karl Johans personliga räkenskaper visar att han redan under första verksamhetsåret gjort beställningar hos Fehr & Müller.[5] Beställningarna skulle sedan följas av flera hos Müller de kommande åren.[6] Indirekt gynnades stentryckeriet dessutom av det flertal köp som gjordes av produkter tryckta där, men salufördа av andra.[7]

1 RA Handels- och Finansexp. Registratur juli – dec. 1830: 432. (Carl Müllers ansökan 30/4 1830 om lån ur Manufakturdiskontfonden för etablering av zinktryckeri). Jfr Wiberg II.

2 De Camps var bror till Karl Johans styvmor. (Lamberg Wåhlin, Anna, ”Mademoiselle George och hennes svenska gästspel.” *Ord & Bild* 40(1931), s. 190). Jfr *Nordisk Familjebok* 1880, art. De Camps av Harald Wieselgren, (sign. H. W.).

3 Sjögren, Otto, *Karl Johan och Skandinaviska halfön under unionens anknytningstid.* Stockholm 1906, s. 112.

4 Amandus Olai utnämndes av Sigismund 1594 till kunglig boktryckare; Hendrich Keyser antogs på 1630-talet till Kungl. Maj:ts boktryckare med trettio tunnor spannmål i lön, för att bara nämna några exempel. ”Kungliga boktryckare”. *Tidning för Boktryckarkonst* 12(1894): 7, s. 76. – Sign. O. E., Boktryckare inför Höga Riksrådet för 300 år sedan. En titt i våra äldsta riksrådsprotokoll. *Svenska Boktryckareföreningens Meddelanden* 39(1934): 4, s. 114f. Georg Christoph Eimmart d.y., avböjde 1683 en kallelse till Sverige som hovkopparstickare hos Karl XI. Senare skulle Johan Fredrik Meyer få sig tilldelad både titeln hovlitograf och kung Oskars guldmedalj. Meyer blev utnämnd till Kungl. hovlitograf 1865. *DN* 4/3 1865, s. 2; *Blekingsposten* 7/3 1865, s. 3. – Om guldmedaljen, se: *DN* 5/12 1881, s. 1.

5 RA/BFA Hovförvaltningen. Karl XIV Johans räkenskaper. *Kapsel 1.* Räkenskaper för 1818. Extraordinära utgifter 29/7 1818 – 19: 12 rd; 4/10 1818 – 780 rd; 28/10 1818 – 9: 16 rd.

6 RA/BFA Hovförvaltningen. Karl XIV Johans räkenskaper. *Kapsel 2.* Räkenskaper för 1819. Extraordinära utgifter 25/10 1819, 250 porträtt – 125 rd; 24/11 1819, 124 porträtt av kungen och kronprinsen 82: 32 rd; 24/11 1819, [Tryck i samband med] Oskars fest, 400 ex. – 89: 5 rd; 25/10 1819, 250 porträtt – 125 rd; 24/11 1819, 124 porträtt av kungen och kronprinsen – 82: 3 rd.
Ibid. *Kapsel 2.* Räkenskaper för 1821: 28/2 1821, Tryckning av kungens tal vid stortinget – 14 rd; 28/2 1821 tryckning av proposition till adeln – 16: 32 rd; 16/7 1821, 300 porträtt av kungen – 200 rd.
Ibid. *Kapsel 3.* Räkenskaper för 1824: Ospecificerad utbetalning om 785 rd till Müller uppdelat på 30/6; 31/7, 30/8 och 28/9 1824.
Ibid. *Kapsel 4.* Räkenskaper för 1825: 188 rd + 30 rd för tryckning av brev. (19/1, 26/2, 24/3 och 31/5 1825: tryckning av brev i faksimil 1 200 ex. – 100 rd. 14/6 1825: tryckning av matsedel för Norge[vistelse], 300 ex. – 29: 12 rd).
Ibid. *Kapsel 5:* Räkenskaper för 1826. Subskription på 8 ex. av Upsala domkyrka. Bokfört 19/5 1826 – totalt 28 rd för första häftet.

7 Subskription på Boyes Magasin (ibland 12 ex./nr). Passim; Werners vyer av Stockholm (ibland 10–12 ex/vy). Passim; Linnés *Egenhändiga anteckningar* 14/12 1823 (30 ex.); Ways litografi, 24/5 1821 (10 ex.).

BILD 23 Generalmajor Louis Marie de Camps av Fredrik Westin. O.p.d. Statens porträttsamlingar på Gripsholms slott, nr 1946. Mått: 72 × 62 cm. Foto: Hans Thorwid, Nationalmuseum, Stockholm.

De Camps utsågs till inofficiell inspektör för de litografiska inrättningarna i Sverige.[1] Det finns i Husgerådskammaren ett litograferat porträtt av de Camps utfört av Ludwig Fehr, vilket bekräftar att de Camps haft en tidig kontakt med stentryckeriet.[2] Han finns med i prenumerantlistan redan från första årgången 1818 av Boyes Magasin, Någon skriftlig dokumentation från denna inspektionssyssla har emellertid inte ha blivit gjord.

Säkerligen var det i Sverige redan bekant att det i Paris bara några månader innan Fehr och Müller kom till Stockholm hade införts krav om obligatoriskt polistillstånd för stentryckeriverksamhet, likaväl som de strömningar i Frankrike var kända, vilka ledde fram till en lagfästning i början av 1820-talet i den nya franska tryckfrihetsförordningen om stadgade straff ”för förolämpningar genom teckningar, kopparstick, stentryck osv.”[3]

1 Uppgiften anförd av den lärde skriftställaren och amanuensen vid Kungliga biblioteket, Christoffer Eichhorn i *Nordisk Familjebok* 1880, art. ”De Camps”. Denna Eichhorns uppgift återfinns redan i Harald Wieselgrens artikel i *Nordisk familjebok* (1878, 1880) med en något annorlunda skrivning: för ”den del af hufvudstadens press som reproducerade teckningar.” Uppgiften är sannolikt hämtad från levande källa av Wieselgren. Eichhorn har inte med den i sin lilla artikel om den tidiga litografin i Sverige, utgiven sex år före Wieselgrens artikel. (Eichhorn, Christopher, ”Våra äldre litografer”. *Svenska studier.* Stockholm 1872, s. 200ff).

2 Fehrs porträtt av Louis de Camps återgivet i Burén, Jan af, *Litografin: En snilleblixt. Uppfinningen och utvecklingen av litografin samt dess väg till Sverige och de första åren fram till 1830*. Stockholm 2017, s. 139.

3 *PoIT* 20/2 1822, s. 2. Jfr Delmas, Bruno & Bouquin, Corinne, Lithographie et lithographes à Paris dans la première moitié du XIXe ciécle. *Le Livre et l'Historien. Etudes offertes en l'honneur de Professeur Henri–Jean Martin*. Genève 1997, s. 743. – Tillståndstvång infört i Frankrike 8/10 1817. Stentryckare och litografer måste dessutom avlägga ed. (*SP* 27/10 1817, s. 3). Landets stentryckare och litografer blev från 21/10 1814 inordnade under samma lag, som gällde för typtryckerier. Se: Chevallier, Alphonse & Langlumé, Pierre, *Traité complet de La Lithographie*. [Fullständig beskrivning av stentryckarkonsten]. Paris 1838, s. X. Elektroniskt tillgänglig via BNF Gallica.

Varken firma Fehr & Müller eller efterföljaren Carl Müllers stentryckeri finns förtecknade i Hovkanslerns register över tryckerier i riket. Det första stentryckeri som skrivits in är tillkommet tre år senare, Löwstädts & Mannerhjertas, infört 28 mars 1821.[1] Men att myndigheterna väl kände till och följde de första stentryckarnas verksamhet redan från början framgår av Hovkanslerns skrivelse till Müller 7 januari 1819, vari erinras om skyldigheten att följa TF:s bestämmelser avseende anmälan av periodisk skrift och inleverans av granskningsexemplar.[2] Påminnelsen ledde dock inte till att stentryckeriet fördes in i ämbetets liggare över tryckerier i riket.

De Camps uppgift som Karl Johans handläggare för inkallandet av de två första litograferna, samt som ”inspektör” för stentryckerierna har säkerligen även bestått i att underlätta för de nyanlända att etablera sin verksamhet. Kanske var denna introduktion ”inspektörens” egentliga uppgift efter det att stentryckarna anlänt? Sannolikt togs de tre stentryckarna emot i Stockholm av någon på de Camps vägnar. Själv befann han sig ett gott stycke från huvudstaden den dag de anlände.[3] Hade en del av hans kuriruppdrag varit att se till att Fehr och Müller kom till Sverige? Carl Müller uppgav att han blev övertalad det året – 1817 – att komma till Stockholm.[4]

Karl Johan blev under kronprinstiden regent de facto och stod under de sista åren av Karl XIII:s levnad på höjden av sin makt.[5] Han hade bjudit in Fehr och Müller som privatperson, utan hörande av någon offentlig instans. Värvningen hade gått snabbt. Samma år som kontakten togs var de båda litograferna i Stockholm. Müllers ordalag 1830, om att han blivit ”1817 under många smickrande löften, genom Herr General Camps, updragen att etablera ett så kalladt Stentryckerie […]”, pekar på att de Camps lockat med att någon form av stöd skulle komma litograferna till del vid etableringen i Sverige.[6]

Finansieringen av inrättandet av stentryckeriet

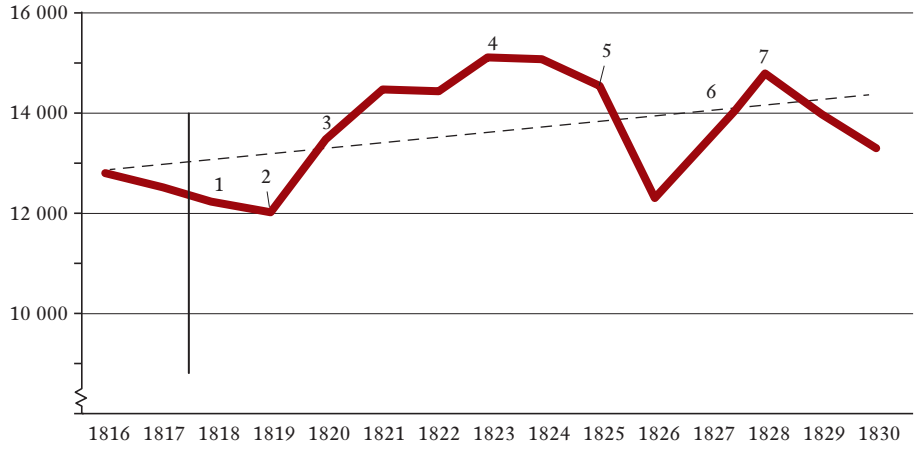
Vad löftena kan ha innefattat, som de Camps erbjudit Fehr och Müller, framgår inte av bevarade kända dokument. Har andra betingelser än fråga om resekostnader till Sverige, verksamhetslokaler och bostad varit inbegripet i överenskommelsen? Ersättningen för

1 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 28/3 1821.
2 RA B I. Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerämbetets expeditioner 1818–1820. Vol. 5. Serie B. Koncept och Registratur. Skrivelse till Carl Müller 7/1 1819.
3 Ibid. 9/1 1818, s. 1. – Möjligen reste Carl Müller och de båda Fehr från Malmö/Helsingborg till Stockholm. Som jämförelse kan nämnas att en resa med häst och vagn (”Den nya diligence–inrättningen” 1834 mellan Stockholm och Göteborg) tog fyra dagar. ([Forsell, Carl af], *Anteckningar i anledning af en Resa till England i slutet af sommaren 1834*. Stockholm 1835, s. 2f.). Tillkomsten av diligensbolaget förenklade resandet och förkortade väntetiderna vid hästombyten, varför resan bör ha tagit längre tid före bolagets start. Reseersättningen om 200 rd b:co talar för att de tre resenärerna reste bekvämt. – De Camps noteras som utrest ur landet såsom kurir 19 augusti 1817 och som inpasserad genom tullen i Helsingborg bara någon dag innan Fehr och Müller anmälde sig hos överståthållaren, (de Camps var i Helsingborg 26/12 1817).
4 RA Handels- och Finansexp. 30/4 1830, nr 432. Registratur juli – dec. 1830.
5 Höjer, Torvald T:son, *Carl XVI Johan*. II. *Kronprinstiden*. Stockholm 1943, s. 386f.
6 RA Handels- och Finansexp. 30/4 1830, nr 432. Registratur juli – dec. 1830.

resan finns, som nämnts, dokumenterad i Karl Johans personliga räkenskaper och lokaler kunde Karl Johan enkelt ställa i utsikt, eftersom sådana kunde ordnas i hans enskilt ägda fastighet på den centralt belägna Helgeandsholmen. För ett beställningstryckeri är kravet på god kundservice ett av de mest framträdande. Tryckeriets lokalisering var därför av stor betydelse.

Carl Müller lät i sin låneansökan 1830 förstå, att han tidigare inte ansett sig behöva och därför underlåtit att begära hjälp eller eventuellt kan ha tackat nej till erbjudande om lånestöd för inrättandet av stentryckeriet:

> *Jag war här den förste Lithograph, och jag hade troligen då, med afseende å Konstens nyhet och med de betydande förord jag då ägde, icke blifvit lottlös, om jag ansett mig böra begagna ett tillfälle, som jag underlät, då det ej af behofvet påkallades.*[1]

FIGUR 1. Konjunkturkurva 1818–1830 med ett antal stentryckerier utsatta på tidslinjen. Konsumentpriset räknat i riksdaler banko enligt data hämtade från Prisomräknaren i Tidigmoderna konkurser. De årssiffror som använts är hämtade från Carl Müllers taxerade inkomster för perioden. Den allmänna prisnivån i Sverige låg vid denna tid ca 30–40 % lägre än i exempelvis Danmark och lägre än Englands. En depreciering av riksdalern gentemot Hamburgervalutan fortgick under hela 1810-talet och nästan hela 1820-talet.[2] För bokproduktionen i landet beskrivs 1820- och 1830-talen som en uppblomstringstid.[3] Detta trots att Europas ekonomi drabbades av kriser åren 1825–1826 och 1829–1832.[4] 1826 rådde missväxt i Sverige, vilket fick till följd att nödarbeten anordnades i Stockholm.[5]

1 RA Handels- och Finansexp. Registratur juli – dec. 1830, nr 432. [Carl Müllers ansökan om lån 1830]. – Kursiv. här.
2 Tabell för perioden med årsvisa siffror för växelkursen för hamburger banko återfinns i [Åmark, Karl (red.)], *Städernas allmänna brandstodsbolag 1828–1928. Minnesskrift.* Stockholm 1928, s. 422. I övrigt är konjunktursiffrorna framräknade genom tjänsten ”Prisomräkningar” i *Tidigmoderna konkurser*, (www.historia.se).
3 Rinman, Sven, *Svenska Bokförläggare Föreningen 1843–1887.* Stockholm 1951, s. 116.
4 Martin, Henri–Jean, *The History and Power of Writing.* Chicago & London 1994, s. 436.
5 *DA* 21/11 1826, s. 1.

Stentryckeriernas startår:

1. Fehr & Müller 1818.
2. Carl Müller 1819.
3. Mannerhjerta I 1820.
4. Holmgrén 1823.
5. Schéele 1825.
6. Gjöthström 1827.
7. Gjöthström & Magnusson 1828.

Manufakturdiskontfonden var det statliga låneinstitutet, inrättat under 1700-talet till stöd för fabriker, vilka följde Hall- och Manufakturrättens regler. Fonden administrerades sedan 1766 av Kommerskollegium och lånebesluten fattades av regeringen. Kretsen av företag, som fonden kunde stödja, utökades efterhand.[1] När Fehr och Müller kom till Sverige tillät inte fondreglerna stöd till stentryckeriverksamhet. I december 1818 skedde en ändring härvidlag, då det bestämdes att fonden kunde stödja verksamheter som var nya eller förut okända här i riket.[2] Det var en förändring av regelverket, som sannolikt stentryckeriverksamhetens introduktion i riket bidrog till. Regeländringen medförde att Müller kunde vända sig till fonden tolv år senare (1830), när han behövde stöd för att utöka verksamheten med zinktryck.[3] I inledningsskedet av etablerandet av Fehr & Müllers stentryckeri har däremot fonden inte kunnat utnyttjas enligt gällande reglemente. Müller intygade, att han kunnat utöva sin verksamhet här i riket ”utan någodt publikt biträde”.[4] Fehr och Müller har således på andra vägar anskaffat de medel som behövdes för att utrusta stentryckeriet. Enligt Mannerhjerta var det för samtiden känt att Müllers stentryckeri kunnat starta genom ”enskildas mellankomst”.[5] Wiberg håller för troligt att dessa ”enskilda” är Karl Johan, (genom de Camps och Oskar, samt hovdignitärer).[6] Något spår efter eventuellt penningstöd från Karl Johan finns inte explicit uttryckt i Karl Johans räkenskaper, men kan förstås dölja sig i de summor som utbetalats till de Camps.

I hovkretsen hade, som redan nämnts, manifesterats ett intresse för den nya stentryckarkonsten, bland andra av Albrecht von Lantingshausen [d.y.] Carl Edvard Gyldenstolpe och Fredrik Boye. Möjligen hörde dessa till de dignitärer, som sägs ha bidragit. Lantingshausen besökte stentryckeriet omgående för att själv få pröva på tekniken med att litografera och trycka egna alster. Det är känt att den förmögne Lantingshausen gärna verkade för att lämna ekonomisk hjälp och stöd, när så behövdes.[7]

1 Linde, Lars Gustaf, *Systematisk framställning af Svenska ekonomi–lagfarenheten*. Andra uppl. Stockholm 1868, s. 458ff.
2 RA Registraturet. Kongl. Brev 9/12 1818.
3 SFS 1830, s. 860. (Handels- och Finansexp. 14/8 1830).
4 RA Handels- och Finansexp. Registratur juli – dec. 1830, nr 432. [Carl Müllers ansökan om lån 1830].
5 RA Registraturet. Kongl. Brev 9/12 1818. Mannerhjertas förnyade ansökan om lån 1818.
6 Wiberg II.
7 Lantingshausen satt i direktionen för ”Sällskapet för nödlidande” i Stockholm. *IT* 18/6 1819, s. 1f.

BILD 24 Fredrik Boye tecknad och litograferad av Friedrich Ludwig Fehr, vars spegelvända signatur syns till vänster under bilden.[1]
Kungliga biblioteket, Stockholm. Libris ID 21 50 58 84.
Arkmått: 16.3 × 14.3 cm. Bildmått: 9 × 7 cm.
Foto: Lina Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

1 I Lilja, G[östa] m.fl. (red.), *Svenskt konstnärslexikon*. I. Malmö 1952, art. Boije av Runar Strandberg, (sign. R. S) har litografin återgivits spegelvänd för att få signaturen rätt.

Bland dem i hovkretsen, som intresserat sig för det tidiga stentrycket, intager baronen och kammarherren Fredrik Boye af Gennäs en särställning. Hans litterära och konstnärliga intressen manifesterades på många sätt. Tillsammans med Clemens Wetterling gav han ut ett omfattande bildverk med europeiska konstskatter representerade i de kungliga samlingarna.[1] Verken återgavs i graverade konturteckningar, som var det enklare och billigare alternativet till helgraverade eller träskurna illustrationer – de tekniker, som fanns att tillgå, innan stentrycket togs i anspråk för sådana ändamål.[2] Boye hade gett ut en ny upplaga av Carl August Ehrensvärds *Resa till Italien*, 1819, med användandet av originalplåtarna till planscherna, han skrev det första konstlexikonet i Sverige och han gjorde försök som dramatisk författare.[3] Boye var tidigt framme och beställde planscher till sin nystartade tidskrift efter kontinental förebild *Konst och Nyhets Magasin för Medborgare af alla klasser.*[4] Magasinet blev en stor framgång; i KTL antecknades Boye, utom titlar, som redaktör för magasinet som genererade honom en inte oväsentlig intäkt.[5]

I andra årgången (1819) av Boyes Magasin presenterade Boye en över flera häften löpande serie ”Om Stentryck, tillika med upfinnarens Herr Aloys Senefelders Porträtt”. Det torde tillhöra oss, säger han, som varit bland de förste i Sverige, hvilka begagnat Stentryckets upfinning til et större arbetes utgifvande, at ändteligen meddela våra läsare något omständligt öfver denna nya konst, och sedan vi nu äga upfinnarens eget utgifna verk derom, äro vi i tillfälle at göra det med den säkerhet som fordras, för at icke missleda dem.[6]

Boye hade utomlands informerat sig om framställningen av stentryck och sedan följt utvecklingen genom rapporter i brev från Paris bl.a. från Wetterling.[7] Dokumenterat är ett par i ”primitivt litografiskt tryck” utförda exlibris, utförda av honom själv.

Kan Boye själv ha spelat någon avgörande roll för att ett stentryckeri skulle etableras i Stockholm? Han noterades hemkommen från utrikes resa i juli 1817. Kan den resan ha haft något samband med förhandlingarna med Fehr?

1 Fredrik Boye hade tillsammans med gravören Johan Gustaf Ruckman gjort försök att skildra den kungliga museisamlingen med gravyrer. Det blev bara ett häfte; sannolikt blev projektet för dyrt.
2 [Boye, Fredrik & Wetterling, Clemens], *Kongl. Svenska museum*. Stockholm 1821–1823.
3 Boye, Fredrik, *Målare–lexikon til begagnande såsom handbok för konstidkare och tafelsamlare.* Stockholm 1833. – Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris*. IV. Stockholm 1904, s. 389.
4 *IT* 22/7 1817, s. 2.
5 SSA KTL 1830. SE/SSA/ 0031/06/G1 AA/231 (1830), fs. 691.
6 Boyes Magasin. 2(1819): 1, s. 30.
7 Winqvist, Margareta, *Alexander Clemens Wetterling. En målande militär på Karl Johans tid*. Stockholms universitet. Vårterminen 1969, s. 137.

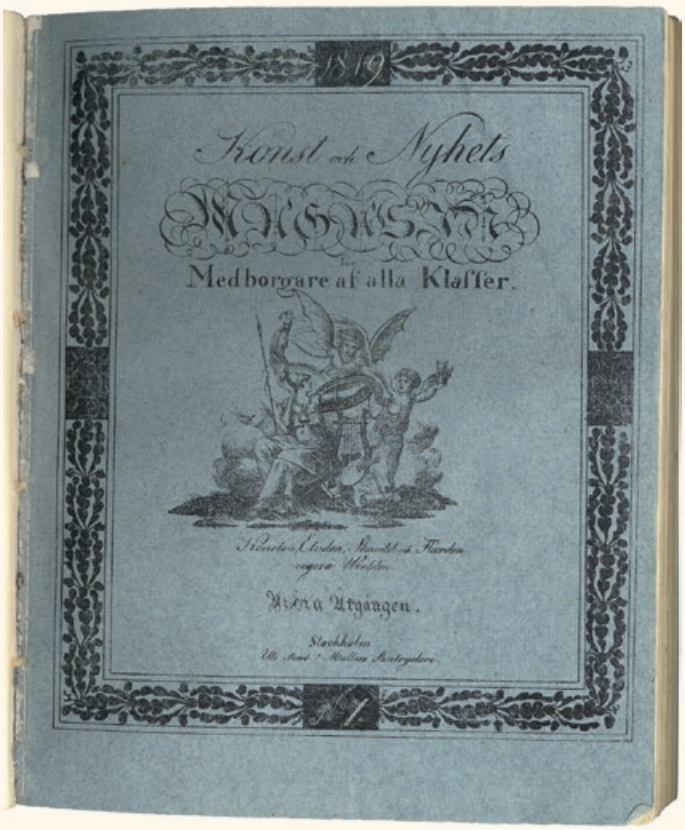

BILD 25 *Konst och Nyhets Magasin för Medborgare af alla Klasser* (Boyes Magasin). Främre omslaget till första häftet i andra årgången, 1819. Ändringen av årtalet 1818 till 1819 fullt synlig.
Lunds universitetsbibliotek.
Mått: 27 × 20.5 cm
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

BILD 26 Detalj av föregående bild. Flera klumpiga ändringar har gjorts: ”Första Årgången” till ”Andra Årgången”, firmeringen ”Uti Fehr & Müllers Stentryckeri” till ”Uti Carl Müllers Stentryckeri”, samt nummerbeteckningen.

BILD 27–28 Fredrik Boye prövade själv på litografering. Bl.a. gjorde han några exlibris, varav minst ett för eget bruk. Vitterhet, musik och konst, som hörde till hans intressfär, skulle återspeglas i detta. Det egna stentrycket efter graverad förlaga.[1]
Det andra bokägarmärket utfördes för arbetskollegan vid hovet: kammarjungfrun Sophie Blondell.
Kungliga biblioteket, Stockholm. Libris ID 21 50 58 84. Ex. 2. (Boyes eget exlibris).
Mått: 10.5 × 10.2 (bladmått Boyes) resp. 9 × 7 cm (bildmått Blondells).
Foto: Lina Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

1 Möjligen har Boye velat kunna jämföra skillnaden mellan kopparstick och stentryck, när han litograferade sitt exlibris efter ett redan befintligt i koppar. Båda varianterna finns i Kungliga bibliotekets bildtryckssamling. Jfr Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris*. III. Stockholm 1904, s. 228.

Engel, som skulle ha samarbetat med Ludwig Fehr i Köpenhamn, vem var han?[1] Det fanns en tysk notgravör Engel (eller Enger).[2] Boye kan ha tagit kontakt med Fehr och Engel redan under deras tid hos musikförläggaren Lose i Köpenhamn. Detta kan ha skett sommaren 1817, då Boye var utrikes. Han kan ha presenterat sin idé om utgivningen av en kulturtidskrift för dem redan då. För sin tidskrift sökte och fick Boye utgivningsbevis 28 mars 1818, dvs. just när Fehr och Müller var i färd med att etablera sitt stentryckeri i Stockholm.[3]

Om Boye haft kontakt med Fehr i Köpenhamn kan det innebära, att det är Boye, som gett den första impulsen till Karl Johan om att locka Fehr till Sverige. Det är ingen osannolik tanke med kunskap om Boyes kontakter med hovet. Fehr i sin tur kan ha gett anvisning på Müller, som han troligen kände från sitt arbetsliv i Berlin.

Boye själv antyder emellertid en mer passiv roll för sig själv i en annons i samband med 20-årsjubileets årgång av Boyes Magasin:

> *De första stentryckares anländande till Sverige gaf Red[acteuren] [Boye själv] anledning till Tidskriftens utgifvande år 1818, och i tvenne år begagnades endast Stentryck till plancherna.*[4]

Enligt denna skrivning var det först sedan Fehr & Müller hade kommit till Stockholm, som Boye började planera utgivandet av ett modemagasin.

Men den Engel som åsyftas kunde redan vara på plats i Stockholm. Det fanns nämligen vid denna tid en Gustaf Engel, som var delägare i ett koppartryckeri. 1817 uppmärksammade han och kompanjonen Sven Anders Wennerstén allmänheten på att deras tryckeri på Svartmangatan fortfarande var i verksamhet.[5] Att en koppartryckare skulle vara intresserad av den nya tekniken, stentrycket, förefaller högst rimligt, i all synnerhet om affärerna i koppartryckeriet behövde förbättras, men hur förhöll det sig i verkligheten? Frågan står öppen till dess att mer fakta om Gustaf Engel och hans koppartryckeri kommer i dagen.

Förväntningar om billigare tryckmedier bör inte bara ha gällt musikalier och plancher i tidskrifter. I tiden låg krav på flera förändringar inom skolutbildningens område för att få en förbättrad skolutbildning. År 1817 föreslog Uppfostringskommittén, allmänt

1 Winqvist, Margareta, *Alexander Clemens Wetterling. En målande militär på Karl Johans tid*. Stockholms universitet. Vårterminen 1969, s. 137.

2 Ibland uppges namnet vara Enger. Så hos Grönborg, Kristian, Tidige litografiske tryk i Danmark. *Bogvennen* 1974–1976: 4, s. 92. Ambrosiani benämner honom ”Enger från München”, (Ambrosiani, Sune, Översikt öfver den svenska bildreproduktionen under 1800-talet. Stockholm 1923, s. 19) liksom hos Nielsen: ”Enger fra München”. (Nielsen, Ervin, Litografien i Danmark 1811–1843. *Grafiana* 1(1997), s. 20).

3 En notgravör Engel hos Loses etablissement omnämns redan av Pietro Krohn, varifrån Ambrosiani sannolikt har hämtat sin uppgift om denne. Det är inte känt, huruvida Fehr och denne Engel varit i Stockholm vid en tidigare tidpunkt än den när Fehr och Müller anlände i december 1817. Inget belägg för deras ankomst till Stockholm tidigare under året 1817 finns i Överståthållareämbetets arkiv.

4 *AB* 3/1 1838, s. 4. Jfr Jungmarker, Gunnar, Fehr & Müller. *Rig* 63(1980): 2, s. 41.

5 *DA* 3/5 1817, s. 8. G. Engel & Wennerstén Koppartryckeri. – Sven Anders Wennerstén hade gått i lära hos Anders Fredrik Spong. (SSA Mantalslängd 1810, nr 1484, s. 390. 1810 var han 28 år gammal).

kallad Snillekommittén, en ny skolordning.[1] Kommitténs fjorton ledamöter var utvalda av Karl Johan och hade arbetat i fem år.[2] Sedan Jakob de la Gardie i England 1814 fått kännedom om den pedagagiska metoden på modet, växelundervisningsmetoden, verkade en rad bildade personer för dess införande i Sverige. Kungl. Maj:ts stadfästelse för Sällskapet för växelundervisningens främjande kom 25/4 1822.[3] Det är inte otänkbart att stentrycket funnits i åtanke, som ett medel för framställning av billigare och bättre läromedel för skolbruk, när Karl Johan verkade för att litografiskt tryck skulle etableras i riket.

Kungligt stöd till stentryckets introduktion

Karl Johan kom att anlita Carl Müllers stentryckeri vid flera tillfällen, bl.a. för framställning av tryck för Elfdalens porfyrverk. Bolaget hade köpts av Karl Johan i kronprins Oskars namn 7 mars 1818.[4] Redan under arbetet med att sätta upp stentryckeriet, i april 1818, fick Fehr & Müller trycka på Mannerhjertas förlag den nyblivne kronprinsens, Oskar, tonsättning av sorgmusik till Karl XIII:s begravning.[5] Fyra månader senare betalade Karl Johan den ansenliga summan av 780 rd till Fehr & Müller för en upplaga av ett porträtt i helfigur av sig själv efter Gerard.[6] Fredrik Werner ersattes med 400 rd för teckningarna till en priskurant 1827.[7] Föremålen från porfyrverket fanns tillgängliga i ett magasin i Stockholm, där Werner kunde teckna av dem. Carl Müller litograferade bladen. Att trycka upp priskuranter var inte någon ny företeelse. Tidigare hade sådana graverats. Även en fantasivy över stenbrottet i Blyberg litograferades och trycktes av Müller omkring 1827.[8] Karl Johan ersatte den gången Müller för papper och tryckning med 500 rd.[9] 1829 stentrycktes en priskurant i ett enda blad.[10]

Det var inte möjligt vid förhandlingarna med de båda stentryckarna fastställa hur stor presumtiv efterfrågan det fanns av bilder och musikalier framställda i stentryck hos en bred allmänhet. Några löften om bestämda kvantiteter, som skulle komma efterfrågas kan inte ha utställts till Fehr och Müller. Att ett behov av bilder fanns i samtiden kan

1 Tryckt 1820.
2 Neidenmark, Thomas, *Pedagogiska imperativ*. Stockholm 2011, s. 36.
3 Linge, Karl, Folkundervisningen i Stockholm före 1842. *Samfundet S:t Eriks årsbok* 1912, s. 97.
4 Inga–Britta Sandqvist har i samband med sin forskning om porfyrverket funnit flera utbetalningar till Carl Müller åren 1827–1829: ”Carl XIV Johan tog att döma av räkenskaperna ofta stentryckare Müllers tjänster i anspråk för porfyrverkets räkning och för tiden för denna litografis tillkomst [en priskurant] uppbar han [Carl Müller] vid olika tillfällen betalning ur kungens kassa”. Sandqvist, Inga–Britta, Älvdalens Porfyrverk. *Daedalus* 1972, s. 48. (Elektroniskt tillgänglig:
5 Mer om det nedan.
6 RA/BFA Karl XIV Johans räkenskaper. Dépenses extra–ordinaires 4/8 1818. Mer om detta porträtt nedan.
7 Idem, *Elfdalsporfyr – idé och utformning. En svensk konstindustri 1788–1856*. Institutionen för konstvetenskap. Stockholms universitet. Vårterminen 1972, s. 63.
8 Sandqvist, Inga–Britta, Älvdalens Porfyrverk. *Daedalus* 1972, s. 45ff. Sandqvists datering.
9 Ibid. s. 64. (Sandqvist anger att ersättningen 1827 gäller ”priskuranter”. Osäkert om därmed avses flera ex. av ett tryck eller flera olika tryck).
10 Ibid.

BILD 29 Brukspatron Gustaf Hoving på Floda säteri i Västergötland med familj avbildade 1836 av konstnären och sedermera museiintendenten i Göteborg Gustaf Henrik Brusewitz. O.p.d. Målningen kan bättre än ord illustrera den centrala del som bildtrycket spelade hos det högre borgerskapets, adelns och kungahusets liv i samtiden. Planscherna, som var lyxföremål, förvarades i specialtillverkade mappar och möbler och togs fram för visning vid samkväm eller gästmiddagar.
Privat ägo.
Mått: 104 × 136 cm.
Foto: Bukowskis auktionshus, Stockholm.

BILD 30 Friedrich Ludwig Fehr senior, odaterat och osignerat stentryck, vilket ännu 1927 fanns i släkten Fehrs ägo i Norge.

Fehr har nått medelåldern. Enligt anteckning i samband med förpassning till Uppsala 1818 hade Fehr ett kvadratiskt [ansikte], ljusblå [ögon] och fylligt [utseende] och var fetlagd.[1] Han är på porträttet klädd enligt tidens mode, med polisonger, ring i örat och fadermördare. Något, som ser ut att vara ett ordensband skymtar på bröstet. Porträttörens namn är okänt. (Fehr junior? Johannes Flintoe?). Teckningen är sannolikt utförd under tiden i Kristiania någon gång tiden oktober 1822 – april 1833.
Nasjonalbiblioteket, Oslo. Fotografi i bildsamlingen.
Stentryckets nuvarande lokalisering okänd.
Måtten på stentrycket okända.
Reprofoto: Nasjonalbiblioteket, Oslo.

1 SSA D 4 C: 5. Överståthållareämbetets äldre kansli. Liggare över avresta personer 1818–1819, nr 763. (Fried. Ludw. Fehr 17/7 1818).

skönjas genom annonsering av exempelvis framställning av silhuetter.[1] Man visste också 1817/1818, att det hos de mer besuttna fanns en efterfrågan på bilder i befintliga tekniker och en växande efterfrågan på musikalier. Den dynamiska effekt som stentrycket skulle få för bild- och musiktryck, och inte minst för tillfällighetstrycket, var det emellertid ingen som kunnat förutsäga. Veterligen har Karl Johan inte gjort några utfästelser om finansiellt stöd för verksamheten i den händelse den inte skulle bära sig. Som den försiktige ekonom han var, har han sannolikt inte tecknat någon återförsäkring för okända risker, varken som privatperson eller företrädare för riket. Som beställare av tryck kom han, som nämnts, emellertid att spela en inte oväsentlig roll för stentryckeriet. Betydligt större stöd gavs emellertid samtidigt till kopparstickaren Christian Forssell, som uppbar ett månatligt stöd om 208 rd ur kungens egen kassa för graveringen av Karl Johan-sticket efter Gerards målning.[2]

Ludwig Fehr d. ä.

Den ene av de båda inkallade litograferna var Christian Friedrich Ludwig Fehr. Han föddes i Berlin 9 april 1775 och dog någon gång efter 6 april 1833, okänt exakt var eller när.[3] Han kallades Ludwig eller Louis.[4]

Innan Fehr, fyrtiotvå år gammal, tillsammans med son och kollega begav sig till Stockholm, hade han haft engagemang i Köpenhamn. När han kom dit 1816 kunde han redan litografera.[5] Det hade han troligen lärt i Berlin hos f.d. generalmajoren Ludwig von Reiche, som på egen bekostnad 1816 hade startat ett stentryckeri i vilket samtidigt bedrevs undervisning.[6] Von Reiche gav ut flera häften med litografier av honom själv och hans elever. I häfte II, *”Linde, nach Hackert gez. Mit Pinsel auf Stein in Holzmanier”* och i häfte III *”Blatt Blumen-Zeichnungen”,* fanns tryck signerade *F. Fehr.*[7]

1 ”Skulle någon af Respective Herrskaper eller Högv[ördige] prästeskapet åstunda at få sina Silhoutter graverade i Koppar, erbjuder sig en skickelig hand”. *Skara stiftstidningar* (nr 26), 2⁰/₆ 1799.

2 RA/BFA Hovförvaltningen. Karl XIV Johans räkenskaper. *Kapsel 2*. Räkenskaper för 1819. Extraordinära utgifter. (Utbetalningar gjordes till Christian Forssell även under början av 1820). Summan motsvarar drygt 92 000 kr i 2018 års penningvärde.

3 SSA KTL 1819: Kv. Norrbro 5 anger såsom födelsedatum för Fehr senior ⁹/₄ med otydligt årtal, möjligen 1770 eller 1776. – Jungmarker anför som födelsedatum ⁷/₄ 1775, en uppgift hämtad från KB Hultmarks arkiv. Jungmarker, Gunnar, Fehr & Müller. *Rig* 63(1980): 2, s. 39.

4 Här alternativt Fehr I eller Fehr sen. Enligt Sommerfeldt, W. P., ”Norges første litografiske officin”. *Boken om böker.* II. Oslo 1927, s. 23 kallade sig Fehr senior för Ludwig eller Louis. Han föddes i lutherska Alte Garnison–Kirches församling i Berlin, som son till en underofficer vid major von Walthers kompani, Friedrich Ludwig Fehr och hans hustru Anna Elisabeth Ortwich. (Jungmarker, Gunnar, Fehr & Müller. *Rig* 63(1980): 2, s. 39). I Karlskrona 1821 presenterade sig Fehr som ”Ludvig Fehr från Berlin”. (*Carlscrona Weckoblad* ²⁸/₄ 1821, s. 3).

5 Lilja, G[östa] m.fl., *Svenskt konstnärslexikon*. I–V. Malmö 1952–1967.

6 Aufseesser, Julius, ”Die Entwicklung der künstlerischen Lithographie in Berlin”. *Zeitschrift für Bücherfreunde* 4: 2(1900/1901), s. 293f. – Senare, åren 1817/1818–1820, blev denna litografiska anstalt, med von Reiche som ledare, en del av Krigsministeriets generalstab för framställning av kartor.

7 Aufseesser, Julius, ”Die Entwicklung der künstlerischen Lithographie in Berlin”. *Zeitschrift für Bücherfreunde* 4: 2(1900/1901), s. 293f. – *Linde nach Hackert* […] är daterat juli 1817. (Jungmarker, Gunnar, Fehr & Müller. *Rig* 63(1980), s. 38).

Var det hos Reiche, som Fehr och Müller träffats? Carl Müller hade, enligt egen uppgift, efter en längre tids studier och arbete hos Senefelder varit engagerad vid ett litografiskt institut i Berlin.[1] Müller benämner sin arbetsplats just som ett litografiskt institut. Dokumenterat är att Müller 1817 var skriven som borgare i Berlin och att han arbetade som litograf och stentryckare i staden innan han kom till Stockholm.[2]

Konst- och musikhandlaren Christian Gottlieb Lose i Köpenhamn hade 1 juli 1815 fått privilegium på att driva stentryckeriverksamhet i Köpenhamn – Nordens första. Från november 1815 gällde privilegiet ett kort tid gemensamt för Lose och den kopparstickare han engagerat, Heinrich Wensler. Wensler hade lärt sig litografera i München. Lose var emellertid inte nöjd med Wenslers färdigheter i nottryck.[3] Från 6 april 1816 drev Lose på nytt inrättningen i egen regi. Fehr och en notgravör Engel (Enger?) vidtalades att arbeta för Lose. Att arbeta i stentryckeriet var dock en osäker tillvaro: Litografer och stentryckare var inte anställda på fulltid.[4]

Lose sålde stentryckeriet 1820, via mellanhand, till kung Frederik VI. Med köpet följde de sextiofyra stenar som beställts från Solnhofen. Mängden tryckstenar indikerar att Lose haft eller planerade för ett betydande etablissement. När försäljningen ägde rum hade emellertid Fehr redan lämnat inrättningen. Det rådde dyrtid i Danmark, vilket kan ha bidragit till att Fehr antog erbjudandet att arbeta i Stockholm.[5]

Det bevarade inventariet från Loses stentryckeri ger viss uppfattning om den utrustning stentryckeriet förfogade över: tre skrivbord för litograferna, en stentryckspress och en stor papperspress.[6] När tryckeriet hade sålts och omvandlats till Det Kongelige Steentrykkeri inköptes ytterligare en press, en stångpress. Det kungliga stentryckeriet saknade emellertid till en början tillräcklig kompetens för litografering och tryckning och resultaten blev inte särskilt goda. Inte förrän in på 1820-talet, efter studieresor till Tyskland, lärde man sig att behärska tekniken bättre.[7]

Fehr var en flitig kritlitograf av framförallt porträtt.[8] I Köpenhamn, Stockholm, Kristiania med flera orter kom Fehr att utföra en rad porträtt och andra teckningar efter egna eller andras förlagor.[9] Ett av de arbeten som han utförde var 48 planscher

1 RA Handels- och Finansexp. Registratur juli – dec. 1830: 432. Carl Müllers ansökan 30/4 1830 om lån ur Manufakturdiskontfonden för etablering av zinktryckeri.
2 SSA Överståthållarämbetets arkiv. Diarium för utländningar 1817, 1818, 1819.
3 Nielsen, Ervin, Litografien i Danmark 1811–1843. *Grafiana* 1(1997), s. 20. (Nielsen korrigerar en årtalsuppgift (1812) hos Sommerfeldt, W. P., ”Norges förste litografiske officin”. *Boken om böker. II*. Oslo 1927, s. 19).
4 Nielsen, Ervin, Litografien i Danmark 1811–1843. *Grafiana* 1(1997), s. 20.
5 Jfr Gedin, Per I., *Litteraturens örtagårdsmästare. Karl Otto Bonnier och hans tid.* Stockholm 2003, s. 19. (Dyrtiden i Danmark var främsta skälet till att delar av familjen Bonnier flyttade över till Sverige).
6 Nielsen, Ervin, Litografien i Danmark 1811–1843. *Grafiana* 1(1997), s. 20.
7 Ibid.
8 Sommerfeldt, W. P., ”Norges förste litografiske officin”. *Boken om böker.* II. Oslo 1927, s. 20.
9 27 planscher efter Thomas Rowlandsons akvatintetsningar (1816) finns i William Combes *Utdrag af doctor Syntax's resa för att uppsöka det pittoreska,* Köpenhamn 1820, (övers.). England var karikatyrens hemland. (Tegnér, Elof (red.), *Minnen och anteckningar af Lars von Engeström*. Stockholm 1876, s. 231). Fehr kallade det ”Tegning efter Naturen”, dvs. teckning på fri hand. Det är den första boken i Danmark, illustrerad med stentryck; idag känd i tre ex. Stentrycken omnämndes också i svensk press. (*Carlscrona Weckoblad* 21/10 1820, s. 1–2: [Stentrycken] kunna, i anseende till deras större format, icke med sjelfwa boken hopbindas”).

under samlingstiteln *Strödda handteckningar* (tryckt 1822), efter teckningar, som den unge lovande konstnären Per Nordquist en gång utfört som konvalescent i Helsingborg.[1] Samtiden förtjustes över dessa karikatyrer.[2] Teckningarna är återgivna för hand av Fehr, inte mekaniskt reproducerade. Termen ”copiera” var för en samtida gravör synonymt med ”efterstucken”, dvs. graverad på nytt efter en äldre förlaga, en term som även litograferna också kom att överföra till sitt område.

Fehr sen. förefaller inte ha haft notering av musik som sin starka sida. I Kristiania var det den musikkunnige sonen som fick ta sig an sådana uppgifter. Från tiden i Norge härstammar minst nitton nottryck från den Fehrska officinen under Fehr seniors tid.[3]

Vid ankomsten till Stockholm titulerade sig Fehr som porträttmålare, något år senare litograf och stengravör, medan han i Göteborg 1822 omväxlande presenterade sig som miniatyrmålare, stentryckare, silhuettist eller professor (lärare). [4]

Det finns avbildningar av porträtt föreställande såväl Ludwig Fehr sen. som sonen Louis, båda troligen framställda i Kristiania vid olika tidpunkter. Fehr seniors porträttbild i högerprofil framställdes som ett stentryck medan porträttet av sonen Louis sittande i helfigur, förefaller ursprungligen ha varit en oljemålning, båda nu kända endast genom avfotograferingar i Nasjonalbibliotekets i Oslo bildarkiv.[5]

Ludwig Fehr har omgående efter ankomsten till Stockholm börjat teckna av prominenta personer i sin omgivning; stentryck finns, ibland i flera varianter, av Karl Johan, Oskar (I), De Camps, Fredrik Boye, tyska församlingens kyrkoherde J. A. Lüdeke, Lars Johan Hierta, arkitekten Axel Nyström, Jacob Berzelius, Johan August Arfwedson, Johan Henric Thomander, Esaias Tegnér, Jean Baptiste Edouard du Puy, Fredrik Haeffner och Gustaf Fredrik Gyllenborg för att nämna några exempel.[6] Några personer har avbildats

1 Östman noterar att Fehr förkortat förnamnet till Ludew. i signaturen. – [Östman, Nils], *Carl Akrells samling av stockholmiana*. Stockholm 1913, nr 6. – Fehr litograferade några av Nordqvists teckningar, och *Strödda handteckningar* trycktes i en andra upplaga i åtminstone fyra häften. Upplagorna skiljer sig åt i den åtföljande textens utseende.

Eichhorn som 1872 sett ”de flesta” av Nordquists handteckningar i original i privat ägo i Stockholm, intygade att Fehr kommit dem mycket nära. Eichhorn kallade Fehrs blad ”facsimile”. (Eichhorn, C[hristopher], ”Våra äldre litografer”. *Svenska studier*. Stockholm 1872). Laurin ansåg att karikatyrerna ”ha i reproduktionen förlorat mycket af sin ursprunglighet […]”. Laurin, Carl G., *Skämtbilden och dess historia i konsten*. Stockholm 1910, s. 108ff. Första häftet, ”Afdelningen”, utannonserades i *Carlskrona Weckoblad* 23/6 1821, då Fehr sen. befann sig i Karlskrona. Häftet innehöll elva blad utan omslag och såldes för 1 rd 16 sk. Upplagan var blott tjugofem exemplar. Om verket ”finner avgång” utlovades samtidigt att de tre övriga avdelningarna skulle färdigställas. (Jfr Jungmarker, Gunnar, Fehr & Müller. *Rig* 63(1980), s. 46). Troligen kom resten av verket ut i Göteborg hösten 1821). Jfr *Aftonbladet,* [*Göteborg*] 29/4 1824, s. 1f. Något om Stentryckerikonsten i Götheborg.

2 Boyes Magasin 12(1835): 2, s. 9f.

3 Michelsen, Kari, *Musikkhandel i Norge fra begynnelsen til 1909*. Oslo 2010, s. 75.

4 SSA KTL 1819, Kv. Norrbro 5.

5 Porträtten anträffades hos ättlingar i släkten Fehr i Norge. (Sommerfeldt, W. P., ”Norges første litografiske officin”. *Boken om böker*. II. Oslo 1927).

6 Fehr har utfört två porträtt av Berzelius. Holmberg återger i bild ett i profil, som han tror är utfört vid en senare tidpunkt. Porträttet bör emellertid ha varit klart innan Fehr lämnade Stockholm våren 1819. Holmberg, Arne, *Berzelius–porträtt. Illustrerad beskrivning*. Stockholm 1939, s. 4.

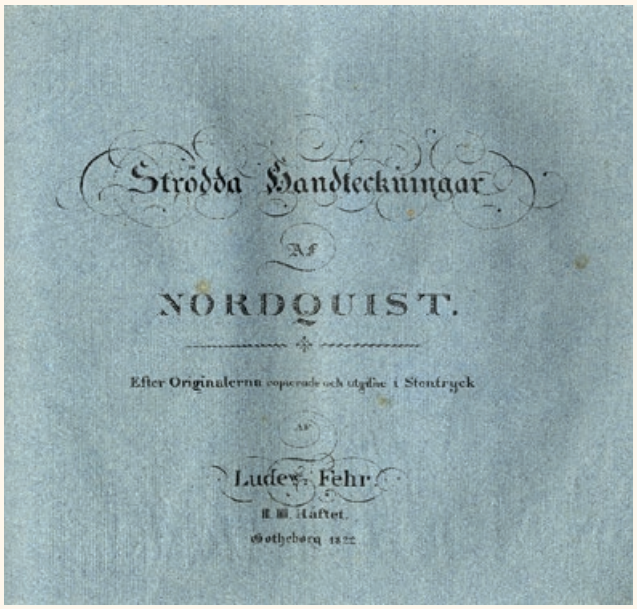

BILD 31 *Strödda Handteckningar af Nordquist. Efter Originalerna copierade och utgifne i stentryck af Ludew. Fehr.* Titelbladet till häfte III-IV. Andra uppl. Göteborg 1822.

Baksidestexten till häfte I–II meddelar att händelserna skildrade på de elva första bladen inträffade på Per Nordquists resa mellan Stockholm och Helsingborg med Nordquist själv som huvudperson. De tolv följande planscherna i häfte II sägs vara en parafras på Anna Maria Lenngrens *När sänkta rullgardin* och har delvis ”copierats” av annan hand.[1] Hela samlingen om 48 blad utlovades (1822) finnas till köps för 8 Rd Rgs.[2] Första upplagan var 25 ex.
Privat ägo.
Boksidans mått: 23.5 × 29.6 cm. (Bilden beskuren).
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

BILD 32 Jacob Berzelius kritlitograferad av Ludwig Fehr 1818/1819. Signerad ”Fehr” i stenen vid Berzelius högra axel. Lägg märke till kraschanen på vänster bröst, som fått vrängas ut utanför bildens rundel för att synas! Den var en alldeles för viktig detalj för att inte få komma med.

Flera av de tidiga trycken har fått påteckningen ”Lithographiskt tryck” ibland med tillägget ”gjort i Stockholm af Fehr & Müller”. Uppenbarligen ville man poängtera att den nya tekniken etablerats i staden.
Privat ägo.
Mått: 21 × 17.4 cm. Bladet beskuret.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

1 Dikten ”Till en girig”, som börjar med orden ”När sänkta rullgardin”, ur Lenngrens *Samlade skaldeförsök*. (1819).
2 8 rd rgs motsvarar ca 750 kr i 2018 års penningvärde.

flera gånger. De här avbildade porträtten av kronprins Oskar visar att Fehr kunde arbeta om porträtten flera gånger.[1]

Endast i sällsynta fall lämnas till eftervärlden uppgift om upplagans storlek av de tidiga stentrycken. Ett sådant sällsynt fall är när grosshandlaren Carl Palmstedt strax efter Gahns död nämner Fehrs postuma porträtt av Gahn i brev till vännen Jakob Berzelius i Paris, skrivet i januari 1819:

> *Jag har nu i commission att låta Fehr göra 150 Ex. af Gahns portrait i Stentryck. En del är färdig och underskriften är J. G. Gahn, född d. 19 Aug. 1745; död d. 8 Dec. 1818 – Portraitet är en copia af det förra och är som detta, likt; Herr Fehr har likwäl gjordt för skarpa conturer och satt för litet uttryck i ansigtet; men han är enwis; hwad kan man begära bättre af en Stentryckare? Skulle man skicka ut några Exemplar till Frankrike, der Gubben Gahn är wäl känd?*[2]

Andra porträtt, där antal tryckta exemplar uppges, är dels det senare av Carl Müller tryckta av Hauswolf: 100 ex., dels porträtt utförda av konstnären Carl Fredric Vougt. I urarvakonkursen efter Vougt har Müller krav på ersättning genom kvittning på tryckning av 900 exemplar porträtt. Det framgår inte om det gäller ett eller flera olika porträttmotiv. Sannolikt är det då fråga om flera olika porträtt.

Porträttet av kronprinsen fanns att köpa i mars 1818 för två rd/st.[3] Fehr saluförde under sin tid i Göteborg (1821) stentryckta porträtt av Karl Johan respektive Oskar. Troligen har han tagit med sig pappersexemplar av i Stockholm gjorda tryck när han lämnade sin kompanjon.[4] Det kan ha varit en del i uppgörelsen när kompanjonerna skiljdes åt, att Fehr fick med sig en del redan tryckta blad för försäljning.

Fehr d. ä. tillägnade drottning Désirée ett blomsterstilleben, signerat ”par Louis Fehr l’aine”, trycktes hos Fehr & Müller och ett annat – mer överdådigt – tillägnat kronprinsessan Josephine, trycktes under hans tid i Kristiania.

---

1 På bild 33 har han ännu inte tecknat någon bakgrund, den (med skyar) kom senare i bild 34. Uppenbarligen var Fehr inte nöjd med den först skrivna texten, utan den raderades och gjordes om till en i kalligrafisk skrivstil. På ny sten gör han vid annat tillfälle ett nytt porträtt av Oskar i trekvartsprofil (bild 35).

2 Trofast, Jan (red.), *Brevväxlingen mellan Jöns Jacob Berzelius och Carl Palmstedt*. I. Utg. av KVA, Stockholm 1979, s. 77. – Palmstedt meddelar Berzelius i brev 5 februari 1819 att ”Gahns portrait är nu färdigt och tämmel[igen] likt. Almroth har lofvat taga Ex. med sig till Frankrike”. (Trofast, Jan (red.), *Brevväxlingen mellan Jöns Jacob Berzelius och Carl Palmstedt*. I. Utg. av KVA, Stockholm 1979, s. 86).

Palmstedt fortsätter 22 februari 1819: ”Hr Almroth har lofwat taga med sig […], äfwensom han lofwat framföra 16 Exemplar af Gubben Gahns portrait, som Du torde kunna utdela ibland de Hrr wetenskaps idkare och lärde, som sätta wärde på bilden af denne deras wördnadswärde medbroder”. Ytterligare två dagar senare, 24 februari 1819, skriver han: ”Med honom [Almroth] får du äfven […]. Ett paket med 20 Ex af Gahns Portrait, som Du ville utdela till Lärda och wänner, som intressera sig för den redbare Wetenskaps Veteranen”. (Trofast, Jan (red.), *Brevväxlingen mellan Jöns Jacob Berzelius och Carl Palmstedt*. I. Utg. av KVA, Stockholm 1979, s. 92).

3 *DA* 2/4 1818, s. 5; *DA* 31/3 1818, s. 5.

4 *Götheborgs Adresskontors-Tidning* nr 118, 13/10 1821, s. 2.

BILD 33 Kronprins Oskar litograferad av Ludwig Fehr sen. 1818. Firmerat Fehr & Müller. *Tidigt avdrag* när bakgrunden ej tecknats.

Oskar hade 1817 blivit utnämnd till generalmajor och är avbildad iförd 1816 års uniformsfrack för generalitetets stora uniform med hög krage prydd med eklöv i guldbård och epåletter. (Stora uniformen avsedd för mera högtidliga sammanhang). Fehr har noggrant tecknat av prinsens ordnar.[1] Signerat ”Fehr fecit”, (Fehr har gjort det) under bilden t.h.
Kungliga biblioteket, Stockholm. KoB, MC OI 8.
Arkmått: 46 × 33 cm. Bildmått: 31 × 26 cm.
Foto: Andrea Davis Kronlund. Kungliga biblioteket.

1 Överst vid halsen Carl XIII:s Orden, följd av Svärdsorden. På bröstet sitter Serafimerordens kraschan som hör ihop med ordensbandet över axeln. Intendenterna Gösta Sandell vid Statens historiska museer och Martin Markelius vid Armémuseum har vänligen hjälpt till med identifiering av kronprins Oskars uniformer och ordnar.

BILD 34 Kronprins Oskar ”i crayonmanér med lithografiskt tryck”, av Ludwig Fehr senior, tryckt 1818.[1] Firmerat Fehr & Müller. *Senare avdrag* med pålagd bakgrund i form av drivande skyar i tidens romantiska anda.
Privat ägo.
Arkmått: 61 × 47 cm. (Bilden beskuren).
Bildmått (utan text): 30.3 × 25.4 cm.
Foto: Erik Jönsson, Kristianstad.

BILD 35 Kronprins Oskar i trekvartsprofil, ställd till vänster, litograferad av Ludwig Fehr senior 1818/1819. Oskar är här iförd mindre uniformen utan gradbeteckning.[2]
Privat ägo.
Mått: 35.8 × 25.5 cm. Bilden beskuren.
Foto: Björn Dal, Kjuge (Skåne län).

1 Oskars porträtt aviserades i *SDA* ²⁄₄ 1818, Bihang, ”jemte flera smärre Gravurer i nämnde Tryck” [kritlitografi]. Priset för porträttet var 2 rd. Som enda försäljningställe angavs stentryckeriets adress Norrbro 5. ”Kronprinsens Porträtt uti folioformat i crayonmaner” salubjöds i *Allmänna Journalen* ¹⁷⁄₇ 1818, [s. 4] för 1 rd 16 sk.
2 Utöver ordnarna på det tidigare Fehr–porträttet bär prinsen här även de två andra kungliga ordnarna: Nordstjärneorden och Vasaorden.

BILD 36 Sannolikt i samband med arbetet med kronprinsens porträtt 1818 har Ludwig Fehr senior tecknat detta natursceneri, som mera än porträtten minner om hans blomsterteckningar i Berlin. Vad vore mera lämpligt, som motiv, än ett högvilt som vitsvansad hjort med rikt förgrenad krona om man till en bildfattig samtid vill förmedla världar som kunde återges via den nya tekniken stentrycket? Litografin tillägnades kronprinsen.
Kungliga biblioteket, Stockholm.
Mått: 44 × 38 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

Fehr i Karlskrona

Om Carl Palmstedts uppgift i brev till Jacob Berzelius är korrekt, att Fehr efter att ha lämnat kompanjonskapet med Carl Müller, skulle ha ägnat sig åt att litografera på uppdrag av Suchtelen, så betyder det att Fehr stannade kvar i Stockholm ytterligare en tid efter 21 april 1819. Uppdraget för Suchtelen var emellertid inte av långvarig natur, högst några veckor. Därefter blir Fehr kringresande litograf. Spår efter honom finns i Karlskrona, möjligen också Karlshamn och Göteborg.[1] Kringresande ”konst-graveurer”, tillsammans med ”fattiga elever från akademien i Stockholm” eller ”dilettanter” var de som vid denna tid fick tillfredställa ”konterfejbehovet” och efterfrågan på konstnärliga alster ute i landet.[2]

Fehr gjorde ett besök utrikes via Helsingborg. ”Stentryckaren Fehr” passerade tullen i Helsingborg 1 juli 1819.[3] Drygt året senare följde sonen ”Tyske Lithografen L. Fehr” (efter 9 sept. 1820).

Efter besöket i Köpenhamn, reste Fehr sen. tillbaka till Sverige. 1821 vistas han för en tid i Blekinge. Spår efter honom finns i de aviseringar han gjorde i Karlskronapressen att han åtog sig att trycka visitkort i stentryck eller att måla porträtt på pergament eller elfenben, liksom aviseringar inför avfärden från staden: ”De, som till mig äro skyldige eller hafwa att fordra, torde inom nästa Lördag anmäla sig i mitt Logis hos Kapiten Brunsberg wid Ronnebygatan, i anseende till min strax derpå skeende afresa./L. Fehr”.[4]

Fehr deltog i arrangemangen kring festligheterna i staden med anledning av kungens besök. Kronobildhuggaren Törnström och Fehr samarbetade i Karlskrona vid tillverkningen av en äreport i det att Törnström arbetade efter Fehrs ritning. Om Fehr härvid kunde använda den erfarenhet han redan hade av hur en äreport skulle gestaltas är ovisst eftersom Fehrs ritning inte finns i behåll.[5] Hans annons där han tackar deltagande hantverkare tyder på att det är Fehr, som haft ansvaret inför borgerskapets ledning:

> *För Stadsportens dekorerande och målning wid Hans Maj:ts Konungens höga närwaro, 3:ne ritningars förfärdigande samt uppköpte och tillsläppte Färgstofer, har jag af Lofl. Borgerskapet härstädes erhållit tillsammans Trettiotre R:dr 16 sk Banko,*

1 *Carlscrona Weckoblad* 28/4 1821: Inpasserar Fehr d.y. från Karlshamn. Och Fehr d.ä. från Kristianstad. Ett stentryck av Fehr är som nämnts bifogat Gynther, Sven Wilhelm, *Bleking, ett historiskt–topographiskt försök*. Karlshamn 1821. 1821. (Återgivna hos Jungmarker, Gunnar, Från den svenska litografiens inkunabeltid. *Konsthistorisk tidskrift* 14(1945): 1, s. 12).

2 Cederlund, Johan, Magnus Körner. Dal, Björn, Christensson, Jakob & Cederlund, Johan, *Ritade efter naturen. Magnus Körner & Sven Nilssons zoologiska planscher*. Lund 2005.

3 *IT* 9/7 1819, s. 1: Passagerare.

4 *Carlscrona Weckoblad* 28/4 1821, s. 3. Ibid. 16/5 1821, s. 4. (Visitkort); 23/6 1821; 27/6 1821. s. 4 (Försäljning av *Strödda Handteckningar* av Nordqvist); 30/6 1821; 29/8 1821. Avresan aviserades *Carlscrona Weckoblad* 2/8 1821.

5 Fehr hade 1818 för Boyes Magasin ritat av Westins dekoration, vilken prydde Riddarholmskyrkan vid Karl XIII:s begravning). Boyes Magasin 1(1818), pl. 2.

hwilka härmedelst qvitteras, och får jag wid detta tillfälle äran offentligen tacka de Handtwerkare, som härwid wisat mig ett nitiskt och skyndsamt biträde.

Carlskrona den 13 September 1821
L. Fehr.[1]

Ytterligare några dagar senare påminner Fehr om hämtning av färdiga arbeten måste göras och eventuella oavslutade affärer måste slutredovisas, samt att han tog emot nya beställningar. Som förmedlande länk i staden tjänade apotekaren:

I händelse någon skulle med mig ännu hafwa oafgjorda affärer, kan sådant hos Herr Provisor Smitt på Apoteket anmälas. På samma ställe äro äfwen en del af mina härstädes förfärdigade Arbeten till försäljning inlemnade, och emottagas beställningar till Arbeten i Stentryck äfwen af bemälte Herr Provvisor,

Carlskrona den 16 September 1821
Ludv. Fehr[2]

Dessa notiser visar att flera tryck gjordes för privatpersoner; visitkort eller porträtt. En av dessa personer var den gamle Johan Törnström, kronobildhuggare vid Kungliga Skeppsvarvet, berömd för sina galjonsfigurer.

Dagen efter det att Fehrs anmaning i tidningen till sina kunder att avsluta affärerna med honom, utfärdar Landskansliet i Karlskrona 16 september 1821 ett inrikes pass gällande för sex månader för resa till Göteborg för ”portrait målaren Ludwig Fehr och dess sohn Louis.” Fehr lämnade Karlskrona 19 september 1821, för att resa till Göteborg – en anhalt på vägen till Kristiania. Fem dagar senare finns han i Göteborg; han installerar sig centralt i staden. Han annonserade i Göteborgspressen att han tager emot elever för undervisning i teckning och mottager uppdrag att litografera visitkort m.m.[3]

Fehr i Göteborg

På väg till Norge gjorde Fehr, far och son, ett uppehåll i Göteborg. De fanns i staden senast 24 september 1821.[4] De bosatte sig och hade verksamhet på tredje våningen i det hus, som i annonsen angavs som sadelmakare Dahlbecks hus, på Västra Hamngatan, ”vid Spruthuset”,[5] alltså nära Domkyrkan i staden inom Vallgraven.

Utom att framställa porträtt i miniatyr på elfenben, pergament eller stentryck, åtog sig Fehr att varje onsdags- och lördagseftermidag meddela undervisning i ritning av

1 *Carlscrona Weckoblad* 15/9 1821, s. 4.
2 Ibid. 1/9 1821, s. 4. Annons om avresa resp. Fehrs utpassage.
3 *Göteborgs Allehanda* 28/9 1821, s. 4. Fehr bor i sadelmakare Dahlbecks hus i Göteborg.
4 *Götheborgs Tidningar* (nr 111), 25/9 1821, s. 1f. Anmälte Resande, (Inpassage].
5 *Götheborgs Allehanda* 28/9 1821, s. 4.

BILD 37 Ett medfaret ark med den söndagsklädde sjuttiosjuårige kronobildhuggaren Johan Törnström, signerat i stenen, dels till vänster om rockslaget, dels under Johan Törnströms namn: ”Stentryck av L. Fehr i Carlskrona.” Porträttet ovan har sannolikt tillkommet i samband med förfärdigandet av äreporten. Planschen är en gåva till Blekinge museum från Fornminnesföreningen i Karlskrona.
Blekinge museum, Karlskrona. Blm 369.
Arkmått: 36.4 × 27.2 cm.
Foto: Blekinge museum.

figurer, landskap och blomster. Dessutom tryckte han visitkort, priskuranter, växelblanketter m.m.

Av Fehrs elever i Göteborg är två kända för eftervärlden: J. M. Jonasson och danskfödde ritläraren Adolph Meyer.[1]

Fehr etablerade snabbt kontakt med en av stadens boktryckare, Geo Löwegren. Mindre än än månad efter Fehrs ankomst utlovade Löwegren två karikatyrer i tidningsformat i veckan att åtfölja en prenumeration av hans tidning *Aftonbladet* [Göteborg].[2] Det är första gången Löwegren arbetar med stentrycksillustrationer, möjligen med illustrationer över huvud taget. (”Detta hos oss hittills obegagnade försök till en lustbar förening emellan ritstiften och pennan”). Möjligen är det här fråga om Nordqvists *Strödda Handteckningar,* som Fehr samtidigt arbetar med och saluför efterhand som häftena blir färdiga.[3] För Löwegren litograferade han även annat, som titelbladet och ett planschblad för *Till nattvardsbarnen från deras föräldrar* och titelblad och 14 planscher för *Swensk ABC- och läsebok* med figurer och föreskrifter, båda tryckta 1822.

Fehr i Norge

Fehrs vistelse i Norge är utförligt beskriven av både Sommerfeldt och Michelsen. Kvar finns dock några luckor i berättelsen.

Hösten 1822 begav sig far och son Fehr från Göteborg till Kristiania, dit de anlände 8 oktober 1822.[4] Kristiania, som var Norges huvudstad sedan självstyret 1814, hade c:a 20 000 invånare. Med sig hade Fehr en mobil stentryckspress. Först 1823 fick han en större press, en koppartryckspress, köpt för medel beviljade av Selskabet til Norges Vel.

Fehrs korta vistelser som litograf i Danmark och Sverige och senare något längre i Norge har medfört att hans förmåga till uthållighet i vad han företog sig har ifrågasatts. Denna bild av Fehr som en ”konstens flyttfågel”, föga uthållig på ett ställe, kan måhända nyanseras något.

Både Sommerfeldt och Ambrosiani antyder att Fehrs många flyttningar speglar en rastlös natur. Den uppfattningen stämmer med Carl Palmstedts omdöme om honom i

1 *Aftonbladet* [*Göteborg*] 2⁹⁄₄ 1824, s. 1f. Något om Stentryckerikonsten i Götheborg. Jonasson har litograferat porträtt av Karl XVI Johan (1823), kronprinsessan, och Esaias Tegnér. Han har även utfört litografier i översättningen av *Boktryckarekonstens practiska handbok för nybegynnare* författad av boktryckaren i Leipzig Christian Gottlob Täubel, (Göteborg 1823). Adolph Meyer hade kommit till Göteborg 1806 och tolv år senare startat egen tecknarskola, ett ”ritinstitut”. Sina nyvunna lärdomar i litografi från nyttjade Meyer för sin egen tecknings– och skrivundervisning genom att ge ut förläggsblad *Föreskrift utgifven till tjenst för skolungdomen* af M. A. Meyer. Han tjänstgjorde senare som ritlärare i Göteborgs lärdomsskola och gymnasium. Tillsammans med litografen och handlanden Adolph Köster, som kommit till Göteborg 1849, startade Meyer firman Meyer & Köster. *GP* 14⁄4 1892, s. 2. Minnesruna över Adolph Köster. (1830–1892). Meyer har fått en bemärkt plats i stentryckets svenska historia i det att han 2 april 1828 blev den förste i Sverige som använde litografisk teknik för att framställa ett aktiebrev.

2 *Götheborgs Adresskontors–Tidning* nr 119 ½, 16⁄10 1821, s. 1. Wördsam Anmälan till resp. Prenumeranter på Aftonbladet.

3 Ibid. s. 2.

4 *Norsk biografisk leksikon*. Bd IV. Art. Fehr. Oslo 1929, s. 107f.

brevet till Berzelius. Men Fehrs uppbrott från Sverige kan ha en annan förklaring: Fehr kan ha fått ett uppdrag att starta ett stentryckeri i Norge.

Karl Johan och Fehrs besök i Karlskrona sammanfaller i tiden.[1] Tiden för deras respektive besök sammanfaller sedan också i Kristiania. Karl Johan kommer till Kristiania 30 september 1822, en vecka innan Fehr kommer dit, 8 oktober 1822.[2] Kungen stannar i Norge fram till 18 november (1822) för att hinna med de många audienserna för framstående personer på olika håll i Norge. Det är frestande att tro att här föreligger något slags samband; att Karl Johan kan ha haft ett finger med i introduktionen av stentryckarkonsten i Norge, på samma sätt som han haft i Sverige. Han kan ha låtit vidtala Fehr, att söka etablera ett stentryckeri i Norge och därefter underrättat höga vederbörande i Kristiania. Ett indicium för en sådan tolkning är Fehrs första bostad i Kristiania; han bor, enligt annonsen i *Christiania IntelligentzSedler,* 18 november 1822, hos statssekreteraren Jörgen Herman Vogt i Rådhusgården. Det förefaller knappast troligt av Vogt normalt upplåt sitt hem för vanliga resande från Sverige, om dessa inte hade något ärende, som rörde rikets angelägenheter – i synnerhet inte i samband med kungens eget besök i landet. Karl Johans intresse även för näringsutvecklingen i Norge talar för en sådan möjlighet. Det saknades i Norge vid denna tid kompetens att massproducera bilder. Innan *Skilling-Magazinet* började ges ut 1835 fanns ingen xylograf i Norge. För att få de bilder, som behövdes, måste man vända sig till ett tryckeri eller gravör utomlands, då i första hand Köpenhamn. Det började kring sekelskiftet 1800 märkas en ökande vetenskaplig aktivitet i Norge och därmed ett behov av egen kapacitet att framställa bilder. Bl.a. fick landet sitt första universitet grundlagt i Kristiania 1811 och omkring 1820 fick Norge i fysikern Christopher Hansteen en forskare med internationellt rykte. Hans undersökningar om jordmagnetismen trycktes på kunglig bekostnad.[3] Enligt Sommerfeldt kan Hansteen vara en av de personer som banade väg för Fehr i Kristiania. Den andre, som hjälpte Fehr i början kan ha varit Gregers Fougner Lundh, – också han en framstående professor. (De första porträtt, som Fehr utförde i Norge, var just dessa två professorers. Hansteens blev färdigt sex veckor efter det att Fehr kommit till Kristiania).[4] Hansteen skulle sedan, så länge han levde, komma att utnyttja den Fehrska officinen i Kristiania, för att illustrera sina vetenskapliga skrifter. Ett tredje professorsporträtt av Fehr var den förste professorns i zoologi i Norge, Jens Rathke, utfört någon gång åren 1822–1824.

Men… Kan det vara precis tvärtom? Att det var Fehr som har sökt närheten till Karl Johan i hopp om att få uppdraget att introducera stentryckarkonsten i Norge. Palmstedt beskriver honom som en skrytsam person; med ett välsmort munläder kan han ha övertalat Vogt att upplåta rum, med hänvisning till sin meritlista, som inbjuden till Stockholm av Karl Johan.

1 Kungen reste från Karlskrona 12/9 1821 för att återvända till Stockholm. Fehr lämnade Karlskrona en vecka senare, *Carlscrona Weckoblad* 19/9 1821. Annons om avresa resp. utpassage.
2 *Morgonbladet,* Kristiania 8/10 1822. Fehr anländ till Kristiania.
3 *Swensk Literatur-Tidning, Bihang* 1820: 4, s. 30. (Bihanget har efter tysk förebild egen paginering).
4 *Norsk biografisk leksikon*. Bd IV. Art. Fehr. Oslo 1929, s. 107f.

Sommerfeldt öppnar i sin studie över klanen Fehr i Norge, för en tredje tolkningsmöjlighet: att det kan ha varit musikhandlaren Lose i Köpenhamn, som gett Fehr idén om en etablering i Norge. Lose hade låtit införa en annons i *Christiania IntelligentzSedler*, 4 februari 1817, vari han erbjöd stentryckeriets tjänster. Nu blev det som bekant för Fehr en sejour i Stockholm m.fl. orter först. Kanske var vistelsen i Stockholm från början bara tänkt som ett mellanspel, innan han begav sig till Norge?

Fehr titulerade sig vid ankomsten till Kristiania 8 oktober 1822 som porträttmålare, men senare också som Professor eller Prof. Litogr. (professor i litografi). Lärartiteln ”professor” därför att han i Kristiania undervisade i teckning och litografi. Fehr gav för detta ändamål ut litograferade förlagor att användas i teckningsundervisningen.

I Norge fick Fehr allmänt understöd, i det att han fick ett lån från Selskabet for Norges Vel på 300 daler specie för inköp av en större press, vilken införskaffades på plats i Köpenhamn.

I januari 1824 annonserades om en vals respektive marsch av Lorentz Wittrup, vilka är de första kända litograferade musikalierna i Norge. En rad stentryck utförda i Norge av Fehr sen. är kända, inte minst porträtt. En kort tid, 1825, har Fehr ombesörjt tryckningen av musikalietidskriften *Den norske Lyra* för Lars Möller Ibsens räkning – den första musikalietidskriften i Norge. Efter svårigheter med tryckningen hos Fehr, ”de Hindringer, som hidtil have fundet Sted med Hensyn til Trykningen”, startade Ibsen ett eget stentryckeri.

I slutet av 1824, efter drygt två år i Norge, lämnade Fehr sen. firman, p.g.a. sjukdom och sonen Gottlieb Louis Fehr fortsatte att driva stentryckeriet. Enligt Aftonbladet i Göteborg 1824 hade verksamheten i Kristiania varit lyckosam (”Sedan hans afflyttning till Chrisiania, der han warit betydligt fruktsam, och haft mycket att göra […]”.[1] Ännu i början av 1830-talet meddelade Fehr senior teckningsundervisning, men i april 1833 synes han vilja lämna Kristiania – eller livet? – i det att han annonserade tack och farväl.[2] Därmed försvinner litografen Friedrich Ludwig Fehr (senior) ur synfältet.

Til de Menneskevenner, som saa godhedsfuld har understøttet mig, aflægger jeg herigjennem min skyldige Tak. *Fehr senior.*

Om Ludwig Fehrs person finns inte mycket noterat i källorna. Carl Palmstedt i Stockholm berättade för vännen Jacob Berzelius i brev till Paris 27 april 1819, att stentryckeriet Fehr & Müller hade upphört genom att Fehr lämnat bolaget. Palmstedt var inte var särskilt imponerad av Fehrs person: ”Fehr måste wara en windig passagerare. Du minns wäl hans choristiska berättelser och hans utbrott af skryt-tyskt konstprat”.[3]

1 *Aftonbladet* (Göteborg) nr 49, 2⁹⁄₄ 1824, ”Något om Stentryckerikonsten i Götheborg”.
2 *Christiania IntelligentzSedler* ⁶⁄₄ 1833 (annons). Det är Kari Michelsen, som först har noterat denna annons. (Michaelsen, Kari, *Musikkhandel i Norge fra begynnelsen til 1909*. Oslo 2010, s. 75).
3 Trofast, Jan (red.), *Brevväxlingen mellan Jöns Jacob Berzelius och Carl Palmstedt*. I. Utg. av KVA. Stockholm 1979, s. 123f.

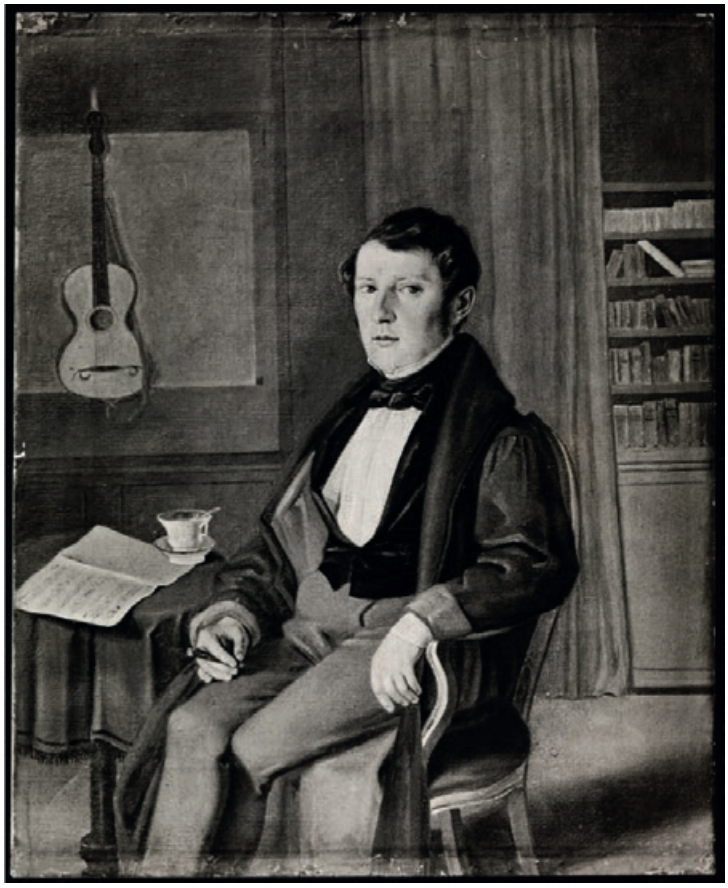

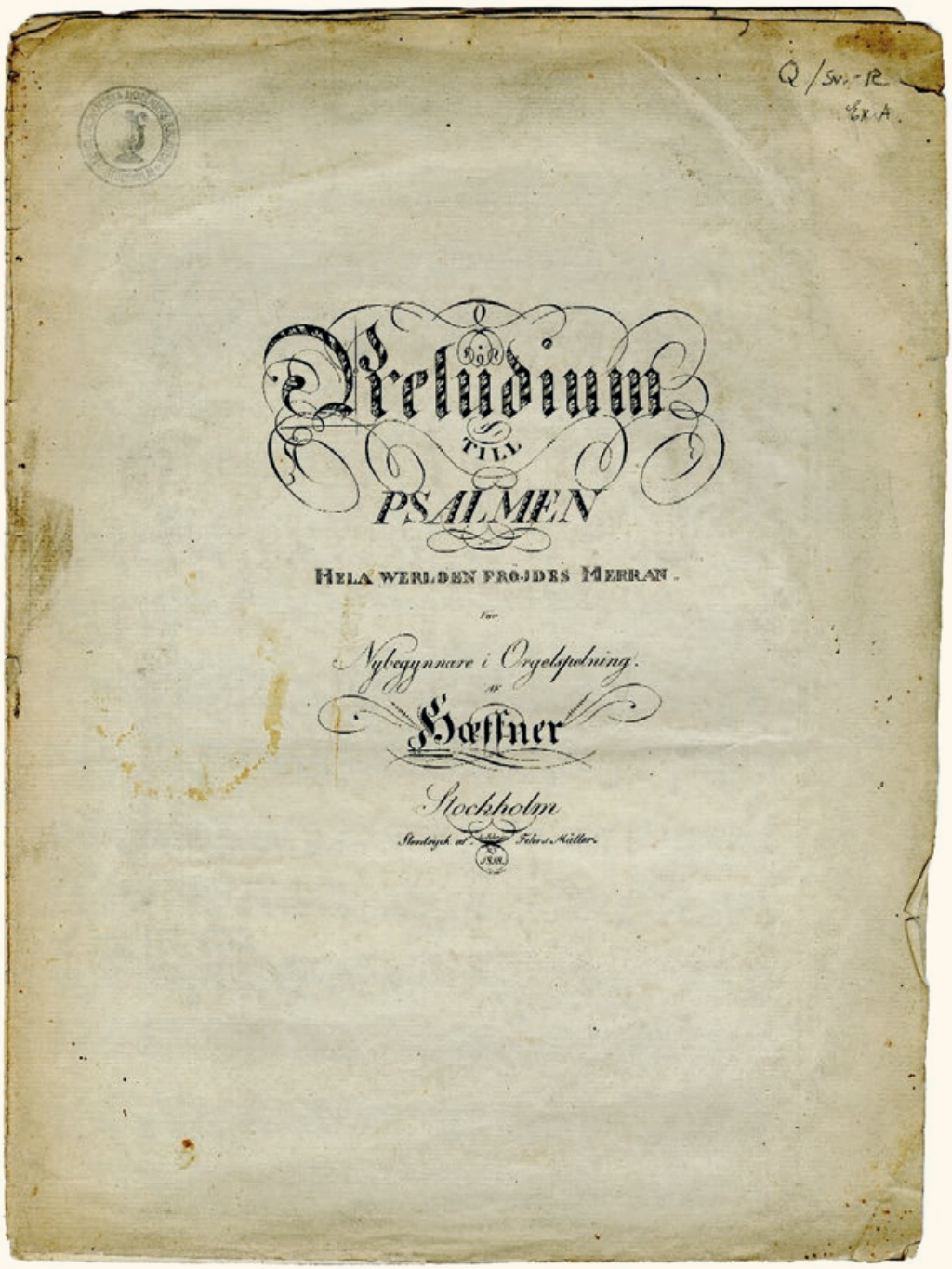
BILD 38 Gottlieb Louis Fehr med den rykande cigarren i handen, som skall ge en bild av ett visst välstånd. Konstnären till den odaterade oljemålningen är okänd. (Av fotot att döma är målningen osignerad). På bordet framför Fehr jun. har placerats ett nothäfte, vilket alluderar till såväl hans musikintresse som till hans yrke som stentryckare av bl.a. musikalier. Fehr jun. har komponerat egna musikstycken. Här en nyreproduktion av gammalt s/v fotografi av oljemålningen, vars lokalisering är okänd. Nasjonalbiblioteket, Oslo. Foto i bildsamlingen. Måtten på oljemålningen okända. Reprofoto: Nasjonalbiblioteket, Oslo.

Gottlieb Louis Fehr

Den till Stockholm medföljande sonen, Gottlieb Ludwig (Louis) (Fehr II eller Fehr junior), var vid ankomsten till Stockholm ännu inte fyllda tjugo år. Han föddes 4 oktober 1798 i Berlin och dog i Kristiania 10 juni 1855. Han efterlämnade då hustru och flera barn.[1] Fehr junior fick arbeta som lärling i stentryckeriet i Stockholm.[2] Han var musikkunnig och har komponerat egen musik. Redan från första verksamhetsåret 1818 i Stockholm finns musik litograferad av honom, med det ovanliga tillägget instoppat i firmeringen ” Fehr jun[ior].” (Bild 39–40).

1 *Paret gifte sig* 1827. (Oslo fylke, Oslo Domkirke. Vår Frelsers menighet. Ministralbok nr 10, 1824–1830, s. 942–943. *Son döpt* 1828 (Oslo fylke. Oslo Domkirke. Vår Frelsers menighet. Ministralbok nr 10, 1824–1830, s. 464–465. Födte og døpte 1829, s. 464–465). *Son född* 1830. (Oslo fylke, Oslo Domkirke. Vår Frelsers menighet. Ministralbok nr 10, 1824–1830). *Dotter född* 1832 (Oslo fylke. Rikshospitalet. Ministralbok nr 1, 1818–1832. Födte og døpte 1832, s. 254–255). *Son döpt* 1844 (Oslo fylke. Aker. Ministralbok nr 19, 1842–1852. Födte og døpte 1844, s. 52. *Hustrun dog* 1869. (Oslo fylke. Grönland. Ministralbok nr 5, 1869–1880. Döde og begravede 1869, s. 335). Samtliga kyrkoböcker elektroniskt tillgängliga: arkivverket.no. □

2 SSA KTL 1819, Kv. Norrbro 5; SSA HL Klara 1819 A I: 22, uppslag 69.

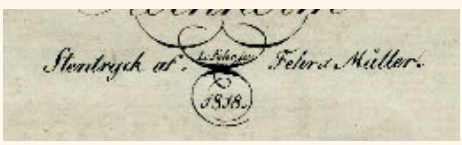

BILD 39–40 *Preludium till Psalmen Hela werlden fröjdes Herran för Nybegynnare i Orgelspelning* [av] *Haeffner.* Stockholm 1818. *Stentryck af Fehr & Müller.* Firmerat Fehr & Müllers stentryckeri med Fehr juniors signering instoppad. Musik- och Teaterbiblioteket, Stockholm. Mått (bild 39): 34 × 25 cm. Foto: Musik- och Teaterbiblioteket.

Sonen Gottlieb Louis (Ludwig) Fehr lämnade Stockholm 3 oktober 1820, alltså nästan ett och ett halvt år efter det att fadern lämnat Fehr & Müllers stentryckeri. Målet för resan var först Köpenhamn, sedan till fadern i Karlskrona, varefter de ämnade bege sig till Kristiania 19 september 1821. Vägen gick först till Göteborg, dit de båda meddelas ha anlänt den 25 september 1821.[1]

Fehr junior omkom, knappt 57 år gammal, 10 juni 1855 i en seglingsolycka. Kroppen återfanns aldrig. Änkan överlevde honom till 1869.

Carl Müller

Müllers namnteckning

Müller skrevs vid ankomsten till Stockholm i december 1817 in som Johan Christopher Müller. Vid kungörandet om firmaändring 1819, undertecknade han annonsen ”J. C. Müller” respektive ”Müller”.[2] Förnamnet ändrades (utan någon officiell registrering) i Sverige till ”Johan Carl Müller”. I kravet, inlämnat till rådhusrätten, i hans egenskap som borgenär i Fabian Holmgréns konkurs 7 augusti 1824 skrevs namnteckningen ”Carl Müller”.[3] Vid giftermålet 30 september 1827 kallades han ”stentryckare Johan Carl Müller”.[4]

Müllers namnteckning vid ankomsten till Sverige har orsakat forskare huvudbry. Vad som faktiskt stod i födelseförsamlingen GrossDedelebens födelsebok var då för dessa forskare okänt. Hultmark hade förgäves letat efter födelseuppgiften i Halberstadt. Alternativa tolkningar har föreslagits, antingen som en felskrivning eller ett språkligt missförstånd vid första inskrivningen eller att Müller ändrat sitt namn som en hyllning till Karl Johan.[5] För andra anteciperar skrivningen vad som komma skulle, i det att Müller spårlöst försvinner 1830; underförstått att Müller skulle haft en tvivelaktig karaktär och att denna avspeglades redan genom en bedräglig namnteckning vid ankomsten.[6]

1 *Götheborgs Tidningar* nr 111, 25/9 1821, s. 1f. Anmälte Resande.
2 *IT* 3/8 1819, s. 8. (Även 13/8 1819, s. 7, 24/8 1819, s. 6 och 27/8 1819, s. 4).
3 SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10, s. 369.
4 SSA Lysnings- och vigselböcker 1740–1861, Bd 6, s. 218, nr 16. Vigseln ägde rum 30/9 1827.
5 Wiberg II. – Det finns otaliga exempel på vad detta namnmode. Här två exempel: ”Engelsmannen herr Lloyd”, som skillingtrycket benämnde honom (Llewellyn Lloyd), lät sin son få namn efter Karl Johan, dock i engelsk tappning: Charles John. Skulptören och medaljgravören Johan Salmson), kusin till litografen Axel Jakob Salmson, hette från början Isac, vilket vid kristendopet ändrades till Johan. 1820 flyttade han till Paris och kallade sig då Jean Baptiste. (Uppgift från Britta Wrååk, f. Salmson, Södertälje).
6 ”Vad slutligen den mannen beträffar, som beklädde den ingalunda oviktiga sysslan som litografisk tryckare, så uppgav han som sitt namn Johan Christoffer Müller, men man har anledning ifrågasätta riktigheten härav, […].” Jungmarker, Gunnar, Från den svenska litografiens inkunabeltid. *Konsthistorisk tidskrift* 14(1945): 1, s. 13. (Jungmarker hänvisar till KB Hultmarks arkiv. – Hultmark skriver Johan Christoffer Möller – en uppgift delvis hämtad från SSA A I: 22. Klara församlings kyrkoarkiv. HL 1819–1821, s. 69). – Den lärde ”gubben Osberg” (1813–1892) i Lund, skrev i sina anteckningar: ”Lithographien blev först i början av 1820–talet af tysken J. Müller införd till Stockholm.” Osbergs information om stentryckare i Stockholm kan härledas till en av Müllers första elever, Jakob Magnusson. Osberg, Nils Petter, *Lundaminnen från 1820–, 30– och 40–talen,* utg. av Carlquist, Gunnar. Lund 1927, s. 33. Osberg torde ha fått sin information av stentryckaren Magnus Körner i Lund, som hade arbetat i stentryckeri i Stockholm.

Namnändringen har Müller gjort omgående, när han kom till Sverige. Han hade döpts till *Johann Christoph*[er]. Han uppgav först sitt rätta namn vid det första mötet med den svenska inskrivningsmyndigheten; Christoph var ingen felskrivning eller namnförfalskning. Tolkningen att Müller bytt Christopher mot Carl, som en hyllning till Karl Johan, förefaller rimlig.[1] Det är också som *Carl Müller* han sedan oftast kommunicerade med myndigheterna och signerade sina stentryck, exempelvis vid kontraktskrivandet med Johanna Östergren.[2] I den provisoriska adresskalendern för *1823,* till vilken de införda själva fick lämna uppgifter, står: ”Müller, Carl, Stentryckare, Norr, Gamla Norrbro, Qv. Norrbro, Nº 5.”[3]

Müllers bakgrund

Carl Müller föddes i GrossDedeleben, nära Halberstadt, i hjärtat av Tyskland, (dåvarande Preussen) 5 oktober 1778.[4] Han var således 40 år gammal, när han kom till Stockholm. Han var son till mjölnaren vid Osterroths kvarn, Johann Joachim Friedrich Müller och dennes hustru Anna Catharine, född Schmidt.[5] Yrket hade enligt sedvänja bestämt familjenamnet. Faderns dödsdatum är okänt.[6] Sannolikt har kvarnen sålts eller lämnats i samband med faderns död. Modern är vid sin död 1809 antecknad som änka.[7]

Carl Müller hade, enligt egen utsago, lärt stentryckarkonsten hos Senefelder i München ”en längre tid” och därefter varit engagerad vid det *Lithographiska Institutet* i Berlin. [8]

Berlin var sedan århundraden ett tryckericentrum. Stentryckarkonsten infördes i Berlin 1803/1804 av en konstnär vid drottning Louise av Preussens hov, Wilhelm Reuter[9] Han hade introducerats 1803 i stentryckarkonsten bl.a. av François Johannot i Darmstadt, (som i sin tur lärt konsten hos Johann André i Offenbach) och Reuter hade fortbildat sig i Paris. Med stöd av kung Fredrik Wilhelm III startade han ett stentryckeri i Berlin. Reuter var flitig vid stenen – ett hundratal litografier av honom är kända och

1 Wiberg II, not 16.
2 SSA Mag. o. RR:s arkiv. 1636–1849. A 17: 3. Protokoll ang. bolag och firmor 1826–1839, 2⁰/₈ 1827.
3 *Stockholms Provisoriska Adress-Lexicon för År 1823*. Stockholm 1823, med supplement. Stockholm 1823. Föregångaren till denna adresskalender var 1787 års vägvisare i Stockholm. (www.litteraturbanken.se). Sedan skulle det dröja till 1834 innan en ny kalender kom.
4 SSA ML Klara församling 1830: 71, Carl Müller.
5 Dedelebens kyrkoarkiv, Richtiges Kirchen Register aller geborenen zu Groß Dedeleben, [Födelsebok], 1778, s. 9, nr 18. Fem dagar gammal döptes Carl Müller av den lutherske församlingsprästen, kyrkoherde Georg Friedrich Haussmann och fick i närvaro av sex faddrar och vittnen dopnamnet Johann Christoph.
6 Uppgifter ur Dedelebens kyrkoarkiv vänligen meddelade av styrelseordföranden i Dedelebens Pfarr– und Heimatmuseum, Uwe Krebs.
7 Carl Müllers mor hyrde då hos Andreas Freisen på Wrampens gård. Hon dog, 62 år gammal av bröstlidande, 2 februari 1809, och begrovs tre dagar senare. Dedelebens kyrkoarkiv, Sterberegister [Dödbok] 1809, s. 195 nr 3.
8 RA Handels- och Finansexp ingående diarium ³⁰/₄ 1830: 432. (Carl Müllers ansökan om lån ur Manufakturdiskontfonden för etablering av zinktryckeri).
9 Gräff, Walter, *Die Einführung der Lithographie in Frankreich. Eine kunstgeschichtliche Untersuchung.* Heidelberg 1906, s. 7, not 1. – Friedländer anger 1803 som årtal. Friedländer, Max I., *Die Lithographie.* Berlin 1922, s. 18. – Hoffmann, Paul, *Wilhelm Reuter. Ein Beitrag zur Geschichte der Lithographie.* Berlin 1924.

han uppmuntrade andra konstnärer att pröva den nya konstformen.[1] Reuters intresse var framför allt den konstnärliga litografin, men han var också intresserad av att utveckla stentryckarpressen.[2]

Det första i kommersiell mening litografiska tryckeriet i Berlin var emellertid inte Reuters, utan hovboktryckare Georg Jakob Deckers från 1809, med en stentryckspress från München.[3] Reuter och Decker slog sig samman 1816, samma år som en major von Reiche startade ett litografiskt institut – det stentryckeri som Fehr arbetat i.[4] När Müller anger ett litografiskt institut, som sin tidigare arbetsgivare, är det sannolikt just von Reiches inrättning som avses.[5] Reiche har för övrigt, 1819, framställt den första helt igenom litograferade boken, signerad ”LvR”.[6]

Müller var skriven i Berlin, när han begav sig till Stockholm i december 1817.[7] Inför lysningen i Stockholm intygade kyrkoherden i Tyska kyrkan, den boksynte Anton Lüdeke, att ”Johan Carl Müller” hörde till församlingen, ”till hvilken han [Carl Müller] ordentligen håller sig och tid efter annan begått Herrens heliga Nattvard.”[8] Müller hörde således till lutherska kyrkan.

Müller uppgav 1830 att han en längre tid arbetat hos Senefelder i München, men inte när eller hur länge.[9] Han kan ha besökt München redan innan Senefelder upprättade sin officin där 1806, men troligare är att det är vid en senare tidpunkt när Senefelder och hans medhjälpare hade större möjligheter att ta emot den ström av besökare som sökte sig till München. Ett rimligt antagande är att det är i samband med att fadern dör som Müller söker sin lycka som stentryckare.

Senefelder och framför allt hans bröder och andra i kretsen kring honom delade med sig av sina kunskaper till de många tillresande.[10] Denna beredvillighet att lära ut

1 Enligt *Early lithography 1800–1840,* Brown university, (USA) 1968, nr 126/127, tryckte Reuter o. 150 litografier.
2 Ibid. – Aufseesser, Julius, Die Entwicklung der künstlerischen Lithographie in Berlin. *Zeitschrift für Bücherfreunde* 4: 2(1900/1901), s. 294.
3 Weber, Wilhelm, *History of lithography.* London 1966, s. 40.
4 ”F. Fehr” anges som upphovsman till ett blad i en mapp som Ludwig von Reiche gav ut i Berlin. (Aufseesser, Julius, Die Entwicklung der künstlerischen Lithographie in Berlin. *Zeitschrift für Bücherfreunde* 4: 2(1900/1901), s. 294.
5 Ludwig von Reiches stentryckeri inordnades för kartframställning någon gång 1817 – 1820 under den preussiska generalstaben, som i sin tur lydde under Krigsministeriet. (Reinhard, Otto F., 100 Jahre Steindruck in Berlin 1804–1904. *Buch- und Werbedruck* 1933, s. 319).
6 Förster, Friedrich. *Einleitung in die allgemeine Erdkunde mit einer Vorschule der Feldkunde.* Verb. Auflage. Vollständig lithographierter Text. Berlin 1819. – Dussler, Luitpold, *Die Incunabeln der deutschen Lithographie (1796–1821).* Heidelberg 1955, s. 206, p. 5. ”Das erste vollständig lithographierte Buch.” – *Winkler, R[olf] Arnim, Die Frühzeit der deutschen Lithographie.* München 1975. – Den första bok med litograferade illustrationer kom redan 1809. (Schwarz, Heinrich, Der Almanach für Damen auf das Jahr 1809. Das erste Buch mit lithographischen Illustrationen. *Zeitschrift für Bücherfreunde.* Neue Folge. 26(1928): 3, s. 44–49).
7 SSA Överståthållareämbetets arkiv. Diarium för utländningar 1817–1821.
8 Boksyntheten framgår av Bokauktion 1840 efter teologie doktor J. A. Lüdeke. (*Nordisk Boktryckarekonst 6* (1905), s. 57).
9 RA Skrivelser till Kongl. Maj:t: Kommerskollegium till Kongl. Maj:t 5/7 1830. Carl Müllers ansökan om lån till ett zinktryckeri.
10 Zimmerman, E[rnst], *Geschichte der Lithographie in Hamburg.* Hamburg 1896, s. 9.

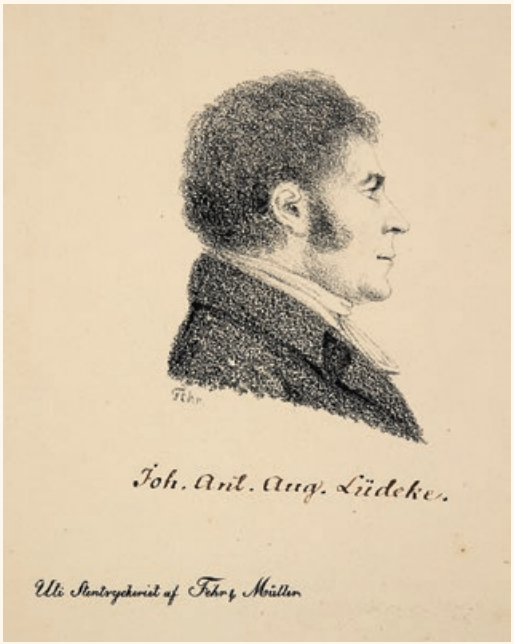

BILD 41 Tyska församlingens kyrkoherde, Johan Anton Lüdeke. Kritlitografi av Ludwig Fehr tryckt hos Fehr & Müllers stentryckeri 1818. Porträttet såldes till förmån för Tyska församlingens fattiga för 16 sk och kunde köpas hos ”Fehr & Müller uti Huset Nº 5 på Norrbro”.[1]
Museiverket, Helsingfors, Finland, Wadströmska/ Antellska samlingarna 10 001: 310.
Arkmått: 20.9 × 15.1 cm. (Bilden beskuren).
Foto: Markku Haverinen, Museiverket, Helsingfors.

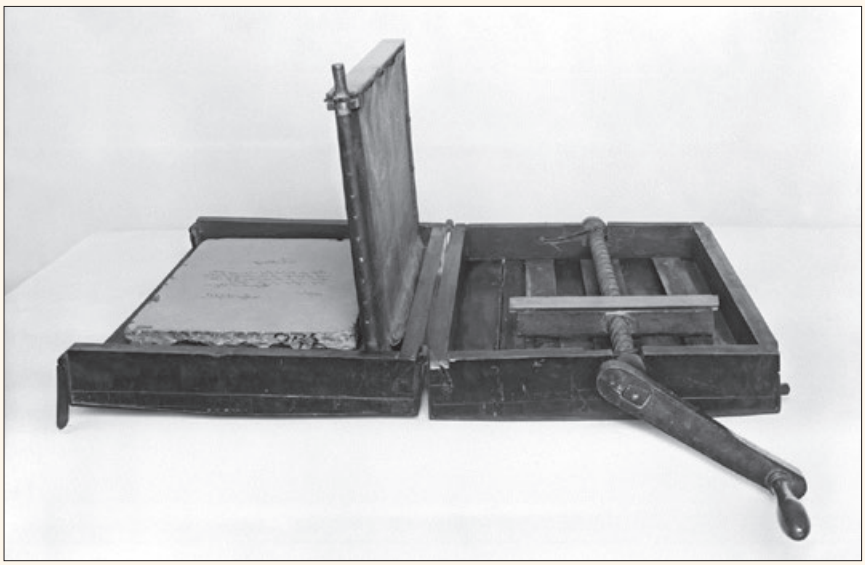

BILD 42 Senefelders mobila stentryckspress i trä konstruerad 1818. Möjligen är det en liknande som Fehr haft med sig till Stockholm på sina resor runt Sverige och på resan till Göteborg och Kristiania. Detta är Senefelders egen sista handpress. På stenen en handskrift av Senefelder från o. 1820. (Spegelvänd skrift).
Deutsches Museum, München. Tyskland. RO344- 10.
Mått: Ca 43.2 × 58.4 cm (hopslagen låda).[2]
Foto: Deutsches museum, München.

1 *SDA* ⅘ 1818, s. 5.
2 Twyman, Michael, The Lithographic Hand Press 1796–1850. *Journal of the Printing Historical Society* 1967: 3, s. 37ff.

stentryckarkonsten blev tidigt känd långt utanför stadens gränser.[1] Eftersom en rad konstnärer, som nyss själva lärt sig litografera, ofta noga vaktade sina dyrbara materiel och inte gärna delade med sig av de egna förråden av kemiska ingredienser, styrde istället många lärvilliga stegen direkt till München.[2]

De litografiska tryckpressarna

Utöver förvärvad hantverksskicklighet var det självklart värdefullt för Müllers kommande värv i Sverige att han på plats i München fått kännedom om var och hur han kunde anskaffa nödig materiel för verksamheten. Inte minst viktigt var att ingående lära känna pressens konstruktion. Senefelders stentryckeri i München drevs med fem stentryckspressar.[3] Den mobila press, som Fehr och Müller haft med sig till Stockholm är sannolikt inhandlad hos Senefelder eller tillverkad efter hans ritning. (Bild 182). Härutöver bör Müller haft ritningar på en eller flera golvpressar med sig i bagaget från München.

Den första stjärnpressen för stentryck hade konstruerats o. 1805 av Herman Joseph Mitterer, ledare för en konstskola i München.[4] Pressen fick sitt namn efter det stjärnformade, handdrivna svänghjulet. Den litografiska stjärnpressen är inte ensam om benämningen ”stjärnpress”; den förekommer också i samband med koppartryckspressar försedda med stjärnhjul, liksom det redan på 1600-talet fanns handpressar för boktryckarna med liknande handhjul. I Stockholm vid 1800-talets början var det emellertid bara fråga om den litografiska cylinderpress, som Mitterer konstruerat och som var en avsevärd förbättring jämfört med Senefelders första press, stångpressen, där stenen låg stilla på tryckbädden. Stångpressen kunde, enligt Senefelder, betjänad av två tryckare, klara upp till ”några hundra” avtryck per dag.[5] Förbättringen med stjärnpressen låg inte så mycket i att man kunde trycka snabbare, utan i att det inte gick åt så mycket mänsklig kraft och att man kunde öka formatstorleken.[6] I stjärnpressen var stenen rörlig och fick successivt exakt det höga tryck på papperet som erfordrades. Alltefter tjocklek kunde stenen höjas eller sänkas. Större handdragna litografiska pressar i järn utvecklades först senare (Leipzig omkring 1855), strax efter det att den litografiska snällpressen utvecklats (Wien 1851).[7]

1 Det är omvittnat att Senefelder under Londonbesöket 1800/1801 lärde den schweiziske konstnären Conrad Gessner att teckna på stenen. Gessners stentryck från 1801 anses vara de första exemplen på kritlitografi (crayonlitografi) i England. Godfrey, Richard T., *Printmaking in Britain.* Oxford 1978, s. 85.
2 Godfrey, Richard T., *Printmaking in Britain.* Oxford 1978. s. 86.
3 Twyman, Michael, *Lithography 1800–1850.* London 1970, s. 16.
4 Ibid., s. 19ff.
5 Stümpel, Rolf, Die Revolutionierung der Buchherstellung. *Buchhandelsgeschichte* 1987: 1, s. B64.
6 Goodman, Jos[eph], The evolution of lithographic printing machinery. *The Penrose's pictorial annual.* 9(1904/1905), s. 42.
7 Stümpel, Rolf, Die Revolutionierung der Buchherstellung. *Buchhandelsgeschichte* 1987: 1, s. B64. – Att den kallades ”snällpress” implicerade inte automatiskt att pressen skulle ha drivits med annat än handkraft. Så sent som 1885 sålde litografen August Schumburg tre stentryckssnällpressar, som alla uttryckligen sägs ha drivits med handkraft. (*DN* 28/3 1885, s. 3. Annons).

BILD 43 Stångpressen eller rivarpressen var en stentryckspress, ca 2.90 m hög, som Senefelder själv konstruerat (1797) och som han ansåg vara den första press han kunnat bruka med framgång.[1] Den här avbildade pressen, byggd i trä, är en av de ytterst få av de tidiga stentryckspressarna, som ännu finns bevarade. 1818, när Senefelder skrev sin lärobok, var pressen i arbete, särskilt för brådskande arbeten.[2]

Principen för stångpressen är densamma som när tryckaren gnuggar papperet mot stenen. Det fuktade papperet läggs på stenen och täcks av däckeln, (den nedfällbara ramen). Den ledade rivaren i nedre delen av den hängande stången, trycks mot däckeln med en smal strimma tryckkraft åt gången, successivt över hela stenen, medan stentryckaren trampar på fotbrädan. Tryckkraften är ca tre ton. Vid ett tillfälle välte pressen över Senefelder. Han måtte då inte ha förankrat den i taket. Deutsches Museum, München. Tyskland. RO514-4. (Inv. nr: 1906/43 401). Foto: Deutsches Museum, München.

BILD 44 Stångpress i arbete. Målning av Ernest Fuhr, ”The Birth of Lithography” framställd 1913 på uppdrag av The Fuchs & Lang Manufacturing Company – en stor materiel-leverantör till litografiska tryckerier i USA redan under tidigt 1900-tal. I bakgrunden syns delar av stenbiblioteket. Ur *National Lithographer*, New York, 1921.[3] Foto: Michael P. Kerry, Preservation Department, The University of Chicago Library, Chicago.

1 Ferchl, Franz Maria, (Herausg.), *Geschichte der Errichtung der Ersten Lithographischen Kunstanstalt*. München 1862, s. 31.
2 Senefelder, Alois, *Vollständiges Lehrbuch der Steindruckerey*. München & Wien 1818, s. 237. Jfr Reps, John W., *Views and viewsmakers of urban America*, Kap. 4: Changing technology. Improvements in Lithographic Printing. Columbia, Mmissouri, USA, 1984, s. 32ff.
3 Några nummer av *The National Lithographer* finns (20/1 2018) tillgängliga elektroniskt. www.babel.haithi.trust.org. Bilden återfinns exempelvis i 23(1916): Febr.

BILD 45 Deutsche Bundespost, i dåvarande Väst-Tyskland, hyllade 1972 Senefelders uppfinning med bilden av en rullpress eller cylinderpress med drivhjul i form av en stjärna, *stjärnpressen*, efter en bild hämtad från Senefelders lärobok. Det är en modifierad koppartryckspress, som Senefelder har använt.[1] Bundespost har tillåtit sig att förändra teckningen från 1818 något i det att man bytte ut Senefelders bild på stenen mot ett ark med årtal. Man tog då årtalet 1797 som utgångspunkt för firandet av 175 års plantryck.

På rullpressen var stenen rörlig. Stenen lades på en kärra, däckeln fälldes ihop över stenen och stenkärran drogs mellan de båda rörliga cylindrarna. Drivkraften var det handdrivna stjärnhjulet eller ett handtag, som fälldes ner.[2]

Carl Müller måste under sin vistelse i München ha lärt sig hantera flera typer av stentryckspressar. Kan det ha varit en stjärnpress, som Müller använde sig av i Stockholm, utöver den mobila handpressen? Genom inventarieförteckningar är det känt att både Mannerhjerta och Löwstädt har använt sig av en stjärnpress. Att denna presstyp fick stor spridning även i Norden, bekräftas av den danska bilden från 1832 på en stentryckare i arbete, (bild 22), där en liknande press visas.
Privat ägo.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

BILD 46 Stentryckspress presenterad i Boyes magasin 1819 efter förebild i Senefelders lärobok. Boye skriver i samma nummer att stjärnpressen ansågs vara ”den bästa pressen”. Den press han avbildar är denna variant av rivarepressen med rörlig bädd och försedd med vev istället för stjärnhjul. Modellen konstruerades av Senefelders vän Herman Mitterer med stångpressen och kopparpressen som förebild. Det var en sådan press Heinrich von Rapp presenterade i sin beskrivning av stentrycket. Det var en press av detta slag, som De Serres såg i München 1810.[3]
Lunds universitetsbibliotek.
Boksidans mått: 27 × 20.5 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

1 Münch, Roger, Invention, Innovation und Diffusion. *Geschichte der Lithographie und Steindrucktechnik. 1971–2011*. Frankfurt am Main 2011, s. 63.
2 Twyman, Michael, The Lithographic Hand Press 1796–1850. *Journal of the Printing Historical Society* 1967: 3, s. 416f.
3 Twyman, Michael, The Lithographic Hand Press 1796–1850. *Journal of the Printing Historical Society*. 1967: 3, s. 17f

BILD 47 Norrbro, slutet av 1700-talet. Detalj av lavyren ”Utsikt mot Riddarholmskyrkan från Helgeandsholmen” med en del av norra delen av Helgeandsholmen troligen av Stockholmsarkitekten Erik Palmstedt.[1] Från Norrmalmstorg (nuvarande Gustav Adolfs Torg) gick Gamla Norrbro, som fick sin fortsättning av gatan tvärsöver holmen till bron, som ledde över till Gamla stan. Stenarna i förgrunden hör till huset under byggnad, idag känt som Arvfurstens palats vid Gustav Adolfs Torg. Husraden till höger på ”Norrbrogatan” syns i sammanpressat perspektiv. Pilen utvisar hus nr 5 på Helgeandsholmens västra sida där stentryckarna Fehr och Müller installerades. Lavyren är gjord ett par decennier före deras ankomst, men ger en god uppfattning om det liv och den rörelse, som ägde rum på holmen under deras tid.
Uppsala universitetsbibliotek. Handskrifts- och musiksamlingarna Inv. nr 38 786.
Lavyren som helhet mäter 99 × 47.5 cm.
Reprofoto efter Ohlmarks, Åke m.fl., *Boken om Gamla Stan*. 1953: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

BILD 48 Norrbro 1839, (detalj). Att inte mycket hade förändrats på Norrbro sedan Palmstedt tecknade sin bild kring sekelskiftet 1800, visar Carl Johan Billmark i sin skiss till en panoramabild.

Några andra bygglovsritningar från husets innandöme finns inte bevarade än ett par rörande inredning av några vindsrum från 1850-talet.[2] På gården väster om huset nr 5 fanns en låg uthuslänga.
Nationalmuseum, Stockholm.
Foto: Nationalmuseum.

1 Bilden återgiven i Ohlmarks, Åke m.fl., *Boken om Gamla Stan, En jubileumsskrift*. Stockholm 1953, s. 230.
2 SSA Äldre bygglovsritningar 1852: 306, resp. 1852: 307.

Stentryckeriet Fehr & Müller etableras

Det tog några månader för de två stentryckarna Ludwig Fehr och Carl Müller att anskaffa och installera utrustning i stentryckeriet och att invänta tillstånd att få trycka musikalier.[1] Omvärlden följde Fehr & Müllers etablering i Stockholm med intresse. ”Herrar Fehr & Müller hafwa nyligen i Stockholm inrättat ett Stentryckeri, hwarifrån redan tämmeligen wackra stycken finnas i Allmänhetens hand”.[2] Samarbetet mellan Fehr och Müller skulle komma att vara ca ett år. Fehrs son, Louis Fehr, kom därefter att stanna ytterligare halvannat år hos Müller i Stockholm efter det att fadern rest. Arrangemanget med sonens kvarblivande talar för att Fehrs uppbrott från stentryckeriet skedde i bästa sämja mellan de båda kompanjonerna.

Lokalerna på Norrbro 5 hade tidigare använts för att ge rum för resande – en verksamhet som avslutades i oktober 1817. Istället installerades stentryckeri och poliskammare i huset.[3] Poliser skulle alltid finnas till hands för allmänheten.[4] (Poliskammaren disponerade lokal med ingång ”till wänster i Portgången”, varför stentryckeriet kan antages då ha varit till höger).[5] Möjligen har tid behövts för att ställa lokalerna i ordning. En avisering i *Allmänna Journalen* tyder på det:

> *Sedan numera det Lithographiska eller Sten-Tryckeriet fått sin bestämda lokal på nedre botten af Huset N:o 5 å gamla Norrbro och blifvit förökt med 2:ne nya större pressar* […].[6]

Tryckeriet hade således därefter minst tre pressar, varav två stora. Möjligen räknas den medhavda mobila pressen som den tredje lilla pressen – den press Fehr sedan använde på sina resor.

Om arbetet i tryckeriet på Helgeandsholmen under denna första tid är inte mycket känt utöver vad vi kan utläsa av de tryck som producerats. Arbetet har i huvudsak fördelats mellan Fehr och Müller på teckning/litografering respektive tryckning, dvs. att Fehr senior har tecknat på stenarna och Müller har lett tryckningsarbetet. Fehr junior och tillfällig arbetskraft har varit de som kunde notera musik. Härutöver har man haft unga medhjälpare som lärlingar, samt säkert också kvinnor till hjälp med olika sysslor. Från lokalerna på Norrbro såldes – åtminstone tillfälligtvis – tryck från det egna stentryckeriet.[7]

1 Uppgifter om Carl Müllers person se nedan.
2 *Åbo Allmänna Tidning* (nr 140), 1/12 1818, s. 1f.: ”Underrättelse om denna interessanta konst [Lithographie eller Stentryck], som ehuru redan införd äfwen bland wåra närmaste grannar, dock ännu höljes af någon hemlighetsfullhet”. Ett halvår tidigare hade tidningen aviserat Müllers porträtt av Oskar.
3 Staf, Nils, *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850*. Stockholm 1950, s. 482.
DA 4/9 1818, s. 3 (Om Poliskammarens flyttning).
4 *Stockholms Dagblad* 20/11 1824, s. 2.
5 *DA* 4/9 1818, s. 3. Som Kongl. Police-Kammaren nu kommer att flyttas till […].
6 *Allmänna Journalen* nr 157, 13/7 1818, [s. 4].
7 *DA* 15/6 1820, s. 3. ”Från Stentryckeriet är utkommet och säljes på stället, uti Huset N:o 5 wid gamla Norrbro, samt uti Östergréns Musik– och Bokhandel […]”.

Det stentryckta omslaget till Boyes Magasin, där man för hand har fyllt i årtal och häftesnummer genom att radera och göra ändringar på papperet, visar att stenen inte har sparats för tryckning av kommande omslag. Istället har man från början tryckt upp så många omslag som man trodde sig behöva. Inte heller har tryckstenarna för planscher till tidskriften sparats för eventuella nytryck.[1] Redan under första utgivningsåret kom sex häften av magasinet.[2]

Från allra första början var beställningstrycket grunden för stentryckeriets ekonomi. Tidigt utkristalliserades de produktområden som verksamheten kom att inriktas på. Sammantaget ges en diversifierad bild av musikalier, porträtt, konstnärliga bilder, planschtryck för insättning i böcker, diverse tryck som sällskapsspel, och liknande, men också någon enstaka gång barnböcker eller tryck för statsförvaltningens behov. En avisering i juli 1819 i Åbo visar på bredden av verksamheten: ”H. K. H. Kronprinsen i Swerige Oscars Porträtt i Stentryck af C. Müller, säljes på Boklådan i Stora Kyrkogatan à 3 Rub[el] Banko Assignationer”.[3] Samtidigt såldes: ”Frågor och Swar med illuminerade Figurer – Måsleken, Sällskapsspel med gravurer – Chinesiska Figur- och Gåt-Spel med Beskrifningar och Brickor”.[4] Sällskapsspel och spelkort blev sedan en återkommande produkt.[5]

I hur stor utsträckning stentryckeriet förmådde, att göra sina tjänster gällande som beställningstryckeri för vardagstryck (visitkort, exlibris[6] etiketter, symönster,[7] fakturor m.m.) redan under första åren går inte att fastställa. Exempel på sådana objekt pekar emellertid på att olika vardagstryck gjordes redan tidigt och visar på stor kreativitet. Vid en auktion i Stockholm 2010 såldes en ”Anteckningsbok och almanacka” med rörliga delar och en klädlista i stentryck av Carl Müller, vilken i katalogen daterades till ca 1820.[8] Dagarna på almanackan kan emellertid precisera året till 1825.[9] Sådana föremål har i mycket liten utsträckning bevarats till eftervärlden. Det kan vara sådana vardagstryck

1 Att inga stenar sparats framgår av Boyes meddelande till allmänheten i *IT* 3/8 1819: ”Af Konst– och NyhetsMagasinets Andra Årgång är Första Häftet utkommet, och innehåller […]. Hrr Commissionairer anmodas att ofördröjeligen insända ännu felande Förteckningar på behöfligt antal Exemplar, emedan Upplagans storlek bestämmes af Prenumeraternas myckenhet, Till swar å flera förfrågningar om Exemplar af Första Årgången, få wi lemna, att inga completta Exemplar deraf mera finnas. Några särskilta Häften äro dock att tillgå”.

2 *DA* 1/12 1818, s. 3. Sjätte häftet av Boyes Magasin utkommet.

3 I fredsuppgörelsen 1812 mellan Sverige och Ryssland bestämdes att 1 silverrubel skulle motsvara 1 rd 2 skilling riksgälds. (Arfwidsson, Adolph Ivar, *I Anledning af skriften: Om Allians-Tractaten emellan Sverige och Ryssland År 1812*. Stockholm 1838, s. 34). I brist på utestående betalningsmedel när de svenska myntslagen i Finland fasades ut, tillkom sedan de av finska banker utfärdade bankassignationerna. 1 silverrubel motsvarade 3½ Rubel Bank–Assignationer. (Georgii, J. F., *Handbok i handelsvetenskapernas alla särskilte grenar*. Stockholm 1859, s. 137). Stentrycket kunde således inhandlas för ca 1 rd riksgälds/st.

4 *Åbo Allmänna Tidning* (nr 80), 13/7 1819, s. 6.

5 *SDA* 12/12 1823, s. 6: ”Från Stentryckeriet. Quodlibeter eller nya Spelkort för alla Stånd och åldrar.” Ibid. Hästbåten ett Sällskapsspel.

6 Carl Müller utförde ett exlibris för Gustaf Piper, Hedensbergs herrgård i Västmanland. (Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris*. III. Stockholm 1904, s. 201, med bifogad plansch).

7 *PoIT* 6/2 1827; 10/2 1827: ”Första Häftet af Symönster à 16 sk B:co”.

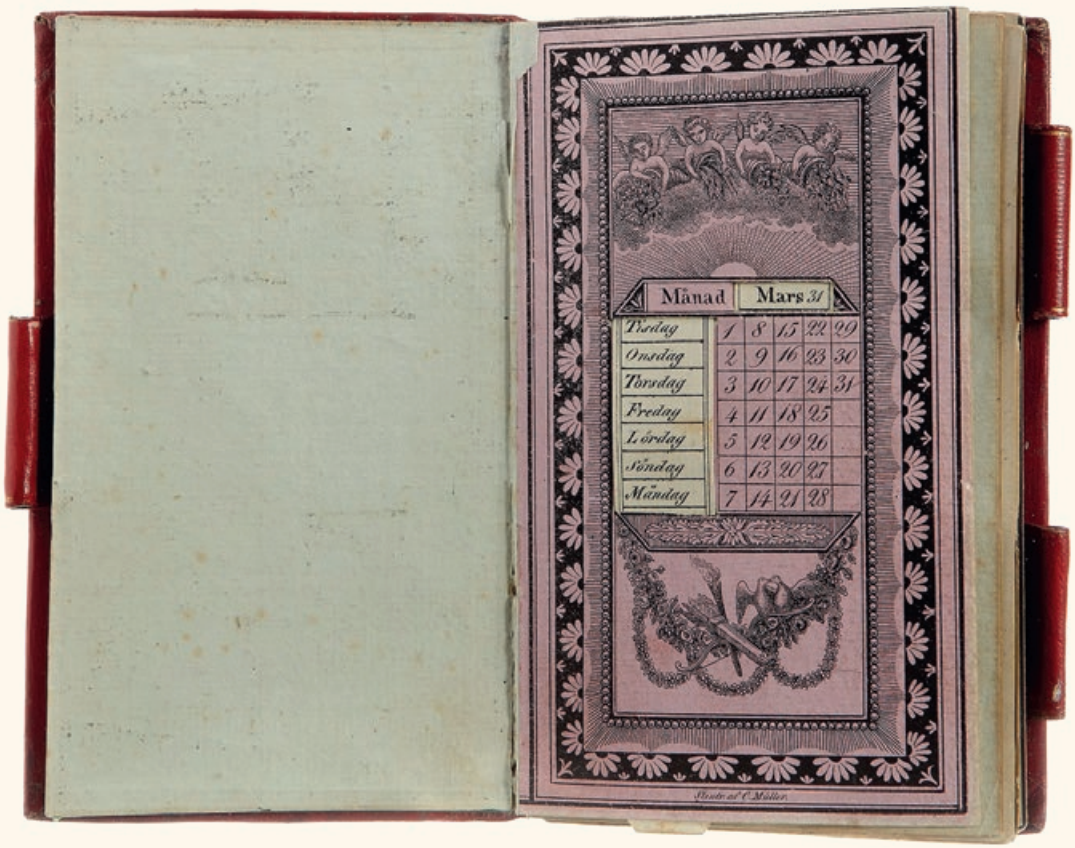
8 Stockholms auktionsverk, Katalog 30/3 2010, nr 3900. (Slutpris: 2 700 kr).

9 *Evighetskalender:* www.angelfire.com/animae6/jamesgoerke/Evighetskalender.html. 4/9 2018.

BILD 49 Handkolorerat ”kinesiskt gåtspel” infört i Boyes Magasins första årgång, 1818. Sådana ”gåtspel” såldes också som separattryck. Lunds universitetsbibliotek. Boksidans mått: 27 × 20.5 cm
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

BILD 50 Anteckningsbok med almanacka i oktavformat från 1825 med två litograferade blad med rörliga delar tryckta på tjockt papper hos Carl Müller. Bilden visar det första bladet. I slutet av boken, efter ett antal sidor för anteckningar, sitter det andra stentryckta bladet, en klädlista. Anteckningsboken låstes genom att sticka in en penna i de tre rörflikarna. Stockholms auktionsverk, auktion 30 mars 2010, nr 3900.
Foto: Stockholms auktionsverk.

det är fråga om när Carl Müller har krav i kramhandlerskan Gustava Carlströms (artisten Carl Fredric Vougts hustru) konkurs 1827.[1]

Almanackans titelblad har en kontratryckt blombård. (Jfr bild 69).

Stentryckta bokomslag utan text fanns redan 1819 med bland utförda uppdrag, som ett alternativ till det äldre bruket av gråpappers- eller kolorerade omslag. (Bild 51).

BILD 51 Litograferat omslag till *Tessin och Tessiniana. Biographie med Anecdoter och Reflexioner Samlade utur framledne Riks-Rådet m.m. Grefve C. G. Tessins Egenhändiga Manuscripter.* Utgiven av Fr. W. von Ehrenheim. Stockholm 1819. Inlaga och extra titelblad tryckt hos Imnelius i Stockholm.[2]

Sedan slutet av 1700-talet fanns en förkärlek för vad man kallade etruskisk stil, som här tog sig uttryck i den dekorativa bården på såväl fram- och baksida som på rygg.[3] Stilen hade utvecklats i England under senare hälften av 1700-talet efter att antikfynd hade gjorts i syd-Italien.[4]
Privat ägo.
Mått: o. 22 × 14 cm.
Foto: Lars Paulsrud, Stockholm.

1 SSA A 4a. Mag. o. RR:s arkiv. 1829. Vol. 117 (Protokoll). Ser. F 6a 1829, vol. 1209. (Akten). Konkursprotokoll 26/9 1827, för artisten Carl Fredric Vougt. (Tillgång: 245 rd rgs, skuld: 1 492 rd rgs. *DA* 6/10 1827, s. 3). Konkursmassan för Vougts hustru, Christina Gustafva Carlström hade i sin tur krav i Müllers konkurs för en långschal och ett par strumpor. SSA Mag. o. RR:s arkiv Protokoll och Domar i konkursmål 16/1 1832. Carl Müllers konkurs, libell 32.

2 *Tessin och Tessiniana.* Stockholm 1819. Elektroniskt tillgänglig. □

3 Jfr Henker, Michael m.fl., *Von Senefelder zu Daumier. Die Anfänge der lithographischen Kunst.* München 1988, s. 28f.

4 Rohde, H[ermann] P[eter], De etruskiske Bogbind. *Bogvennen* [Danmark] 1954, s. 16 f.

I Östergötland gjordes 1818 ett fornfynd som väckte berättigad uppmärksamhet i samtiden. Det var en magnifik guldplåt, prydd med olika mer eller mindre ädla stenar och en gång också pärlor. Spännet är troligen från 1300-talet och skall enligt sägnen ha tillhört drottning Blanka av Namur, som blev svensk drottning 1335. På väg till sin sons bröllop skulle hon ha tappat ett smycke. Forskningen lutar emellertid mer åt att smycket en gång tillhört en biskop eller liknande.[1] Möjligen tillverkat i Paris.[2]

Boyes magasin kunde i sin första årgång 1818 komplettera en redan utgiven ”berättelse” om spännet med en avbildning nära nog i full skala. Fyndet hade stort nyhetsvärde, vilket Boye här förstod att exploatera. Stentrycket salufördes även, med viss justering av text, som lös plansch och aviserades 16 april 1819 av Östergrens bokhandel till salu för tolv skilling.[3] Trycket är inte firmerat. Det fanns vid denna tid egentligen bara Fehr & Müllers stentryckeri att välja på, även om Mannerhjerta började göra vad som mest kan betecknas som provtryck. Bladet påminner om Mannerhjertas prospekt, (bild 111), men skrivstilen är inte identisk. Aviseringen i *Inrikes Tidningar* ser ut att ha kommit från Östergrens bok- och musikhandel. Både Mannerhjerta och Fehr & Müller hade kontakt med Östergrens. Termen ”Från Stentryckeriet” var den brukliga om Müllers stentryckeri. Att teckningen fanns införd i Boyes Magasin stöder uppfattningen att det är Boyes samarbetspartner, Fehr & Müllers stentryckeri, som framställt trycket. I så fall är det ett av de sista trycken från Fehr & Müllers stentryckeri. Firma Fehr & Müller omvandlades 21 april 1819 till Carl Müllers stentryckeri.

Ett annat tryck, som väckte samtida uppmärksamhet, inte minst p.g.a. dess dåliga tekniska kvalitet, var planschen ”Döden uppklädd till kavaljer” i den anonyma skriften *Salt i surt öga,* vilken salufördes som karikatyr under våren och sommaren 1819.[4] (Bild 109). Texten, som sägs vara författad av ”en Friedrich”, trycktes hos Olof Grahns boktryckeri och kom bara ut i ett enda häfte. *Allmänna Journalen* var inte nådig i sin kritik av den stentryckta planschen: ”ett sådant mästerstycke af fulhet, att Rec[ensenten] ej begriper det ägarena af Stentryckeriet med et dylikt fuskeri welat dissansera sin Konst”.[5] Troligen har planschen varit en övningsuppgift i tryckeriet. Var det Fehr & Müllers stentryckeri? Allmänna Journalen skriver ”ägarna”, alltså plural, vilket pekar mot Fehr & Müller. Kan Carl Theodor Löwstädt har prövat på stentryckarkonsten hos dem? Den hårda kritiken medförde att inga fler häften kom ut.

Samlare i Sverige började vid denna tid köpa karikatyrer direkt från bildtryckshandlare i London.[6] Intresset för sådana tryck från allmänheten bör ha varit känt hos de tidiga stentryckarna. Bortsett från ”Leutn. Söderbergs” Karl Johan-profil från 1811, så torde

1 Montelius, Oscar, *Mästerstycken i Statens Historiska Museum afbildade och beskrifna.* Stockholm 1912, s. 22f, samt pl. 17.
2 Tegnér, Göran, Jorden – vårt största arkiv. *Antik & Auktion* 1993: 9, s. 7. Artikeln återger spännet i färg).
3 *IT* 16/4 1819, s. 5. Smyckets diameter: 19.1 cm; smycket på stentrycksbilden mäter 18.6 cm i diameter.
4 *StockholmsPosten* 15/4 1819, *IT* 28/4 1819, s. 3; 7/5 1819, s. 5 resp. 25/8 1819, s. 5. [”Surt öga” = Ont öga].
5 *Allmänna Journalen* nr 154, 8/7 1819, s. 2f.
6 Engelhardt Mathiassen, Tove m.fl. (red.), *Fashonable encounters. Perspective and trends in textile and dress in the early modern Nordic world.* Oxford & Philadelphia 2014, s. 244.

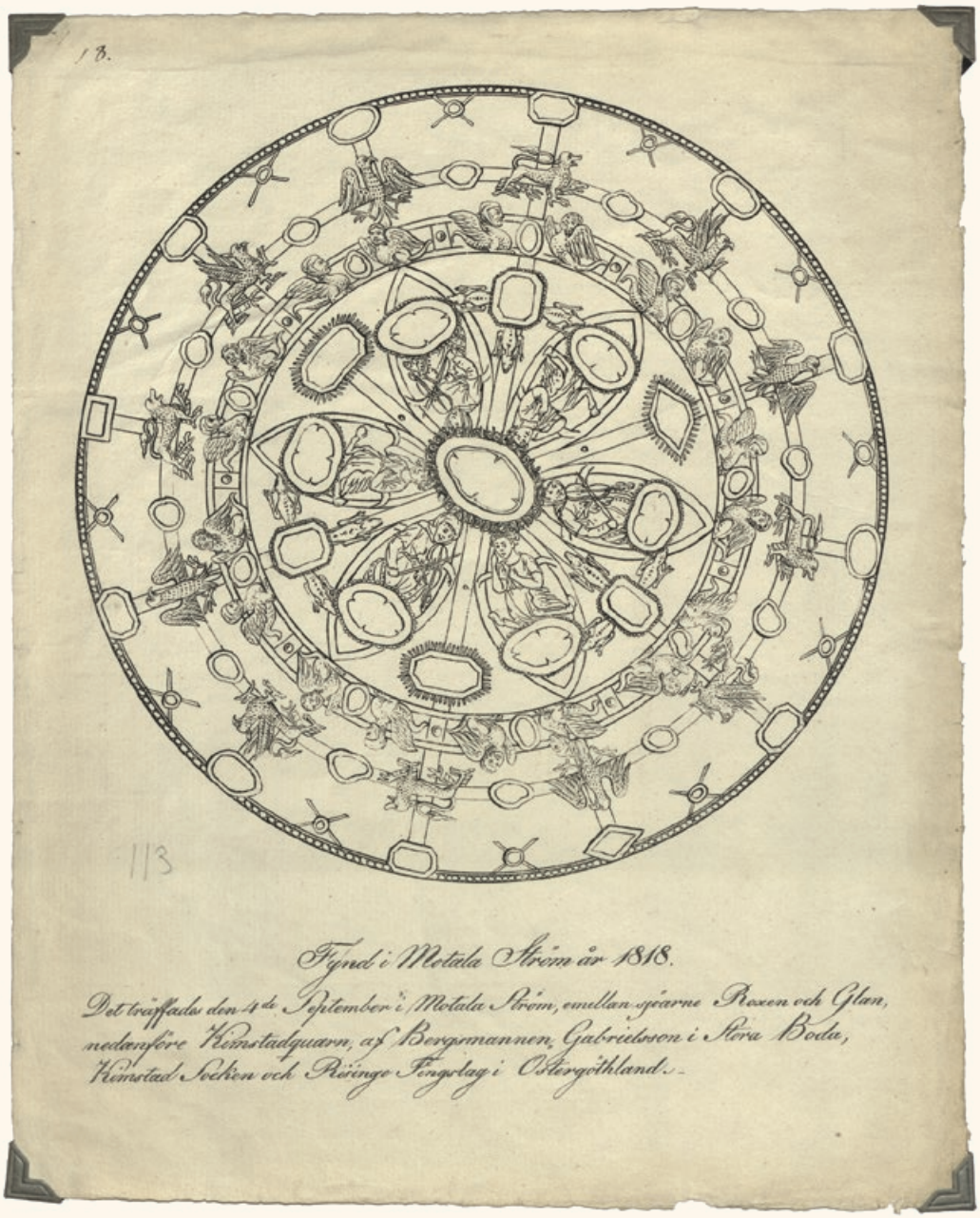

BILD 52 En ovanligt stor guldplåt prydd med olika ädla eller halvädla stenar, det s.k. Motala-spännet, fastnade hösten 1818 i ett fisknät utlagt i Motala ström i Östergötland. Smycket inlöstes av staten och bevaras nu i guldrummet i Statens historiska museum, Stockholm. En berättelse om fyndet trycktes och salufördes samma höst.[1] Ett stentryck med det avbildade spännet nära nog i full skala, aviserades i april 1819.[2] Stentrycket är varken signerat eller firmerat. Riksantikvarieämbetets arkiv ATA. Stockholm. Föremålsbilder. Medeltid och nyare tid. Inv. nr 423-1. Bladmått: 28 × 22.1 cm.
Foto: Riksantikvarieämbetets arkiv ATA.

1 *IT* 20/11 1818, s. 4: Berättelse om ett i Motala ström träffadt Fynd.
2 Ibid. 16/4 1819, s. 5.

Carl Jacob Mörks vänliga *Caricaturer,* som aviserades redan i december 1818, och höra till de tidigaste.

Firma Fehr & Müller upphör

Stentryckeriet Fehr & Müller förestods av Carl Müller, men de båda kompanjonerna ägde det gemensamt.[1] Kompanjonskapet upphörde 21 april 1819 efter tretton månaders samägande.[2] Carl Palmstedt meddelade nyheten en vecka senare i brev till Jacob Berzelius i Paris:

> *Fehr och Müller hafwa upplöst bolaget om stentryckningen. Den förre är nu ritare hos H[ans] Ex[cellens] Suchtelen och den sednare trycker friskt. Fehr måste wara en windig passagerare. Du minns wäl hans choristiska berättelser och hans utbrott af skryt-tyskt konstprat.*[3]

Skälet till att Fehr lämnade bolaget är inte känt. Eftersom sonen stannade kvar ytterligare ett halvannat år (till 26 oktober 1820), torde en allvarlig schism mellan kompanjonerna kunna uteslutas. Inte heller finns tecken på att bolaget skulle ha haft ekonomiska svårigheter. För inkomståret 1818 beräknades en samlad inkomst för de båda stentryckarna Fehr och Müller om 1 000 rd.[4] Det är den högsta årssiffra som kan anges för ett stentryckeri under den undersökta tiden fram till 1830. Men det är också den första beräknade siffran. Sattes förväntningarna på intäkter för högt? Palmstedts intryck, att Müller ”trycker friskt”, styrker emellertid att stentryckeriet hade mycket att göra. Även om starten varit en framgång är frågan om intjäningsgraden hade varit tillräcklig för att försörja två ägare?

Enligt Aftonbladet i Göteborg, hade Fehr helt enkelt ”tröttnat wid Stockholm”.[5] Troligen var det så att ryske ministern i Stockholm, van Suchtelen, lockade med ett anbud, som Fehr inte kunnat motstå. För en tid blev han engagerad av denne med att bl.a. teckna Karl XII:s stövel och några karikerande soldatbilder efter A. O. Orlowsky

1 RA Handels- och Finansexp 1830, nr 432: ”Jag [Carl Müller] förestod detta Tryckeri till 1819”.

2 Firmaändringen aviserades ännu flera månader efter det att den ägt rum: *IT* 27/8 1819, s. 4:

> Att Bolaget Fehr & Müller under denna dag upphört, och att jag J. C. Müller ensam äger Stentryckeriet warder härmedelst enligt Författningar tillkännagifwet.
>
> Stockholm d. 21 April 1819.
>
> Ludwig Fehr J. C. Müller
>
> Härmed får jag äran recommendera mig hos respective Allmänheten att som förr emottagar [!] alla beställningar på mitt Stentryckeri.
>
> Müller

3 Trofast, Jan (red.), *Brevväxlingen mellan Jöns Jacob Berzelius och Carl Palmstedt.* I. Utg. av KVA. Stockholm 1979, s. 123f. (Brev 2/4 1819).

4 SSA KTL 1819.

5 *Aftonbladet,* [Göteborg] 29/4 1824, s. 1f. Något om Stentryckerikonsten i Götheborg.

– en polsk-rysk konstnär, som verkade i S:t Petersburg.[1] Troligen är Fehrs teckningar för Suchtelen tryckta hos Carl Müller. Senare skulle Johan Gjöthström fortsätta tecknandet av Orlowsky-bilder på stenen, sannolikt för samme uppdragsgivare.

När Fehr senior sedan var kvar i Stockholm, fanns det ju inte skäl för sonen att lämna stentryckeriet. Ett annat viktigt skäl för sonen att stanna var den stor beställning stentryckeriet fått på J. C. F. Haeffners *Choralbok,* dvs. notationen av musiken till den just antagna nya psalmboken. Det behövdes en rutinerad musikkunnig litograf för notering av de ca hundra notsidor, som skulle utföras. Om det till varje kyrka av landets tvåtusenfyrahundra köptes ett exemplar och det gick fyra sidor på varje sten, skulle Müller enbart för denna beställning behöva trycka 30 000 ark dubbelsidigt.[2] Nu blev det inte så många, eftersom försäljningen gick trögt när alla församlingar inte köpte koralboken, men det var ändå en betydelsefull order för stentryckeriet. Det blev dessutom fler notsidor i varje bokexemplar än vad som ursprungligen beräknades.

”Genom wänners synnerliga hjelp” hade Müller kunnat lösa ut Fehr ur bolaget.[3] Firmaändringen från *Fehr & Müller* till *Carl Müller* den 21 april 1819 kungjordes författningsenligt vid upprepade tillfällen i *Inrikes Tidningar.*[4]

Enligt villkoren för Müllers beviljade lån ur Manufakturdiskontfonden 1830 lämnades stentryckeriet och all hans övriga egendom som säkerhet.[5] Pantsättningen styrker att Müller själv ägde tryckeriet efter det att firma Fehr & Müller upphört.

1 Jungmarker, Gunnar,, Om Herr Voltaires översättare och Kung Karls enväldiga stövel. *Rig* 25(1980): s. 179ff. – Om Orlowski se Szrajber, Tanya,, Orlowski and the beginnings of Russian lithography. *Print quarterly* 9(1992). 4.

2 I Ulric Mannerhjertas protokoll, fört vid Riddarhusets diskussion om införandet av en ny fyrstämmig koralbok 1845, uppges att landet hade 2 400 kyrkor. *PoIT* 22/11 1845, s. 2.

3 I Carl Müllers inlaga till Kongl. Maj:t 30/4 1830, säger han sig med vänners hjälp ha kunnat köpa stentryckeriet och driva det för egen räknng, utan något som helst understöd. RA Handels- och Finansexp. Registratur, juli – dec. 1830: 432. (Carl Müllers ansökan 30/4 1830 om lån ur Manufakturdiskontfonden för etablering av zinktryckeri).

4 *IT* 3/8 1819, s. 8. Kungörelse. (Införd även 13/8 (s. 7), 24/8 (s. 6) och 27/8 (s. 4).

5 RA Handels- och Finansexp. Registratur 14/8 1830. Carl Müller beviljades i statsrådet 3 000 rd i förlagslån ur Manufakturdiskontfonden ”emot den Säkerhet, som I [Kommerskollegium] pröfven antaglig.” I ansökan hade Müller begärt 4 000 rd, emot säkerhet i ”tryckeri och öfrige egendom”.

BILD 53–54 I Blekinge museum i Karlskrona finns ett par ovanligt välgjorda, handkolorerade karikatyrer av två marscherande soldater, signerade L. F. resp. L. Fehr.[1]. Planscherna skänktes 1900 till dåvarande museet i Karlskrona av sterbhuset efter major Wilhelm Söderström.[2] Var Söderström förvärvat bladen är inte känt.

Bilden t. v. har på ett okolorerat exemplar i Kungliga biblioteket påskriften ”Preussisk Soldat i caricature af Orlovski”. Dessa båda planscher är således två av de bilder som Fehr tecknade på uppdrag av Suchtelen efter att ha lämnat stentryckeriet Fehr & Müller, 1819. I Kungliga biblioteket finns en (okolorerad) tredje soldatbild i samma serie.
Blekinge museum, Karlskrona. Litografi nr 2364 resp. 2365.
Bladmått: (Rökpuffaren) Blm 2364: 36.8 × 22.8 cm resp. (Trumslagaren) Blm 2365: 37.5 × 22.8 cm.[3]
Foto: Blekinge museum, Karlskrona.

1 I museets katalog är trycken daterade till 1801. Sannolikt en felskrivning för 1821.
2 *SvD* 23/10 1900, s. 5. Majoren i armén, […], Wilhelm Johan Söderström har aflidit […].
3 Benämningarna ”Rökpuffaren” resp. ”Trumslagaren” har tillkommit här för att skilja bladen åt.

BILD 55 Henri Nicolas Jacobs allegoriska stentryck efter en förlaga av Horace Vernet. Bilden i supplementet till utgåvan av Senefelders lärobok, Paris 1819. Michael Henker m.fl. har fyndigt nog noterat att litografins genie bär Senefelders drag.[1]
Bibliothèque nationale de France, Paris.
Mått: 18.9 × 16.2 cm.
Foto: Bibliothèque nationale, Paris.

1 Henker, Michael, Sherr, Karlheintz & Stolpe, Elmar, *Von Senefelder zu Daumier. Die Anfänge der lithographischen Kunst.* München 1988, omslag och s. 27.

BILD 56 *Stentryckeri-Konsten*. Litografi firmerad Carl Müller och tryckt som lösblad i Stockholm efter 21 april 1819, då Müller var ensam innehavare av stentryckeriet. Litografin är variant av Jacobs allegori i vilken Müller tillåtit sig vissa ändringar. Bl.a. pryds det avbildade arket, som lyfts från tryckbädden, av Senefelders bild, inte av en text som hos Jacob.[1]

Damen på Jacobs bild kan vara Fru Marianne – inkarnationen för den franska nationen, som just i ögonblicket får ta den underbara uppfinningen, stentryckarkonsten, i bruk. Men bilden kan också tolkas som en framställning av Konstens musa Kalliope, hon som brukar framställas med en skrivtavla, som nu får tillgång till ett nytt, gudasänt, verktyg. Indirekt blir hon då själva sinnebilden för stentryckarkonsten, på samma sätt som Abraham Bosse i sina manualer presenterade inkarnationer för graverings- och tryckkonsten.[2] Det senare är antagligen den tolkning, som ligger närmast Müllers egen; hans bild blir annars svårförståelig för en svensk publik.

Müller måste ha haft tillgång till Jacobs bild – i Senefelders lärobok utgiven i Paris 1819 eller som löst blad. Han hade således, åtminstone till viss del, möjlighet att följa vad som framställdes i de parisiska stentryckerierna. Den franska översättningen salufördes av en bokhandel i Stockholm i februari 1821.[3]
Kungliga biblioteket, Stockholm.
HKB. Ä. Lit. B. 61.
Arkmått: 41.4 × 25.6 cm. Bildmått 21.8 × 16.2 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

1 Jacobs bild har text både på väggen och på det nyss tryckta bladet som lyfts upp från stenen; en text som innebär en hyllning till de första stentryckarna och konstnärerna som arbetade med litografi i Frankrike. På Jacobs bild poängteras att stenen kommer från Bayern och att München är pressens ursprung; detaljer, som Müller har utelämnat. Titeln på boken överst i boktraven har Müller dock hämtat från Jacob: ”Principes de dessin”, [Tecknandets grunder].

2 Goldstein, Carl, *Print Culture in Early Modern France. Abraham Bosse and the Purposes of Prints*. Cambridge 2012, s. 27.

3 *StockholmsPosten* 12/2 1821, s. 8. Även *StockholmsPosten* 3/5 1825, s. 4. L’Art de la Lithographie p[ar] Senefelder 2 rd 32 sk.

Carl Müllers stentryckeri 1819–1830

Carl Müllers hushåll i Stockholm

I fastigheten på Norrbro 5 i Stockholm hade beretts plats för bostad och verksamhet. Det fanns uppenbarligen gott om utrymme i huset och plats för ytterligare elever, när sådana skulle anställas eftersom Carl Müller en tid hyrde ut rum.[1] Det fanns hela tiden anställd hjälp för att sköta hushållet.

”Stentryckaren Johan Carl Müller” äktade 30 september 1827 dottern till en krögerska.[2] Vigselförrättare var kyrkoherden i Tyska församlingen J. A. Lüdeke.[3] Hustrun, Sophie Margareta, född 29 augusti 1789, hade tidigare varit gift och hade två döttrar.[4]

I det Müllerska hushållet bodde först, förutom ”stentryckeridkaren” själv och hustru Sophie, en styvdotter och en piga.[5] Senare kom Sophies andra dotter och parets son Carl Alfred Müller att anslutas till hushållet.[6]

Till hushållet hörde också de lärlingar, (stentryckeri- och/eller litografelever) och övriga anställda, som Carl Müller ansvarade för som husbonde, eller som det hette ”hade i sitt försvar”.[7] Den förste eleven hade de två stentryckarna med sig vid ankomsten:

1 Att Fabian Holmgrén en tid hyrde tre rum av Carl Müller framgår av krav på resterande hyra i Holmgréns konkurs. SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a volym 10, libell 16. Under 1825 flyttade litografen Johan Siebert in som hyresgäst på Norrbro 5. SSA RegMU Klara och Kungsholmen (Klara församlings nedre del) 1825: 88, s. 44.

2 SSA Klara Församlingsarkiv, Lysningshandlingar och Vigselbok 1822–1831. Vol. E I: 6, 18). SE/SSA/0031/06/G1/ AA/201 (1818), fs. 15. – F 1 A: 470. Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924 (Bouppteckningar 1598–1924: krögerskan och vaktmästaränkan Helena Fernholm 1832–IV–152).

Ännu 1830 bodde svärmodern Helena Fernholm i kvarteret och drev krogen. ML Klara nedre 1830: 47, Kv. Norrbro. SSA Mag. o. RR:s arkiv. – Helena Fernholm bodde med dottern Ulrica Helena, (f. 18/3 1801), samt en piga Johanna Magdalena Lundgren. Dottern Ulrica antecknas som näringsidkare och dog ogift 1856 enligt bouppteckningen efter Ulrica Helena Fernholm (SSA F 1 A: 573. Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924. Bouppteckningar 1598–1924: Ulrica Fernholm).

3 SSA Klara Församlingsarkiv, Lysningshandlingar och Vigselbok 1822–1831. Vol. E I: 6, 1827 nr 36. – Namnet skrevs stundom Sophia; själv skrev hon *Sophie*. Exempelvis SSA MU Adolf Fredrik 1870: 3158. ”Att Contrahenterna stentryckaren Herr Johan Carl Müller och Fru Sophie Margareta Fernholm i avseende till slägt eller Swågerlag […] är hinderslösa […] härmed egenhändigt försäkradt.” SSA Klara församling, Lysnings– och vigselbok 1740–1861, bd 6, s. 218: Stentryckaren Johan Carl Müller och Sophia Margareta Fernholm, 20/9 1827. (Post nr 16 i SSA:s pdf–register). (SSA Klara Församlingsarkiv E I: 6, Lysningshandlingar och Vigselbok 1822–1831). – Vid vigseln mellan Carl Müller och Sophie samlades fattig– och lasarettsmedel in om 2 rd 25 sk till Klara församling.

4 Någon gång uppges Sophie Müller vara född 28/8 1799. (SSA Dnr 1349/8905/04. Troligen en felskrivning av siffrorna). Äktenskap med bataljonsläkaren, fältskären Carl Niclas Allesson: 18/8 1809 – 6/5 1823. Döttrarna Rosalie (Rosa) och Mathilda Allesson, födda 1811 respektive 1816. Vid skilsmässan från Allesson hade Sophie fött en son 15/12 1822, döpt till Carl Alfred, som vid vigseln 30/9 1827 erkändes av Carl Müller som eget barn. Sonen blev drygt 23 år gammal; han dog i Stockholm 16/5 1846. (SSA Stockholms Rådhusrätt. Justitiekollegiet. Förmyndarkammaren. Dödslistor. E II e 1: 161). Såsom 16–åring (1838) anges han i uppbördslängden som sjöman, och senare, 1840, som lärling i moderns stentryckeri. Året därpå antecknas han som sjuk. Sonen var vid sin död mantalsskriven på sin barnfödda adress, Norrbro 5, och liksom sina föräldrar medlem av Tyska församlingen. – Några fler barn till Müller är inte kända.

5 SSA RegMU 1821 Klara nedre del 1821: 87 ”Müller, C., Stentryckeri Idkare”.

6 I KTL 1830 ingår, utom makarna Müller och en piga, också Sophias dotter Mathilda i hushållet.

7 Bestämmelserna om laga försvar avskaffades med införandet av 1885 års Lösdriverilag. SFS 1885: 27.

BILD 57 Peter Wagners stentryck av verkstaden i Karlsruhe från 1820 är samtida med de första stentryckarna i Sverige och bör ge en plausibel bild av hur deras stentryckeri såg ut. Golvet har stenlagts för att lättare kunna hållas rent. Stora öppna fönster säkrar ett bra dagsljus. Över pressarna hänger oljelampor från taket. Sten- och papperslager finns utefter väggen. Färdigtryckta ark hänger på tork i taket. Troligen är det en litograf som sitter vid fönstret t. h. Enklare bokföring, som att skriva in inkommande och levererade arbeten, kan göras vid pulpeten i förgrunden. Färdigtryckta arbeten ligger buntade i väntan på leverans. Minst nio personer arbetar i lokalen, som hyser tre pressar, noggrant förankrade i taket. Två stentryckare arbetar vid varje press.
Staatliche Graphische Sammlung, München, Tyskland. Inv. Nr 1960: 567 D.
Bladmått: 18.1 × 21.5 cm.
Foto: Staatliche Graphische Sammlung, München.

Ludwig Fehrs son, Gottlieb Louis.[1] Den först anställde lärlingen utanför familjekretsen var 25-årige Abraham Levin.[2] Han hade kommit som handelsbetjänt från Finland till Stockholm hösten 1812. Han antecknades i KTL 1819 som lärling hos Fehr & Müller, men blir inte kvar mer än högst ett år och synes därefter ha övergett stentryckerifacket

1 Fehr jun. antecknades 1819 som lärling. (SSA KTL 1819 Kv. Norrbro 5. Se även SSA HL Klara 1819 A I: 22, uppslag 69.
2 Abraham Levin, f. 27/10 1793.

helt och hållet.[1] Levin efterträddes som lärling av finskfödde Jakob Erik Magnusson, rekryterad redan under år 1819.[2]

Carl Eric Björkman, antecknas som ”litografisk ritare” (litograf), när han dog i unga år 1820.[3] Han anställdes som litograf hos Mannerhjerta enligt KTL 1820, senast i slutet av 1819. Möjligen har han dessförinnan lärt yrket hos Carl Müller.

I uppbördslängden för 1822 antecknades hos Müller, förutom en piga, eleven Gustaf Runbom[4] med tillägget att han finns där ”som arbetare”.[5] Han finns antecknad redan i husförhörslängden 1819–1821, som boende på Norrbro 5 och hörande till Müllers hushåll.[6] Men i KTL 1823 uppges att Runbom har flyttat över till Ulric Mannerhjertas nyuppsatta stentryckeri på Sqvalbergsgatan. Den anställningen har således börjat under 1822. Åren 1823–1826 nämns ingen elev i Müllers hushåll. Lärlingarna hade flyttat ut. Sådana ”utomhus boende” anges åren 1823–1829, men utan namn. I 1827 års längd nämns som gesäll i stentryckeriet, litografeleven Johan Sköldén).[7] Året därpå nämns

1 SSA KTL 1819. Klara församling, Norrbro nr 5. (”Äges af H:s Maij:st Konungen”). SE/SSA/0031/06/G1 AA/203 (1819), fs. 10. *PoIT* 1/9 1812, s. 2. Levin återfinns i SSA MU för Maria södra 1867: 233 som bokhållare resp. SSA MU för Maria södra 1868: 2339 som arbetskarl. Uppgiften till KTL 1819 lämnades i november, december 1818.

2 SSA RegMU Maria södra 1820: 1025 (Mullvaden Första nr 3 och 4 ägt av diversehandlaren Jacob Magnusson (d.ä.), som med familj bosatt sig i Stockholm.). Sonen, litografen Jakob Erik Magnusson, född som Jakob Elias Magnusson 10/7 1804 i Björneborg; död 18/12 1896 i Stockholm.

Jakob Magnusson d.y. står antecknad som lärling 1820, vilket innebär att han städslats senast i november/december 1819 när mantalsuppgiften lämnades in. – SSA RegMU Maria Södra 1820: 1025. Ännu 1828 antecknas han som litografelev hos Müller. (SSA RegMU Klara och Kungsholmen 1828: 84).

I Finska församlingens kyrkoarkiv står att litografen Magnusson ”kom till församlingen” 19/8 1830. Han är då gift och hade en dotter. Det kan betyda att han för en tid, efter sin lärlingstid hos Müller, hade lämnat Stockholm (det fanns bara en finsk församling i staden) och sedan kommit åter. (SSA Finska församlingens kyrkobok. SE/SSA/0004/A II/8 (1831–1841), fs. 195).

Jakob Magnusson skulle senare, fr.o.m. omkring 1 november 1828, komma att ingå i det företag som Johan Gjöthström startade 1827 i Stockholm. Magnusson skulle efter Gjöthströms död 1830 själv driva Gjöthström & Magnusson vidare i ytterligare tjugo år, tills stentryckeriet avvecklades någon gång under året 1850. (SSA MU Klara nedre 1853: 643. Jakob Magnusson uppger där: ”Undertecknad f.d. Lithograf. (Upphört med sin Stentryckerirörelse år 1850)”).

Carl Müller anges som försvarsgivare – för ej namngivna – i SSA Mantalsregistret för Staden västra och södra, åren 1823 (nr 50 Södra delen), 1824 nr 517½), 1825 (nr 665 ¾ Västra delen), 1826 (nr 661), 1827 (nr 690), 1828 (nr 636), 1829 (nr 680 Södra delen).

3 Carl Eric Björkman dog 2/6 1820, 28 år gammal. (*IT* 6/6 1820). Om familjen Müllers piga, Johanna Catharina Björkman var släkt till honom är inte utrett. (SSA KTL 1820 Kv. Näckström 6, s. 969. fs. 98). (Kv. Näckström 6 nu: Arsenalsgatan 8). – De pigor, som antecknas för det Müllerska hushållet, Kv. Norrbro 5, åren 1818–1831, är:

1818 Sara Mattsdotter.	SSA KTL 1819.
1819 Tjugoåriga Sara Österberg.	SSA HL Klara 1819. A I: 22, uppslag 69.
1822 Anna Stina Andersdotter Malmberg.	SSA KTL 1822.
1823–1826 Johanna Catharina Björkman.	SSA KTL 1823, 1824, 1825, 1826.
1827 Margareta H. Ekroth.	SSA KTL 1827, fs. 6.
1828 Maria Flygare.	SSA KTL 1828, fs 7.
1829–1831 Maria Engvall.	SSA KTL 1830; ML Klara nedre 1831 nr 71.

Utomhus boende: jungfru Ulrica Sprinchorn. (SSA ML Klara nedre 1830, s. 77). Mamsell Sprinchorn finns i ML 1831 resp. 1834, då det antecknas att hon bor i ”detta hus”, Norrbro 5.

4 Gustaf Runbom född 9/3 1799, död 20/2 1855.

5 SSA F I: 7. Maria Magdalena församlings kyrkoarkiv. Död– och Begravningsbok 1855–1859, s. 144.

6 SSA A I: 22. Klara församlings kyrkoarkiv. HL 1819–1821, s. 69.

7 Jonas eller Johan Sköldén f. 1805. SSA KTL 1827 Kv. Norrbro 5 och 6.

endast hustrun och en piga.[1] Som utomhusboende 1830 antecknas arbetaren P. M Anderson, mademoiselle Sprinchorn och eleverna J. och C. Schöldén.[2]

En avvikelse från det vanliga mönstret ifråga om anställda kan noteras 1829. I KTL det året nämns utom hustrun och en piga, en skrivareelev Carl G. Södergren, med noteringen ”Som privat.”[3] I ML året därpå, 1830, benämns Södergren bokhållare.[4] Längre fram i längden förklaras detta närmare: ”Bokhållare vid Östergrenska Musik- och bokhandeln, C. G. Södergren. För dess Contribution ansvarar Stentryckaren Carl Müller, boende i nästföregående Hus, No 5 enligt bevis 88”.[5]

Bokhållaren Carl Södergren ingick som en faktor i ett strategiskt samarbetsavtal som Müller slutit med Östergrens Bok- och Musikhandel. Müller stod helt eller delvis för lön och övriga kostnader för Södergren mot att stentryckeriet fick en fast försäljningskanal för sina tryck i Stockholm och därmed för landet i övrigt.[6] Müller var försvarsgivare för Södergren ännu i slutet av året 1829, när mantalsuppgifterna för 1830 lämnades in.[7]

Carl Müller tog 23 oktober 1830 ångbåten från Stockholm med destination Nyköping, för vidare transport till Motala för att hos Motala verkstad beställa en ny tryckpress. Han återkommer inte till Stockholm. (Mer om det nedan!) Han står dock kvar i taxeringslängden under flera år framöver. Som försvarsgivare anges Carl Müller 1830 och 1831 för utomhus boende stentryckeriarbetaren Johan Lindholm.[8] Vidare fanns i tjänst vid årsskiftet 1830/1831 arbetaren P. M. Anderson och jungfru Ulrica Sprinchorn vilka alla var utomhus boende på olika håll.[9] Jonas Schöldén (Johan Sköldén?)[10] och C. Schöldén stod kvar som (utomhusboende) litografelever hos Müller.

Bokhållaren Södergren har 1830 ersatts av en arbetare, stentryckaren Pehr Magnus Anderson.[11] Skälet till att Södergren slutat anges inte. Uppgifterna har lämnats till mantalskommissarien efter det att Müller lämnat Stockholm. Sophie Müller och konkursförvaltarna kan ha ansett att stentryckeriet inte längre hade råd att betala bokhållarelönen.

1 SSA KTL 1828 Kv. Norrbro 5 och 6.
2 SSA A 4a: 125, Mag. och RR: arkiv 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. 1831. (18/1832, Carl Müllers konkurs 1831). Kontributionssedlar.
3 SSA KTL 1829 Kv. Norrbro 5 och 6. SE/SSA/0031/06/G 1 AA 229 (1829), fs. 8. – Carl Södergren född 1807.
4 SSA ML Klara nedre 1830: 77.
5 SSA ML Klara nedre 1830: 80. SE/SSA/0031/06/G1 BA. (1830), fs. 64.
6 SSA A 17: 3 Mag. o. RR:s arkiv Protokoll ang. bolag och firmor, aug.– okt. 1827. (Carl Müllers kontrakt med Johanna Östergren).
7 SSA A 4a: 125, Mag. och RR: arkiv 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. 1831. (18/1832, Carl Müllers konkurs 1831). Kontributionssedlar.
8 SSA ML 1830: 77, resp. ML Klara nedre 1831 nr 71. – I ML 1831: 77 Klara nedre omtalas ”stentryckeriarbetaren J. Lindholm”.
9 SSA ML Klara nedre 1831: 71. (Mantalsuppgiften, som lämnades in i slutet av året innan, finns inte bevarad).
10 I SSA MU Klara nedre 1827: 80 antecknas Jonas Sköldén som ”LithographElev”, liksom i kontributionssedeln 1830. Bifogad handlingarna i SSA A 4a: 125, Mag. och RR:s arkiv 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. 1831. 18/1832. Carl Müllers konkurs 1831. (KB Hultmarks arkiv skriver Johan Sköldén, resp. C. Schöldén).
11 Anderson startade 1839 eget stentryckeri i hörnet Stora Gråmunkegränd och Västerlånggatan (”huset № 2”) tillsammans med finländaren Jacob Hane. (RA Hovkanslerämbetets arkiv, Hovkanslerns förteckning 15/3 1839. *AB* 16/4 1839, s. 4). 1843 flyttades stentryckeriet till Salviigränd 1, två trappor upp. (AB 4/10 1843. s. 4).

Carl Müllers beräknade inkomst för 1830 var 750 rd.[1] Ännu i 1832 års KTL finns han uppförd i taxeringslängden, då med en mer än halverad förväntad inkomst om 300 rd.[2] Någon lärling nämns inte, inte heller paret Müllers son.[3]

Sammanställning av lärlingar och arbetare i stentryckeriet under åren 1818–1830

Årtalet betecknar år eller del av år. Namn med blå färg avser konstnärer eller andra som arbetat i inrättningen.

1818 Louis Fehr jun., Abraham Levin.

1819 Louis Fehr jun., Abraham Levin, Jakob Magnusson,[4] Gustaf Runbom.[5] Carl Eric Björkman? Carl Johan Billmark.

1820 Louis Fehr jun. (till 20 oktober 1820), Jakob Magnusson, Gustaf Runbom,[6] Carl Löwstädt?

1821 Gustaf Runbom,[7] Jakob Magnusson?

1822 Gustaf Runbom,[8] Jakob Magnusson? Carl Ekenstedt?[9]

1823 [*Sidan i KTL är skadad*]. Jakob Magnusson? Carl Ekenstedt? Carl von Schéele.

1824 Jakob Magnusson,[10] Carl Ekenstedt? Carl von Schéele. Anders Lundqvist.

1825 Jakob Magnusson. Carl Ekenstedt? Carl von Schéele, Clemens Wetterling?

1826 Johan Siebert,[11] Jakob Magnusson? Gustaf Runbom? Carl Ekenstedt? C. Törnqvist?[12]

1 SSA KTL 1830, Kv. Norrbro 5 och 6, fs. 8.
2 Uppgifter inlämnade av Sophie Müller i november 1831.
3 SSA KTL 1832 Kv. Norrbro 5 och 6, fs. 8.
4 Jakob Magnusson (1804–1896). SSA ML Maria södra 1820 nr 1409.
5 SSA A I: 22. Klara församlings kyrkoarkiv. HL 1819–1821, s. 69.
6 SSA KTL 1820, fs. 116. SE/SSA/0031/06/G1 BA: 28/17 (1820).
7 Ibid. 1822, fs. 12.
8 Ibid. 1822, fs. 12. Gustaf Runbom antecknad som arbetare utan egen inkomst.
9 Konstnären Carl Christian Jarlesson–Ekenstedt började som litograf 1823 enligt uppgift i Lilja, G[östa] m.fl., (red.), *Svenskt konstnärslexikon*. III. Malmö 1957, s. 269, osignerad art. Jarlesson–Ekenstedt. Han har sannolikt lärt litografering hos Müller. Kontakten med Müllers stentryckeri är dokumenterad genom ett stort blad i Olof Rybergs grafiska samling i LUB, en framställning av ett barnhuvud, ”*Petit Jesus*”, tecknad av Ekenstedt efter förlaga och ”Lithogr. C. Müller”. Mantalsuppgiften 1833 bekräftar att Ekenstedt verkat som litograf, (SSA MU Klara med Kungsholmen 1833: 185), liksom signerade litografier från Gjöthström & Magnusson. (Bl.a. porträttet av drottning Désirée (15.5 × 8.8 cm)
10 SSA ML Maria södra 1824, s. 390. ”Sonen Jacob Elias [!] är i lära på Stentryckeriet hos Carl Müller”. (SSA G 1 BA: 28/18 Överståthållareämbetet för uppbördsärenden, Mantalslängder).
11 Litograferna Johann Siebert och Johann Carl Müller gick tillsammans till nattvardsgudstjänst pingstsöndagen 1825. RA/SVAR Tyska kyrkans (S:ta Gertruds) församlings kyrkoarkiv. Kommunionlängder 1819–1830, SE/SSA/0017 D II/6 (1819–1830) 000 33 460, fs. 73.
12 I Kungliga bibliotekets bildsamling finns två stentryck signerade ”C. Törnqvist”, vilka tryckts hos Carl Müller. Det ena av dessa är en Norrköpingskarta, sannolikt identisk med den som Götreks bokhandel säljer i maj 1826 efter den andra Norrköpingsbranden.(*Stockholms Dagblad* 29/5 1826, s. 2). Hultmark förtecknar endast en Fredrik Törnquist, som senare på 1850-talet verkade som stentryckare i Norrköping.

1827	Johan Sköldén och C. Sköldén, Jakob Magnusson, Gustaf Runbom? Carl Ekenstedt?
1828–1829	Jakob Magnusson.[1] Johan Sköldén? Gustaf Runbom?[2] Johan Lindholm.
1830	Johan Lindholm,[3] Johan Schöldén, Pehr (Petter) Magnus Anderson.[4]

Normalt förefaller minst två-fyra personer (elever och arbetare) förutom ägarna/ägaren ha varit sysselsatta samtidigt i stentryckeriet. Mer specificerade uppgifter om arbetsförhållandena saknas. Hos Hörbergs boktryckeri gällde för lärlingarna uppstigning klockan fem på morgonen och sängdags åtta på kvällen. Med måltidsraster blev det en effektiv arbetstid om tio-tolv tim/dag.[5] Detta schema överensstämmer i stort sett med vad som gällde som norm för svenska arbetare o. 1830.[6] För ett stentryckeri i Münster vid samma tid anges att arbetstiden var tio timmar per dag.[7] Ett försiktigt antagande om minst tio timmars arbetsdag i de första stentryckerierna i Sverige bör därför vara ett rimligt antagande. Liksom för sättaren i boktryckeriet, var ljuset viktigt för litografens arbete vid stenen. Att ta tillvara dagsljuset var därför en självklarhet.

Övriga i stentryckeriet

Utöver den fasta arbetsstyrkan har det till tryckeriet kommit tillfälliga gäster och medarbetare. Det var inte ovanligt att en konstnär, ”dilettant” (konstälskare enligt tidens språkbruk) eller litograf utan eget stentryckeri hyrde en sten i ett stentryckeri för att få ett blad utfört. Härutöver kom gästande elever. När tyske litografen och stentryckaren Johan Siebert kom från S:t Petersburg med destination Müllers stentryckeri i november 1824, så pekar den uppgiften på det faktum att besökarna troligen varit flera under åren.[8] Siebert mantalsskrevs i Kungsholms församling, men återfinns också det året med

1 SSA RegMU Klara nedre 1828: 84. Magnusson gick o. 1/11 1828 samman med Johan Gjöthström och bildade Gjöthström & Magnusson.
2 Tiden okt. 1829 – maj 1831 drev Runbom ett stentryckeri tillsammans med skriftlitografen Carl Schultén. Se avsnittet Runbom & Schultén.
3 SSA Mag. o. RR:s arkiv Protokoll och Domar i konkursmål 16/1 1832. Carl Müllers konkurs. Johan Lindholm hade förmånsrätt i konkursen eftersom han befann sig i Carl Müllers försvar.
4 KTL 1831 Klara församling Kv. Skansen 4, fs. 121. För lärlingen Peter Magnus Anderson (1810–1874) är ingen inkomst beräknad. (Uppgifterna om lön, som står antecknade i höjd med posten (125 rd hör till regementsläkaren/fattigläkaren i posten nedanför). I ML Klara nedre 1831 Kv. Norrbro, nr 71 står stentryckeriarbetarna P. M. Andersson [!] och J. Lindholm, samt lithografeleven Jonas Schöldén som utomhusboende.
5 Bernström, Carl Fredrik, *Konstförvanter.* Stockholm 1958, s. 33.
6 Hayen, Mats, *Stadens puls.* Stockholm 2007, s. 131f.
7 Gimpel, Klaus, Von den Anfängen der heimischen Lithographie in Münster. *Westfalen.* 57(1979), s. 97.
8 SSA D 4 B: 2. Förteckning över personer anlända från utrikes ort 1822–1827. 1824: 179 Johan Siebert 2/11 1824 från S:t Petersburg. ”Conditionerar hos härboende lithographen Müller”. – Enligt KB Hultmarks arkiv är Siebert född antingen 1782 i Brandenburg eller 1773 i Potsdam [Brandenburg], medan SSA KTL 1825 fs. 8 anger årtalet 1772, utan angivande av dag och månad. Enligt SSA D 5: 1 Alfabetisk förteckning över utlänningar som tillåtits driva fabriks– eller manufakturyrke 1818–1828 var J. Siebert född i Brandenburg av luthersk bekännelse och hade 1825 fått tillstånd att driva Decanterings Fabrik.

adressen Norrbro 5 och 6, troligen som hyresgäst hos Carl Müller.[1] Sieberts beräknade inkomst 1825 var 300 rd.[2] Han lämnade Stockholm sommaren 1825.[3]

Utöver medarbetare i den litografiska ateljén och i själva stentryckeriet, behövdes hjälp med redaktionellt arbete, bl.a. av de musikalietidskrifter Müller startade eller var delansvarig i. Härutöver är det en rad arbetsmoment, som knappast eller inte alls nämns i de här använda källorna: olika pappersarbeten, som fuktning, falsning, sortering och pressing av de färdiga trycken,[4] bud av olika slag, städning etc.

En annons våren 1818 avslöjar dock att stentryckarna Fehr och Müller redan från början tänkt saluföra kolorerade stentryck och därför sökte unga flickor att lära upp:

> *Twå unga Fruntimmer, från 12 till 14 år, som wilja lära illuminera för billig betalning, behagade anmäla sig i Stentryckeriet uti Huset N:o 5 wid Norrbro hos Fehr & Müller.*[5]

Målaren och teckningsläraren Vilhelm Le Moine har tecknat bl.a. en vy över Finlands forna huvudstad, Åbo, som trycktes hos Müller.[6] Han försörjde sig på att kolorera bilder.

1 SSA RegMU Klara och Kungsholmen 1825: 88.

2 SSA KTL 1825, fs. 8.

3 *PoIT* 14/6 1825, s. 2: ”Utpasserad [från Grisslehamn till S:t Petersburg] äro den 3 dennes [juni 1825] stentryckaren J. Siebert. Han fanns där åter igen fem år senare, 12 juli 1830, men ägnade sig då inte längre åt stentryckeriverksamhet. RA Handels- och Finansexp:s arkiv, 1830 års statsrådsprotokoll, juli – sept. § 3. – Sieberts ansökan hos Kommers–kollegium om 600 rd för att starta en ”Decanteringsinrättning”. Ansökan förföll p.g.a. Sieberts inträffade dödsfall. (RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t 12/7 1830). Troligen hade han planer på att inrätta en dekanteringsfabrik, dvs. någon sorts kemisk–teknisk verksamhet, redan när han anlände till Sverige 1824, eftersom en sådan nämndes vid ankomsten. SSA D 5: 1. Förteckning över utlänningar som erhållit medborgarrätt [med ankomsttid] 1818–1827. ”Johan Siebert, Lithograph 1824 från S:t Petersburg. Lutherska [bekännelsen]. Decanterings Fabrik”.

4 Jakob Magnusson hade en fordran 1842 på artisten Herlin för slipning av sten inklusive åtta kritor (5 rd); och pressning av tryckta exemplar av ett porträtt (1 rd). (SSA Stockholms Mag. o. RR. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 1476. Lorentz Herlins konkurs 1842, Gjöthström & Magnussons libell).

5 *DA* 4/4 1818 s. 12. Twå unga Fruntimmer […].

6 Vilhelm Le Moine. – *Åbo. Dessinée d'après nature & Lith. Par Le Moine. Stentryck af C. Müller. Denna stad som d. 4 sept. 1827 till större delen ödelades av vådeld, räknar sin ålder ifrån medlet af tolfte Seklet* […]. Odaterat tryck. Finlands nationalbibliotek, Helsingfors. – Hugenottättlingen Vilhelm Le Moine var son till en läkare vid Bäckhammars bruk i Ramnäs i Västmanland. O. 1840 blev han ritlärare i Strängnäs. Han har litograferat vyer av *Drottningholm* resp. *Stockholm*. – I Åbo Akademis biblioteks bildsamlingar, 1966/139: 1, finns *Åbo före brand (från Ryssbacken mot staden)* litograferad av Adolph Hårdh och tryckt hos Wilhelm Holm i Stockholm. Katalogen daterar den ”Före 1827” – en uppgift, som torde hänföra sig till motivet. Holm inrättade stentryckeri i Stockholm 1834.

I bokhandlaren/boktryckaren Per Götreks konkurs 1827 har handläggaren vid rådhusrätten gjort anteckningar om adresser m.m. på listan över borgenärer. En av borgenärerna anges endast som ”Le Moine”. För honom hade handläggaren ingen adressuppgift utan antecknade som identifiering: ”en som kol[orerar] och ritar på sten m.m.”.

1835 titulerades Le Moine porträttmålare. SSA MU Ladugårdsland nedre 1835: 650. – Le Moines porträtt av Carl August Grewesmöhlen återgivet i Johannesson, Kurt m.fl., *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*. Stockholm 1987, s. 33. – Det är som miniatyrmålare Sven Hammarlund presenterar Le Moine i *Glimtar ur konstnärslivet. Från Apelles till Månsson*. Stockholm 1995, s. 38ff. Le Moine tecknade också *Nya moderna Symönster* och *Anwisning till Blomsterritning.* Uppenbarligen har han varit en av dessa teckningskunniga, som haft en lösare anknytning till stentryckarna i Stockholm efter sin återkomst från Finland och Ryssland i början av 1820–talet.

BILD 58 *Åbo*. Vy litograferad efter egen förlaga av Vilhelm Le Moine och tryckt hos Carl Müller. Bilden skildrar staden *före* den förödande branden 4 september 1827.
Finlands nationalbibliotek, Helsingfors, Bildsamlingen II.2b/2.
Bladmått: 54.5 × 43 cm.
Foto: Finlands nationalbibliotek, Helsingfors.

Finske konstnären Gustaf Wilhelm Finnberg tryckte 1827 i Stockholm på eget förlag med stöd av finska vänner en vy över Åbo efter branden. Han hade först försökt få den tryckt hos flera stentryckerier i Stockholm, men ”Stentryckarna voro styfva och svåra att träffa [...].” Till slut fick han ändå låna en sten och kunde rita bilden *Ruiner af Åbo*. Han fick den tryckt hos sin gamla elev Carl von Schéele.[1] Måhända var svårigheten att få tillgång till stentryckeriernas faciliteter beroende på Finnberg själv. Han beskrivs som en person som ofta gjorde det svårt för sig.[2] Det kan också ha berott på betalningen. Finnberg framlevde sina dagar i Stockholm i yttersta armod.[3] En annan möjlig förklaring kan vara, att stentryckarna för tillfället hade fullt upp med arbete. För Carl Müller kan

1 Åbo Akademis bibliotek, Handskriftssamlingarna, Brev från Gustaf Wilhelm Finnberg 23/11 1827 i Carl Christian Böckers brevsamling.
2 [Anonym], Konstintressen i Åbo förr och nu. II. *Åbo Tidning* (nr 73), 15/3 1888, s. 1f.
3 Nordensvan, Georg, *Svensk konst och svenska konstnärer i nittonde århundradet*. Stockholm 1892, s. 180.

ytterligare ett skäl ha tillkommit: konkurrensen med Le Moines blad. Detta sistnämnda blad framställde Åbo stad före branden, men är tryckt hos Carl Müller efter katastrofen.[1] Vilket skälet än må ha varit, visar exemplet att det kunde hända att stentryckarna avvisade intresserade.

Beställningstrycket

Kyrkoherden i Tyska församlingen hade i samband med lysningen till äktenskap för Carl Müller antecknat att Müller ordentligt gick till nattvard i Tyska kyrkan.[2] Även Ludwig Fehr gick till nattvard i församlingen.[3] Pastor Lüdekes noteringar om de två stentryckarnas kyrkogång är värdefulla upplysningar ur ett företagsperspektiv. Att Fehr och Müller hörde till den lutherska icke–territoriella tyska församlingen i Gamla Stan innebar att de hade omedelbar och självklar tillgång till en i Stockholm betydelsefull plats för affärsuppgörelser. Kyrkbacken utanför Tyska kyrkan var i samband med gudstjänstbesöken en känd mötesplats för borgerskapet. Här och uppe på Stortorget var platsen för börssammankomsterna redan innan Börshuset vid Stortorget stod färdigt 1776. Vid Tyska kyrkan kunde Fehr och Müller redan från början stifta bekantskap med många av sina kunder och göra sin verksamhet känd. Inte utan fog kan då hävdas att intressegruppen för det grafiska trycket därmed breddades och ändrade karaktär, när det flyttade från att vara en angelägenhet för främst hovkretsen uppe på slottet, ner till borgerskapet i Gamla Stan. Att Fehr och Müller var väl kända av sin kyrkoherde betygar inte bara anteckningar i kyrkoböckerna, utan även att den ca 47–48 årige Lüdekes porträtt i profil finns återgivet av Fehr.[4]

En annan attraktiv arena för stentryckarna att verka på erbjöd ordenslivet. Carl Müller recipierade i Svenska Frimurare Ordens S:t Johanneslogens andra loge S:t Erik i Stockholm 6 december 1820.[1] Härigenom fick Müller ytterligare en bred kontaktyta med bl.a. det övre borgerskapets handels- och tjänstemän.[2]

En av de tidiga besökarna i stentryckeriet var Jacob Berzelius. Han hade, som nämnts, anlitats som förmedlande länk av de tidiga entusiasterna i Granbergs tryckeri 1811, i samband med de tidiga försöken med stentryck. Berzelius skulle 1818 stifta närmre bekantskap med stentrycket i Sverige, när det i en av hans läroböcker infördes en litografierad plansch, utförd av Fehr & Müller.[3] Berzelius blev avporträtterad av Fehr senior två gånger.[4]

1 Vilket blad som har prioritet, Le Moines eller Finnbergs, är inte undersökt.

2 Carl Müller är antecknad i kommunionlängden, vilken börjar 1819, för fyra besök fram till hösten 1830. RA/SVAR Tyska kyrkans (S:ta Gertruds) församlings kyrkoarkiv. Kommunionlängder 1819–1830, SE/SSA/0017 D II/6 (1819–1830) 000 33 460, fs. 8, 14, 73 och 133].

3 Ibid. [fs. 6]. 1819 antecknades ”Ludwig Fähr” som nattvardsgäst.

4 Stentrycket med Johan Anton August Lüdekes porträtt finns bevarat i Wadströmska samlingen, numera i Museiverkets ägo i Helsingfors. (Lüdeke var gift med en Wadström). Litografin finns återgiven i beskuret skick i andra upplagan av Hofbergs handlexikon, vilken – till skillnad från den första – trycktes med bilder. Hofberg, Herman, *Svenskt biografiskt Handlexikon*. Stockholm 1906, Art. Johan Anton August Lüdeke.

BILD 59 Kritlitografi föreställande kemisten Johan Arfwedson, tecknad och signerad av Fehr senior. (Signaturen nedanför högra axelpartiet). Litografin är firmerad Fehr & Müller i Stockholm [1818/1819]. Bilden är inklistrad i en samling med brev och anteckningar skrivna av Jacob Berzelius och samlade under rubriken Rese-Journal förd under resa till England, Frankrike, Schweitz och Tyskland 1818–1819. Kungliga biblioteket, Stockholm, HKB M 224. Mått: 23.4 × 18.9 cm.
Foto: Esbjörn Eriksson, Kungliga biblioteket.

Müller har undantagsvis anlitat annat stentryckeri till hjälp i sin egen verksamhet. Det nystartade Runbom & Schulténs litograferade e. o. kanslisten i Kongl. Krigsexpeditionen, ordboksförfattaren, sedermera protokollsekreteraren Carl Eduard Kindblads kartor till en blindatlas, (landkartor utan ditsatta namn, avsedda för skolornas geografiundervisning).[1] Atlasen trycktes hos Müller med början 1829.[2] Müller kände Runbom väl sedan dennes elevtid i stentryckeriet. Utläggningsförfarandet kan ha berott på att man ville ha kartorna övertryckta – en kompetens som Runbom & Schulténs stentryckeri med visshet behärskade 1831, men troligen redan 1829 när Runbom och Schultén startade sitt stentryckeri i oktober det året. Att rita en karta direkt på stenen spegelvänt är en grannlaga uppgift. Övertryckstekniken förenklade framställningsprocessen avsevärt. Men framför allt var det den myckna texten, som Runboms kompanjon Carl Schultén skrivit till varje karta. Den uppgiften krävde hans excellenta skrivkunnande. Carl Müller hade 1829 uppenbarligen inte tillräcklig skrivkapacitet i sitt stentryckeri vid den tidpunkten

1 Kindblad skrev sitt förnamn i mantalsuppgifterna med ömsom C, ömsom K. Här följs den stavning han använde dels i meddelandet om vigsel mellan kanslisten vid Kongl. Ingenieurs–Corpsen Carl Eduard Kindblad och Carolina Christina Lundberg. (*DA* 13/6 1836, s. 3), dels i kartuschen på här avbildad karta. – Det första blindtrycket i Sverige (upphöjt relieftryck) var enligt Hjerta: O. E. Borgs *Den blindes tidsförsonare,* utgiven av Lars Johan Hjerta, Stockholm 1842. (*Björck & Börjessons* antikvariatskatalog 305, Stockholm 1936, s. 79, nr 754).

2 Kindblad, Carl Eduard, *Historisk Geografisk Blind–Atlas*. Stockholm [1829–]. Boken salufördes sedan under lång tid, se exempelvis *PoIT* 26/10 1837, s. 4; *Sveriges Stats–Tidning eller PoIT* 14/7 1840, s. 4 eller *PoIT* 22/10 1842, s. 4 (5 rd 32 sk för hela verket).

BILD 60 Uppslag ur Carl Eduard Kindblads *Historisk Geografisk Blind-Atlas*. Stockholm [1829–]. Arbetet skulle enligt subskriptionserbjudandet bestå av titelblad och 16 kartor i regalfolio med ländernas historia i korthet utförd på marginalerna.[1] (Exemplaret på bilden har utom titeluppslag bara åtta kartor). De enskilda kartorna kunde under flera år köpas styckevis.
Privat ägo.
Mått (hela uppslaget): 53.5 × 43 cm.
Foto: Martine Castoriano.

1 *PoIT* 29/10 1847, s. 3. – *PoIT* 18/9 1840, s. 4. (Kartorna uppräknade).

Utläggning av litografiska arbeten hörde emellertid, så vitt känt, till undantagen. Så mycket mera frekvent var samarbetet med boktryckarna. Från dessa fick stentryckeriet tidigt uppdrag. På samma sätt som koppargravörer och träsnidare tidigare fått beställningar av boktryckerier eller förläggare att framställa koppartryck respektive träformar för illustrationer, vilka skulle fogas till de typtryckta böckerna, fick nu litografer och stentryckare uppdrag att framställa bilder, tabeller, titelblad, häftesomslag m.m. inte minst för böcker. Stentryckeriet kunde framställa produkterna snabbare och därmed billigare än koppargravören.

Stentryckeriet hade liksom boktryckarna rätt att saluföra de egna produkterna. Det finns flera exempel på aviseringar som visar att Fehr & Müller har sålt tryckprodukter direkt från officinen. En verksamhet byggd helt och hållet på förlagsproduktion och direktförsäljning skulle emellertid kräva en annan organisation, ekonomi och andra kompetenser än de som fanns i ett beställningstryckeri.

Vem som initierat beställningen hos stentryckeriet – en boktryckare eller hans uppdragsgivare (en förläggare eller en författare) – går endast undantagsvis att fastställa. Aviseringarna i pressen nämner ofta bara: ”Från stentryckeriet har kommit”, hos bokhandeln den eller den finns att köpa o. s. v. Troligen har beställningarna skett i samråd mellan inblandade parter: författare, förläggare och boktryckare.

Att stentryckeriet fick beställning på arbeten som sedan skulle vidare till ett bokbinderi för insortering bland boktryckta falsade ark, behöver inte ha inneburit någon förändring av arbetsgången för efterarbetet i stentryckeriet, jämfört med om man levererade till bokhandel eller direkt till kund. Planscherna skulle ändå pressas och buntas efter torkning. Eventuellt slapp man moment som falsning och eventuell beskärning, moment som man skulle ha haft om det exempelvis var fråga om tryckning för eget förlag. Utom planscherna som skulle fogas in i böcker, kunde stentryckta omslag vara aktuella för att sändas vidare till bokbinderiet.

För Fehr & Müllers respektive Carl Müllers stentryckeri ges en rad exempel som visar att beställningsarbeten till typtryckerierna redan från början hörde till stentryckeriets normala verksamhet. Beställningarna hade stor geografisk spridning och bredd när det gällde såväl omfång, format och teknik som ämnesval.

Ulric Mannerhjerta var, så vitt känt, den förste i raden av beställare hos Fehr & Müllers stentryckeri. Han beställde 1818 ett musikalieprov, som finns i Kungliga biblioteket i Stockholm: ”Prof på Lithographiskt tryck gjort i Stockholm i Februari Månad 1818 af Fehr & Müller på begäran af U. Em. Mannerhjerta.”[1] Müller skulle sedan komma att behålla en god kontakt med Mannerhjerta. 1827 bevittnade Mannerhjerta Müllers bolagskontrakt med innehavaren av Östergrens bok- och musikhandel, Johanna Östergren.[2]

1 Jungmarker, Gunnar, Mannerhjerta och litografikonsten i Sverige. *Om litografi. En festskrift. Julius Olséns litografiska anstalt 1918–1958*. Stockholm 1958, s. 22f.

2 SSA Mag. o. RR:s arkiv. A 17: 3. Protokoll ang. bolag och firmor 1826–1839. (10/10 1827).

BILD 61 Carl Mörk utgav 1819 ett häfte med handkolorerade stentryck benämnt *Caricaturer.* Det var godmodig burlesk satir över samtiden. På bilden tidens nymodighet med tittskåpet laterna magica. Carl Müllers stentryckeri tryckte bladen.
Privat ägo.
Mått: 24.7 × 36.3 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

Under första verksamhetsåret kom läkaren Carl Mörk till Müller för att få sina egenförlagda *Caricaturer* tryckta. Mörk var son till dekoratören och hovmålaren Jakob Mörk och hade själv studier vid Konstakademin på sin meritlista. För sitt häfte *Caricaturer* sökte Mörk prenumeranter i december 1818:

> *Från härwarande Sten-Tryckeri ärnar undertecknad utgifwa en samling af Caricaturer. De komma ej att angå religiösa eller politiska ämnen, utan endast comiska hvardagshändelser. Af dessa Caricaturer et coloreradt Häfte, bestående af fyra Plancher, hwarje månad. På sex Häften emottages subscription i Herr Mag. Wiborgs Boklåda och behagade de respective Personer, som af dessa Caricaturer önska blifwa ägare, sina Namn och Caracterer på en dertill inlemnad lista anteckna. För Subscribenter blifwer priset En Riksdaler Banco Häftet.*
>
> *Stockholm den 21 December 1818.*
>
> *Carl Jacob Mörk*[1]

1 *StockholmsPosten* 2/12 1818. Jfr Wiberg II, [s. 14].

Ovanligt nog är planscherna tryckta på tunt randat papper, samma papper som han använde för sina akvareller. Detta talar för att Mörk själv har anskaffat papperet, som användes vid tryckningen. Omslaget i enkelt gråpapper har en kontratryckt bård. Trycken saknar datering och firmering.

Mörk hade ingen större lycka med utgivningen. Endast ett häfte om fyra planscher kom ut. Hans efterföljare 1829 i den vänliga satirgenren, Hjalmar Mörner, fick större framgång.

Att boktryckarna omgående insåg stentryckeriets möjligheter att förenkla och framför allt förbilliga trycket av illustrationer och tabeller visar den beställning som kom från Nordströms tryckeri i Stockholm redan under Fehr & Müllers första verksamhetsår. Nordströms tryckte sedan flera år tillbaka Lantbruksakademiens annaler. 1818 beställdes en plansch för en ny del i serien.[1] Att göra en så radikal förändring, som att pröva en helt ny teknik i en etablerad och välrenommerad produkt, som troligen var viktig för tryckeriet, var ett stort beslut, möjligen föranlett av annalernas ekonomi. Serien upphörde 1821. Nordström måtte ha blivit nöjd med resultatet, eftersom han sedan återkom med nya beställningar. Till en svensk översättning av Breton de la Martinières bok om *Spanien och Portugal* fogades flera stentryck.[2] De aviserades hösten 1819 och följande år, när de olika delarna kom ut ”med ritningar i stentryck”.[3]

Till Deleens levererade Fehr & Müller en plansch i Bengt Johan Törneblads två häften av *Fruntimmers-läsning för 1819*. Samma år tryckte Müller en plansch och en titelvignett åt Deleens för Carl Fredrik Rothliebs *Beskrifning öfver Skokloster.*[4] Tidigt ute var också Kongliga Ordenstryckeriet, som beställare. Till en översättning av italienske professorn Paul Assalinis *Handbok för läkare och kirurger vid armén* (1819) bifogades en utvikbar plansch, som i tre ”tabeller”, dvs. planscher, visar hur en människas ben stabiliseras, firmerade ”Lithographiskt tryck gjort i Stockholm af Fehr & Müller.”[5]

Ett så geografiskt avlägset tryckeri som Kungliga Gymnasieboktryckeriet i Wexiö, anlitade tidigt stentryckeriet i Stockholm. Närheten till Riddarhuset har möjliggjort en beställning av en plansch till det idag sällsynta trycket, *Samlingar Till en Historisk Afhandling om Säteriet Stora Edh I–III* av Elias Christopher Montahn, (1819). Verket innehåller två planscher, varav den ena är litograferad av Fehr & Müller.[6]

1 *Kongl. Svenska Landtbruks–Academiens Annaler.* 6(1818): 10.
2 Breton de la Martinière, Jean Baptist Joseph, *Spanien och Portugal,* […]. Med ritningar i stentryck. Öfversättning [av Sven Lundblad]. Stockholm 1819–1820.
3 *IT* 21/12 1819, s. 2. Jfr *PoIT* 8/6 1821, s. 8; 23/6 1821, s. 7 och 3/7 1821, s. 8.
4 Recensenten i *Swensk Literatur–Tidning* (nr 41), (14/10 1820), nämner endast ”Den bifogade planchen i stentryck föreställer en utsigt af slottet och kyrkan”, samt tillfogar att det ritade titelbladet kunde ha bytts ut mot en karta.
5 Paolo Assolini, som hade varit läkare vid både Napoleons hov, var en av tidens framstående kirurger. Hans bok var ursprungligen skriven på italienska, men fanns 1816 översatt till tyska, varifrån sannolikt den svenska versionen översattes. – Assalini, Paul, *Taschenbuch für Wundaertze bey Armeen.* München 1816.
6 Stundom uppges att boken innehåller tre planscher. Möjligen är detta en förväxling med att det i boken också finns två textillustrationer (runor).

BILD 62 *Borosiaden. Poem i fyra sånger.* Andra uppl. Stockholm 1820.
Lunds universitetsbibliotek.
Bladmått: 17 × 10.5 cm.
Foto: UB-media. Lunds universitetsbibliotek.

Georg Scheutz, som köpt f.d. Cederborgska boktryckeriet i Stockholm, beställde 1820 illustrationer till den i oktavformat utgivna andra upplagan av Olof Rudbecks den yngste[1] anonymt utgivna *Borosiaden. Poem i fyra sånger,*[2] vilka utfördes i kritlitografi med ett myller av figurer.[3] Endast en plansch i *Borosiaden* är signerad av Carl Müller, beroende på att alla planscherna är tryckta på samma ark. Müller har signerat i stenen endast en gång att gälla för alla bilder. Att flera planscher är tryckta på ett ark indikerar, att teckningen är gjord direkt på stenen, inte på övertryckspapper.[4]

Konstförvanten Johan Imnelius hade i oktober 1818 övertagit Hedmanska boktryckeriet i Stockholm av Lorenzo Hammarsköld.[5] Imnelius beställde en tvåsidig litograferad musikbilaga till Mannerhjertas översättning av George August Griesingers biografi över Joseph Haydn 1819 och samma år en litograferad väderlekskarta, som handkolorerades, för en översatt bok i ämnet.[6] När Imnelius flydde till Danmark 1821 från skulder, böter, och fängelsedom hade ett annat arbete från Fehr & Müllers blivit liggande, innan verksamheten hos F.d. Imnelii tryckeri togs upp igen.[7] Planscherna hade beställts hos Fehr & Müller för att illustrera översättningen av Gérard Joseph Christians arbete *Underrättelse för landtmannen om sättet att bereda lin och hampa utan rötning.*[8] Boken trycktes färdig först 1821. Eftersom far och son Fehr hade tecknat dem måste stenarna till planscherna ha blivit påbörjade och färdigställda, innan Fehr sen. lämnade Stockholm våren 1819.[9] Planscherna bör således ha levererats från stentryckeriet redan 1819, men boken hade inte gjorts klar i boktryckeriet. Exemplet tyder på att planeringen för arbetet med att framställa en bok kan ha varit sådan, att underleverantören (i detta fall Fehr & Müllers

1 Olof Rudbeck den yngste; sonsons son till Atlanticans författare och en av dem som Atterbom benämnde Bellmans fränder.

2 Rudbecks *Borosiade* utkom första gången 1776, tryckt hos Henric Fougt, omtryckt 1783. En ny upplaga gavs ut i Borås 1966 av Stig Johansson: *Boråsiade: poeme i fyra sånger; illustrationer av C. Müller ur 1820 års upplaga. Kortfattad beskrivning över Hofmans äventyr.* Jfr Mortenson, Johan, Kyrkostötoschopia Saebyensis. *Samlaren* 1910, s. 31f. – Borosiade är en s.k. heroisk–komisk hjältedikt, som i fransk efterföljd besjunger en småsak eller obetydlig händelse, på gränsen till det löjliga eller absurda; i det här fallet en skämtsam skildring av ett bondeupplopp i Västergötland. Upplagan tillkom på uppdrag av friherre Per Alexander Rudbeck. Rudbeck, Johannes, *Biblioteca Rudbeckiana. Beskrivande förteckning* […]. Stockholm 1918, s. 402.

3 Planscherna återgivna i Holmström, Richard & Svensson, S. Arthur, *Västergötland – Ett bildverk.* Malmö 1955, s. 48f. (Allhems landskapsserie).

4 Twyman, Michael, Ireland's earliest Lithographed Book? *Long room* (Publicerad av Friends of the Library of Trinity College, Dublin, Ireland) 41(1996), s. 31.

5 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 3/10 1818.

6 Dittmar, Sigismund Gottfried, *Ett sätt att förutse hvarje kommande vinters beskaffenhet i Europa och Asien, emellan trettionde och sjuttionde graden, nordlig bredd. I anledning af jordklotets yttre byggnad*. Stockholm 1819.

7 Imnelii sterbhusdelägare fick domen om urarva konkurs 21/1 1830. SSA F 6a 1085. Dom 149/1830. Johan Imnelius blev 10/5 1821 bötfälld av Hovkanslern för att ha utgett periodisk skrift (*Hermes. Samling af afhandlingar*) utan föregående anmälan. Kungl. Maj:t fastställde Hovkanslerns utslag 21/7 1821. Överståthållaren meddelade 15/9 1821, dels att böterna inte kunnat tagas ut p.g.a. att Imnelius hade rest bort, dels att Imnelius hade försatts i konkurs. Se Lundstedt II: 48. Om fängelsedomen för tryckfrihetsåtal (*Nya Extra Posten*) se Lundstedt II: 38.

8 Christian, Gerard, Joseph (1776–1832). Boken kom ut i en andra rättad upplaga 1824. Enligt *Swea. Tidskrift för Vetenskap och Konst*. Åttonde Häftet 1825, s. 102. (Elektroniskt tillgängligt), innehöll andra upplagan sex graverade planscher.

9 Imnelius begärdes i konkurs mer än två år senare, 27/8 1821

stentryckeri) tryckte planscherna först, varefter dessa levererades till boktryckeriet för att finnas till hands när man skulle filera in dem på plats i boken. Insorteringen av stentrycken i boktryckeriet bör normalt inte ha varit någon komplicerad procedur, eftersom det oftast rörde sig om en titelplansch eller någon enstaka bilaga, kanske bara en notbilaga; arbetsuppgifter som troligen oftast utfördes av kvinnor eller lärlingar.

Abraham Ahlqvists bok *Ölands historia och beskrifning* trycktes i Kalmar i tre delar (sammanlagda till två volymer) hos Carl Fredrik Berg åren 1822–1827. Första delen (1822) skulle innehålla två stentryckta planscher, varav det ena, frontespisen ”Ölands märkelige Befästning Borgholm” är signerad ”Stentryck af Müller”. Förlagan till stentrycket är tecknad av guldsmeden i Kalmar, Carl Petter Ringberg, vars initialer till förnamnet

BILD 63 Väl tummade häften av Abraham Ahlquists *Ölands Historia och Beskrifning* I–III, Kalmar 1822–1827, med den av Carl Müller tryckta frontespisen i del I. Bilden är en fantasibild av Borgholms slott. Byggnaden kunde, p.g.a. en förödande brand 1806, i verkligheten bara visa upp murrester av det en gång så praktfulla slottet. Priset för hela verket var 1827 6 rd 24 sk.[1]

Exemplaret på bilden visar att böcker kunde läsas om och om igen utan att först ha försetts med hårda pärmar.
Privat ägo.
Titelbladets mått: 19.8 × 12 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

1 *StockholmsPosten* 3/11 1827, s. 4.

litografen hos Carl Müller har feltolkat och skrivit ”G. R. fecit”.[1] Ringberg har graverat planscherna i den senare delen.[2]

1822 utförde Müller för Elmén & Granbergs tryckeri i Stockholm, en stentryckt plansch att fogas till minnestalet, som hölls på Riddarhuset över Carl Lagerbring.[3] Året därpå beställde Palmblad, Uppsala, två planscher för sin bok *Palaestina,* (1823), vilken redan var försedd med två kartor i kopparstick.[4] I inledningen skriver Palmblad:

> *Utgifvaren hade begärdt, att de utan afseende på kostnaden; skulle Tecknas och afdragas som den svenska Lithographien förmådde. I fall denna Önskan blifvit uppfylld, så lemnar dessa planschers utseende ett nytt prof på den ofullkomlighet, som denna konst i fäderneslandet hitills uppnått. – Mellertid är dock teckningen trogen. – De övriga gravurerna äro utförda af Hr Ruckman med all den skicklighet, som man är van att finna af hans prydliga grafstickel.*[5]

I andra upplagan 1828 med ” den utväxt af 7 ark, hvarmed denna upplaga öfverskjuter den förra”, byttes de flesta planscherna ut ”och lemnade den granskande åskådaren inga tillförlitliga och naturenliga intryck.”[6] Endast den sista planschen är densamma (en grundritning av den Heliga Grafven, graverad av E. Lagerstrand).[7] Inga stentryck togs med i andra upplagan. Palmblad var således inte nöjd med vad stentrycket kunde prestera!

1822 infogades ett faksimil av ett brev från Carl von Linné i en utgåva av dennes *Egenhändiga anteckningar,* färdig i februari 1822. Originalmanuskriptet finns i KVA. Boken gavs ut på kungligt uppdrag med en av Linnés lärljungar, Uppsalaprofessorn Adam Afzelius, som förläggare. Till en början beställdes fler planscher i stentryck för boken, men när

1 Latin för ”G.R. har gjort”. Ringberg var verksam även på Öland. – Uppgifter om guldsmeden Carl Petter Ringberg har vänligen meddelats av bibliotekarie Håkan Bergcrantz, Stifts– och landsbiblioteket i Kalmar.

2 Den andra planschen i *Ölands historia och beskrifning* (I) över ”Carlevi Runsten” är enligt förordet till andra delen en koppargravyr. Från början planerades även den vara i stentryck. (Jfr recension av del I i *StockholmsPosten* 28/7 1823, s. 2. Signaturen i bilden: ”N. I. L.” avser Nils Isak Löfgren, präst, hängiven fornforskare, samarbetspartner och god vän till Ahlqvist. Insamlingsarbetet till Ölandsbeskrivningen gjordes av dem båda. Löfgren tecknade av fornminnen och kyrkor på sina exkursioner. (Riksantikvarieämbetet, SE/ATA/Ensk/80. Historik över Nils Isak Löfgrens samling). Verket gavs ut i Ahlqvists namn. Det tackade Ahlqvist för genom att skriva och publicera tredje delen av Löfgrens stora herdaminne över Kalmar stift och ge ut i Löfgrens namn. (Löfgren, Nils Isak, *Tjenstemän vid församlingarne och läroverken uti Kalmar stift, från äldre till närvarande tider.* (”Clerus calmariensis”), I, 1836; II, 1839; III, 1841. Första häftet utgivet 1828: (*SP* 5/12 1828, s. 4).

3 Wirsén, Gustaf Fredrik, *Tal öfver* […] *Stats–rådet* […] *grefve herr Carl Lagerbring, den 23 mars 1822, då dess grefliga vapen krossades.* Stockholm 1822.

4 Palmblad, W[ilhelm] F[redrik], *Palaestina. Geographisk, Archeologisk och Historisk Beskrifning. Med tvenne chartor, tvenne planscher samt en vignette.* Uppsala 1823.

5 Ibid. s. IX–X.

6 *Egenhändiga anteckningar af Carl Linneus om sig sjelf.* [Utgiven av Adam Afzelius]. Stockholm 1823.

7 Palmblad, W[ilhelm] F[redrik], *Palaestina. Geographisk, Archeologisk och Historisk Beskrifning.* Uppsala 1828, Förord.

långt färre så kallade goda Exemplar, än man påräknat, kunde af hvarje sten erhållas, och att således både flere omarbetningar och flere stenar, alltid med tillägg af nya utgifter, fordrades till något visst stort antal af-drag, så blefvo de lithographiske Exemplaren, då de räknades till 2 000 af hvarje Tabell, icke heller betydligen till priset lindrigare än koppar-stick, men kommo i värde och noggranhet långt derunder. – I anseende härtill trodde jag mig med något skäl kunna bibehålla den Tabellen, som föreställer Fac-Simile af Linnés handskrift; men de öfrige, såsom aldeles misslyckade, satte mig i den obehagliga nödvändigheten att låta omgravera dem alla i Koppar. [1]

Afzelius blev allt annat än tillfreds med resultatet och han var irriterad över fördyringar och den årslånga förseningen av boken, som han hade att sett sig tvungen att behöva förklara för sina många subskribenter, namngivna i den hela arton sidor långa listan, som bifogats boken:

Det lithographiska arbetet var väl då [jultiden 1821, då inlagan till boken var färdig], icke ännu fullbordadt; men vad jag deraf sedt och erfarit, de svårigheter, som mött vid hvarje äfven den minsta ändring, de olikheter med originalerna, som på de flesta ställen voro aldeles ohjelplige, och det orediga utseendet, sådant som vanligen finnes på alla smutsiga af-tryck, och hvilket med alt mitt bemödande omöjligen kunde undvikas, m.m. hade redan ingifvit mig ledsnad, misstroende och farhåga, at det icke skulle svara emot det åsyftade ändamålet. Detta visade sig också på ett fullkomligen öfvertygande sätt, när alla dessa Tabeller blifvit dragne. Alla, som sågo dem, funno tydligen, att försöket misslyckats, – att mellan Lithographie och Kopparstick vore större skillnad än man vanligen före-ställde sig, – att fac-similer, Noter, vissa Landskaps-stycken, berg och skogar m.m., och i allmänhet större framställde massor väl föllo någorlunda fördelaktigt i ögonen, – men att de mindre föremålen, aldrig riktigt felfrie, förlorade sin tydlighet och renhet,– samt att det hela såg suddigt ut, och lemnade den granskande åskådaren inga tillförlitliga och naturenliga intryck.[2]

Måhända hade Afzelius förväntat sig att ett stentryck skulle se ut som ett kopparstick. Hans ord, ”att mellan *Lithographie* och *Kopparstick* vore större skillnad än man vanligen förestälde sig”, låter förstå det. Men Afzelius slängde inte planscherna som han var missnöjd med! I KVA:s ägo, Bergianska trädgårdens ikonotek finns de av Afzelius utgallrade bilderna, som Müller tryckt.[3] Professor Bergianus Veit Wittrock noterade i sin förteckning över Ikonoteket: ”Bland litografierna befinna sig äfven ett par, utförda af vårt lands förste stentryckare, Carl Müller (1822), hvilka torde hafva sällsynthetens intresse. De voro nämligen ämnade att ingå i Adam Afzelii publikation »Egenhändiga

1 ”Tabellen” dvs. planschen.
2 *Egenhändiga anteckningar af Carl Linneus om sig sjelf.* [Utgiven av Adam Afzelius]. Stockholm 1823. Elektroniskt tillgänglig.
3 Iconotheca botanica Bergiana är en bildsamling, som anknyter till berömda botaniska forskare.

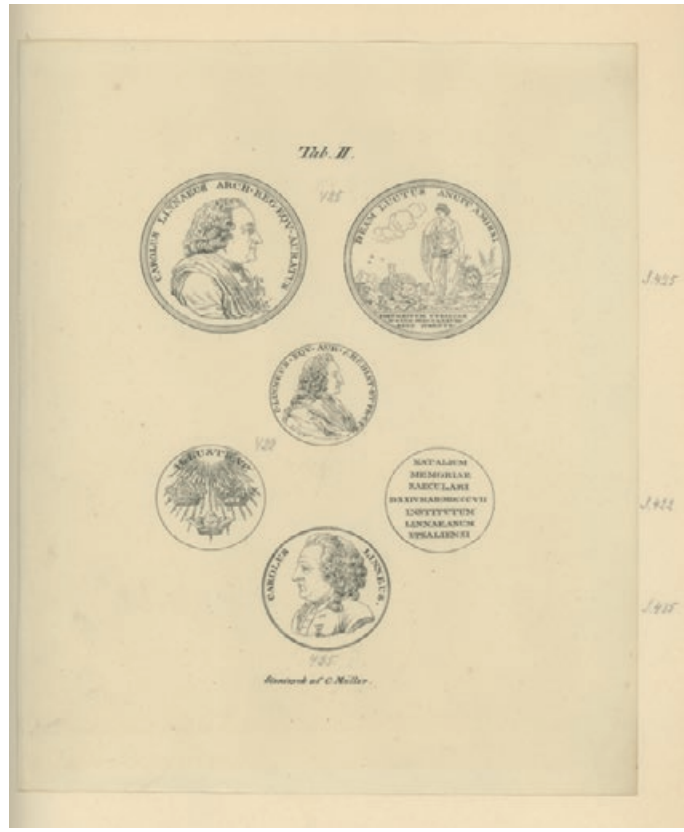

BILD 64 Ett par av Carl Müllers år 1822 stentryckta och kasserade planscher för *Egenhändiga anteckningar af Carl Linneus om sig själf*, utgiven av Adam Afzelius. Uppsala 1823: *Skådepenningarne* och *Monumentet* ersattes av gravyrer. Till höger *Skådepenningarne.* Ikonoteket, Bergianska stiftelsen. Stockholm. Arkmått: 24.5 × 19.7 cm. Översta skådepenningen mäter på bilden ca 5.2 cm i diameter. Foto: Lars Gunnar Reinhammar. Bergianska stiftelsen, Stockholm.

anteckningar af Carl Linnéus om sig själf», men kasserades af utgifvaren och ersattes genom kopparstick, utförda af C. F. Akrell".[1]

Det var emellertid inte nog med svårigheter i stentryckeriet i samband med litograferingen av planscherna för *Egenhändiga anteckningar.* Också vid tryckningen uppstod problem. Stenar måste arbetas om eller litograferas på nytt, eftersom beställaren ville ha så många exemplar av varje plansch (2 000 ex). Varför de måste arbetas om sägs inte. Troligen sprang stenarna sönder i pressen.

Inte heller Lundaprofessorn Carl Georg Brunius var särskilt imponerad av vad det tidiga stentrycket kunde åstadkomma. I sin *Gotländska konsthistoria*, nämner han prosten Jacob Gustaf Klingwalls *Fornlemningar i Wisby*, I–II, (1823–1824). Stentrycken var utförda hos Müller efter Klingwalls förlagor. "Plancherna sakna ingalunda värde, ehuru de vittna om den tidens dåliga stentryck.", lät Brunius omdöme.[2] Han hade egen erfarenhet av Müllers stentryckeri genom den storordern som det *Haeggströmska tryckeriet* – landets näst störste förläggare – tidigt kom med, när man beställde illustrationerna

1 Wittrock, Veit Brecher, Iconotheca botanica Bergiana. *Meddelande från KVA:s trädgård Bergielund*. III: 1. (Acta Horti Bergiania). Stockholm 1907/1908, s. 7. Wittrock tog något miste avseende gravör: Ruckman graverade ersättningsblad III: Skådepenningarne

2 Brunius, Georg, *Gotlands konsthistoria*. Lund 1864, s. 16.

BILD 65 Planschen med Carl von Linnés gravvård i Uppsala domkyrka, tecknad av Fredrik Werner, är ytterligare en av Carl Müllers år 1822 stentryckta planscher för *Egenhändiga anteckningar af Carl Linneus om sig själf*, (utgiven av Adam Afzelius, Uppsala 1823), som kasserades. Sannolikt är det den bristande porträttlikheten i medaljongen, som är skälet till att planschen valdes bort. Troligen är det denna plansch som avses med beteckningen *Monumentet*.

När Johan Gustaf Ruckman, som hade lovat att gravera en ny plansch, fått förhinder p.g.a. en ögonsjukdom, så åtog sig istället Carl Abraham Broling graveringen. Dessa många turer med en plansch illustrerar svårigheter som kunde uppstå i tryckeriet. Carl Müller kunde dock återanvända motivet genom en nyteckning i Fredrik Werners & Johan Henric Schröders *Upsala Domkyrka med dess Märkwärdigheter tecknade och beskrifne*. (1826– [1829]). Ikonoteket, Bergianska stiftelsen. Stockholm. Arkmått: 24.5 × 19.2 cm. Foto: Lars Gunnar Reinhammar, Bergianska stiftelsen, Stockholm.

till *Nordiska fornlemningar* I–II, författade av Johan Gustaf Liljegren och Carl Georg Brunius.[1] Verket började ges ut 1819 och utgivningen pågick till 1823. Utom två litograferade deltitelblad, innehöll det ett hundra litograferade planscher med ett textblad som Haeggströms tryckte till varje plansch, samt tjugofyra sidor text. Det var de första häftena som ”utgåfvos i förening med n[u] v[arande] prof. C. G. Brunius”.[2] Första häftet godkändes dock inte i den slutliga upplagan, utan fick kasseras. Upplagans storlek för *Nordiska fornlemningar* är inte känd. På vart hundrade exemplar behövde Müller trycka tiotusen planscher enbart för detta arbete, förutom kassationerna. Dagligt Allehandas redaktör mottog verket synnerligen positivt:

> *Om det karakteristiska likhet i uttrycket, crayonmaneret i stentryck gifwa åt dessa afbildningar av gamla minnesmärken, förenad med den noggrannaste trohet i teckningen, som Hrr utgifware gjort till sin första pligt.*[3]

1 Uppgift om storleken på Haeggströms förlag hämtad från Hånell, August, *Liber Librariorum*. II. Stockholm 1920, s. 26.
2 Palmblad, V. F., m.fl. [utg.] *Biografiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män*. Bd 7. Uppsala 1841, s. 592, art. Liljegren. – *PoIT* 11/12 1823, s. 5.
3 *DA* 29/5 1819, s. 4.

De svikna förhoppningar som Afzelius och Brunius erfarit delades redan av Fredrik Boye, som de två första åren, 1818–1820, av Boyes Magasin begagnat enbart stentryck till planscherna; ”men osäkerheten att få goda aftryck och den mängd deraf, som ofta måste makuleras, öfvetygade Red. [dvs. Boye själv] snart derom, att detta förhållande icke var förenligt med ett regelmessigt utgifvande af en Journal, som på bestämd tid borde utkomma, hvadan äfven sedermera endast gravyrer i koppar blifvit begagnade”.[1] Denna Boyes anmärkning låter förstå att de tekniska bekymren i stentryckeriet orsakat förseningar för tidskriften till förfång för kunderna, något som Boye inte kunnat acceptera. 1823 påpekade han särskilt i aviseringen för ett nyutkommet Magasin, att det inte var fråga om stentryck.[2] Efter nästan ett års uppehåll med tidskriftens utgivande, återupptogs utgivningen under ny titel i januari 1824 med utgivning av ett halvannat ark varje lördag, men han ansåg då att han i denna fortsättning av tidskriften måste utesluta alla kopparstick och stentryck.[3]

I tidningen *Anmärkaren* infördes en insändare redan efter första numret av Boyes Magasin, vilken uttryckte en förhoppning att den artistiska nivån i tidskriften måtte höjas. ”Det tekniska och handtverksmessiga deri, är ganska tillfredsställande […].”istället för att lita till ”sin egen halv-skicklighet i teckning […] utan heldre söka ledning af någon god Swensk tecknare – t.ex af Hr Westin, Breda, Sandberg, Fahlcrantz, wid den unga Lithografiens introduktion hos oss. Då skall man högt berömma Herrar Fehrs och Müllers werkliga förtjenster […].” Vem som skrivit insändaren sägs inte, men det var en person som fann det fägnande för varje svensk konstälskare att se litografin äntligen införd i Sverige.[4] Utgivaren Georg Scheutz torde själv ha skrivet texten.

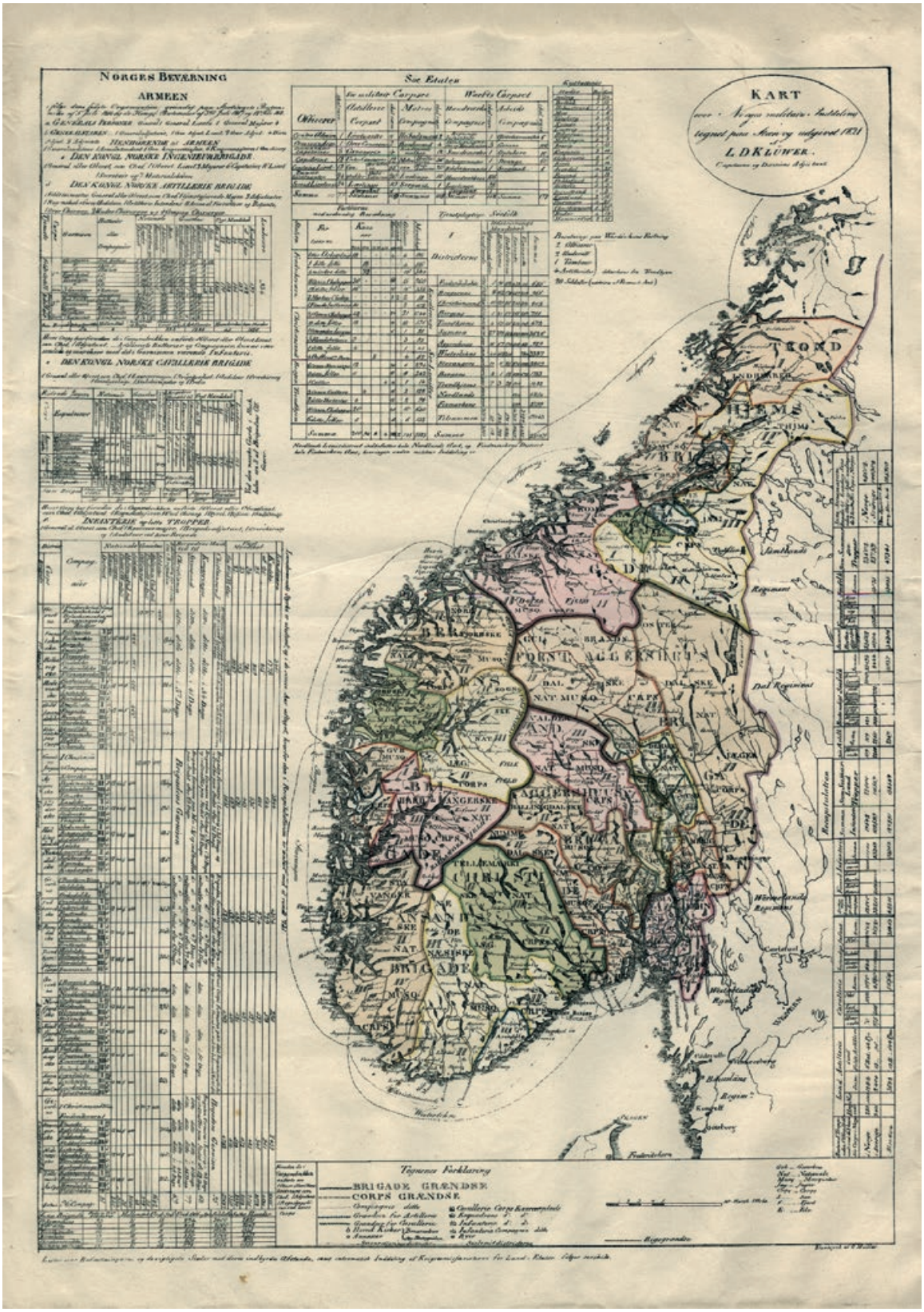
Mottagandet av stentryckstekniken var således blandat!

Samarbetet med boktryckerierna kunde också gå i motsatt riktning; 1828 är Müller/Crusell uppdragsgivare åt Nordströms, som får göra textbladet på fint randat holländskt papper till ett litograferat nothäfte: *Fågelleken. Orden af Esaias Tegnér. Musiken af Bernhard Crusell.* [5]

Kartor, mera fornminnen m.m.

En sällsynt karta från 1821 påminner om att Norge var i union med Sverige.[6] Det var kaptenen och divisionsadjutanten, Lorentz Diderich Klüwers, Trondhjelm, *Kart over Norges militaere Indelning på Steen udgivet 1821.*[7] Kartan trycktes hos Carl Müller.[8] Den

1 *AB* 3/1 1838, s. 4.
2 *DA* 2/7 1823, s. 13.
3 *Stockholms Dagblad* 24/1 1824. s. 4.
4 *Anmärkaren* 17. saml. Nr 6, 8/4 1818, [s. 4].
5 Vattenmärke från Jacob Honig & Zoon.
6 *PoIT* 6/7 1821, s. 7.
7 Nissen, Martinus, *Norsk Bog-Fortegnelse* 1814–1847. Christiania 1848, s. 173. *PoIT* 6/7 1821, s. 7.
8 Kartan, som är ca 64 × 47 cm, finns även i Lillehammers museum, Maihagens samlingar nr SS 38 567. Norge.

NORGES BEVÆRNING
ARMEEN
KART
L. D KLUFER.
Tegnene Forklaring
BRIGADE GRÆNDSE
CORPS GRÆNDSE

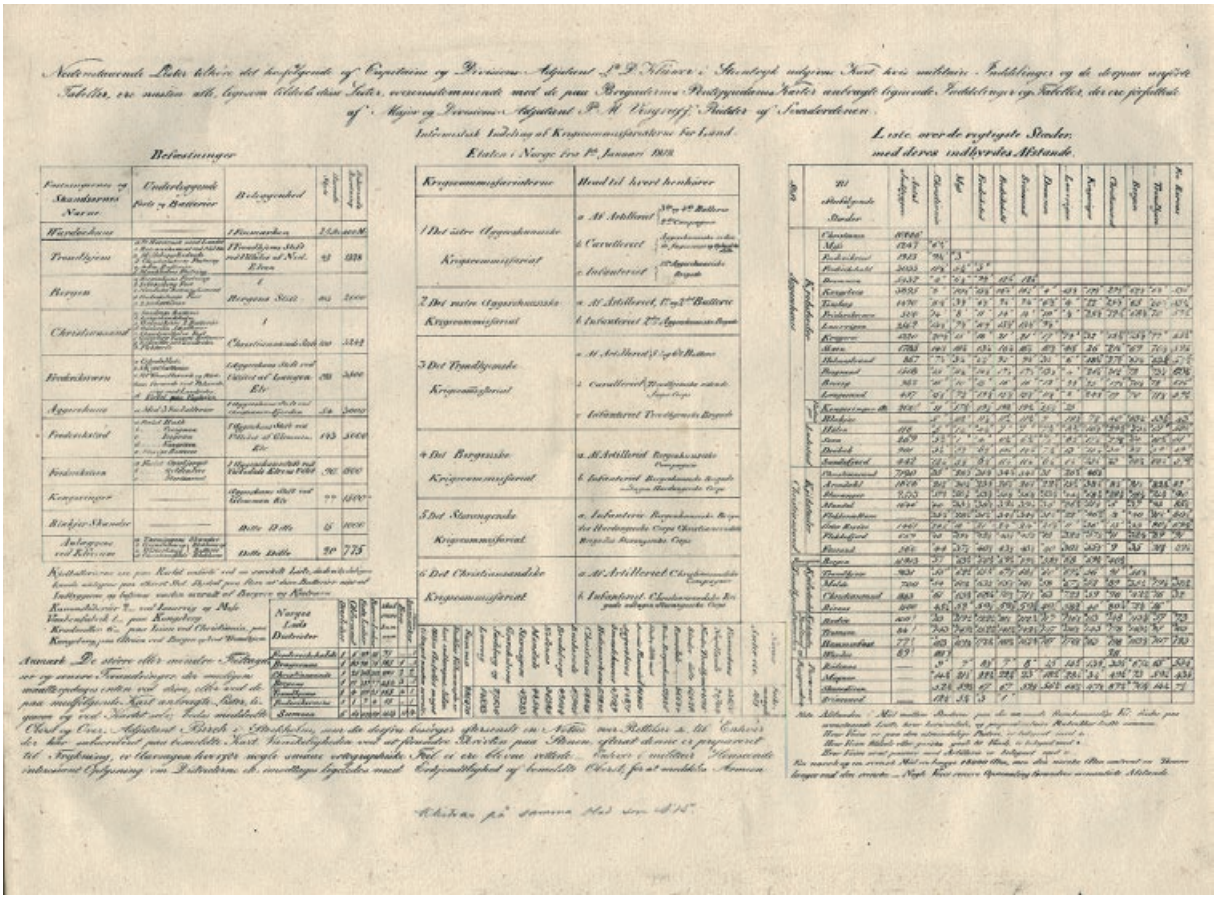

BILD 66–67 Klüwers handkolorerade karta med översikt över det norska försvarsväsendet. Tecknad och litograferad av Lorentz Diderich Klüwer. Tryckt hos Carl Müller 1821. Krigsarkivet, Stockholm. Utländska kartor, Norge. Generalkartor, 15 A (beskrivningen), 15 B (kartan). Mått: Kartan: 64 × 46 cm; Beskrivningen: 35 × 46 cm. Foto: Krigsarkivet, Stockholm.

annonserades till salu i Stockholm för 2 rd i början av juli 1821.[1] Kartans överflödande rikedom på detaljer i såväl text som kartbild gav samtiden en påminnelse om vad stentrycket kunde åstadkomma! Carl Müller hade året innan tryckt en topografisk karta över Ladugårdslandet – dagens Östermalm – och Djurgården. (Bild 68).

Till Klüwers banbrytande kartläggning av norska fornminnen, *Norske Mindesmaerker* (1823), fogades trettiofem stentryck med Müllers firmering.[2]

1 *SDA* 2/7 1821, s. 4.

2 Klüwer, Lorenz Diderich, *Norske Mindesmaerker aftegnede paa en Reise igjennem en Deel af det Nordenfjeldske og beskrevne*. Kristiania 1823. Klüwer hade som medföljande adjutant gjort flera resor till Sverige. I samband med dessa hade han 1817 kommit i kontakt med medlemmar av Götiska Förbundet, och som ende utlänning blivit invald. Klüwer fick ekonomiskt stöd till fortsatta forskningar av förbundets stiftare, den förmögne Jakob Adlerbeth.

BILD 68 Karta öfver Ladugårdslandet och Kongl. Djurgården.
Tryckt hos Carl Müller 1820. Kungliga biblioteket, Stockholm.
Arkmått: 48.5 × 30 cm. Den tryckta ramens mått: 44 × 22 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

Efter den förhärjande branden i Norrköping 1826, tryckte Carl Müller en *Plan Charta öfver Norrköping,* tecknad av C. Törnqvist med en lantmäterikarta som förlaga.[1] Kartan var kolorerad, för att med rött utvisa de hus som bränts ner i brandkatastroferna 1822 som 1826. Den kartan ger ett ännu ett exempel på stentryckets förmåga att snabbt förmedla nyheter, inte minst vid olyckor och katastrofer.

Boktryckaren Johan Hörberg gick som gesäll i det Lindhska tryckeriet när Müller kom till till Stockholm.[2] Som ung nyss bliven egen boktryckare (oktober 1823), hade Hörberg möjligen lättare att anamma nyheter på det tryckstekniska området än de kollegor som körde i invanda spår.[3] Hörbergs boktryckeri blev en viktig producent av både läromedel och skönlitteratur.[4] När Hörberg dog 1837 hade tryckeriet sex träpressar i arbete.[5] Som vanligen skedde hos boktryckarna, trycktes på dem såväl egenförlagda som andras produkter. Där framställdes tryck illustrerade med träsnitt i texten. Hörberg insåg stentryckets potential för just illustrationer.[6] Hans tryckeri blev involverat i historieprofessor Nils Henrik Sjöborgs stora bokprojekt, vilket med stöd från ryska sändebudet van Suchtelen kunde förverkligas. Sjöborg var från 1814 fram till sin död 1838 tjänstledig från professuren i Lund för att handha vården om rikets fornlämningar. Även om det inte blev han som grundlade den vetenskapliga arkeologin i Sverige, så lade han genom sin nit att bevara och dokumentera, grunden till arkeologin som forskningsdisciplin i landet.[7] Under hela 1820-talet arbetade Sjöborg med *Samlingar för Nordens fornälskare* i sammanlagt tre volymer. Inlagorna trycktes först hos Nestius (1822), sedan hos Hörbergs (1824 och 1830). Sjöborg hade tidigare erfarenhet av den tidsödande tekniken med kopparstick när han 1815 lät publicera *Försök till en nomenklatur för nordiska fornlämningar,* ett arbete, som försågs med tre stick.

Första volymen av *Samlingar för Nordens Fornälskare* fick en titelplansch i koppar, medan de två följande istället inleds med litograferade planscher. Verket speglar således att det trycktes under en tid av teknisk förändring. Arbetet innehöll nästan hundra stentryckta planscher i folioformat (några i dubbelt format och ibland dubbelnumrerade), tryckta hos Müller.[8] Det var med andra ord en lika stor beställning för stentryckeriet

1 *Stockholms Dagblad* 29/5 1826, s. 2. Annons. – Kungliga biblioteket, KoB 2/Norrköping. Arkmått: 15.6 × 19 cm.
2 SSA KTL 1818. SE/SSA/003106/G1 AA/201 (1818), fs. 1611. – Tecknaren C. Törnqvist finns representerad i Kungliga Biblioteket även med en plansch i svart stentryck, tryckt hos Carl Müller: *Rustik byggnad i landskap*. [Konstruerad titel]. KoB, Konstn. Müller, Carl, A 1. Arkmått: 20.5 × 27 cm. Sannolikt är den planschen tillkommen vid samma tid som Norrköpingskartan.
3 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 6/10 1823.
4 Svedjedal, Johan, Allkonstverket som blev ordkonstverk. C. J. L. Almqvist, Törnrosens Bok och Johan Hörberg. [I]: Burman, Lars red., *I Vitterhetens tjänst. Textkritiska uppsatser.* Stockholm 2003, s. 102.
5 Bernström, Carl Fredrik, *Konstförvanter. Utflykter och studier i svensk boktryckerihistoria. Med inledning av Bengt Bengtsson*. Stockholm 1958, s. 32. Bernström har möjligen hämtat sin uppgift från Bonnier, Isidor Adolf & Hånell, August, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935*. II. *Stockholm och Uppsala*. Stockholm 1935, s. 108.
6 Exempelvis *Figur–bok för i år. Med 19 sinnebilder och lika många tanke–rim*. Stockholm 1824. [24 s.]. Utgiven av J. C. Björnståhl och Per Götrek.
7 Wrangel, Ewert, *Gamla studentminnen från Lund*. Stockholm 1918, s. 27f.
8 Sjöborg, N[iels] H[enrik], *Samlingar för Nordens fornälskare, innehållande inskrifter, figurer, ruiner, verktyg, högar och sten–sättningar i Ssverige och Norrige*. I–III. Stockholm 1822–1830. (163 litograferade planscher, litograferat titelblad och litograferad frontespis, samt två graverade planscher.)

som Liljegren/Brunius *Nordiska fornlemningar* eller Haeffners koralbok. Sjöborg var i Stockholm bosatt i närheten av stentryckeriet och kunde personligen följa arbetet med planscherna.[1]

I stentryckeriet växlade arbetet mellan stora projekt och små. För Hörbergs trycktes 1824 en utvikbar plansch till Vilhelm Faxes skrift i oktav om *Fornlemningar af Tycho Brahes Stjerneborg och Uranienborg på Ön Hvén aftäckte åren 1823 och 1824*. (1824).[2] Faxe var i sin egenskap av biskop under en lång följd av år självskriven som ledamot av ståndsriksdagen och hade därmed anledning att då och då befinna sig i Stockholm. Det är rimligt att antaga, att han vid ett sådant besök beställt tryckning av den lilla skriften (1¾ ark) hos Hörbergs.[3] Troligen har Faxe beställt och fått planschen redan 1823. Att Müller litograferat och tryckt Faxes porträtt, ”copierat” av Fehr, tyder på en flerårig affärsrelation mellan Müller och Faxe.[4]

För Hörbergs tryckte Müller året därpå, 1825, en ovanlig plansch (1 ark) i ett arbete om att bestämma hästens ålder genom att studera dess tänder, Michael von Erdelys *Tabellarisk Framställning af Hästens Tänder*.[5] Skriften salufördes för 32 sk. Den var ovanlig därför att arket är tryckt som ett kontratryck (negativtryck) på en för stengravyr preparerad sten. Trycket visar på mångsidigheten i Carl Müllers kunnande – en teknik, som han lärt hos Senefelder under sin tid i München.[6] Metoden hade Müller använt på omslaget till Mörks *Caricaturer* och i titelbladet till en almanacka 1825 (bild 50). Palmblads *Swea* noterade nöjt:

> *Stentryckstabellen [planschen] är med sorgfällighet utförd; tänderna uti nära nog naturlig storlek, tecknade på svart grund, visar sig med sina särskilta afskärningar lärorikt för betraktaren och jemföraren.*[7]

Fr. B. Nestius tryckeri i Stockholm tryckte 1824 i oktav ett översatt häfte om sextiofyra sidor, till vilket fogades en teknisk ritningsplansch, tryckt hos Müller, *Teoretisk-praktisk afhandling om orsakerna till fukt i byggnader.* Skriften var författad av Wilhelm Günter Bleichrodt. Ett annat exempel på tryck för Nestius är de två planscher som Müller tryckte

1 SSA RegMU Klara nedre 1822: 1507.
2 Lundin, Claës, *Från Stockholms synkrets.* Stockholm 1880, s. 84. Faxes skrift ingick i *Physiographiska Sällskapets i Lund* skriftserie med tryckning bekostad av Faxe själv. (Sällskapet hade, enligt Faxe, ingenting med utgrävningarna att göra, men han ville inte ge ut skriften på eget förlag). Den ”ringa” vinst, som genererades av försäljningen, skänkte Faxe till Venförsamlingens skolkassa. (Mortensen, Harald, J. L. Heiberg och biskop Vilhelm Faxe. *Cassiopeia. Astronomiska Sällskapet Tycho Brahes Årsbok* 14(1953), s. 29. Faxes brev till Johan Ludvig Heiberg 31/5 1846 är där återgivet).
3 Skriftens omfång enligt Hörbergs trycklista 1823–1824. I listan nämns inget stentryck. Trycklistan förtecknar endast tryck utförda av det egna tryckeriet. (LUB Avdelningen för vardagstryck).
4 Eichhorns samling nr 1065.
5 Anonym. Om negativtryck. *Svensk Litografisk Tidskrift* 1891: 4, s. 3f.
6 Exempel anfört hos Henker, Michael m.fl., *Von Senefelder zu Daumier.* München 1988, s. 28f.
7 *Swea. Tidskrift för Vetenskap och Konst*. Tionde Häftet, nr II, 1826, s. 240f. Notis.

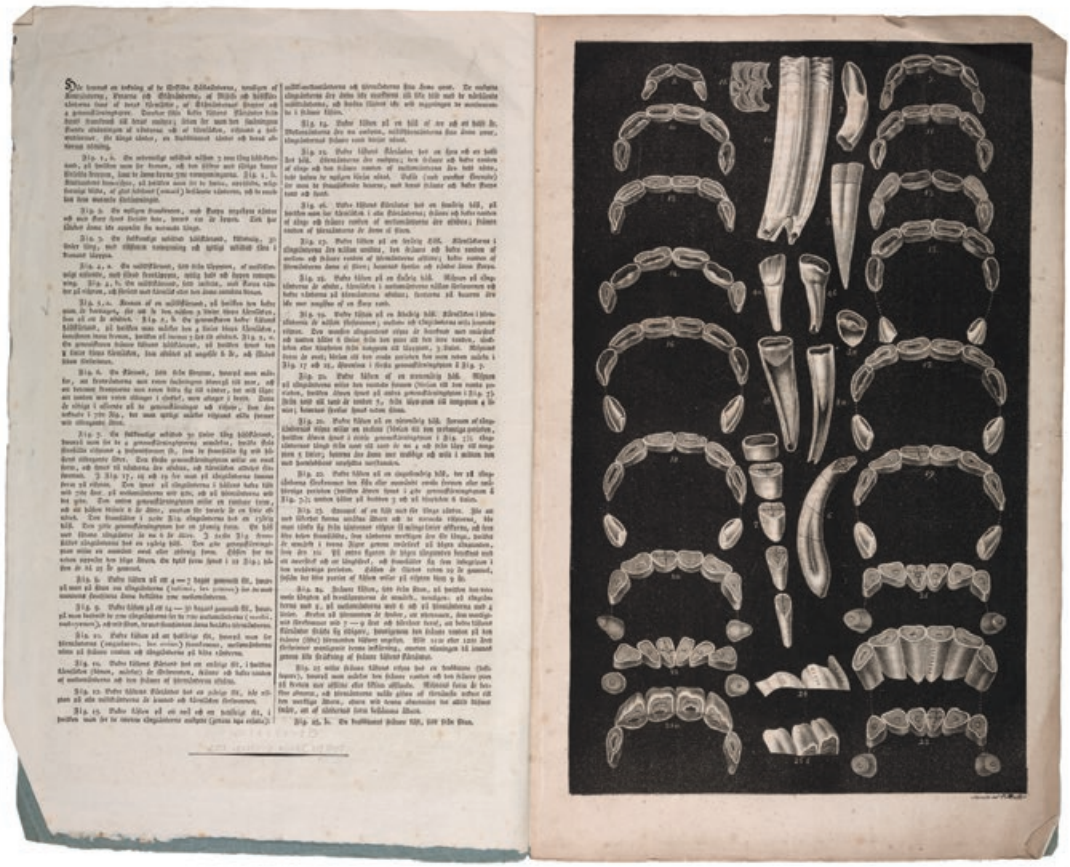

BILD 69 *Tabellarisk Framställning af Hästens Tänder af Michael v. Erdelyi*. Med en kontratryckt stengravyr. Stockholm 1825. Firmeringen ”Stentr. af C. Müller” under bilden t. h. Lunds universitetsbibliotek.
Mått: 42.3 × 26.5 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

1827 för en bok om hur en lyckad middagsbjudning skulle arrangeras, översatt från ”franskan och tyskan”.[1]

Hos Grahns trycktes 1826 statistikern Carl Gustaf af Forssells *Beskrifning öfver Halmstad län eller Halland* med en Hallandskarta från Müllers stentryckeri. 1827 behövde Ecksteinska boktryckeriet ett porträtt i stentryck för *Biografi öfwer* […] *Ernst von Vegesack*. Arbetet omfattade totalt ”med text och dedikation” knappt hundra sidor i oktavformat, ”jemte ett porträtt i stentryck”. Arbetet saluförde för 28 sk.[2]

1 *Handbok om den goda tonen och den fina sällskapslefnaden, jemte anwisning att wäl tranchera och lägga före allehanda anrättningar, samt ett bihang, innehållande nya sällskapslekar och åtskilliga sätt att utlösa panter*. Efter fransyskan och tyskan. Stockholm 1827.
2 *Biografi öfwer framlidne GeneralLöjtnanten m.m. Friherre Ernst von Vegesack*. Stockholm 1827. *StockholmsPosten* 21/8 1827, s. 1. Rec.

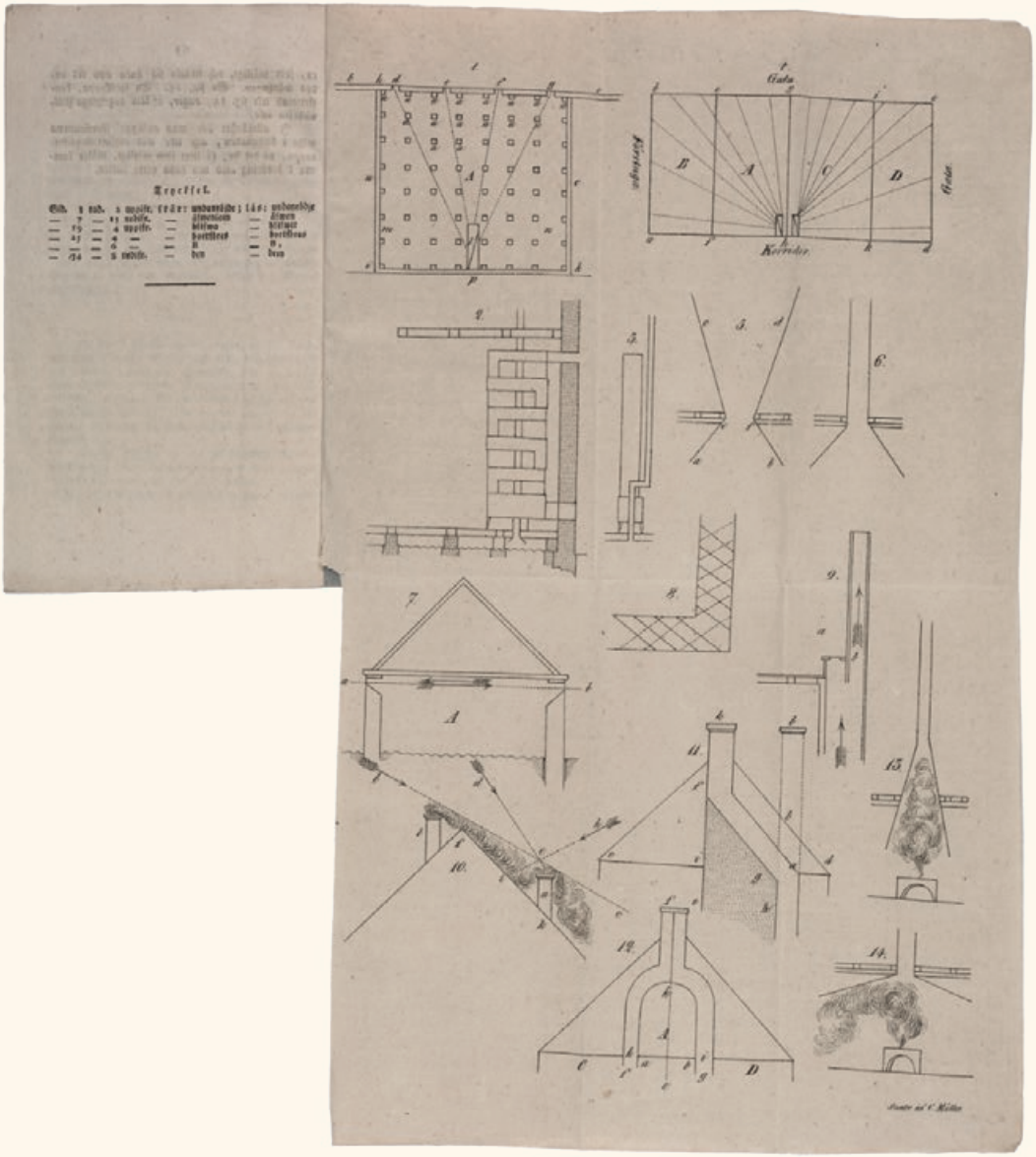

BILD 70 Till en översatt avhandling 1824 om fukt i byggnader bifogades några enkla tekniska ritningar på en utvikbar plansch, stentryckt hos Carl Müller. Firmering i nedre högra hörnet.[1]
Lunds universitetsbibliotek.
Bladmått: 35 × 21.7 cm
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

1 Bleichrodt, Wilhelm Günter *Teoretisk–praktisk afhandling om orsakerna till fukt i byggnader*. Stockholm 1824.

För skolbruk trycktes hos Müller 1828 en *Historisk Werldskarta af C*[arl] *F*[redrik] *Viereck*, efter utländsk förlaga, i två storlekar, dels en på åtta ark i ”medianformat”, som kunde läggas samman till en stor (56 × 44 cm) karta, dels en mindre variant på två ark.[1] Kartan handkolorerades.[2] Viereck var lärare vid Elementarskolan i Gefle. Han hade bl.a. gett ut en tysk ordbok.[3].

Müller hjälpte också Per Götrek med en dubbelplansch över futharken att fogas till en artikel i *Stockholms Afton-Blad Till förmån för fattiga Barn,* september 1827. Tidningen illustrerades i övrigt med stentryck av Carl Löwstädt.

Vetenskapligt tryck

Inom de olika vetenskaperna fanns en stor presumtiv marknad för stentryckerierna. Hur snabbt och i vilken takt den marknaden erövrades är ett område som väntar på att utforskas. Ett par exempel från tillämpad vetenskap med planscher från Fehr & Müller som Berzelius *Lärobok i kemi,* 1818 och Assolinis *Handbok för fältläkare och kirurger om hur ben skulle stabiliseras,* 1819, har redan berörts.[4]

Skolmedicinen vid akademin tog stentrycket i anspråk 1822 när det vid Uppsala universitet försvarades en avhandling under Jacob Åkermans presidum tryckt hos Akademiska tryckeriet i Uppsala.[5] Avhandlingen försågs med två anatomiska planscher, tryckta av Müller.[6] Det är ett tidigt exempel på litograferade anatomibilder utförda i Sverige, möjligen det allra första. Inspirationen bör ha kommit från Paris. Att Müller själv skulle haft kännedom om det stora franska anatomiverk som Jules Germain Cloquet påbörjade 1821 och som försågs med en mängd litografiska planscher är ovisst och kanske mindre troligt, men professorerna i Uppsala har säkerligen med stort intresse tagit del av det.[7]

Övriga naturvetenskapliga discipliner noterade den nya tekniken. Redan året därpå fick Carl Müller en beställning från Uppsala på ett stentryck att tryffera Carl Peter Thunbergs zoologiska dissertation *Illustratio animalium Svecia rariorum*. [En illustration av sällsynta djur i Sverige].

1 *DA* ⅝ 1828, s. 3.
2 Det som benämndes ”historisk världskarta” är en kronologisk sammanställning över världshistorien i stapelform. Systematiska tabeller hade börjat göras i Italien redan i början av 1700–talet och skulle bli en populär tryckgenre under det kommande årtiondena. Under 1800–talet kom i Europa och Amerika en mängd sådana kronologier, som mer eller mindre var en variation av engelsmannen Joseph Priestleys kartor från 1760–talet. Rosenberg, Daniel & Grafton, Anthony, *Cartographies of time. A history of the timeline.* New York 2010, s. 116ff.
3 *Deutsches Handwörterbuch für die Aussprache, Orthographie, Biegung, Ableitung, Bedeutung und Verbindung. Tyskt och svenskt handlexikon med grammatikaliska upplysningar, jemte ett svenskt och tyskt ordregister.* Stockholm 1825.
4 Assalini Paolo, *Handbok för läkare och kirurger vid armeen.* Stockholm 1819.
5 Wilhelm Fredrik Palmblad hade tillsammans med Axel Stenhammar blivit Uppsalas akademis boktryckare 1809/1810.
6 Åkerman, Jacob, (presiderande), Jacob Nicolaus Lindström (respondent), *Observationes anatomico–pathologicae circa uterum atque ovaria.* [Anatomisk–patologiska studier av livmoder och äggstockar]. Uppsala 1822.
7 Cloquet, Jules Germain, *Manuel d'anatomie descriptive du corps humain, représentée en planches lithographiées.* [En beskrivning av människokroppen i litografiska planscher]. Paris 1821–1831.

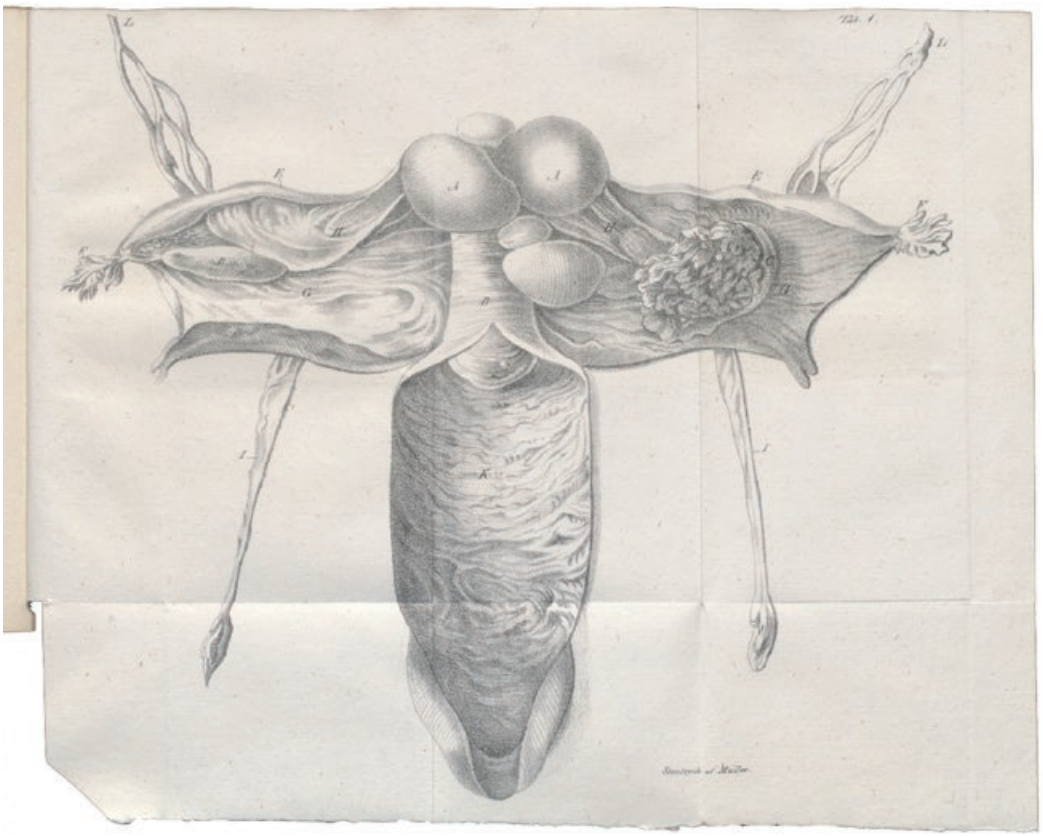

BILD 71 Ett av två stentryck från Carl Müllers stentryckeri i Åkerman, Jacob, (presiderande), Jacob Nicolaus Lindström (respondent), *Observationes anatomico-pathologicae circa uterum atque ovaria*. [Anatomisk-patologiska studier av livmoder och äggstockar]. Uppsala 1822. Eftersom planschen är större än textsidorna har den fått vikas in. Uppsala universitetsbibliotek.
Planschens mått: 25 cm × 35 cm.
Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

Statligt tryck

1828 fakturerade Carl Müller Kammarexpeditionen 122 rd för att ha tryckt två ”formulärtabeller” för *Landshövdingarnas Femårsberättelser* – ett arbete som han fått av ”kungl. Boktryckaren”, eftersom ingen av dennes pressar kunde klara av så stora tryck utan att behöva bygga om pressen.[1] Exemplet visar att Müller hade tillgång till större pressyta i sin stentryckpress än vad ett stort typtryckeri i Stockholm hade vid denna tid.

Det var inte första gången Müller tryckte bilagor i statligt tryck. 1825 hade han utfört de fyra planschbladen (tabell och ritningar) i ett reglemente för besiktning av virkesleveranser till flottan, utfärdat genom Förvaltningen av sjöärendena.[2]

1 RA Skrivelser till Kongl. Maj:t. Kanslistyrelsen till Kongl. Maj:t. Vol. 14, 1827–1829, Nº 609. (⁴⁄₆ 1828).
2 [Årstrycket]. Reglemente till rättelse vid besigtningar af virkes–lefveranser till Kongl. Flottan; på Kongl. Maj:ts nådiga befallning af Förvaltningen af sjöärendena utfärdadt. Stockholm ¹⁷⁄₅ 1825.

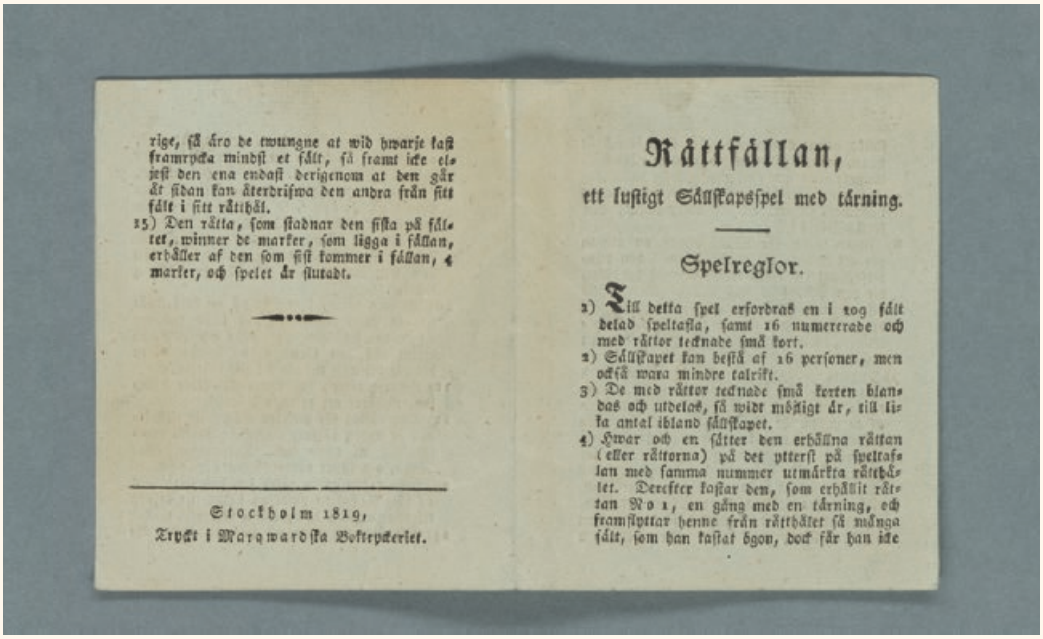
Lantbruksakademin lät Nestius trycka en *Beskrifning på en ny Apparat till Potäters Upplösning och Beredning för Brännvinsbränning*, till vilken fogades fyra tekniska ritningar i stentryck från Carl Müller. Akademin hade, som tidigare nämnts, erfarenhet av Müllers stentryck genom sina Annaler, tryckta 1818.

Litografisk teknik började således redan under sitt första årtionde i landet sakta vinna insteg i det statliga trycket. Användningen skulle under 1830-talet bli än mer accentuerad, inte minst genom tryck för militära ändamål (se nedan!), men även andra förvaltningar intresserade sig för stentrycket. Av säkerhetskäl använde exempelvis Generaltullstyrelsen på 1830-talet, dels typtryck, dels litografiskt tryck för de stämpelblanketter, som användes vid import av tyger innan man, enligt ett förslag av ståndsriksdagen 1841 övergick till stereotyperat tryck, utfört av Rikets Ständers Banks stereotyperingsanstalt.[1] Problemet med eftertryck och förfalskningar var något som skulle komma att sysselsätta myndigheterna och stentrycket i framtiden i än högre grad. Inte minst när förfalskare drog nytta av den förenkling som tekniken med övertryck innebar.[2]

Sällskapsspel

Också andra slags tryck framställdes. Från London via Göteborg hade år 1818 en ny fluga kommit in i landet – en fluga, som sades vara spridd över Europa: Det kinesiska gåtspelet. Det fanns till salu det året i Göteborg; tryckta på en koppartryckspress såldes åtta graverade planscher med omkring hundra figurer.[3] Sådana spel var man snar att efterlikna också i litografisk press och sannolikt har koppartryck varit förebilden för ”Stort chinesiskt gåtspel” (Tangram) med 18 geometriska kort (119 × 81 mm), vilka skulle läggas samman och bilda en mängd olika figurer. I Boyes Magasins första häfte, aviserat i augusti 1818[4], (tillgängligt sedan slutet av juli), finns sådana spel avbildade.[5] (Bild 49). Spelen såldes även separat av en handlare i Stockholm, som beställt dem hos Fehr & Müller.[6] De salufördes åtminstone sedan oktober 1818.[7] Förmodligen är det ett sådant gåtspel, som i Eichhorns förteckning kallas ”Chinesiskt spel”, tryckt hos Fehr & Müller”[8] Andra exempel på spel är *Bicellen. Et geometriskt Figurspel* 1:a h[äftet], (Fehr & Müller),[9] *Sällskapsspelet Råttfällan, Svenska Konversations-Kort med löjliga figurer* och *Näs-spel*.[10] (Bild 72).

1 *Sveriges Stats–Tidning eller PoIT* 17/3 1841, s. 1.
2 *PoIT* 7/3 1843, s. 2 [Notis om specialtryckfärg, vilken skulle omöjliggöra överföring till ny trycksten].
3 *IT* 3/11 1818, s. 6.
4 *SPT* 15/8 1818, jfr *SPT* 31/12 1818: Från Stentryckeriet har utkommit: Det nya Chinesiska Figurspelet. [30 planscher]. Jfr Wiberg II, [s. 14].
5 Boyes Magasin 1(1818), s. 18 med plansch nr 18.
6 Ketterer Kunst, Hamburg. Auktionskatalog 172, 25/11 1997, *Wertvolle Bücher, Manuskripte*, *Autographen,* nr 1214 med plansch 37.
7 *SPT* 29/10 1818, s. 5.
8 Eichhorns förteckning *Afd. 5. Boksamling.* Stockholm 1890, s. 138 nr 3439b.
9 Ibid., s. 138 nr 3439a.
10 Wiberg II, [s. 14].

rige, så äro de twungne at wid hwarje kast framrycka mindst et fält, så framt icke elpest den ena endast derigenom at den går åt sidan kan återdrifwa den andra från sitt fält i sitt rätthål.

15) Den rätta, som stadnar den sista på fältet, winner de marker, som ligga i fällan, erhåller af den som sist kommer i fällan, 4 marker, och spelet är slutadt.

Stockholm 1819,
Tryckt i Marqwardska Boktryckeriet.

Råttfällan,

ett lustigt Sällskapsspel med tärning.

Spelreglor.

1) Till detta spel erfordras en i 100 fält delad speltafla, samt 16 numererade och med råttor tecknade små kort.
2) Sällskapet kan bestå af 16 personer, men också wara mindre talrikt.
3) De med råttor tecknade små korten blandas och utdelas, så widt möjligt är, till lika antal ibland sällskapet.
4) Hwar och en sätter den erhållna råttan (eller råttorna) på det ytterst på speltafelan med samma nummer utmärkta rätthålet. Derefter kastar den, som erhållit råttan No 1, en gång med en tärning, och framspyttar henne från rätthålet så många fält, som han kastat ögon, dock får han icke

BILD 72 A–C När Carl Müller till julen 1819 gav ut sällskapsspelet *Råttfällan* var många aktörer inblandade. Marqwardska boktryckeriet tryckte spelreglerna, en bokbindare fick klistra ”foderalen” och till en del av upplagan klistra figurerna på kambrikduk och Carl Müller tryckte etikett och spelbilder. Viss del av upplagan såldes med kolorerade figurer – en kolorering som sannolikt ägde rum hos Carl Müller av unga flickor.

Kolorerat spel med tärning kostade 24 sk. Ville man ha den dyrare varianten med uppfordring på duk, fodral och tärning kostade det 1 rd 16 sk.[1] Spelet salufördes i Stockholm även under början av 1820, därefter annonserades i landsorten.[2] Kungliga biblioteket, Stockholm. Spelreglernas titelsidas mått: 11 × 9 cm. Foto: Kungliga biblioteket.

1 *DA* 23/12 1819, s. 3.
2 *DA* 14/2 1820, s. 5 resp. *Göteborgs Allehanda* 13/8 1822, s. 2.

En annan sorts sällskapsspel var spelkort. Från tyske bokförläggaren och boktryckaren Johann Friedrich Cottas *Kartenalmanack* hämtade Boye idén till historiserade spelkort. Sådana tecknades av Fehr för Boyes Magasins första årgång och fanns till salu i handeln även som separattryck.[1] Cotta var god vän med Heinrich von Rapp och hade låtit trycka Rapps tidigare nämnda bok om stentryckets hemlighet 1810.

Böcker för barn

Under 1820–1830-talen ökar produktionen av barnböcker på kontinenten, även om böckernas innehåll följde de gamla spåren med sedelärande berättelser eller reseskildringar.[2] Det fanns förvisso barn- och ungdomsböcker, som var illustrerade med kopparstick före litografins inträde på scenen.[3] Det som utmärkte utgivningen var de många gånger utomordentligt vackra illustrationerna. Framför allt den tyska utgivningen påverkade publiceringen av barnböcker i Norden, inte minst genom de många översättningar som gjordes. Före 1820 var det emellertid sällsynt med illustrerade barnböcker. I Danmark kom bok- och pappershandlaren Christian Steen här att spela en betydelsefull roll genom sina utgåvor av barn- och skolböcker. Först var det ”illuminerade”, dvs. fint färglagda koppargravyrer som fick illustrera böckerna, senare, från o. 1830, litografier.[4]

Exempel finns på att Carl Müller tryckt planscher för böcker riktade till barn: *Bilder-ABC för små barn,* med text tryckt hos Nestius (1822)[5] och *Bilder ABC-bok af I. A. S* med fjorton planscher för alfabetet och tjugoåtta andra planscher.[6] Samma år år trycktes i Göteborg en barnbok med alfabetet i fjorton planscher i stentryck av Ludwig Fehr.[7] Müller tryckte också en ABC-tavla: *Gåfva till Goda Barn.*[8] Fehr och Müller var således var för sig tidiga med att använda stentryck i böcker avsedda för barn.

Topografiska vyer

Varje boktryckare eftersträvar en så jämn beläggning som möjligt i tryckeriet. Personal kan inte stå sysslolösa i längre perioder när pressarna inte hålles i arbete. Psalmboks- och bibeltryck, likaväl som tryckning av periodica var därför sedan lång tid tillbaka välkomna inslag i beställningslistorna hos boktryckerierna. Fick man inga beställningar fick

1 Boyes Magasin 1(1818), s. 25, plansch nr 25. Jfr *PoIT* 8/3 1822, s. 8. Stockholms Auktionsverk saluförde, auktion 11/9 2000, nr 999, ”*Mythologiska Spel–Kort*” (tryckt titel på det marmorerade originalfodralet), 48 litograferade spelkort, numrerade med romerska siffror, ”m[ed] liten vignett inom oval ram i övre del, resten text, blanka baksidor” med Fr[edrik] R. [Läs Bogislaus] Nestius som förläggare och tryckta 1825. Vem som litograferat och tryckt spelkorten anges inte. Nestius tryckte medföljande spelregler.

2 Simonsen, Inger, *Den danske börnebog i det 19. aarhundrade.* Köpenhamn 1966, s. 30.

3 Den första som nämns i *Swensk Bibliographi* [!] 1828, s. 3 är *Sedelärande Berättelser för Ungdom* av M. Thieme, illustrerad med sex kolorerade kopparstick.

4 Simonsen, Inger, *Den danske börnebog i det 19. aarhundrade.* Köpenhamn 1966, s. 32.

5 Kungliga bibliotekets Libriskatalog.

6 Björck & Börjesson, katalog 305 nr 820. (Ej i Bygdén).

7 Björck & Börjesson, katalog 305 nr 821. Boken innehöll även sju planscher med förskrifter.

8 Kvarnström, Åke, Remarkabelt låga priser å celeber bokauktion. *DN* 3/5 1979. (Kring *Förteckning öfver en värdefull Boksamling försäljes å Stockholms Bokauktionskammare* 2/11 *1910 kl. 6–8 e.m.*).

man trycka på eget förlag eller i samarbete med annan intressent. Samma ekonomiska realiteter gällde för stentryckarna.

Samarbetet rörande vyer, som Müller hade med konduktören vid Kongliga museum Fredrik Werner är sannolikt tillkommit och underhållet av önskan att få en jämn beläggning, samtidigt som man fångade upp det vidgade intresset hos allmänheten för bilder i allmänhet och för vyer av såväl stadslandskap som övriga landskapsscenerier i synnerhet.

När Fehr lämnat kompanjonskapet stod Müller utan tecknare. Fehr jun. var upptagen med litograferingen av Haeffners koralbok. Bristen på tillgång till en god tecknare kan vara ett av skälen till att Müller 1819 inledde ett flerårigt samarbete med den kunglige konduktören.[1] Denne hade studerat vid Konstakademin och kom att teckna såväl vyer, interiörer som porträtt för Müller. Werner själv måste ha sett fördelarna med ett samarbete. Som konduktör vid Kongl. Museum hade han ingen lön, utan fick skaffa sin utkomst på annat sätt. Bl.a. har han förstärkt sin kassa med att i viss utsträckning kolorera andras arbeten.[2]

Topografiska framställningar var för Sverige inget nytt. Med patriotiska förtecken hade Erik Jönsson Dahlbergh tecknat ståtliga borgar och slott. Det magnifika verket *Suecia antiqva et hodierna* (Det gamla och moderna Sverige) med 353 stuckna planscher innehöll dock inte alltid helt sanningsenliga motiv. Arbetet påbörjades på 1660-talet och pågick till 1715. De båda högt begåvade bröderna Elias och Johan Fredrik Martin och deras elever producerade en mängd topografiska vyer i olika tekniker under de två sista årtiondena av 1700-talet. Majoren i Fältmätningsbrigaden, finskfödde Ulric Thersner startade 1816/1817, med, som han trodde, Karl XIII:s stöd, utgivningen av det stora, till en början graverade, sedan efter hans död litograferade verket *Fordna och närvarande Sverige*, vilket först änkan Anna Gustava Thersner, sedan dottern Thora, fullföljde med hjälp av andra.[3] Totalt blev det 364 folioplanscher i vad man kallade atlasformat, utförda av flera olika konstnärer, finansierade genom subskription. Karl Johan grep in när projektet höll på att haverera av ekonomiska skäl.[4]

1 Fredrik Werner (namnet ibland stavat med enkelt V) hade kallats till tjänsten som ”Konduktör vid Kongl. Museum” 1805. Museet grundades 1794 för att samla de kungliga konstskatterna. – Werner bodde en tid (troligen 1810) i ett rum hos drottningens löpare Johan Norbergs familj på Norra Smedjegatan. Som fosterbarn hade Norbergs den ca sju år gamle Anders Lundquist, för vilken Werner kom att bli ett stöd, inte minst när Lundquist senare sökte in till Konstakademins lägre utbildning, principskolan. (Schiller, Harald, *Gode herrar och svenske män*. Stockholm 1933, s. 256).

2 Lundström, Bo, *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800–talet*. Uppsala 1999, s. 184. – Werner taxerades i skattehänseende ”som artist”. SSA KTL 1830, Kv. Adam och Eva 10. SE/SSA/0031/06/G1 AA/231) 1830, fs. 150.

3 *PoIT* 1½ 1829, s. 4: ”Undertecknad Enka efter afl[ledne] Öfwerstelieutnanten Thersner, ämnar i stentryck fortsätta utgifningen af werket […].”

4 Karl XIV Johan förordnade om ett kontinuerligt penningstöd till Thersner. (Lundström, Bo, *Officeren som arkitekt och konstnär i det svenska 1800–talet*. Uppsala 1999, s. 177f.). Stöd till arbetet blev senare inordnat i statsbudgeten. Så beslöts exempelvis riksdagen 1863 att tillskjuta 1 200 rd riksmynt [ca 75 000 kr i 2018 års penningvärde] för fortsatt utgivning. Carl Johan Billmark fick samtidigt det dubbla för fortsatt utgivning av planschverket *Swerige, aqvarell–lithografier och tontryck*. SFS 1863: 85, s. 25. Sweriges Rikes Ständers Beslut. – Termen ”Atlasformat” nämns i *Swea. Tidskrift för Vetenskap och Konst*. Tionde Häftet 1826, s. 289. Elektroniskt tillgänglig.

Werners och Müllers utgivning av topografiska vyer var i betydligt blygsammare skala än Dahlberghs eller Thersners och geografiskt långt mer begränsat. Projektet startade i december 1819 med en utsikt av *Gustav Adolfs Torg*, som var den första i en serie om sex. Vid prenumeration erhölls den sjätte planschen som bonus. Stentryckeriets namn nämns inte i aviseringarna annat än som ”Från Stentryckeriet”. Inte heller artistens namn nämns.[1] Werner nämns däremot påföljande vår (1820), när *Utsigt af Kongl. Slottet och Nya Bron* [Nya Norrbro] aviseras. Kanske hade planscherna då blivit mer kända och efterfrågade. Aviseringen berättar att Werner stått på Fersens terrass och tecknat motivet. Werner tillägnade kronprins Oskar detta tryck, vilket fanns tillgängligt för en dryg riksdaler hos Östergrens Musik- och Bokhandel samtidigt som *Utsigt tagen ifrån Slottsbacken* såldes för 32 sk.[2]

För en riksdaler banko kunde allmänheten i Deleens bokhandel hösten 1824 köpa Werners *Utsigt af Stockholm, tagen från Långholmen åt Mälarsidan,* nyss utkommet ”Från Stentrycket.” Samtidigt påmindes om att ”Flere utsigter af Staden hafwa utkommit”.[3] Då avsågs bl.a. den i januari 1822 utannonserade planschen *Utsigt af Staden Stockholm med Kongl. Slottet*, något dyrare, 1 rd 16 sk, nominellt samma pris som för en plansch aviserad 1819, men i realiten fördyrad genom penningvärdets försämring.[4]

Topografiska tryck hade en säker marknad och lämpade sig väl för stentryck. Som framgår av det föregående har det i Sverige sålts enstaka vyer parallellt med subskription på hela utgåvor. I hur stor omfattning detta skett är emellertid inte utrett. I England och Frankrike var det först under andra halvan av 1800-talet, som topografiska stentryck framställdes som enstaka tryck, men då endast undantagsvis, beroende på att man helt enkelt funnit att man kunde få fler planscher sålda om de hölls ihop.[5]

Utgivningen av planscherna, som var utsträckt över flera år, uppskattades av samtiden: ”Uti Probst bokhandel säljas: Utmärkt fina landskapsgravyrer i stentryck, samt illuminerade Karikatyrer”.[6] Stockholmsvyerna uppmärksammades t.o.m. i Paris, där nyfikenheten på Bernadottes nya hemland bidrog till planschernas nyhetsvärde:

> *On vient de publier ici plusiers vues de Stockholm très bien lithographie dont les sujets, sont pour la plupart choisis avec discernement et parfaitement dessinés par M. Werner. G-g.*[7]
>
> [*Här har publicerats flera mycket goda litograferade vyer över Stockholm, väl valda och gott tecknade av herr Werner. G-g*]

1 *IT* 10/12 1819, s. 4. [Avisering].
2 Ibid. 29/3 1820, s. 6.
3 *SDA* (nr 227) 30/9 1824, s. [5].
4 *PoIT* 11/1 1822, s. 7.
5 Twyman, Michael, *Lithography 1800–1850*. London 1970, s. 168.
6 *StockholmsPosten* 28/4 1827, s. 4.
7 *Revue encyclopédique*. Paris 1824, nr 7–9. Troligen är signaturen G–g: Gustaf Söderberg.

Att få fransk press att uppmärksamma svenska litografiska arbeten underlättades av att det också trycktes en fransk text och att det svenska, kulturellt mycket aktiva, sändebudet vid beskickningen i Paris, greve Gustaf Löwenhielm troligen fört med sig planscherna till den franska huvudstaden.[1] Han blev ambassadör i Paris 1818, men deltog i de årliga riksdagarna i Stockholm.

BILD 73 Okolorerat titelblad till *Stockholms utseende i äldre och nyare tider. Teckningar av F. Werner.* Stentryck av Carl Müller 1829.[2] Samma år tryckte Carl von Schéele en samling Stockholmsvyer tecknade av Werner: *Utsigter af Stockholm*.
Kungliga biblioteket. Stockholm.
Mått: 24.7 × 18.4 cm.
Foto: Lina Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

1 LUB Avdelningen för vardagstryck. Trycklista 1831: 2 från Hörbergs tryckeri. *Stockholm ancienne et moderne. Tableaux lithographique par F. Werner.*

2 *Stockholms utseende i äldre och nyare tider* (Stockholm 1829–1830) utkom också i en fransk version: *Stockholm ancienne et moderne. Tableux lithographiques.* Stockholm 1829–1830, med åtta litografiska planscher och ett litograferat titelblad.

BILD 74 En stadsvy med stort nyhetsvärde var en folioplansch från 1823, som tillkom under stor brådska: *Utsigt af Manilla Holme å Kongl. Djurgården vid H. M. Drottningens och H. K. H. Kronprinsessans landstigning.*[1] Den fanns till salu bara någon dag efter själva tilldragelsen på Djurgården 13 juni 1823. Eichhorn, som skrivit texten till en faksimilutgåva av planschen, tror att personerna som finns avbildade som publik är så få, dels p.g.a. brådskan att få ut bladet till försäljning, dels för att man vid denna tid helt enkelt inte kunde återge folkhopar.[2] De människor som finns utplacerade på bilden är således bara symboler för en folkmassa, liksom de uppvaktande småbåtarna på vattnet, vilka i verkligheten skulle varit ”oräkneliga” vid tillfället.[3] Planschen gavs ut anonymt. Eichhorn och litografen Tyko Öst tillfogade upphovsmannen Fredrik Werners namn på faksimilutgåvan 1889. Stentrycket hade tillägnats kronprins Oskar ”af Förläggaren”, dvs. Werner. Carl Müller tryckte planschen. Firmeringen ”Stentr. af Müller” under bilden till höger.
Kungliga biblioteket, Stockholm. HKB. Sn. HP C. XIV J. B 4. LibrisID 20899 685.
Arkmått: 40.5 × 52.8 cm. Bildmått inom tryckt ram, ej text: 24.7 × 39.9.
Stenens mått 29.7 × 41 cm.
Foto: Lisa Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

1 *Utsigt af Manilla Holme å Kongl. Djurgården vid H. M. Drottningens och H. K. H. Kronprinsessans landstigning. Hans Kongl. Höghet Kronprinsen underdånigst tillegnad af Förläggaren.* Stentryck av Carl Müller.
2 Eichhorn, C[hristopher], *Bilder från Gamla Stockholm. Valda och beskrifne*. Stockholm 1889. [Opaginerad].
3 Ibid.

Arsenalen med stentryckta stadsvyer utökades snart med landskapsvyer. Under 1700-talet hade ”pittoresk” blivit ett använt begrepp, först i England, sedan spritt över hela Europa. Det som avsågs var det romantiska, stundom dramatiska landskapet, panoramat, sett genom konstnärens ögon.[1] Unga svenska konstnärer tog till sig detta synsätt, särskilt om det gjort en resa på kontinenten. Sådana exempel är Gustaf Söderberg, Johan Gjöthström, bröderna August och Michael Gustaf Ankarsvärd, kronprins Oskar och Carl Johan Billmark.

Fyra planscher inlagda i en enkel gråpappersmapp trycktes av Carl Müller 1823: *Landskaps Ritningar efter naturen* av den unge fänriken Gustaf (”Gösta”) Söderberg. Två av planscherna har motiv från Italien (Rom respektive Reggio) – motiv som Söderberg förmodligen tecknat av under studieresan o. 1820, då han ritade och målade ”efter det nya sättet”, dvs. ”efter naturen och intet av egen fantasi”.[2] Det var en resa bekostad av fadern, ämnad för studier i språk och konst. Efter en tid i Italien for Söderberg vidare till Frankrike. Från Paris skrev han 1 juni 1821 hem om att

> *Jag har haft rekommendationsbrev till en grevinna Losteyrie [!] här, hennes man är bland uppfinnarna till litografien, och han har tillbjudit mig att lära mig den konsten till grunden, och det gör jag med största nöje, ej blott emedan det är roligt att kunna utan även därför, att det för det närvarande är högst nödvändigt även vid militären, ty här ritas alla kartor etc. numera i litografi. Nästa vecka tänker jag begynna på hans ateljé och hoppas att snart lära det.*

Det är litografpionjären greve de Lasteyrie i Paris, som Gustaf Söderberg fått gå i lära hos. Söderberg blev därmed en bland de första svenskar, som i Paris lärde stentryckarkonsten och därtill hos en av de främsta förespråkarna för litografin i Frankrike.[3] Söderberg återkom till Sverige o. 1 maj 1822.[4] Sina lärdomar har han praktiserat på hemmaplan i Stockholm, genom att efter egna förlagor på sten teckna bl.a. de nämnda “landskapsritningarna” hos Müller. Söderberg kom från ett välbärgat hem i Norrköping.[5] Trots att han säkerligen skulle haft råd att sätta upp eget stentryckeri, var det inte det han valde att göra. 1830 tituleras Söderberg ”Waktmästaren vid Kongl. Statskontoret”. Han bosatte sig på Helgeandsholmen, nära Müllers stentryckeri.[6]

1 Lewan, Bengt, *Drömmen om Italien. Italien i svenska resenärers skildringar från Atterbom till Snoilsky.* Stockholm 1966, s. 106ff.
2 Nordensvan, Georg, *Svensk konst och svenska konstnärer i nittonde århundradet. I.* Ny uppl. Stockholm 1925, s. 245.
3 Bergström, Walborg, *Från gångna tider. Brev, episoder och minnen ur gamla släktportföljer.* Stockholm 1920, s. 72. – Antikvariat– och konsthandlaren Lorenz Hatt, Stockholm, har vänligen gett anvisning på Bergströms bok.
4 Ibid. s. 81.
5 Upmark d.ä., Gustaf, (sign. G. U.), Gustaf Söderberg. [Nekrolog]. *Tidskrift för bildande konst och konstindustri.* 1875, s. 213.
6 SSA ML Kv. Norrbro 1830, nr 77.

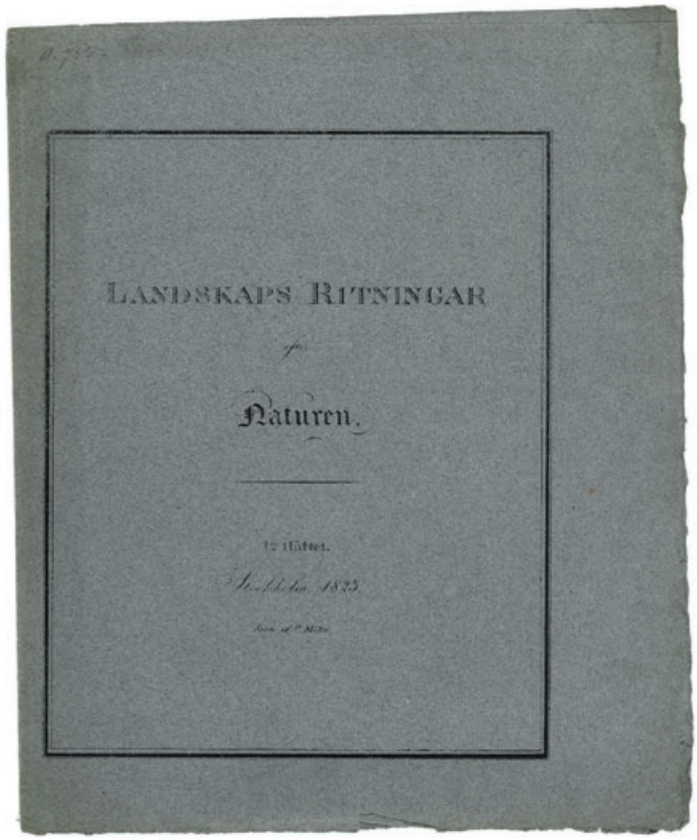

BILD 75 Enkelt oskuret häftesomslag i gråpapp till Gustaf Söderbergs *Landskaps Ritningar efter naturen*. Stockhom 1823. Mappen innehöll fyra landskapsvyer tryckta av Carl Müller 1823. Privat ägo.
Mått: 34 × 28.5 cm. Tryckt ram: 25.8 × 21.5 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

De två övriga planscherna i mappen har Sverigemotiv (Västerås och hemstaden Norrköping). Söderberg tog god tid på sig när han ritade på kornad sten för att få fram valörer som annars bara en kritteckning kunde ge. Med sina otroligt fina detaljer gav denna mapp unga konststuderande på hemmaplan förebilder om den litografiska teknikens möjligheter. Blandningen av svenska och utländska motiv med olika sorters miljöer representerade, gör att man kan förmoda att Söderberg tänkt sig att planscherna skulle kunna användas i teckningsundervisning. En sådan användning, där planscher utsätts för hårt slitage – tillsammans med liten upplaga – kan vara förklaringen till varför mappen idag är så sällsynt. Troligen har Söderberg själv bekostat tryckningen. Osäkert är om det alls kom något mer häfte än detta första. Avsikten synes dock ha varit att fler skulle komma. Alla fyra planscherna har märkts i stenen i övre vänstra hörnet med ett försynt ”IH.”, 1:a häftet, och en lika försynt häftesnumrering i övre högra hörnet, som en anvisning till en framtida bokbindare, så att planscherna skulle komma i rätt ordningsföljd. Priset för första häftet med fyra planscher sattes till 1 rd 16 sk och fanns, enligt baksidestexten, att tillgå i ”de Flesta Boklådor i Stockholm”.[1]

1 Text på baksidan av gråpappersomslaget. – Folieringen i bildens övre hörn, tillsammans med signeringen *GS* i stenens nedre högra hörn, kan hjälpa att identifiera solitärer ur en eventuell fortsatt utgivning.

BILD 76 En landskapsbild, Reggio i Kalabrien, ur *Landskaps Ritningar efter naturen,* ”tecknad på det nya sättet” (teckning uti det fria) av Gustaf Söderberg och tryckt hos Carl Müller.
Privat ägo.
Arkmått: 31.7 × 30 cm.
Foto: Martine Castoriani, Malmö.

När Söderberg återkom 1828/1829 med ett par album, *Stockholm och dess nejder*[1] och *Kongl. Lust Slotten i Swerige, tecknade och litografierade af G. Söderberg* var det till Gjöthström & Magnusson, som han vände sig.

Sveriges första helt igenom litograferade större litterära arbete är *Upsala Domkyrka med dess Märkwärdigheter tecknade och beskrifne*.[2] Texten hade författats av extra ordinarie

1 Skeppsholmen, Kastellholmen, Ulriksdal och Drottningholm. *Norrköpings Tidningar* (nr 54), 5/7 1828, s. 1. Bladmått 26 × 35 cm.

2 Fehrs arbetsgivare i Berlin, Ludwig von Reiche hade, som nämnts, 1819 framställt den första helt igenom litograferade boken, signerad ”LvR”. – Förster, Friedrich. *Einleitung in die allgemeine Erdkunde mit einer Vorschule der Feldkunde.* Verb. Auflage. Vollständig lithographierter Text. Berlin 1819. – Dussler, Luitpold, *Die Incunabeln der deutschen Lithographie* (*1796–1821*). Heidelberg 1955, s. 206, p. 5. ”Das erste vollständig lithographierte Buch” – *Winkler, R[olf] Arnim, Die Frühzeit der deutschen Lithographie*. München 1975. – Den första bok med litograferade illustrationer kom, som redan nämnts, 1809. (Schwarz, Heinrich, Der Almanach für Damen auf das Jahr 1809. Das erste Buch mit lithographischen Illustrationen. *Zeitschrift für Bücherfreunde.* Neue Folge. 26(1928): 3, s. 44–49

bibliotekarien vid universitetsbiblioteket i Uppsala, magister Johan Henric Schröder på förslag från Carl Müller.[1] Totalt utkom fem häften med sammanlagt tjugonio planscher.[2]

Det som sades vara första upplagan av *Upsala Domkyrka med dess Märkvärdigheter* (1826–[1829]) kom ett decennium senare att tjäna som ett klargörande exempel när Hovkanslerämbetet i målet mot Carl von Schéele 1837 argumenterade för att ”skrift” i TF:s mening mycket väl kunde framställas av ett stentryckeri.[3]

I december 1823 skrev Carl Müller till Schröder för att påminna honom om en tidigare kontakt de haft om samarbete.[4] Werner, som skulle komma att teckna planscherna, nämns inte i Müllers brev.

Stockholm d. 22 Dec[em]b[e]r 1823.

H[ögtärade] H[er]r Magister!
I anledning af vårt samtal under marknaden derstädes tager jag mig härmed friheten
med bref uppvakta, samt göra mig och vårt ifråga
varande projekt påminte. Upsala Tempels märkvärdig
heter, aftecknade i stentryck och utgifne i tvångfria
Häften skulle, i min tanke, blifva välkomna för
Allmänheten, och ärnar jag blifva förläggare dertill.
Hvarje Häfte önskade jag måtte innehålla 4 teckningar
och föreslår följande för det 1ste, neml[igen]: Stora portalen,
Norra fönsterrosen, Gustaf I s grafvård samt densamma oppifrån.
Med Roselius hoppas jag vara fullkomligt ense och
önskar och hoppas snart blifva det med H[er]r Magistern.
En längre eller kortare beskrifning öfver de aftecknade
föremålen är hvad jag af H[er]r Magisterns hand ödmjukel[igen]
utbeder mig, och är jag förvissad, att verket skall
vinna större kredit, om H[er]r Magistern behagade

1 *Svea Folkkalender* 1858, s. 176; *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska Män*. Bd 14. Uppsala 1847, s. 86ff. UUB Handskrifts– och musikenheten. Westinska samlingen, Schröders arkiv. G 263 h: Brev från Carl Müller till Johan Henric Schröder 1823. Att Müller tog första kontakt bekräftas i förordet Schröder, J. H., *Upsala Domkyrka och dess märkvärdigheter.* Andra uppl. Uppsala 1857, s. [3]. – Schröder utnämndes till bibliotekarie och professor i september 1830. *PoIT* 2⁰/₉ 1830, s. 1.

2 Antalet häften framgår av ”Innehållsförteckning” av *Upsala Domkyrka med dess Märkwärdigheter tecknade och beskrifne.* Stockholm 1826–[1829]. Femte och sista häftet utlovades till sommaren 1828 (*Stockholms Dagblad* 8/3 1828, s. 2), men förefaller inte ha kommit förrän sommaren året därpå (*DA* 8/8 1829, s. 5). Beställningssedel bifogad UUB:s exemplar av *Upsala Domkyrka med dess Märkwärdigheter tecknade och beskrifne.* Stockholm 1826–[1829. – Andra upplagan med något förändrad titel och mera modest till formatet: Schröder, J. H., *Upsala Domkyrka och dess Märkvärdigheter. Minnesblad för resande*. Uppsala 1857. Denna upplaga innehöll inga planscher av Werner. Istället infogades tre nya; den första firmerad Salmsons stentryckeri i Stockholm.

3 RA E 2a: 78 Justitiekanslerns arkiv, Hovkanslerns skrivelse 2⁹/₄ 1837.

4 Uppsala universitetsbibliotek, Handskrifts– och musikenheten. Westinska samlingen. Johan Henrik Schröders samling. Brev från Carl Müller 2²/₁₂ 1823.

utsätta sitt namn såsom författare till texten, hvil
ken hos H[er]r Palmblad & Co kunde tryckas under
H[er]r Magisterns ögon. Innel[iggande] Bref till Roselius
anhåller jag måtte varda afgifvet, hvarvid han
tvifvelsutan lemnar ett bestämdt yttrande och H[er]r[ar]ne
få öfverenskomma om det ena och andra. Jag afbidar
nu ett gynnsamt svar jemte uppgift på beloppet
af det honorarium jag får nöjet erlägga, derest
H[er]r M[a]g[iste]rn ej undandrager sig arbetet, och tecknar
med utmärkt högaktning

H[ögtärade] H[er]r Magisterns
ödmj[uka]ste tjenare
Carl Müller

Brevet till Schröder antyder att det var ritmästaren vid Uppsala Akademi, Olof Erik Roselius, som var påtänkt som illustratör av boken om Uppsala domkyrka. Förmodligen som en övningsuppgift i stentryckeriet har Roselius på stenen tecknat av högra fältet av Wetterlings *Ridande Artilleri Af Wendes Artillerie Regemente*, som ingår i Schützercrantz

BILD 77 Bibliotekarien och professorn Johan Henrik Schröder avporträtterad 1840 av Johan Gustaf Sandberg. O.p.d. Uppsala universitets konstsamlingar. (Placering: Universitetsbiblioteket). Mått inom ramen: 71 × 57 cm. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

m.fl:s uniformsverk, vilket Carl Müller hade tryckt.[1] Vidare hade Müller tryckt en teckning med två sörjande soldater av Roselius, kanske fler teckningar[2] Roselius var således prövad och befunnen godkänd för uppgiften med boken om *Upsala Domkyrka med dess Märkwärdigheter tecknade och beskrifne*. Men något hade kommit emellan. Var det hälsoskäl? (Roselius dog, några år senare, i april 1831). Istället fick Fredrik Werner uppdraget att teckna bilderna.

Häftena till boken om Upsala Domkyrka trycktes i stort kvarto format.[3] ”Tvångfria häften” innebar att utgivningen inte var tänkt att finansieras genom subskriptionsförfarande. Müller tycks ha varit säker på att få avsättning för verket ändå. Kritiken var emellertid inte översvallande. Från Uppsala kom ett strävt omdöme i Palmblads *Swea*:

> *Ett arbete af helt annan art [än tidigare beskrivna gravyrer] är Upsala Domkyrka med dess märkvärdigheter, tecknade och beskrifne af Fredr. Werner och Joh. Henr. Schröder. (Stockholm 1826. Stentryck af C. Müller). 3 häften i stor 4:o, innehållande tillsammans 18 pl. äro hittills utkomna. Texten, hel och hållen stentryck; äro ganska kort, men omfattar dock det vigtigaste af kyrkans historia och beskrifning. Den utmärker sig på ett ganska hedrande sätt genom grundlighet i forskning, godt urval af facta, samt nätthet och precision i framställning. Tecknarens skicklighet har olyckligtvis ej varit deremot svarande. Flere af plancherna äro icke lyckade. Artisten har för mycket älskat, att vända allt på sned, för att låta föremålen på engång ses från flere sidor. Detta är likväl mera en oekonomisk [!] än artistisk tanka, och intrycket blir också derigenom oftast alldeles skeft och förfeladt. För att få ett talande bevis derpå, behöfver man endast kasta en blick på planchen, som föreställer vestra sidan, eller façaden af tornändan. Olyckligare val af synpunkt kunna icke gerna göras. En eller annan tafla är bättre tecknad, men ändå alltid arrangerad på ett sätt, att det hela gör ett kalt och fattigt intryck. I afseende på utförandet har Hr Müller sökt bringa sin skicklighet något högre, än man är van att finna i arbeten från hans lithographisk[a] officin. Men än återstår mycket, innan de kunna nalkas de bättre utländska så nära, att man ser dem vara foster af samma slags konst.*[4]

Denna kritik kände Schröder väl till när han i 1842 års nyutgivning av texten skrev, att inte heller han var nöjd med resultatet, varken text eller bild:

> […] *det från stentryckaren C. Müllers utgifna plancheverk öfver Upsala Domkyrka, hvilket med sina många ofullkomligheter och stora brister i utförandet, vittnade om lithografiens barndom i vårt fädernesland. Till dess någon annan och mera competent konstälskare egnar åt denna herrliga forntida byggnad en i sina särskilda delar med mera konstnärskap utförd beskrifning* […].[5]

1 Kungliga biblioteket, KoB Sv. Konstn. Müller, Carl. A 3. Arkmått 37,6 × 27.7 cm. Bladet är odaterat. En missvisande anteckning har gjorts på själva bladet.
2 Kungliga biblioteket, KoB Sv. Konstn. Müller, Carl. A 2. Arkmått 30 × 24 cm
3 Eichhorns förteckning nr 3440.
4 *Swea. Tidskrift för Vetenskap och Konst*. Elfte häftet, nr I, 1827, s. 118f. Elektroniskt tillgänglig.
5 Schröder, Johan Henric, *Upsala Domkyrka och dess märkwärdigheter.* Andra uppl. Uppsala 1857, s. [3].

Inte sällan är ett utmärkande drag för förlagsverksamhet ovissheten om den kommande försäljningen. Carl Müller måtte efterhand ha ändrat uppfattning om hur verket skulle finansieras. I Uppsala universitetsbiblioteks exemplar av *Upsala Domkyrka med dess Märkwärdigheter tecknade och beskrifne* (1826–[1829]) finns ett löst liggande litograferat beställningsblad för subskription av verket, vilken Müller har bifogat. (Bild 78). Blanketten, som är tryckt medan arbetet av första häftets sex planscher ännu pågick, ger tillsammans med aviseringar i tidningarna en liten inblick i en annars osynlig sida av stentryckeriets verksamhet: hur få de egna förlagerna sålda. En subskriptionsförteckning tjänade det dubbla syftet att säkra avsättningen av ett verk och att med större säkerhet kunna beräkna den upplaga, som skulle tryckas. Sådana namnförteckningar är kända i Sverige sedan 1700-talet, medan de i England har använts sedan 1600-talet.[1] Inte sällan medtogs en tryckt lista över subskribenter i de färdiga böckerna.[2] Däremot är själva blanketten för tecknande av subskription synnerligen sällsynt. Resultatet av subskriptionen styrde upplagans storlek. ”Då i anseende till papperets dyrhet, man i det närmaste måste rätta upplagan efter subskribenternas antal […], skrev Carl Eduard Kindblad i sin annons för subskribering av hans *Historisk-Geografisk Blind-Atlas*.[3]

Om Müller bifogat en beställningssedel i alla exemplar är ovisst.[4] Ett exemplar med inneliggande beställningssedel torde emellertid ha skickats ut till dem, som bistod stentryckeriet som kollektörer – de strategiskt utvalda enskilda personer, bokhandlare och bokbindare hos vilka allmänheten kunde teckna sig för arbetet. Säkerligen har någon eller några med anknytning till Uppsala domkyrka eller akademin tjänat som kollektör, kanske även Schröder själv.

Müllers avtal med Östergrenska musikhandeln, enligt vilket han från 1827 avlönade en bokhållare mot att få marknadsföra sina musikalier, liksom samarbetet med Fabian Holmgréns bok- och musikhandel respektive Deléens bokhandel för försäljningen av *Musikaliskt Allehanda*, upptryckning av beställningsblad, och flitig avisering i tidningarna visar sammantaget att Müller arbetade mycket brett för att nå ut med kännedomen om sina tryckta produkter.

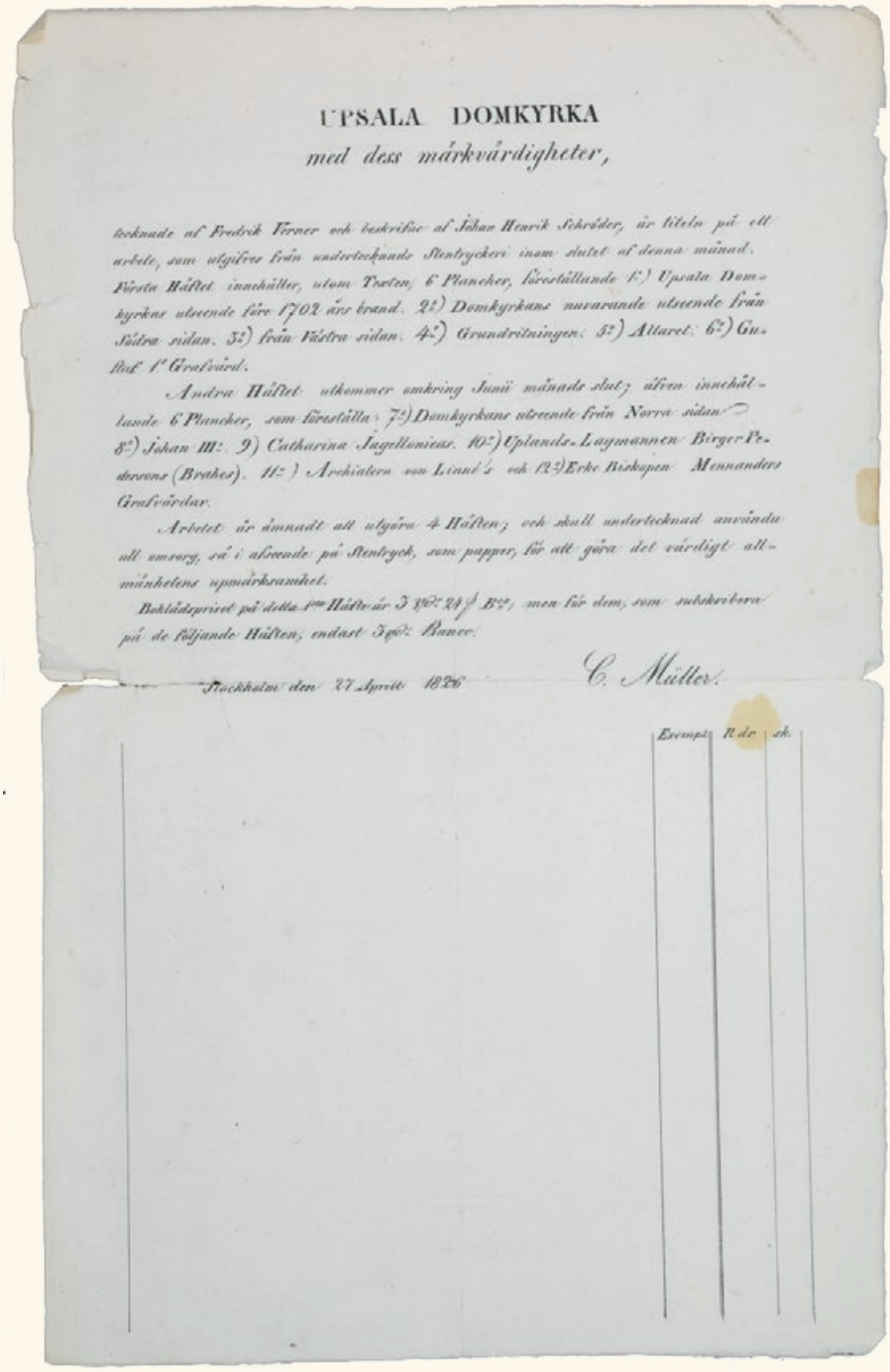
Topografiska vyer fanns också som illustrationer i böcker. När exempelvis Müller 1824 fick beställning på ett titelblad till atlasbandet för friherre Axel Leonard Klinckowströms rapport från sin amerikanska resa, så pryddes det utsirade titelbladet med en vinjett i form av en topografisk vy. Atlasbandet bestod totalt av nitton graverade eller

1 Clapp, Sarah L. C., The beginnings of subscription publication in the seventeenth century. *Modern Philology* 29(1931): 2, s. 199 ff.

2 Gyllenhaal, Olle, Subskriptionsförteckningar i några svenska bokverk. *Bokvännen* 39(1984): 8, s. 177, 179–188.

3 *Malmö Allehanda* 3% 1830, s. 4.

4 Eftersom beställningssedeln finns i det exemplar som Uppsala universitetsbibliotek äger, kan det möjligen ha varit så att Carl Müller har lagt in beställningssedeln i de exemplar han ämnade lämna som pliktexemplar? Eftersom inga listor på pliktexemplar från de tidiga stentryckerierna existerar, är det inte känt om sådana pliktexemplar alls har lämnats. Troligast är emellertid att det är biblioteksamanuensen, tillika författaren av verket Johan Henric Schröder, som sett till att universitetsbiblioteket har fått ett exemplar med inneliggande beställningssedel, införlivat i sina samlingar.

UPSALA DOMKYRKA
med dess märkvärdigheter,

tecknade af Fredrik Verner och beskrifne af Johan Henrik Schröder, är titeln på ett arbete, som utgifves från undertecknade Stentryckeri inom slutet af denna månad. Första Häftet innehåller, utom Texten, 6 Plancher, föreställande 1:) Upsala Domkyrkans utseende före 1702 års brand. 2:) Domkyrkans nuvarande utseende från Södra sidan. 3:) från Västra sidan. 4:) Grundritningen. 5:) Altaret. 6:) Gustaf I:s Gravvård.

Andra Häftet utkommer omkring Junii månads slut; äfven innehållande 6 Plancher, som föreställa 7:) Domkyrkans utseende från Norra sidan. 8:) Johan III:s. 9) Catharina Jagellonicas. 10:) Uplands-Lagmannen Birger Petersons (Brahes). 11:) Archiatern von Linné's och 12:) Erke Biskopen Mennanders Gravvårdar.

Arbetet är ämnadt att utgöra 4 Häften; och skall undertecknad använda all omsorg, så i afseende på Stentryck, som papper, för att göra det värdigt allmänhetens uppmärksamhet.

Bokhandelspriset på detta 1:sta Häfte är 3 Rdr: 24 ß: Bco, men för dem, som subskribera på de följande Häften, endast 3 Rdr: Banco.

Stockholm den 27 April 1826 *C. Müller.*

Exempl: R:dr: sk.

BILD 78 Rekvisitionsblankett från 1826 från Carl Müllers stentryckeri avseende det helt igenom litograferade arbetet *Upsala Domkyrka med dess märkvärdigheter tecknade och beskrifne* af Fredr. Verner och Joh. Henr. Schröder. Blankett tryckt i samband med första häftet i april 1826. Lös bilaga i Uppsala universitetsbiblioteks exemplar. Uppsala universitetsbibliotek.
Mått: 37 × 24 cm.
Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

litograferade blad, lämpliga att ”låta enkadrera”, dvs. rama in och hänga på väggen.[1] Klinckowström hade på Karl Johans uppdrag rest till Amerika.

Porträtt

Redan från början trycktes porträttbilder i stentryckeriet. För Boyes Magasin tecknade Fehr flera sådana, mer eller mindre välliknande. Bilden av Gustaf Fredrik Gyllenborg eller en postum bild av skådespelaren Jöran Otto Wallencreutz är båda exempel på detta.[2]

Fredrik Werner tecknade inte bara Stockholmsvyer, utan även personporträtt. 1820 trycktes hos Müller ett fint stentryck, som separat planschtryck daterat i stenen, föreställande *Drottningen af Sverige och Norrige, Desideria,* [Désirée], som visar att Werner gått i sin läromästare Fredrik Westins fotspår.

Ett stentryckt porträtt från 1823 väcker särskilt intresse! Det är tecknat på stenen av hovmålaren Fredrik Westin och föreställer Josephine av Leuchtenberg, kronprins Oskars tillkommande gemål. Kronprinsens porträtt hade Westin tecknat redan sommaren 1819.[3]

Boye beställde bilden av Josefine för publicering i majnumret 1823 av Magasinet för att, som han skrev, möta allmänhetens önskan, ”at få se et porträtt af Princessan Josephina af Leuchtenberg. H. K. H. Kron-Prinsen Oscars utkorade och trolofvade Brud”. Josefine hade då ännu inte anlänt till Stockholm.[4] Förlagan, förmodligen ett miniatyrporträtt, hade Oskar lämnat till Westin, som tecknade porträttet på stenen. Boye hade helst velat införa en gravyr i tidskriften, men det tillät varken tid eller framställningskostnad. Han beklagade att

> *De svårigheter, som alltid möta vid porträtters meddelande i en periodisk skrift, hvars ringa prenumerations-pris icke är beräknadt på arbeten af verkligt Konstvärde, i förening med den korta tid som vanligen är lemnad till dylika arbeten när de i synnerhet äga nyhetens förtjenst, har icke medgifvit at begagna någon utmärkt skicklig gravör; Redactionen har således fått inskränka sig inom vis[s]a ekonomiska gränser* […].[5]

Vid första anblicken kan man förledas tro att samma litograferade sten har använts både för separattrycket och för tidskriftsbilden. Men en av bilderna är spegelvänd. Den litografi som först trycktes har använts för att göra en klatsch. Ett avtryck på papper har avsatts på en ny sten och tryckts. Något har hänt med den första stenen i stentryckeriet. Kanske spräcktes den i trycket? Något eller några exemplar måste ha hunnit tryckas. När det gällde Josephinatrycket hade man i brådskan inte tid att låta Westin teckna ett

1 *PoIT* 31/1 1828, s. 4.
2 Boyes Magasin 1819, plansch nr 26 finns återgiven i *Carl Michael Bellmans skrifter*. VI. *Dramatiska arbeten*. Stockholm 1936. Kommentardel, s. 17. Boyes Magasin 1(1818), plansch nr 29.
3 *DA* 18/6 1819, s. 2. Westins porträtt av kronprinsen utkommet från stentryckeriet.
4 Ankomsten skedde 17/12 1823. Personne, Nils, *Svenska teatern*. IV. *Under Karl Johanstiden 1818–1927*. Stockholm 1916, s. 116.
5 Boyes Magasin 5(1823), Maj nr 41.

BILD 79 Fredrik Werners porträtt av Drottning Désirée i hovdräkt, tryckt hos Carl Müller med dateringen 1820 inskrivet på stenen. Det färdiga stentrycket är spegelvänt i förhållande till förlagan, en oljemålning av Robert Lefèvre.
Stifts- och landsbiblioteket i Skara.
Arkmått: 30.5 × 23.7 cm.
Foto: Carla Karlsson, Skara.

BILD 80 Westins porträtt föreställande Sveriges blivande kronprinsessa, Josephine av Leuchtenberg.
Stifts- och landsbiblioteket i Skara.
Arkmått: 42.9 × 28.5 cm.
Foto: Carla Karlsson, Skara.

BILD 81 Illustration av Fredric Westin ur *Boyes Magasin* 1823, ”lithographierat efter det Original, hvilket H. K. H. Kron-Prinsen nådigst behagat lemna honom.” [Fredric Westin].
Lunds universitetsbibliotek.
Mått: 26.1 × 20.4 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

nytt porträtt. Uppenbarligen tyckte man inte att det spelade någon större roll att bilden blev spegelvänd.

Den som varit Westin behjälplig i stentryckeriet var den unge konstnären Anders Lundquist, som fick ”[…] retuschera en mängd litograferade porträtt åt Westin föreställande den väntande kronprinsessan Josephina […].”[1] Troligen har trycken inte fått tillräckligt med färg, utan blivit ”magra”, och det därför har ansetts nödvändigt att förbättra dem.[2] Hur stor upplagan var, kan inte närmare anges än ”en mängd”. Snart därefter gjorde Lundquist sitt eget första porträtt avsett för litografering (föreställande norske excellensen P. Anker) efter en oljemålning av Westin i en upplaga om trettio exemplar.[3] Josephinatrycket torde ha haft en större upplaga.

Det anges inte, om det är Müller, som har tryckt också de ”Portraiter af Förste Tyske Pastorn Hauswolff i Carlskron, 100 st graverade in folio uti Stentryck af Werner”, som efterlystes i tidningarna 1830.[4] Werner samarbetade vid denna tid även med Carl von Schéele. Utom upplysningen om att en beställning av ett porträtt i stentryck har effektuerats, ger tidningsnotisen en mängduppgift om 100 exemplar, vilken troligen är den totala upplagesiffran. Om de efterlysta trycken kommit tillrätta eller om det faktiskt trycktes fler exemplar är ovisst. Ett exemplar av trycket finns emellertid i Kungliga bibliotekets samlingar (bild 82).

Josephine, Desirée och Oskar, alla i den kungliga familjen porträtterades de i stentryck. Men den som oftast blev avbildad var Karl Johan.[5]

Någon gång tiden januari 1818–april 1819 har det hos Fehr & Müllers stentryckeri färdigställts en litografi med titeln *Carl Johan som kronprins* i helfigur.[6] De ursprungliga förlagan var François Gérards paradporträtt i olja med Karl Johan i sin egenkomponerade enkla adelsuniform, till vilken han fogat marskalksuniformens sidenskärp och de ordnar han fått av Karl XIII. Karl Johan hade, efter att ha sett hovgravören Christian Forssells sepiateckning efter Gerards porträtt, beställt gravering och 400 avdrag av kopparsticket. Det tog Forssell ca fem år att effektuera beställningen.[7] Avdragen från kopparplåten gjordes hos Anders Spong 1822. Utöver upplagan till kungen gjordes en upplaga till försäljning i handeln. I april 1823 salufördes gravyren för 12 rd/st.[8] Forssell

1 Schiller, Harald, *Gode herrar och svenske män*. Stockholm 1933, s. 283f.
2 Facktermen ”mager” hämtad från Cederquist, Justus, (sign. J. C–t), Den litografiska stenens behandling efter fransk metod. *Tidning för Boktryckarkonst* 3(1885): 9, s. 82f.
3 Schiller, Harald, *Gode herrar och svenske män*. Stockholm 1933, s. 285ff. Lundquist lärde sig litografera av den från Paris i slutet av 1823 till Stockholm återkomne Carl von Schéele.
4 *PoIT* 9/10 1830, s. 4.
5 Ekholm förtecknar fyra Karl Johan–porträtt med varianter tryckta av Carl Müller. Ekholm Gunnar, *Porträtt av Carl XIV Johan i metallgravyr och litografi*. Uppsala 1949, nr 107, 132, 133 och 226.
6 Fehrs litografiska blad mäter 55.5 × 39.5 cm; bildmått 49.5 × 27.5 cm. Bladet saknar Forssells namn i bildadressen. – Eichhorns förteckning. Tredje afdelningen. Gravyrer. Stockholm 1890, s. 15, nr 433.
7 Exemplaren av Forssells gravyr i Kungliga biblioteket, Stockholm resp. Nationalmuseum, Stockholm, är daterade i katalogen 1822.
8 *DA* 21/4 1823, s. 5.

BILD 82 Postumt porträtt av kyrkoherden i Karlskrona Justus Christopher Hauswolff tecknat av Fredrik Werner. Signeringen ”Ritadt af Verner” till vänster, (klockan åtta under bildens rundel). Planschen saknar firmering. Kungliga biblioteket, Stockholm. KoB SvP.
Mått: 49.9 × 38.8 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

bör ha kommit ungefär halvvägs i färdigställandet av den graverade plåten när Fehr och Müller kom till Stockholm.

När gravyren trycks finns redan en litografi med samma motiv, tryckt av Fehr & Müller. Av firmeringen att döma bör den tidigare litografin ha tryckts före 21 april 1819. Tecknaren av litografin kan inte ha haft tillgång till Forssells gravyr eftersom den ännu inte var färdig. Sepiateckningen i Forssells ateljé ligger närmast till hands att antaga ha tjänat som förlaga för stentrycket.[1] Om en förtjockning av kritan i fransbandet skall tydas som Billmarks signatur, betyder den på, vilket förefaller rimligt, att Forssell låtit en av sina mest framstående elever, Carl Johan Billmark, teckna porträttet på stenen för tryckning hos Fehr & Müller.[2] Billmarks närvaro i Forssells ateljé var troligen förutsättningen för att Karl Johan-litografin efter Forssells sepiateckning alls skulle kunna komma till stånd.

Stentrycket finns upptaget i De la Gardiska porträttsamlingens handskrivna katalog i Lunds universitetsbibliotek, upprättad 1832 och porträttet är i den daterat till 1818.[3] I Karl Johans räkenskaper finns 4 augusti 1818 bokfört 780 rd till litograferna (aux lithographes) för 390 exemplar av kungens porträtt.[4] Det är troligen fråga om det stentryckta paradporträttet. Fehr & Müller begärde således två riksdaler banko per styck.

Att Karl Johan beställt en stentrycksupplaga att användas som presentationsporträtt i väntan på att gravyren skulle bli färdig, styrks, utom av uppgiften om antal beställda exemplar i räkenskaperna, även av De la Gardies exemplar, som funnits i hans samling på Löberöd.[5] Den franska titeln på en del av stentrycksupplagan visar att den var tänkt att användas som gåvor även åt en internationell mottagargrupp.

Det är känt att Forssell gärna prövade på nya reproduktionstekniker. Han graverade 1820 ett par bilder i stål i stället för i koppar.[6] Det är samma år som Gustaf Erik Pasch

1 Enligt Ekholm är förlagan Gerards målning. (Ekholm, Gunnar, Porträtt av Carl XIV Johan i metallgravyr och litografi. Uppsala 1949, s. 36, not). En sepiateckning i samma lokal som där litografin tecknades förefaller långt mera hanterbar, som den direkta förlagan, än den stora målningen.

2 Förtjockningen i fransbandet är svårtydd även i kraftig förstoring. Billmarks trohet mot förlagan är väl känd. Detta visade professor Sten Åke Nilsson i den av honom sammanställda utställningen av Samuel Graffmans verk på Waldemarsudde, våren 2006. Några av Graffmans verk hade litograferats av Carl Johan Billmark.

3 Lunds universitetsbibliotek, *Catalog öfwer Graverade Portraiter uti Dela Gardiska Samlingen på Löberöd*. Uprättad År 1832, s. 25. – Själva stentrycket har emellertid inte kunnat återfinnas i samlingen enligt vänligt meddelande av dess vårdare, bibliotekarie Per Stobeus.

4 RA/BFA Karl XIV Johans räkenskaper. Dépenses extra-ordinaires 4/8 1818.

5 De la Gardieska archivet. Lund 1839. Vol. 11, s. 200f. – Det måtte vara detta stentryck som Magnus Crusenstolpe avser i boken *Karl Johan och svenskarna.* Stockholm 1881, s. 276: ”Karl Johan lät nämligen förfärdiga sin afbild i sten–tryck och gjorde deraf föräringar vid tillfällen och till personer, som eljest pläga af furstar, framför allt regerande, ihågkommas med briljanterade guldsnusdosor, ur, ringar och dylikt”.

6 Två gravyrer i *Kalender för Damer* sägs vara de första stålsticken i Sverige. Enligt titelbladet är gravyrerna utförda i koppar. Detta skriver också recensenten i *Swensk Literatur–Tidning* 1820: 4, s. 61, och tillägger: ”Dock är utförandet mera märkwärdigt än ideen.” (Recensenten tycks inte ha känt till att stålplåt använts.). Forssell var tidigt ute; samma år utförde engelsmannen Charles Heath sina första stålstick. [Möller, John W.], (sign. J. W. M.), Reproduktionsförfarandena. (*Grafisk faktorstidning* 1923: 12, s. 7). Tekniken uppfunnen i Philadelphia, USA, 1816, enligt Söderberg, Rolf, Paris mellan två revolutioner. Fransk romantisk bokkonst 1830–1848. *Biblis* 1989, s. 42). – Av Forssell är ännu ett stålstick känt. Ingår i Ehrenström, Marianne, *Notice sur la littérature et les beaux–art*. Stockholm 1826. (Jfr *SBL*, art. Christian Didrik Forssell av Sven Sandström).

rapporterade till KVA om en nyuppfunnen engelsk metod, som förbättrade etsning på stålplåt.[1] Karl Johan-litografin visar att Forssell inte heller var främmande för att låta publicera sina verk i stentryck.

Gode männen i Forssells konkursmassa gjorde anspråk i Carl Müllers konkurs på ett betydande belopp, 250 rd eller i det fall skulden inte skulle gäldas, begärdes Müllers person, dvs. möjligheten att sätta in honom på gäldstugan till dess skulden vore betald.[2] Vad som genererat skulden sägs inte. Kan det vara ersättningen till litografen av Karl Johan-bilden?

BILD 83 Paradporträttet av Karl Johan i helfigur som kronprins utfört av den franske porträttmålaren på modet François Gérard 1811. O.p.d. Gérard behärskade alla de medel som den franska skolan i bysantinsk efterföljd använde sig av för att uppnå symbolverkan av makt och upphöjdhet.[3] Tillhör H. M. Konungen. Mått: 227 × 146 cm. Foto: Alexis Daflos, Kungl. Husgerådskammaren. Stockholm.

1 *Årsberättelse om Technologiens framsteg till Kongl. Vetenskaps–Academien* afgifven 31/3 1828, s. 61ff. Men det skulle dröja ännu ett antal år, till 1859, innan fransmannen Ferdinand Jean Joubert de la Ferté uppfann metoden att förståla kopparplåten. (1810–1884).

2 SSA F 6a Mag. o. RR:s arkiv 1636–1849. SE/SSA/0138. Huvudserie 1832. Vol. 1176. Christian Forssells konkurs 1831, fol. 135f. Domen i SSA A 4a. Mag. o. RR:s arkiv. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie 1832. Vol. 131.

3 Gadolin, Anitra, Statsporträttets idé hos C. G. Pilo. *Konsthistorisk tidskrift* 35(1966), s. 23ff.

BILD 84 Stentryck föreställande Karl Johan efter François Gerards oljeporträtt i helfigur, tryckt 1818 hos Fehr & Müller. En del av upplagan bär svensk text, en del fransk, (Charles Jean. Roi de Suède et de Norvège). Forssell anges på bladet som upphovsman även till stentrycket. Troligen tecknad på stenen av Forssells elev Carl Johan Billmark.
Privat ägo.
Arkmått: 55 × 39 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

BILD 85 François Gérards bröstbild 1810 av Karl Johan ser ut att vara en förberedelse för helfigursporträttet. Bröstbilden spreds över Europa genom en mezzotintgravyr av engelsmannen William Dickinson, verksam i Paris.[1]
Tillhör H. M. Konungen.
Mått: 22.7 × 14.6 cm.
Foto: Alexis Daflos, Kungl. Husgerådskammaren. Stockholm.

BILD 86 Fehr sen. har tecknat en mindre lyckad bröstbild av Karl Johan, signerad ”Ludw. Fehr sen.” tryckt hos Fehr & Müller. Karl Johan tituleras ”Sveriges och Norriges Konung”. Bilden kan således vara tryckt tidigast 6 februari 1818 när Karl Johan utropades till kung och senast 21 april 1819 då kompanjonskapet Fehr & Müller upphörde. Fehr har valt bort Gerards draperi som bakgrund. Trycket är insatt i en tidstypisk, troligen samtida, guldram, vilket illustrerar hur stentryck kunde användas i högborgerliga hemmiljöer.
Privat ägo.
Mått inklusive ram: 50 × 38.5 cm.
Foto: Martine Castoriano.

1 Ekholm Gunnar, *Karl Johan i samtidens porträttkonst.* Stockholm 1947, s. 35, figur 18.

Uniformsplanscher

Utom topografiska vyer och porträtt tryckte Müller bilder av ett annat signifikant slag: uniformsplanscher. Adolf Schützercrantz och Clemens Wetterling var två konstnärligt och kulturhistoriskt intresserade militärer. Tillsammans med den blott tjugoårige akademieleven Johan Henric Sjöholm tecknade de en serie om tjugofyra planscher i folioformat eller större, *Kongl. Svenska Arméns Uniformer*, vilka delvis handkolorerades.[1] Tecknandet delades upp mellan de tre konstnärerna efter vapenslag: Schützercrantz fick teckna tio infanteriplanscher, Wetterling fyra för artilleri, varav två utvikbara, samt titelbladet. Sjöholm, som hade hästar som specialitet, fick svara för de tio planscherna med beriden militär.[2] Första häftet, ”cahiern”, kom i januari 1824.[3] Det fjärde och sista häftet låg under pressen i oktober 1824.[4] Komplett med titelblad ”i kulörer” kostade verket 16 rd. Formatet var stor folio, 66.5 × 29.5 cm.

Det är lätt att förställa den entusiastiska förtjusning, som detta uniformsverk, särskilt den kolorerade varianten, väckte hos allmänheten. Ritmästaren Olof Eric Roselius tecknade av Wetterlings anslående framstormande hästspann på en sten hos Carl Müller och dekorationsmålaren Carl Löwstädt gav omgående ut tjugosex handkolorerade litografiska avbildningar på tolv planscher, som en sorts pocketutgåva. Det var enkelt ritade uniformer i oktavformat, *Miniatur-teckningar af åtskilliga swenska militair-Uniformer* (1824).[5] Löwstädt kopierade helt enkelt ett urval av planscherna från det uniformsverk, som Müller tryckt, *Kongl. Svenska Arméns uniformer.* Löwstädts bilder såldes kolorerade ”och i foderal”.[6] (Bild 114).

Förebilden för Schützercrantz m.fl:s uniformsverk fanns i Frankrike. Under Napoleontiden hade de militära uniformerna utvecklats till en tidigare ej skådad prakt. Napoleon hade tillsatt en kommitté 1811 för att bringa reda i den oordning i klädseln, som rådde inom olika förband, vilken medförde att det kunde vara svårt att veta om en soldat hörde till de egna leden eller inte. Kommittén i sin tur uppdrog åt konstnären Carle Vernet att illustrera, efter mycket precisa instruktioner, hur uniformerna skulle komma att ta sig ut i färdigt skick.[7] Vernets 244 gouacher lämnades till en rad gravörer att utföras på kopparplåtar. Vernet fortsatte sedan under följande år att teckna uniformsstudier,

1 SSA RegMU Klara och Kungsholmen 1823: 737; Klara 1824: 715 och Klara övre 1826: 702. Inget porträtt föreställande konstnären Johan Henric Sjöholm är känt. Jfr Lilja, G[östa], m.fl. (red.), *Svenskt konstnärslexikon*. I–V. Malmö 1952–1967, art. Sjöholm av Bengt Olvång. (Sign O–g). – Colas, R[ené], *Bibliographie géneral du Costume et de la Mode.* I–II. Paris 1933, nr 1643. – Armémuseum, Stockholm, gav 1974 i samarbete med serieförlaget Semic ut en mapp med några av dessa planscher i faksimil. De ursprungliga enkelplanscherna mäter 66.5 × 29.5 cm.

2 Winqvist, Margareta, *Alexander Clemens Wetterling. En målande militär på Karl Johans tid.* Stockholms universitet, Institutionen för konstvetenskap. Vårterminen 1969, s. 29f.

3 *Stockholms Dagblad* 13/1 1824, s. 3.

4 *DA* 16/10 1824, s. 5.

5 Löwstädt, Carl, *Miniatur–Teckningar av åtskilliga Swenska Militair–Uniformer.* Stockholm 1824.

6 *DA* 23/8 1828, s. 3. ”[…] finnes ännu några få exemplar.”

7 Antoine Charles Horace Vernet, kallad Carle Vernet (1758–1836).

BILD 87 1824–1825 tryckte Carl Müller *Kongl. Svenska Arméens Uniformer. Utgifne År 1825*, med teckningar av Adolf Schützercrantz, Clemens Wettergren och Johan Henric Sjöholm. Till sin hjälp i stentryckeriet hade Müller den från Paris nyss hemkomne Carl von Schéele.

Upphovsmännen är synnerligen modesta i sin framtoning. Namnen förekommer inte på titelbladet. Det är endast genom deras signering/firmering under respektive plansch, som de ger sig tillkänna.
Privat ägo.
Mått: 46.5 × 39.5 cm. Avbildat blad något beskuret. Ursprungligt arkmått framgår av en dubblett i samma mapp: 48.8 × 29.7 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

inte minst i samarbete med sonen Horace.[1] De nya franska uniformerna befordrade det allmänna intresset för militär utstyrsel i ett krigshärjat Europa. Flera uniformsverk skulle komma att ges ut i en rad länder.[2]

Carle Vernets/Delpechs här återgivna litograferade uniformsplansch från 1822 illustrerar hur nära de tre svenska uniformsillustratörerna, Schützercrantz, Wetterling och Sjöholm, höll sig till det franska bildkonceptet: samma uppställning i en tänkt fältmiljö med väsentligt attribut för vapenslag, ofta med ett endast skönjbart militärt staffage i bakgrunden.

En av infanteriplanscherna fick tryckas om och nya exemplar koloreras eftersom *Smålands Infanteri Batallion* 1824 bytte namn till *Smålands Grenadier Batallion*. Namnbytet har skett i början av året, så planschen låg färdig våren 1824, kanske redan 1823.[3] Rättelse infördes på slutet av innehållsförteckningen, medan den första beteckningen på bataljonen fick stå kvar i själva förteckningen. Varför man inte gjorde om innehållsförteckningen är ovisst. Kanske hade planscher med den gamla beteckningen redan hunnit spridas?

Hur mycket Carl Müller var involverad från början i uniformsverket, som trycktes på hans officin, är inte känt. Inte heller hur den ekonomiska kalkylen såg ut. Eftersom Schützercrantz personligen färglade de planscher som blev kolorerade, är det rimligt att antaga att hans engagemang även ekonomiskt varit större än övriga intressenters. Troligen är verket ett rent beställningsarbete.

Wetterling fortsatte att intressera sig för uniformer och folkdräkter. Under hans fem år långa utlandsresa, vilken görs efter arbetet med det svenska uniformsverket, ser han det uppenbarligen som en av sina tjänsteplikter att dokumentera sådana plagg. Han lär också känna Carle och Horace Vernet personligen, och tecknade flera porträtt av dem i Rom.

1 [*Collections des*] *Uniformes des Armées Françaises de 1791 à 1814*. Dessinés par H[orace] Vernet et Eugène Lami. Paris 1822; 1825; Vernet, Carle, *Uniformes of Napoleon's Army*. [Övers.]. London & Pennsylvania 2002, s. 5ff.

2 Schützercrantz skulle återkomma i genren när han i mitten av seklet litograferade 36 planscher för *Svenska krigsmaktens fordna och närvarande munderingar. Ritade och lithografierade,* svarttryckta i tvärformat hos J. F. Meyer & Co i Stockholm, och som gavs ut häftesvis handkolorerade utan vare sig titelblad eller medföljande text under åren 1849–1853. Schützercrantz engagemang som föreståndare för Livrustkammaren från oktober 1850 inspirerade honom säkerligen till att fortsätta detta arbete, som illustrerar svenska historiska uniformer, liksom till hans arbeten om ordensdräkter, *Kongl. Svenska Riddare Ordnares Drägter, Svenska Ordens Costumer* (1833), *Svenska riddare–ordnarnes ursprung, historia och beskrifning.* (1851). – *SBL* Bd 31, Stockholm 2000–2002, s. 740ff., art. A. U. Schützercrantz av Bo Lundström. (Elektroniskt tillgängligt). Det ämnet hade han behandlat redan 1832 i *Teckningar af de svenska Kongl. Ordens Costymerna,* samt senare i de handteckningar från 1844, som förvaras i en volym i Kungliga biblioteket i Stockholm: *Konung Carl XIV Johans Hof– och Ordenscostumer.* (*Nordisk familjebok*, Malmö 1923–1937, art. A. U. Schützercrantz av Christopher Eichhorn, (sign. – rn)).

3 Grenadjärerna var regimentets elitförband. Enligt *Carlscrona Weckoblad* 5/5 1824, s. 1 hette bataljonen *Smålands Grenadier Batallion* vid den tidpunkten.

BILD 88 1866 kom en utgåva av Wetterlings, Sjöholms och Schützercrantz uniformsverk, kompletterad av Carl Henric Krehl, styckjunkare vid Svea Artilleri Regemente. Krehl använde det ursprungliga omslaget, tecknat av Wetterling och tryckt hos Carl Müller 1825. LUB Handskriftsavdelningen, Olof Rybergs grafiska samling.[1]
Bladmått: 44.2 × 29 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

1 Endast Krehls titelblad finns i Rybergssamlingen i Lund.

BILD 89 Infanterist i Napoleons armé, modell 1808, tecknad av Carle Vernet och litograferad av François Séraphin Delpech i Paris 1822. Privat ägo.
Bladmått: 25.6 × 16.8 cm.
Foto: UB-Media, Lunds universitets-bibliotek.

BILD 90 Handkolorerad litografi av Clemens Wetterling för framställning av uniformen för *Fält-Artilleri af Götha och Wendes Artillerie-Reg:te*. ”Ritat af Wetterling”, ”Stentr. af Müller”. Saluförd i *Post- och Inrikes Tidningar* 22 juni 1825: ”Kongl. Swenska Arméens Uniformer, i couleurer, complett 4 häften med titelblad, folioformat 16 R:dr B:co”. (För 24 planscher och ett titelblad). Bladet salufördes även okolorerat.

Det är uniformerna i förgrunden och artillerisymbolen kanonkulan på marken, som framhävs. Staffagefigurerna i bakgrunden har med ett par penseldrag svepts in i ett ljusblått färgmoln.
Privat ägo.
Mått: 66.5 × 29.5 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

BILD 91 *Rote-Båtsman, Sjö Artilleri Regementet.* Handkolorerat stentryck av Adolf Schützercrantz och tryckt av Carl Müller 1824. (Datering i stenen). Ur verket *Kongl. Svenska Arméns Uniformer.* Utgifne år 1825.
Litografin på bilden har efter koloreringen uppfodrats på en pappskiva och förnissats (kascherats), för att därefter kunna ramas in och hängas upp på väggen. Fernissan har gulnat med tiden. Förnissandet hade Schützercrantz troligen lärt sig hos Johan Fredrik Julin, som brukade förnissa sina akvareller till förfång för framtida bevarande.[1]
Privat ägo.
Mått: 66.5 × 29.5 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

1 Ahnfelt, Arvid, (utg.), *Europas konstnärer.* Stockholm 1887, s. 251.

BILD 92 Johan Henric Sjöholm fick på sin lott att teckna ridande förband p.g.a. sin lätthet att teckna hästar. Hans sätt att teckna marken, som hästen spränger fram över, med bara några skaffreringar är mycket personligt. Här Skånska Husar Regementets uniform ur *Kongl. Svenska Arméns Uniformer.* Utgifne år 1825. LUB Handskriftsavdelningen. Olof Rybergs grafiska samling.
Mått: 66.5 × 29.5 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

Soldater förekom som staffagefigurer också i topografiska framställningar. Carl Müller tryckte exempelvis en vy över Stora Hamnkanalen i Göteborg, tecknad av Fr. Otto.[1] (Bild 93).

Musikalier

Som tidigare nämnts ingick sannolikt i överenskommelsen mellan stentryckarna Fehr och Müller och Karls Johans utsände De Camps att tryckning av musikalier skulle kunna ske på stentryckeriet. Hos borgerskap och högreståndspersoner ingick trakterandet av ett instrument som en viktig ingrediens i allmänbildningen. Den ökande efterfrågan av musikalier borgade för en stabil avsättning av sådana från stentryckeriet.

Mannerhjertas beställning av musiktryck redan innan stentryckeriet egentligen startats 1818 har redan omtalats. Om Fehr & Müller då hade hunnit bygga en golvpress och få litografiska stenar levererade från Solnhofen är osäkert. Kanske hade de två stentryckarna med sig en eller ett par stenar. Möjligen har Mannerhjertas provtryck utförts på den medhavda mobila pressen. Sådana hade redan Senefelder låtit tillverka och Ludwig Fehr har sedermera haft med sig en sådan press under sina resor i landet.

1 Möjligen är det fråga om hannoveranske undersåten, målaren Otto, som kom från Åbo till Stockholm i oktober 1823. *DA* 18/10 1823, s. 2. Det fanns annars en Carl Otto som tecknade Göteborgsvyer.

BILD 93 [Södra] Hamngatan i Götheborg sedd från nuvarande Brunnsparken. Vid Norra Hamngatan på högra sidan om Stora Hamnkanalen ligger Kristine kyrka, (Tyska kyrkan). Teckning av Fr. Otto och stentryckt av Carl Müller. Göteborgs stadsmuseum. Foto, GMA 7222-498.
Måtten okända.
Reprofoto: Göteborgs stadsmuseum.

”Från Musikaliska Stentryckeriet”

Mannerhjerta fick i april 1818, som handlare och musikförläggare, ett kungligt uppdrag att förlägga ett par sorgmarscher för piano med anledning av Karl XIII:s död. Kompositör var den musikaliskt begåvade nyblivne kronprinsen, Oskar. Beställningen var för Mannerhjerta en revansch för den långa väntan för att få tillstånd att trycka och sälja egenframställda musikalier. Det beställda häftet trycktes klart i slutet av april 1818 och aviserades:[1]

> *Från Musikaliska Sten-tryckeriet har utkommit och säljes i Herrar Utters & Komp., Wiborgs och Östergrens Boklådor à 16 sk. Marches composées par S.A.R. de Prince Royal, Duc de Sudermannie, pour la Céremonie de l’Enterrement de Charles XIII, Roi de Suède et de Norvège. Arrangée pour Piano Forte.*

1 *SDA* (nr 97), 30/4 1818, s. 2 resp. (nr 99) 2/5 1818. Begravning. – Ceremonielet vid begravningen 20/3 1818 beskrivs utförligt i *IT* 24/3 1818, s. 1f.

BILD 94 Det kasserade omslaget/titelbladet med fransk text till *Marscher av Hans Kunglig Höghet Prinsen, hertig av Södermanland för Ceremonielet vid begravningen av Carl XIII, Konung av Sverige och Norge. Arrangerat för Piano Forte. Lithografiska tryckeriet Fehr & Müller. E. U. Mannerhjertas förlag.*
Musik och Teaterbiblioteket, Stockholm.
Mått: 26 × 37 cm.
Foto: Musik och Teaterbiblioteket.

Omslaget trycktes om med ny titel: *Deux Marches, Composées pour les Funerailles de feu Sa Majesté Le Roi Charles XIII. Arrange pour Piano Forte*.[1] Stentryckt hos Fehr & Müller. Hela stenen slipades om för att trycka det nya titelbladet. Hovet kan ha reagerat negativt på att kronprinsens namn hade röjts på det först tryckta titelbladet. Det blev god försäljning på detta (med nytt titelblad tryckta) nottryck.[2]

1 *SDA* (nr 194), ⅘ 1818, s. 4, m.fl. efterföljande nr. – Båda varianterna av omslagen/titelbladen finns i Musik– och Teaterbiblioteket i Stockholm medan Bernadottebibliotekets exemplar på Stockholms slott och Einar Hansens samling i Universitetsbiblioteket i Lund har det nya titelbladet.
2 Wiberg II. Jfr Ulvros, Eva Helen, *Oscar I*. Lund 2007, s. 146f.

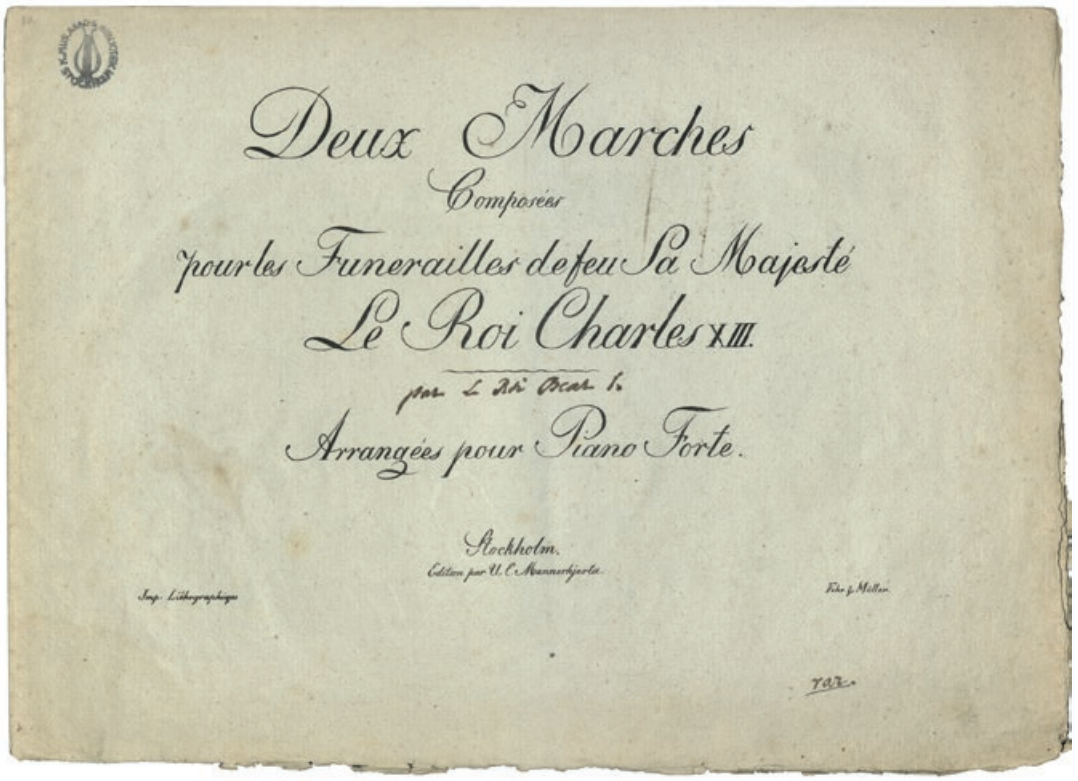

BILD 95 Det omarbetade omslaget/titelbladet till kronprins Oskars sorgmarcher tryckt hos *Imprimerie Lithographique Fehr & Müller.* [Stockholm 1818]. Mannerhjertas förlag på uppdrag av hovförvaltningen. Trycket omfattar titelblad och tre tryckta notsidor. [Två marscher komponerade för (eld)begravningen av Hans Majestät, Kung Karl XIII. Arrangemang för Piano Forte]. Här med det handskrivna tillägget ”Par Le Roi Oscar I”. [Av kung Oskar I]. Musik och Teaterbiblioteket, Stockholm.
Mått: 25 × 35 cm.
Foto: Musik och Teaterbiblioteket.

Fehr & Müllers stentryckeri kom snart att trycka fler musikalier än de Mannerhjerta beställde, exempelvis två musikalier av violinisten vid hovkapellet Fredrik Wilhelm Hildebrand, vilka omfattar femton resp. fyra sidor.[1] Det var den första musik för gitarr, som tryckts i Sverige.[2] Samtidigt annonserades musik av Bernhard Crusell arrangerad för gitarr av Hildebrand.[3]

1 *Sex Svenska Folk Wisor, satta för Guitarre, af* [Wilhelm] *Hildebrand.* Stockholm [1819]. [Stentryck av Fehr & Müller]. *DA* 18/6 1819, (32 sk); *Upsala Stads* och *Läns tidning* 19/4 1828, s. 99. 16 sk, s. 2 resp. Hildebrand, Wilhelm, *Verschiedene Tänze und ein Marsch für die Guitarre komponirt and dem Hochwohlgebornen Fräulein Dorothea von Engeström ergebenst zugeeignet von Wilhelm Hildebrand.* [Stockholm 1818]. Steindrück von Fehr & Müller. *DA* 6/11 1818, s. 3; *Nya Extra Posten* (nr 11), 8/11 1819.
2 Sparr, Kenneth, Gitarren i Sverige till 1800–talets mitt. *Gitarr och Luta* 24(1991): 1 s. 3–11.
3 *Två Sånger ur Fritiofs Saga* resp. *Tre Arier ur Op*[*eran*] *Lilla Slafwinnan. Upsala Stads* och *Läns tidning* 19/4 1828, s. 99.

Från Müllers stentryckeri utgick en jämn ström av musikalier, beställda av musik- och bokhandlare eller som egna förlagsprodukter. Mannerhjerta återkom 1819 till stentryckeriet med en beställning av en musikbilaga till den av honom översatta *Biografiska Underrättelser om Joseph Haydn* av Georg August Griesinger.

Mannerhjertas kompanjon och efterträdare i musikhandeln, Gustav Adolf Östergren, var snar att utnyttja stentryckeriet. Även om avgifterna i 1816 års tulltaxa hade sänkts, lönade det sig bättre att beställa nytryckning (eftertryck) än att importera en upplaga av Cramers, *Le Song de Rousseau* hos Carl Müller, vilket skedde 1819.[1] Det var inte ovanligt att man köpte ett exemplar utomlands eller via en musikhandlare och därefter beställde ett eftertryck av detta hos ett tryckeri hemmavid för att slippa frakt- och tullkostnader och som man tyckte dyra musikalier.

Fabian Holmgrén, Müllers hyresgäst på Norrbro 5, beställde musiktryck hos Müller för bokhandelns räkning innan han startade eget stentryckeri. En sådant exempel är *Triumf-marsch och sångstycken ur operan Vestalen med accompangement af piano forte. Musiken av Spontini,* tryckt i folioformat.[2] Andra exempel är *Six romances françaises arrangées pour La Guitarre,*[3] eller Bernhard Rombergs för piano forte *Chansons suedoise avec variations.*[4] Holmgrén erbjöd i november 1822 sina kunder i bok- och musikhandeln ”att i Stentryck låta göra Porträtter, Penn- och Crayonteckningar, Kartor, Formulär af alla slag, Priskuranter, Räkningar, Rekommendations-Bref, Adresser Wisit-kort, Musik m.m., och skola alla beställningar utföras med all den precision och skyndsamhet som är möjlig.” Endast en föregående uppgörelse med Müller, har kunnat göra en sådan utfästelse möjlig.[5]

Utöver engagemangen i musikalisk serieutgivning, stack Müller emellan med en rad enstaka musiktryck. En Stockholmsorganist, Magnus Stenman, som undervisade kronprins Oskar i pianospel, tillägnade kronprinsen ett *Thema med Variationer och Phantasie.* (Tryck av Müller, troligen 1819).[6] Omkring 1821, som Müller tryckte ett musikstycke med koralförspel av Carl Johan Moberger.[7] För Samuel Rumstedts boktryckeri i Stockholm litograferade Müller 1826 titelbladet till en för tysk publik avsedd utgåva av svenska och isländska folkmelodier, *Schwedische Volksharfe*, för att ge ett exempel från senare år.[8] Det stora arbetet vad gällde musikalier, förutom serieutgivningen, kom emellertid

1 Wiberg I, s. 156.

2 Spontini, Gasparo, *Triumf–marsch och sångstycken ur operan Vestalen med accompagnement af piano forte.* Stockholm (1822?). Övers. Anders Lindeberg. Spontinis treaktsopera hade svensk premiär i januari 1823. Librettot trycktes 1822. Spontini var på 1810–talet verksam i Paris, gynnad av kejsarinnan Josefin; Från 1820 ledde han operan i Berlin.

3 Stockholm [1819–1821]. Imp. Lithogr. de C. Müller. Kenneth Sparr anger 1821 som tryckår. *Extra Posten* (nr 6) 22/1 1821. Holmgrén saluförde verket genom sin förteckning 1823. Operan hade premiär i Stockholm jan. 1823.

4 Sparr, Kenneth, Musikaliesamlingen i Skottorps slott, s. 41. Elektroniskt publicerad www.tabulatura.com/Skottorp.

5 *DA* 12/11 1822, s. 4.

6 *IT* 28/1 1820, s. 4.

7 Moberger, Carl Johan, *Tjugofyra choralförspelningar för orgwerk. Tio små orgelstycken.* Stockholm 1821? Utgivna med koralförspelen i faksimil. Slite 1994.

8 Studach, J[akob] L[aurenz] (1796–1873), *Schwedische Volksharfe, mit einer Beilage Norränaliedern und Melodieen*. Stockholm 1826.

BILD 96 Titelbladet till *Swensk Choralbok*. Del I. Stockholm 1820.
Uppsala universitetsbibliotek.
Mått: 23 × 33 cm.
Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

redan tidigt i tryckeriets historia: uppdraget att litografera och trycka första delen av Haeffners koralbok.

Haeffners koralbok

Behovet av en reformering av psalmsången i församlingarna hade diskuterats i decennier. 1819 stadfästade Kungl. Maj:t en ny psalmbok, den s.k. Wallinska psalmboken. I den hade tagits in en rad för Sverige helt nya psalmer. För att få in dessa i församlingarnas kyrkobruk behövdes en ny koralbok. Uppdraget att för Psalmbokskommittén utarbeta en sådan gick till director musicus i Uppsala Johan Christian Fredrik Haeffner.[1] Som förläggare av koralboken antogs bokhandlaren Magnus Wiborg i Stockholm.[2] Projektet med att införa den nya koralboken handlades som ett privat projekt, trots att uppdraget

1 Johan Christian Fredrik Haeffner (1759–1833).
2 *SBL*, art. Johann Christian Friedrich Haeffner av Folke Bohlin.

kom från Psalmbokskommittén: ”utaf Sökanden författade till offentligt bruk antagne nya Choral-Boken.”[1]

Haeffner hade redan 1814 visat intresse för stentryck, som en alternativ tryckmetod. Han hade som musikdirektör i Uppsala tillskrivit universitets kansler Magnus Brahe för att denne skulle verka för att han skulle få tillstånd att på litografisk väg trycka musik, åtminstone i Uppsala. Brahe företog ingen annan åtgärd, än att han troligen tog upp frågan med Karl Johan.[2] Haeffner, tidigare hovkapellmästare i Stockholm och organist i Tyska församlingen, kunde på nära håll följa de projekt för utgivning av musikalier som Mannerhjerta genomfört tillsammans med Fehr & Müller. Haeffner kände således redan väl till att tekniken med stentryck kunde användas för musikalier när tryckning av Psalmbokskommitténs koralbok blev aktuell. Han kontaktades av kommittén i december 1818. Kommittén krävde att tryckningen skulle äga rum i Stockholm för att kommittén bättre skulle kunna övervaka arbetet. Eftersom Haeffner kunde bygga på det arbete han redan utfört tio år tidigare för ett förslag till koralbok, blev hans manuskript klart redan i början av mars 1819.[3]

Stentryckeriet behövde därefter tre-fyra månader för att kunna göra koralboken klar för tryckning. Wiborg beräknade i juli 1819, när koralbokens första del var ”färdig att läggas under prässen”, att den skulle omfatta trettio stentryckta ark per exemplar. Allmänheten erbjöds att prenumerera på verket för sex skilling per ark, vilket kunde anses vara ett synnerligen facilt pris.[4] 1830 kostade ett tryckark normalt tre gånger så mycket. Totalt kostade första delen 4 rd 16 sk. På grund av en svår sommartorka 1819 kunde de vattenberoende pappersbruken inte leverera papper. Koralboken drabbades därför av en årslång försening.[5]

Svensk Choralbok kom ut med sin första del 1820. Året därpå kom en andra del, som innehöll kronologiskt register och melodiregister till första delen, tryckt hos Palmblad i Uppsala.[6]

Koralboken bestod av 128 sidor förutom titelblad i tvärformat, eller totalt 65 blad, samtliga tryckta på båda sidor på tjockt, orandat papper. (Sidan mäter 22.1 × 30.8 cm).[7]

1 RA Handels- och Finansexp. till Statskontoret 14/8 1830: Resolution på Haeffners ansökan om eftergift av lån ur Extra utgiftsfonden. – Framväxten av en ny koralbok har ingående behandlats ur kyrkligt och kyrkomusikaliskt perspektiv av Anders Dillmar i dissertationen *’Dödshugget mot vår nationella tonkonst’*. Uppsala 2001.

2 Wiberg I, s. 148.

3 Dillmar, Anders, Luther och Haeffners koralarbete. *Svenskt gudstjänstliv* 82(2007), s. 166ff.

4 *Fahlu Weckoblad* 3/7 1819, s. 3. (Magnus Wiborgs annons).

5 Dillmar, Anders, *’Dödshugget mot vår nationella tonkonst’*. Uppsala 2001, s. 322. Haeffner annonserade att arbetet hade lovats bli färdigt i augusti 1820. *StockholmsPosten* 30/6 1820, s. 4. ”[…] i anledning af förra årets torka […].”

6 *PoIT* 2/6 1821, s. 8. Pris för andra delen jemte register: 2 rd 32 sk.

7 Ett tryckark bestod av fyra sidor på var sin sida av arket. Helarket har efter tryckningen delats i två delar. Det halva arket falsades för att bilda ett instick i ett lägg. Övriga lägg var bifolia, två + två konjugata, dvs. i falsen sammanhängande, blad i varje lägg. Det blev totalt 32½ helark, alltså något mer än vad som från början beräknades åtgå. Att man valt att lägga så få falsade halvark i varje lägg, berodde på papperets tjocklek och det därmed sammanhängande problemet med krypning, att det instuckna halvarket förskjuts framåt i lägget, vilket gör att tryckbilden i boken inte kommer, som facktermen lyder, i register. Vid beskärning skulle då marginalerna bli olika och del av notbilden t.o.m. riskeras att bli beskuren.

Det behövdes sextiofem stenar för koralbokens första del. Utifrån priset per styck kunde den beräknade totalintäkten för en upplaga om två tusen exemplar bli 8 666 rd [1.2 milj. kr i 2018 års penningvärde]. Haeffner fick enligt kungligt beslut 10 februari 1819 ett lån ur Extra utgiftsfonden om 600 rd.[1] Eftersom priset enligt förutsättningarna skulle sättas till lägsta tänkbara, bör kostnaden för att trycka minst 65 000 ark för stentryckeriet inte ha varit långt från denna summa. En viss vinst måste tillgodoräknas bokhandlare Wiborg. Müller bör ha tagit extra betalt för de många oförutsedda ändringar, som måst göras. På sista sidan har ”tryckfel uti en del Exemplar” förts in. Tryckningen har således avbrutits för att korrigera skrivfel i stenen efter det att ett antal tryck redan hade gjorts. Detta kan ha hänt flera gånger. Mindre fel, som en glömd paginering av en sida har fått passera. Att korrigera ett mindre fel på en sten innebar att en fläck på stenen befriades från gummi arabicum. Sedan avsyrades, tvättades och torkades stenen. Rättelsen gjordes med tuschpenna, fläcken etsades och gummerades, varpå ny tryckfärg påfördes.[2] Att rätta ett fel i efterhand var således en omständlig procedur. Dessutom har fördröjningar i tryckeriet skett p.g.a. att flera ändringar gjordes löpande i manuskriptet. Några strofer har i trycket försetts med åtföljande psalmtext, utförd av en driven skriftlitograf. Förordet till första delen infördes först i den andra delen, vilket bestyrker på att arbetet skett under stor brådska.

Psalmbokskommittén rekommenderade konsistorierna att församlingarna tog den nya psalmboken i bruk. Något tvång förelåg inte.[3] För koralbokens första del räknade man ändå med två tusen prenumeranter, även om ett subskriptionsförfarande inte tycks ha bestämt upplagans storlek. Dessutom såldes den via Wiborgs bokhandel (för 6 rd). Hur stor den verkliga upplagan var är inte utrett.[4]

Tryckte stentryckeriet alla exemplar på en gång? Det skulle kunna tänkas ha ingått i avtalet att stentryckeriet skulle trycka efter hand som efterfrågan kom eftersom det kunde ta tid för församlingarna att bestämma sig för att anta den nya psalmboken. Vad som är känt om Haeffners ekonomiska problem senare tyder emellertid på, att en sådan lösning inte har valts. Försäljningen av koralboken gick trögt.[5] I annons 1831 utbjöds *Swenska Choralboken* tillsammans med *Swenska Messans Discant-stämma* för 1 rd 8 sk, vilket talar för att det fanns en restupplaga, som slumpades bort.[6]

Planeringen blev bättre för andra delen. Förhandsbeställningar togs upp via konsistorierna till Palmblad & Co i Uppsala. Priset sattes till 2 rd 32 sk per ex.[7]

1 RA Handels- och Finansexp. 14/8 1830, nr 21, s. 1113f. Resolution ang. Haeffners ansökan om eftergift på lån.
2 Sign. B. E. Korrektur vid Litografien. *Grafia* 2(1908), s. 37f; 47; 55; 87f; 89f.
3 *PoIT* 4/5 1819, s. 1.
4 Haeffner uppgav till Psalmbokskommittén att koralboken hade 2 000 prenumeranter. Uppgift hämtad från Dillmar, Anders, *’Dödshugget mot vår nationella tonkonst’*. Lund 2001, s. 324.
5 RA Handels- och Finansexp. (nr 21) 14/8 1830, s. 1113f. Resolution ang. Haeffners ansökan om eftergift på lån. Marginalanteckning om att lånet blivit återfordrat, varför Kungl. Maj:t måtte hjälpa till att täcka förlusten på grund av: ”berörde Choralboks tröge afsättning […]”.
6 *Tidning från Helsingfors* (nr 46) 27/6 1831.
7 *PoIT* 2/6 1821, s. 8.

BILD 97 Kapellmästaren J. C. F. Haeffner i högerprofil med ståndkrage. Stentryck av Ludwig Fehr 1818. Fehrs signatur till vänster under bilden.
Kungliga biblioteket, Stockholm. KoB Sn 2.
Mått: 15.5 × 9.7 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

Haeffner stod personligen som garant för att lånade pengar till tryckningen skulle betalas tillbaka. Bokhandlaren Wiborg hade i sin tur lovat att se till att lånet om 600 rd från Extra utgiftsfonden betalades till Statskontoret allteftersom intäkter från försäljningen flöt in.[1] Eftersom försäljningen gick dåligt begärde Haeffner efterskänkning av lånet. Wiborg begärde som borgensman samtidigt anstånd på lånet i tre år.[2] Eftergiften till Haeffner beviljades inte, däremot anstånd till 1830 års slut.[3]

Haeffner fick på grund av koralboken ekonomiska problem, som bestod livet ut. Detta trots att Wiborg sades stå för tryckkostnaderna.[4] Haeffner dog 28 maj 1833. Bouppteckningen som upprättades efter hans död, tager upp en ”Andel i den återstående upplagan av Svensk Choralbok och Folkvisor”, värderad till 300 rd eller nästa hälften av de totala tillgångarna.[5] Efter hans död beviljades änkan ett extra nådår utöver det vanliga med hänvisning till sterbhusets svåra belägenhet.[6]

1 Dillmar, Anders, *’Dödshugget mot vår nationella tonkonst’*. Lund 2001, s. 320.
2 RA Handels- och Finansexp. till Statskontoret 14/8 1830, nr 22, s. 1114f. ang. Wiborgs begäran om tre års anstånd för Haeffners lån ur Extra Utgiftsfonden. Anstånd beviljat samma dag under beslut nr 21.
3 SFS 1830, s. 860: Handels- och Finansexp. 14/8 1830, ”Haeffner, om eftergift af ett honom till understöd wid nya coralbokens utgifwande bewiljadt lån”.
4 Dillmar, Anders, *’Dödshugget mot vår nationella tonkonst’*. Lund 2001, s. 320.
5 Tillgångar i Fredrik Haeffners bo: 692 rd; skulder: 2 510 rd, varav 180 rd till ”Banco Disconten”. Uppsala universitets arkiv, Kansliarkivet, F XI: 10. Bouppteckningar 1827–1835. Haeffners bouppteckning upprättad 26/8 1833.
6 Uppsala universitets arkiv, Kansliarkivet. A I: 257 Akademiska konsitoriets protokoll 1833 § 8, 19/10 1833. (Extra nådår beviljat till Haeffners änka).

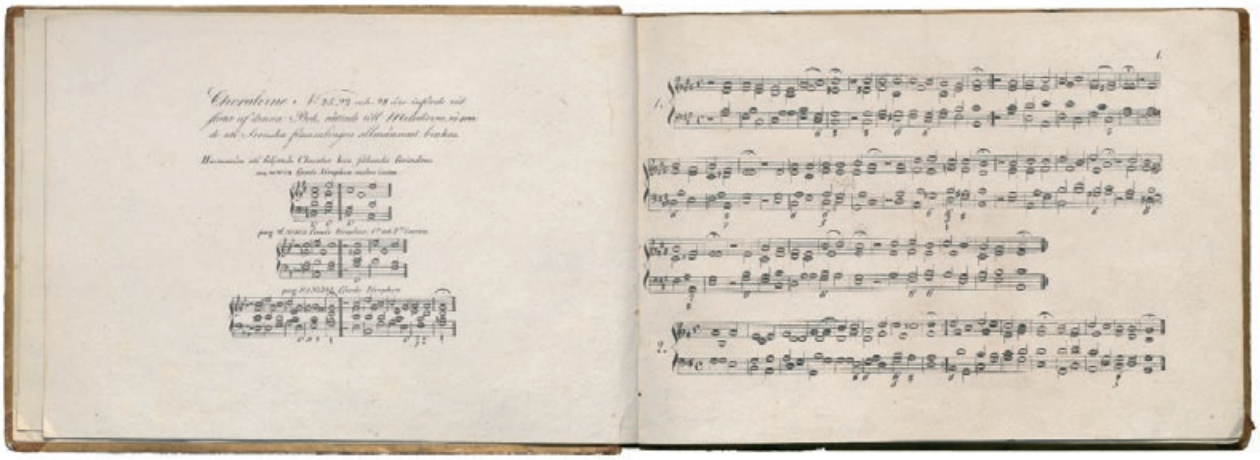

BILD 98 Uppslag i Haeffners koralbok. Del 1. 1820, med införda rättelser.
Uppsala universitetsbibliotek.
Boksidans mått: 23 × 33 cm.
Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

Musikalietidskrifter

Serieutgivning av musikalier hade redan Olof Åhlströms nottryckeri. Det var således inget nytt fenomen för publiken, när stentryckeriet på Helgeandsholmen började trycka *Musikalisk Journal* 1819, vilken skulle följas av en rad tidskrifter: *Musik Journal för Damer, Musikaliskt Allehanda, Amphion, Orpehus*. Det nya, förutom själva tryckproceduren och det billigare priset, var formatet och att nothäftena ibland kunde illustreras.

Musikalisk Journal

Redan 1818, under tiden med Ludwig Fehr i bolaget, började förberedelserna för en musikalietidskrift efter utländsk förebild.[1] Det var lätta pianostycken och sånger av olika kompositörer med den blott 21-årige Franz Berwald som redaktör.[2] Berwald var anställd som altviolinist vid hovkapellet fram till oktober 1818.

Idén till en musiktidskrift var Berwalds. Han såg en möjligt att kunna få egen musik publicerad.[3] Berwald hade, sin ungdom till trots, haft framgång med den musik han framfört med hovkapellet i januari 1818.[4]

1 Andersson, Ingvar, *Franz Berwald*. Stockholm 1970, s. 41.
2 Franz Berwald (1796–1868).
3 Layton, Robert, *Berwald*. Stockholm 1956, s. 28.
4 Ibid. s. 34ff. Wiberg skisserar som möjligt scenario: Berwald tog kontakt med stentryckeriet för att få sin musik tryckt. Fehr & Müller föreslog att det sker i tidskriftsform och att Berwald samtidigt får överinseende över allt musikaliskt tryck från officinen, samt fungerar som stentryckeriets kontaktperson i musikfrågor. Wiberg, Albert, Franz Berwald som tidskriftsredaktör, *STM* 36(1954), s. 103ff.

Berwald fick utgivningsbevis 18 januari 1819 på tidskriften *Musikalisk Journal,* planerad att komma ut månadsvis med fyra ark per häfte i folioformat (25.5 × 21 cm). Priset för en halvårsprenumeration var fem riksdaler banko eller 12 skilling per ark. Tidskriften skulle, enligt Berwald, innehålla romanser, arietter, duetter, samt andra passande klaverstycken. Han reserverade sig för om det skulle bli så få abonnenter att tryckningskostnaderna inte skulle kunna täckas; då skulle subskribenterna återfå sina inbetalade medel.[1] Det var ”den myckenhet Klavérspelare, som innom [!] Hufvudstaden finnas”, som man vände sig till.[2]

Första numret av tidskriften var lagt under pressen i november 1818.[3] Hovkanslern uppmärksammade omgående (7 januari 1819) stentryckeriets annonsering av musikalietidskriften och skrev till Fehr & Müller med erinran om bestämmelserna i TF angående periodisk skrift (TF 1: 4) och om skyldigheten i TF 4: 2 att avlämna granskningsexemplar till Hovkanslern.[4] Hovkanslern skrev sin påminnelse till Fehr & Müller innan utgivningsbeviset för Musikalisk Journal hade meddelats, men sannolikt omedelbart sedan Berwald begärt ett sådant. Berwald var lite för snabb med annonseringen.

Som redaktör för Musikalisk Journal var Berwald fri att bestämma innehållet, som enbart bestod av musikalier. Mer än hälften fylldes av hans egen musik.[5] Utgivningen avbröts efter de sex utlovade häftena, med junihäftet, 18 juni 1819, då Berwald for på en konsertresa till S:t Petersburg med sin bror.[6] Under titeln *Musikalisk Journal* kom endast dessa sex häften ut. Enligt Berwalds tillkännagivande i junihäftet 1819 tänkte han göra ett sommaruppehåll för tidskriften: ”under instundande höst skulle den komma att på lika sätt fortfara”. Så blev det inte riktigt, men 1819/1820 kom, utan att nytt utgivningsbevis sökts eller meddelats, *Journal de Musique* med Franz Berwald som redaktör.[7]

Journal de Musique och Musik Journal för Damer

När Berwald for utomlands och inte återkom som utlovats kom emellertid Carl Müller överens med en annan musiker i hovkapellet, Laurens Westerberg, om att denne skulle redigera en ny tidskrift: *Musik Journal för Damer.*[8] Müller var nu ensam ägare av stentryckeriet. Sannolikt ansåg han sig behöva den beläggning som tidskriften kunde ge.

1 *SDA* nr 235, 12/10 1819.
2 *DA* 26/11 1818, s. 2.
3 Ibid. Jfr Wiberg, Albert, Franz Berwald som tidskriftsredaktör, *STM* 36(1954), s. 110.
4 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerämbetets expeditioner 1818–1820. Vol. 5. Skrivelse till Carl Müller 7/1 1819. Hovkanslern skrev inget om bestämmelserna om pliktleverans till biblioteken enligt TF 1: 11. Pliktleveranser från stentryckeriet synes inte ha lämnats.
5 Lundstedt II: 33.
6 *DA* 18/6 1819, s. 2. Sjätte häftet av ”Musikalisk Jurnal” [!] utkommet.
7 Lundstedt II: 43.
8 Ibid. II: 46.

Diverse Kungörelser

Från härwarande Stentryckeriet utkommer En Musik-Samling af de bästa och mest berömda Arier, Duetter, Terzetter, Qvartetter m.m. utdragne utur Äldre och nyare erkända goda Operor, under titel

Af: Musik Journal för Damer, i Claverutdrag Med underlagd Original och Swensk Text, hwarå Prenumeration emottages med 36 sk Banco, enligt Plan, som finnes att tillgå uti de flesta Boklådor.[1]

Innan Westerbergs tidskrift hade hunnit komma ut med något nummer, återkom Berwald till Stockholm och återupptog arbetet med sin tidskrift, nu under fransk titel: Journal de Musique, samtidigt som han återinträdde i hovkapellet. Han hade nu en internationell publik i åtanke, särskild den i musikstaden S:t Petersburg. Berwalds tidskrift kom ut med två häften i november 1819 och två 1820. Formatet var som tidigare folio, men något större (26.5 × 21 cm).[2] Även tidskriften med den franska titeln innehöll musik av Berwald.[3] Totalt publicerades från stentryckeriet tjugoåtta kompositioner av de fyrtiotre, som utgör Berwalds samlade oevre, vilket antyder den stora betydelse, som stentrycket fick för inhemsk musikframställning.[4] Carl Müller tryckte också musik för Franz Berwalds mera framgångsrike kusin, Johan Fredrik Berwald.[5] Tidskriften lades ner på grund av bristande lönsamhet.[6] Kanske blev konkurrensen med Westerbergs tidskrift för besvärlig. Dessutom hade den tänkta avsättningen via Berwalds kusin i S:t Petersburg uteblivit.[7]

Första häftet av *Musik-Journal för Damer* utkom i februari 1820.[8] Efter nedläggningen av Berwalds tidskrift fortsatte Westerbergs Musik Journal för Damer att komma ut under åren 1820–1821 med fyra häften i folioformat, sammanlagt 64 sidor. Något utgivningsbevis synes inte ha sökts eller meddelats för Westerbergs tidskrift, vilket är något oväntat med tanke på Hovkanslerns erinran. Möjligen kan detta faktum tagas som intäkt för att Müllers engagemang i tidskriften enbart var litografens och tryckarens, inte redaktörens.

Under tiden som samarbetet med Müller pågick, lärde Westerberg sig att litografera och trycka från stenen. Han skulle några år senare bli en mindre konkurrent till Müller om utgivningen av musikalier i det att han 1824 startade ett litet stentryckeri.

1 *IT* 3/11 1819, s. 4. Annons även i *Åbo Allmänna Tidning* 28/8 1819.
2 Estreen, Per, Något om Berwalds ungdomsverk för piano. *STM* 28(1946), s. 180.
3 Wiberg I, s. 151ff.
4 Lomnäs, Erling, Bengtsson, Ingemar & Castengren, Nils, *Franz Berwald: die Dokumente seines Leben*. Kassel 1979.
5 Ex.vis: *Introduction Rondeau pour le Piano Forte.* (*DA* 6/12 1821, s. 4); *Danse suédoise Variée pour le Pianoforte et Violon Obligé* […] par Jean Berwald. (*Stockholms Dagblad* 12/9 1825, s. 2).
6 Layton, Robert, *Berwald*. Stockholm 1956, 31.
7 Andersson, Ingvar, *Franz Berwald*. Stockholm 1970, s. 42.
8 *DA* 14/2 1820, s. 5. Första Häftet af Musik-Jurnal [!] för Damer har från Stentryckeriet utkommit […].

Musikaliskt Allehanda

Även om två tidskriftsprojekt både startats och upphört under kort tid, så hade Carl Müller inte gett upp tanken på att ha en musikalisk tidskrift såsom komplement till verksamheten.[1] Frimuraren, understallmästaren hos hertig Fredrik Adolf, friherre Anders Cederström fick utgivningsbevis och blev redaktör för *Musikaliskt Allehanda*.[2] ”Denna Tidning har det märkvärdiga att det är den första, i Sverige utgifna, hvarmed ingen Boktryckare haft befattning”, skrev *Anmärkaren*, som därmed helt bortsåg från de två tidigare tryckta musikaliska tidskrifter från stentryckeriet.[3]

Cederström var mera road av sina vittra intressen än av att sköta fideikommisset Beatelund, vars affärer råkade i olag under hans ledning.[4] Utgivningen av *Musikaliskt Allehanda* kan ha bidragit till att gårdens skötsel försummades. Tidskriften gavs först ut 1823 i femtiotvå nummer med en blandning av sång- och pianostycken (av Glück, Kraus, Mozart, von Weber m.fl.). Även insända bidrag togs med; ”Vocal-Musik, så mycket som möjligt” var målsättningen.[5] Således ett mera varierat innehåll än i Berwalds tidskrift. Varje häfte var trycfferat med en illustration. Ofta hade titelhuvudet en vignett, som utelämnades när platsen inte räckte till på det oftast fyrasidiga häftet eller flyttades inom häftet för att användas som utfyllnad när så ansågs lämpligt. Vignetterna nytecknades (troligen av Anders Lundquist) för varje häfte med något motiv från införda sångstycken eller därmed sammanhängande teaterföreställning.[6]

Musikaliskt Allehanda illustrerades med scenbilder från föreställningarna på Kungl. Teatern efter konstnären Carl Johan Hjelms teckningar.[7]

Totalt blev det 104 litograferade blad eller motsvarande 52 ark för denna årgång. Beräkningen var således ett ark per nr och vecka, till priset av mindre än 1 rd per ark, men betydligt dyrare än Berwalds *Musik Journal*.[8] Häftena lämnades ut till prenumeranterna varje torsdag via bokhandel.[9] Löftet om ett nytt nummer varje vecka, skulle komma att ruckas på något. Istället fick prenumeranterna sexton gånger ett dubbelhäfte om åtta sidor och två gånger ett trippelhäfte om vardera tolv sidor; detta eftersom sidantalet fått anpassas efter musiken när valda musikstycken krävt större sidantal.[10]

1 Berwalds tidskriftsprojekt upphörde 1820. Westerbergs arbete hos Carl Müller upphörde 1821.
2 Anders Cederström. – Andersson, Jonas & Önnerfors, Andreas, Förteckning över svenska 1700–talsfrimurare. Önnerfors, Andreas (red.), *Mystiskt brödraskap – mäktigt nätverk. Studier i det svenska 1700–talsfrimureriet*. Lund 2006, s. 176. – Cederström var medlem i Stockholmslogen L’Union, [Endräkten]. – Lundstedt II: 60.
3 *Anmärkaren* 1823, nr 14, s. 56.
4 *SBL* Bd 8. Stockholm 1929, s. 177. Art. om Anders Cederströms son av Arvid Hj. Uggla.
5 *PoIT* 9/4 1823, s 7.
6 *DA* 13/3 1823, s. 4. Möjligen kan en signatur anas på illustrationen till nr 44–46.
7 Eriksson, Rut, *En kostymhistorisk studie kring Kungl. Teaterns repertoar från gustaviansk tid till nationalromantikens genombrott*. Stockholm 1974, s. 65, fig. 130 c.
8 Lundstedt II: 60.
9 *Musikaliskt Allehanda* 1823: 1, s. 4.
10 Mozarts *Aria ur Titus* i nr 34/35 var för lång för att gå in på fyra sidor och räckte inte till för åtta, varför häftet fylldes ut med ett kortare stycke: *Harmoniens Välde av G…n*.

Ett fåtal gånger angavs stentryckeriets namn på nothäftena. Det fanns således inte någon genomtänkt strategi för vad stentryckeriets namn som varumärke kunde betyda. Det är tydligt att Müller inte heller betraktade musikalierna som ”skrift” i TF:s mening. TF krävde, som nämnts, tryckår, tryckort och tryckarens namn på utgivna skrifter.

Tryckkvalitén i *Musikaliskt Allehanda* är ojämn; vissa sidor har ett svagt tryck, medan andra har ett klart och rent tryck. Detta kan inte enbart skyllas på det tunna papperet, som Müller använde i början, eftersom ojämnheten finns också inom häftena. Notbilden är dock alltid läsbar. Uppenbarligen var Müller medveten om det dåliga trycket. För andra hälften av årgången har använts ett tjockare papper, vilket bättre tog upp färgen.[1] Publiken tycktes emellertid ha varit nöjd. ”Det yttre äger en viss elegans, genom de Vignetter hvarmed den [publikationen] är prydd, och de tvenne musikstycken, som första Numern [!] innehåller äro lyckligt walde.”, skrev *Anmärkaren* vid introduktionen. Dock borde, enligt Anmärkaren, utgivaren har avstått från det rimmade förordet och istället presenterat ännu ett musikstycke![2]

För år 1824 gavs ut en halv årgång av *Musikaliskt Allehanda* med tjugosex nummer men utan vignetter.[3]

Upplagans storlek är inte känd. Att utgivningen inte varit någon ekonomisk framgång och att redaktionen frågade sig huruvida man kunde fortsätta eller inte framgår av en vädjan till prenumeranterna publicerad i juni 1824:

> *Ehuru Redaktionen af den nu snart slutade första halfwa Årgången at Tidningen Musikaliskt Allehanda sökt, att med omwexling af större och mindre Sång- och Klavér-Stycken af godkända Auktorer tillfredsställa Musikkännares och Musikälskares billiga fordran, har dess bemödande likwäl rönt en mindre uppmuntran, hwarföre Redaktionen ock måst upphöra med utgiwandet af flere Porträtter och Biografier af namnkunnige Kompositörer, som war ämnat att åtfölja Tidningen. Oaktadt denna indragning i kostnaderne, ser Redaktionen sig likwäl nödsakad att låta Prenumeraternes antal bestämma huruwida nästa halfwa Årgång må kunna fortsättas eller ej. Redaktionen anhåller således att de, som wilja fortfara med Prenumerationen, behagade i Hrr Deleens & Komp. Boklåda inom den 15 nästkom. Juli låta anteckna sig, jemte erläggande af 5 R:dr B:co, hwilka penningar efter nämnde tid återlemnas, i händelse kostnaderne af Tidningens utgifwande dermed icke skulle kunna betäckas.*[4]

Uppropet måtte ha inte ha haft önskad effekt; bara en hel årgång kom ut 1823/1824, samt den halva 1824. Priset för komplett årgång såldes hos Östergrens musikhandel för

1 I examinerat exemplar av *Musikaliskt Allehanda* är tjockare papper använt i tidskriftens nr 38/39 och tunnare i exempelvis samma tidskrifts nr 2.
2 *Anmärkaren* 1823, nr 14, s. 56.
3 Centralantikvariatets (Stockholm) nyhetslista 33 nr 5. Elektroniskt tillgänglig: www.centralant.se
4 *SDA* 16/6 1824, s. [4].

10 rd.[1] Troligen medföljde då en pärm för hela årgången. Pärmen var försedd med en stentryckt harpa under titeln.

Det fanns planer senare på att återuppta utgivningen av Musikaliskt Allehanda när Cederström 2 juli 1829 fick nytt utgivningsbevis. Detta bevis förföll utan att ha kommit till användning. Müller lämnade Stockholm i oktober 1830 utan att veterligen någonsin komma tillbaka. Cederström sökte och fick 10 december 1830 ett tredje utgivningsbevis på tidskriften, som då kom att tryckas hos Ludvig Ebeling med obestämd utgivning under 1830/1831.[2]

Amphion

Hos Carl Müller gjordes 1824 ännu ett försök med en musikalietidskrift, *Amphion, Musikalisk Tidskrift*. Denna gång med kammarmusikern Gustaf Zetterström som redaktör.[3] Zetterström, som var av gedigen musikersläkt, var violinist i hovkapellet 1811–1820, därefter altviolinist i samma orkester till sin död 1824.[4] Han fick utgivningsbevis på Amphion 9 januari 1824. Ett enda häfte hann ut innan utgivningen avbröts p.g.a. Zetterströms död våren 1824.[5]

Amphion trycktes i folioformat (20.5 × 28 cm) och innehöll flera illustrationer.[6] I protokollet upprättat vid urarvakonkursen efter Zetterströms död finns upptaget en penningpost ”För Tidningen *Musikaliskt Allehanda* 63 rd 16 sk”.[7] I boupptecknigen efter Gustaf Zetterström nämns inte Amphion, bara Musikaliskt Allehanda. Att det inte är fråga om en förväxling av titlar på tidskrifterna ger en anmälan av Amphion i flera tidningar i januari–februari 1824 vid handen.[8] Av dessa framgår att Zetterström varit delägare i Musikaliskt Allehanda:

1 *SDA* 8/5 1824, s. [5].
2 Lundstedt II: 118. Detta att Cederström sökte ett tredje utgivningsbevis, kan ge anledning att tro, att det i själva verket varit Cederström, inte Müller, som från början varit den drivande kraften i projektet *Musikaliskt Allehanda*. Så var det emellertid inte, vilket avslöjas i boupptecknigen efter musikalietidskriften Amphions redaktör.
3 SSA KTL 1822, fs. 106. SE/SSA/0031/06/ G1 AA/ 212 (1822). Johan Gustaf Zetterström, (5/3 1798 – 18/3 1824). (SSA A 4a: 101. Mag. o. RR:s arkiv. Protokoll och domar i konkursmål. Gustaf Zetterströms urarva konkurs 11/12 1825).
4 Dahlgren, F. A., *Förteckning öfver svenska skådespel.* Stockholm 1866, s. 534, 541.
5 Lundstedt II: 73. Zetterströms sterbhus ansökte 13/7 1824 om urarva konkurs. (SSA Mag. o. RR:s arkiv. Gustaf Zetterströms konkurs. C 5a. Vol. 10, s. 366. Akt nr F 6a 304/1825). Müller hade inga krav att bevaka i konkursen.
6 Tio år senare, 1/6 1834, fick bokhållaren i Statskontoret, sedermera räntmästaren och medlemmen av Finska församlingen i Stockholm, Herman Schlytern, utgivningsbevis på en tidskrift med samma namn. Det kom ut i sex häften 1834 och tretton häften 1835. (Lundstedt II: 147). Sophie Müllers stentryckeri tryckte. Priset 1834 för fyra häften var 6 rd. – Lundstedt anger Carl Müller som stentryckare för *Amphion* 1834. Här föreligger ett missförstånd.
7 SSA Mag. o. RR:s arkiv 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. A 4a: 101. Konkursakter. F 6a: 940. Gustaf Zetterströms urarva konkurs 1825. Protokollet dagtecknat 11 december 1825.
8 *Stockholms Dagblad* 15/1 1824, s. 3 resp. *PoIT* 7/2 1824, s. 7. Anmälan av *Amphion* återgiven hos Karle, Gunhild, *Kungl. Hovkapellet* […] Uppsala 2005, s. 36.

Undertecknade, hwilka förledet år såsom delägare i Tidningen Musikaliskt Allehanda utgifwit nämnde Blad, ämna innewarande år utgifwa en ny Musikalisk Tidskrift under namn af Amphion och få härmedelst anmäla den til Respective konstälskares uppmärksamhet. Tidskriften, hwars utgifwande börjar i slutet af denna månad, utkommer häfteswis, ett häfte i hvar månad, hwarje häfte innehållande tre ark.

Afsigten med denna denna månadstidning är att succesift meddela den Swenska Musikälskande Publiken de nyaste Sångsaker ifrån Theatern, jemte andra nouveauteter, af et större wärde, som den nyaste Musikaliska Litteraturen erbjuder i synnerhet för Sången och Fortepianot. Upplagan sker i Stentryck. Prenumeration för halfår eller på fler häften emottaget i Herr Östergrens Bok- och Musikhandel, samt i Herr Probst Boklåda i Storkyrkobrinken med Fyra Riksdaler Banco.

Stockholm den 12:te januari 1824.

G. Zetterström
Kongl. Kammar-Musicus

C. Müller
Litograph[1]

Müller har i Gustaf Zetterström inte bara haft en redaktör för, kanske också delägare i tidskriften *Amphion*. Han har också haft en medfinansiär till *Musikaliskt Allehanda*. Om detta att ta in externa finansiärer i tidskriftsprojekten är en strategi, som har tillämpats för flera tidskrifter har inte kunnat beläggas. Om Müller var delägare i de tidskrifter som Franz Berwald redigerade är heller inte känt.

Uppdraget att illustrera den inledande helsidesplanschen till *Amphion* med en sörjande kvinnogestalt gick till Anders Lundquist. Att illustrera ett nothäfte, ibland rikligen, såsom skett med *Musikaliskt Allehanda,* var inte något nytt fenomen.[2] Notomslagen i dess tidigare historia hade visserligen förändrats över tid, men förändringen hade skett mycket långsamt. Det var först under 1700-talet, som notomslagen formmässigt kunde särskiljas från böckernas titelblad. Tvärformatet försvann under 1800-talet; istället blev formen mer kvadratisk. Illustrationer fanns i partitur på kontinenten redan under 1600-talet, medan titelbladen var oillustrerade. Den stora förändringen kom på 1820-talet i Frankrike med stentrycket. Förändringen inskränkte sig inte enbart till tekniken; dekorativa element, som vignetter och ramar, ersattes av illustrationer utförda av en rad framstående konstnärer och illustrationer, som hänförde sig till musikens innehåll, infördes i nothäftena.[3] Utom det att de litograferade musikalierna i Sverige drog upp upp formatet på dessa avsevärt, jämfört med Åhlströms tidigare graverade nothäften, så kunde man kosta på sig att ibland elaborera titelbladen och, som ifråga om exempelvis *Musikaliskt Allehanda* eller *Amphion,* dessutom illustrera nothäftet.

1 *Stockholms Dagblad* 15/1 1824, s. 3.
2 *Journal général d'annonces des oevres de musique, gravures, lithographies publié en France et à l'étranger*. 1825. Genève 1976. (Nytryck). Elektroniskt tillgänglig www.gallica.bnf.fr. Här förtecknas ett flertal illustrerade musikalier tryckta 1825.
3 Bröchner, Henning, Nodeomslag i fortid og nutid. *Nordisk Boktryckarekonst* 24(1923), s. 344ff

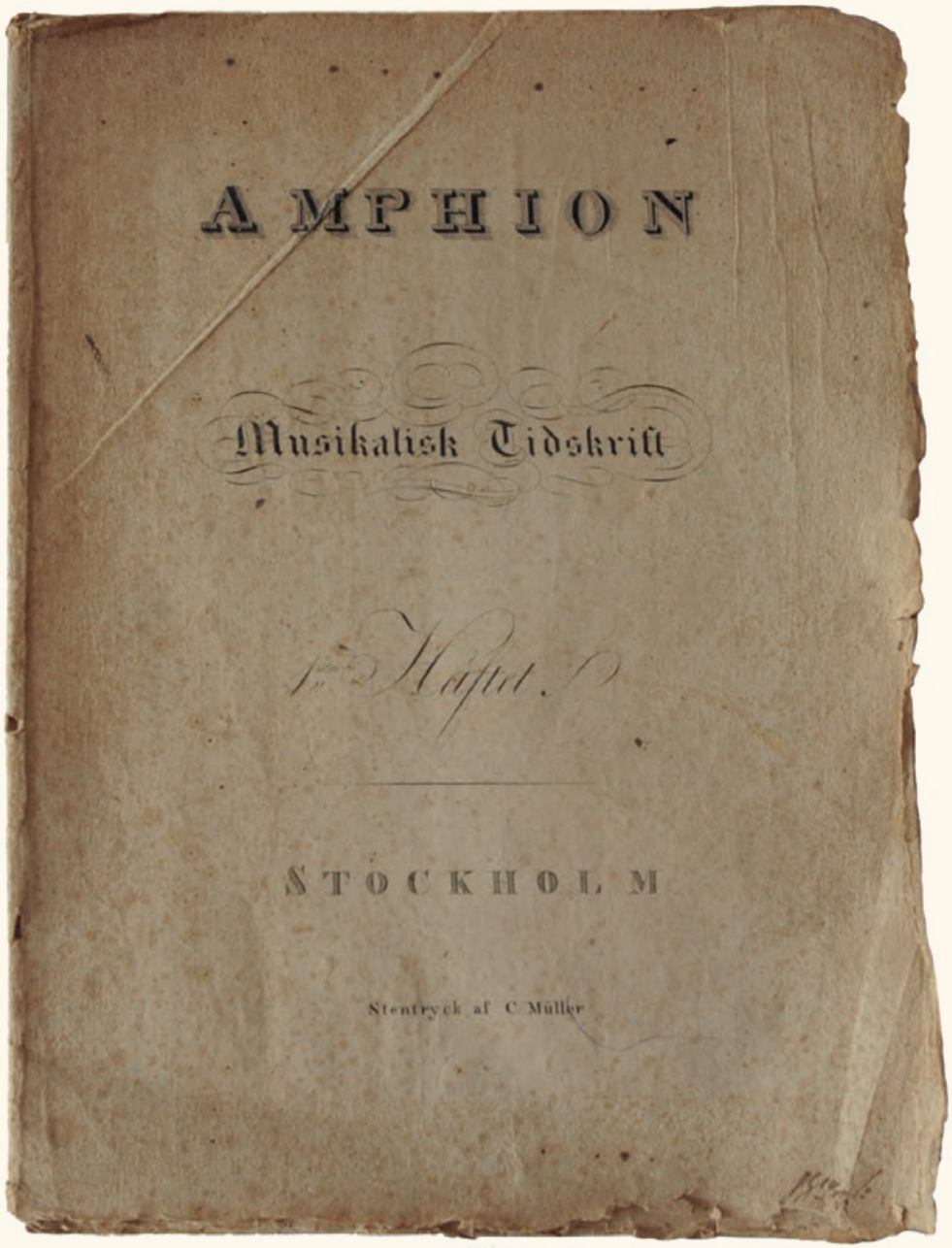

BILD 99 Musikalietidskriften *Amphion* kom ut med ett enda nummer, 1824. Tidskriften upphörde p.g.a. redaktören Gustaf Zetterströms död.
Privat ägo.
Mått: 20.5 × 28 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

BILD 100 Helsidesillustration i *Amphion,* tecknad och litograferad av Anders Lundquist. Signaturen syns till vänster i underdelen av molnslöjorna, (”A. Lundquist lith.”). Gudasonen Amphions musikinstrument svävar ovan molnen. Hans maka Niobe sörjer deras barns död. Hennes mantel och spira vittnar om hennes börd som kungadotter. Den bildade samtida publiken, som köpte musikalier som *Amphion,* kände den klassiska mytologin och kunde tyda bildernas budskap.
Privat ägo.
Mått: 20.5 × 28 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

Av Johan Fredrik Walters musik- och bokhandel i Stockholm fick Müller 1824 uppdraget att trycka ett häfte *Sångstycken med accompagnement för Forte Piano af B. Crusell*, vars omslag pryddes med en teckning av dansens och lyrikens musa Terpsichore med lyran.

Orpheus

Under november/december 1825, lät Carl Müller kungöra:

> *Härmed får undertecknad äran avertera Musikens wänner om utgifwandet af ett Musicaliskt Werk, under namn af Orpheus: en samling af Musicalier, innehållande Ouverturer, Arier, Duetter, Trior, m.m. äfwen af det nyaste Kongl. Theatrarne ha att gifwa; allt lämpadt för PianoForte, dels med Swensk, dels med Fransysk och Italiensk text. Prenumeration emottages i Deleen & C:s samt Östergrens Bokhandel med 4 R:dr B:co för halfwa årgången, 26 Nummer hwaraf 2:ne hwarannan Torsdag utgifwas. Stockholm d. 1 Nov. 1825.*
>
> *Carl Müller.*[1]

Han hade själv fått utgivningsbeviset på *Orpheus. Ett musikaliskt veckoblad*. Redan två dagar efter erhållet utgivningsbevis annonserades verket för subskription. Det var stycken i pianosättning ur den dagsaktuella operarepertoaren med text på tre språk, som erbjöds.[2] Hur mycket, om ens alls, Müller i realiteten skulle arbeta med redaktionsarbetet av Orpheus är ovisst.

Beställningarna till Orpheus mottogs av såväl Östergrens som Deleens bokhandel enligt första annonsen i november 1825, medan decemberannonsen samma år enbart nämner Deleens. Möjligen är Deleen annonsören av den sistnämnda annonsen. Müller hade ju redan före Orpheus påbörjat ett samarbete på bred front med Östergrens musikhandel – även om detta samarbete tog fastare former först 1827 då Müller gick in som hälftenägare i musikhandeln. Han betalade då 2 000 rd för halva musiklagret och skulle framdeles skjuta till ytterligare medel. Han skulle, enligt avtalet, stå för hälften av alla driftskostnader (löner, hyra, skatter m.m.). Musikhandeln fick samtidigt ensamrätt i Stockholm på Müllers produktion och fick en förlagsrabatt om 16 ⅔ procent.[3] För Müller innebar avtalet att han fick en reguljär försäljningskanal, vilken i sin tur hade ett etablerat kontaktnät.

För tryckning av musikalier behövdes helt slätpolerade stenar. För tryck som väntades ha försäljning under lång tid, kunde man välja antingen att trycka upp hela upplagan på en gång eller att lagerhålla stenarna i väntan på ytterligare tryck.

1 Ibid. 5/11 1825, s. 3 resp. 7/12 1825, s. 4. Även *DA* 5/11 1825, s. 3

2 *DA* 5/11 1825, s. 3. Varje nummer av *Orpheus* innehöll fyra foliosidor (20 × 20.8 cm). En halv årgång, 26 nummer, utkom till priset av fem rd. Subskribenterna fick en riksdaler i rabatt.

3 SSA A I 7: 3 Mag. o. RR:s arkiv 1636–1849. Protokoll och handlingar angående bolag och firmor 1826–1829. Carl Müllers kontrakt med änkan Johanna Östergren 20/8 1827.

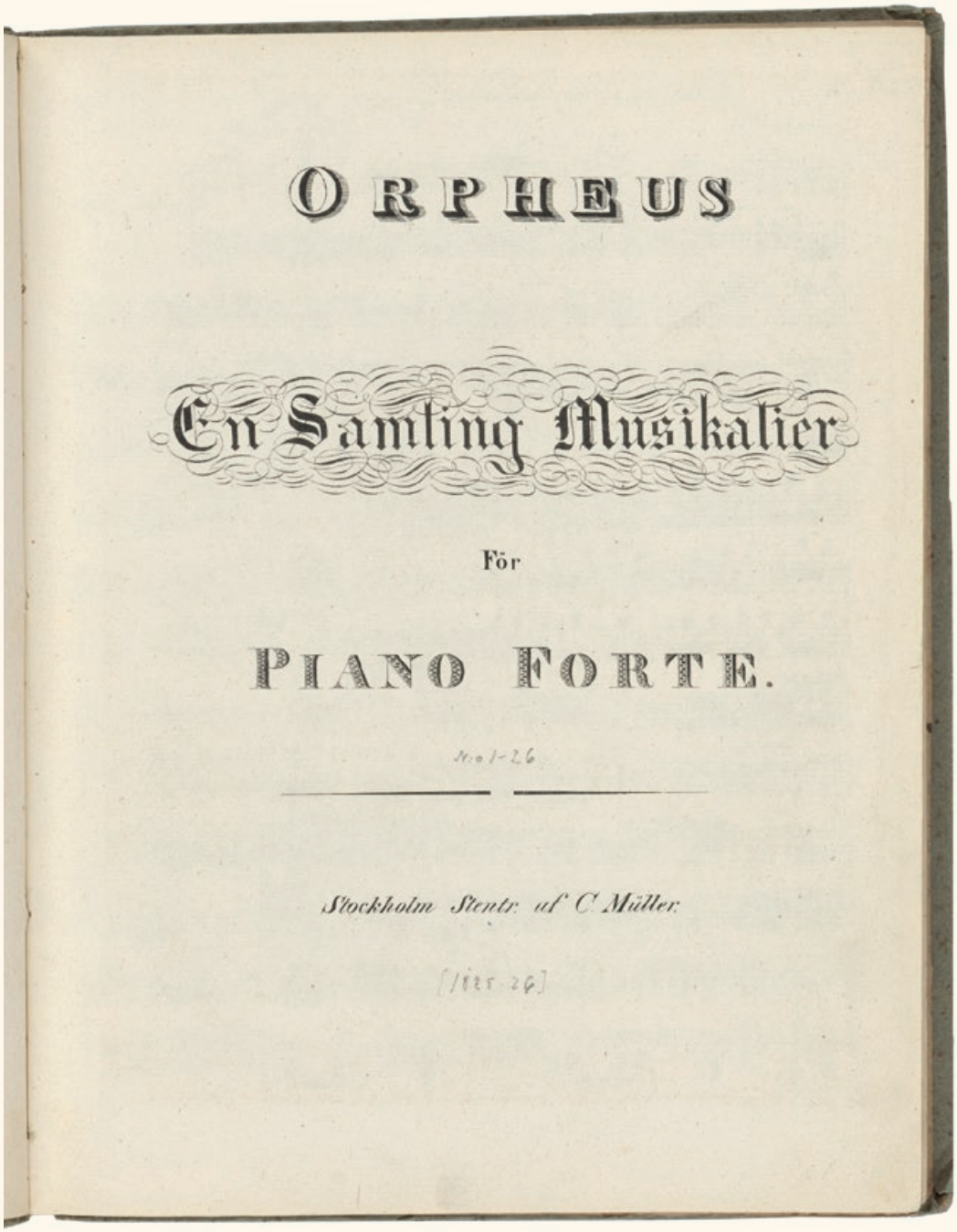

BILD 101 Musikalietidskriften *Orpheus*, tryckt av Carl Müller 1825–1826.
Kungliga biblioteket. Stockholm. (Signum: Noter. Bland. Tidskr.).
Mått: 31.8 × 24.2 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

Kan Müller ha haft råd att ha stenar stående i väntan på eventuella framtida tryck av musikalier från redan litograferade stenar? Stenarna var en betydande kostnad i stentryckeriet. Investeringen i en ny sten, som ersättning för en ”stående”, arkiverad sten för framtida mertryck, skulle vägas mot praktiska svårigheter, samt papperskostnaden för att lagerhålla 50–100 exemplar av ett nothäfte. Om stentryckeriet inte hade tillräckligt många stenar, måste redan färdigtryckta stenar slipas ner för att användas på nytt, vilket kunde medföra förlängd tryckningstid.

För beställningsarbeten var frågan om att spara stenarna inte aktuell. Då trycktes och levererades hela den beställda upplagan på en och samma gång. Annorlunda var det med tryck i egen regi. Problemet med att ha stående stenar eller inte förklarar Müllers, liksom övriga stentryckeriägares, intresse av musikalietidskrifter och andra subskriberade tryck under hela 1820-talet. För att kunna ha en jämn sysselsättning i stentryckeriet, måste han också ha en god avsättning av produkterna, vare sig de var egenproducerade eller tryckta i samverkan med någon annan. Musikalietidskrifterna och de subskriberade topografiska vyerna, med en genom prenumerationsförfarandet redan bestämd kundkrets, var ett sätt att fylla ut de marginaler av annars outnyttjad tid, som uppstod i stentryckeriet. En eventuell överupplaga bör ha varit relativt liten och därmed hanterbar. För stentryckarna gällde således samma ordning som för boktryckarna.

Hur gjorde man då när det gällde musikalier? Kan Müller haft stående stenar till exempelvis Winges *Ouverture till Svenska Fackeldansen*? Häftet fanns i handeln i november 1825.[1]

Nothäftet består av totalt 2½ ark. Helarken har falsats en gång till folioformat. Arken är skurna i det examinerade exemplaret. Halvarket, som innehåller sidorna 5/6, har klistrats in i läggets mitt.[2] Sidorna är numrerade 2 t.o.m. 9.

Vid jämförelse med ett oskuret exemplar i Musik- och Teaterbiblioteket i Stockholm framgår att tryckuppgiften *Stockholm, Stent: af C. Müller* är bortskuret i det i examinerade första exemplaret. Sannolikt har exekutören tyckt att häftet var för stort och otympligt att ställa på fortepianot och helt enkelt skuret ner det i nedre marginalen utan teckenförlust. Arkets mått i stentryckeriet totalt: 51 × 36 cm.

Musikalierna trycktes vid behov på båda sidor om arket. Då krävdes en annan organisation vid tryckpressen än om det gällde tryck på bara en sida. Om stentryckaren skulle kunna trycka också på versosidan (baksidan) måste det just tryckta arket först torka, innan det på nytt, lätt fuktat lades in i pressen. När stenarna litograferades krävdes först noggrann planering av hur notsidorna skulle placeras på stenen, vilket bestämde sidornas ordning på det falsade tryckta arket (utskjutning). Placeringen på stenen bestämde i sin tur om trycket skulle hamna korrekt på pappersarket, så att sidor kom i ”register”,

1 *DA* 5/11 1825, s. 3. Priset var 12 sk b:co.

2 Bladen saknar något som typtryckerierna ofta sedan slutet av 1400–talet använt sig av: en anvisning till bokbindaren på själva lägget om deras inbördes ordning: en kustod eller en arksignatur, (vilket var obehövligt vid mindre antal lägg).

dvs. att tryckspegeln på rectosidan svarade mot motsvarande spegel på versosidan.[1] Bristfällig utskjutning kunde i värsta fall leda till att arket måste makuleras. Bland de olika momenten i en trycksaks formgivning är utskjutningen ett av de mest förbisedda.

När arbetet planerades av t.ex. Winges *Ouverture till Svenska Fackeldansen* gjordes först en noggrann omfångsberäkning. Hur mycket papper behövdes och hur skulle verket fördelas på sidorna. Litografen måste få en överblick över hela verket och ha kännedom om redaktörens/beställarens önskemål. För arbeten som subskriberades hade omfånget i ark räknat ofta utlovats långt i förväg till subskribenterna. Av ekonomiska skäl kunde den första beräkningen sällan överskridas. Fanns det flera mindre musikverk eller avdelningar, som behövde börja på en ny sida? Om det fanns sådana, hur stor plats tog deras titelfält? Skulle de börja på en högersida i uppslaget, även om föregående arbete endast tog en del av sidan i anspråk eller t.o.m. slutade på en rectosida? Skulle verket illustreras? Skulle vinjett infogas? Notraderna måste stå så på sidan att det var lätt för exekutören att läsa dem.

Arbetsgången med sina många moment, som här illustreras av Winges *Ouverture,* visar att när man beslutade att spara eller inte spara stenen/stenarna, så måste det vara efter noggrant övervägande. Troligen var det ett beslut som redan fanns med i planeringen från början av processen.

När Erik Gustav Geijer första gången (o. 1820) vände sig till Müller var det med begäran att få tryckt ett stycke för piano, så behövdes till de 34 sidorna (36 inklusive titelblad och blank slutsida) 18 stenar minst 45 × 60 cm stora, räknat på två tums marginal mellan arket och stenens kant.[2]

Att utseendet på den litografiska trycksaken till stor del berodde på litografens skicklighet vid stenen bekräftar utgåvan av Carl Maria von Webers *Ouverture till Féerie Operan Oberon eller Elf-Kungens Ed*, som kom till julen 1826.[3] Ett utsmyckat titelblad berättar att Müller haft en driven skriftlitograf till hjälp, kanske Carl Schultén eller Carl von Schéele. Häftet pryddes dessutom, med anledning av Webers timade bortgång under året, av ett helsidesporträtt av kompositören, tecknat av Fredrik Verner. Allt till priset av en riksdaler banko. Men Müller tryckte även samma arbete, utan porträtt, men arrangerat för fyra händer vid pianot. Det krävde sjutton sidor med noter istället för nio. Här krävdes exeptionell noggrannhet i tryckeriet, så att inte notbladen från de olika utgåvorna förväxlades.

1 Reimer, Eli, Grafisk formgivning. *Bogvennen. Aarbog for bogkunst og boghistorie.* (Köpenhamn) 1938, s. 61.

2 Geijer, E. G., *Dubbel Sonate för Piano Forte* [F–moll]. *Till minne af Fru Anna Elisabeth Löwenhjelm, född af Geijerstam, hennes sörjande make och moder tillegnad.* Stockholm [1821]. Stycket var tillägnat Anna Lisa Löwenhjelm och hennes familj med anledning av hennes bortgång 1820. – Om dateringen se: Norlind, Tobias, *Erik Gustaf Geijer som musiker,* Stockholm 1919, s. 80, resp. Hedwall, Lennart, *Tonsättaren Erik Gustaf Geijer.* Stockholm 2001, s. 171, 175. Trycket annonserades 1821. (*DA* ½ 1821, s. 3, *PoIT* ⅞ 1821, s. 6 m.fl.). 1821 förefaller därför vara det troligaste tryckåret). – För skärsmån och ”griparkant” räknade boktryckarna, när normalformaten fastställdes på 1920–talet, med två och ett halvt–procentigt tillägg åt vardera hållet). Lenning, Einar (sign. E. L–g), Presstorlekar och normalformat. *Nordisk Boktryckarekonst* 28(1927): 9, s. 321ff. (Sept).

3 *DA* 20/12 1826, s. 3.

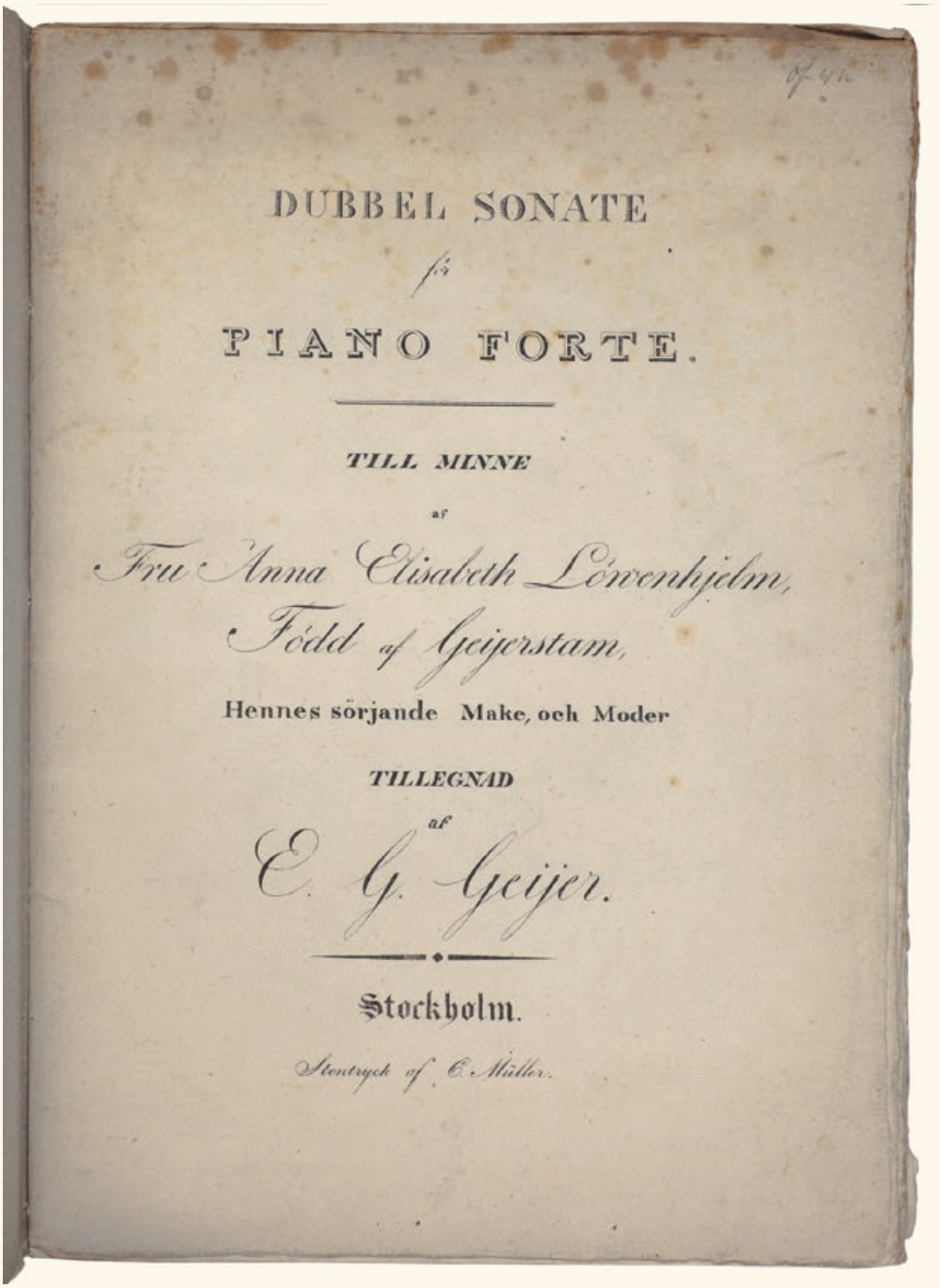

DUBBEL SONATE
för
PIANO FORTE.
TILL MINNE
af
Fru Anna Elisabeth Löwenhjelm,
Född af Geijerstam,
Hennes sörjande Make, och Moder
TILLEGNAD
af
E. G. Geijer.
Stockholm.
Stentryck af C. Müller.

BILD 102 Erik Gustaf Geijers *Dubbel Sonate för Piano Forte.* 1821. Han var stolt över att se sin komposition tryckt och skriver: ”Min sonat har glatt mig oändligen. Det är en naturlig ungdomsglädje i att första gången se sig tryckt, […]”.[1] Stentryck från Carl Müllers stentryckeri 1820/1821. Kungliga biblioteket, Stockholm.
Mått: 35 × 25 cm.
Foto: Lisa Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

1 Norlind, Tobias, *Erik Gustaf Geijer som musiker,* Stockholm 1919, s. 90.

Papper

Vilka pappersformat använde de tidiga litograferna? När kryddkramhandlaren Johan Fredrik Hassell i sin affär vid Hötorget 1829 saluförde holländskt velinpapper för stentryck, papper utan linjer efter silduken, annonserade han om storlekarna: Atlas, Columbia [Columbier], Imperial, Super Regal och Pro Patria.[1] Pappersbeteckningarna var gångbara i många länder. Från början fick pappersformaten sina namn efter vattenmärkena, men kom så småningom ofta att i stället beteckna formaten på arken.[2]

Atlas (66 × 84.6 cm) var ett fint papper, som redan på 1700-talet användes för skrivarbete eller för tryckning av kopparstick, liksom *Imperial* (55.9 × 76.2 cm), *Super Regal* (Super Royal) (52 × 62 cm) och *Pro Patria* (34 × 43 cm).[3] Gjöthström & Magnusson använde franskt *Columbier* (63 × 90 cm) velinpapper för tryckning av porträtt åt artisten Herlin 1842.[4] De tidiga stentryckarna använde kopparstickarnas papper, innan det började saluföras papper avsedda särskilt för stentryck. Hassell annonserade sitt kvalitetspapper som *lämpat för stentryck*, vilket betydde att det egentligen var fråga kopparstickspapper.[5]

Carl Müllers papper för exempelvis *Ouverture för Fackeldansen, Amphion* eller Geijers *Dubbel Sonate* (alla ca 36 × 51 cm) stämmer inte exakt med något av de kontinentala pappersmåtten. Müllers inhemske pappersleverantör har haft egna arkstorlekar.

Förläggaren

Vare sig det gällde beställningstryck, egna förlager eller stentryckeriets partiella engagemang i tryckutgivning, så har företaget/stentryckeriet att följa gängse arbetsgång, vilken boksociologen Robert Escarpit beskrev i termer som *Välja, Sälja och Distribuera*. Det betyder att man måste välja ut vad man ville trycka, sedan få någon som betalar för trycket (helst i omvänd ordning) och sist förpacka och översända till kunden, som kunde vara en enskild, eller kommissionär. Om förpacknings- och distributionsledet från de tidigaste svenska stentryckerierna finns emellertid mycket lite fakta.

Om man väljer, så väljer man också bort! Att ringa in de produkter som inte kom till stånd av olika skäl, kanske främst ekonomiska är självfallet svårare. När Carl Georg Brunius 1818 fick en privat finansiär att bekosta översättningen till franska av sin *Hällristningslära,* så noterades särskilt att ”Ehuru den ej kunnat få en förläggare i anseende till den mängd plancher, som med största noggrannhet aftagna, borde bifogas samma arbete”.[6]

1 *PoIT* 9/11 1829 resp. 16/11 1829 s. 4.
2 *Format* av franskans *forme*, (urspungligen latinets formatus, formad); beteckningen uppkommen efter det moment i tillverkningsprocessen då pappersmassan pressades genom silduken i pappersmakarens rektangulära form.
3 Turner, Silvie, *Book of fine paper.* London 1998, s. 209ff. – Gaskell, Philip, Notes on Eighteenth–Century British Paper. *The Library* 1957, s5 – XII(1): 34–42.
4 SSA F 6a: 1476. Stockholms Mag. o. RR. Huvudserie. Lorentz Herlins urarva konkurs 1842, Gjöthström & Magnussons libell. Papperet debiterades med 5 rd per bok [=25 ark].
5 Kursiv. här!
6 *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män*. Bd 3, Uppsala 1837, s. 10, art. Carl Georg Brunius.

Att i efterhand avgöra på vems initiativ ett tryck kommit till stånd är oftast svårt eller omöjligt. En del porträtt (som kyrkoherden Lüdekes och enstaka Karl Johan-porträtt, kanske också kemisten Johan Arfwedsons) kan möjligen ha kommit till på stentryckarnas eget initiativ. Något enstaka exempel, som den litograferade samlingen om *Upsala Domkyrka med dess märkvärdigheter,* kan med visshet fastslås ha tillkommit på Müllers initiativ.

Jan Peeter van Suchtelen

I samband med att Friedrich Ludwig Fehr lämnade Fehr & Müller och istället tog uppdrag för ryske ministern, har denne greve Jan Peeter van Suchtelen, en av Stockholms mest lysande kulturpersonligheter under 1820-talet, redan nämnts. Han var kejserlig

BILD 103 Detalj med Helgeandsholmen ur *Utsikt mot Riddarholmen från Jakobs kyrktorn* av Carl Stefan Bennet. Akvarell.[1] Gamla Norrbro nr 5 vid pilen.

Från och med september 1818 huserade Kongl. Police-Kammaren med en del av sin verksamhet i samma fastighet som Fehr & Müller, som jämte grannhuset, var ett av de s.k. Sundwallske husen. Resande som ankom till Stockholm skulle anmäla sig ”till wänster i Portgången”.[2]
Uppsala universitetsbibliotek, Kart- och bildsamlingarna, inv.nr. 38 786.
Hela akvarellens mått: 48 × 73 cm.
Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

1 Det är Nils Staf, som med sin användning av bilden i *Polisväsenet i Stockholm 1776–1850.* Uppsala 1950, fäst min uppmärksamhet på Bennets akvarell. Tack till bibliotekarie Åsa Henningsson, Uppsala universitetsbibliotek som hjälpt till att lokalisera den!

2 *DA* 4/9 1818, s. 3.

rysk vice konsul och holländare till börden.[1] Han hade trots sitt förflutna som rysk representant vid svenskt överlämnade av Sveaborg 3 maj 1808, lyckats förvärva en stor popularitet bland dem i staden, som kom i kontakt med honom, framför allt representanter för adeln och det burgna borgerskapet.[2] Dock kunde inte alla svenskar smälta förlusten av Sveaborg, bland dem Esaias Tegnér.[3] Suchtelen levde furstligt, med stora fester och när han färdades i Stockholms omgivningar, skedde det med ”grannt equipage” efter grå hästar i sexspann. Han spenderade stora summor på böcker och konst, idkade mecenatskap för konstnärer och tog initiativ till olika projekt.[4] Hans dyrbara bibliotek (ca 70 000 volymer) innehöll även en betydande bildsamling. Under åren i Stockholm fortsatte Suchtelen att utöka biblioteket.[5] Han hade t.ex. köpt ”åtskilligt” från det som varit stadsmajoren Samuel Christian Walléns samling om 14 600 nummer porträttstick.[6] Att Suchtelen var en boksynt person, framgår av en initierad anteckning han gjort i biskop Johannis Terseri ytterst sällsynta förklaring till katekesen, vilken Suchtelen förärade Jacob De la Gardie och som nu finns i rarietetssamlingen i Lunds universitetsbibliotek.[7] Efter Suchtelens död köpte ryske kejsaren hela biblioteket och lät skeppa över det till S:t Petersburg. En stor del införlivades sedan i det nya universitetsbiblioteket i Helsingfors.[8]

Suchtelen uppträdde också som en betydande meccenat, inte minst inom stentryckets område. I Kungliga biblioteket finns bl.a. ett stentryck i folioformat av Karl XII:s stövel, litograferat av Fehr på Suchtelens beställning.[9] En notering av Carl Palmstedt i brev till Berzelius 27 april 1819 låter förstå att teckningen troligen är gjord, efter det att Fehr lämnat kompanjonskapet med Carl Müller. Trycket är heller inte firmerat Fehr & Müller.[10] Suchtelen lät på 1820-talet i stentryck reproducera en rad konstverk ur sin samling:

1 Suchtelen omtalas ofta som rysk minister i Stockholm. Exempelvis: *PoIT* 22/6 1825, s. 4: på Drottninggatan ”utmed Ryska Ministerns hotel”. De facto uppehöll han verksamhet som sådan. Den formella titeln, anmäld till svenska statsrådet, var Kejserlig Rysk Vice Konsul. Han lär regelbundet ha fått de penningmedel från ryske kejsaren han ansåg sig behöva.

2 Crusenstolpe, Magnus Jakob, *Ställningar och förhållanden*. [Månadsskrift]. Stockholm 1860, s. 61.

3 Montgomery, Malla, Interiörer från Gustaf IV Adolfs tid. *Ord & Bild* 14(1905), s. 628.

4 Bildhuggaren Eric Gustaf Göthe reste till S:t Petersburg, sannolikt på Suchtelens initiativ, där han blev invald i den ryska konstakademin. Göthe hade modellerat en byst av Suchtelen. *Nordisk familjebok*, Bd 6. Stockholm 1883, s. 425, art. Göthe av Christofer Eichhorn. (Elektroniskt tillgängligt).

5 *PoIT* 17/9 1836, s. 1.

6 Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris*. II: 2. Stockholm 1902, s. 604.

7 Lunds universitetsbibliotek. Rarietetssamlingen Codex I: 3. Tidigare i DelaGardieska samlingen. Terserus, Joannes Elai, *Förklaring öfwer Catechismum, eller The Sex wår Christlige läras Hufwudstycken. Thet wyrdige Ministerio vthi Åboo Stifft til ähra och tiänst förfärdigat och til en lijten Nyåhrs gåfwo förährat aff Joanne Elai Tersero Episcopo aboënse*. Åbo MDCLXIII. [1663].

8 *NTBB* 1919, s. 129. Jfr Czapnik, Marianna, Böcker från andra sidan havet. Äldre tryckta skrifter med svensk proviniens i universitetsbiblioteket i Warsawa. *Biblis* 60, Vintern 2012/2013, s. 5.

9 Kungliga biblioteket, Snoilskysamlingen C XII B 84: ”Karikatyr öfver Carl XII:s envälde: Ett ben, beklädt med en stor sporrbeväpnad kragstöfvel, hvars främre veck skola återgifva Carl XII:s profil. […]. Kungliga bibliotekets exemplar är försedt med en egenhändig anteckning af Exc. L. von Engeström på själva bladet ”.

10 Trofast, Jan (red.), *Brevväxlingen mellan Jöns Jacob Berzelius och Carl Palmstedt*. I. Utg. av KVA. Stockholm 1979, s. 123f.

BILD 104 Karl XII:s stövel. Karikatyr i stentryck av Fehr senior efter teckning av den polsk-ryske konstnären Alexander Orlowski, utförd efter det att kompanjonskapet med Carl Müller upphört i april 1819. Texten under bilden lyder:

Skall föreställa Konung Carl XII:s stöfwel, hwilken enligit den af Voltaire upfundne digt blifwit ifrån Bender hemskickad för att styra Rådet. Så efter nuwarande Mode war wäl icke Carl XII:s benkläder. Ey heller war hans profil som den på stöfweln, menn [!] General Suchtelen lät gjöra ritningen i Petersburg af Orlowski och lithografera den i Stockholm af Fehr. Kungliga biblioteket, Stockholm. Signum KoB HP C XII B. 84. Mått: 45.6 × 28.7 cm. Foto: Kungliga biblioteket.

> *H[ans] Ex[ellens] Grefwe Suchtelen kejserlig Rysk Minister wid Swenska hofwet, har bifallit dertill, att de dyrbara original-teckningar, af de störste mästare, som förwaras i hans äfwen i andra afseenden så rika cabinett, genom stentryck skola utgifwas. Första häftet af denna intressanta samling har nyligen utkommit i Stockholm, och innehåller teckningar ibland andra Leonardo da Vinci, Guercino, Rembrandt, Lud. Carraci, Salvator Rosa och Ostade.*[1]

Inte bara Ludwig Fehr fick beställningsuppdrag av Suchtelen. Andra exempel, också de efter Orlowski, är de tryck i mycket stort format, som Johan Gjöthström utförde. (Bild 163–164). I avsnittet om stentryckaren Leonard Dreyer ges anledning att nämna Suchtelens mångåriga understöd till denne.

1 *Finlands Allmänna Tidning* (nr 89), 2/8 1825, s. 1.

Carl Müllers zinktryckeri

År 1830 hade Carl Müller tryckt på zink ”Riksdagens Afblåsning.”[1] Möjligen var detta tryck det, som bifogades ansökan om stöd till inrättandet av ett zinktryckeri.

Under år 1831 salufördes i Stockholm för 1 rd/st *Karta öfwer Krigstheatern uti Pohlen. Sammandragen år 1831*. Den angavs vara ”Tryckt på Carl Müllers zinktryckeri.”[2] En månad senare aviseras ytterligare ett zinktryck: *Belägenheten af Warschau med alla kringliggande Orter* (16 sk).[3] Det är konkursförvaltarna eller Sophie Müller som säljer. Om *Karta öfver Krigstheatern uti Pohlen* är sammanställd 1831, således vid en tidpunkt, då Carl Müller redan hade lämnat Stockholm, har antingen medhjälpare på tryckeriet, troligen Schultén, tryckt kartorna med hjälp av den utrustning Carl Müller redan hunnit anskaffa för zinktryck, eller så låg trycken redan färdiga innan han reste iväg. Benämningen ”Carl Müllers Zinktryckeri”, liksom de utförda zinktrycken, styrker, förutom de nämnda provtrycken, att han anskaffat tillräcklig materiel och att han utfört experiment med zinktryck redan innan han reste till Motala för att beställa den större zinkpressen.

Zinkplåtarna har inte haft någon större åtgång vid konkursboets avveckling. De stentryckerier som hade användning för sådan plåtar var inte många i Stockholm, om ens några vid den tidpunkten. Kuratorerna i konkursen bjöd ut kvarvarande zinkplåtar till försäljning på nytt i februari 1833. Att endast zinkplåtarna annonserades på nytt, betyder att stentryckeriets övriga inventarier hade funnit nya ägare. I annonsen 1833 anges det antal zinkplåtar som Müller anskaffat, vilka fanns kvar 1833. Antalet plåtar kan således ha varit större från början: ”För Sten-tryckaren Müllers Konkursmassas räkning finnes till salu 77 st finslipade Sinkplåtar [!] af olika dimensioner, från och med 33–35 tum till och med 10–4 tum. Om priset kan öfverenskommas med Körsnärsåldermannen Conrad Vogel i Stockholm”.[4] Troligen var plåtarna svårsålda eftersom gode mannen i konkursen kallade till sammanträde så sent som mars 1835 för avgöranden om konkursmassans angelägenheter.[5]

Carl Müller var med sin planerade satsning på zinktryck i Sverige tidigt ute. För även om Kommerskollegium uppenbarligen kände till att zinktryck förekom utomlands, så skulle det dröja innan frågan aktualiserades på regeringsnivå i Sverige igen. Inte förrän femton år senare när Karl Johan gav befallning till en annan litograf, Georg Leonard Dreyer:

> *Kongl. Maj:t har, under samma dag [4 augusti 1845] befallt, att majoren m.m. G. L. Dreyer afreser till Berlin för att derstädes inhämta närmare kännedom, dels om de förbättringar, hvilka i senare tider blifvit införde i lithografien i allmänhet*

1 *Swensk Bibliographie* 1830: 12 (dec.), s. 119.
2 Ibid. 1831: 3 (mars), s. 24.
3 Ibid. 1831: 4 (april), s. 32.
4 *PoIT* 6/2 1822, s. 4: 13/2 1833 s. 4 resp. 18/2 1833, s. 4. – Omvandlade till cm: ca 84–89 cm och 25–10 cm.
5 *Stockholms Dagblad* 9/3 1835, s. 2 resp. 11/3 1835, s. 2.

och dels om det s.k. zinktrycket, som enligt hvad uppgifvet är, numera i Preussen användes istället för stentryck på fältpressar; ägandes Majoren att återkomma härstädes till departementschefen afgifva rapport öfver hvad som inhemtats, äfvensom ett utförligt förslag öfver de kostnader, hvarmed ett zinktryckeris inrättande härstädes skulle vara förenadt. Ett reseunderstöd af 300 R:dr B:ko har åt Majoren Dreyer i och för nämnde resa blifvit i Nåder anslagit.[1]

Carl Müllers epilog

Carl Müller beviljades i augusti 1830 av Kungl. Maj:t ett förlagslån ur Manufakturdiskontfonden om 3 000 rd mot säkerhet i tryckeriet och övrig personlig egendom.[2] Han hade sökt 4 000 rd. Som skäl hade han angivit att han ville investera i och utveckla en redan inslagen väg i sitt stentryckeri: att trycka med zinkplåtar istället för stenskivor.[3] Hans läromästare Senefelder hade i sitt sökande efter ett ersättningsmaterial för de sköra tryckstenarna redan 1805 upptäckt att zinkplattor kunde användas istället för stenskivor som tryckunderlag.[4] Under 1810-talet hade en litograf Eberhard i Magdeburg utvecklat tekniken att etsa zinkplåten.[5] Arbetssättet vid zinkplåten var i princip detsamma som vid stenen när man arbetade med övertryck.[6]

Enligt Kommerskollegium var zinktryck känt sedan 1818.[7] I Boyes Magasin för maj månad 1830 sägs att, ”Stentryckaren Hr Carl Müller i Stockholm, är hitintils den ende som befattar sig med Zinktryck, och håller behandlingen deraf ännu hemlig, ehuru den i Tyskland redan är mera allmänt känd”.[8] Även Kommerskollegium skrev om Müller, att han: ”För närvarande är den ende som egentligen och i någon större scala utöfvar den nu ifrågavarande konstförbättringen, att trycka på Zinkplåtar, hvaraf ytterligare fördelar i denna väg sannolikt kunna vara att förvänta”.[9]

Av de medel som Müller begärde, skulle hälften användas för inköp av ”en större sort Valspräss af Tackjern, och övriga förbättrade redskaper”. En fjärdedel skulle täcka kostnaderna för själva zinkplåtarna, och resterande fjärdedelen, 1 000 rd, skulle bekosta ”ett stående lager af dels tryckt, dels otryckt papper.”

1 *PoIT* 11/9 1845, s. 1f. 300 rd motsvarar ca 32 000 kr i 2018 års prisnivå.
2 RA Handels- och Finansexp. Registratur 14/8 1830. Resolution nr 19.
3 RA Handels- och Finansexp:s arkiv, 1830 års statsrådsprotokoll, juli – sept. § 4.
4 Bauer, Konrad F., *Aventur und Kunst*. Frankfurt am Main 1940, s. 247.
5 Olika årtal förekommer i litteraturen om när H. W. Eberhard utvecklade metoden. Jfr Russ, R[udolf] & Englich, L[udwig], *Handbuch der modernen Reproduktionstechnik*. I. Frankfurt am Main 1927, s. 4. (Klimschs graphische Bibliothek), där 1822 anges med frågetecken.
6 Sebald, Th., Das Zinkblech und seine Verwendbarkeit für den lithographischen Druck. *Archiv für Buchgewerbe* 1900, s. 201. [Zinkplåten och dess användning i litografiskt tryck].
7 RA Handels- och Finansexp:s ingående diarium 30/4 1830, nr 432.
8 Boyes Magasin 1830: 5 (Maj), s. 1 not. Till texten om zinktryck bifogades ett landskap tecknat av J. P. Lefrén.
9 RA Handels- och Finansexp:s ingående diarium 30/4 1830, nr 432.

Teknologiska Institutet tillstyrkte begärt belopp; Kommerskollegium däremot ansåg inte att papperskostnaden skulle ingå i förlagslånet. Istället rekommenderades ett lånebelopp reducerat till 3 000 rd. Detta blev också Kungl. Maj:ts beslut.[1] Kommerskollegium gjorde således en uppdelning av investeringen i fasta och rörliga kostnader, i det att man betraktade papperslagret som en driftskostnad, till skillnad från tryckpressen och zinkplåtarna, som då skulle vara opåverkbara, nödvändiga kostnader för tryckeriet.

Kommerskollegium var i sin skrivning till Kungl. Maj:t välvilligt inställd till ansökan. Müller sades vara den förste som infört stentrycket i Sverige, han var den ende som arbetade med dess vidareutveckling och han hade aldrig tidigare erhållit offentligt stöd. Han hade därför väl gjort sig förtjänt av det allmännas uppmärksamhet.[2]

BILD 105 Stentryckaren Carl Müller reste 23 oktober i oktober 1830 med det tre år gamla ångfartyget Ellida från Stockholm till Nyköping, på sin resa till Motala för att beställa en ny tryckpress.[3] Han återvände inte till Stockholm.

Modell av fartyget Ellida, utförd av boktryckaren, f.d. verkställande direktören för Gotlands Allehanda, Lennart Ekholm. Båtmodellen i släkten Ekholms ägo.

Allteftersom ångfartygen ersatte segelfart, stegrades kraven på ökad säkerhet ombord. 1837 infördes föreskrifter om årlig besiktning av ångfartyg.[4]
Foto: Håkan Ahldén, Piraya Pictures, Linköping 2014.

1 RA Handels- och Finansexp. Registratur 14/8 1830. Resolution nr 19.
2 RA Handels- och Finansexp:s ingående diarium 30/4 1830, nr 432.
3 Söre, Anders, *SMBF. Från Machinistsamfundet 1848 till Svenska Maskinbefälsförbundet 1951*. Stockholm 1951, s. 15.
4 SFS 1837: 17.

Resan till Motala

Överståthållareämbetets kansli skrev 11 oktober 1830 ut erforderligt respass för Müller, gällande för resa tur och retur Stockholm – Nyköping och andra inrikes orter.[1]

Müller reste 23 oktober 1830 med ångfartyget Ellida till Nyköping. Han återkom veterligen sedan aldrig till Stockholm. Enligt vad hustrun senare anförde hade Müller ämnat sig till Motala för att beställa en ny, större press och skulle ha varit tillbaka inom tio dagar.[2]

Under 1830-talet ingick såväl boktrycks- som stentryckspressar i Motala Verkstads tillverkningssortiment.[3] Vidare hade verkstaden erfarenhet av tillverkning av tryckvals av tackjärn.[4] Kunderna fanns över hela landet. Verkstaden beskrevs 1848 som den största i riket.[5] Bättre tryckpressleverantör för Carl Müller fanns knappast att tillgå inom landet. Müller var vid försvinnandet 52 år gammal.

Eftersom beställningen på tryckpressen finns upptagen för Carl Müllers räkning i verkstadens räkenskaper 1831, innebär det att Müller verkligen kom fram och kunde effektuera sin beställning.[6] Tryckpressen står på balans i räkenskaperna även vid ingången av 1832.[7] Dess pris motsvarande nästan en årsinkomst för stentryckeriet.

I slutet av 1832, när konkursen efter hennes man är i det närmaste klar, levererades en press till Sophie Müller. Det är ”en Tryckpräss, hvars Construction Olik de vanliga Stentryckeriprässarne, gör en större skyndsamhet möjlig vid tryckningen, hvarigenom också priset på de arbeten, som deri verkställas, kunna blifva billiga”.[8] Kan denna press vara identisk med den press som Carl Müller beställt i Motala? I verkstadens räkenskaper står antecknat att man skulle taga kontakt med änkan. Om det är fråga om samma press, så måste Müller ha betalat pressen i förskott alternativt att Sophie Müller har kunnat lösa ut den. Att den inte levererats förrän 1832 kan hänga samman med att Motala verkstad behövt den leveranstiden. Men vad menas då med en tryckpress för nästan 700 rd på väntelista i Motala verkstads räkenskaper ännu 1836?[9] Hade Carl Müller beställt mer än en press? Någon leverans till Sophie Müller från Motala verkstad är inte antecknad

1 SSA Mag. o. RR:s arkiv Protokoll och Domar i konkursmål 16/1 1832. Carl Müllers konkurs, resp. konkurs–handlingar nr 1359. – Enligt kungörelse från Överståthållareämbetet 14/2 1831 överfördes (1831) expedierandet av respass från Överståthållarens kansli till Kongl. Poliskammaren. Om passbestämmelser allmänt se: Lövgren, Anna Brita, Rätten att färdas fritt. Andersson, Lars M. m.fl., *Rätten. En festskrift till Bengt Ankarloo*. Lund 2000, s. 199ff. – Passtvånget för inrikes resor avskaffades 1860. (Hallberg, Lars, *Källor till invandringens historia 1840–2000*. Stockholm 2017, s. 29.

2 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Protokoll och Domar i konkursmål 16/1 1832. Carl Müllers konkurs. Müller köpte – eller beställde – under resan en slaktad gris av befälhavaren på Ellida. Han betalade inte kontant, utan blev skyldig drygt 26 rd rgs. Leveransdag eller leveranssätt anges inte i befälhavarens krav inför rätten.

3 *AB* 20/4 1836, s. 5. Annons.

4 Vadstena LA, G 6 AA: 2. AB Motala verkstad. Liggare Åren 1828–1831, fol. 68. – Bokhandlare Götrek beställde en tryckvals 1831. (Ibid. fol. 113).

5 *Panorama öfver Sverige 1848*. Stockholm 1848, planschen Motala, (opaginerad).

6 Vadstena LA, G 6 AA: 2. AB Motala Verkstad. (Liggare Åren 1828–1831). Register till Liggare. 1831: 21, s. 106.

7 Vadstena LA, G 6 AA. 3. AB Motala verkstad. Liggare 1832–1837, fol. 7.

8 *AB* 20/12 1832, s. 4 och *AB* 24/12 1832 s. 8.

9 Vadstena LA, G 6 AA: 3. AB Motala verkstad. Liggare Åren 1832–1837, fol. 7, 53, 89, 117 och 167.

i räkenskaperna, bara att man skulle kontakta änkan. Kan pressen som levererades till henne vara en helt annan press?

Carl Müller hade strax före avfärden från Stockholm, 6 september 1830, fått en leverans av stentryckspapper av Bergviks pappersbruks tillverkning. Betalningen för detta parti – 378 rd rgds – skulle enligt avtalet erläggas i slutet av februari 1831.[1] Istället kom papperslagret att ingå i konkursen.

I litteraturen anges 1831 eller senare som Müllers sannolika dödsår.[2] Dessa årtal implicerar att han skulle ha överlevt själva resan till Motala. Någon dödförklaring av honom är inte känd. Någon myndigheternas efterlysning har inte kunnat beläggas.

Müllers eftermäle synes vara relativt samstämmigt om vad som egentligen skett: ”här fanns ingen tvekan om att detta var bedrägligt arrangerat”.[3] Andra tror att Müller hade rymt.[4] Vad sade då samtiden? I ML för Carl Müller och hans hushåll 1831 antecknas i marginalen ”Rymd 1830. Concours 1830”.[5] I ML 1833 sägs på raden för Sophie Müller, att ”Dess Man, Stentryckaren Carl Müller, är för närvarande Utrikes Wistande”.[6] Året efter antecknades: ”Dess Man, Stentryckaren Carl Müller är för närvarande bortrest och rymd härifrån Redan för flera år sedan”.[7]

I rättens kallelse till borgenärssammanträde, formuleras det så: ”att som Stentryckaren Carl Müller för mer än 2:ne månader sedan från staden bortrest *och håller sig undan,* […]”.[8] I konkursprotokollet 12 oktober 1831 skrevs: ”bortreste Stentryckaren Carl Müller”.[9] I samma protokoll finns tillagt av annan hand:

> *Såväl Sysslomännen som hustru Müller förklarade slutligen på fråga, att Stentryckaren Müller hvarken återkommit, begärt lejd eller om sitt wistande lemnat den minsta underrättelse, men genom andra personer hade de fått veta att han vid afvikandet ur Riket, rest genom Köpenhamn, der han i November Månad sistl. år något uppehållit sig.*[10]

1 SSA A 41: 125. Mag. o. RR:s arkiv Protokoll och Domar i konkursmål 16/1 1832. Carl Müllers konkurs, libell 16.
2 *Gernandts konversations-lexikon* 1893. – *Svenskt konstnärslexikon*, art. Carl Müller anger ”efter 1831 utomlands.” (Lilja, G[östa] m.fl. (red)., *Svenskt konstnärslexikon*. I–V. Malmö 1952–1967).
3 Jungmarker, Gunnar, Fehr & Müller. *Rig* 43(1980), s. 50.
4 Hultmark antecknade beträffande Müller, att ”Han rymde från Stockholm den 23 okt. 1830”. (Jungmarker, Gunnar Fehr & Müller *Rig* 43(1980), s. 50). Brander Jonsson skriver (Tyska litografer i Sverige, Danmark och Norge. Stockholm 1997, s. 251), att Müller sägs ha avvikit från Stockholm.
5 SSA ML Klara nedre 1831: 71.
6 Ibid. – ML Klara med Kungsholmen 1833: 63.
7 Kursiv. här. SSA ML Klara och Kungsholmen (Klara nedre) 1834: 77. – *PoIT* innehöll 1842 en novellserie, som till en del kan ha hämtat inspiration från våra första litografer. Bedragaren det handlar om är en litograf, som sägs heta Friedrich Müller, var född i Berlin och ska ha varit i Stockholm ”för flere år sedan”. *PoIT* 17/3, 18/3 och 22/3 1842.
8 Kursiv. här! *PoIT* 7/1 1831, s. 3. Hela texten lyder: ”I anledning af ingifwen ansökan, att som Stentryckaren Carl Müller för mer än 2:ne månader sedan från staden bortrest och håller sig undan, hans Egendom måtte till Borgnärers förnöjande afträdas och de om bättre rätt dertill twista, kallas så wäl Stentryckaren Müller som hans Borgenärer, att wid Rådhusrätten inställa den 17 innewarande månad, kl. 12 på dagen, för att öfwer ansökningen höras. Stockholms Rådhus den 3 Jan. 1831”. Likalydande kallelse infördes *PoIT* 8/1 1831, s. 3–4 och 10/1 1831, s. 3. *PoIT* 29/1 1831, s. 3: Kallelse till offentlig stämning.
9 SSA A 41: 125. Mag. o. RR:s arkiv. 1636–1849: Protokoll och domar i konkursmål 12/10 1831. Carl Müllers konkurs.
10 Kursiv. här.

De följande åren antecknas Müller i mantalslängden som bortrest eller att hans vistelse är okänd.[1] I bouppteckningen 1856 efter ogifta systern, näringsidkerskan Ulrica Helena Fernholm noteras Sophie Müller som ”enka efter Stentryckaren Carl Müller”, liksom i hennes egen dödsannons.[2]

Ryktet att Carl Müller skulle ha uppehållit sig i Köpenhamn och sedan rest vidare därifrån, hade emellertid substans. Stentryckaren Müller från Stockholm finns antecknad som resande ankommen till Helsingborg den 8 november 1830, då han tog in på Stora Wärdshuset där han övernattade. Dagen efter antecknas han som utpasserad från Malmö till Köpenhamn.[3] Med visshet kan därför fastslås att Müller rymde landet.

Varför rymde Carl Müller?

Carl Müllers försvinnande från Stockholm synes oplanerat: Avresedagen var Müller knappt 52 år gammal. Han reser ifrån sin minderårige son.[4] Müller hade inte gått till Tyska kyrkans nattvardsgudstjänst 9 oktober 1830, vilket skulle kunna vara tänkbart om han hade planerat att rymma från Stockholm, och därför velat taga – ett om än tyst – farväl av sin församling.[5]

Varför beställde Carl Müller tryckpressen i Motala? Tanken på att rymma fältet måtte ha slagit honom först efter det att han har beställt tryckpressen. Eller var beställningen av tryckpressen en del av planen för att försöka sopa igen spåren? Men Carl Müller reste till Köpenhamn helt öppet under namnet Carl Müller. Han hade inte heller dolt sitt namn i Helsingborg, utan valt den titel och namnform under vilken han var välkänd. Detta tyder på att han inte fruktade att vara efterlyst. Resan från Stockholm till Helsingborg tog sexton dagar. Det är okänt vilken väg han har tagit från Motala till Helsingborg. Eftersom målet var Malmö, bör han ha tagit landvägen. Planeringen kan knappast ha varit att återkomma till Stockholm efter en kortare utflykt till Tyskland,

1 I bouppteckningen 1832 efter Carl Müllers svärmor Helena Wahlström Fernholm antecknas att ”Dottern Sophia Fernholm, gift med Stentryckaren Carl Muller, som anmäldes vara Utrikes vistande. SSA F 1 A: 470. Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924. (Bouppteckningar 1598–1924: Helena Fernholm 1832–IV–152).

I KTL 1833 (nr 61) antecknades för ”Stentryckare Hustru S. Müller” att ”Dess Man, Stentryckaren C. Müller, utrikes.” För 1834, (nr 72) för Stentryckare hustru S. Müller: ”Dess man C. Müller bortrest”. I KTL 1835 (nr 70) infördes för Stentryckare hustru S. Müller: ”mannen utrikes vistande”. I KTL 1836 (nr 78) s. 6 antecknades för Stentryckare Hustru S. Müller ”mannens wistande är okändt”. och 1838 Stentryckare hustru S. Müller ”mannens vist. Okändt”. (SSA KTL 1838. SE/SSA/0031/06/G1 AA/ 239 (1838), nr 63, [s. 8].

Lydelsen densamma i 1839, (KTL 1839. nr 67, [s. 6]). 1840 (KTL 1840. SE/SSA/0031/06/G1 AA/ 251 (1840), nr 66, [s. 6]). och 1841 (KTL 1841. SE/SSA/0031/06/G1 AA/ 253 (1839), nr 63, [s. 7]).

2 *Stockholms Dagblad* 30/7 1874, s. 1: ”Att Stentryckaren Carl Müller efterlemnade enka Fru Sofia Margaretha Fernholm född den 29 Augusti 1789 lugnt och fridfullt afsomnade den 28 Juli 1874, varder endast på detta sätt slägt och wänner tillkännagifvet. Jordfästningen förrättas i Adolf Fredriks grafchor Lördagen den 1 Augusti [1874] kl. 5 e.m.”

3 *Malmö Allehanda* 10/11 1830, s. 2. De tidigaste noteringarna om utresor i Lunds landsarkiv härrör från 1850. (B II aza: 1. Malmöhus läns landskansli. Diarier rörande passärenden (Passbok)).

4 Carl Alfred Müller: f. 15/12 1822. (SSA ML Klara nedre 1831: 71); död 16/5 1846. (SSA F II: 1. Tyska församlingens dödbok 1842–1879).

5 RA/SVAR Tyska kyrkans (S:ta Gertruds) församlings kyrkoarkiv, Kommunionlängder 1819–1830, SE/SSA/0017 D II/6 (1819–1830) 000 33 460, fs. 137.

eftersom han vid ankomsten till Helsingborg redan brutit sitt ursprungliga löfte till hustrun att återkomma till Stockholm efter tio dagars resa.

Rymde Carl Müller av ekonomiska skäl? Av det faktum att Kommerskollegium inte hade något krav på återbetalning av något lån i konkursen, eller att kollegiet inte hade hävdat sin rätt till det pantsatta tryckeriet, kan utläsas att Carl Müller inte hade kvitterat ut statslånet om 3 000 rd, som han beviljats 1830.[1] Domstolens förteckning över Müllers skulder i samband med konkursen visar emellertid att han var hårt skuldsatt.[2] Kunde det vara så att prutningen på den begärda summan för statslånet, gjorde att Müller insåg att zinktryckeriprojektet skulle bli underfinansierat och därmed omöjligt att genomföra?[3] Var det först när han hade beställt pressen i Motala, som han insåg att hans ekonomi inte gick ihop?

STRAFFET. Enligt 1830 års konkurslag skulle förrymd gäldenär, som befanns skyldig till bedrägeri, dömas interimistiskt till skamstraff: ”då skall hans namn, brott och straff på en tafla å påle utsättas.” Strafformen hade ursprungligen utbildats i europeisk militärstraffrätt, men spritt sig till borgerlig straffjustis.[4] Detta var en påföljd som i Sverige fanns med i en stadga redan hundra år tidigare. Då skulle ”skuldenären” aldrig mera njuta fred inom Sveriges gränser.[5] Sedan dess hade påföljden mildrats: 1830 gällde att vid eventuell återkomst skulle domen för bedrägeri gå i verkställighet.[6] Detta var strängt nog: Carl Müller skulle som bedragare ställas att skämmas på allmänt torg i två timmar, och sedan avföras till Kristanstads fästning för straffarbete i två år.[7] Samma straff kom att utdömas 1863 för litografen Axel Jacob Salmson, som flytt till Amerika från sina skulder.[8] Det var straffskalans strängaste straff, vilket innebär att deras brott bedömdes som mycket grova. Både för Carl Müller och Jacob Salmson gick endast skamstraffen med namnet anslaget på en påle i verkställighet i bristen på deras fysiska person.

1 RA Handels- och Finansexp. Registratur, juli – dec. 1830: 432. (Carl Müllers ansökan 30/4 1830 om lån ur Manufakturdiskontfonden för etablering av zinktryckeri). Detta bekräftas av Kommerskollegium i handlingarna rörande gravören och stentryckaren Johan Cardons ansökan om etableringslån, där kollegiet anför att stentryckaren Carl von Schéele tidigare har erhållit lån, vilket återbetalats och att Carl Müller beviljats lån, men att detta aldrig kvitterats ut. (RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol 466. Jan. – mars 1834. Skrivelse inkommen till kollegiet 6/3 1834, nr 226). Enligt Müller hade verksamheten i stentryckeriet inte varit olönsam och att han hade sett ljust på framtiden: ”jag har icke saknadt min utkomst i mitt nya Fädernesland, der jag nu likväl utan afund, ser mig ega många, till och med rätt skickliga medtäflare. Men jag har icke warit owerksam, jag har fölt den stigande konsten, och jag wågar tro, att jag har gjort en uptäckt, som så wäl för det allmänna, som för den enskilde skall blifva af icke ringa fördel”.

2 Mer än 4 700 rd och 2 300 rd rgds eller totalt nära 800 000 kr i 2018 års prisnivå. (SSA A 4a: 128. Stockholms Mag. och RR. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. Carl Müllers borgenärer enligt domslut 1832).

3 RA Handels- och Finansexp:s arkiv, 1830 års statsrådsprotokoll, juli – sept. § 4. Beviljade 3 000 rd motsvarar drygt 350 000 kr i 2018 års penningvärde. Enligt Kommerskollegium fanns medel tillgängliga i Manufakturdiskontfonden. RA Handels– och Finansexp:s ingående diarium 30/4 1830, nr 432.

4 Hedberg, Gunnel, Straffet offentligen ske på hans bild och efterliknelse. *Rig* 81(1998): 1, s. 23.

5 [Årstrycket]. 6/7 1730. Kongl. Maj:tz Stadga och förordning huru med Debitorer, som för giäld rymma uhr Rijket förhållas skall; Så och Om Rättegångssätt som wid alla Cessions-och Concurs-Saker i ackt tagas bör.

6 SFS 1830: 39, § 44, s. 527. Lag utfärdad 12/3 1830.

7 SSA A 4a: 128 Mag. och RR:s arkiv. Dom i Carl Müllers konkursmål, uppslag 615.

8 Hedberg, Gunnel, ”Hafva för gäld rymt”. [Om litografen Jakob Salmson]. *Bokhistorier.* Stockholm 2007, s. 136.

Carl Müllers konkurs 1831–1833

Eftersom Carl Müller inte återkom till Stockholm begärde en av hans borgenärer honom försatt i konkurs vid 1830 års utgång. Borgenärerna fick ett halvår på sig att ställa samman sina krav; proklamadag, den dag anspråk på betalning senast skulle vara inlämnade, sattes till 18 juli 1831, då förhandlingen skulle äga rum. I januari 1831, kallades Müller och hans borgenärer genom tidningarna att inställa sig i rätten den 17:e samma månad: ”Carl Müller för 2ne månader sedan från staden bortrest och håller sig undan”.[1] Konkursen kom att avgöras enligt den nyss utfärdade nya konkurslagen.[2] Som svarande stod båda makarna Müller.[3] Förhandlingarna tog fyra dagar i anspråk.[4] Rätten tog sedan god tid på sig. Dom medelades inte förrän ett år efter ansökan om konkurs, 16 januari 1832.[5]. Innan dom meddelats hade emellertid stentryckeriets inventarier utbjudits till försäljning:

> *Det, Stentryckaren C. Müllers Concursmassa tillhörig, uti Kongl. Policekammarens Hus wid Norrbro befintliga Sten-tryckeri, bestående af Pressar, Stenar, Zink, Plåtar, samt öfriga dertill hörande Inventarie-persedlar i godt stånd, enligt Förteckning, är till salu, äfwensom dess Warulager, enligt upprättadt inventarium; och äga hugade Speculanter att härå afgifwa skriftliga anbud hos Körsnärsåldermannen Vogel, boende wid Regeringsgatan. /Curatorer”*[6]

Fordringarna i konkursen bestod, utom skattekrav, främst av diverse skulder och borgensförbindelser till handelsmän och hantverkare. Någon fordran från Motala Verkstad presenterades inte. Sophie Müller avträdde ”hela sitt gäldbundna bo” och hon fick avlägga bouppteckningsed.[7]

Utdelningen av konkursboets tillgångar blev en utdragen historia. I mars 1832 möttes fordringsägarna på Malmens källare, för att besluta om man skulle godta inkommet anbud på varulagret.[8] I juni året därpå samlades fordringsägarna ånyo, denna gång för att fördela indrivna medel, samt att besluta om försäljning av återstoden av varulagret.[9] Någon redovisning av försäljningen av tillgångarna finns inte bevarad.

1 Likalydande meddelande *PoIT* 7/1, 8/1 och 10/1 1831, samt 29/1 1831, s. 3. Ny kallelse *AB* 14/2 1831, s. 1.
2 1830 års konkurslag införd under Handelsbalken återfinns i *Fortsättning af de åren 1807 och 1819 utgifne Samlingar af sådane till efterlefnad gällande Författningar och Stadgar.* Stockholm 1831, s. 182ff.
3 SSA Mag. o. RR:s arkiv A 4a: 125. Protokoll och domar i konkursmål 1831, s. 473.
4 Förhandlingar ägde rum 18/7, 6/8, 22/8 och 12/10 1831.
5 SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 11, s. 325.
6 *PoIT* 2/9 1831, s. 4. Upprättat inventarium finns inte bevarat.
7 SSA Mag. o. RR:s arkiv A 4a: 125. Protokoll och domar i konkursmål 1831, s. 474.
8 *PoIT* 23/3 1832, s. 4. Malmens källare, Myntgatan 6.
9 Ibid. 25/5 1833, s. 4, resp. 28/5 1833, s. 4 och 30/5 1833, s. 4.

Carl Müllers ekonomi

Såvida Carl Müller inte skall misstänkas för att ha varit lättsinnig, kan han själv inte ha sett sin ekonomiska situation som särskilt alarmerande när han våren 1830 tecknade sitt namn som medborgenär på ett skuldebrev utfärdat av hovkamreraren C. G. Lindström.[1] Han skriver i sin ansökan om förlagslånet samma år, 1830, att han inte saknat utkomst från stentryckeriverksamheten. Frågan om hur det egentligen stod till med Müllers och rörelsens ekonomi genom åren är inte oviktig i ljuset av vad som är känt om det senare händelseförloppet. Ett sätt att närmare granska ekonomin är att år för år studera uppbördsmyndighetens beslut om beskattning. Källan är uppbördslängderna för kvarteret Norrbro 5. Ekonomhistorikern Martin Åberg, som använt inkomstlängder för andra halvdelen av 1800-talet i Göteborg för att undersöka en företagsgrupps struktur, understryker att uppgivna inkomstsiffror måste användas med försiktighet. De ger bara ett grovt mått. I allmänhet låg taxeringarna för lågt i förhållande till de verkliga förhållandena.[2] Förhållandet i Stockholm femtio år tidigare torde inte ha varit annorlunda.

1 SSA F 6a: 1145. Mag. o. RR:s arkiv, konkursakt 27/1832. Carl Müllers konkursmassas krav i en av de tre medborgenärernas konkurs (skådespelaren Isaac Cederberg). Tredje borgenär var e. o. kammarskrivaren i Nummerlotteriet Joh. Hind. Ronjon. Skuldebrev utfärdat 14/4 1830. En dryg månad tidigare hade Carl Müller lånat 400 rd av Ronjon, vilket Ronjons konkursmassa krävde i Müllers konkurs. SSA Mag. o. RR:s arkiv Protokoll och Domar i konkursmål 16/1 1832. Carl Müllers konkurs, libell 9 och dom.

2 Åberg, Martin, *En fråga om klass? Borgarklass och industriellt företagande i Göteborg 1850–1914*. Göteborg 1991, s. 97.

Carl Müllers ekonomi

År	*Beräknad inkomst*	*Anmärkningar*[1]
1819[2]	500 [63 200 kr]	Fehr I beräknades samtidigt tjäna lika mycket.
1820	500 [69 000 kr]	Fehr I beräknades samtidigt tjäna lika mycket.
1821	750 [112 000 kr]	”Lärlingen C. G. Rönnbom” [Carl Gustaf Runbom] ingen inkomst.
1822 [3]	750 [111 000 kr]	Eleven Gustaf Runbom; ingen inkomst.
1823 [4]	750 [116 200 kr]	Müllers hyresgäst Fabian Holmgréns inkomstskatt: 700 rd.[5]
		Müller försvarsgivare för utomhus boende.[6]
Vid 1823 års riksdag klagades på vad man kallade den allmänna nöden i riket.[7]		
1824 [8]	750 [116 000 kr].	Müller försvarsgivare för utomhus boende.[9]
		Hyresgästen Fabian Holmgréns inkomst: 300 rd.[10]
1825 [11]	750 [112 100 kr].	Holmgrén ej kvar på adressen, Kv. Norrbro 5.
		Müller försvarsgivare för utomhus boende.[12]
1826 [13]	750 [94 000 kr].	Müller försvarsgivare.[14] Enligt kontributionssedeln
		betalade Müller 1826 38 rd 42 sk i bevillningsavgift.
1827 [15]	750 [105 000 kr].	Müller försvarsgivare för eleven (som gesäll)
		J. Sköldén – ingen inkomst.
1828 [16]	750 [113 000 kr].	Müller försvarsgivare.[17]

1 Avs. ytterligare verksamma i stentryckeriet se särskild tabell. I tabellen har medtagits uppgifter även för en del av fortsättningen av stentryckeriet under Sophie Müllers ledning.
2 SSA KTL 1819.
3 Ibid. 1822, fs. 12.
4 Ibid. 1823, fs. 8. (Müller); fs. 9. (Holmgrén).
5 Holmgrén har en bokhandelselev och två stentryckarerielever ”som arbetare” (J. Sjöberg och J. F. Hasselgren).
6 SSA ML 1832 Södra delen nr 50.
7 Carlsson, Sten, Carl Johan och bondeståndet. *Carl Johans Förbundets Handlingar.* Stockholm 1989, s. 23.
8 SSA KTL 1824, fs. 8.
9 SSA ML 1823 Staden södra och västra nr 517 ½.
10 SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10. Holmgréns konkurs 1824. Kontributionssedel för 1824.
11 SSA KTL 1825, fs. 8.
12 SSA ML 1825 Staden södra och västra; västra delen nr 665 ¾
13 SSA KTL 1826, fs. 8. Inkomstuppgiften, 750 rd [94 000 kr i 2018 års penningvärde] bekräftad i 1826 års kontributionssedel för Stockholms stad, inlämnad i samband med lysning för äktenskap för ”Johan Carl Müller” och Margaretha Sophia Fernholm. (SSA H Va 22. Klara församlings lysningshandlingar 36/1827; SSA E I: 6 Klara församlings vigsel– och lysningsbok 1740–1861, bd 6 (1822–1831), s. 218).
14 SSA ML 1826 Staden södra och västra nr 661.
15 SSA KTL 1827, fs. 6; SSA ML 1827 Staden södra och västra 661.
16 Ibid. 1828, fs. 7.
17 SSA ML 1828 Staden södra och västra nr 636.

”Alla yrken kämpade med avtynad välmåga på gränsen till undergång”.[1]

1829[2]	750 [99 300 kr].	Skrivaren Carl G. Södergren. Carl Müller försvarsgivare.[3]
1830[4]	750 [94 600 kr]	Carl Müller försvann i oktober 1830, men uppgiften är inlämnad under slutet av år 1829. Försvarsgivare för Johan Lindholm och C. G. Södergren.[5]
1831[6]	300 [34 500 kr]	Uppgiften inlämnad efter Müllers försvinnande 1830. Carl Müller står alltjämt som första namn för hushållet. Sophie Müller betecknad i mantalsregistret 1831 såsom ”Lithografhustru”.[7]
1832[8]	300 [37 100 kr]	Carl Müller försvunnen, men står som första namn för hushållet.
1833[9]	300 [38 000 kr]	Sophie Müller står för hushållet. ”Dess man, stentryckaren Carl Müller, utrikes vistande”. Adressen är Norrbro 7 enligt adresskalendern.[10] En piga (J. Englund) anställd.
1834[11]	300 [37 000 kr]	Sophie Müller står för hushållet. Carl Müller nämns som bortrest. Utomhusboende verksgesäll. Båda döttrarna hemmavarande. Ingen piga anställd.
1835[12]	300 [37 200 kr]	Sophie Müller står för hushållet. Carl Müller nämns som ”Mannen utrikes vistande”. Stentryckeriarbetaren Johan Lindholm är utomhus boende. Båda döttrarna hemmavarande. En piga (A. M. Lundgren) anställd.
1836[13]	300 [36 300 kr]	Sophie Müller står för hushållet. Carl Müller nämns som ”Mannens vistande är okändt”. En verksgesäll (förman) är anställd. Texten svårtydd p.g.a. pappersskada; möjligen heter gesällen Pettersson.[14]
1837[15]	300 [31 900 kr]	Sophie Müller står för hushållet. ”Mannens vistande är okändt”. Båda döttrarna är hemmavarande. En piga (C. Billberg) anställd. Hyresgäster är två elever vid Konstakademin, C. M. Sjöberg och Johan Blackstadius. Enligt Justitiekanslerns anteckning i Schéelemålet januari 1837 hade Sophie Müller två arbetare anställda:

1 ÖÄ Femårsberättelse 1828, s. 34.
2 SSA ML 1829, fs. 8.
3 Ibid. 1829 Södra delen nr 680.
4 Ibid. 1830, fs. 8.
5 Contributionssedel för Johan Lindholm 1830 bifogad handlingarna, SSA A 4a: 125, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. 1831. (18/1832. Carl Müllers konkurs 1831).
6 Ibid. 1831, fs. 8.
7 SSA Mantalsregister 1831. Klara nedre 1831: 77.
8 Ibid. 1832, fs. 8.
9 Ibid. 1833, f. 294.
10 *Stockholms adress-calender för år 1834*. Stockholm 1833.
11 SSA Mantalsregister 1834. Klara nedre 1831: 77, fs. 9.
12 Ibid. 1835. Klara nedre 1831: 77; SSA KTL 1835, s. 317.
13 SSA KTL 1836, f. 297.
14 Troligen är det här fråga om den Johan Pettersson, som 1850/1851 är antecknad som hyresgäst hos Sophie Müller, och som senare övertog stentryckeriet.
15 SSA KTL 1837, f. 232.

		Johan Lindholm och Carl Engdahl.[1] Enligt KTL 1837 betalade Sophie Müller avgiften för en utomhusboende verksgesäll.
1838[2]	300 [30 900 kr]	Sophie Müller står för hushållet. ”Mannens vist[ande] okänt”. En verkgesäll anställd. Båda döttrarna hemmavarande, liksom sonen Carl. (Sonen benämns sjöman). En piga (U. Billberg) anställd. Flera hyresgäster, bl.a. eleven vid ”Ritarakademien” Johan Christoffer Boklund och eleven vid Teknologiska Institutet C[arl] O[lof] Wallquist.[3]
1839[4]	300 [34 500 kr]	Sophie Müller står för hushållet. ”Mannens vist[ande] okändt”. Båda döttrarna och sonen är hemmavarande. (Ingen ytterligare anteckning om sonen). En verkgesäll och en piga (B. Dahlgren) anställda. (Hyresgäst: eleven vid Konstakademin C. Boklund).
1840[5]	200 [23 100 kr]	Sophie Müller står för hushållet. ”Mannens vist[ande] okändt”. Sonen Carl antecknad som lärling i stentryckeriet; ingen gesäll anställd, men en piga (C. Strandberg). Båda döttrarna hemmavarande.
1841[6]	200 [22 100 kr]	Sophie Müller står för hushållet. ”Mannens vist[ande] okändt”. Sonen sjuk. Båda döttrarna hemmavarande. En piga (S. Nyman) anställd. Ingen gesäll anställd. Hyresgäst: Christoffer Boklund.
1842		Sophie Müller annonserar efter ny litograf januari 1842.[7]

Underlaget för schablonbeskattning av rörelsens inkomster minskades 1821, i samband med att Fehr lämnade bolaget, från 1 000 rd (Fehr och Müller sammantaget) till 750 rd (för Müller ensam). Eftersom det inte sattes ner 50 procent när Fehr lämnade, torde kunna sägas att stentryckeriet gått avsevärt bättre än förväntat.

Från första halvåret 1818, då stentryckeriet startade, till mitten av 1820-talet har den allmänna prisnivån i Sverige sjunkit, varefter den började stiga fram till 1831 med vissa fluktuationer, vilka förklarar nedgången i penningvärdet 1825 och 1826.[8] Så trots att Müller nominellt tjänade lika mycket som 1824, var den reella inkomsten år 1826 betydligt lägre, vilket framgår av omvandlade värden till 2018 års års prisnivå i hakparenteserna i förteckningen över Carl Müllers ekonomi.

Skatt och avgifter för exempelvis året 1820 var för en inkomst om 500 rd totalt drygt 62 rd, varav 25 rd var allmän bevillning (5 % av årsinkomsten av ”Handel, Fabriks- och annor Rörelse”), resten diverse avgifter.[9] Carl Müller betalade således totalt mindre än 10 % i skatt och avgifter.

1 RA E 2a: 78 Justitiekanslerns arkiv. – Stentryckeriarbetaren C. G. Engdahl. SSA MU Klara nedre 1837: 1037.
2 SSA KTL 1838, fs. 8. (Opaginerad).
3 Suppleringen hämtad från SSA MU Klara nedre 1860: 781. Metallarbetaren Carl Olof Wallquist, f. 1817.
4 SSA KTL 1839, f. 404.
5 Ibid. 1840, f. 450.
6 Ibid. 1841, f. 328.
7 *AB* 13/1 och 17/1 1842.
8 *Ekonomisk Tidskrift* 1921, s. 167–168. Åmarks generalindex.
9 Vänligen meddelat av arkivarie Åsa Lundborg Stockholms stadsarkiv.

Carl Müller utvidgade verksamheten 1827 väsentligt i det att han gick in som hälftenägare i Östergrenska musik- och bokhandeln. Utom insatsen på 2 000 rd åtog han sig hälften av alla kostnader i bokhandeln.[1] Insyn i den löpande verksamheten fick han genom att bekosta en bokhållare i bolaget. Med detta engagemang i bokhandeln säkrade Müller en fast distributionskanal för musikalier och böcker. Han hade redan innan avtalet ingicks haft ett stort lager placerat i kommission hos Östergrenska bokhandeln. Hur detta strategiska avtal skall tolkas vad gäller Müllers syn på framtiden är däremot ovisst. Han kan ha ansett att han hade råd att utvidga verksamheten, men kan också ha sett arrangemanget som en nödvändig åtgärd för att möta hotande förlust p.g.a. hårdare konkurrens. Gjöthström var hemkommen från Paris och sökte medel för att inrätta ett stentryckeri. Schéele försökte återupprätta sitt stentryckeri efter branden. Samarbetet mellan Müller och Johanna Östergren förefaller emellertid inte ha blivit långvarigt, möjligen p.g.a. att Müller inte fullföljde sin del av kontraktet: att sätta in mer pengar i bolaget. Müllers engagemang i Östergrenska bokhandeln tillsammans med hans investeringar i ett zinktryckeri 1829/1830 tyder på att han såg Gjöthströms etablering liksom utvidgningen av Gjöthströms stentryckeri i samband med bildandet av Gjöthström & Magnusson som ett reellt hot, vid sidan om Schéeles och övriga redan existerande stentryckerier. Hotet skulle Müller möta genom att öka kvantiteten tryck. Siktet måste då ha varit inställt på det merkantila trycket, där tryckkvaliteten var underordnad pris och kvantitet.

Totalt hade stentryckeriet från starten 1818 netto tjänat in bortåt en miljon kronor räknat i dagens penningvärde t.o.m. året 1830. Från detta detta avgår skatt och avgifter. Utslaget per år blev det en blygsam vinst, – något mer än en vanlig arbetsinkomst för en musiker i hovkapellet – vilket förklarar varför Müller själv inte kunde bära nyinvesteringen för zinktryckeriet, utan såg sig nödgad att behöva ansöka om ett förlagslån. Nettobehållningen av stentryckeriets verksamhet kan också ställas i relation till storleken på det sökta beloppet: Müller ville investera i det nya zinktryckeriet motsvarande nästan hälften av vad han tjänat in under alla år i Sverige. Det var således en betydande satsning, som han planerat – långt större än vad etableringen av stentryckeriet 1818 innebar.

Det beviljade förlagslånet var emellertid bara hälften så stort som hans redan befintliga skuldbörda.

1 SSA Mag. o. RR:s arkiv. A I 7: 3. 1636–1849. Protokoll och handlingar angående bolag och firmor 1826–1829. Carl Müllers kontrakt med Johanna Östergren 20/8 1827.

Sophie Müllers stentryckeri

18/2 1831 – 1/4 1857

Konkursen efter Carl Müllers försvinnande begärdes 31 december 1830. Dom avkunnades drygt ett år senare, 16 januari 1832. Carl Müllers hustru, Sophie Müller hade ansökt om boskillnad och att få bli fri från ansvar för mannens skulder och borgensförbindelser. Av fordringsägarna fick hon i februari 1831 tillstånd att fortsätta driften tills vidare.[1] Hon skulle likväl länge få leva med den ouppklarade konkursen. Inte förrän efter två och ett halvt år efter Carl Müllers försvinnande kunde konkursboet börja se slutet på avvecklingen (1 juni 1833) med försäljning av kvarvarande tillgångar och fördelning av intäkter till fordringsägarna. Men ännu i mars 1835 fanns oavslutade angelägenheter för delägarna i konkursmassan att besluta om.[2]

När Sophie Müller fortsatte driften av stentryckeriet från februari 1831 var ekonomin mycket svag. ML 1830 meddelade kärvt att hennes ekonomiska utfall för föregående år var: ”ingen behållning ansedd”. Den verksamhet som ändå bedrevs under de första åren har varit av ringa omfattning. Hon har, med biträde av litografen Carl Schultén, haft ett par hjälpande händer i stentryckeriet, (Johan Zackarias Blackstadius, Johan Christoffer Boklund).

En ny tryckpress

Sophie Müller hade i slutet av 1832 annonser införda i Aftonbladet, vilka väcker särskilt intresse. Dels är det är dels en inbjudan till subskription av litografier efter teckningar av F. Blom: *Utsigter i Kongl, Djurgårdsparken och dess omgifningar.* ”Detta arbete, som redan började tryckas 1830, och dervid betydligt är avanceradt, kommer att utgöra åtminstone fyra häften med fyra plancher i hvarje […]”; dels säger sig Sophie Müller ha ”Äran tillkännagifva sig ega en Tryckpräss, hvars Construction Olik de vanliga Stentryckeriprässarne, gör en större skyndsamhet möjlig vid tryckningen, hvarigenom också priset på de arbeten, som deri verkställas, kunna blifva billiga. /Sophie Müller/ Gamla Norrbro Nº 9”.[3]

Sophie Müller fortsatte med Schulténs hjälp således ett arbete med Bloms utsikter som hennes man hade påbörjat. Pressen som då användes, kan det ha varit den press som Müller beställt i Motala? Vilken press det än var fråga om, så har Sophie Müller lyckats uppbringa medel för en sådan.[4]

Stentryckeriet tjänade också, åtminstone momentant, som inlämningsställe för bortkommet gods.[5] Sophie Müller annonserar särkilt om att hon håller öppet hela nyårsafto-

1 *DA* 18/2 1831. Sophie Müller driver stentryckeriet vidare. *AB* 18/2 1831, s. 4; 24/2 1831, s. 4.
2 *Stockholms Dagblad* 9/3 1835, s. 2 resp. 11/3 1835, s. 2.
3 *AB* 24/11 1832, s. 8, samt *AB* 20/12 1832, s. 4, resp. *AB* 24/12 1832 s. 8.
4 Ibid. 20/4 1836, s. 5. [Annons].
5 Ibid. 4/7 1834, s. 5.

nen 1843, för att ta emot beställningar på visitkort.[1] Sådana beställningar kunde övriga tider på året beställas på flera inlämningsställen i staden.[2]

Sophie Müller behöll stentryckeriet till 1 april 1857. Då överläts det till stentryckaren Johan Pettersson, som arbetat hos henne från o. 1850/1851.[3]

Sophie Müller kallas i mantalsuppgifterna fram till o. 1842 oftast litografhustru eller stentryckarhustru. I ML 1833 antecknas vid hennes namn ”Stentryckarhustru Sophie Müller: ”Dess Man, Stentryckaren Carl Müller, är för närvarande Utrikes Wistande”. I adresskalendern 1856 står endast: Sophi[e] Müller, ”har Stentryckeri, Norrbro 5”.[4] Kanske hade hon 1842, efter tolv års väntan på sin man, gett upp hoppet, att maken någonsin skulle återvända? Titel litografhustru blir istället fram till 1854 stentryckeriidkerska (eller som ett enstaka år – 1852 – stentryckerska), någon gång stentryckeriänka. Slutligen, de tjugo år hon hade kvar att leva, benämns hon genomgående stentryckeriänka eller änkefru. Så också i Tyska församlingens dödbok 28 juli 1874, förtydligat till änka efter den drunknade Carl Müller. I fattigbeviset utfärdat efter hennes död tituleras hon ”aflidna enkan Sofia Margareta Müller”. Hon ingick inte något nytt gifte. Det är emellertid ett välkänt faktum att titlar avseende civilstånd i äldre tid inte alltid återspeglade verkligheten. Om titlarna skall tillmätas trovärdighet, så skulle det betyda att Sophie Müller själv eller hennes samtid inte trodde att Carl Müller var annat än död i samband med försvinnandet. Samtida skrivningar styrker emellertid inte detta. I konkursprotokollet 12 oktober 1831 skrivs ”bortreste Stentryckaren Carl Müller” I samma protokoll finns tillagt av annan hand en något svårläst anteckning: ”Såväl Sysslomännen som hustru Müller förklarade slutligen på fråga, att Stentryckaren Müller hvarken återkommit, begärt lejd eller om sitt wistande lemnat den minsta underrättelse, men genom andra personer hade de fått veta att han vid afvikandet ur Riket, rest genom Köpenhamn, der han i November Månad sistl. år något uppehållit sig”. I uppbördslängden 1841, antecknas vid Sophie Müllers namn:”mannens vist[else] okändt”. Carl Müller var vid försvinnandet 52 år gammal. Någon dödförklaring är inte känd. Eichhorn antog att Müller dog 1831. Müller har inte kunnat spåras såsom återvänd till sin födelseförsamling i Gross Dedeleben.

Av en tidningsavisering 1843 framgår att Sophie Müller biträdde ett dödsbo i maj 1843, vari meddelas att anmälan om eventuella fordringar i dödsboet kunde göras ”uti Huset No 9 vid gamla Norrbro, i portgången, längs bort till höger hos Fru. S. Müller”.[5] I bouppteckningen efter den döda – en frånskild grosshandlarhustru, vars arvingar var okända – ingår en räkning från Sophie Müller för kista och svepning (30 rd 24 sk). Sophies Müllers f.d. jungfru (mademoiselle) Sprinchorn, som 1845 var inneboende hos

1 *AB* 30/12 1843, s. 4.
2 Ibid.
3 Johan Pettersson hade också arbetat för Sophie Müllers f.d. arbetare Johan Lindholm.
4 *Stockholms Adress-kalender eller Vägvisare för år 1856*. (Fjerde Årgången). Af G. F. Bergsten och A. T. Göthström. Stockholm 1856, s. 245.
5 *DA* 29/5 1843, s. 2.

Sophie Müller, har också hjälpt till för en kostnad av drygt 18 rd. Sophie Müller har agerat som boutredare och liksveperska eller med modern terminologi: begravningsentreprenör. Det är ovisst om detta engagemang var en engångsföreteelse p.g.a. en personlig relation till den döda eller en del i en bisyssla för Sophie Müller vid sidan om stentryckeriet. Intrycket av bisyssla av något slag förstärks av att det tre år senare annonseras att en sorgkrage och mössa, ”vackert och nästan nytt” är till salu ”uti huset Nº 9 wid Gamla Norrbro”. ”Underrättelse fås å Stentryckeriet”.[1] Exemplen är emellertid för få för att draga någon säker slutsats. 1843 annonseras flera gånger om försäljning av diverse fruntimmerseffekter i en lokal med samma ingång som stentryckeriet.[2] Kan det vara Sophie Müller? Säkert är i vart fall att stentryckeriet har bytt adress till Gamla Norrbo nr 9. På Helgeandsholmen skulle stentryckeriet stanna till 1857, då Johan Pettersson flyttade det till Karduansmakaregränd 8.[3]

Sophie Müller dog 28 juli 1874, 84 år gammal. Någon bouppteckning upprättades inte, endast ett s.k. fattigbevis. Sådana brukade utfärdas när de efterlämnade tillgångarna inte täckte begravningskostnaderna. Som enda arvinge antecknas en av hennes döttrar.

BILD 106 Gustaf Ericsson Wasa, litografi tillskriven Pehr Krafft d.y., tryckt hos Ulric Mannerhjerta. (Firmerat: ”Mannerhjerta impr[imerie] Lith[ographique]”). De kunskaper Krafft förvärvat i stentryckandets konst torde ha förmedlats av Mannerhjerta.[4] Påteckningen ”F. Boye” längst ner i mitten kan avse en ägaranteckning. Kungliga biblioteket, Stockholm. KoB Sv. P. Gustav Vasa 19. Arkmått: 19 × 14.7 cm. Foto: Kungliga biblioteket

1 *Stockholms Dagblad* 22/6 1846, s. 3.
2 Ibid. 3/11 1843, s. 2 resp. 30/12 1843, s. 3.
3 Ibid. 29/5 1857, s. 4.
4 Lilja, G[östa] m.fl. (red.), *Svenskt konstnärslexikon*. III. Malmö 1957, art. Per Krafft d.y. av Wilhelm Nisser, (sign. W. N).

Lithografiska Tryckeriet i Stockholm (I)

eller Musikaliska stentryckeriet (Mannerhjertas litografiska tryckeri I)

1820 – 28/3 1821

En av de tidiga entusiasterna i Sverige för stentrycket var Ulric Mannerhjerta. Från åskådarplats hade han fått se hur kronprins Karl Johan bjöd in två utländska litografer för att etablera ett stentryckeri i Stockholm, samtidigt som hans egen ansökan hos Kungl. Maj:t om att få trycka musikalier med samma teknik inte hade behandlats, trots att nästan ett decennium hade förflutit sedan ansökan lämnades in. De två tyska litografernas ankomst skulle emellertid påskynda handläggningen av Mannerhjertas ärende.

Ulric Emanuel Mannerhjerta föddes i Malmö 25 september 1775 som son till landssekreteraren, sedermera assessorn och häradshövdingen, Immanuel (Emanuel) Mannerhierta och hans hustru Ulrika Sperling.[1] Som sextonåring blev Ulric Mannerhjerta 1791 antagen som kornett[2] vid Kongl. Skånska Carbinierregementet,[3] vilket regemente

1 Faderns namns stavas *Mannerhierta* på allmänna kungörelser, exempelvis 28/4 1775, 17/5 1781 resp. 7/6 1781. I sonens födelsebok skrivs fadern som *Wällborne Herr Mandelhierta.* (Malmö stadsarkiv, Malmö S:t Petri C I: 4, s. 245). – Ulric Mannerhjerta bars till dopet av ”fru baronessan Tott”. [Namnet skrevs Thott från 1778]. Överstelöjtnanten vid Kronprinsens husarer Tage T[h]ott blev Emanuel Mannerhiertas överordnade 1776 (landshövding) vid landskansliet. (Se exempelvis kontrasignering i *Nytt och Gammalt* 16/2 1785, s. 52).

I födelseboken för Ulrik Emanuel antecknas endast namnet ”Ölrick”, (ett slarvigt skrivet U); Tilltalsnamnet bör således ha varit Ulric. Detta bekräftas i Pehr Adolph Wennboms konkurs 1832, där Mannerhjerta hade ett krav. Namnet skrivs då Ulric Mannerhjerta (SSA Mag. o. RR:s arkiv, Dnr 0097/1832).

2 Mannerhjerta tituleras f.d. kornett i SSA MU, Klara och Kungsholmen (RegMU för Klara övre del) 1821: 477. Så skriver han sig också i sin anmälan till rådhusrätten om det nystartade bolaget med Löwstädt. (SSA Mag. o. RR:s arkiv. A 17: 2 Protokoll angående bolag och firmor, (26/5 1821). Han benämns senare som löjtnant, (exempelvis 1842 i ”Kongl. Theaterns personal, spelåret 1841–1842”, *Theater-almanach för år 1842*, redigerad av [Ulric] M[annerhjert]a. Stockholm 1841, s. 2). Något belägg kan inte ges för om eller när löjtnantsgraden skulle ha förlänats Mannerhjerta. Arkivarie Anna Sveningsson, Krigsarkivet, har vänligen hjälpt till att söka i Arméns Pensionskassas tjänsteförteckningar, Krigsarkivets samling Biografica, samt i Platen, Carl Gustaf von, *Personhistoriska anteckningar om officerare* [Skånska dragonregementet, IV.] 1676–1927.

Riddarhuset använde för Mannerhjerta 1834 i förteckning över medlemmar titeln kornett, (*AB* 31/1 1834, s. 1) men 1844 titeln löjtnant, (*AB* 17/7 1844, s. 3). Vid valet av taxeringsmän för ridderskapet och adeln blev löjtnanten Mannerhjerta vald som suppleant 1843. (*AB* 4/5 1843, s. 2). Enligt Hilleström fick Mannerhjerta avsked från regementet 1800 med löjtnants titel, Hilleström, Gustaf, *Kungl. Musikaliska akademien. Matrikel 1771–1971.* Stockholm 1971, s. 72. (Enligt avisering i press beviljades kornetten Mannerhjerta avsked 13/1 1800, utan att ange något tillägg av löjtnants titel och värdighet. (*Posttidningar* 31/3 1800, s. 2). Mannerhjerta har uppenbarligen själv titulerat sig löjtnant redan tidigt. 1803 tog han in på Källaren Freden i Stockholm under titeln ”Lieutnant Ulric Mannerhjerta från Helsingborg”. *DA* 4/11 1803, s. 1 Ankomne Resande). I Kongl. Maj:ts beslut 1830 ang. Mannerhjertas begäran om avskrivning av lån från Manufakturdiskontfonden tituleras han ”f.d. Lieutnanten”, vilket torde innebära att han faktiskt erhållit löjtnants grad och värdighet. (RA Handels- och Finansexp. Registratur 1830. Jan–juni. Kongl. Maj:ts brev 22/4 1830).

3 SSA ML Klara och Kungsholmen nedre delen 1810: 1084. – Mannerhjerta fanns vid *Södra skånska kavalleriregementet,* Förste majorens skvadron som ”kornett vid vargeringen, på extra stat” fram till 1800, då han fick avsked. (RA, Krigsarkivet, Generalmönsterullor 1797–1800). Regementet bytte 1805 namn till *Skånska karabinjärregementet* och 1822 till *Skånska dragonregementet*. I litteraturen anges ibland regementets senare namn i samband med Mannerhjerta (exempelvis SSA ML 1810 Klara och Kungsholmen nedre delen nr 99) Skånska carbinierregementet; Wiberg I, s. 125 anger Skånska dragonregementet medan Höjer, Johan Leonard, *Musik-Lexikon,* Stockholm 1864, s. 278 skriver det korrekta [Södra] Skånska kavalleriregementet).

han lämnade knappt nio år senare, 10 februari 1800,[1] möjligen med löjtnants titel.[2] Flera noteringar om brunnsvistelser tyder på en traditionell uppväxt.[3] När fadern dog 1798 på häradshövdingebostället i Wälluf utanför Helsingborg, efterlämnade han två söner, assessorn Johan Adolph, 30 år gammal samt 23-årige Ulric.[4] Bouppteckningen visade på ett underskott (99 rd specie) trots ett välutrustat bo. Hälften av skulderna gällde iklädda borgensåtaganden. Inventarielistan utvisar att till häradshövdingebostället hörde jordbruksmark. Modern dog i Helsingborg 1823.[5]

Ulric Mannerhjerta drogs till Stockholm och dess musikliv, vilket han redan som barn fått en liten erfarenhet av.[6]

Vid 28 års ålder, 1 december 1803, ansökte Mannerhjerta hos Hovkanslern om att få inrätta en musikhandel i Stockholm. Efter erhållet tillstånd gick han omgående i kompanjonskap med en redan befintlig handlare, protokollsekreteraren Pär Aron Borg. I januari 1804 öppnades deras gemensamt ägda ”Musikaliska Magasinet”.[7] Mannerhjerta saknade troligen eget större kapital att satsa i det gemensamma bolaget. Vad han kunde erbjuda var sin tid och sin energi.

Borg och Mannerhjertas musikhandel gav ut förteckningar över de musikalier, som salufördes.[8] Till rörelsen fogades ett lånbibliotek, ”Litterära och musikaliska Bibliotheket”, i vilket allmänheten mot avgift varje dag kunde låna musikalier och skönlitterära verk.[9] Lånbibliotek för böcker och tidskrifter hade funnits i Stockholm sedan mitten av 1700-talet. Under 1820-talet fanns ca tio lånbibliotek i Stockholm.[10]

1 Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor.* Stockholm 1925–1936, art.: Mannerhjerta); Dahlgren, F. A., *Förteckning öfver svenska skådespel.* Stockholm 1866, s. 652.
2 Hilleström, Gustaf, *Kungl. Musikaliska akademien. Matrikel 1771–1971.* Stockholm 1971, s. 72.
3 *IT* 8/9 1791, s. 1f. Familjen Mannerhjerta vid Ramlösa brunn.
4 LA Vadstena. E XI BA: 78. Bouppteckningar 66/1799. Bouppteckning efter Esaias Im[manuel] Mannerhierta 18/6 1798. Vid meddelandet av utnämningen till assessor skrivs namnet endast Emanuel Mannerhjerta. (*DA* 20/2 1799, s. 2).
5 *Nytt och Gammalt* 28/3 1798, s. 15: Esajas Emanuel Mannerhjerta död 19/3 1798 i en ålder av 69 år och 8 månader. Änkan dog i Helsingborg 7/11 1823. (*Lunds Weckoblad* 12/11 1823, s. 2).
6 Nils Personne nämner i sin teaterkrönika en page Mannerhjerta, som i april 1783 medverkade i en teaterpjäs uppförd av hovet på Ulriksdal. Enligt registerhänvisningen skall denne page ha varit Ulric Mannerhjerta, då åtta år gammal. Personne, Nils, *Svenska teatern.* III. *Under Karl Johanstiden 1810–1818*. Stockholm 1915, s. 189. – Texten i en affisch finns återgiven i *AB* 18/1 1856, s. 4. Mannerhjerta hade rollen som länsmanshustru. Jfr Rittsel, Pär, [Georg Albert] Müller och Mannerhjerta. *Nordisk fotohistorisk journal* 1978: okt, s. 124).
7 Belägen på Drottninggatan 43, där den fanns ännu 1806, sedan Drottninggatan 7 (Kv. Blåman).
8 *Förteckning öfver Nya Musikalier, som finnas i Musikaliska Magasinet i Stockholm vid Drottninggatan, № 43, hos Borg & Mannerhjerta*. Stockholm, tryckt hos C. F. Marquard, 1806.
– *Förteckning öfver Nya Musikalier, som finnas i Musikaliska Magasinet i Stockholm vid Drottninggatan 43, hos Borg och Mannerhjerta*. Stockholm, tryckt hos Carl Fredrik Marquard, 1806;
– *№ 2. Nya Musikalier, som finnas i Musikaliska Magasinet, № 43 vid Drottninggatan i Stockholm*. Stockholm 1807, tryckt hos Carl Delén, 1807;
– *Förteckning öfver nya inkomna Musikalier, hvilka försäljas i Musikaliska Magazinet vid Drottninggatan, Qvarteret Blåman, Huset № 7. Stockholm,* tryckt hos A. Gadelius, 1815.
9 Lånereglerna återgivna i den tryckta *Anmälan*. Stockholm 1814.
10 Sahlin, Gunnar, 1700-talets lånebibliotek och den litterära publiken. *Bibliotek, tradition och utveckling.* Stockholm 1991, s. 229.

Mannerhjerta sägs ha gjort en utrikes resa o. 1804 för att knyta kontakter med främst tyska förläggare.[1] Troligen är det Mannerhjerta som har författat redogörelsen för Reinhardts stereotyperingsmetod för nottryck, som stod att läsa i *Inrikes Tidningar* i oktober 1804.[2]

Mannerhjerta vill inrätta ett stentryckeri

Möjligen var det för att musikhandelns affärer gick dåligt, som Borg drog sig ur.[3] Mannerhjerta fick istället den unge Gustav Adolf Östergren som medhjälpare och senare som kompanjon i musikhandeln. Samtidigt letade Mannerhjerta efter möjligheter till förbättrad lönsamhet. Han skrev brev till Musikaliska akademien 29 juni 1809 i hopp om att få stöd för ett projekterat stentryckeri.[4] Om Mannerhjerta skulle lyckas få till stånd ett sådant skulle det innebära en inbrytning i det som uppfattades som krigsrådet Olof Åhlströms privilegierade domän. I brevet till Musikaliska akademien kritiserade Mannerhjerta först Åhlströms nottryck. Det var illa tryckt, skrev han. För hög blyhalt i legeringen, tryckt på smutsigt papper med svärta av dålig kvalitet och olja flöt ut på papperet. Efter den salvan beskrev han de nyheter och förbättringar, som åstadkommits på kontinenten inom notframställningen, såsom stereotypering och Breitkopfska notstilar (typtryck).[5] Han fortsatte:

> *Det återstår ännu at omnämna en vigtig uptäckt – den att med stenplåtar trycka Noter. Detta sätt upfanns först af Herrar Gleissner[6] och Senefelder i München, och förbättrades och bragtes till dess nu varande fullkomlighet, sedan desse män år 1800 förenat sig med Herr André i Offenbach.* […]. *Man har i Frankrike infört samma Method under namn af Lithographie, och använder den i England med mycken fördel vid teckningen af Estamper. Proceduren härmed är hufvudsakligen att noterna med fri hand skrifvas och förmedelst etsning och frätning fördjupas i Stenplåtar. Till aftrycket fordras särskilt inrättade prässar. Då genom de vanliga med Valsar man ej kan förekomma Stenplåtarnes krossande jämte andra olägenheter. – Häraf*

1 Wiberg I, s. 127ff. – Någon ansökan om pass åt Mannerhjerta finns inte registrerad år 1804. (SSA Överståthållarens arkiv 1804). I november 1803 finns han antecknad som resande från Helsingborg. Om den resan har förlängts till Tyskland framgår inte. (*DA* 4/11 1803, s. 1).

2 *IT* 31/10 1804, s. 2.

3 Som behållen inkomst (1810) för Musikaliska handeln anger Mannerhjerta: 580 rd 16 sk – uppgifter baserade på år 1809. – SSA ML 1810 Klara och Kungsholmen nedre delen nr 99. – *Stockholms Posttidningar* 23/8 1809, s. 4. [Avisering om att firma Borg & Mannerhjerta är upplöst och fortsattes av Mannerhjerta ensam. Andra gången meddelat]. – *DA* 18/7 1809, s. 4.

4 KB, Stockholm, Handskriftssamlingen, Ödmjukaste Memorial 2/6 1809.

5 1754 hade boktryckaren Johann Gottlob Immanuel Breitkopf i Leipzig färdigt sitt nya system för tryckning av musiknoter med rörliga, gjutna typer, vilka kunde tryckas i vanlig boktryckspress. (Bauer, Konrad F., *Aventur und Kunst.* Frankfurt am Main 1940, s. 232). Vid samma tid lade bröderna Enchedé i Haarlem fram sitt typografiska system för nottryck. (Selmar, Emil, *Typografi for Sættere, Korrektører, Forfattere og Forlæggere.* 2. Udgave. Köpenhamn 1913, s. 407f.).

6 Franz Gleißner spelade i kurfurstliga hovkapellet i München, när han fick kontakt med Alois Senefelder. Tillsammans startade de ett stentryckeri, där de första stentryckta musikalierna trycktes (1796).

inses at Stentrycket bör äga alla Notgraveringens fördelar, och således ej fordra Typographiens och Sterotypiens kostbara Apparater; men det har ej det första Sättets olägenhet, och närmar sig de senare Methoders förmån, med att gifva ganska stora uplagor. Derjemte kunna aftrycken göras med skyndsamhet, och på de Orter der tillgång finnes på ärforderlig Stensort blifva plåtarne mindre dyra än dem af Metall.

Om ännu en fördel behöfver tilläggas kan man anföra, at som dessa Noter i följd af Behandlingssättet fullkomligt likna handskrifter, hafva de också samma frihet som dessa och således ej genom graveringens symetriska likformighet trötta och besvära ögat vid läsningen. […].

Slutligen uttryckte Mannerhjerta en förhoppning om att akademien måtte tillstyrka hans tillämnade ansökan hos Kungl. Maj:t att trots det igång varande Åhlströmska privilegiet få lov att anlägga ett litografiskt nottryckeri. Mannerhjerta visste förstås att Åhlström var medlem av Musikaliska akademien.

Samma dag, som Mannerhjerta skrev brevet till Musikaliska akademien, 29 juni 1809, begärde han tillstånd hos Kungl. Maj:t att få inrätta ett stentryckeri för att trycka musikalier.[1] Svaret skulle emellertid dröja mycket länge. Ärendet behandlades i regeringen 8 januari 1812 och återremitterades till Kommerskollegium. Problemet för regeringen var huruvida man kunde medge inrättandet av ett nottryckeri, när, som man trodde, Olof Åhlström hade ensamrätt att trycka och ge ut musikalier i Sverige. Därefter skulle det dröja ytterligare sex år, till december 1817 innan frågan åter låg på regeringens bord.

Även om ”Denna mellantid af Nio år, hade menligt inverkat på min Merkantila Ställning […]”, så var Mannerhjerta inte sysslolös medan han väntade på svar.[2] 1811 översatte han ett par arbeten vid sidan av arbetet med musikhandeln.[3] Från 16 maj 1814 till 18 oktober 1816, alltså knappt två och ett halft år, drev han tillsammans med Östergren lånbiblioteket Litterära & Musicaliska Bibliotheket på Drottninggatan 7.[4] Härefter drev Mannerhjerta ensam ett musikaliskt lånbibliotek på Stora Nygatan, nära Riddarhustorget (Kv. Blåman).[5]

Det var hela tiden knappt om pengar. Mannerhjerta försökte förstärka kassan genom att saluföra några oljemålningar, som han hoppades att ryska sändebudet Peter van Suchtelen skulle köpa.[6] Vidare sökte Mannerhjerta stöd i Riddarhuset för sin kamp mot

1 *Prospectus.* Stockholm, tryckt hos Carl Deleen, 1818, s. 1.
2 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223. Jan. – mars 1830. Mannerhjertas begäran om efterskänkning av lån.
3 Fayolle, François Joseph Marie, *Om violinens ursprung, jemte biografiska anteckningar öfver Corelli, Tartini, Gaviniés, Pugnani och Viotti. Med porträtter.* Stockholm, 1811. Övers. Av Ulric Mannerhjerta. Med graverade porträtt ”i crayon manér” av Johan Ruckman. Elektroniskt tillgänglig via KB Libris.
4 Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris.* I. Stockholm 1902. s. 373f. Jfr SSA Mag. o. RR:s arkiv 1636–1849. Firmaböcker 1798–1857 D 6: 1, s. 104 [Liggare]. (Litterära och Musicaliska Bibliotheket startades 15/8 1814). – *DA* 26/5 1814; *DA* 21/10 1816, s. 4 resp. 24/10 1816, s. 4. (Mannerhjertas & Östergrens kompanjonskap i lånbiblioteket upplöst).
5 Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris.* I. Stockholm 1902. s. 373f.
6 KB Handskriftssamlingen: KB1/EpG. 19 Mannerhjertas brev till Carl Christoffer Gjörwell d. y. 19/7 1814.

Åhlströms privilegium på nottryck och ivrade där för att ett statligt anslag till stentryckarkonsten måtte inrättas:[1] ”[24 januari 1817]. Angående inskränkning af Exclusiva Privilegier, med Förslag till en sådan inskränkning”, samt ”[24 januari 1817]. Ett Memorial af Herr Mannerhjerta, Ulric Emanuel, angående ökadt anslag för de fria konsterne, samt att deraf en särskild summa må bestämmas för Lithographien eller stentrycket”.

Under denna väntans tid översatte Mannerhjerta ytterligare en bok: en biografi över tonsättaren Joseph Haydns liv, vilken kom ut 1819 med en musikbilaga, tryckt hos Carl Müller.[2]

Mannerhjerta såg sig 1817 nödsakad att lämna musikhandeln. Orsaken ansåg han vara dels ”gällande prohibitiv Författning”, (det Åhlströmska privilegiet), dels de svåra affärsförhållandena för utrikeshandeln under vad som kallats Napoleons kontinentalblockad, dvs. de franska försöken, som började 1807, att hindra andra länder från att handla med England.[3] Mannerhjerta begärde på nytt (1 dec. 1817) tillstånd om att få starta ett litografiskt tryckeri. Till ansökan fogades ett prov på nottryck, utfört av Mannerhjerta själv. Denna gång fick han ett positivt svar; 4 mars 1818 gavs ”Cornetten Mannerhjerta”

BILD 107 Litograferat notblad med underliggande text, tryckt 1819 hos Carl Müller för Imnelius boktryckeri. Müllers firmering i nedre högra hörnet. Notbladet har bifogats Mannerhjertas översättning av Griesingers Haydnbiografi, vars inlaga omfattade 5 ¾ ark.[4]
Universitetsbiblioteket, Lund.
Mått: 19.1 × 24.7 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

1 [Riksdagstryck]. Protokoll hållne [24/1 1817] hos högvördiga prest ståndet vid urtima riksdagen 1817. Stockholm 1817, s. 559f. resp. s. 551.
2 Griesinger, Georg August, *Biografiska Underrättelser om Joseph Haydn*. Stockholm 1819.
3 [Mannerhjertas Lithografiska Tryckeri (I)], *Prospectus*. Stockholm 1818, s. 1.
4 LUB Avdelningen för vardagstryck. Trycklista. *Förteckning på de böcker och skrifter, hvilka blifvit tryckta i Johan Imnelii Boktryckeri från och med den 1:sta November till och med den 31:sta December 1818*. Stockholm 1819.

kungligt tillstånd ”att här i Stockholm få anlägga et [!] Not-tryckeri.” Det var samma dag som Åhlströms privilegium förklarades vara begränsat till graverade noter. Kungl. Maj:ts beslut om inskränkningen kungjordes i *Inrikes Tidningar* 8 maj 1818.[1]

Mannerhjerta var våren 1818 uppenbart inte beredd på ett jakande besked just då. Han hade inte de medel som krävdes för att starta stentryckeriet eftersom hans ekonomi vid denna tid var i uselt skick. Mannerhjerta hade, skriver han i sin ansökan, drabbats av flera förluster p.g.a. det internationella konfliktläget med avstängda kommunikationer och beslagtagen last 1810. Vännen Borg hade 1817 löst ut honom från Gäldstugan efter fyra månader genom att betala en revers på ett betydande belopp, 1 000 rd.[2] Även om Mannerhjerta fått vänta länge på tillstånd att inrätta ett stentryckeri, så dröjde det innan ett sådant kunde vara på plats, helt enkelt i brist på startkapital.

I september 1818 sonderade Mannerhjerta terrängen efter musikälskare, som kunde tänkas vilja teckna andelar i en musikhandel förenad med ett litografiskt tryckeri. Andelarna angavs till vardera tio riksdaler mot en årlig ränta om sex procent eller rabatterat pris om 25 procent vid köp av musikalier. Vid inlösen erbjöds andelsägarna motköp i musikalier till kraftig rabatt, 33½ procent nedsatt pris. Intressenter söktes genom en tryckt subskriptionslista. Trots de förmånliga erbjudandena blev resultatet ringa. Mannerhjertas försök till finansiering via andelar är det enda kända exemplet i stentryckets tidiga svenska historia på penninganskaffning via andelar. Efter det misslyckandet återstod endast för Mannerhjerta att söka ett statligt förlagslån från Manufakturdiskontfonden.[3]

Totalkostnaden beräknades till 2 000 rd. Statsrådsberedningen yttrade sig över Mannerhjertas ansökan i remissvar till Kongl. Maj:t 25 januari 1819.[4] Beredningen fann den nyligen till riket införda tekniken med stentryck förtjäna stöd, i synnerhet som kostnaderna för musiktryckning skulle minska och stentrycket var till nytta även i andra hänseenden. Beredningen ansåg vidare att Mannerhjerta, såsom den förste som velat utnyttja tekniken i riket, hade giltiga skäl för sin ansökan om stöd. Manufakturdiskontfonden hade dock begränsat utrymme för nya lån. Beredningen föreslog ett räntefritt lån till Mannerhjerta mot säkerhet om 1 000 rd. Mannerhjerta skulle inom ett år styrka att stentryckeriet kommit igång. I annat fall skulle hela summan omgående betalas tillbaka. Kungl. Maj:t beslöt enligt förslag.

1819 var således Mannerhjertas långa väntan över. Han hade beviljats ett flerårigt räntefritt etableringslån för att anlägga ett litet litografiskt accidenstryckeri för tryck-

1 *IT* 8/5 1818, s. 3.
2 Wiberg I, s. 147.
3 [Mannerhjertas Lithografiska Tryckeri], *Prospectus*. Stockholm 1818. – Tillståndsbeslut i Kongl. Maj:ts resolution 4/3 1818. RA Handels- och Finansexp. Registratur, 1818, s. 411–413.
4 RA Registratur. Statsrådsberedningen 25/1 1819 till Kongl. Maj:t. Vol. 34. 1819–1820. (Mannerhjertas ansökan 1/12 1818 om statslån om 2 000 rd för inrättande av nottryckeri. Ansökan bifogad, jämte prov på stentryck, utfört januari 1819. – Stentrycket finns inte bevarat i akten).

ning av noter i förening med musikaliehandeln.[1] Pengarna lyftes 31 mars 1819. Något krav på säkerhet ställdes aldrig.

När ”den första avbetalningen förfallit, sökte Lieutnant Mannerhjerta ytterligare Tio års anstånd, räknadt ifrån lyftningen af summan” [1819].[2] Kungl. Maj:t biföll begäran om anstånd med betalningen på villkor att han ställde borgen eller säkerhet för lånets betalande. Statskontoret var den myndighet som skulle handlägga säkerställandet. Första avbetalningen (200 rd – en femtedel av lånet) skulle vara gjord före 1826 års slut, sedan lika mycket varje årsslut tills full betalning skett.

Eftersom Mannerhjerta inte kunde prestera borgen eller säkerhet och inte heller betala vid 1826 års slut den första uppskjutna kontingenten, så beslöt Statskontoret 7 mars 1827 att begära handräckning hos Riksmarskalken för utmätning i lön för förfallna två femteddelar av det räntefria lånet. Mannerhjertas lön vid ”Kongl. Spektaklerne” (Kungl. Teatern/Operan) var då 400 rd. Riksmarskalken avvisade kravet med hänvisning till att sådan inte kunde ske i löner som härrörde ur kungens kassa. Statskontoret hade därmed prövat alla möjligheter till införsel av lånet och föreslog istället Kungl. Maj:t att avskriva lånet. Mannerhjerta hade efter det att lånet lyfts 1819 företett bevis hos Statskontoret att det litografiska tryckeriet var i verksamhet. Stentrycken därifrån hade varit till allmänt begagnande och Mannerhjerta hade själv inte fått någon ekonomisk fördel av verksamheten. Istället borde lånet ”betraktas som ett understöd egentligen för befordrandet af [den] allmänna kännedom Lithografiska tryckeri methoden och dess begagnande.”

Kungl. Maj:t biföll Statskontorets förslag och avskrev lånet 22 april 1830.[3]

Fehr & Müllers stentryckeri hade hunnit verka i staden ca ett års tid, när Mannerhjerta fick beviljat sitt lån. Lokal hade Mannerhjerta hyrt omgående, redan innan finansieringen var klar. I ML 1820 anges att Mannerhjerta hade ett litografiskt tryckeri under anläggning, men att det ännu ej kommit i verksamhet. Mantalsuppgiften lämnades in i slutet 1819. Mannerhjertas stentryckeri (I) hade således inte startat med reguljär verksamhet i november/december 1819. Han hade, senast under år 1819, anställt en ritare, Carl Eric Björkman, ”som fabriksgesäll”, dvs. ansvarig i stentryckeriet.[4] Enstaka, enklare

1 RA Handels- och Finansexp. Registratur, juli – dec. 1825, s. 1028–1031, 7/12 1825. (Mannerhjertas begäran om anstånd med återbetalning av lån). Det beviljade lånet skulle återbetalas med en femtedel årligen fr.o.m. 1825.

2 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol 204, okt. – dec. 1825, s. 1028–1031, 7/12 1825. Mannerhjertas begäran om anstånd med återbetalning av lån.

3 RA Handels- och Finansexp. Registratur 1830, jan. – juni, s. 547. (Kongl. Maj:ts brev 22/4 1830). Resolution att bevilja avskrivning av Mannerhjertas lån från Manufakturdiskontfonden. Protokoll i ärendet: RA Handels- och Finansexp.:s arkiv. 1830 års statsrådsprotokoll. April – juni. (Protokoll 7/4 1830 p. 13).

4 På Mannerhjertas adress 1820, Kv. Näckström 6 vid Kungsträdgården (nu: Arsenalsgatan 8) bodde även hans medhjälpare, Carl Eric Björkman, f. 20/4 1792. (SSA KTL 1820. SE/SSA/0031/06/G1 AA/208 (1820), fs. 98. Mannerhjertas hushåll förestods av skeppstimmermansänkan Magdelena Winstedt. (RA/SVAR HL Jakob, Kv. Norrström, SE/SSA/0008/AI a/44 (1824), s. 46, fs. 55). I hushållet även fostersonen Victor Emanuel (f. 1812). – 1834 uppges dragonänkan Maria Helena Ringström, som städerska. (SSA Jakob MU 1835: 12). 1844 hette städerskan Fredrica Salholm. Hon hade en dotter boende hos sig. (SSA MU Jakob 1845: 6).

tryck har emellertid utförts redan under uppbyggnadsåret.[1] Musikaliska stentryckeriets aviseringar om tryck våren och sommaren 1818, avser tryck som utförts på Mannerhjertas förlag, men till en början blivit tryckta hos Fehr & Müller.[2]

Som villkor för det beviljade statslånet var stipulerat, att Mannerhjerta inom ett år skulle förete ett intyg om att stentryckeriet hade kommit igång. Innan stentryckeriet kunde starta, skulle emellertid: ”Tryckprässar […] efter ritning construeras, märgel-Schiffer hämtas från en aflägsen del af Tyskland, Calligrafer och Tryckare inöfvas”.[3]

Av senare upprättade inventarieförteckningar framgår, att Mannerhjerta anskaffat en stentryckspress, samt ett mindre antal tryckstenar. Ytterligare stenar hade beställts, men kommit fram trasiga först efter två år. Så har exempelvis porträttet av Karl Johan, som tillskrivits Per Krafft d. y., tryckts från en skadad sten. Det avslöjar spår efter stenen på planschen i Kungliga biblioteket. Det avslagna hörnet på stenen har t.o.m. styrt motivets placering.

Vid en bedömning, snarare än en noggrann beräkning, av den totala investeringskostnaden för att upprätta ett stentryckeri kunde Mannerhjerta bygga sina kunskaper både på den tidigare kontakten med André och på kontakt med de nyligen till Stockholm ankomna stentryckarna Fehr och Müller.

Den stentryckspress, som skulle byggas var en stjärnpress. Mannerhjerta kan ha fått ritning på pressen under sin tyska resa 1803/1804, men han har säkerligen också ha sett den press som Fehr & Müller använde. Pressen kunde maximalt trycka 100–120 ark/timma,[4] vilket var ungefär lika mycket som stångpressen kunde (1 200 avtryck/dag).[5]

Mannerhjerta intygar att verksamheten kommit igång

Våren 1820, närmare bestämt 4 april 1820, kunde Mannerhjerta uppfylla Statskontorets villkor om att lämna vitsord att verksamheten hade startat. Baronen Fredrik Boye, kammarjunkaren Pehr Benjamin Sandels[6] och boktryckaren Johan Imnelius, intygade

1 Exempelvis planschen till förut omtalade *Salt i surt öga*, våren 1819, eller planschen till Hooks ”Utsigt af Longwood på St. Helena”, tryckt senast augusti 1819.

2 *SDA* ⅝ 1818, Bihang (Kronprins Oscars ”Deux Marches […]”); resp. *SDA* ⅝ 1818 [s. 3], (Folk-Sång med text av sysslomannen vid Vadstena hospital Henrik Adolf Kullberg, tonsatt av De Puy – Carl Johan vår kung). Jfr *IT* 10/7 1818, s. 6, resp. *IT* 28/7 1818, s. 5: Från Musicaliska Stentryckeriet har utkommit och säljes hos Östergren wid Stora Nygatan: Folksång. Orden af H. A. Kullberg. Musiken af Du Puy. 12 sk B:co. ”Musikaliska stentryckeriet” är här identiskt med Fehr & Müllers stentryckeri.

3 RA Statskontoret till Kongl. Maj: 1825. Vol. okt. – dec. (Mannerhjertas begäran om uppskov med avbetalning av statslånet). – Den ”märgel-skiffer från en avlägsen del av Tyskland”, som Mannerhjerta behövde anskaffa var litografisk trycksten från Solnhofen.

4 Twyman, Michael, *Printing 1770–1970*. London 1970, s. 57.

5 Keyser, Marja, De stangenpers. [Om stångpressen]. *De Boekenwereld* 15/1998–1999, s. 34.

6 Kammarherre Pehr Benjamin Sandels tillhörde de tidigt intresserade av stentryckarkonsten. Han tecknade och litograferade omslag och planscher till *Scener ur Fält-lifvet efter* [Horace och Carle] *Vernet*, [Nicolas Toussaint] *Charlet m.fl. lithographierade.* Stockholm, 1831[– 1834], tryckta hos Gjöthström & Magnusson. (*AB* 15/9 1832, s. 4).

BILD 108 Osignerat, vältecknat, stentryckt porträtt av Karl Johan.[1] Jungmarker har attribuerat teckningen till professorn vid Konstakademin Pehr Krafft d.y. och bedömer den vara tryckt på Mannerhjertas stentryckeri (I) o. 1820. Eftersom det till detta tryck har använts en av stenbitarna från Solnhofen, som kom fram trasiga, är det sannolikt att trycket är gjort senare än 1820, snarare 1822 i Mannerhjertas återuppsatta stentryckeri (II). Stenen har t.o.m. bestämt motivets utformning i det att bicornen följer stenkanten när den avslagna kanten sneddar av den rektangulära formen. Spår i papperet avslöjar stenens form, spår som inte syns på den här återgivna bilden.
Kungliga biblioteket, Stockholm. HKB 352 Sv. P. C XIV J 298.
Arkmått: 26.1 × 20.9 cm. Den använda stenens mått: 19 × 15 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

1 Porträttet återgivet hos Höjer, Torvald T:son, *Carl XIV Johan*. III. *Konungatiden*. Stockholm 1960, pl. vid s. 240.

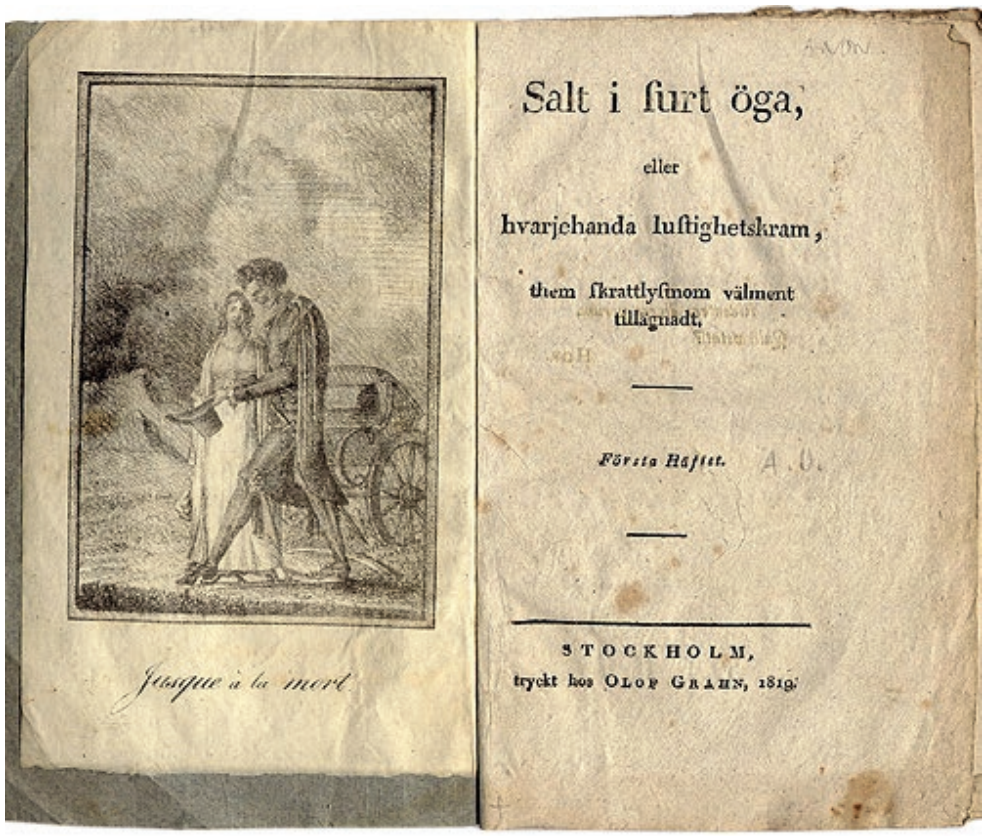

BILD 109 *Salt i surt öga eller hvarjehanda lustighetskram, them skrattlystnom välment tillägnadt* med bilden ”Jusque à la mort” [Intill döden], tryckt i Stockholm våren 1819. Detta är en av de första kända, stentryckta karikatyrerna i Sverige. Endast detta första häfte av *Salt i surt öga* kom ut. Blyertsanteckningen A. U. [Allt som utkom] på mitten av titelbladet har en antikvariatsbokhandlare lagt till. Bilden kan vara utförd på Fehr & Müllers stentryckeri. Trycket aviserades i *StockholmsPosten* 15 april 1819, en knapp vecka innan firma Fehr & Müller upphörde (21 april 1819). Men det kan också vara Carl Löwstädt som gjort ett litografiskt försök.
Privat ägo.
Bildramens mått: 10 × 6.8 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

samfällt att stentryckeriet var igång.[1] Att det inte kommit igång förrän en bit in på året 1820 styrks av Boye i första numret av Boyes Magasin 1820: ”Den täflan emellan flera lithographiska Pressar inom Stockholm, som billigt bort förmodas redan vid Andra Årgångens början, har hitintills icke ägt rum […]”.[2]

Inte mycket är känt om de tryck, som utfördes hos Mannerhjerta under hans första tid som stentryckeriägare. Imnelius boktryckeri beställde en plansch ”Utsigt af Longwood

1 RA Statskontorets ingående diarium ¼ 1820 nr 957: ”Lieutnan:t Mannerhjerta öfverlemnar åtskilliga Handlingar till bestyrkande deraf, att det af honom inrättade Stentryckeriet kommit i verksamhet.” Jfr RA Statskontoret till Kongl. Maj: 26/10 1825. – Dessa handlingar har Ambrosiani inte känt till, när han antog att det dröjde till 1822, innan fler stentryckerier efter Fehr & Müller kom igång. (Ambrosiani, Sune, Översikt […]. Stockholm 1923, s. 22).
2 Boyes Magasin 3(1820): 1, s. 1.

på St. Helena" avsedd för en från engelskan översatt reseberättelse från Napoleons S:t Helena av introduktören av "silvergaffeln" i engelsk litteratur, Theodore Hook.[1] Texten är hämtad från *Das Tübinger Morgenblatt*.[2] Planschen firmerades med en förkortning av Mannerhjertas namn: "Lith. af Manrhta".[3]

Mannerhjerta beställde hos Imnelius tryckning av inlagan till en samling översatta berättelser, ämnade för en kvinnlig läsekrets, *Förgät mig ej. Toilette-lecture 1820*. Till samlingens 174 sidor i sedesformat (16 sidor/ark) fogades fyra litograferade planscher.

Jungmarker hänför ett fint litograferat porträtt av Karl Johan till samma hand som utfört stentrycket av "Gustav Ericsson Wasa", nämligen konstprofessorn Pehr Krafft d.y. Vasaporträttet har firmeringen "Mannerhjerta impr[imerie] Lith[ographique]" och har påförts anteckningen "I Stentryck af Profess[or] Kraft" av senare hand. Jungmarker publicerar vidare en litografi av signaturen "S", också den från Mannerhjertas stentryckeri.[4]

I november 1820 hade Mannerhjerta fått ihop en skuld till Imnelius. I februari månad året därpå skriver Mannerhjerta ut en revers till honom, vilken senare presenterades i rätten i samband med Imnelius konkurs, ansökt 27 augusti 1821. Till domstolen inger Mannerhjerta i mars 1822 en beskrivning över de invecklade affärerna med Imnelius och begär kvittning. Av beskrivningen framgår att Imnelius hade dels tryckt arbeten översatta av Mannerhjerta (Griesingers biografi över Joseph Haydn och en kort biografi över Kotzebue, båda tryckta 1819), dels mottagit en lång rad bidrag till *Nya Extra Posten,* för vilken Imnelius var redaktör. Imnelius hade också köpt ett parti papper av Mannerhjerta för sammanlagt 102 rd.[5] Papperet hade Mannerhjerta i sin tur köpt hos diversehandeln (kryddhandelsbolaget) Carger & Co i Stockholm. Kvittningskraven befanns obestyrkta och avvisades.

1 Hook anses ha gett upphov till den populära litteraturgenren "Silvergaffel-genren" ("Silver-fork"), så benämnd efter sin strävan att skildra överklasslivet inifrån för dem som stod utanför.

2 *Allmänna Journalen* (nr 155), 9/7 1819, s. 3.

3 [Hook, Theodore Edward, *En resande engelsmans anteckningar under dess vistande på ön St. Helena de sista månaderna af året 1818, innehållande åtskilliga underrättelser om Bonapartes lefnads- och behandlingssätt på denna ö, med en gravyr föreställande nya Longwood.* Öfversättn. ifrån fransyskan. Stockholm 1820. Fransk titel: *Carnet d'un voyageur, ou recueil de notes curieuses sur la vie, les occupations, les habitudes de Buonaparte à Longwood*. Paris 1819. – Engelska orig:s titel: *Facts illustrative of the treatment of Napoleon Bonaparte at Sainte-Helena* […]. W. Stockdale 1819.

4 Jungmarker, Gunnar, Mannerhjerta och litografikonsten i Sverige. *Om litografi. En festskrift. Julius Olséns litografiska anstalt 1918–1958*. Stockholm 1958, s. 26ff. – Sign. "S" torde avse Pehr Benjamin Sandels.

5 Två böcker Imperial papper, ca 50 ark. Ett ris (500 ark) stort velinpapper, två ris (1 000 ark) av vardera fint holländskt skrivpapper och Bikupan skrivpapper. Fyra ris (2 000 ark) ordinärt skrivpapper. Imperialpapperet lämnade Imnelius åter, varför ersättningen för papperet (9 rd rgs) hade avräknats. Övriga papper totalt ca 4 500 ark.

BILD 110 Löwstädts porträtt i handkolorerad litografi. (Detalj av bild 112).

Mannerhjerta såg pengarna från Manufakturdiskontfonden smälta ihop: han hade

> *med bekymmer sett berörde fond medtagas, innan han fömådde bringa den Lithographiska inrättningen i ett skick att han deraf kunde hafva någon inkomst, att då införandet af nya methoder i Teknologiskt hänseende ehuru enkla, sedan de blifvit beprövade, oftast äro till sin början åtföljde af största svårigheter och då den enda väg härtill, som för Sökanden [Mannerhjerta] sig visat varit, att genom ihärdiga försök och egen handläggning vid denna tryckningskonsts olika methoder leda sig till skicklighet deruti, blef hans förvärfvade practiska kännedom mera dyrköpt, än deras som beträdt samma väg, sedan methoden blifvit allmännare känd* […].

Det hade med tiden också blivit enklare att anskaffa såväl materiel (”rudimaterier”) som kunnigt folk för handläggningen vid arbetet, än när han startade.[1]

Utom svårigheterna som nybörjare i stentryckandets konst och problemen med de trasiga stenarna från Solnhofen, anförde Mannerhjerta som en väsentlig orsak till att verksamheten varit olönsam, bristande orderingång; ”behofvet af ett större förlag, utom hvilket en inrättning af denna natur sällan till någon winst kan bedrifvas.”[2]

Mannerhjertas finansiella ställning var sådan att stentryckeriet behövde stärkas med externa krafter.

1 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 204, okt. – dec. 1825. Mannerhjertas begäran om anstånd med betalning av förlagslån.
2 Ibid.

Löwstädts planerade stentryckeri 1821

Dec. 1820–mars 1821

Snickarmästare Dumrath presenterade i samband med 1822 års konkurs i domstolen en räkning utställd på Carl Löwstädt för en stångpress. Räkningen var daterad 18 januari 1821. Eftersom pressen levererats i januari 1821, måste den ha beställts senast sex veckor dessförinnan. Det visar att Löwstädt senast hösten 1820 hyste planer på att starta ett stentryckeri. Om ett sådant stentryckeri alls hann starta sin verksamhet innan Löwstädt och Mannerhjerta gick samman i kompanjonskap om ett, tiger källorna om. Löwstädt måste ha inspirerats av när han sett hur stenar trycktes antingen hos Carl Müller och/eller hos Mannerhjerta.

Lithografiska tryckeriet i Stockholm (II)

Mannerhjertas och Löwstädts stentryckeri

26/3 1821–26/5 1821

Det lilla stenförråd med vilket Mannerhjerta startat stentryckeriverksamheten räckte inte till. Han hade fått vänta länge på de stenar han beställt från Solnhofen. Efter två års väntan kom stenarna fram trasiga och var i stort sett obrukbara.[1] Det största problemet för alla litografer före o. 1825, vilka inte verkade i omedelbar närhet till stenbrottet i Solnhofen eller transportleden Donau, var just transporten av stenarna. Att anlägga ett stentryckeri var, även utan dessa problem, ett ekonomiskt vågspel. Det normala i Europa var att stentryckeriägaren själv reste ner till stenbrottet och tog stenarna med sig hem. Då kunde han lättare övervaka dem under transporten.[2] Till ett land som Sverige, i Europas periferi, var den långväga transporten av stenarna en synnerligen kostsam affär.

Det sägs ingenstans i källorna när Mannerhjerta beställde stenarna från Solnhofen eller när de kom fram. Wiberg antager obestyrkt att de kommit fram efter det att Mannerhjerta & Löwstädts kompanjonskap upphört.[3] Det förefaller vara ett rimligt antagande, eftersom Mannerhjerta sannolikt beställde stenarna så snart han fått klartecken om det statliga investeringslånet om 1 000 rd, dvs. omedelbart efter den 3 mars 1819. Om han fått vänta två år på stenarna bör de ha kommit fram våren 1821.

De trasiga litografstenarna var en svår motgång för Mannerhjerta och den syntes förmodligen också i räkenskaperna. Imnelius konkurs, begärd i augusti 1821, var en annan motgång.

När verksamheten i det stentryckeri, som Mannerhjerta startat, inte bar sig, hade dekorationsmålaren Carl Löwstädt trätt till i slutet av mars 1821. Till rådhusrätten lämnade han och Löwstädt in en gemensam anmälan om det nystartade bolaget:

Undertecknade hafva äran anmäla att wi ingått Bolag om bedrifvande af ett Stentryckeri under Firma af Lithografiska Tryckeriet, hvarpå vi ämna verkställa tryckning af Ritningar, Chartor, Musikalier, adresskort och smärre Skrifter med hvad mera som med denna trycknings Method kan utföras.

Nämnde tryckeri är inrättat i Huset No 7 Qvarteret Höga Stigen större och Urvädersgränd på Söder Malm.

Stockholm den 26 Mars 1821

U. Em. Mannerhjerta
f.d. Cornett

Carl Theodor Löwstädt
Hof Decorations Målare[4]

1 RA Skrivelser till Kongl. Maj:t 12/10 1829. Statskontoret till Kongl. Maj: 1830. Bilaga.
2 Twyman, Michael, Lithographic Stone. *Journal of the Printing Historical Society* 1972: 8, s. 9.
3 Wiberg II, opaginerad.
4 SSA Mag. o RR:s arkiv. A 17: 2. Protokoll ang. bolag och firmor 1821. Mannerhjertas och Löwstädts anmälan.

Kompanjonskapet varade emellertid inte länge. I magistratens protokoll infördes redan 26 maj 1821: ”Uti nästl. Gårdag ingifven skrift, som uplästes anmälte f.d. Cornetten Herr Ulric Emanuel Mannerhjerta och HofDecorationsMålaren Carl Theodor Löwstädt, at de den 16 denne månad uphört at gemensamt fortsätta och drifva det anmälte Stentryckeriet under firma Lithografiska Tryckeriet, och at det hädanefter af Löwstädt ensamt och för egen räkning fortsättes och drifves”.[1]

Lithografiska Tryckeriet i Stockholm (II) hade drivits av Mannerhjerta och Löwstädt gemensamt i mindre än två månader, tiden 26 mars 1821 – 16 maj 1821.[2] Därefter fortsatte Löwstädt verksamheten ”för egen räkning”.[3] Lokal för stentryckeriet har varit i Löwstädts fastighet på Urvädersgränd 7 på Söder. Mannerhjerta hyrde bostad i samma hus enligt kontrakt 8 januari 1821.

Stentryckeriets inventarier

När Mannerhjerta och Löwstädt i maj 1821 upplöste kompanjonskapet i Lithografiska Tryckeriet övertog Mannerhjerta en del notpapper. I kontraktet som upprättades dem emellan nämns borgensåtaganden, som Mannerhjerta iklätt sig, om sammanlagt 250 rd och som vid bolagets upplösning övergick till Löwstädt, mot att Mannerhjerta återfick en honom tillhörig press, samt diverse ”Effecter”, som kvarlämnats som säkerhet. Dessa föremål är specificerade av Löwstädt enligt följande: [4]

Förteckning på de Effecter som tillhöra Herr Lieutnant Mannerhjerta och hos mig finnas i förvar. 16 maj 1821.

En Stiern Press med tillhörande Jernnycklar,
6 st större och mindre Rifvare,
Diverse Träkilar, småbräden och klossar
1 stort färgbord, med 2ne stenar i trälådor med dertill hörande låck,
1 mindre Bord med 2ne Färgstenar
1 Löpare och Diverse små Burkar af Sten och en af Beck 2,
1 liten Vals med öfverdrag, 2ne större D:o, En D:o af Träd
1 mindre Bord med 2ne skifvor
1 Större Bord med Klaff, perlfärgadt

1 SSA Mag. o. RR:s arkiv. D 6: 1 Firmaböcker. Handlingar hörande til BolagsProtokollet för år 1821. (26/5 1821).
2 Magistratens protokoll anger att Löwstädt ensam tog över ”Lithografiska tryckeriet” 26/5 1821. – SSA Mag. o. RR:s arkiv. A 17: 2. Protokoll angående bolag och firmor. – Anmälan till Hovkanslern gjordes 28/3 1821: ”Löjtnant U. E. Mannerhjertas och HofDecorations Målaren Carl Löwstädt anlägga Stentryckeri i Stockholm” – RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning. Jfr SSA Mag. o. RR:s arkiv 1636–1849. Firmaböcker 1798–1857 D 6: 1, s. 89 och 105. [Liggare].
3 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 3/6 1821: ”Mannerhjertas och Löwstädts Stentryckeri i Stockholm fortsättes af den sednare ensam”
4 SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10. [Löwstädts konkurs 1822]. Ansökan inlämnad 16/7 1821. Konkurs 88/1822, fol. 109f.

1 liten hylla
1 Pilaster
2ne små Octav Stenar af de Utländske,
4 mindre Stenar till Address kort D:o
6 st Gottlands Stenar
1 Liten Wattentunna med Kran och Balja
1 stort Slipbord
1 Skrifbord med en Låda
12 st Papp af diverse Storlek
1 st fin Sax, 1 hammare, 1 cirkel, 2ne Raderknifvar,
2ne Burin Nålar, 2ne Etsnålar, 2ne Dragstifter,
1 Crayonhållare, 6 st pennskaft, 2ne Linealer och
2ne Koppar Dosor.

Enligt justitierådet Christian Naumann klagades det i riksdagen på 1820-talet på att en allmän praxis utbildats att upprätta skriftliga handlingar om pantsättningar, köp, förhyrt eller anförtrott gods med enda syfte att undandraga godset från utmätning.[1] I vad mån Löwstädts/Mannerhjertas förteckning är en sådan fiktiv pantsättning undandrager sig sentida bedömande. För eftervärlden ger emellertid inventarieförteckningen värdefull information. Där listas vad som nödtorftigt har behövts i stentryckeriet. Först och främst stjärnpressen, som Mannerhjerta låtit tillverka i Sverige efter ritning. Om tryckeriet har haft mer än en tryckpress och fler än de två stenar, vilka Mannerhjerta tog hand om, går inte att utläsa ur inventarielistan. Uppräkningen berättar bara vad uppgörelsen mellan Löwstädt och Mannerhjerta handlade om. Av listan att döma är det Mannerhjerta som bidragit med största delen av tryckeriets inventarier.

Till stjärnpressen hade använts gotländska stenar. Att inhemsk sten använts förklarar det ibland mycket dåliga tryckresultatet.

Det var inte ovanligt att stentryckeriägare i hela världen sökte efter lokala stenfyndigheter. Priset på Solnhofenstenen, tillsammans med transportkostnaderna drev på en sådan efterfrågan.[2] År 1826 görs i Sverige en efterlysning efter lokala fyndorter i slutet av en lång artikel i *Journal för Handel, Slöjd och Konst*. Efterlysningen sker i anslutning till en översättning av artikeln *Chemisk öfwersigt af Lithographien* ”av Houzeau”, vilken ingående beskriver tillvägagångssättet vid litografering.[3] Artikeln avslutas med den svenske redaktörens fromma förhoppning att: ”Sådane kalkstens-arter kunde upptäckas, som gjorde utöfningen af denna konst oberoende af utländske materialier”.[4]

1 Naumann, Christian (red. och utg.), *Tidskrift för lagstiftning, lagskipning och förvaltning*. 1(1864), 1 Afd., s. 40f.
2 Twyman, Michael, Lithographic Stone. *Journal of the Printing Historical Society* 1972: 8, s. 10ff.
3 Houzeau, [M., apotekare vid ett privatsjukhus i Paris], Aperçu chimique sur la Lithographie. *Journal de Pharmacie* XII, 1826, s. 173–182. Art. i *Polytechniches Journal* 20(1826): 135, s. 542–550: Chemische Uebersicht über die Lithographie. [Översikt över stentryckets kemi].
4 *Journal för Handel, Slöjd och Konst* 1826 (nr 87/88), 31/10 och 7/11 1826.

Till fördyringen av importerad sten bidrog den tull, som måste erläggas. Erlagda tullavgifter var ett betydelsefullt inkomstslag för staten. Myndigheterna var därför inte sena med att anpassa lagstiftningen. Litografsten finns redan på 1820-talet intaget i tulltaxorna: ”Mergel-skiffer tjenlig til Lithografiska Stenar – 10 Skilling Bco”, (1824)[1] eller ”Mergel och Skiffer till Stentryck – 10 Rd Bco” per 100 riksdalers värde. (1826)[2] Det var Stadens Taxeringskommitté som utsåg värderingsmän. Så utsågs Schéele och Walter att bestämma tulltariffer för 1826 av varor som rörde stentryck.[3] Tullen på tryckstenar, ”mergel till Stentryck”, gjordes dock tullfri på 1830-talet, antagligen för att totalintäkten av litografisk sten var obetydlig.[4]

De större bitarna av de trasiga stenarna från Solnhofen har använts för att trycka adresskort och liknande. Det var ett vanligt förfarande, att mindre bitar, som fortfarande gick att trycka ifrån, togs tillvara. I vilken omfattning vardagstryck som adresskort och liknande har framställts redan i de första stentryckerierna, är nu omöjligt att utröna. Detta omnämnande av stenarna till adresskort i Mannerhjertas inventarium ger en antydan om att tryckning av sådana förekommit redan från början. Både Ludwig Fehr (i Norge) och Mannerhjerta annonserade att de utförde bl.a. visitkort. Redan på 1830-talet skulle stentryckerier etableras, vilka i huvudsak var inriktade på merkantilt tryck.[5] Från Salmson & Ströms stentryckeri finns bevarat en beställningsjournal från åren 1846–1852, vilken möjligen är den äldsta bevarade orderboken från ett litografiskt företag i Sverige.[6] Journalen ger en entydig bild av att visitkort, adresskort, polletter, etiketter och liknande är tryckeriets vanligaste produkter. Visitkorten beställdes oftast i poster om 100 st. till en kostnad av c:a en riksdaler banko, beroende på papperskvaliteten. Ofta förmedlades beställningarna av bokhandeln.

1 [Årstrycket]. Tulltariffernas utgörande på inkommande och utgående Waror, […], ifrån 1/1 1825. Stockholm 1824.
2 SFS 1826, s. 511. (Tulltaxa).
3 *Stockholms Dagblad* 31/12 1825, s. 1.
4 *Sveriges Stats-Tidning eller PoIT* 8/9 1835, s. 3.
5 Se annons *AB* 21/4 resp. 24/4 1837 för J. M. Schéeles stentryckeri, Regeringsgatan 28. Runboms resp. Schulténs stentryckerier torde vara andra exempel på detta.
6 Centrum för näringslivshistoria, Stockholm. Esseltes arkiv. Emottagna beställningar å Salmson & Ströms Stentryckeri 1846.

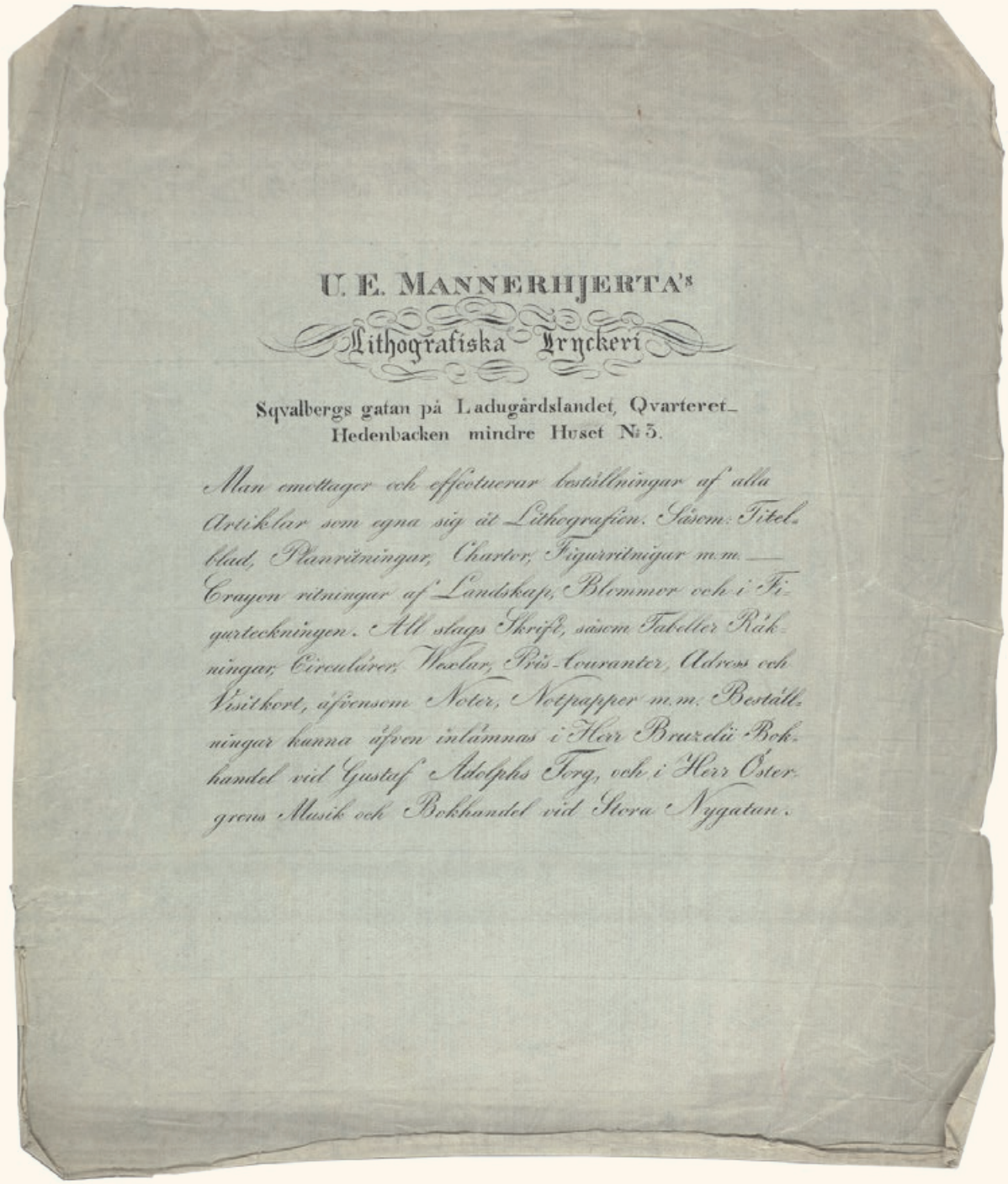

U. E. MANNERHJERTA'S
Lithografiska Tryckeri
Sqvalbergs gatan på Ladugårdslandet, Qvarteret
Hedenbacken mindre Huset N:o 5.
Man emottager och effectuerar beställningar af alla
Artiklar som egna sig åt Lithografien. Såsom: Titel-
blad, Planritningar, Charter, Figurritningar m.m. —
Crayon ritningar af Landskaper, Blommor och i Fi-
gurteckningen. Allt slags Skrift, såsom Tabeller Räk-
ningar, Circulärer, Vaxlar, Pris-Courranter, Adress och
Visitkort, äfvensom Noter, Notpapper m.m. Beställ-
ningar kunna äfven inlämnas i Herr Bruzelii Bok-
handel vid Gustaf Adolphs Torg, och i Herr Öster-
grens Musik och Bokhandel vid Stora Nygatan.

BILD 111 Reklamblad, (prospekt), troligen från 1821/1822, från *Mannerhjertas Lithografiska Tryckeri* (II), beläget på Sqvalbergsgatan 3, Stockholm, numera branta delen av Grev Turegatan. Kungliga biblioteket, Stockholm. Avdelningen för vardagstryck.[1]
Mått: 26 × 22 cm.
Foto: Jens Östman, Kungliga biblioteket.

1 Kungliga biblioteket i Stockholm finns två exemplar av reklambladet från Mannerhjertas Lithografiska Tryckeri. Det andra exemplaret är något beskuret.

U. E. Mannerhjertas lithografiska tryckeri (II)

1822–1823

Det gemensamma bolaget Mannerhjerta och Löwstädt upphörde 16 maj 1822. Två månader senare begärde sig Löwstädt i konkurs.[1] Troligen har Mannerhjerta omgående sett de ekonomiska svårigheterna i det gemensamma bolaget och därför dragit sig ur, trots att endast två månader förflutit sedan starten.[2] En del av tryckutrustningen ägde Mannerhjerta; Löwstädt skulle fortsatt få utnyttja den, men måste anmäla pantsättningen hos domstol.[3] Utrustningen värderades till drygt 317 rd. Till stjärnpressen hörde två litografiska tryckstenar i låda och sex utländska mindre stenar, troligen bitar av de trasiga stenarna från Solnhofen, samt sex gotländska kalkstenar.

När Löwstädt lämnat in sin konkursansökan i juli 1821 måste den pantsatta tryckutrustningen återgått till sin ägare och Mannerhjerta beslöt att fortsätta med stentryckande verksamhet på egen hand.[4] Året efter har Mannerhjerta anskaffat lokal på Sqvalbergsgatan 3 på Ladugårdslandet och under år 1822 anställt Carl Gustaf Runbom som litograf.[5]

Stentryckeriet upphörde 1823.[6] Därmed sätts punkt för Mannerhjerta som stentryckare. Några kända spår om när eller till vem Mannerhjerta sålde sin stentryckspress finns

1 SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10. [Löwstädts konkurs 1822]. Ansökan inlämnad 16/7 1821. Konkurs 88/1822, fol. 109f.

2 Anmälan till Hovkanslern 28/3 1821: ”Löjtnant U. E. Mannerhjertas och HofDecorations Målaren Carl Th. Löwstädt anlägga Stentryckeri i Stockholm” – RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning. – I magistratens protokoll anges att Löwstädt tog över ”Lithografiska Tryckeriet” ensam från 16/5 1821. – SSA Mag. o. RR:s arkiv. A 17: 2 Protokoll angående bolag och firmor, (26/5 1821). RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 30/6 1821: ”Mannerhjertas och Löwstädts Stentryckeri i Stockholm fortsättes af den sednare ensam”.

3 Mannerhjerta lät pantsätta utensilier för stentryckeri, vilka var placerade hos Carl Löwstädt, till ett värde om 317 rd 47 sk B:co. Löwstädt anmälde pantsättningen hos rådhusrätten (där benämnt uppbud) 2/7 1821. SSA Mag. o RR:s arkiv. Ser. Lagfarts- o uppbudsprotokoll. Vol. 57, åren 1821–1823.

4 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 204, okt. – dec. 1825. Mannerhjertas begäran om anstånd med betalning av förlagslån. Mannerhjerta sades ha vunnit ”practisk kännedom om Lithografien”.

5 ”Sqvalbergsgatan på Ladugårdslandet, Quarteret Hedenbacken mindre, Huset Nr 3”, (nu: branta delen av Grev Turegatan). [Mannerhjertas Lithografiska Tryckeri], *Prospectus*. Stockholm 1818, s. 1. Mannerhjertas bostad låg i närheten. (SSA RegMU Ladugårdslandet 1823, nr 654). Att medlen har lyfts styrks i RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 204, okt. – dec. 1825, s. 1028–1031, 7/12 1825). Mannerhjertas begäran om anstånd med återbetalning av lån. – SSA KTL 1822, bild 12. Runbom fortfarande antecknad som elev hos Carl Müller. (Uppgifter inlämnade i slutet av 1821). I SSA KTL 1823 Runbom antecknad som litografisk skrivare hos Mannerhjerta. (Uppgifter inlämnade i slutet av 1822).

6 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 204, okt. – dec. 1825. Mannerhjertas begäran om anstånd med betalning av förlagslån.

veterligen inte. Det finns heller inga kända tryck från detta sista stentryckeri bevarade mer än reklamtrycket. (Bild 111).[1]

Mannerhjertas fortsatta öden

Mannerhjerta fortsatte sin översättningsverksamhet med arbeten för Operan och planerade utgivningen av en tidskrift.[2] Hans ekonomiska trygghet fanns från oktober 1824 i anställningen vid Operans kostymavdelning.[3] Rut Eriksson berör i sitt kostymhistoriska pionjärarbete i korthet hans nitiska verksamhet vid Operan.[4]

Mannerhjerta ansökte 1830 hos Kungl. Maj:t om avskrivning av det obetalda lånet från Manufakturdiskontfonden.[5] Avskrivning beviljades 22 april 1830, men Mannerhjertas ekonomi repade sig aldrig.[6] I april 1838 begärde han sig i konkurs.[7] Skulderna uppgick till 3 028 rd; tillgångarna till 566 rd. Bland de trettiofyra fordringarna finns

1 *Stockholms Dagblad* 10/8 1825, s. 4 efterlyser ”Öfwade Arbetare i Stentryckeri-Konsten kunna få tjenst, då de anmäla sig uti huset N:o 10, Qw. Jernplåten, wid hörnet af Oxtorgs- och Lundtmakaregatorne 1 tr upp.” Stentryckeriet kan vara J. F. Walters. Ingenting i KTL 1824 resp. 1825 för Kv. Jernplåten kan kopplas till stentryckeri. Men i nr 10 i Kv. Jernplåten bodde både en korsångare och en operaskräddaregesäll år 1825. Speciellt den senare har haft anknytning till Mannerhjerta via hans tjänstgöring på Operan och kan ha förmedlat en försäljning av Mannerhjertas press, möjligen till Walter. Walter hade redan en press som tillhört Graeff, men till Mannerhjertas kan ha medföljt tillgång till lokal. (SSA, KTL 1825, bild 235).

2 Mannerhjerta fick i sept. 1824 utgivningsbevis på *Tidskrift för Litteratur, Konst, Luxe och Moder.* Samma år kom enda häftet av *Konstwännen eller Blandade ämnen i de wackra Konsterna*. Pris: 28 sk. *SDA* 1/10 1824 (nr 228), s. [4]. Han översatte libretton: *Den lilla slafvinnan. Skådespel i tre akter, blandadt med sång och dans*. Libretto av René Charles Guilbert de Pixerécourt. (Samarbete med Gustaf Lagerbjelke). Musik: Bernhard Crusell. (1824). *Örn-nästet. Romantisk komisk opera i tre akter* av Carl Holtei. Musik: Franz Gläser. (1837). (Strömbeck 177). Jfr Bygdén, sp. 846). *Ambassadricen. Komisk opera i tre akter* av Daniel François Esprit Auber. (1846). (Strömbeck 204). Jfr Bygdén, sp. 50 och *DA* 3/12 1845, s. 1.

3 Mannerhjerta hade i oktober 1824 tillträtt tjänsten som kontrollör och magasinsförvaltare först vid Operan och blev slutligen kostymordonnatör, den som valde kostymer till föreställningen. (Mannerhjertas skrivelse 2/12 1833, publicerad i Torsslow, Gustaf Ludvig, *Handlingar rörande Kongl. Teatern.* I. Stockholm 1835, s. 150, 172, 180f.). Jfr Personne, Nils, *Svenska teatern. III. Under Karl Johanstiden 1810–1818*. Stockholm 1915, s. 159f., samt ”Kongl Theaterns personal spelåret 1841–1842”, *Theater-almanach för år 1842*, redigerad av [Ulric] M[annerhjert]a. Stockholm 1841, s. 2.

Kostymeringen var ingen oväsentlig del i operans arbete, vilket kan utläsas av det faktum att Jenny Lind våren 1845 gav en recettkonsert ”till förmån för Costumordonnateuren vid Kongl. Theatern Mannerhjerta.”(Dahlgren, Lotten, *Grannarna på Kungsängsgatan* [i Uppsala]. *Ett par kapitel ur en svensk tondiktares* [*Jacob Axel Josephson*] *historia.* Stockholm 1914, s. 195).

Helt släppte Mannerhjerta inte sitt intresse för tryckutgivning eller litografisk teknik. Bl.a. redigerade han *Theater-almanach* för åren 1841–1849, utgiven på musikhandlaren J. C. Hedboms förlag. 1845 gav han på eget förlag ut musiken till en romantisk balett av Théophil Gautiér och J. Coralli, *Gisella eller willierna* och 1848 *Thalia*, *Theater- och bijoualmanach* i 12-mo-format med ett litografiskt porträtt föreställande den unga, uppburna operasångerskan Mathilda Ebeling, dotter till stentryckaren Ludvig Ebeling. Med sin magnifika röst ansågs hon vara en av Sveriges främsta sångerskor. (Hamilton Geete, Anna, *I solnedgången. Minnen och bilder från Erik Gustaf Geijers senaste lefnadsår.* Fjärde samlingen. Stockholm 1919, s. 54f). Hon dog 1851, blott 24 år gammal. (Jfr Linnström I, s. 374 och Bygdén, sp. 625f.).

4 Eriksson, Rut, *En kostymhistorisk studie kring Kungl. Teaterns repertoar från gustaviansk tid till nationalromantikens genombrott*. Stockholm 1974, s. 29ff. och 108f.

5 SFS 1838, s. 268. Handels- och Finansexp.

6 RA Handels- och Finansexp. Registratur 1830. Jan–juni. Kongl. Maj:ts brev 22/4 1830.

7 RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet. Rättegångsakter: Instämda och vädjade mål. Huvudserie. Vol. E VI a 2aa: 1312. Mannerhjertas konkurs.

en som visar att Mannerhjerta under mer än ett år ätit på kredit. Andra var i många fall omsatta skuldsedlar eller skulder till skräddare, skomakare m.m. Orsaken till missförhållandet mellan skulder och tillgångar, skrev Mannerhjerta, gick tillbaka till tiden för musikhandeln och reglerna för importen av musikalier och hindren som förelåg att trycka nya i Sverige, dvs. Åhlströmska privilegiet. Mannerhjerta erbjöd sig att avstå 266 rd. 32 sk årligen av sin lön till sina fordringsägares förnöjande, om han i övrigt finge bli en fri man.

Mannerhjerta skulle senare fångas av ett nytt intresse: fotografering.[1] Bokhandlaren Albert Bonnier hade 1839 gett ut en svensk översättning av den franske litografen Louis Daguerres handbok över ”den märkvärdiga uppfinningen att fixera bilder”, samma år som år som fotografiet introducerades för världen i två olika skepnader, daguerrotypi och talbotypi.[2] Över hela Europa uppstod ett livligt intresse för fotografering. Redan året därpå fick Stockholm en fotoutställning på Kongliga Museum, anordnad av Mannerhjerta och den tyske dekorationsmålaren och f.d. porslinsarbetaren från Paris, Georg Albert Müller.[3] Mannerhjerta hoppades att utställningen skulle meritera honom för ett bidrag när han 1841 anhöll hos Kungl. Maj:t om 666 rd 32 sk för utrikes resa.[4] Han ville till Paris, ”Upfinningens Stamort” för att ”inhemta, så väl kännedom om den photographiska konstens (Daguerrotypiens) framsteg, som om Theater-costumer efter olika tidsepoker och caracterer”.[5] Han erinrade i sin skrivelse till Kungl. Maj:t om det stöd han tidigare fått för stentryckeriverksamhet och fortsatte: ”Lithografien har nu vunnit en ökad verkningskrets genom Daguerrotypien och man har redan i Bokhandeln sett förträffliga Werk innehålla de Samlingar af i Paris lithografierade Daguerrotypier. […]. Öfvertygad om den Daguerriska Uppfinningens vidsträckta användbarhet i förening med Lithographien […]”.

KVA:s remissvar, undertecknat av Jakob Berzelius, avstyrkte bidrag till den del av ansökan som rörde daguerrotypin. Skulle däremot Kungl. Maj:t ge bidrag för att låta Mannerhjerta studera teaterkostymer och dess skötsel, så vore det självklart värdefullt

1 *PoIT* 21/9 1840, s. 1. (Förevisning av daguerrotyper i Kongl. Museum, Stockholm, tagna bl.a. av Mannerhjerta).

2 Daguerre, Louis Jacques Mandé, *Daguerrotypen. Beskrifning å den märkvärdiga uppfinningen att fixera framställda bilder.* Stockholm 1839. (Faksimil Stockholm 1971). Inte förrän 1845 kom en i Norden skriven bok om fotografikonsten, skriven av den danskfödde Hans Thöger Winthers *Anviisning til paa trende forskjellige Veie at frembringe og fastholde Lysbilleder paa Papir.* Christiania 1845.

3 Abrahamsson, Åke, Panoramats skenvärld – 1800-talets bildteatrar. *Stadsvandringar.* Stockholm 1992, s. 15. Stockholms stadsmuseum. 15. Jfr *PoIT* 21/9 1840, s. 1: ”Uti Kongl. Museum har man med serdeles nöje besett några Daguerrotyper, tagna i Stockholm af Dekorationsmålaren wid Kongl. Theatern Müller och Löjtnanten Mannerhjerta. Flera kännare hafva funnit dessa Daguerrotyper lika så vackra, som dem man bekommit ifrån Paris.” Georg Müller kom från Paris till Stockholm 1826. (SSA D 5: 1 Överståthållareämbetets äldre kansli. Förteckning över utlänningar som erhållit medborgarrätt 1818–1827. (SSA D 4 B: 1: I, Överståthållareämbetets äldre kansli, 27/12 1817, Ansökan att få kvarbliva i riket).

4 *Sveriges Stats-Tidning eller PoIT* 2/9 1841, s. 1.

5 RA Konseljakt 2/4 1841. (RA/1210.01). Mannerhjertas ansökan om resestipendium till Paris.

om Mannerhjerta samtidigt studerade fotografikonsten.[1] Troligen kom Mannerhjerta aldrig iväg till Paris. Någon passansökan för honom 1841 finns inte registrerad.[2]

Det är för den samlade insatsen inom musikens område, översättningsverksamhet och utgivning och försäljning av noter, som Mannerhjerta kallades till ledamot av Musikaliska akademien 30 augusti 1844.[3] Hans gamle antagonist i akademin, Olof Åhlström, var då sedan länge borta.

Mannerhjerta blev ett känt original i Stockholm.[4] I en samling teaterminnen ges en målande beskrivning av den gamle Mannerhjerta kort tid före hans död:

> *År 1849 var löjtnant Mannerhjerta ritare och kostymordonnatör vid teatern, och den originelle mannen med sin bruna peruk, sina höga fadermördare och sin gamla blåa frack sprang kring som ett rytande lejon, in i hvarje klädloge och vakade öfver, att allt fanns på sin plats. Sträng var han, men skicklig och talangfull och omtyckt af alla.*[5]

En skribent i Aftonbladet 1839 värderade teatermannen Mannerhjerta högt: ”Vår teater har den förtjensten att hafva en kostymordonnatör, Hr Mannerhjerta, som förenar den franska uppfinningsgåfvan med tysk grundlighet, och derföre återser man med nöje nästan alltid det tidehvarfs kostymer, hvilket tillhör det gifna stycket”.[6] Bevarade brev avslöjar Mannerhjerta som en socialt begåvad person.[7] Hans position vid Operan gjorde dessutom att många vände sig till honom för att få biljetter till föreställningar, hjälp med nothäften etc. Som övligt för obetitlade adliga personer fick Mannerhjerta epitetet ”välborne” i underrättelsen om hans död.[8] Som mindre ordningsam beskrivs han av Bernhard Crusell i brev till musikförläggaren Peters, i det Crusell beskriver Mannerhjertas kompanjon [Borg] som en ordningsam och punktlig herre, en helt annan sorts människa än Mannerhjerta.[9]

1 RA Ecklesiastikdepartementet RA/1210.01. KVA:s yttrande genom Jakob Berzelius ang. sökt understöd för Mannerhjerta 20/4 1841. – Berzelius var själv tidigt intresserad av den nya fotografikonsten. Flera daguerreotyper föreställande Berzelius är kända. Den tidigaste är från 1842. Holmberg, Arne *Berzelius-porträtt. Illustrerad beskrivning.* Stockholm 1939, s. 33f.

2 SSA Överståthållareämbetets äldre arkiv 1841.

3 *PoIT* 4/9 1844, s. 2, samt *AB* 5/9 1844, s. 2. – Mannerhjerta hade föreslagits till ledamot av en Westerstrand 5/8 1844. Ingen motivering i protokollet. (KMA:s sammankomstprotokoll 3/7 1844 § 4, 20/7 1844 § 7 resp. 30/8 1844 § 8.

4 Personne, Nils, *Svenska teatern*. III. *Under Karl Johanstiden 1810–1818*. Stockholm 1915, s. 160.

5 [Hellander, Adolf], *Theateroriginal och typer från skilda scener.* Stockholm 1900, s. 142.

6 *AB* 7/10 1839, s. 2.

7 KB Handskriftsamlingen. Ur Löjtnanten, Musikhandlaren och teaterregissörens U. E. Mannerhjerta’s Brefväxling. 20 Bref […]. Sammanbundna 1883. – Handlingarna i den s.k. Torsslowska saken jävar inte detta påstående. Torsslow, Gustaf Ludvig, *Handlingar rörande Kongl. Teatern*. I. Stockholm 1835, s. 175.

8 *PoIT* 25/1 1849, s. 4.

9 Fryklund, Daniel, Några brev från Bernhard Crusell. *STM* 31(1949), s. 175, not 4.

Mannerhjertas ekonomi

När lånet ur Manufakturdiskontfonden skulle börja återbetalas (1825) ansökte Mannerhjerta om förlängning av lånet till sammanlagt tio år. Trots Statskontorets avstyrkande beviljades förlängningen i konselj mot krav på borgen, samt att en femtedel av lånet skulle amorteras årligen.[1]

Konserten 1845 med Jenny Lind som solist till förmån för Mannerhjerta i samband med hans avgång som ansvarig för kostymvalet, behöver i sig inte vara ett tecken på dålig ekonomi; recettkonserter ingick normalt som löneförstärkning i Operans verksamhet.[2]

Mannerhjerta dog utfattig 19 januari 1849, drygt 75 år gammal.[3] Han begrovs ändå ståndsmässigt med tio bärare av kistan, sorgkläder till städerskan och pigan, vin m.m. till inbjudna begravningsgäster etc.[4] Bouppteckningen efter Mannerhjerta, upprättad av J. H. Dumrath 5 april 1849, uppvisar en skuld om drygt 400 rd b:co.[5]

Mannerhjertas dåliga ekonomi hade följt honom hela tiden i Stockholm, trots att musikhandeln tidvis gått bra. Till detta dåliga utfall bidrog i hög grad en händelse, som hade samband med tidens politiska oroligheter. Sommaren 1810 hade galeasen Charlotta på resa från Wismar till Stockholm blivit uppbringad av ett engelskt krigsskepp och förd till London, där lasten togs i beslag. De musikalier, kopparstick och blåsinstrument, beställda för ett gardesregemente, som Mannerhjerta då förlorade, fick han visserligen ersättning för enligt kungligt beslut, eftersom beslaget skett av en icke fientlig stat. Ersättningen utbetalades emellertid inte förrän efter femton år (juni 1825).[6] Av ekonomiska skäl hade han under tiden fått överlåta sin del i musikhandeln till medhjälparen

1 RA Handels- och Finansexp. Registratur, juli – dec. 1825, s. 1028–1031. (Mannerhjertas begäran om anstånd; beviljad 7/12 1825). – Statskontoret till Kongl. Maj:t jan. – mars 1830. Vol. 223, nr 75. (Remissvar avseende Mannerhjertas begäran om anstånd 14/1 1830).

2 Ett visst antal recettkonserter (beneficie-representationer) var överenskommen löneförstärkning för sångare och skådespelare; en förmån som någon gång tillföll även personer i baletten eller övriga anställda. Härutöver hade Mannerhjerta tjänstebostad i Operahuset eller ersättning i pengar för tjänstebostad. Om recettkonserter se Lagerbjelke, Gustaf, *Handlingar rörande Kongl. Theatern.* Stockholm 1834, s. 84. – Konserten till förmån för Mannerhjerrta omnämnd hos Dahlgren, Lotten, *Grannarna på Kungsängsgatan. Ett par kapitel ur en svensk tondiktares historia*. Stockholm 1914, s. 195. – Att råka ut för en klädtjuv var självfallet en förtretlighet, som direkt drabbade hans tunna plånbok. SSA C I a 1 Överståthållareämbetet. Polisärenden. Äldre Poliskammarens arkiv. Diarieregister för 1832 nr 362, ”Löjtnant Mannerhjerta”.

3 Dödboken anger bröstsjukdom som dödsorsak. SSA Hovförsamlingens kyrkoarkiv. F 1 1766–1853. Död- och Begravningsbok. Mannerhjerta död 19/1 1849.

4 Begravningsbestyren ombesörjdes av kammarskrivaren i Krigskollegium Johan Henrik Dumrath, vars räkning finns infogad i RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet. Dossier 39. Inneliggande akter, E VI a 2aa. Vol. 1494. – Kungörelse om förestående bouppteckning *PoIT* 30/1 1849, s. 4.

5 Bouppteckningen aviserad *PoIT* 30/1 1849, s. 4. I Mannerhjertas skuldposter, sammanlagt 412 rd, ingick en post om 50 rd för läkararvode och vård. RA Svea Hovrätt E IX b: 279. Boet uppgivet av Mannerhjertas städerska ”Demoiselle Fredrika Sahlholm”, i brist på kända släktingar. – Annons om bouppteckning, *PoIT* 30/1 1849, s. 4. – Svea Hovrätt beviljade kusinen Ulrika Mannerhjerta postumt urarva förmånsrätt i dom 11/6 1850. Hon dog i januari 1850. (*AB* 13/3 1850, s. 1). Tillgångarna i Ulric Mannerhjertas bo (125 rd 14 sk) skulle i första hand täcka begravningskostnader och ogulden skatt. RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet. Dossier 39. Inneliggande akter, E VI a 2aa. Vol. 1494; samt RA Svea Hovrätt B II a. Vol. 260. Dombok 1850 I, fol. 776–778, dom nr 280, 11/6 1850. Aviserat i *PoIT* 14/6 1849, s. 4.

6 RA Kongl. Handels- och Finansexp. Registratur, jan. – juni 1825, fol. 1507–1511 (8/6 1825). Mannerhjerta erhöll 553 rd 29 sk i ersättning.

Gustav Adolf Östergren. 1817 hamnade Mannerhjerta, för en skuld om 1 000 rd på Gäldstugehäktet vid Hornsgatan – för en tid av fyra månader, innan han i september löstes ut av vännen Pär Aron Borg.[1]

Det framgår redan av Mannerhjertas inlaga till Kungl. Maj:t 12 oktober 1829, i vilken han efter lagsökning anhöll om efterskänkning av det förfallna lån han fått för inrättande av stentryckeriet, att han ansåg sitt ekonomiska utrymme vara mycket litet.[2] Hans lön som kostymordonnatör vid Kungl. Teatern var 400 rd/år, ”Knappast tillräcklig för lifvets nödvändigaste behofver”, skrev Mannerhjerta.[3] Vid utmätningen, utfärdad 28 maj 1827, hade ”icke ringaste lösegendom funnits hos honom att tillgå”. Ett nytt utmätningsförsök två år senare, 25 augusti 1829, gav likartat resultat, varför man funderade på att göra införsel från lönen hos ”de Kongl. Spectaclerne”, (Kungl. teatern/Operan). Utmätningen stoppades av Riksmarskalksämbetet, med hänvisning till ett kungligt brev 6 april 1781 vari stadgas att ”införsel i gäld icke äger rum uti sådana Löner som utur Konungens Hand-Cassa utbetalas”.[4]

Någon som helst lön från stentryckeriverksamheten sade sig Mannerhjerta inte kunnat få. Det dåliga ekonomiska utfallet, berodde, enligt Mannerhjerta, delvis på att det varit otillräckligt insatskapital från början, vilket sedan menligt inverkat på den fortsatta driften. Däremot, ansåg han, att det kunde räknas honom tillgodo, att han väsentligt bidragit till stentryckets framgångssaga i riket: ”att jag varit den förste som härstädes omförmält Lithographiens gagn och mångfalldiga användbarhet: att denna Konstmethod endast i Hufvudstaden utgrenat sig till 6 à 8 Särskildte Officiner: att likväl nära ett Decennium erfordrats innan de första svaga alstren heraf förmått utveckla sig till de Resultater i Konstväg, hvarmed dess värde nu berömligen rättvisas”.[5]

Trots att Mannerhjerta hade en regelbunden inkomst som först ”Magazins-Controlleur”, sedan ”Costume-Ordonnateur” (1830: 400 rd,[6] spelåret 1834/1835: 666: 32 rd), så bestod hans ekonomiska problem.[7] I november 1838 blev han instämd till Svea hovrätt – första instans för adeln – för att möta sina borgenärer i en begäran om försättande i konkurs.[8] Eftersom inget konkursbeslut kan återfinnas måtte stämningsansökan ha blivit återkallad. Efter Mannerhjertas död, sommaren 1849, begärde dödsboet urarva konkurs.[9]

1 Wiberg I. *STM* 1943, s. 141ff. ÅSU 54/55(1938), s. 324.
2 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223, nr 75. Jan. – mars 1830. Mannerhjertas inlaga, inkommen 12/10 1829.
3 Ibid.
4 Ibid. – Ugglas, Samuel af (utg.), *Samling af Kongl. Maj;ts Bref och Förklaringar.* Stockholm 1794, s. 221.
5 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223, nr 75. Jan. – mars 1830. Mannerhjertas inlaga, inkommen 12/10 1829.
6 Ibid.
7 Torsslow, Gustaf Ludvig, *Handlingar rörande Kongl. Theatern.* I. Stockholm 1835, s. 75.
8 *Sveriges Stats-Tidning eller PoIT* 21/7 1838, [s. 4]. Kallelse av borgenärer.
9 RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet. Dossier 39. Inneliggande akter, E VI a 2aa. Vol. 1494; samt RA Svea Hovrätt B II a. Vol. 260. Dombok 1850 I, fol. 776–778, dom nr 280, 11/6 1850. Aviserat i *PoIT* 14/6 1849, s. 4. Utdelning till borgenärerna 9/7 1851, enligt *Stockholms Dagblad* samma dag s. 2.

Mannerhjerta dog ogift 19 januari 1849 och utan kända egna barn.[1] Eftersom inga vid tidpunkten för hans död kända arvingar fanns, hade hans städerska fått uppge boet vid bouppteckningen.[2] De spår efter hans stentryckande verksamhet, som fanns kvar, var fyra litografiska stenar, uppenbarligen mycket små eftersom de tillsammans med två mindre kopparplåtar värderades till endast 12 skilling.

Mannerhjertas ekonomi i årtal

1783		Pagen Mannerhjerta deltager 8 april 1783 i ett skådespel på Ulriksdal inför Gustav III.[3]
1798		Bouppteckning efter fadern förrättas. Skulderna översteg tillgångarna med 99 rd specie.[4]
1800		Avsked ur armén.
1803		Resa till Tyskland.
		I december 1803: Begäran om tillstånd att driva musikhandel.[5]
		(Per Aron Borg hade sedan 22 aug. 1803, ett sådant tillstånd).[6]
1804		Musikaliehandel och lånebibliotek från jan. 1804 – juli 1809 i kompanjonskap med P. A. Borg.[7]
1806		Ansökan hos Hovkanslern om privilegium på försäljning av utländskt musiktryck.[8]
1807		Hovkanslern avslår 20 nov. 1807 på begäran om privilegium på försäljning av utländskt musiktryck.[9]
1809		Mannerhjerta anhöll 29 juni 1809 hos Kongl. Maj:t om räntefritt lån ur Manufakturdiskontfonden om 2000 rd för inrättandet av ett Lithographiskt Tryckeri för tryckning av musikalier.[10]
		(Förnyad ansökan 9 dec. 1818).
		Firma Borg & Mannerhjerta upplöst 1 juli 1809).
		Mannerhjerta kvar som ensam ägare.[11]
		Notlånerörelsen blir självständigt lånbibliotek.
1810	Inkomst 583:16 rd b:co”.[12]	Stor förlust i samband med att ett skepp beslagtogs.
		Ersättning till Mannerhjerta först 1825.[13]

1 Torsslow, Gustaf Ludvig, *Handlingar rörande Kongl. Theatern.* I. Stockholm 1835, s. 196. – *AB* 24/1 1849, s. 1.
2 RA Svea Hovrätt E IX b: 279. Bouppteckning efter Ulric Mannerhjerta 5/4 1849.
3 *AB* 18/1 1856, s. 4.
4 Ca 30 000 kr i 2018 års penningvärde.
5 Mannerhjertas privilegium 13/12 1803. – RA Skrivelser till Kongl. Maj:t. Hovkanslern till Kongl. Maj:t 2/12 1803. Vol. 74. (Privilegiet i avskrift i RA Hovkanslerns arkiv. Inkomna skrivelser. 1806. Vol. 56). – RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223, nr 75, [s. 10]. Jan. – mars 1830.
6 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Inkomna skrivelser. Vol. 56. Borgs och Mannerhjertas ansökan 21/4 1806 om privilegium att jämte handeln med musikalier också få bedriva bokhandel. Bilaga: Borgs privilegium 22/8 1803.
7 *StockholmsPosten* 31/1 1804, s. 4.
8 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Inkomna skrivelser. Vol. 56. Borgs och Mannerhjertas ansökan 21/4 1806 om privilegium att jämte handeln med musikalier också få bedriva bokhandel.
9 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerämbetets expeditioner 1801–1808. Vol. 1c.
10 *Prospectus.* Stockholm, tryckt hos Carl Deleen, 1818, s. 1. Jfr RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223, nr 75, [s. 10]. Jan. – mars 1830.
11 *DA* 7/7 1809, s. 4. Firma Borg & Mannerhjerta upplöst.
12 SSA ML Klara och Kungsholmen, nedre delen 1810: 1084, s. 342.
13 RA Kongl. Handels- och Finansexp. Registratur, jan. – juni 1825, fol. 1507–1511 (8/6 1825).

1812	Översättningen *Om Violinens urprung* kommer ut. Musikaliska magasinet säljer även graverade tonsättarporträtt.[1]
1814	Mannerhjerta tar in kompanjon i Musikaliska lånebiblioteket.[2]
1816	*Gäldstugan våren 1816.*[3]
	Mannerhjerta säljer musikhandeln och sin andel i lån-biblioteket 1 okt. 1816.[4]
1817	*Gäldstugan maj-sept 1817* för en skuld om 1 000 rd.[5]
	Mannerhjerta ger av trycket ut vissa av adelståndets diskussioner på Riddarhuset.[6]
1818	Ny ansökan om lån till stentryckeri 9 dec. 1818. Lånet utkvitterat 31 mars 1819. Lånet avskrivet 22 april 1830.[7]
1819	Lån beviljat 3 mars 1819; 1 000 rd b:co som ett ränte- och amorteringsfritt lån under fem år, utan säkerhet, för inrättandet av ett stentryckeri. Lånet skulle amorteras årligen under fem år med 200 rd. (Lånet utkvitterat 31 mars 1819.[8] Tillstånd för alla att trycka noter 4 mars 1819.[9] Översättningen av Griesingers Haydn kommer ut.[10] Mannerhjerta ”har ett Lithografiskt Tryckeri”. Medhjälparen Carl Eric Björkman anställs att litografera senast november 1819.[11]
1820	Mannerhjertas medhjälpare Carl Eric Björkman dör 2 juni 1820.
1821	Mannerhjertas stentryckeri I upphör. Han bildar istället bolag med Löwstädt 28 mars 1821.[12] Knappt två månader senare lämnar Mannerhjerta kompanjonskapet.[13] Han lånar 2 juli 1821 ut en stentryckspress m.m. till Löwstädt, (värde 317 rd) mot pantbrev i Rådhusrätten.[14]
1822	Mannerjertas stentryckeri II inrättas. Litograf anställes. Förlust genom Imnelii konkurs. Förlust genom transportskadade tryckstenar från Solnhofen.
1823	Mannerhjerta upphör med stentryckeriverksamhet.[15] Modern dör.[16]

1 *DA* 24/1 1812, s. 5.
2 Ibid. 26/5 1814, s. 4. [Mannerhjerta & Östergren inrättar Firma Litterärt och Musikaliskt Bibliothek].
3 Wiberg I, s. 143ff.
4 *DA* 21/10 1816. [Litterära och Musikaliska Biblioteket upplöst 18/10 1816].
5 Fryklund, Daniel, *Brev från Bernhard Crusell*. Sundsvall 1918, s. 30ff. – Idem, Några brev från Bernhard Crusell. *STM* 31(1949), s. 175, not 4.
6 *DA* 20/12 1817, s. 3.
7 Begäran om anstånd 1825: RA Handels- och Finansexp. Registratur, juli – dec. 1825, s. 1028–1031, 7/12 1825. – Statskontorets yttrande: RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol 204, okt. – dec. 1825. Lånet avskrevs. Avskrivning av lånet 1830: RA Handels- och Finansexp. Registratur 1830, jan. – juni, s. 547. (Kongl. Maj:ts brev 22/4 1830). Resolution att bevilja avskrivning av Mannerhjertas lån från Manufakturdiskontfonden. Protokoll i ärendet: RA Handels- och Finansexp.:s arkiv. 1830 års statsrådsprotokoll. April – juni. (Protokoll 7/4 1830 p. 13).
8 Ibid.
9 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t 14/1 1830. Vol. 223, nr 75, [s. 2]. Jan. – mars 1830.
10 *StockholmsPosten* 30/6 1819, s. 3.
11 SSA KTL 1820, Kv. Näckström, nr 6.
12 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 28/3 1821.
13 Löwstädt ensam ägare av ”Lithografiska Tryckeriet” maj/juni 1821. – SSA Mag. o. RR:s arkiv. A 17: 2 Protokoll angående bolag och firmor, (26/5 1821). – RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 30/6 1821: ”Mannerhjertas och Löwstädts Stentryckeri i Stockholm fortsättes af den sednare ensam”.
14 SSA Mag. o RR:s arkiv. Ser. Lagfarts- och uppbudsprotokoll. Vol. 57, åren 1821–1823.
15 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 204, okt. – dec. 1825. Mannerhjertas begäran om anstånd med återbetalning av förlagslån.
16 *Lunds Weckoblad* 12/11 1823, s. 2. ”Enke-Fru Assersorskan Mannerhjerta död i Helsingborg den 7 innewarande Nowember [1823], 77 år gammal.”

1824		Anställd i Operans kostymförråd (okt.).[1]
		Ett nr av *Konstwännen* kommer ut.
1825	lön 400 rd	Begäran om anstånd med återbetalningen av Operahuset statslånet.[2]
	+ fri bostad	Ersättning utbetalat till Mannerhjerta om 553 rd för förlorat
		gods 1810 när galeasen Charlotta beslagtogstogs.[3]
1826	”	
1827	”	Utmätning begärd 28 maj 1827. (Tillgångar saknades).
1828	”	
1829	”	Utmätning begärd 25 aug. 1829. (Tillgångar saknades).
		Mannerhjerta begärde hos Kungl. Maj:t efterskänkning av förfallna lån.[4]
1830	”	Hot om införsel i lön. Hotet avvärjt av
		Riksmarskalken.
		Statskontoret föreslog istället avskrivning av lånet,
		vilket blev Kungl. Maj:ts beslut.[5]
1831	450 rd[6]	Ny befattning vid Operan: Mannerhjerta blir kostym-
		ordinatör samt biträder teaterdirektören med pjäsers
		uppsättande.[7]
1832	450 rd	
1833	450 rd	
1834	450 rd	
1835	666 rd[8]	
1838		Begär sig i konkurs.[9] Konkursen troligen inställd.
1839		
1840		Dekorationsmålaren Georg Albert Müller och
		Mannerhjerta förevisar daguerrotyper (Stockholmsvyer)
		offentligt i Stockholm.[10]
1841		Mannerhjerta söker resebidrag till Paris hos Kungl. Maj:t, 666 rd b:co.[11]
1843		Utsedd som taxeringsman (suppleant) hos adeln på Riddarhuset.[12]
1844		Invald i Kungliga Musikaliska Akademien 30 aug. 1844.[13]

1 Enligt *StockholmsPosten* börjar Mannerhjerta vid kostymförrådet 1825. (*SP* 13/6 1832, s. 4. Något om Kongl. Teaterns nuvarande tillstånd).
2 RA Handels- och Finansexp. Registratur, juli – dec. 1825, s. 1028–1031, 7/12 1825. – Statskontorets yttrande: RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 204, okt. – dec. 1825. Mannerhjertas begäran om anstånd med återbetalning av förlagslån.
3 RA Kongl. Handels- och Finansexp. Registratur, jan. – juni 1825, fol. 1507–1511 (8/6 1825).
4 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223, nr 75. Jan. – mars 1830. Mannerhjertas inlaga inkommen 12/10 1829.
5 RA Handels- och Finansexp. Registratur 1830, jan. – juni, s. 547. (Kongl. Maj:ts brev 22/4 1830). Protokoll i: RA Handels- och Finansexp.:s arkiv. 1830 års statsrådsprotokoll. April – juni. (7/4 1830 p. 13).
6 Lön från Operan, varav 50 rd var ersättning för förlorad tjänstebostad i Operahuset. *StockholmsPosten* 13/6 1832, s. 4. Något om Kongl. Teaterns nuvarande tillstånd.
7 Ibid.
8 Torsslow, Gustaf Ludvig, *Handlingar rörande Kongl. Theatern.* I. Stockholm 1835, s. 75.
9 *PoIT* 11/4 1838, s. 3; 18/4 1838, s. 3 och 21/7 1838, s. 4. Kallelse av borgenärer.
10 *DA* 14/10 1840, s. 1.
11 RA Konseljakt 20/4 1841. (RA/1210.01). Mannerhjertas ansökan om resestipendium till Paris.
12 *AB* 4/5 1843, s. 2.
13 Ibid. 5/9 1844, s. 2.

1845	Recettföreställning på Operan till förmån för Mannerhjerta.
1849	Mannerhjerta avlider i jan. 1849 efter en tids sjukdom. Dom i urarva konkursen, Svea Hovrätt, 11 juni 1850.[1]
1851	Utdelning till borgenärerna i urarva konkursen 9 juli 1851.[2]

BILD 112 Löwstädt använde ett målat självporträtt som förlaga till en litografi. Exemplaret som här är avbildat är handkolorerat och odaterat. Sannolikt från tiden 1825–1827.[3]

Under höger arm håller Löwstädt en teckning, med ett hus avbildat. *Drafslottet* kallar Löwstädt samma hus på en karikatyr, ingående i *Draf-slottet eller några rosor och blad plockade ur lidandets ymnighetshorn och utströdde på oförskämdhetens väg* med text tillskriven Erik Sjöberg (Vitalis), (1825).[4] Samma år kom en bilaga till *Draf-slottet*, möjligen författad av annan än Vitalis, med en stentryckt plansch: *Lök på laxen eller Bihang till Rymdskrifter i allmänhet och Drafslottet i synnerhet*.

Huset på bilden är det Rosenbladska bryggeriet på Söder. Bryggaren Johan Daniel Rosenblad förekom som fordringsägare av 140 rd i Löwstädts andra konkurs (1825), men inte i hans första (1822). Eftersom Löwstädt inte fullgjort sina åtagande enligt ingånget kontrakt, hade han 24 januari 1825 dömts att genast avflytta från Rosenblads fastighet på Götgatan 6, (Kv. Nederland). Troligen hör husteckningen ihop med framställningen, som Löwstädt håller i sin vänstra hand. Samtiden kunde naturligtvis till fullo identifiera de personer Löwstädt ville karikera. Om Löwstädt haft stentryckeriverksamhet i fastigheten är obekant.
Kungliga biblioteket, Stockholm. HKB. Sv. P.1.
Mått: 35 × 25 cm. Den använda
stenens mått: 33 × 21 cm.
Foto: Jonas Gustavsson, Kungliga biblioteket.

1 RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet. Dossier 39. Inneliggande akter, E VI a 2aa. Vol. 1494; samt RA Svea Hovrätt B II a. Vol. 260. Dombok 1850 I, fol. 776–778, dom nr 280, 11/6 1850. Kungörelse i *PoIT* 14/6 1849, s. 4. Kungörelse om domen 16/5 1850, s. 2.

2 *Stockholms Dagblad* 9/7 1851, s. 2.

3 Oljemålningen återgiven av Mia Hallman i *Hvar 8 Dag* 14(1913): 16, s. 246. Målningens nuvarande lokalisering okänd.

4 Bygdén, sp. 358. Jfr Antikvariat Björck & Börjessons katalog 297: *Ett urval rarieteter* […] *från generalkonsul Jean Jahnssons bibliotek,* nr 836. *Draf-slottet* innehöll fyra litografier.

Lithografiska Tryckeriet i Stockholm (III)

(Löwstädts stentryckeri)

16/5 1821–1822

När Mannerhjerta lämnat kompanjonskapet med Carl Löwstädt efter knappt två månaders verksamhet, fortsatte Löwstädt att driva *Lithografiska Tryckeriet* ”för egen räkning”.[1] En del av tryckutrustningen ägde Mannerhjerta och Löwstädt hade fått utnyttja den mot pantförskrivning.[2] Löwstädt själv ägde en stångpress.

Carl Theodor Löwstädt föddes i Stralsund i dåvarande svenska Pommern 16 september 1789. Fadern var bryggare och handelsman.[3] Enligt sonens anteckningar flyttade Löwstädt från Stralsund ”troligen för att undgå de Napoleonska utskrifningarna”.[4] Trots att han redan som ung flyttat till Stockholm förblev hans kunskaper i svenska språket miserabla.[5] Omkring åren 1812–1813 var han elev vid Konstakademin i Stockholm, där han vid den årliga högtidssammankomsten 1812 tilldelades medaljer i modellskolan och för ”ritning efter naturen”.[6] Han uppges ha ägnat sig åt miniatyrmåleri och verkat som ritlärare. Den undervisningen återspeglas i ett litograferat övningshäfte *Principritningar för barn från sex till tio års ålder,* som han gav ut senare.[7] Han prövade också på att gravera i koppar.[8]

”Hovdekorationsmålare” var den titel Löwstädt själv använde.[9]

1 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 30/6 1821: ”Mannerhjertas och Löwstädts Stentryckeri i Stockholm fortsättes af den sednare ensam”.

2 Mannerhjerta lät pantsätta utensilier för stentryckeri, vilka var placerade hos Carl Löwstädt, till ett värde om 317 rd 47 sk B:co. Löwstädt anmälde pantsättningen hos rådhusrätten (där benämnt uppbud) 2/7 1821. SSA Mag. o RR:s arkiv. Ser. Lagfarts- o uppbudsprotokoll. Vol. 57, åren 1821–1823.

3 Kungliga Biblioteket L 238 2: 1 Carl Löwstädts släktarkiv. Anteckningar av Carl R. Löwstädt.

4 Ibid.

5 Gamby, Erik, *Per Götrek* […]. Stockholm 1978, s. 57, samt s. 276, not 6. Gamby stöder sig på uttalanden av tidningsutgivaren Johan Johansson i *Argus* nr 19–22, 1826, där denne förutsätter att Löwstädt haft hjälp med författarskapet av sina småskrifter. För inlagan till rätten med begäran om konkurs 1822, hade han anlitat en skrivvan person. SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10. (Löwstädts konkurs 1822. Ansökan inlämnad 16/7 1821).

6 *IT* 1½ 1812, s. 2 (modellskolan) resp. ½ 1813, s. 1 (teckning).

7 *Nordisk Familjebok,* Stockholm 1876–1926. Artikeln Löwstädt av Christopher Eichhorn, (Sign -rn).

8 I Eichhorns efterlämnade samlingar förtecknas ett par sådana porträtt utförda av Löwstädt. Eichhorns förteckning s. 49, nr 1622 resp. s. 52, nr 1752 föreställande S. M. Nyman, resp. B. Romberg. Hos Eichhorn förtecknas även ett porträtt av Rob. Lichton utan angivande av teknik (s. 43, nr 1431).

9 Ett barnbarn till Carl Löwstädt skrev ”Kongl. Hovdekorationsmålare”. (KB L 238 2: 1 Carl Löwstädts släktarkiv. (Maria Carolina Löwstädts adressbok)). Rådhusrätten benämner honom 1822 som hovdekoratör eller dekorationsmålare och någon gång hovmålare. SSA Stockholms rådhusrätt I:a avdelning F 1 A: 486 (1636–1836). Bouppteckning efter Löwstädts änka, Maria Catharina Michaëlson. Resp. SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkurshandlingar. Löwstädts konkurs 1822, Transumt och dom om boskillnad. – Per Krafft benämnde Löwstädt hovdekoratör, när han som syssloman i konkursen 1822 efterlyser anbud på Löwstädts fastighet. *DA* 18/2 1822, s. 8. Detta kan innebära att Löwstädt faktiskt har varit knuten till hovet, kanske Kungl. Teatern/Operan, Mannerhjertas arbetsgivare från 1824. Titlar är emellertid mycket osäkra vittnesbörd. Att Löwstädt verkligen arbetat för hovet eller Operan har inte kunnat styrkas. Dahlgren har inte tagit med dekoratörerna i sin peronalförteckning. (Dahlgren, Fredrik August, *Förteckning öfver svenska Skådespel.* Stockholm 1866).

Under de tre första månaderna av år 1822 avhandlades i Stockholms rådhusrätt en konkurstvist mellan Löwstädt och hans borgenärer. Ansökan lämnades in 16 juli 1821. Då hade Lithografiska tryckeriet varit under Löwstädts egid i två månader, sedan 16 maj.[1] Inför giftermålet hade 8 oktober 1816 ett äktenskapsförord mellan makarna Löwstädt registrerats hos rådhusrätten. I konkursen krävde hustrun sin förmånsrätt. (Mer än en halv miljon kr i 2018 års prisnivå). Kravet visar att rådmansdottern Maria Catarina Löwstädt, född Mickaëlsson, kom från ett burget hem.[2]

Av inlämnad inventarielista 1822 framgår vidare att Löwstädt förutom målarverkstaden hade ett sten- och ylletryckeri. Det nämns på annat ställe i konkurshandlingarna 1822 ett tryckeri i Sickla, numera Nacka kommun, vilket troligen avser ylletryckeriet. Av tryckeriet i Sickla var det, när handlingen upprättades, inte mycket kvar. Detta ylletryckeri kan höra samman med den post i kravlistan från mönsterritaren Bo Christian Roos, dagtecknad 21 september 1821, på ett halft års lön (11 rd 32 sk).[3]

I november 1821 anordnades auktion vid Urvädersgränd på möbler och diverse lösöre, bl.a. ett parti litografiska stenar och diverse formar till ylletryckeri. Av konkurshandlingarna 1822 framgår vidare, att Löwstädt ägde en högt belånad fastighet vid Myntgatan/Lilla Glasbruksgatan 6 och 7 (ny räkning) på Södermalm.[4] Ett antal exemplar av *Princip-Ritningar* och tryckta noter fanns också med på auktionen.[5]

Handlare Carger, som sålt kemikalier som blyvitt och cinnoberfärg, hade först gått till Kämnersrätten för att få ut sina pengar.[6] Papper och kemikalier hade Löwstädt köpt från en kryddkrämare Sven Wallbom. Snickarmästaren Johan Dumrath skrev ut en räkning avseende en lång rad föremål (stege, bord, spacklar, ramar m.m.)[7] I listan finns

1 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 88/1822. Löwstädts ansökan 16/7 1821.

2 Löwstädts hustru begärde förmånsrätt för lån till maken, 1 880 rd, samt del i husgeråd, 1 611 rd. Av sonens anteckningar framgår att hustrun tillhörde en burgen släkt. (KB L 238 2: 1 Carl Löwstädts släktarkiv. Carl R. Löwstädts anteckningar).

3 SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10. Konkursakt 88/1822. Löwstädts ansökan 16/7 1821. (Även tjänstefolk i hushållet, en piga och en amma, hade innestående lön att kräva i Löwstädts konkurs). – Jan af Burén har i Nordiska Museet funnit några fragment av tryckta ylleprover, som sannolikt hör samman med Löwstädts verksamhet i Sickla. Burén, Jan af, Litografin: *En snilleblixt*. 2. Omarb. nätversionen 13/5 2013, s. 67. (www. yumpu.com/sv/document/view20424331/litografin-en-snilleblixt-lithography). – Överståthållaren nämner i sin femårsberättelse 1822 endast ett kattunstryckeri vid Järvafältet, ”som likwäl de senaste åren, icke med någon werksamhet drifwits.” (Kongl. Maj:ts Öfverståthållare i Stockholms stad till Kongl. Maj:t år 1828 afgifne Fem-års-Berättelse. Stockholm 1829, s. 51. – Omfattar åren 1822–1826; elektroniskt tillgängligt via SCB.se). Kanske var det då fråga om det kattunstryckeri, som förklarades ledigt för förhyrning i annons i oktober 1816. (*DA* 29/10 1816, s. 6).

4 Kv. Höga Stigen större Nr 6 och 7, Katarina församling. Jfr SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 88/1822. Löwstädts ansökan 16/7 1821. – Enligt Boktryckerisocietetens ordningsstadga från 1752 hade lärlingar, vid nedläggningen av ett boktryckeri, rätt till halv lön under resterande kontraktstid – en praxis som tillämpades även efter införandet av 1810 och 1812 års TF. (Wessel, Nils, *Svenska typografförbundet* 1887–1936. Stockholm 1937, s. 119).

5 *DA* 9/11 1821, s. 3 och 15/11 1821, s. 3. Annonser i januari 1821 låter förstå att Löwstädt åtminstone till viss del, arbetat med vedförsäljning i parti vid sin fastighet på Urvädersgränd 7. *DA* 5/1 1821, s. 6 resp. *DA* 9/1 1821, s. 6. God Tallwed […].

6 Södra Förstadens Kämnärsrätt 21/11 1821. SE/SSA/0144/05. Cargers krav på Carl Löwstädt 335 rd rgd. – Carger hade levererat färg och kemikalier till flera av de tidiga stentryckarna i Stockholm.

7 SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10. Konkursakt 88/1822. Dumraths räkning daterad 18/1 1821.

upptagen en papperspress för 8 rd och förfärdigandet av en stentryckspress med beslag för 15 rd.[1] Klensmedsåldermannen Johan Carl Grahn skrev en räkning, som hör samman med stentryckspressen: ”Gjordt Beslag till en Nÿ Stån[g] Präss med Lådan, Reibekoph [!], en jern Väf, Fjädrar och Skrufnyckell – 24 rd ”.[2]

Istället för att försöka låna pengar från Manufakturdiskontfonden, vilket han sannolikt har bedömt som ogörligt p.g.a. fondens regler, lät Löwstädt leverantörerna finansiera uppbyggnaden av stentryckeriet. Han behöver emellertid inte ha uppträtt medvetet bedrägligt. Det menade han i vart fall själv:

> *Ingen skall kunna förebrå mig att jag genom lättja eller vårdslöshet vållat mitt obestånd, tvärtom vågar jag påstå at jag genom flit, sparsamhet och omtänksamhet bemödat mig at förtjena min bergning; men icke desto mindre har min vidsträckta omsorg varit förgäfves* […].[3]

Leverantörerna kan ha informerats om att det måste bli fråga om en längre kreditfrist. Kanske trodde Löwstädt själv att det företag, som startats ”utan betydliga förlagslån” efter en inkörningsperiod skulle bära sig? Dessutom hade Löwstädt lånat upp pengar via privatdiskontörer. Här föddes sannolikt hans hat till ”procentare”, manifesterat i en rad stentryck under 1820-talet.

Löwstädt säger i ansökan om konkurs 1821 att hans tidigare verksamhet gett någorlunda bärgning till hans hushåll, men:

> *Jag företog mig derefter at idka den nyligen upfundna Konsten at trycka i sten och sedan jag genom ingånget Bolag haft en Kännbar förlust har jag för egen räkning inrättadt Stentryckeri, som kostade mig 1 500 rd Banco, men denna inrättning, ännu i sin början, har jämväl, anseende till arbetarnas okunnighet, och den lärdomstid, som dertill åtgått, ännu icke hunnit at gifwa någon afkastning.*[4]

Bolaget Mannerhjerta/Löwstädt hade upplösts p.g.a. den bräckliga ekonomin. Inte heller Löwstädts lyckades att på egen hand driva företaget med vinst. På dagen två månader efter övertagandet, 16 juli 1821, begärde han sig i konkurs. Några borgenärer, däribland Mannerhjerta, ville försäkra sig om hans person – tvångsmedlet att sätta in Löwstädt på Gäldstugan om skulden inte betalades.

Löwstädts beslut att övertaga stentryckeriet 1821 bör – sett mot bakgrund av hans övriga stora finansiella åtaganden och bristande egna resurser – kunna tolkas så att han måtte ha hyst en stark tro på att stentryckeriet snabbt skulle bli en lönande affär.

1 Kostnad för järnskruven ej medräknad.
2 SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10. Konkursakt 88/1822. – (Grahns räkning daterad 13/3 1821). – Reibekopf = rivare; (trycklisten); järn väf = järnvev.
3 Ibid. Löwstädts ansökan om konkurs 16/7 1821.
4 Ibid.

Inventarielista enligt Löwstädts konkurs 1822:[1]

Om Målarverkstaden

Diverse Persedlar, Stenar, Löpare och Penslar m.m	30 rd b:co	4 100 kr
1 Häst	100	

Stentryckeriet

1 Parti Stenar, bestämde af hela, halfva, qvart samt octav Stenar utgörande tillsammans 32 st hela Stenar		804 rd
1 diverse Stenkärill	3	
6 st Ritbräden	7	
12 st Jalousier af Cambric	10	
4 st Linjaler		0: 32
3ne st nya Skrifbord med lådor och lås		18 rd
Diverse Träkäril	5	
D:o Papp	10	
12 st Rifvare af Päronträd	8	
Diverse Klotsar och Bräden	6	
1 stort Färgebord med 2ne Stenar i Trälådor och därtillhörande lock	16	
1 mindre d:o med 2ne Färgstenar	6	
1 Löpare och små burkar af Sten och 1 af blek	3	
1 liten Wals med öfverdrag		6: 32
1 Wals af Träd		1: 32
2ne större Walsar	16	
1 mindre bord med 2ne skifvor	1	
1 stort bord med klaff, perlfärgat	2	
1 liten hylla	2	
1 Piedestal	12	
1 liten Wattentunna med kran och balja		3: 10
1 större Slipbord	6	
1 skrifbord med låda		1
1 stort ekskåp	8	
Cirklar, Raderknifvar, Burinnålar, Etsnålar, Dragstifter, hållare, pennskaft och Kåppardosor		33: 16

1 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 88/1822. Förteckning över tillgångarna i Löwstädts konkurs.

2ne små Octavstenar af de utländske	6	
4 st mindre till adresskort	6	
6 st Gotlandsstenar oslipade	3	
Linieradt Notpapper	50	
100 Exemplar tryckte Noter	50	
100 D:o	50	
1 Principritning[5]	25	

[Ylle-] *Tryckeriet å Sickla*

Bestående af flere formar, 1 stor Ektunna med Tunnband, omslagstäcke och stort bord m.m.	–
1 stor Shawl och 8 st Shawletter	300 rd

Totalt värderades stentryckeriets inventarier till ca 1 180 rd b:co.[1]

Löwstädts inventarium från 16 maj 1821 ger, tillsammans med förteckningen över Mannerhjertas kvarlämnade tillhörigheter, insyn i stentryckeriet. Ingen stentryckspress nämns, trots att ett av kraven rör just tillverkningen av en stångpress. Det har funnits två stentryckpressar, dels Mannerhjertas pantsatta stjärnpress, dels stångpressen som snickaråldermannen Dumrath byggt 1821. Löwstädt har haft tillgång till två pressar, varav en tillhörde Mannerhjerta. Kan stångpressen ha tagits undan med hustruns förmånsrätt? Hon hade ju fört in kontanter i boet. Hade Löwstädt sålt pressen innan han begärde sig i konkurs?

Eftersom Löwstädt kunde fortsätta den stentryckande verksamheten efter konkursen har åtminstone en press och ett antal stenar funnits tillgängliga för honom. Konkursdomen föll 15 juni 1822. Ett halvår senare är Löwstädt igång med ett nytt stort projekt. Han fick 6 december 1822 ett utgivningsbevis utfärdat av Hovkanslern för sin *Portefeuille för Historiska Teckningar*.[2] Eftersom Mannerhjerta då hade ett eget stentryckeri, måste det vara stångpressen som Löwstädt fortsatte sin verksamhet med.

Storleken på stenförrådet framgår av Löwstädts inventarieförteckning 1822.[3] Tryckstenarna har till stor del bestått av mindre stenar, men ingen stor trycksten från Soln-

1 Stentryckeriets värde totalt i 2018 års penningvärde: 176 000 kr.

2 *Portefeuille för Historiska Teckningar* fick förnyat utgivningsbevis 24/7 1827, vilket återfordrades av Hovkanslern 15/2 1828. – Lundstedt II: 54.

3 Att stentryckeriet till stor del fått nöja sig med små stenar bekräftas av en anonym annons 1822, som sannolikt sysslomännen i Löwstädts konkurs 1822 stått bakom. I denna räknas upp en rad tänkbara tryck, som kan utföras på små stenar, bl.a. ”border till flere sorters Shawlar”. Annonsen är införd direkt efter annonsen där Löwstädts fastighet är till salu. (*DA* 18/2 1822, s. 8).

hofen. Värderingen visar hur dyrbara det litografiska stenarna ansågs vara; enbart stenarna värderades till motsvarande över 110 000 kr i 2018 års penningvärde. Stenförrådet bestämde formaten och kvalitén på de producerade trycksakerna.

Bland borgenärerna i Löwstädts konkurs 1822 uppträdde Mannerhjerta. Han hade övertagit en del notpapper från Löwstädt och begärde kvittning. Av Mannerhjertas inlaga framgår att det hos Löwstädt funnits föremål som tillhörde Mannerhjerta ”i de rum, hvilcka jag enligt HyresContract Litt A bebodde, och vid sistlidne Flyttningstermin aflämnade”. Där framgår vidare att Löwstädt haft en fordran i kaptenen och fabrikören Johan Herman Borgs konkursmassa på hela 116 rd.[1] Borgs konkurs kan ha varit tuvan som stjälpte lasset för Löwstädt. Med små marginaler kunde en bortfallen intäkt fungera som brickan i ett dominospel, vilken i fallet, drog alla andra brickor med sig. Tidens ekonomi byggde till stor del på en trasslig härva av lån och borgensförbindelser. Vad Löwstädt hade gjort för Borg framgår emellertid inte av skrivningen i Löwstädts konkurshandlingar.

Kryddkramhandlaren Johan Wilhelm Berger har till rådhusrätten lämnat in sin räkning till Löwstädt på det papper han levererat i februari och mars månader 1821: [2]

1 Ris stort Medianpapper[6]	40 rd	
1 Bok Velinpapper[7]	2	
1 Ris Tryckpapper	3 :24	
1 Ris Regalpapper	58	
1 Ris stort Medianpapper	40	
Totalt	143 :24	Ca 21 300–21 400 i 2018 års penningvärde

Regalpapperet, större än median, men mindre än imperial, var ett relativt tjockt papper, som lämpade sig för nottryck. Medianpapperet i sin tur var större än vanligt skrivpapper. Det anges inte var papperet från Berger är tillverkat.

1 SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10, s. 244. Johan Herman Borgs konkurs 1821. Dom 15/6 1822. – *DA* 6/12 1821, s. 4. Kapten Herman Borgs konkurs.

2 Ibid. – SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10, s. 131. Löwstädts konkurs 88/1822. Ansökan inlämnad 16/7 1821.

Löwstädts lithografiska tryckeri

1822 – 30/7 1824

Löwstädt flyttade efter första konkursen till hörnet Ragvaldsgatan/Mariagatan (Kv. Saturnus 7). Det stentryckeri, som 1824 fanns på hörnet Stora Nygatan/Kornhamnstorg och som annonserade efter efter ”en wälartad yngling, som har en god handstil och någon musikalisk kännedom” att anställa som elev, kan vara Löwstädts.[1] I så fall har han flyttat stentryckeriet igen. Verksamheten fortsatte således, men trycken måste nu til stor del finansieras på förhand. Ett sådant exempel är det stora arbete som Löwstädt gav ut med början 1822: ett historiskt porträttgalleri, som samlades ihop i två band, *Porte-Feuille för Historiska Teckningar* [I–II].[2] Det var 44 porträtt i litografiskt tryck; ”dessa [porträtt] i gemen nog så swaga, att ej säga oefterrätteliga”, skrev Swenska Litteratur-Föreningens Tidning 1833.[3] Porträttgalleriets text trycktes efter hand hos olika typtryckerier, först av Georg Scheutz, sedan av Wennlundska boktryckeriet (1826–1827). Dock skulle, sade recensenten, bedömningen vara skonsam, eftersom detta var ”i Lithographiens början i wårt fädernesland” och detta verk var det första i sitt slag i landet, snart efterföljt av Holmgréns porträttgalleri.[4] ”[…] teckningen är utförd med omsorg, men sjelfva litografien temligen klen och delvis mycket primitiv”.[5]

Löwstädt hade fått utgivningsbevis 22 december 1822 på sin *Porte-Feuille för Historiska Teckningar*. Fyra porträtt kom ut samma år och mottogs först välvilligt av pressen: ”Dessa fyra Stentrycksprodukter äro ostridigt bland de bättre som hos oss utkommit och priset för dem ovanligt lindrigt. Man kan ej annat än önska framgång åt detta företag.”[6] Utgivningsbeviset förnyades 24 juli 1827, men återkrävdes av Hovkanslern enligt ett beslut 15 februari 1828 tillsammans med utgivningsbevisen för *Stockholms Afton-Blad* och *Laterna magica*. Löwstädt ansågs ha handskats oaktsamt med sina tillstånd i det att han hade lånat ut dem till indragna tidningar (*Stockholmske Mercurius* och *Stockholms Dagligt Allehanda*) och därmed gäckat Hovkanslerns indragningsbeslut för dessa tidningar.[7] Ett antal av porträtten i Porte-Feuille trycktes hos Carl Müller.[8] En del av upplagan försågs med handkolorerade porträtt.[9]

1 Ibid. 27/2, 1824, s. 7; 28/2 1824, s. 10 resp. 2/3 1824, s. 10. ”Wid ett Lithographiskt tryckeri härstädes […]”
2 *PoIT* 15/3 1823. Erbjudande om subskription.
3 *Swenska Litteratur-Föreningens Tidning* 1833: 2, s. 18. (Recension av Jacob Salmsons *Swenska Konungar och deras Tidewharf*). Tidningen utgavs av Palmblad & Co:s tryckeri i Uppsala. Recensionen troligen skriven av Palmblad själv.
4 Enligt Wiberg kan Löwstädt ha inspirerats till sitt porträttgalleri av Johan Fredrik Martins 1782 påbörjade *Svenska Galeriet, eller Portraiter af märkvärdige Svenska Herrar och Fruntimmer.* Wiberg I, s. 177, not 94.
5 Ahnfelt, Arvid, (utg.), *Europas konstnärer.* Stockholm 1887, s. 341.
6 *Anmärkaren* 1822, nr 104, s. 3680. De fyra första porträtten var: Gustav Vasa, Katarina Månsdotter, Nils Sture och Pehr Olsson.
7 Lundstedt II: 54, II: 86 resp. II: 94. Jfr Gustafsson, Karl-Erik & Rydén, Per, *Den svenska pressens historia*. I. Stockholm 2000, s. 263.
8 Lundstedt II: 94 resp. II: 54.
9 *DA* 8/1 1825, s. 5.

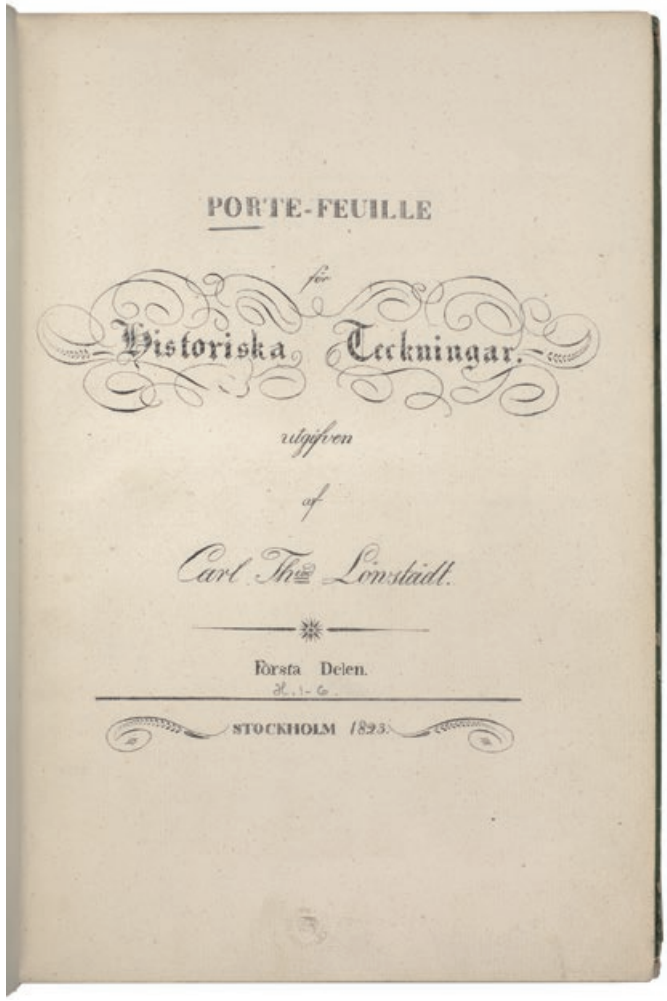

BILD 113 Titelblad till Löwstädts *Porte-Feuille för Historiska Teckningar,* första häftet, utkommet 1822. (1823 på titelbladet). Sex häften kom ut under åren 1822–1827. Kungliga biblioteket, Stockholm. Mått: 31.5 × 22.9 cm. Foto: Lisa Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

Den upplagesiffra, som flera gånger nämns i konkurshandlingarna 1822 är 1 000 exemplar/häfte.

Enligt Jungmarker var Holmgrén pionjär vad gäller utgivning av porträttserier, men författaren till recensionen i *Swenska Litteratur-Föreningens Tidning* i januari 1833,[1] [Wilhelm Fredrik Palmblad] hävdar att Löwstädt hade prioritet, eftersom denne redan hade börjat ge ut sin *Porte-Feuille för Historiska Teckningar,*

> *som war det första i sin wäg hos os, och som snart med begärlighet efterapandes af flera, t.ex. af en W. F. Holmgren, som icke långt derefter framträdde med ett arbete af samma art, men om möjligt warit, ännu sämre utfördt, och hwilket till undwikande af collision kallades Porträtt-Galleri af Swenska Lärde, Snillen och Konstnärer. Det utgafs i qvartformat och afstadnade, när endast fyra häften utkommit, – utan afsaknad. Företaget syntes genast wara, hwad det också war, en med största möjligaste*

1 *Swenska Litteratur-Föreningens Tidning* 9/1 1833 (nr 2), s. 18.

beqwämlighet utförd bokhandels-speculation, utan ringaste konstkärlek, så att den rättwisan måste göras hr Löwstädt, att han, ehuru swagt och ofullständigt, sökte återgifwa gamla och goda Originaler från Gripsholmska och Stierneldska Samlingarne, bekymrade sig Hr Holmgren derom föga; han nyttjade förhanden warande Kopparstick, Medaillonger, till och med Medailler, såsom lättast, med minsta beswär och kostnad, åtkomlige, utan att synnerligen efterfråga några original-målningar.

Löwstädt var onekligen först.[1] Att Löwstädt låg snäppet före framgår av en bokhandlares annons i vilken tecknandet av subskription av Holmgréns porträttgalleri erbjöds. Verket beskrevs som en ”Pendant till Portefeuille för Historiska Teckningar”.[2] Det är en skrivning som förutsätter att publiken redan kände till det Löwstädts verk.

Löwstädt erbjöd subskription i mars 1823 på *Porte-Feuille för Historiska Teckningar*, vilket framgår av en avisering när tredje häftet hade tryckts:

I Utter & C:s Boklåda emottages subscription å Portefeuille för Historiska teckningar, hwaraf 3:ne häften utkommit. Första häftet innehåller porträtter af: Gustaf Wasa, Catharina Månsdotter, Nils Sture och Per Olsson. Andra: Eric XIV, Birger Jarl, Anders Persson till Orrnäs och hans hustru Barbro Stigsdotter, Tredje: Carl VIII Knutsson, Sigrid Ericsdotter Wase, Hans Christopher Königsmark och Georg Henric Goerz jemte deras Biographier. Priset för hwarje häfte är 32 sk B:co. Ett häfte utkommer hwarje månad.[3]

21 februari 1823 låg häftena 1–3 klara i landsorten för avhämtning.[4] Graverade serier av porträtt, s.k. porträttportföljer, kände den bildade, välsituerade publiken redan väl till. Sådana hade publicerats sedan slutet av 1700-talet.[5] Litografiska porträtt blev, liksom äldre publicerade porträtt i andra tekniker, i sin tur förlagor för andra publiceringar.[6] Litograferade porträttserier hade den fördelen att de på grund av det billigare priset, kunde nå ut till en vidare publik.

Holmgrén publicerade en anmälan på baksidan av första häftet *av Porträtt-Galleri af Swenska Lärde, Snillen och Konstnärer,* dagtecknad 14 april 1823. Subskription mottogs t.o.m. maj månads slut. Han efterlyste samtidigt bidrag, ”som swara mot Tidskriftens

1 Lundstedt II: 54.
2 *DA* 12/3 1823, s. 5. Subscription å Portrait-Galleri af Swenska Lärde, Snillen och Konstnärer.
3 *PoIT* 15/3 1823, s. 8.
4 *Götheborgs Allehanda* 21/2 1823, s. 1.
5 Söderlind, Solfrid, *Porträttbruk i Sverige 1840–1865. En funktions- och interaktionsstudie*. Stockholm 1993, s. 139.
6 Som exempel på bruket att använda litografier som förlagor kan anföras August Malmströms illustrationer till *Fänrik Ståls sägner*, Stockholm 1883, i vilket verk Malmström sägs ha försökt att ge en så historiskt korrekt bild som möjligt. I ”Tecknarens slutord” (s. 246f). anger Malmström noggrant sina förlagor. Oljemålningar, gravyrer, trästick fick tjäna som underlag, men också ett antal litografiska tryck: Döbelns bild är återgiven bl.a. efter ”allmänt spridda porträttverk”, Kulneff och von Schwerin efter bl.a. litografiska porträtt i ”samlingen ’Porträtter till Fänrik Ståls sägner’”, Pipers bild ”Efter en i Kongl. Bibliotekets porträttsamling befintlig litograf[i]”, Sandels ”efter ett litografiskt porträtt, meddeladt af hans son […].”

tendens", "at i de lefwandes minne återkalla de Män, som genom sina egenskaper ej allenast prydt och hedrat Nationen […]".

Om Holmgrén redan hade sitt porträttalbum under arbete när Löwstädts *Porte-Feuille för Historiska Teckningar* kom, eller om han satte högsta fart för att få ut ett första häfte av sitt album när han såg Löwstädts häfte, är inte gott att veta. Båda porträttalbumen återger historiska personer.

Enklare att ge ut för ett stentryckeri med små resurser var ettbladstryck och mindre trycksaker.[1] Löwstädt gav anonymt ut ett flertal karikatyrer. Han fick länge gälla för att vara upphovsman till den ofta återgivna karikatyren föreställande Lorenzo Hammarsköld, kallad "Heros scriblerus eller Apollos och Parnassens Metamorphos", [Den bläcksuddande hjälten eller Apollons och Parnassens förvandling].[2] Hammarsköld var en framträdande och vass litteraturkritiker under 1810-talet och framåt och frontfigur för den s.k. Nya skolan. Han var i sin tid något av nyckelfigur i allt som rörde tryck.[3] Den porträttlike Hammarsköld framställdes i karikatyren som en Don Quixote-figur, ridande i damsadel på en geting. Enligt Jungmarker är det inte Löwstädt, utan den unge Anders Lundquist, som är upphovsmannen.[4] Lundquist hade tecknat och ofta kolorerat karikatyrer på uppdrag av bokhandlaren och stentryckeriägaren Johan Fredric Walter. I februari 1826 hade Lundquist fått 25 rd för besväret – mycket pengar för en fattig artist. Jungmarker förmodar att Heros scriblerus är tryckt på [f.d.] Ebelings stentryckeri.[5]

Löwstädt tryckte 1824 ett litet häfte med tolv planscher kallat *Miniatur-teckningar af åtskilliga swenska militair-uniformer.* (Bild 114). Löwstädt hade helt enkelt tecknat av ett urval av de planscher Carl Müller tryckt för Schützercrantz m.fl:s uniformsverk. Det finns teckningar med olika bakgrund, vilket visar att Löwstädt tecknat om planscherna för en ny upplaga när den första tagit slut. Stenarna har inte räckt till för att sparas i väntan på en eventuell nytryckning.

Konceptet att rakt av "kopiera" ett annat verk, fann Löwstädt vara en behändig väg att slå in på. I oktober 1824 aviserade han subskription för Samtidens märkwärdigaste personer, som sades skulle bli "trogna kopior af det nu i Paris utkommande Werket Les Contemporains".[6]

1 1825 utkom i Stockholm *Draf-slottet eller några rosor och blad plockade ur lidandets ymnighetshorn och utströdde på oförskämdhetens väg,* i vilket Löwstädt har utfört folioplanschen. Skriften anses riktad mot bryggaren Rosenblad på Söder i Stockholm och är möjligen författad av Erik Sjöberg (Vitalis). (Bygdén, sp. 358). – Året efter, 1826, kom en andra upplaga, samt en liten pamflett om åtta sidor, också de riktade mot Rosenblad. I pamfletten finns en plansch sannolikt litograferad av Löwstädt. Skriften heter *Raketen, samt en den wackraste bouquette af rosor och blad. Med en planche.* Stockholm, tryckt i Wennlundska boktryckeriet. Stockholm 1826. (Aviserad i *DA* 21/2 1826, s. 3).

2 I *Stockholms Dagblad* 25/3 1826, s. 2 förekommer aviseringen av 'Heros scriblerus' (kolorerad 24 sk) bland Götreks aviseringar, vilket antagligen har tytts som ett utpekande av Löwstädt som upphovsman.

3 Hammarsköld var titulär kunglig bibliotekarie i Stockholm resp. förste amanuens vid Kungliga biblioteket och arbetsförmedlare för konstförvanter enligt *PoIT* 12/3 1827. Död 15/10 1827.

4 Jungmarker, Gunnar, 'Heros Scriblerus'. *Bokvännen* 29(1974): 1, s. 3–10.

5 Ibid. s. 7.

6 *StockholmsPosten* 22/10 1824, s. 4.

BILD 114 Löwstädts kopierade i mindre format några av Schützercrantz m.fl: s planscher i *Kongl. Svenska Arméns Uniformer.* Utgifne år 1825 och gav ut som *Miniatur–teckningar.* Här Sjöholms plansch till Skånska Husar-Regementet ur i Löwstädts tappning. Armémuseum, Stockholm. Enheten för fakta och föremål. Mått: 8.2 × 9.3 cm. Foto: Armémusum.

1825 trycktes *Procentar Idealet,* med en kolorerad plansch i stentryck tecknad av Löwstädt. Texten är troligen författad av Per Götrek.[1] Ett tecken på den rådande ekonomin med flitigt bruk av skuldsedlar är att Löwstädts *Procentar Idealet* kom ut med en andra upplaga samma år.[2]

Bokhandlaren Per Götrek tillhörde den liberala kretsen kring Löwstädt, och sedermera även kring sonen, skräddaren Carl Rudolf Löwstädt.[3] Götrek saluförde bl.a. planscher tillhörande Löwstädts *PortraitSamling af namnkunnige Procentare, Hazardspelare och Bankrutörer* i sin bokhandel.[4] Götrek sålde bokhandeln i april 1829, för att istället få ägna sig åt boktryckeriverksamhet.[5] Han tillverkade också valspressar, vilka enligt Götrek möjligen kunde användas även till stentryck.[6]

1 Gamby, Erik, *Per Götrek*. Stockholm 1978, s. 57.
2 *Swea. Tidskrift för vetenskap och konst* Åttonde häftet, nr II, 1825, s. 158; *SDA* 15/12 1825, s. 5.
3 På 1830-talet började de liberaler, som stod på vänsterkanten kallas ”rabulister”. Se Gamby, Erik, *Per Götrek*. Stockholm 1978, s. 121f.
4 *PoIT* 29/7 1825, s. 4.
5 Götrek drev ett boktryckeri från hösten 1829. RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 3/10 1829. Jfr SSA KTL 1830, fs. 459.
6 Götrek fick åttaårigt privilegium på valspress av Kommerskollegium 18/8 1830. *PoIT* 11/11 1830, s. 4. Däremot fick han inte den belöning eller kostnadsersättning, som han hoppats på. RA Handels- och Finansexp. Registratur juli – dec 1830 nr 41. Om hans fåtal valspressar se även Gamby, Erik, *Per Götrek*. Stockholm 1978, s. 78ff. Enligt Peter Cornell var pressarna obrukbara. (SBL Bd 17, Stockholm 1969, art. Per Götrek). – Auditören, publicisten och uppfinnaren Georg Scheutz fick 15/2 1832 privilegium på valspress. RA B II a: 92 Kommerskollegium Huvudarkivet, Koncept, Huvudserien 1831 juli–dec. (7/9 1831). Privilegiet senare förlängt på ytterligare tio år. *(PoIT* 21/4 1842, s. 3).

En både omtalad och omskriven rättegång i samtiden var den s.k. Hallska processen. Det var den tragiska berättelsen om rikemanssonen John Hall d.y., som kittlade fantasin hos allmänheten. Hall hade förslösat en stor del av sitt stora arv och blev frånlurad resten. Löwstädt gjorde flera satirteckningar över persongalleriet i rättsprocessen. Enligt en uppgift, som kan härledas till litografen Henrik Strömer, brukade Löwstädt placera ut karikatyrblad i fönstren på små bodar runtom i Stockholm ”och låta de porträtterade eller karikerade personerna springa och köpa upp dem.” Att Löwstädts karikatyrer hade en efterfrågan vittnar Märta Helena Reenstiernas dagboksanteckningar om. I dessa förekommer både *Drafslottet* och *Procentaridealet*.[1] Det är känt att frun på Årsta gård i Brännkyrka även tidigare sänt bud in till Stockholm efter satirblad, så fort de kom ut i handeln.[2]

Löwstädts karikatyrteckningar avsatte spår i litteraturen. En av stroferna i en lång dikt, vilken gällde för att vara en fri översättning av en tysk version av Vergilius Aneiden, översatt av Jonas Magnus Stjernstolpe, lyder:[3]

En furste, som sitt ädla blod
Från Höga Gudar leder
Med Macha-riddarns hjeltemod
Och Telemackska seder,
Har nyligen ditt land beträdt
Och här han sänder sitt portrait
I stentryck utaf Löwstädt

Översättaren Stjernstolpe, kände Löwstädt väl, inte minst därför att Löwstädt hade illustrerat barnboken *De fyra Vännerna* […], som Stjernstolpe översatt från franskan. Blumauers *Aeneis* kom ut i minst två upplagor på svenska.

I landsortspress publicerades nyårsafton 1825 dikten ”En Tidnings-Skrifwares yttersta Wilja”, där en strof lyder:

Sist mitt Porträtt
Galant och nätt
Med sirlig Mine
Stentryckas må af Löwstädt
I Riksdags Zoologien.[4]

Löwstädt var således känd även utanför Stockholms tullar.

1 Reenstierna, Märta Helena, (Erixon, Sigurd, utg.), *Årstadagboken*. II. Tredje uppl. Stockholm 1985, s. 515f. Jfr Rosberg, Karin, *Årstafrun och litteraturen*. Bibliotekshögskolan i Borås, Uppsats. Höstterminen 1974.
2 Reenstierna, Märta Helena, *Årstadagboken*. I. Tredje uppl. Stockholm 1985, s. 422. Jfr Hedberg, Gunnel, Straffet offentligen ske på hans bild och efterliknelse. *Rig* 81(1998): 1, s. 26.
3 [Blumauer, Aloys], *Blumauers Aeneis*. Fri öfversättning af J. M. Stjernstolpe. Andra uppl. Stockholm 1825, s. 165.
4 *Wexiöbladet* 31/12 1825, s. 3.

BILD 115 Litografi av Carl Löwstädt 1825. Mannen på bilden är stämpelmästaren i Hallrätten i Stockholm, senare hovrättsassessorn, Erik Törnebom.[1] Till hans arbetsuppgifter hörde bl.a. att bevaka fordringar i konkurser. Han bedrev även egen lånerörelse. Den sigillprydda räkningen i handen lyder på 10 000 rd [drygt en och en halv miljon kr i 2018 års penningvärde].[2] Det framgår av Törneboms tryckta testamente, att han privat fick ihop en ansenlig förmögenhet, som efter hans död med kungligt godkännande, så när som på några legat, tillföll olika understödsstiftelser.[3] Logogryfen – eller som samtiden kallade det: charaden – lyder: ”Mitt första genom huden tränger. Mitt andra penningkistan stänger. Mitt hela än ej – der det borde – hänger.” Svaret är Törneboms efternamn. Privat ägo.
Mått: 35.6 × 25.1 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

Eftersom de flesta av Löwstädts stentryck omgående förstördes så snart de avbildade personerna fick tag i dem, är de numera ytterst sällsynta. Att hans satirteckningar inte var väl sedda överallt ger auditören Carl Axel L’Orange uttryck för i en inlaga till rådhusrätten 1825. L’Orange ägde då f.d. Löwstädts stentryckeri och ville inte tillåta Löwstädt att ”å mitt Tryckeri utgifva några arbeten; i synnerhet om de blifva sådana som de flesta af dem han hittills [publicerat]”.[4]

Löwstädt fortsatte att ge ut tryck under den tid då konkursen utreddes. Han fick utgivningsbevis 23 december 1824 på *Magasin för ungdom,* som möjligen bara kom ut med ett fyrasidigt nummer i december 1824 med fyra planscher i stentryck.[5] Han tryckte illustrationerna till några små barnböcker, bl.a. de nio planscherna till *De Fyra Vännerna*

1 Erik Törnebom var stämpelmästare i Hall- och Manufakturrätten enligt *Hof-Calender* 1813: 2, s. 250f. Hans efterlämnade papper i Stockholms stadsarkiv (SE/SSA/4167) har för avhandlingen inte konsulterats. Han nämns som stämpelmästare i Ingalill Hultgrens släktutredning *En sidenvävares öde i 1700-talets Stockholm*. Publicerad elektroniskt www.ingalill.forskning.n.nu (28/6 2018).
2 Omräkningsår: 1824. Löwstädt hade det året fått en skuld till Törnebom, som Johanna Grönlund övertog 1824.
3 *Af*[*ledne*] *stämpelmästaren Herr Assessoren Eric Törnebohms Testamente*. Stockholm 1835.
4 SSA Mag. o. RR:s arkiv 194/1826. (Löwstädts konkurs 1825/1826).
5 Lundstedt II: 77. Jfr Gamby, Erik, *Per Götrek*. Stockholm 1978, s. 63.

förminskade till Tre, vilka ibland handkolorerades, troligen av hustrun.[1] Inlagan om fyra och ett halvt ark trycktes hos Hörbergs.[2] *Swea* var inte nådig i sitt omnämnande om *De fyra vännerna,* som en ”tom och småbarnslig berättelse”:

> *Plancherna äro av Hr Löwstädts Lithographi, i ett slickadt manér, till utförandet medelmåttiga.*[3]

1825–1826 följde en rad tryck, som visar både på Löwstädts flit och hans förkärlek för långa titlar:

1825 kom i ett och trekvarts ark kvartoformat *Draf Slottet eller några rosor och blad plockade ur lidandets ymnighetshorn och utströdde på oförskämdhetens väg.*[4] I duodecimo–format (12mo), ett halvark, i två upplagor, kom samma år det förut nämnda *Procentar-Idealet eller så bör den nedrige Procentaren se ut enligt physiognomikens reglor, jemte en oförgripelig traktat om den offentliga chikanen,* samt i ett och ett halvt ark med en plansch *Sol-Gubben med tillnamnet Den Röda eller Sannfärdig berättelse om den namnkunnige Krögaren på Gyllene Solen i Hamburg och hans dagliga gäster.*[5] *Solgubben* innehöll en plansch med 42 porträtt, samt en typtryckt text om 24 sidor och kunde köpas för 20 sk.[6] Kolorerad kostade den 8 sk extra.[7]

Att privatdiskonteringen mot höga räntor var en illa sedd företeelse av låntagarna, framgår av två nummer av *Conversationsbladet* 1823, där man häcklar företeelsen i Löwstädts anda. Man föreslår utgivandet av en Låne-Almanach med bl.a. alla låntagare och långivares namn.[8]

Även myndigheterna reagerade över Löwstädts utgivning av ”Figurteckningar”. Fyra stycken hade hunnit ges ut när han anmäldes till Överståthållareämbetet resp. Hovkanslern. Hovkanslern begärde förklaring av Löwstädt varför stentrycken saknade uppgift om stentryckarens namn, tryckår och tryckort, samt varför inget blad hade lämnats in till Hovkanslerämbetet för granskning.[9] Anmälaren ville således komma åt Löwstädts

1 Gamby förmodar att Götrek har översatt barnboken, men titelbladet anger att det är [Jonas Magnus] Stjernstolpe. (Gamby, Erik, *Per Götrek* […]. Stockholm 1978, s. 59). – Madame de Saint-Maunie, *De Fyra Vännerna Förminskade till tre, eller Historien om en Hund och tvenne Barn.* Öfversättning från Franskan af J[onas] M[agnus] Stjernstolpe. Stockholm 1825.
Löwstädts änka försörjde sig och de tre barnen genom att kolorera böcker på uppdrag av bokhandlare. Men hon var klen och sjuklig. (KB L 238 2: 1 Carl Löwstädts släktarkiv. Carl R. Löwstädts anteckningar). Handkolorering hade hon troligen lärt och tillämpat redan under mannens livstid. Sannolikt var det Maria Catarina Michaëlsson, som under signaturen M annonserade i *Stockholms Dagblad* 19/12 1829, s. 6 och erbjöd herrar gravörer och stentryckare biträde till gravyrers och planchers kolorering. Carl Löwstädt var då död sedan ett drygt halvår tillbaka och hon behövde en inkomst.

2 LUB, Avdelningen för vardagstryck. Trycklista från Hörbergs tryckeri 1825. Inlagan totalt 72 sidor i oktavformat.

3 *Swea. Tidskrift för vetenskap och konst.* Tionde Häftet, 1826, s. 289. Elektroniskt tillgängligt.

4 LUB Avdelningen för vardagstryck. Trycklista från Wennlundska boktryckeriet, Stockholm, 31/12 1825.

5 Ibid. *Solgubben* anges på trycklistan som en översättning. Solgubben på planschen var traktören Gabriel Magnusson på källaren Björngården. Jfr Gamby, Erik, *Per Götrek.* Stockholm 1978, s. 59.

6 *Swea. Tidskrift för vetenskap och konst.* Åttonde Häftet, nr II, 1825, s. 158. Elektroniskt tillgängligt.

7 *DA* 13/12 1825, s. 5.

8 *Conversatonsbladet* 1823 nr 20–21.

9 *Stockholms Dagblad* 7/10 1825, s. 1.

BILD 116 *Solgubben och hans gäster.* Stamkunder på källaren Björngården avbildade av Löwstädt med respektive yrkesemblem i ett stentryck, utkommet i december 1825.[1] Löwstädts eget porträtt inskrivet i en palett finns omedelbart över slutstenen i portvalvet. Månne den vippande, priapformade prästelvan två steg till höger på samma rad tillhöra Mårten Bergwall, författaren August Blanches far och stentryckaren Carl von Schéeles hyresvärd? Kungliga biblioteket, Stockholm. Libris ID 1522 4528.
Arkmått: 30.5 × 24.4 cm.
Foto: Andrea Davis Kronlund, Kungliga biblioteket.

1 *Stockholms Dagblad* 7/12 1825, s. 2. Bladets såldes dels kolorerat (28 sk), dels okolorerat (20 sk).

BILD 117 Detalj ur *Solgubben och hans gäster*: Löwstädts självporträtt.

BILD 118 Källaren Björngården, (Solgubbens krog – huset i mitten); akvarell av Wilhelm Gernandt. Stockholms stadsmuseum, SSM 102 657. Mått: 30 × 44.5 cm. Foto: Stockholms stadsmuseum.

ärekränkningar genom att få dem behandlade som ett ordningsmål enligt tryckfrihetslagstiftningen.[1] Löwstädt förklarade att han varit helt okunnig om att stentryck var underkastade tryckfrihetslagen, och att han sökt, men förvägrats medlemskap i Boktryckeri-Societeten. Han anförde vidare att han tidigare till dåvarande Hovkanslerns ombud, nuvarande statssekreteraren af Kullberg hade lämnat exemplar av ett musiktryck, men fått det åter med uppgift om att sådana inte lydde under TF. Löwstädt lovade att fortsättningsvis följa lagen. Hovkanslern lät sig därmed nöja. Ärendet avskrevs sedan ”Löwstedt upkallad till Exped[itionen] blifvit förständigad att för framtiden fullgöra hvad honom […] åligger”.[2] Om Löwstädt härefter fullgjorde sin plikt kan ärendet hjälpa till att datera tryck ante eller post quem med 7 oktober 1825 som ett datum *före* (ej ursprungsmärkta planscher) eller *efter* (ursprungsmärkta).

1826, samma år som tionde häftet av *Portefeuille för Historiska Teckningar* kom ut, kom i oktavformat med en stentryckt plansch *Bror Lustigs förnyade bekantskap på Krogen Skåpet eller Den goda Cerkus* [!] *1sta Vändning*.[3]

1 RA Hovkanslerns arkiv. Hovkanslerexpeditionen 1801–1843. B I Expeditioner. Vol 7. C I Hovkanslerämbetets diarium. Vol 25. Dnr 1825/198. E VI Tryckfrihetsärenden Vol. 72. Dnr 1825/198. (Planscherna finns inte kvar i akten).

2 RA Hovkanslerns arkiv. C I Hovkanslerämbetets diarium. Vol 25. Dnr 1825/198. E VI Tryckfrihetsärenden Vol. 72. Dnr 1825/198, [s. 2].

3 LUB. Avdeln. för vardagstryck. Trycklista från Wennlundska boktryckeriet, Stockholm, 14/10 1826. Inlaga: En och en åttondels ark.

— 89 —

SJUNDE CAPITLET.

Dragon drager Engenes och Engenies lilla unge.

BILD 119 Ett av barnahänder väl tummat exemplar av *De fyra vännerna förminskade till Tre*, tryckt 1825. Eftersom trycket i *De fyra vännernas* […] planscher är bättre än i *Portefeuille för historiska teckningar,* är det troligt att Löwstädt här har använt en av oktavstenarna från Solnhofen till tryckning av planscherna istället för Gotlandssten.[1]
Privat ägo.
Boksidans mått: 10.7 × 18.4 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

En kort tid omkring 1826 gav Löwstädt ut skämttidningen *"Laterna magica"*, [Trolllycktan], vars fyrasidiga nummer vanligen åtföljdes av en litograferad satirteckning av enkelt slag.[2] Texten trycktes först hos Kongl. Ordenstryckeriet, därefter hos Wennlundska tryckeriet.[3]

Laterna magica hade alltsedan starten väckt förargelse eftersom lätt identifierbara myndighetspersoner och politiker angreps i tidningen. Löwstädt lät 15 april 1826 införa en förtrytsam förklaring i boktryckaren Ernst Adolf Ortmans tidning, *Stockholms Dagblad*, att ett antal utpekade personer inte hade något att göra med *Laterna magica* eller med något annat av en rad uppräknade arbeten tryckta av Löwstädt.[4] Tidskriften redi-

1 Exemplaret i LUB är okolorerat.

2 Löwstädt fick utgivningsbevis på *Laterna magica* 5/1 1826. Den aviserades till försäljning i *PoIT* 10½ 1826, s. 3. När *SDA* en vecka senare blev indraget, fick läsarna istället elva nummer av *Laterna magica*. Enligt Lundstedt (II: 86) lånade Löwstädt ut sitt utgivningsbevis till redaktionen för *SDA* tiden 14/1 – 26/1 1826. Fr.o.m. nr 11 (½ 1826) t.o.m. nr 23 (15/7 1826) gav Löwstädt ut Laterna magica själv. – *PoIT* 10½ 1826, s. 3: "Hwarje Tidningsnummer åtföljes af en Planche i Stentryck och utgifwes den 1 och 15 i Hwarje månad". – En laterna magica eller troll-lykta var en enkel projektor, som med hjälp av en ljuslåga kunde avsätta motivet från en handmålad glasskiva på en vägg. Lundin/Strindberg återger en bild av en laterna magica efter en trancherbok från 1700-talet: Lundin, Claës & Strindberg, August, *Gamla Stockholm. Anteckningar ur tryckta och otryckta källor.* Tredje oförändr. uppl. Stockholm 1912, s. 35.

3 Trycklistan från Wennlunds boktryckeri, Stockholm, 1826 förtecknar *Laterna magicas* nr 12–23 (½ ark vardera utom planscher). LUB. Avdelningen för vardagstryck.

4 Löwstädt: "Undertecknad får härmedelst inför allmänheten förklara, att Redaktören af Argus den Tredje ljugit uti de uppgifter han anfört i N:s 18, 19 och 20 m.fl. af sin Tidning, för detta år [1826], hwarutinnan syftar på wissa personer såsom medhjälpare wid de utkomne skrifterne och plancherne Raketen, Solgubben, Drafslottet, Lindwurms resa till Drafslottet, Färsköls-Adonis och Tidningen Laterna Magica; förklarandes jag, att desse personer ej derutinnan hafwa den ringaste del, hwilket jag kan med bewis styrka. Denna förklaring har jag funnit mig wara skyldig sanningen, de oförskyldt antastade personerna och den wördade Allmänheten, hwilken Argus den Tredje så oförskämdt sökt att missleda genom sina secteristiska ja till och med ultraistiska Mosaiska omdömen. Stockholm den 10 April 1826. Carl Th. Löwstädt. Hof-DecorationsMålare". *DA* 13/4 1826, s. 4.

gerades i hemlighet av Per Götrek, som också tog emot anmälan om prenumerationer i huvudstaden.[1] Troligen hade Götrek också författat texten. Hovkanslern återkallade 15 februari 1828 utgivningsbeviset för *Laterna magica*.[2] Sannolikt var det Löwstädts stöd till den indragna Stockholms Dagligt Allehanda, förutom Laterna magicas satirteckningar, som ådragit sig överhetens misshag.

Löwstädt hade också annat samarbete med Götrek. När dennes tidning Stockholms Mercurius 1827 drabbades av indragningsmakten, fick abonnenterna istället Löwstädts tidning *Stockholms Aftonblad, Till förmån för fattiga barn*. Bladen illustrerades med osignerade stentryck av Löwstädt, som skulle visa ”fattiga barns elände”.[3] Stockholms Aftonblad fick då tilltrycket: *Nya Mercurius*. En av planscherna – en dubbelplansch med futharken (runalfabetet) – trycktes hos Carl Müller utan angivande av litograf. Troligen berodde Müllers inhopp på att Löwstädt saknade en tillräckligt stor sten.

I septembernumret 1827 av *Stockholms Aftonblad* anmälde Löwstädt ett nytt, stort anlagt projekt: *Swensk Konst-Skola,* en i stentryck utgiven framställning av ”de berömdaste Swenska Målares arbeten af all slag”, tänkt att komma i tolv häften à en riksdaler för subskribenter, ”i fall man skulle wara så lycklig att winna så många subscribenter att man kan förutse att företaget skall bära sig”. Projektet genomfördes inte.[4]

Löwstädt påbörjade en tänkt musikalisk serieutgivning med *Musikaliska samlaren för Piano forte*. No 1. Lith Af C. T. Löwstädt. Nothäftet om fyra sidor innehåller två mindre stycken.[5] *Duetto Pour Deux Violons par Eduardo Du Puy* i F-dur delades upp i två delar om vardera åtta sidor med ett enklare titelblad för del två. Sannolikt har de givits ut häftesvis. Carl Müllers redan utgivna stentryck med Du Puys porträtt (spegelvänt jämfört med Löwstädts) har använts som förlaga av Löwstädt, när han tecknade Du Puys porträtt på nothäftets framsida. En *Neckens polska* med variationer för flöjt kom också från Löwstädts stentryckeri.[6] I Löwstädts inventarieförteckning 1822 finns upptaget både oanvänt linjerat notpapper och två poster färdigtryckta noter i en upplaga om 100 ex. vardera.

Om Löwstädt själv kunde läsa noter är ovisst, men hustrun kunde. Hennes far, rådmannen hade skänkt henne ett ”Clavér af Lindholm”, vilket klarade sig undan borgenärskraven i konkurserna.[7]

Eftersom Löwstädt hade tillgång till endast fåtalet litografiska stenar, kunde han inte, annat än möjligen i undantagsfall, ha stenar stående i väntan på nytryckning; han måste alltså trycka hela upplagan på en gång. Upplagan för de musikalier Löwstädt tryckte

1 Gamby, Erik, *Per Götrek*. Stockholm 1978, s. 65 med hänvisning till brev från Eichhorn, vilket Gamby återger in extenso. – Om prenumeration av *Laterna magica,* se: *PoIT* 10/2 1826, s. 3, resp. *PoIT* 2/3 1826, s. 4.

2 Lundstedt II: 86.

3 Gustafsson, Karl-Erik & Rydén, Per, *Den svenska pressens historia*. I. Stockholm 2000, s. 259f.

4 *Stockholms Aftonblad* 1827: 4, s. [4], Anmälan. Lundstedt (2: 19, s. 300ff) förtecknar *Swensk Konst-skola* bland project som av olika anlednigar inte blivit av.

5 *DA* 27/9 1824, s. 6 resp. 30/9 1824, s. 5.

6 Centralantikvariatet, Stockholm. Internetkatalog 6/3 2009 (CEN58197). www.centralant.se. ”Folio, Litogr. Titel + 2–3 litogr. S. med musik”.

7 SSA Stockholms Mag. o. RR:s arkiv Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 1825/1826. (nr 382/1826). Avskrift av 1822 års konkursdom).

förefaller ha varit just 100 ex. Löwstädt hade inte råd att ha större upplagor liggande kanske flera år, i väntan på försäljning.

Som flera gånger påpekats är musikalieutgivning en krävande verksamhet. Kunnighet i musik och exceptionell noggrannhet vid planering och genomförande av noteringen erfordrades. Detta är sannolikt orsaken till att Löwstädts utgivning av musikalier stannade vid ett fåtal titlar, som den ovan beskrivna eller de fyra sidor med litograferat porträtt på titelbladet föreställande den berömde J. B. Viotti aviserades från Lithografiska Tryckeriet, 1824.[1]

BILD 120 Löwstädt var ingen oäven tecknare. Här har han för sina barnbarn troligen tecknat av antingen sin svärmor, rådman Johan Michaëlssons hustru, Christina Cathrina, eller kanske snarare Löwstädts hustru Maria Catharina Michaëlson i den sparsamma konturstil som varit populär bland koppargravörer sedan 1700-talet, när porträtt eller konstverk skulle återges.[2] Det var en stil som blev välkänd i Sverige i början av 1800-talet, inte minst genom Wetterlings och Boyes *Kongl. Museum* och konstnären Leonard Roos af Hjelmsäters konturetsningar. Teckningen fanns i släkten Löwstädts ägo ännu i början av 1900-talet. Mått och nuvarande lokalisering okända.[3] Reprofoto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

1 *SDA* (nr 227), 30/9 1824, s. [5]. Kompositören var Giovanni Battista Viotti – I samma stycke i *SDA* finns flera aviseringar ”Från Stentrycket”, som torde avse Carl Müllers stentryckeri.
2 Levnadsår enligt dödsannons för Christina Cathrina Michaëlsson. *AB* 15/3 1855, s. 1.
3 Publicerad av Mia Hallman i *Hvar 8 Dag* 14(1913): 16, s. 246.

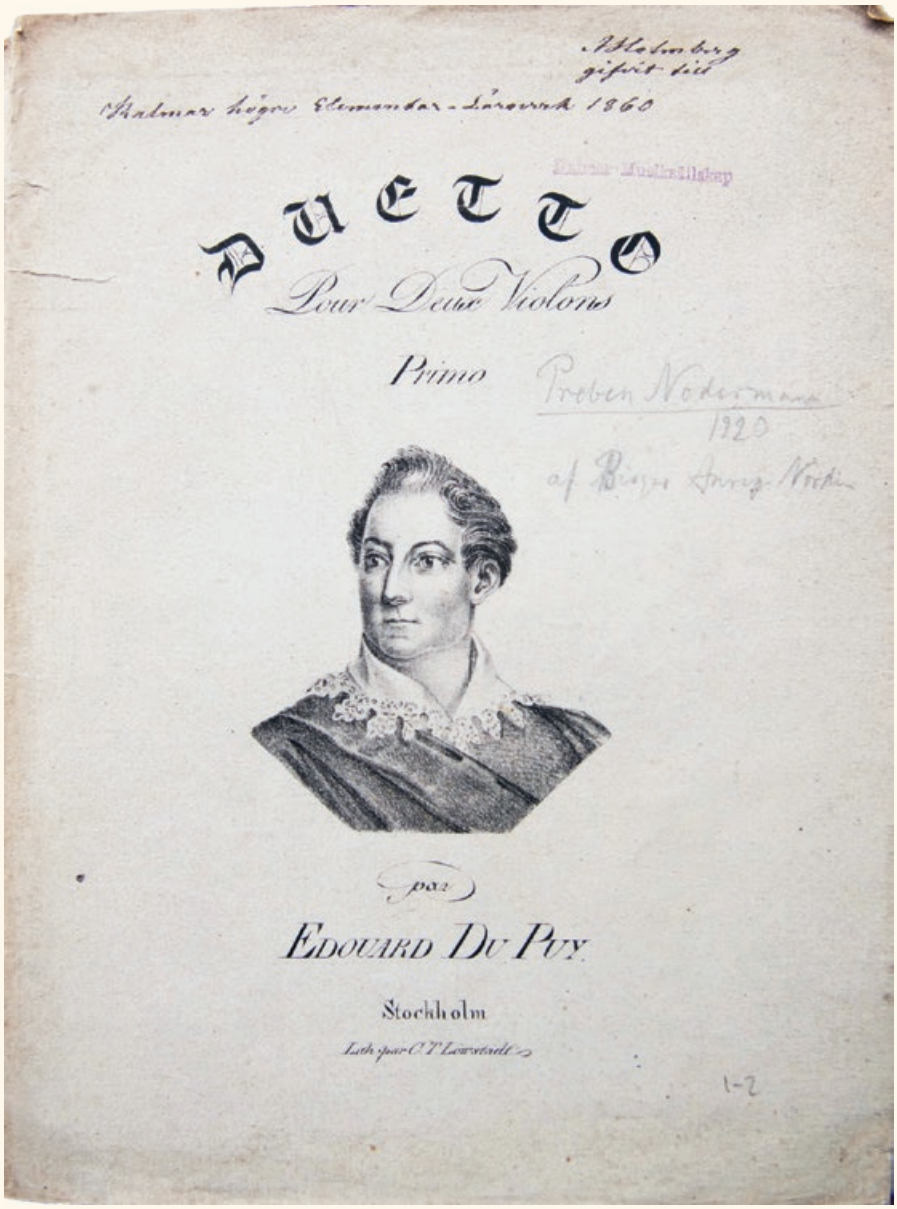

BILD 121 Du Puy, Edouard, *Duetto pour Deux Violons composés par E. Du Puy* [i F-dur]. Noter litograferade av C. T. Löwstädt. [1822].[1] (Verket uppdelades på två delar med var sitt titelblad). Carl Müller hade då redan tryckt samma verk i C-dur för Ernst Graeffs musikhandel. (1821).[2] Schweizaren Eduard Du Puy var en populär aktör och kapellmästare vid Kungl. Teatern och från 1820 dess chef. Hans tonsättningar finns alltjämt på repertoaren.
Privat ägo.
Mått: 33 × 24 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

1 Du Puy dog ¾ 1822. I *DA* 6/12 1822, s. 6 aviserades: ”Från Stentryckeriet har utkommit och säljes i Deleens & Komp. Bokhandel: Duetter för 2 Violiner, af Ed. Du Puy med Porträtt. 40 sk.”
2 Verket annonserades i *DA* 2/11 1821, s. 5 resp. *PoIT* 11/1 1822, s. 7. – Priset var 1 rd 16 sk eller lika mycket som en plansch av Fredrik Werner kostade).

BILD 122 Porträtt av operasångaren Eduard du Puy. Stentryck av Carl Müller. Detta stentryck har Carl Löwstädt använt som förlaga till porträttet på sin utgåva av *Duetto pour Deux Violons composés par E. Du Puy* [i F-dur].
Kungliga biblioteket, Stockholm.
Mått: 21 × 21 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

BILD 123 Eftersom Carl Löwstädt inte tecknade porträttet spegelvänt på stenen, blev det slutliga resultatet spegelvänt. Här har Müllers bild spegelvänts för att underlätta en jämförelse med Löwstädts porträtt på notbladet.

Lithografiska Tryckeriet i Stockholm (IV–V)

(Johanna Grönlunds respektive Carl-Axel L'Oranges stentryckeri)

30/7 1824–10/12 1824 Johanna Grönlund

10/12 1824–? Carl-Axel L'Orange

Efter att ha drivit stentryckeriet i drygt tre år sålde Carl Löwstädt det 30 juli 1824 för 450 rd b:co. Köpare var änkan Johanna Grönlund, med villkorad återgång inom en månad.[1] Överlåtelsen registrerades inte hos Hovkanslern eller magistraten, men framgår av handlingarna i Löwstädts konkurs 1825.

Köparen Johanna Charlotta Grönlund är född Zerl 30 juni 1793 i Jönköping.[2] Namnet Grönlund fick hon då hon 1814 gifte sig med komministern, sedermera kyrkoherden i Östra Eds församling i Sörmland, Per Grönlund.[3] Johanna (Grönlund)-Pfeiffer dog av ”ålderdomssvaghet” på Drottninghuset 3 september 1873, 75 år gammal.[4] Varken bouppteckning eller fattigdomsbevis upprättades efter henne. Församlingens förteckning över döda meddelar endast: ”Ingen tillgång”.[5]

Trodde Löwstädt vid försäljningen att han skulle kunna återlösa stentryckeriet inom stipulerad tid eller var skrivningen i kontraktet bara en utlagd dimridå för att vinna tid inför en hotande konkurs?

1 Carl Löwstädt ägde stentryckeriet tiden 16/5 1821 – 30/7 1824.

2 SSA MU Kungsholmen 1845: 804. – Enligt annan uppgift f. i Jönköping 2/7 1793. Föräldrar: vice häradshövdingen i Jönköping Carl Adam Zerl och hans hustru Juliana Eva Eleonora Hallonqvist.

3 Uppgifter om Johanna Grönlund och familj är hämtade från Anbytarforum 24/12 2002 (uppgiftslämnare: Sven Göran Hallonquist). – Per Grönlund (1778–1820) dog av inflammatorisk feber. (Sveriges Hembygdsförbund, Bygdeband. Östra Eds hembygdsförening, uppgiftslämnare David Fogelberg, 8/8 2015). – Johanna Grönlund vigdes 11/5 1825 med sin andra man (kronovågsinspektör Pehr Anders Silfverdahl, (1780–1832), (alltså året efter det att hon ingått avtalet med Löwstädt). Jfr *PoIT* 27/5 1825, s. 2. (I tidningen nämns hon som Jeanette Charlotta Grönlund, f. Zerl). Efter andra makens död 27/3 1832, gifte hon sig på nytt 14/1 1835, då med hovrättsnotarien och sidenfabrikören August Pfeiffer, (1777–1842) i Stockholm, son till boktryckaren, assessoren och medicine doktorn Johan Pfeiffer, död 1806. (SSA Kungsholms kyrkoarkiv E 1: 3, Lysnings- och vigselböcker, s. 184). Efter August Pfeiffers död kallade hon sig Johanna C. Pfeiffer. (SSA Överståthållareämbetet för uppbördsärenden. MU Kungsholmen 1845: 804). Någon förmögenhet lämnade August Pfeiffer inte efter sig, utan boet begärdes i urarva konkurs. (*PoIT* 3/11 1842, s. 4. Kallelse att utse ny god man i rättegång om urarva konkurs). Johanna Grönlund-Pfeiffer flyttade från Klara församling 18/4 1854. Hon flyttade till Rute på Gotland, okänt när. Kyrkoarkivet för Rute brandhärjades. Hon flyttade sedan tillbaka till Stockholm.

4 *PoIT* 5/9 1873, s. 3. Notis om dödsfall: ”Hovrättsnotarie-enkan Johanna C. Pfeiffer, å Drottninghuset […]”. Jfr SSA F Ia/6, Jakob och Johannes kyrkoarkiv, Död- och Begravningsbok 1872–1884, uppslag 31, Johanna Charlotta Pfeiffer. – Drottninghuset var en stiftelse ägnad att bereda boende för äldre kvinnor, instiftad av drottning Ulrika Eleonora.

5 SSA Johannes Församling. Lista på de döde, 1873, s. 331. Johanna (Grönlund)-Pfeiffer död.

Till kontraktet mellan Löwstädt och Johanna Grönlund fogades en inventarielista:

Förteckning på de persedlar som utgör det Stentryckeri jag denna dag [30 juli 1824] *försålt till Enkefru Johanna Grönlund, född Zerl.*[1]

En Stjernpress med tillbehör.
En mindre tryckpress.
En papperspress.
12 st Torkramar.
1 st Tryckbord med Sten och löpare.
11 st Lithographiska Stenar.
14 st D:o, qvart.
3 st furuskrifbord med 3ne lådor hvardera.
1 st pulpet med dertill hörande hylla.
1 st Hylla.
1 st Disk.
3 st Ritbräder.
3 st. papperssaxar.
1 st D:o – knif.
2ne Jernlineal och en fjäder Hammar, samt en större Hammare.
1 st Bläckpanna.
3 st större Sylindare.
3 st mindre D:o.
Diverse Messings Cirçlar m.m.
3ne st mindre jernpannor.
3 st Stolar.
2 st Ramar, den ena med kambriks öfverdragen.
2ne st Jernspacklor, 2ne Baljor, 5 st Bouteller.
7 st Diverse oljefärgs taflor
Diverse mindre saker.

Tillsammans räknadt för en summa stort 450 Rd B:co.[2]

Stockholm den 30 juli 1824. /Carl Theod. Löwstädt.

I försäljningen av stentryckeriet ingick två stentryckspressar: en stjärnpress och en mindre tryckpress. Troligen är det denna stjärnpress som Mannerhjerta lät bygga och som Löwstädt övertagit när Mannerhjerta upphörde med stentryckeriverksamhet 1823. Den andra mindre pressen torde vara den stångpress som snickaren Dumrath och smeden Grahn tillverkade 1821.

1 Kontraktet i avskrift i SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 1825/1826. (nr 382/1826).
2 Ca 70 000 kr i 2018 års penningvärde.

Löwstädt sålde stentryckeriet, men enligt avtalet skulle han hyra det för en månadsavgift av tio riksdaler banko från och med augusti 1824. Enligt särskilt 30 juli 1824 upprättat avtal mellan Grönlund och Löwstädt om driften av stentryckeriet, skulle detta *drivas gemensamt av dem bägge*.[1] Upplägget på avtalet var att, stentryckeriet skulle ägas av Grönlund och drivas i av henne förhyrd lokal, vilken skulle vara belägen i närheten av Löwstädts bostad. Löwstädt skulle mot en ringa avgift förfoga över, ”arrendera”, stentryckeriet. Han fick, enligt kontraktet, inte låta andra utnyttja stentryckeriets faciliteter och han fick inte föra bort några inventarier. Intäkterna som Löwstädt fick av verksamheten skulle i första hand användas för att betala lokalhyran, men Löwstädt kunde betala hyran genom att istället betala erfoderliga reparationer i stentryckeriet och ”nödige Tidningar”.

Kontakten mellan Löwstädt och Grönlund kan ha knutits via hennes svåger auditören Carl Axel L’Orange. Han omtalas av Mannerhjerta som ett av vittnena till en inlöst revers till Löwstädt.[2] Auditören L’Orange var troligen en välkänd figur i dåtidens Stockholm; han processade för egen eller andras räkning i stort som smått.[3] Kritiska skrifter fanns som redogjorde för motståndarnas syn på hans auditörsverksamhet.[4]

Utgivningen av *Portefeuille för Historiska Teckningar* låg uppenbarligen Löwstädt varmt om hjärtat. Kontraktet med Grönlund skvallrar om omsorgen om denna publicering. Det är för att säkra utgivningen av dessa planscher, i en i övrigt pressad finansiell situation, som Löwstädt ingick avtalet med Grönlund.[5] Utgivningen skulle fortsätta enligt tidigare planering med fyra planscher per häfte. I tur stod åttonde häftet. Löwstädt skulle för sitt arbete med häftena gottgöras med 20 rd per månadshäfte. I summan inräknades de resor som Löwstädt måste göra för vad ”anskaffandet af dessa ritningar kräfva”.[6] I kontraktet fanns infogat en konkurrensklausul; tryckningen måste ske i Löwstädts/Grönlunds stentryckeri.

Johanna Grönlund lade en ”fond” om 200 rd förvarad under två lås, vilka bara kunde öppnas av dem båda gemensamt. Eftersom tryckeriet, trots det formella ägandeskapet, skulle drivas av dem bägge, skulle intäkter och kostnader delas lika. Om någon fick

1 Kontraktet i avskrift i SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 1825/1826. (nr 382/1826).

2 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 1825/1826. (nr 382/1826). Mannerhjertas libell.

3 Exempelvis *Anmärkaren* 1820, s. 1817–1822 om bränneriinventarier.

4 *DA* 29/5 1821, s. 3. (*Sanningens Röst, pendant till Advokatens Misstag eller hvad Auditören C. A. L’Orange gjordt och derför står till rätta på Rådhuset*). – L’Orange omnämns flera gånger i lantbrukaren Carl Henric Robsahms dagbok, som en personlig vän till denne. Liljewall, Britt, *Vackra dagboken. Carl Henric Robsahms anteckningar från 1830-talet.* Stockholm 2017, passim. (Monografier utgivna av Stockholms stad. 259).

5 Den akuta orsaken till att Löwstädt överlät stentryckeriet till Grönlund, förefaller vara en skuld till stämpelmästaren Eric Törnlund, om 180 rd – en skuld som Grönlund i köpekontraktet 1824 åtog sig att gälda såsom en del av köpeskillingen. SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 1825/1826. (nr 382/1826).

6 Härmed torde avses främst resor i samband med att porträtt skulle tecknas av för *Portefeuille för Historiska Teckningar.*

betala mer än den andre, lades en ränta om en halv procent på överskjutande belopp per månad.

Grönlund skulle inte vara en passiv ägare. Hon skulle ansvara för kontorsgöromål och bokföring i företaget, ”Corresponencen”, men behövde inte göra det personligen; en befullmäktig kunde anlitas. Redan i kontraktet fick svågern, auditören L’Orange, samtliga hennes befogenheter. Löwstädt skulle ha det ”närmaste överinseendet öfver Arbetsfolket, ombestyr[a] allt hvad som hörer till sjelfva arbetet, Werkets Transport till Bokhandlare och Prenumeranter m.m.”

Kontraktet kan tyckas onödigt detaljerat, om överlåtelsen bara var tänkt att vara en månad. Utformningen av det tyder på att L’Orange har varit behjälplig.[1] L’Orange hade personlig erfarenhet av att gå i konkurs och Löwstädt hade redan en konkurs bakom sig; kontraktet har därför infogat alla tänkbara försiktighetsåtgärder, som att kassalådan endast får öppnas av dem båda gemensamt, bestämmelsen om att inga inventarier fick bäras bort och att tryckningen av Löwstädts *Portefeuille* skulle tryckas på Grönlunds tryckeri. Det gjordes 9 december 1824 ett tillägg till avtalet, som avsåg den fortsatta utgivningen av *Portefeuille för Historiska Teckningar.* Enligt detta skulle Grönlund bekosta papper och Löwstädt allt övrigt, samt att utlägg kunde ske utan detaljredovisning. Uppenbarligen hade redovisningen av småutgifter blivit för omständlig.

Av 1822 års konkurs framgår att Löwstädt tidigare haft en medhjälpare i stentryckeriet. Tre år senare fanns två anställda: lärlingen Johan Gerle (Gärle) och arbetaren Pehr Lundqvist.[2] Löwstädt åberopade som tillgång i konkursen hälften av utbetald lön till Lundqvist från och med 15 oktober 1824 till 28 april 1825, totalt 25 rd b:co.[3] Dessutom anförde Löwstädt krav på kostnaden för hälften av kosten till Lundqvist under samma tid, 47 rd b:co.[4] Om Löwstädt haft medhjälpare anställda tiden före 15 oktober 1824, framgår inte, men är troligt. I konkurshandlingen ges endast besked om de aktuella krav Löwstädt hade för utlägg för lönekostnad till medhjälparna.

Varför köpte Johanna Grönlund stentryckeriet? Hade hon sett köpet som en investering? Trodde hon vid köpets ingående att det i själva verket bara rörde sig om ett kortfristigt lån och att Löwstädt skulle köpa tillbaka stentryckeriet inom en månad? Var hon intresserad av tryckeribranschen?

Det var vanligt att kvinnor, som genom sitt änkestånd blivit fullmyndiga medborgare, drev olika slag av näringsverksamhet. Mera ovanligt var dock att de gjorde inträde i en så komplicerad verksamhet, som tryckeriverksamhet utan föregående erfarenhet. I detta fall dessutom i en på marknaden helt ny teknik. Det fanns inte heller någon kvinnlig stentryckeriägare i landet, som hon kunde ha som förebild. Det skulle dröja ytterligare

1 I SSA Klara MU 1845: 1229 uppges L’Oranges vara bosatt tillsammans med hustrun sedan 1815, Eva Maria, f. Zerl – en syster till Johanna Grönlund. Eva Maria L’Orange dog i Stockholm 23/4 1853. (*Östgöta Correspondenten* 7/5 1853, s. 1; *AB* 2/5 1853, s. 1). Auditören Carl Axel L’Orange är född 17/10 1789, död 1856.

2 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 1825/1826. (nr 382/1826). Gerles fordran: 12 rd; Lundqvists fordran: 25 rd. Gerle och Lundqvist ej i KB Hultmarks. förteckning.

3 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 1825/1826. (nr 382/1826).

4 Ibid. Löwstädts skrivelse 25/7 1825.

några år innan Sophie Müller tog över makens stentryckeri i Stockholm. Men Johanna Grönlund kan ha sett Sophie Müller arbeta i Carl Müllers stentryckeri, liksom hon kan ha sett Löwstädts hustru kolorera planscher i sin makes verksamhet. Uppenbarligen var Johanna Grönlund både tekniskt intresserad och kreativ. 1847 meddelades hon patent på åtta år av Kommerskollegium för en – som de sades – av henne uppfunnen ”portativ Kok- och Värmnings-apparat”.[1]

Johanna Grönlund behöll inte stentryckeriet länge. Redan efter fyra månader, 10 december 1824, överlät hon det till svågern Carl-Axel L'Orange, enligt den bevakningsinlaga som L'Orange inlämnade till rätten 25 juli 1825. Detta talar för att Johanna Grönlund trott att det från början bara varit fråga om att hon skulle äga stentryckeriet en mycket kort tid. Mot L'Oranges äganderättsanspråk protesterade Löwstädt; L'Orange hade så sent som 18 april 1825 uppträtt som fullmäktig för Johanna Grönlund när hon erbjöd Löwstädt återköp till hans försäljningspris. En av Grönlund utfärdad fullmakt för L'Orange, daterad 24 januari 1825, inlämnades till rätten. Både Grönlund och L'Orange skulle därmed ha förlorat bevakningsrätt i hans konkurs 1825 ansåg Löwstädt.[2] L'Orange invände upprört, att detta var endast ytterligare bevis på Löwstädts dåliga handlingssätt, så mycket mera som

> *Löfstedt ganska noga vet at han af min hand hafva emottagit hvarenda skilling och at jag erhållit min Svägerskas [Grönlunds] transport å köpebrefvet, redan långt före hans Session [konkursbegäran], ehuru det var likgiltigt både för mig och för Löfstedts [konkurs]-Massa, om vid sammanträden jag begagnade mitt eget, eller min Svägerskas, Enkefru Grönlunds namn, och det var först sedan Löfstedt genom osanningar och hundrade löften narrat mig at icke långt för detta fråntaga honom Stentryckeriet och derigenom skilja mig från Conçursen* […].[3]

Löwstädts tillgångar i 1825 års konkurs beräknades till 4 446 rd b:co, skulderna till 10 546 rd].[4] Således ett betydande underskott (6 100 rd b:co). Gode mannen i konkursen sammankallade alla fordringsägare för att diskutera om man skulle övertaga stentryckeriet från Johanna Grönlund och driva det vidare och hur man skulle göra med den fortsatta utgivningen av *Portefeuille för Historiska teckningar*.[5]

I egenskap av syssloman i Löwstädts konkurs 1825 lämnade protokollsekreteraren Lorenzo Hammarsköld 13 augusti 1825 ett yttrande vari han redde ut de krav, som fanns kvar från Löwstädts tidigare konkurs (1822). I denna fanns fortfarande obetalda skulder

1 *PoIT* 17/6 1847. Änkan Johanna C. Pfeiffer, född Zerl ang. patent på portativ kok-och värmningsapparat. Patenträtten drogs tillbaka 1852. *PoIT* 11½ 1852. Johanna C. Pfeiffers patenträtt återkallad.
2 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 1825/1826. (nr 382/1826). Löwstädts skrivelse 15/8 1825.
3 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 1825/1826. (nr 382/1826). L'Oranges skrivelse 29/8 1825.
4 *Stockholms Dagblad* 26/1 1825, s. 1. (1.6 milj. kr i 2018 års penningvärde).
5 Ibid. 15/4 1825, s. 2 resp. 18/4 1825, s. 2.

om drygt 8 799 rd [1.3 milj. kr i 2018 års penningvärde]. (Bl.a. till konstprofessorn Pehr Krafft d.y. drygt 37 rd. Den största enskilda posten var en skatteskuld på drygt 2 965 rd). Hammarsköld yttrade sig också i frågan om äganderätten till stentryckeriet 1825. Stentryckeriet ingick inte, enligt Hammarsköld, i 1825 års konkursmassa, eftersom det då ägdes av Grönlund. L'Orange skulle följaktligen rikta sina krav på ersättning av bl.a. del i försålda *Portefeuille för Historiska Teckningar* till henne. Hammarsköld kunde samtidigt inte låta bli att ge L'Orange ett nålstick för hans okunnighet om tryckeriverksamhetens villkor: ”Han [L'Orange] fordrar att få 500 Exemplar af ett Ris Regal- eller Planchepapper, ehuru hvarje sådant Ris, utom allt hvad i hvarje sådant är Maculatur, icke innehåller mera än 480 ark, fordrande således av hvarje Ris 20 Exemplar mera än möjligen kunna presteras”.[1] Godtagbara avvikelser ifråga om kvantiteter vid leverans av papper eller upplagor är numera inskrivet i branschavtal; på 1820-talet var det vedertagen sedvänja som gällde.[2]

L'Orange hade, som nämnts, tre år tidigare själv blivit försatt i konkurs.[3] Ett vittnesmål intaget i Svartlösa häradsrätt 1822 med anledning av L'Oranges försök att få en god man (en advokatfiskal) förklarad såsom jävig i den konkursen ger en bild av L'Orange, som en trätgirig rättshaverist.[4]

Löwstädts sista år

Från tiden efter 1825 års konkurs finns endast ett fåtal uppgifter, som kan knytas till Carl Löwstädts person. Hur det gick med hans eventuella fortsatta förhyrning av stentryckeriet efter 1825 års konkurs har inte gått att utröna. På nytt ger han ut teckningshandledningar för barn.[5] Enstaka tidigare tryckta arbeten aviseras till försäljning i Götreks bokhandel.[6] Han uppger adressen Hornstullsgatan hus nr 7 sommaren 1828 i en annons om upphittade pengar.[7] Adressen kan avse bostaden.[8] Vid annat tillfälle är han sammankallande för borgenärerna i en bagaregesälls konkurs 1828.[9] Produktionen av tryck synes vara mycket ringa.

1 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 1825/1826. (nr 382/1826). Lorenzo Hammarskölds skrivelse 13/8 1825.
2 Om nutida avtal: Kjellin, Clas,, *Trycksakens juridik. Så säger lagen*. Halmstad 1992, s. 10f. och 42f.
3 *PoIT* 12/4 1822, s. 7. [Kallelse av borgenärer i L'Oranges gäldbundna bo].
4 SSA F 4a: 11 Svartlösa häradsrätt Konkurs- Årsstämnings- och boskillnadsakter 1820–1824, Carl Axel L'Oranges konkurs 1822, C. Winters förklaring 22/4 1822. – L'Orange förekommer också i Carl Jonas Love Almqvists konkursmål med ett avvisat krav: SSA A 1: 8. Stockholms rådhusrätt, avdelning 2. 1850–1947, Avdelningen för konkursmål. Protokoll och domar i konkursmål 1854. Dom 9/2 1852. (Domen elektroniskt tillgänglig via Almqvistsällskapet: www.almqvistsallskapet.se/?page id=302).
5 *DA* 10/10 1826, s. 3: *Principer för figurteckning* af Löwstädt, (1 rd 8 sk). *Principer för Djurteckning*, (24 sk).
6 *Stockholms Dagblad* 16/8 1827, s. 2. (*Lök på laxen* en plansch i stentryck 8 sk *Procentar-Idealet* med en kolorerad Figur i stentryck 8 sk). (Båda tryckta tidigare: *Lök på laxen* fanns till salu 1825. *Procentar-Idealet* trycktes 27/10 1825 enligt *Stockholms Dagblad* 27/10 1825, s. 2: ”Af Trycket har idag utkommit […]”. Det är ett av de ytterst få tryck från stentryckets pionjärtid där det går att fastställa exakt dag då det trycktes eller lämnade stentryckeriet).
7 Nu: Horntullsgatan 14 i Maria Magdalena församling.
8 *Stockholms Dagblad* 20/6 1828, s. 4. Löwstädts adress: Hornstullsgatan 7, Kv. Kanin mindre.
9 Ibid. 16/7 1828, s. 2. Sammankallande av borgenärer bagaregesällen Johan Stenquists konkurs. (Konkursdiariets referens: Ansökan 30/6 1828; dom 9/11 1829. SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 11, s. 213).

Löwstädt dog, efter en tids sjukdom, 16 juni 1829, 40 år gammal[1] och begrovs i Tyska kyrkans gravvalv.[2]

Ett fåtal spår från den stentryckande verksamheten fanns i det torftiga boet, ”1 större fyrkantig sten hörande till Stentryckeriet”,[3] ”Diverse gamla jernsaker hörande till Stentryckeri”, värderade till 8 sk. Övrig materiel som en gång tillhört stentryckeriet hade redan avyttrats.

Löwstädts beräknade inkomst för 1828, dvs. redovisningsåret 1827, var 200 rd – mindre än en halv musikerlön.[4] Efter hans död översteg ”kända skulder i sterbhuset” tillgångarna, varför änkan för egen och de tre barnens räkning ansökte om urarva konkurs.[5] Hon sade sig inte känna till huruvida Löwstädt gottgjort sina borgenärer i de två tidigare konkurserna.[6] Änkan fick sin förmånsrätt, övriga borgenärer kunde på grund av boets bristande tillgångar inte tillgodoses.[7]

Löwstädts änka Maria Catharina Michaëlson kom, trots att hon var klen och sjuklig, att överleva mannen i drygt sex år.[8] Hon bodde vid sin död hos en fältväbelsänka och försörjde sig och de tre barnen ”med att kolorera bilder för bokhandlare”. Bouppteckningen efter henne nämner endast ett fåtal ägodelar, värderade till sammanlagt 10 rd b:co, medan skulderna uppgick till det tiodubbla. Boet gjorde urarva konkurs.[9] Hon har synbarligen fått framleva sina sista år i armod med stöd av släkten.[10] Efter hennes död placerades en son på Frimurarbarnhuset, en dotter blev inackorderad i familj och äldste sonen satt i skräddarelära. Några spår efter stentryckeriet fanns inte bland ägodelarna efter henne.[11]

1 SSA Tyska församlingens Död- och Begravningsbok 1829. – Löwstädt hade under sista tiden vårdats (till en kostnad av 18 rd av en Charlotta Ljungströmmer). SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 481/1830. Löwstädts [urarva] konkurs. Ett kort meddelande om dödsfallet gjordes i pressen. *PoIT* 18/7 1829, s. 2.

2 Kungliga Biblioteket, Stockholm, L 238 2: 1 Carl Löwstädts släktarkiv. (Maria Carolina Löwstädts anteckningsbok).

3 Stenen återfinns i konkursakten 1830, då värderad till 32 sk. SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 481/1830. Löwstädts [urarva]konkurs.

4 För denna inkomst 1828 erlades drygt 14 rd i skatt och avgifter.

5 SSA Tidigmoderna konkurser. Begäran om urarva konkurs av Löwstädts dödsbo. Dom 15/11 1830. (SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 481/1830. Löwstädts [urarva]konkurs.

6 Tillgångar: ca 18 rd. Skulder: ca 57 rd.

7 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 481/1830, Löwstädts [urarva]konkurs. Dom 15/11 1830. – Löwstädts sondotter var konstnärinnan Emma Löwstädt-Chadwick, en av de svenska konstnärerna i målarkolonin Grèz i Frankrike, ”sannolikt den bland alla åttiotalets svenska målarflickor, som ägde den robustaste, mest homogena talangen.” (Strömbom, Sixten, *Konstnärsförbundets historia*. I. Stockholm 1945, s. 158, not 181. (Not: s. 338.) En andra sondotter var blomstermålaren Eva Åström. (Hallman, Mia, Källaren Björngården. *Hvar 8 Dag* 14(1913): 16, s. 246).

8 Maria Catharina Michaëlson dog 30/11 1835, drygt 45 år gammal. SSA Stockholms rådhusrätts 1:a avdeln. D 1 A: 486. (1836–1836), s. 45. Bouppteckning efter Löwstädts änka, Maria Catharina Michaëlson, upprättad 22/1 1836.

9 *Stockholms Dagblad* 7/12 1836, s. 2. (Konkurs nr 29).

10 Kungliga biblioteket, Stockholm, L 238: 2, 1–8. Löwstädts släktarkiv. Carl R. Löwstädts redogörelse för sin släkt.

11 Ibid.

Ernst Graeffs stentryckeri

29 dec 1821–dec. 1822

Löwstädt fick viss konkurrens av den 24-årige bokhandlaren Ernst Graeff.[1] ”En driftig utlänning”, som hade sin kombinerade bok- och musikaliehandel i hörnet av Drottninggatan/Fredsgatan i Stockholm.[2]

Ernst Graeff föddes 1 september 1797, troligen i Tyskland.[3] Redan som femtonåring hade han ett lånbibliotek i Stockholm.[4] Inspiration till att öppna ett stentryckeri fick han säkerligen hos sin granne Carl Müller. 1821 hade han startat en bokhandel, följt av lånbibliotek 1822 med en anställd.[5] Planerna var vittsyftande. Inom kort hade han 35 utländska tidskrifter till läsning i lånbiblioteket, och han lovade rundlig rabatt till den som köpte för minst 16 rd. Lånbiblioteket, som han kallade *Museum och Läsinstitut,* höll böcker och tidningar på sex språk utom svenska, enligt en anmälan 1822.[6] Lånbiblioteket var inhyst i bokhandelns lokaler och hade generösa öppettider (alla dagar 9–22).[7] Hos Müller hade Graeff gjort beställning på stentryck.[8] I slutet av år 1821 anmäldes till Hovkanslern Graeffs nyöppnade stentryckeri.[9] Redan före ansökan hade han ”inköpt ett parti Lithografiska stenar och låtit förfärdiga alla för ett Stentryckeri erforderliga Inventarier”.[10] 1822 ville han – om tillräckligt stort intresse fanns hos allmänheten – inrätta ett Musiklåne-Bibliothek.[11]

Kombinationen stentryckeri, bok- och musikhandel, förlagsverksamhet och lånbibliotek pekar på det faktum att just stentryckeriets verksamhet inte var särskilt omfattande och tryckeriverksamheten blev heller inte långvarig.[12] Stentryckeriet var bara ett komplement till den övriga verksamheten. Lånbibliotekets böcker var försedda med små stentryckta bokägarmärken.[13]

1 Stavningen *Gräff* förekommer i litteraturen. (Så exempelvis i Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 5) och i annonser, (exempelvis *DA* 4/10 1822). Bokhandlaren Ernst Graeff finns inte i mantalsregistret 1800–1883, men väl i KTL 1822, bosatt på Norrbro 4. Hans dödsår är okänt.

2 Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 5. – Själv bodde han på Norrbro nr 4. (SSA KTL 1822. SE/SSA/0031/06/G1 AA/211 (1822), fs. 10).

3 Bonnier, Isidor Adolf & Hånell, August, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935.* II. *Stockholm och Uppsala.* Stockholm 1935, s. 99.

4 Ibid. s. 100.

5 Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 29.
– SSA KTL 1822, fs. 10. Handelsbetjänten Jacob Höök.

6 *Anmälan af ett museum eller läse-institut* […]. Stockholm 1822.

7 Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris.* I. Stockholm 1902, s. 376f.

8 Edouard Du Puy (1771–1822), *Duetto pour Deux Violons composés par E. Du Puy* i C-dur, stentryck av Carl Müller för Ernst Graeffs Bok- och musikhandel. (1821/1822). *PoIT* 11/1 1822, s. 7.

9 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 29/12 1821: ”Bokhandlaren Ernst Graeff öppnar Stentr[yckeri] i Stockholm.”

10 Wiberg I, s. 172.

11 *DA* 4/10 1822, s. 8.

12 Enligt Berg drev Graeff även boktryckeri. Se Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 29. Troligen en missuppfattning.

13 Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris.* I. Stockholm 1902, s. 376f.

På Graeffs förlag kom 1822 ut en från svenskan gjord tysk översättning av David von Schulzenheims dietlära, *Anweisung zur Erreichung eines hohen Alters* […], 160 sidor tryckta hos Lindhs änka. Graeff hade samarbete med henne utöver dietläran. En almanacka med planscher,[1] tryckt 1823. *Almanach för år 1823. Stockholm hos Ernst Graeff hörnet af Freds och Drottninggatorne* är ett exempel på vad som på 1900-talet skulle komma bli ett mycket vanligt bruk, att förena försäljningen av almanackan med reklam för den egna verksamheten.

Graeff aviserade 1822 om en ny tidskrift, *Tidskrift för Litteratur, Konst, Luxe och Moder.*[2] Det första häftet kom 1823. Årgången om 52 häften à 24 sidor innehöll planscher med totalt fem kopparstick och tio litografier, vilka delvis hade kolorerats.[3] Tidskriften upphörde 21 juni 1824 med nr 53. Upplagan var 610 exemplar.[4]

Graeff hade också andra utgivningsplaner. Hos Lindhs änka (då ägt av Norstedts) tryckte han 1823 en anmälan om tidskriften *Allmänna politiska annaler,* men det är osäkert om något nummer alls kom ut.[5] Samma år (1823) planerade han att på Ecksteinska tryckeriet trycka *Allmän Adress-bok för Stockholm*. Denna tycks emellertid bara ha resulterat i ett par provblad.[6] Ett annat projekt, som troligen heller aldrig blev av, men som Graeff sökte och fick utgivningsbevis för, var en tänkt periodisk skrift: *Nya Anmärkaren*.[7]

Graeff hade svårt att hålla avtal, inte minst ekonomiska sådana. Han kallades inför konkursdomaren i Stockholms rådhusrätt i april 1823.[8] Han infann sig inte och blev eftersökt. En omfattande jakt av exekutionsbetjänter och våldsamt slagsmål vidtog och Graeff blev förd till bysättningshäktet på Hornsgatan.[9] Förhandling utsattes till 24 november 1823.[10]

Ansökan om att försätta Graeff i konkurstillstånd lämnades in 1 april 1823, men stentrycksverksamheten hade upphört redan i december 1822, efter elva månaders stentryckande verksamhet.[11] Graeff lät härefter Ebeling framställa de stentryck han behövde.[12]

1 KB Katalog SB 17. *Almanach för året efter frälsarens Christi födelse 1823.*
2 Graeffs tillståndsbevis för *Tidskrift för Litteratur, Konst, Luxe och Moder*, 19/12 1822. Jfr Wiberg I, s. 172.
3 Årgången saknas i Kungliga bibliotekets samlingar. Uppgiften är hämtad från bokauktionskatalogen, *Stockholms auktionsverk* 10/5, 13/5 och 17/5 1982, nr 7939. – Waller noterar endast 1824 som utgivningsår. Waller, Sture M., *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*. Andra uppl. Göteborg 2001, s. 200.
4 Ibid, s. 200.
5 Utgivningsbevis 27/1 1823. Osäkert om något nummer kom ut. Lundstedt III: F9.
6 Endast dessa provblad finns i Kungliga bibliotekets samlingar.
7 Utgivningsbevis meddelat 27/1 1823. Osäkert om något nummer kom ut. Lundstedt III: F10.
8 Konkursansökan 16/4 1823, med proklamadag 24/11 1823. SSA Tidigmoderna konkurser. – *PoIT* 21/4 1823, s. 3 resp. 23/4 1823, s. 5. (Rättens kallelse). – Enligt Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, tvingades Graeff att själv begära sig i konkurs.
9 Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 29. Enligt *Stockholms Dagblad* 17/5 1823 hade bokhandlaren Ernst Graeff och borgenärer inställt sig i rätten ”sistlidne april”.
10 *PoIT* 28/6 1823, s. 4.
11 Ibid. s. 376. *Prinsen i Barnlandet.* Öfwersättning.
12 Så exempelvis [Zachariä, August Wilhelm, (1769–1827)], *Stort skuggspel, till tidsfördrif för gamla och unga*. Nº 1: Innehållande. Jemte 6 blad med figurer. Stockholm. Tryckt hos Johan Hörberg 1824. Omslaget anges stentryckt hos I. L Ebeling. Sex planscher i konvolut med litograferad framsida och vignett.

Bland borgenärerna fanns bland andra ryske vicekonsuln van Suchtelen och Johan Fredrik Walter, Fabian Holmgrén, Palmblad & Co., Carl Löwstädt och ett par bokbindare. Två stora tyska firmor fanns också med, Mauerska bokhandeln i Berlin och förlagshuset Brockhaus i Leipzig, vilka båda krävde ersättning för böcker och musikalier lämnade i kommission.

Graeffs boklager var stort; böckerna värderade bokhandlaren Walter till drygt 32 200 rd.[1] Fordringar täckte hälften av skulderna, som uppgick till ca 5 000 rd. Walter erbjöd sig att ta över en del av boklagret och betala resterande skulder, troligen stödd av Suchtelen. Mauerska bokhandeln hade invändningar mot detta. Slutligen synes Graeffs bror ha löst konflikten.[2] Av domstolsprotokollet framgår att konkursen inhiberades efter beslut i hovrätten.[3] Verk subskriberade hos Graeffs kunde sedan hämtas i Walters bokhandel.[4]

Stentryckeriet spelade hos Graeff en mycket underordnad roll. Hans vidare öden är okända.

1 Ca 5 milj. kr i 2018 års penningvärde.

2 Wiberg noterar efter Bonnier, I. A. & Hånell, A., *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935*. II. Stockholm 1935, s. 99f. att J. F. Walter betalade Graeffs skulder. (Wiberg I, s. 173.) Det är möjligt att Graeffs bror agerat som mellanhand. (En referendarie Heinrich Gräff noteras ankommen till Stockholm via Ystad 18/8 1823 – kan det vara brodern? (SSA D 4 B: 2 Liggare över personer anlända från utrikes ort 1822–1827, nr 60). Detta framgår emellertid inte av konkurshandlingen.

3 SSA A 4a: 92. Mag. o. RR:s arkiv. Protokoll och domar i konkursmål. Rätten beslöt 29/8 1823, s. 794ff. i enlighet med P. A. Granbergs och J. F. Walters begäran, att ställa in Graeffs konkurs.

4 *DA* 9/11 1824, s. 4.

Fabian Holmgréns stentryckeri

7/6 1823–7/8 1824

Bok- och musikhandlaren Wilhelm Fabian Holmgrén gjorde ett försök med stentryckeriverksamhet under drygt ett år med början sommaren 1823. Han var då tjugotre år gammal.[1]

> *Denne företagssamme man skildras av Palmblad som den störste svindlaren av alla. Han började sin bana som rik arvtagare, gjorde dessutom en stor lotterivinst och slog sig sedan på förläggarskap i stort, särskilt musik.* [2]

Fabian Holmgrén hade gått i bokhandelslära hos Emanuel Bruzelius, vilken i december 1818 öppnat filial till sin Uppsalahandel i Stockholm; senare också i Karlstad, Västerås och Örebro.[3] Holmgrén hade avancerat till föreståndare, men de lärdomar han fått, ”att knep voro den huvudsakliga hävstången för en affär bådade inte gott för framtiden. När han tillämpade dessa lärdomar i sina affärer, blev han snart både genomskådad och föraktad”.[4]

Hovkanslerämbetet registrerade 3 augusti 1822 Holmgréns avsikt att i Gamla stan öppna en bok- och musikhandel kombinerad med ett lånbibliotek. Bouppteckningen efter den avlidne fadern hade upprättats en månad tidigare och Holmgrén hade fått ut ett betydande arv.[5] Efter ett omfattande förberedelsearbete öppnade bokhanden i november 1822.[6] Dagen därpå preciserades i en annons vad man kunde erbjuda från stentryckspressen:

> *Uti Holmgréns Bok- och Musikhandel i Storkyrkobrinken emottages att i Stentryck låta göra Porträtter, Penn- och Crayonteckningar, Kartor, Formulär af alla slag, Pris-*

1 Fabian Holmgrén f. 10/10 1800 i Stockholm; död 21/10 1847 i Örebro.

2 Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 30. – Fadern, Jacob Holmgren, står i ML 1810 antecknad som hovkvartermästare [förste hovmästare hos Karl XIII]) med en löneinkomst om 450 rd/år. Jacob Holmgren och hans hustru Gustava hade då två söner, varav den äldste var Fabian. (SSA ML 1810 Staden södra, nr 1422). Jacob Holmgren, dog 21/4 1822, drygt 54 år gammal. *(PoIT* 14/5 1822, s. 2). Enligt uppgift har Fabian börjat sitt arbetsliv i hovförvaltningen. (Bonnier, Isidor Adolf & Hånell, August, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935*. II. *Stockholm och Uppsala*. Stockholm 1935, s. 101).

3 Om Bruzelius, se: Ibid. s. 26. – Bonnier beskrev Bruzelius, som ”den energiske och, som förläggare, företagssamme, men i sina affärer ej alltide fullt renhårige Emanuel Bruzelius.” (Bonnier, Karl Otto, *Adolf Bonnier och hans bröder*. I. *1830–1840-talen*. – Bonniers – en bokhandlarfamilj. Stockholm 1926, s. 161). I bättre ljus framträder Bruzelius hos Björkman, Margareta, Emanuel Bruzelius. En pionjär på det tryckta ordets marknad. *Bokvännen* 42(1987): 3, s. 51ff – Bruzelius startade ett av landets dittills största förlagsprojekt: Utgivandet av *Bibliothek der deutschen Classiker*, under åren 1811–1821 utkommet i 76 volymer. (Eriksson, Bo Gustaf, *Kring Fyris. Uppsala då och nu*. Stockholm 1963, s. 138f.). Bruzelius begärdes i konkurs 22/9 1823, men ansökan avslogs. (SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a: 10. Konkursdiarium 1823: 881).

4 Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 30.

5 RA Slottsarkivet, Nedre Borgrätten F II a: 4. Bouppteckningar 1821–1822. Bouppteckning upprättad 17/7 1822 efter Jacob Holmgren. I det rika boet fanns, förutom inventarier, kontanta medel och fordringar på totalt 8 600 rd [1.4 milj. kr i 2018 års penningvärde].

6 *PoIT* 12/12 1822.

Kuranter, Räkningar, RekommendationsBref, Adresser, Wisitkort, Musik m.m. och skola alla beställningar utföras med den precision och skyndsamhet som är möjlig.[1]

Det var inte en egen stentryckspress, som skulle nyttjas. Bland de förläggare och tryckare som Holmgrén slutit avtal med fanns stentryckaren Carl Müller. Redan sex veckor innan öppnandet av bokhandeln ägde rum, annonserade Müller om deras avtal:[2]

Under denna dag har jag till Bokhandlaren W. Fabian Holmgrén upplåtit alla mina Stentrycksförlager, och äger i anledning deraf för bemälte Bokhandlare rätt att disponera deröfwer efter sitt eget behag på alla de ställen dit de af mig blifwit afsände; som härmed hrr Commissionater averteras.

STOCKHOLM D. 26 AUG. 1822
CARL MÜLLER
STENTRYCKARE

Enligt detta generösa avtal kunde Holmgrén när han ville och i obegränsad utsträckning hämta Müllers produkter hos andra handlare där Müllers produkter fanns i kommission. Han fick med andra ord en sorts förstahandsrätt till försäljningen av Müllers egna förlagsprodukter. Holmgrén gjorde i sin tur, i egenskap av förläggare, beställningar på musikalier hos Müller. I Holmgréns förteckning över saluförda produkter finns Müllers alster representerade.[3] Även beställningar av enstaka blad gjordes. Det litograferade titelbladet till Holmgréns *Theater Almanack 1823*, tryckt 1822, har sannolikt Müller tryckt, medan Nestius tryckte inlagan. I barnboken *Gåfwa till små snälla Gossar och Flickor, som wilja öfva sig i läsning och äro roade af Ritningar* infogades tolv stentryck af Müller.[4] Planscherna ”uppgifvas såsom ritade af en liten snäll gosse och hvartill anledningen omtalas så, att dess berättelser utgöra ett slags svite.”[5] *Bönen Fader Wår* trycktes av Müller med åtta stentryck.[6] Även andra överenskommelser mellan Holmgrén och Müller hade träffats. Holmgrén var en tid Müllers hyresgäst på Norrbro och Müller var kund i Holmgréns boklåda.[7] Hyreskontraktet med Müller finns intaget i akten upprättad i samband med Holmgréns konkurs. För 100 rd specie/år fick han hyra, med rätt till förlängning ett år i taget ”3:ne af mine Rum belägne i Huset No 5 Qvarteret Norrbro, ett för allt med Eldning”.[8]

1 *SDA* 12/11 1822, s. 4.
2 *PoIT* 16/9 resp. 21/9 1822.
3 *Six romances françaises arrangées pour La Guitarre*. Stockholm [1819–1821]. Imp[**rimerie**] Lithogr[raphique] de C. Müller. *Extra Posten* (nr 6) 22/1 1821.
4 *DA* 30/12 1822, s. 4.
5 *StockholmsPosten* 18/1 1823, s. 3.
6 Ibid.
7 Hos Holmgrén köpte Müller *Conversations Lexicon* i tio delar, plus supplementband. – SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10. (Holmgréns konkurs 1824, bokbindaren Johan Hallbergs libell.) – 100 rd specie 1822 motsvarar ca 37 000 kr i 2018 års penningvärde.
8 SSA Mag. o. RR:s arkiv. C 5a. Vol. 10. (Holmgréns konkurs, begärd 7/8 1824).

Uppenbarligen hyste Müller ett stort förtroende för den 22-årige ynglingen och hans förmåga. Ett förtroende, skulle framtiden utvisa, som Holmgrén inte kunde leva upp till, även om ambitionen funnits och han haft många goda idéer.[1] Det framgår inte av konkurshandlingarna, om skulderna till Müller främst genererats av de tryck som tagits i kommission: ”Stentrycksförlager” från Müller med förfallodag varje månad tiden mars 1824 till december 1825.

Holmgrén tog böcker i kommission från en rad olika leverantörer, även av boktryckare i landsorten. Holmgréns kunder kunde, utöver vad som erbjöds i butiken, beställa böcker från utlandet via katalog eller lämna in rekvisitioner på utländska böcker, kartor eller kopparstick i samband med att Holmgrén införskrev sådana.[2] Utom de förteckningar, som upprättades på vad bokhandeln kunde erbjuda,[3] hade Holmgrén idéer om en samkatalog för svenska bokhandlare, *Repertorium för Svenska bokhandeln*, vilken var epokgörande.[4]

Holmgrén försökte sig också på utgivningen av en för Sverige ny sorts musiktidskrift, – för övrigt den första litterära och musikkritiska tidskriften i landet med konsertöversikter, recensioner och en förteckning över i Sverige tryckt musiklitteratur åren 1818–1823. På kontinenten hade sedan ett sekel tillbaka givits ut tidskrifter om musik.[5] Holmgréns *Euterpe, Musikalisk Tidskrift* blev det första försöket i Sverige, men det blev bara ett försök. Euterpe – uppkallad efter musikens musa – var enligt anmälan tänkt att bli månatlig, med början av marsnumret 1823.[6] Endast ett nummer kom ut.[7] Utgivningen var då starkt försenad. Det var bl.a. för tryckningen av omslag och musikbilagor till denna tidskrift, som Holmgrén ansåg sig behöva ett stentryckeri.[8] Tidskriften fick i någon mån en efterföljare i Mannerhjertas försök med *Konst-wännen* 1824. Även Mannerhjertas tidskrift stannade vid ett nummer.[9]

1 Exempelvis: Spontini, Gasparo,, *Triumf-marsch och sångstycken ur operan Vestalen med accompangement af piano forte.* Musiken af Spontini. Stockholm W. Fabian Holmgréns förlag. Stentryck af C. Müller. (Möjligen tryckt 1822). Litograferad titel + sid. 2–14 litograferade med musik. Twyman, M., *Early Lithographed Music*. London 1996, s. 485, nr 15, anger 1823 som tryckår).

2 *SDA* (nr 109), 12/5 1824, s. [8].

3 *Förteckning på musikalier som finnas till köps i W. Fabian Holmgrens musik och bokhandel*. Stockholm 1823; resp. *Förteckning på Musikalier som finnas till köps i W. Fabian Holmgréns Musik och Bokhandel* [...]. *Euterpe* H. 1 (1823) pp. 21. *I W. Fabian Holmgréns bok- och musikhandel i Stora Kyrkbrinken, huset* Nº 2, *qwarteret Minotaurus,* [Storkyrkobrinken 8] *samt i de flesta boklådor och i julmarknaden finnas följande nysz utkomna, till julklapp tjenliga böcker och spel, prydda med figurer: i stentryck, dels colorerade, dels ocolorerade och i snygga omslag.* Stockholm, Wilhelm Fabian Holmgren 1823–. [2 s.].

4 Wiberg I, s. 176. – *Repertorium för Svenska bokhandeln* redigerades av Lorenzo Hammarsköld. Allt som utkom var häfte 1–9, sammanlagt 28 s., utkomna okt. 1822 – nov. 1823. (Eichhorns förteckning 64, nr 2382; Lundstedt II: 53).

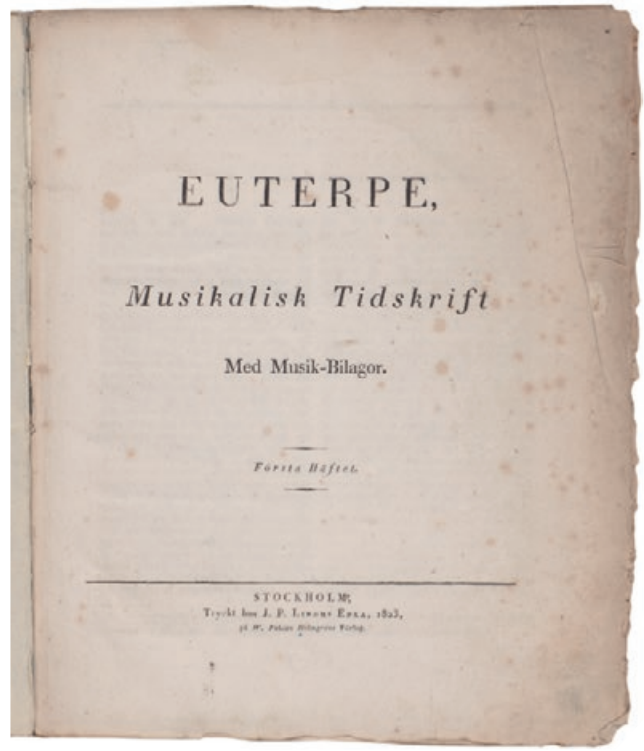
5 Davidsson, Åke, Den musikaliska tidskriftslitteraturen i Sverige under 1800-talet. *STM* 27(1945), s. 95.

6 *Repertorium för svenska bokhandeln* 1823, s. 12.

7 Häfte 1 av *Euterpe, Musikalisk Tidskrift* kom i oktober 1823 med 26 sidor tvåspaltig text tryckt hos Lindhs änka, samt fyra sidor *Förteckning på musikalier.* Häftet hade litograferat omslag tillsammans med en tolvsidig musikbilaga och salufördes till ett pris om 1 rd.

8 Holmgrén fick utgivningsbevis på *Euterpe* utfärdat 13/3 1823.

9 Davidsson, Åke, Den musikaliska tidskriftslitteraturen i Sverige under 1800-talet. *STM* 27(1945), s. 97.

EUTERPE,

Musikalisk Tidskrift

Med Musik-Bilagor.

Första Häftet.

STOCKHOLM;

BILD 124 Titelblad till textdelen av *Euterpe* – det första försöket i Sverige till en musiktidskrift. Endast ett nummer kom ut. Kungliga biblioteket, Stockholm. Mått: Format på *Euterpe:* Textdel (kvarto) 19.5 × 16 cm. Notbilaga (folio) 21.7 × 19 cm. Foto: Kungliga biblioteket.

Holmgréns stentryckeri

Knappt ett år efter det bok- och musikhandeln öppnat, skrevs i Hovkanslerns liggare, 7 juni 1823, att Holmgrén hade inrättat ett stentryckeri.[1] Några månader senare gjordes ytterligare utökningar, denna gång med det tidigare aviserade musiklånebiblioteket.[2]

Utensilier för stentryckeriets verksamhet kan Holmgrén ha köpt från Mannerhjerta/Löwstädts gemensamma stentryckeri i samband med Löwstädts konkurs 1822 eller när Mannerhjerta övergav stentryckeriverksamheten 1823. Holmgrén hade till en början ett arv efter sin far och en lotterivinst att spendera.

Till sin hjälp fick Holmgrén flera anställda: i bokhandeln lärlingen A. W. Elfgren[3] och i stentryckeriet ”som arbetare” lärlingarna J. Sjöberg och J. F. Hasselgren.[4]

1 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 7/6 1823: ”Bokhandl. Fabian Holmgren anlägger Stentr. i Sthm.” Här stavas Holmgréns namn utan accent över e. Själv skrev han namnet med accent.

2 RA Hovkanslerämbetets ingående diarium 22/10 1823 nr 168. Jfr Wiberg I, s. 177.

3 Anders Wilhelm Elfgren (f. 1804) noteras i 1835 års ML som mönsterskrivare vid Kungl. Svea Artilleriregemente, samt som extra ordinarie notarie vid Bokauktionskammaren i Stockholm. SSA MU Staden inre 1835: 639.

4 Lärlingarna J. Sjöberg, (f. 1804) och J. F. Hasselgren, (f. 1803). SSA KTL Klara församling 1824, Kv. Norrbro 5. SE/SSA/0031/06/G1/AA/219. – Sjöberg benämns i konkurshandlingarna som bokhandelsbetjänt. SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 10. (Holmgréns konkurs 1824). – Hasselgrens namn svårtytt och därför osäkert. Varken Sjöberg eller Hasselgren noteras i KB Hultmarks arkiv.

Det framgår av handlingarna i Holmgréns konkurs, att hovkapellisten och stentryckaren Ludvig Ebeling hjälpt Holmgrén med sådana praktiska ting i stentryckeriet som att tillverka tryckfärg, skaffa handräckning och att skruva ihop stentryckspressen. Ebeling hade förvarat pressen eller möjligen betalat hyra annorstädes för den under sex veckor. Det är i uppbyggnadsskedet som Ebeling har hjälpt till.

Bokhandelns lokaler vid Storkyrkobrinken har inte räckt till för att hysa också ett stentryckeri med sammanlagt fyra pressar. Holmgrén hade därför sedan oktober 1823 hyrt två lägenheter i närheten av skorstensfejarmästaren Johan Hellgren, i Kv. Cepheus, Kindstugatan 9 i Gamla stan, nära Storkyrkan.[1] Hellgren krävde i konkursen 175 rd för förfallen hyra, samt 29 rd för ”illa medfart” för vilken krävdes snickar- och murarreparationer och målningsarbete efter Holmgréns avflyttning.[2] En smed krävde betalning bl.a. för att ha förfärdigat två portnycklar till huset.[3]

I lokalerna på Kindstugatan 9 installerade Holmgrén sitt stentryckeri. Lokaliseringen framgår även av den kungörelse som fanns införd i *Stockholms Dagligt Allehanda* flera gånger under maj månad 1824 när tryckeriet utbjöds till försäljning genom offentlig auktion:

> *Genom friwillig och öppen Auktion, som anställes Tisdagen d. 1 Juni, från kl. 10 f.m., försäljes i Staden wid Kindstugugatan, i Qwart. Cepheus och Huset N :o 9, ett fullständigt Stentryckeri, bestående af 3 :ne Prässar med tillbehör, diverse Hel- och Halfarks- samt Vignett-Stenar, en Koppartryckpräss, åtskillige Skåp med inredning till Pappers förwarande, ett Skrifbord och Stolar m.m.; hwilket allt är att beses på stället dagen förut.*
>
> STOCKHOLM AF STADENS HUS-AUKTIONS-KAMMARE DEN 24 DE MAJ 1824.[4]

Fabian Holmgréns tryckeri har varit ovanligt välutrustat med tre stentryckspressar och en koppartryckspress. Stadens Hus-Auktionskammare kallar stentryckeriet i en annons ”ett fullständigt stentryckeri”.[5] Ebeling skrev till konkursdomaren, att han hjälpt till att sätta samman *stora* pressen.[6] En av pressarna har således varit en stor press, de två övriga mindre. Troligen är den stora pressen en stjärnpress eller en variant av den. En större press behövdes för att kunna trycka med stora stenar, helarkstenarna.

Överraskande är att Holmgrén också köpt in en koppartryckspress. Hade han planer på att konkurrera med Olof Åhlström på dennes egen planhalva? Åhlströms privilegium

1 Årshyra ca 23 000 kr i 2018 års penningvärde. Stentryckeriet fanns tre tr. upp, i tre rum (sal, förmak och sängkammare), med två vindsutrymmen och en källare, samt ett rum två tr. upp med utsikt mot gatan till ett pris om 39 rd per kvartal. (SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 10. (Holmgréns konkurs 1824).
2 SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 10. (Holmgréns konkurs 1824).
3 Ibid.
4 Likalydande kungörelse i *SDA* 26/5, 29/5 resp. 31/5 1824.
5 Ibid.
6 Kursiv. här.

på graverade musikalier gick ut 1823. Köpet innebar att Holmgrén planerade en parallell avdelning till stentryckeriet med hjälp av en eller flera gravörer.

Hur stort stenförrådet har varit sägs inte, annat än att det funnits stenar av olika storlekar. ”Vignett-Stenar” är oftast i lager stående, mindre stenar i med återkommande motiv eller text.

Holmgréns förlag

Utöver vad som redan nämnts om Holmgréns utgivning, var han engagerad i utgivningen av ett flertal titlar, bl.a. i den 1822 utkomna *Theateralmanach för år 1823,* ”med en vignette och 2 plancher.”[1] Teater var ett personligt intresse hos Holmgrén. Det är känt att han ledde ett litet teatersällskap.[2] Holmgrén var förläggare för *Theophrosyne, Läsning för Kyrkans och Skolornas Vänner* (augusti 1823– 1825), till vilken en rad biskopar i landet bidrog med texter.

Med ett eget stentryckeri, kunde Holmgrén utöka förlagsverksamheten. I hans bokhandel kunde subskriptionsanmälan göras på den kortlivade, liberala tidskriften *Freya*, *Sällskapsblad*, som enligt redaktören August Blanche skulle utkomma två gånger i veckan tillsammans med planscher, ”som innehålla musikaliska stycken, porträtter och modeteckningar”.[3] Holmgrén fick utgivningsbeviset utfärdat 7 april 1824. Då hade han strax förut återtagit ansökan om två andra tidskrifter. *Freya* utkom i sammanlagt med tjugotvå nummer med fyra litografier, med inlaga tryckt hos Hörberg, under tiden 10 april – 19 juni 1824.[4] Tidningen avlöste *Josephina,* som kom ut med endast ett par nummer i mars – april 1824.

Holmgrén var bland de första när det gällde utgivning av litografiska porträttserier. Under tiden april – oktober 1823 sammanställde han ett *Porträtt-Galleri af Swenska Lärde, Snillen och Konstnärer* i fyra häften, om totalt trettiotvå sidor, med sexton litograferade, osignerade planscher i kvartoformat (26 × 21 cm) tryckt på velinpapper.[5] Textdelen trycktes hos Deleen och planscherna hos Carl Müller.[6] Arbetet avsågs vara periodisk: till en början med ett häfte varje månad, senare justerat till minst ett häfte varannan månad.[7] Holmgrén hade erhållit utgivningsbevis 13 mars 1823.[8] Priset sattes till 32 sk per häfte för prenumeranter, övriga fick betala en riksdaler.[9]

1 Linnström II, s. 645 förtecknar en *Theateralmanch* för år 1830 (tryckt 1829), resp. 1831 (tryckt 1830) utgiven av Georg Scheutz. Vardera med en plansch.
2 Norlander, Emil, *Dimfigurer ur Stockholmslivet.* Stockholm 1919, s. 67.
3 Erdmann, Nils, *August Blanche och hans samtid*. (Samlade arbeten av August Blanche). Stockholm 1892, s. 76.
4 Lundstedt II: 74.
5 Första häftet annonserat i *IT* 13/8 1823, s. 6.
6 Lundstedt II: 62.
7 *PoIT* 15/3 1823, s. 8; *PoIT* 11/12 1823, s. 5.
8 Lundstedt II: 62.
9 ”Anmälan” på baksidan av första häftet av *Porträtt-Galleri af Swenska Lärde, Snillen och Konstnärer.* Stockholm 1823.

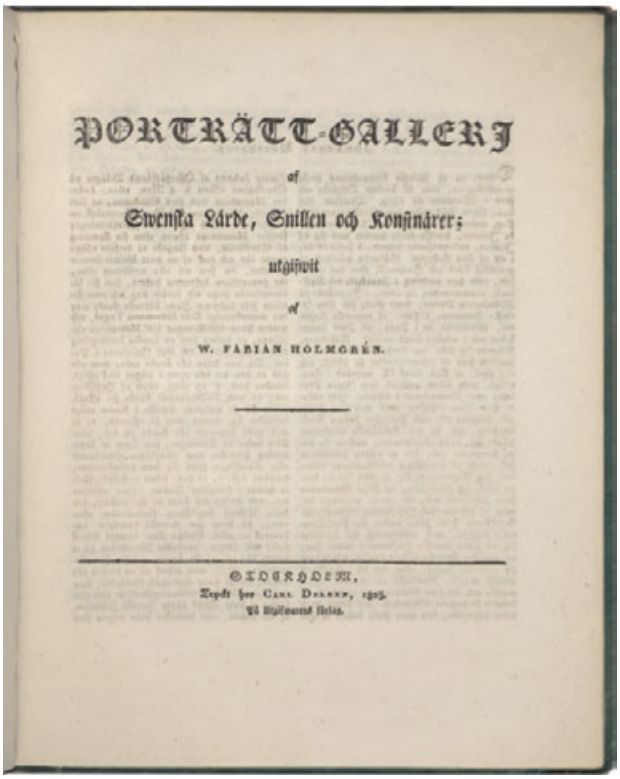

PORTRÄTT-GALLERI
af
Swenska Lärde, Snillen och Konstnärer;
utgifvit
af
W. FABIAN HOLMGRÉN.
STOCKHOLM,
Tryckt hos Carl. Delén, 1823.

BILD 125 Titelbladet till Holmgréns *Porträtt-Galleri af Swenska Lärde, Snillen och Konstnärer.* 1823. Kungliga biblioteket, Stockholm. HKB. Boksidans mått: 27 × 21 cm. Foto: Lisa Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

Holmgrén gav även ut små översatta berättelser, ämnade för barn, illustrerad med stentryck.[1]

Bok- och musikhandeln arbetade vid denna tid mycket med att färdigställa böcker och noter, något som förlagshusen i en senare tid skulle ombesörja. Tryckerierna levererade bara i lägg. Omslag eller bindning av häftena fick köparna eller bokhandeln själva ombesörja. I förteckningar, inlämnade till konkursdomaren, listas bokbindarna Johan Hallbergs respektive Samuel Sandmans arbeten för Holmgréns bokhandel under en knapp tvåårsperiod.[2] Det är notböcker i välskt band (pappersklädda pärmar med en smal remsa skinnrygg) eller pappersband, psalmbok i marokäng, en ”Portefeuille” i halvsaffian med förgylld sida, fem andra ”portföljer” med skinnryggar, tillskärningar av häftade notböcker, fordral till karta, pappfordring av porträtt osv.[3] Ibland kom klumpvisa beställningar: häftning av 475 exemplar av Schuberts, *Nytt och gammalt* i pappband, 300 exemplar av *Profeten*, *en spåbok* eller 325 exemplar av *Almanack*.

1 *Sag-bibliothek för små Gossar och Flickor. Med Twenne gravyrer i Stentryck.* Upsala, Palmblad & Co, 1823. På W. Fabian Holmgrens förlag: Första häftet. 1. Troll-papegojan. 2. Systrarna. 38 s., [2] pl. och omslag. *Similda, eller Nöjsamma underwisande berättelser för små flickor.* Öwersättning. Med sex illuminerade [färglagda] gravyrer i stentryck. Stockholm 1824. Tryckt uti Haeggströms boktryckeri. På W. Fabian Holmgréns förlag.

2 SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 10. 345/1826. (Holmgréns konkurs 1824).

3 Om portföljerna som nämns är Löwstädts *Porte-feuille för Historiska Teckningar.* Stockholm 1823–1827 eller Holmgréns egen *Porträtt-Galleri af Swenska Lärde, Snillen och Konstnärer.* Stockholm april – oktober 1823, framgår inte.

Holmgréns konkurs 1824

Fabian Holmgrén hade, i ett närmast maniskt tempo, påbörjat en rad resurskrävande projekt. Även om han kunnat starta stentryckeriet utan lånade pengar, så var grundplåten till investeringen inte outtömlig. I januari 1824 erbjöds ett fullt utrustat stentryckeri i Stockholm till försäljning alternativt till att hyra, ett stentryckeri som torde vara Holmgréns:[1]

> *Ett wäl arrangerat Stentryckeri med trenne olika Pressar, samt alla nödwändiga Inwentarier finnes till salu eller ock att arrendera. Ägaren nödgas afstå den winst, som lithographiska yrket hwilket nu först tyckes få period i Fäderneslandet, skulle skänka honom; emedan de affärer, som åtfölja den handelsgren han från början omfattat upptaga all hans tid och förneka honom att söka realisera de förhoppningar han ägt om den lyckligaste framgång. Köparen eller arrendatorn kan dessutom mot serskild hyra få begagna de Rum, der detta Tryckeri nu är uti fullgodt Stånd inrättadt. Säljaren förbehåller sig såsom willkor att, i händelse af arrendering, han må äga företrädesrättighet att, emot wanlig betalning, så sysselsätta tryckeriet med de arbeten han kan komma i behof att låta trycka. Den som fäster afseende å denna annons, kan träffa widare öfverenskommelse, då sådant begäres i förseg[lad] biliet till L'Editeur de Musique, som inlemnas på Dagl. Alleh. Kontoret.*[2]

Annonsen visar att Holmgrén, när han gick i konkurs 7 augusti 1824 hade brottats med finansiella problem i mer än sju månader, troligen längre. Hans verksamhet hade med andra ord varit olönsam från början. Månaden efter det att han försökt sälja eller hyra ut stentryckeriet, pantsätter han ett stort parti papper.

När Fabian Holmgrén begärdes i konkurs, enligt 1818 års konkurslag,[3] hade han flytt fältet, ”utan att på ett eller annat sätt arrangera om dess skulders betalande”.[4] Pass till Gävle hade meddelats o. 1 maj 1824.[5] Borgenärerna kallades till rätten genom kungörelse i tidningen.[6]

1 De stentryckerier som vid denna tid kan komma ifråga som annonsör är: 1. *Carl Müllers*, som är i full verksamhet och äger minst tre stentryckspressar; 2. *Löwstädts*, som 30 juli 1824 samma år såldes till Johanna Grönlund och Holmgréns som i augusti samma år begärdes i konkurs. När Löwstädt säljer till Johanna Grönlund var det på ungefär de villkor som anges i annonsen, men skulle Löwstädt kalla sig musikförläggare? 3. Kunde det vara *Löwstädt och Mannerhjerta gemensamt*? Men hade de gemensamt tre stentryckspressar? Löwstädt själv bara ägde en stjärnpress och en liten tryckpress när han sålde till Grönlund. 4. *Holmgréns*, som hade tre stentryckspressar, begärdes i konkurs en dryg vecka efter Löwstädts överlåtelse till Grönlund. Som bokhandlare var Holmgrén mer aktiv på musikområdet än Löwstädt.

2 *DA* 15/1 1824, s. 5.

3 [Årstrycket]. Concurs-Lag 13/7 1818.

4 SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 10. Konkursakt 345/1826. (Holmgréns konkurs 1824. Dom 16/12 1826). Kungörelse i tidningarna 28/8 och 6/9 1824. – Wiberg I, s. 177f. – Enligt Berg flydde Holmgrén 1814 från Stockholm. (Tryckfel för 1824). – Se Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 30.

5 *Stockholms Dagblad* 3/5 1824, s. 1.

6 *PoIT* 28/8 1824, s. 6.

Resan till Gävle kan ha varit en avledningsmanöver. Holmgrén skrev från Köpenhamn, att det skulle göra honom stor glädje att på långt håll iaktta, hur fordringsägarna slogs om rovet.[1] Hans hyresvärd, Carl Müller, fick för rätten intyga 19 augusti 1824, att Holmgrén inte varit synlig sedan maj månad. Holmgrén infann sig inte heller till rättens överläggning 6 september 1824.

Det behövdes tre rättegångsdagar i mars – april 1825 för att gå igenom de fyrtio borgenärernas krav. Listan på borgenärer ger en samlad bild av ett hektiskt verksamhetsår, med en lång rad personer inblandade. Bland borgenärerna befann sig Carl Müller med krav på en obetald restskuld till ett betydande belopp, drygt 2 659 rd. Carl Müller var jämte brukspatronen och kommerserådet Jurg. Chr. Müller och boktryckaren Ernst Adolph Ortman en av de största fordringsägarna.[2] Baronen Fredrik Boye hade krav på knappt 60 rd för levererade exemplar av *Konst och Nyhets Magasinet*s femte årgång, tryckta på velinpapper respektive medianpapper, samt krav för de tre första häftena av den illustrerade konstboken *Kongl. Svenska Museum*.

Andra borgenärer var Ludvig Ebeling, bokhandlaren Johan Fredrik Walter, ”Directeuren Bernhard Crusell” och entomologen Carl Johan Schönherr, samt ett flertal boktryckare, författare och bokbindare m.fl. Holmgréns bokhandelsbiträde, Sjöberg, som lämnat sin tjänst i juli 1825, krävde i likhet med Boktryckeri-Societetens regler, drygt 140 rd i utebliven lön, men fick det något nedprutat.[3] Sammantaget ställde borgenärerna krav på nästan 15 000 rd. Skulden totalt uppgick till 25 000–30 000 Mark Hamburger b:co.[4] Således en konkurs som på grund av sin storlek sannolikt lät tala om sig för lång tid framöver.

Hos kommerserådet Jurg. Chr. Müllers handelshus hade Holmgrén i december 1823 och framåt tagit ut tryckpapper mot reverser för totalt 4 200 rd rgd. Delar av detta parti pantsatte Holmgrén i februari 1824.[5] Att pantsätta något så centralt i en tryckeriverksamhet som papper, tyder på att Holmgrén var ekonomiskt trängd. Han kunde heller inte lösa ut panten, varför pantinnehavaren i sin tur lät försälja partiet via GeneralAssitance Contoiret, det offentliga pantlånekontoret ”för det fattigare folket”, för att få igen lånet på 800 rd.[6] Detta pris kan jämföras med att boktryckaren J. P. Lindh 1810 betalade två rd per ris, vilket skulle bli 2 000 rd för ett parti om ett tusen ris.[7] Holmgrén synes alltså ha gjort en rejäl förlust på transaktionen.

1 Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 30.
2 Kommerserådet Jurg. Chr. Müller krävde 3 636 rd, vilket motsvarar drygt en halv milj. kr i 2018 års penningvärde.
3 Ebeling drygt 93 rd.; Walter 21 rd; Schönherr 300 rd. Sjöbergs beräknade årslön som bokhandelsbiträde var 166 rd 32 sk.
4 Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 30. Värdet motsvarar 4.47 – 5.37 milj. kr i 2018 års penningvärde.
5 SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 10, s. 133. (Holmgréns konkurs 1824).
6 [Årstrycket]. Kongl. Maj:ts Reglemente för General-Assistance-kontoret 21/11 1772.
7 Bengtsson, Bengt, *Stockholms konstförvanter.* Stockholm 1946, s. 47.

Eftersom ett tusen ris papper (en halv miljon ark) bara var en del av det inköpta partiet papper.[1] Trots att det inte är känt hur stor den kvarvarande delen var – så vittnar orderns storlek på att Holmgrén haft stora planer för stentryckeriet. J. C. Müllers handelshus var för övrigt inte den ende leverantören av papper till Holmgrén. Kryddkramhandlaren H. R. Carger har bokfört leveranser till Holmgrén av de båda papperssorterna ”Oliphant papper”[2] och ”Regal”.[3] Carger var också den som levererat skedvatten (salpetersyra), terpentin, pimpsten och liknande utensilier till stentryckeriet.[4] Stentrycksfärgen hade Holmgrén köpt färdigblandad av Ebeling, som egenhändigt hade tillverkat den: ”Mitt besvär och kostnad vid beredningen”, som Ebeling formulerat det i kravspecifikationen. Han hade vidare sytt på kalvskinn på tryckpressen [rivaren], betalat två karlar för hopsättning av stora pressen, samt hyst pressen i en lokal under sex veckor. För detta begärde han sammantaget drygt 93 rd.[5]

Det framgår vidare av konkurshandlingarna att Holmgrén hade varit flitig med att skriva ut skuldsedlar. Hyran till Carl Müller reglerades på det sättet. Ibland blir transaktionerna invecklade på trekant i en form av bytesekonomi. Totalt begärde Ortman drygt två tusen rd. Han yrkade på möjligheten att få Holmgrén insatt på gäldstugan och att skulderna inte skulle preskriberas. Därmed försvårades Holmgréns möjligheter att återvända till Sverige efter flykten. Dom i konkursmålet föll 16 december 1826.[6]

Härtill kan fogas att Holmgréns konkursmassa hade krav om 1 600 rd i bokhandlare Pehr Thomassons konkurs 1825, i huvudsak grundade på bokleveranser.[7]

Enligt kontributionssedeln för 1824 beräknades Holmgréns årsinkomst «såsom Stentryckare» till 300 rd och han hade haft tre personer anställda. Det framgår vidare att han alltjämt var bosatt på Norrbro 5.[8] Holmgrén hyrde, som nämnts, tre rum av Carl Müller för 100 rd/år.[9]

Holmgréns återkomst till Sverige

Holmgrén flydde till Köpenhamn. Han kom emellertid inte att stanna i Danmark livet ut, utan återkom till Sverige.[10] Han återfinns i slutet av augusti eller början av september 1836 som boende i Örebro på en gård tillhörande boktryckaren och brukspatronen Per

1 1 ris levererade pappersark innehöll ca 500 ark papper med toleransmån åt båda håll ifråga om antal.
2 Hög *olifant* mätte 74 × 99 cm, enligt Synnerberg, Lars Nilsson, *Swenskt Waru-Lexicon*. Stockholm 1815, 2: 26. (Synnerberg – f.d. handlande i Göteborg – gav ut flera böcker för handelsbruk).
3 Kryddkramhandlare eller kryddkrämare var tidens benämning på specerihandlare eller diversehandlare, vilka även kunde föra diverse torrvaror. Cargers synes ha utökat sortimentet med kemikalier. – *Regal*, ca 63 × 50 cm, som fanns i olika storlekar var mindre än *Imperial* och större än *Median*.
4 SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 10. (Holmgréns konkurs 1824).
5 Ibid. s. 267.
6 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 345/1826. (Holmgréns konkurs).
7 SSA Mag. o. RR:s arkiv. F 6a: 927, konkursakt 126/1825. (Pehr Thomassons konkurs).
8 SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 10, s. 267. (Bilaga i Holmgréns konkurs 1824).
9 Ibid. Vol. 10. (Bilaga i Holmgréns konkurs 1824, Carl Müllers libell).
10 Arkivarie Bo Danielsson, Uppsala LA, har vänligen sökt bringa klarhet bland de ofullständiga och möjligen oredliga uppgifter som Holmgrén lämnat i Örebro. Något inflyttningsdatum har inte kunnat fastställas.

Magnus Lindh där Holmgrén vistades under namnet Fredrik Wilhelm Holmgren, men med rätt födelseår inskrivet i husförhörslängden.[1] Om det är pastors missuppfattning av namnet vid inskrivningen eller Holmgréns försök att dölja sin identitet, går inte att med säkerhet avgöra. Namnet Fredrik ändrades i följande volym av husförhörslängderna till Fabian.[2] Möjligen kände Holmgrén sig då tryggare gentemot sina borgenärer. I inflyttningslängden står Holmgrén antecknad som konstförvant, men i husförhörslängden som bokh[ållare], den befattningstitel han en gång innehaft hos bokhandlaren Bruzelius. I Örebro förblev han sedan bosatt till sin död i oktober 1847.

Boktryckaren Lindh i Örebro, som 1835 tagit över efter fadern, kände naturligtvis till den Holmgrénska konkursen i Stockholm tio år tidigare. Dess omfattning och det faktum att Holmgrén beskrevs som en stor svindlare i press med rikskspridning, gör att den informationen knappast kan ha gått Lindh förbi. I vad mån Lindh medverkat till att dölja Holmgréns identitet i början av hans vistelse i staden är ovisst. Per Magnus Lindh d.y. har beskrivits som hård och hänsynslös i affärer.[3] Det faktum att Holmgrén möjligen sökt dölja sin identitet vid återkomsten, talar för att hans gamla affärer i Stockholm då ännu inte var uppklarade. Lindhs tryckeri i Örebro hade fått byggas upp igen efter en brand 1830. Möjligen kan det vara denna nysatsning, som inneburit en möjlighet för Holmgrén att få arbete hos Lindhs.

Efter Lindhs död 1843, fortsatte änkan rörelsen.[4] Holmgrén hjälpte till med mindre redigeringsuppgifter utöver bokhållaresysslan, bl.a. *Örebro läns kalender* 1846.[5]

”Bokhandlaren W. F. Holmgrén” dog ogift 20 oktober 1847.[6] Enligt bouppteckningen efterlämnade han då modern, bosatt på änkehuset i Stockholm, samt en bror i Stockholm. Elva dagar före dödsfallet hade Holmgrén i formell ordning skänkt allt han ägde till sin hushållerska Brita Katarina Bergman och hennes barn.[7] Kvar i boet fanns bara skulderna, drygt 725 rd riksgälds.

1 Uppsala LA, HL Örebro Nikolai A I: 19 a, s. 349, (1831–1836). Konstförvanten Holmgren (inget förnamn angivet) inflyttad till gården 132, 133 S. i Örebro.
2 Uppsala LA, HL Örebro Nikolai A I: 20 a, s. 351.
3 Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. *Samlaren* 1924, s. 41.
4 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 1½ 1843.
5 Bygdén, sp. 794.
6 Uppsala LA, Örebro rådhusrätt F 2: 26. W. F. Holmgréns bouppteckning, s. 737–738. 13/12 1847. Fabian Holmgrén död i Örebro 21/10 1847. (Dödsorsak ej angiven i dödboken. Örebro F: 2).
7 Uppsala LA, Örebro rådhusrätt F 2: 26. W. F. Holmgréns bouppteckning 13/12 1847. ”Som Herr W. F. Holmgrén den 10 october 1847 i Tvenne wittnens närwaro till undertecknad och mina barn med varm hand gaf allt hwad han ägde så fanns wid hans död inga tillgångar.” Undertecknat Brita Chatrina Bergman. – Eftersom hon inte bodde tillsammans med Holmgrén har det inte gått att fastställa om hennes barn också var hans.

Carl Gustaf Kjellströms stentryckeri

1823–1826

Carl Gustaf Kjellström hör till de mest anonyma av 1820-talets stentryckeriägare i Stockholm.[1] Redan den vanligtvis så välorienterade och noggranne bibliografen Hjalmar Linnström kunde på 1870–1880-talen när han arbetade med bokstaven *K* i sin stora bokförteckning, kärvt konstatera beträffande Kjellström, att ”Om denne saknas uppgift”.[2] Hovkanslern har ingen notering om Kjellströms stentryckeri. De spår som Kjellström lämnade efter sig är främst ett litet antal musiktryck. Det är därför inte oegentligt att benämna hans stentryckeri i första hand som ett litet nottryckeri.

Revisorn och sedermera kammarskrivaren Carl Gustaf Kjellström föddes 4 juni 1791 som son till en ”orgelnist” i Nyköping.[3] Han sammanvigdes 24 november 1821 med en dotter till kusken Johan Strömberg i Klara församling i Stockholm, i vilken församling paret bosatte sig en kort tid, innan de 22 mars 1822 flyttade till Kv. Åsen 7 i Katarina församling, Södermalm.[4] Såsom bisyssla idkade han stentryckeriverksamhet: ”äger Ett mindre stentryckeri”, med en lärling anställd.[5]

Kjellström hade ambitionen att nå utanför Sveriges gränser; hans utgivning av det sjusidiga nottrycket i tvärformat av Jean Baptiste Cramers *Allegro brillante pour le Piano Forte* är firmerat *Imp. Lith. de C. G. Kjellström*.[6]

Det var till den växande delen av borgerskapet som spelade något intrument i hemmiljö, som Kjellström vände sig till inte minst med läromedel och övningsstycken för nybörjare.[7]

1 Litet förläggarlexikon. *SMA, Svenskt musikhistoriskt arkiv. Bulletin* 4. Stockholm 1969. Andra [rev.] uppl. Stockholm 1970: ”C. G. Kjellström 1823–1824(?). Firmabeteckning Imprimerie Lithographique. Närmare uppgifter ej kända. Inga kataloger har anträffats.”

2 Linnström I, s. 793.

3 Flyttningsbetyg för Kjellström i: SSA, Lysningshandlingar Klara H V a 16, lysning 1821, nr 45. Flyttningsbetyget utfärdat av Nyköpings västra församling 23/10 1815.

4 SSA B I: 4 Katarina. Åren 1823–1826 fanns han i Katarina församling. Kjellström ägde 1825 fastigheten Åsen mindre 7 och 8, [nu: Kv. Monumentet vid hörnet Östgötagatan/Gotlandsgatan], där han bodde med sin familj. I hushållet fanns, förutom hustrun och en piga, också lärlingen Olof Sundel. SSA KTL 1825, s. 1298. SE/SSA/0031/06/G1 AA/222 (1825), fs. 336. – (Hustrun Anna Margreta (Anna Greta) Strömberg, (f. 3/1 1797) och pigan J. Bremer, (f. 1803). Kjellström arbetade som kammarskrivare vid Generalassistancekontoret, Stockholms stads pantlåneinrättning, vilken sorterade under Riksgäldskontoret). SSA RegMU 1823 Katarina södra och västra 1823; Ibid. 1824; 1825: 156, resp. 1826: 166.

5 SSA KTL 1825, s. 1298. SE/SSA/0031/06/G1 AA/222 (1825), fs. 336.

6 Cramer, Jean Baptiste (1771–1858), *Allegro brillante pour le Piano Forte. Stockholm* Imp[erie] Lith[ographique] de C. G. Kjellström. U. å. [o. 1823–1824].

7 Ibid. 13/9 1824, s. 2. För dem, som nyss lärt sig spela gav ”C. G. Kjellströms Stentryck” ut ”lätta sonater för Nybegynnare i Klaverspelning” (1824), sålda genom bokhandeln.

BILD 126 Tryck från *C. G. Kjellströms* nottryckeri o. 1823/1824.[1] Tysken Johann Baptist Cramer var elev till den moderna pianoteknikens mästare Muzio Clementi, vars spelstil Cramer tillägnat sig. Cramers *84 studies for the fortepiano* ansågs vara en av hörnstenarna när det gällde tidens pianoteknik. Kungliga biblioteket, Stockholm.
Mått: 23.5 × 34 cm.
Foto: Lisa Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

Kjellströms lärobok med Cramers spelmetod kom ut i minst elva upplagor. Häftet bestod av ett trettiotal stentryckta sidor, varav sidorna 5–6 var ett utvikbart blad.[2] Troligen är det förstaupplagan av Cramers lärobok, tryckt hos Kjellström, som tidskriften *Swea* anmälde helt kort 1825, i vilken man konstaterade att ”en artig teckning af ett Claviatur [är] bifogad”, samt att ”Stentrycket är vackrare än de vanliga”.[3] Följande upplagor gavs ut efter det att Kjellströms stentryckeri upphört.[4]

Att läroboken användes flitigt i svenska hem vittnar kammarskrivaren, litteratören

1 *Stockholms Dagblad* 13/1 1824, s. 3.
2 *Swea. Tidskrift för vetenskap och konst.* Sjunde Häftet, nr II, 1825, s. 310, (elektroniskt tillgängligt), förtecknade första upplagan av *Praktisk lärobok för nybegynnare i forte piano spelning efter Cramers, Dusseks och Steibelts metoder öfversatt af C. G. Kjellström*. 36 s. i kvarto. Stentryck af Kjellström. (Jfr *DA* 11/4 1825, s. 5). En fjärde, tillökt och förbättrad upplaga kom 1833; en femte, väsentligt utökad upplaga i tvärformat i fem ark 1841. – Avskrift i Musik- och Teaterbiblioteket, Stockholm, Bengt Wilhelm Hallbergs) samling. (Linnström I, s. 793). Annons för femte upplagan i *Allvar och skämt* (nr 31), 4/8 1842. Priset var 1842 1 rd 16 s. – Kjellströms *Piano-skola för barn* elfte uppl. Aviserades i *Borgå Bladet* (nr 44), 5/11 1864 s. 3.
3 *Swea. Tidskrift för vetenskap och konst.* Åttonde, Häftet, del I, 1825: s. 98. Elektroniskt tillgängligt.
4 Andra upplagan av Kjellströms lärobok gavs ut i slutet av 1830. *Tidningar ifrån Helsingfors* (nr 100), 31/12 1830 s. 4. (Inget stentryckeri nämns. Pris 1 rd 16 sk). Den tredje, ”tillökta och förbättrade” upplagan (1830), trycktes av Ebeling på musikhandlaren Hedbloms förlag.(*Swensk Bibliographie* 1830: 13, s. 132). För 4½ ark papper begärdes 1 rd 16 sk arket. Fjärde upplagan annonserades 1835 (*Åbo Tidningar* (nr 5), 17/1 1835, s. 4; *Helsingfors Morgonblad* (nr 26), 30/3 1835, s. 4; *Finlands Allmänna Tidning* (nr 212), 14/9 1835, s. 4), den femte 1841 (*Stockholms Dagblad* 13/9 1824, s. 2). Utan angivande av upplaga annonserades en 1847. (*Borgå Tidning* (nr 81), 13/10 1847, s. 4. – 71 kopek).

och tonsättaren Johan Magnus Rosén i sina minnesanteckningar, när han talar om övningarna på det lilla engelska fortepianot, som fått följa med i flytten till Stockholm från Göteborg: ”Den enda lärobok, som dervid följdes, var Kjellströms klavérskola, ett litet häfte, som till nödtorft upptog skalorna, förklaring öfver pauser och dylikt, samt tre exempel, hvaribland ett tema af Haydn och ’Gubben Noak’ med variationer”.[1]

När Kjellström startade stentryckeriverksamhet 1823, upphörde Ulric Mannerhjerta med sin. Det är möjligt att det är just Mannerhjertas stentryckeri, som Kjellström tog över.

Kjellström startade 1824 musikalietidskriften *Musikaliskt Weckoblad,* vilket tyder på att han hoppats nå en fast kundkrets och därigenom uppnå en jämn beläggning i stentryckeriet. Tidskriften kom ut med tretton nummer; ett nummer i veckan om fyra sidor vardera i folioformat. Något utgivningsbevis utfärdades inte.[2] Kjellström utlovade att inget musikstycke skulle sträcka sig över två nummer av tidningen. Teckningen av prenumeration var heller inte bindande, utan kunde när som helst avbrytas.[3] Härutöver gav Kjellström ut ett antal musikalier.[4] I en annons salufördes Kjellströms ”såwäl förlagde som tryckte Musikalier”.[5]

En anonym tidningsinsändare, undertecknad ”Amatörer”, rekommenderade Herr Kjellströms utgivning. Hans stentryckeri ansågs stå sig väl i konkurrensen med utländska sådana. Samtidigt uttrycktes kritik mot andra lokala utgivare, med särskild udd riktad mot Walters havererade samarbete med Laurens Westerberg.[6] Insändaren (författad av Kjellström själv?) tyder på att marknaden för stentryckta musikalier hade hårdnat.

I mantalsregistret 1827 finns endast en auktionsnotarie C. G. Kjellström förtecknad, vilken torde vara samme man som kammarskrivaren. Pantlånekontoret sålde ju då och då sina inlämnade persedlar.[7] 1828 finns han inte med i mantalsregistret för Stockholms stad. Han hade då flyttat till Bromma församling.[8] Enligt en uppgift från 1830, skulle flyttningen ha skett fyra år tidigare, alltså 1826. I Bromma arrenderade ”Revisorn Kjellström” Fredrikstorp under Ulfsunda, som ägdes av brukspatron Johan Henrik Vegelin.[9] Det var inte ovanligt att borgare i Stockholm, som hade råd, arrenderade en utgård i stadens omgivningar, vilken sköttes av några anställda drängar och pigor. År 1827 står familjen antecknad som boende på Fredrikstorp. En son föddes där).[10] Kjellström tituleras notarie och året efter som kamrer.[11] Något stentryckeri nämns inte på Fredrikstorp, inte heller har någon stentryckarelev flyttat med familjen. Det är därför sannolikt att Kjellström upphörde med stentryckande verksamhet i samband med flytten 1826.

1 Rosén, J[ohan] M[agnus], *Några minnesblad*. Stockholm 1877, s. 21.
2 *Lundstedt* III: 73 a.
3 *Stockholms Dagblad* 21/2 1824, s. 3.
4 Koehler, Henri, *Pieces faciles & progressives*. – Kuhlau, Friedrich, *Polonaise Favorite*.
5 *Stockholms Dagblad* 8/12 1824, s. 2.
6 Ibid. 25/9 1824, s. 4.
7 SSA RegMU Katarina södra och västra 1827: 2353. (Mantalsuppgiften för 1827 lämnades i november 1826).
8 SSA Register till HL A 1: 2–A 1: 10, 1807–1829, s. 194. (Bd 7, s. 12).
9 RA/SVAR Bromma kyrkoarkiv. HL 1826, uppslag (”Pag.”) 12 resp. 1. SE/SSA/0002/A I/8 (1826), fs. 20; 8.
10 Ibid. 1827, uppslag 17. SE/SSA/0002/A I/9 (1827), fs. 24; 27. Sonen föddes i februari 1827.
11 Ibid. 1827–1829, uppslag 23. SE/SSA/0002/A I/10 (1827–1829), fs. 19.

Laurens Westerbergs stentryckeri

1824–1827

Cellisten vid hovkapellet Lars (Laurens) Westerberg startade stentryckeri 1824.[1] I en annons efter litograf 1825 anges Kv. Näckström 6, nära Nybron, 1 tr. upp inpå gården [nu: Arsenalsgatan 2], som stentryckeriets adress.[2]

Nödvändig materiel till stentryckeriet kan Westerberg ha köpt från Holmgréns konkursauktion 1 juni 1824 och eller från f.d. Graeffs stentryckeri.

Laurens Westerberg föddes 10 juni 1787, troligen i Finland.[3] Han anställdes vid Kungliga hovkapellet som cellist 1819 och var anställd i operaorkestern fram till sin död 30 juli 1836.[4]

Som tidigare nämnts, började Westerberg samarbeta med Carl Müller 1819 som redaktör för den av Müller tryckta *Musik Journal för Damer*.[5] Första häftet annonserades utkommet i januari 1820.[6] Samtidigt lärde sig Westerberg stentryckandets konst hos Müller. Möjligen lärde Müller upp honom för att han skulle kunna skriva in notbilden direkt på stenen. Det kan sedan ha varit bok- och musikhandlaren Johan Fredrik

1 Namnet skrevs Lars, Laurentz, Laurens eller Lauritz. Jfr Wiberg I, s. 173, not 66. I boupptecknigen (SSA F 6: 29. Nedre Borgrättens arkiv. Boupptecknig 1836, nr 22 skrevs Lars Westerberg. I annons 1824 undertecknar han med ”Laur. Westerberg”. (*Stockholms Dagblad* 13/9 1824, s. 2), liksom på inlämnad mantalsuppgift. (SSA Maria Magdalena församling MU 1835: 344).

Samtida med Laurens Westerberg fanns i Stockholm en boktryckare och f.d. pommerskt regeringsråd, som firmerade sina publikationer: *L. Westerberg,* [Ludwig Westerberg]. (Bygdén, sp. 132). Ludvig Westerberg hade två konstförvanter och tre lärlingar i tryckeriet på Hornsgatan 46. (SSA MU Maria norra 1835: 406). – Thomas Neidenmark förväxlar i sin avhandling boktryckaren Ludwig Westerberg med kammarmusikern och stentryckaren Laurens Westerberg. (Neidenmark, Thomas, *Pedagogiska imperativ* […] Stockholm 2011, s. 320 resp. 204).

2 *Stockholms Dagblad* 7/12 1825, s. 4. Westerberg uppger i mantalsuppgiften, inlämnad i november 1834, Mariagatan 15, (Kv. Saturnus) som aktuell bostadsadress, beläget på området strax öster om Maria kyrkogård.

3 Dahlgren, F. A., *Förteckning öfver svenska skådespel*. Stockholm 1866, s. 544. – Dahlgren benämner Westerberg stentryckare, inte cellist). Westerberg gifte sig med sin hushållerska Lovisa Tidblom, (f. i Folkärna i Dalarna 2/9 1792). (SSA A II: 7. Finska församlingens kyrkoarkiv. Församlingsbok, s. 578/579). Även: SSA E I: 3 Hovförsamlingens kyrkoarkiv. Lysningsböcker 1825–1865 (Vigde 12/7 1836). Båda makarna tillhörde Finska församlingen. Westerbergs mor var vid hans död bosatt i Göteborg. (SSA F 6: 29. Nedre Borgrättens arkiv. Boupptecknig 1836, nr 22 (Laurens Westerberg).

Att Westerberg 21/3 1827 gick i konkurs, liksom att hustrun efter hans död 7/10 1836 ansökte om urarva konkurs (skuld: 577 rd, tillgångar: 130 rd; SSA C 5a 12 288) vittnar om att Westerbergs ekonomiska ställning varit svag under en följd av år. (SSA [Urarva] Konkurser F 6a: 423/1837. SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Volym 11, s. 147. Beräknad inkomst 1830 var 450 rd. (SSA KTL Kv. Galathea 3, [nu: Överskärargränd 3] 1830, SE/SSA/031/06/G1 AA/231 (1830), fs. 656). Boupptecknigens omnämnande att ett klädesplagg (8 rd) blivit pantsatt på Assistancekontoret förstärker intrycket av en prekär livssituation. SSA F 6: 29. Nedre Borgrättens arkiv. Boupptecknig 1836, nr 22 (Laurens Westerberg).

4 Dahlgren, F. A., *Förteckning öfver svenska skådespel*. 1866, s. 544; Karle, Gunhild, *Kungl. Hovkapellet*. Uppsala 2005, s. 38. – Han dog 49 år gammal av ”tärande sjukdom”. Vigseln påskyndades med alla tre lysningarna utlysta på en och samma dag på grund av ”Läkares intyg om Mannens sjukdom af dödande beskaffenhet”. Westerberg begrovs på Maria kyrkogård SSA F I: 1 Hovförsamlingens kyrkoarkiv. Död- och Begravningsbok 1766–1853. (Westerberg död 30/7 1836).

5 Avisering angående prenumeration av den planerade tidskriften bl.a. *IT* 31/8 1819, s. 5 resp. *IT* 9/11 1819.

6 *IT* 28/1 1820, s. 4.

Walter, som uppmuntrade Westerberg att starta eget. Walter blev Westerbergs viktigaste – kanske enda – kund när han åren 1824–1825 litograferade och tryckte noter som Walter saluförde.[1] Ett fåtal musikalier gavs ut med Westerbergs firmering.[2]

En tidningsannons i juli 1824 ger en uppfattning om hur ambitös utgivningen kunde vara.[3] Walter anmälde där till prenumeration ett ”fullständigt Claverutdrag med underlagd text” av Bernhard Crusells operett *Lilla Slafvinnan*. Spekulanterna kunde få se ett provark, vilket utvisade tryck, format och papper. Hela klaverutdraget planerades omfatta 15 à 16 ark och skulle utkomma i två avdelningar, vardera med hälften av uppgivet arktal. Priset för hela utdraget var 2 rd.[4] Walter skötte beställningarna.

Enligt annonsen i juli 1824 beräknades tryckningstiden av första avdelningens åtta ark till sex veckor.[5] I december 1825 – knappt ett och ett halft år senare – var första delen färdig och andra sades vara under tryckning.[6]

Att klaverutdrag delades i två avdelningar var inte ovanligt för längre musikstycken, som gavs ut häftesvis på samma sätt som sedan länge skett med böcker. En sådan uppdelning kan förklaras på flera sätt: Först och främst ekonomiska skäl; utgivaren fick intäkter under arbetets gång, samtidigt som han tog en mindre ekonomisk risk. ”Efter 1:sta Afdelningens utgifwande, äger ingen Prenumeration mera rum […]”. Ett andra skäl till uppdelningen var frågan om lagringsmöjligheter. Åtta tryckta ark multiplicerat med upplagans storlek var lättare att härbärgera i stentryckerilokalen än sexton ark under torkning och lagring.

Ett tredje och kanske viktigaste skälet kunde vara stentryckeriets tillgång till personal och utensilier: Tryckningstiden hängde samman med hur många tryckstenar som fanns tillgängliga. En ordninggjord sten krävdes för varje arks ena sida. Att fästa notskriften på stenen var en tidskrävande process, vare sig detta gjordes i direktlitografering eller genom övertryck. Innan stenen kunde återanvändas, skulle den först slipas ren. I december 1825 sökte Westerberg efter en litograf att anställa.[7] Om han dessförinnan inte haft någon medhjälpare är ovisst.[8] Om inte, hade han själv varit tvungen att ombesörja alla moment i stentryckeriet, och det vid sidan av sin tjänst i hovkapellet. Detta kan förklara varför tidsåtgången för ett nottryck med många sidor blev så utdragen. Men det kan också berott på hans sviktande hälsa.

Uppgiften att beställningar inte mottogs efter ett visst angivet datum, avslöjar att Westerberg inte hade stående sten, utan arken för hela upplagan trycktes vid ett tillfälle för att ge möjlighet att omedelbart återanvända stenen.

1 *SMA, Svenskt musikhistoriskt arkiv. Bulletin* 4. Stockholm 1969, s. 13.
2 Exempelvis Du Puy, Eduard, *Pagander, Winberg och Agander. Trio För Röster af Du Puy.* ”Hvad det är roligt […].”
3 *Åbo Tidningar* (nr 59) 24/7 1824 s. 4.
4 Priset ändrades senare i trycket till 3½ rd. (Så på exemplaret i Teater- och Musikbiblioteket, Stockholm.
5 *SDA* (nr 153) 6/7 1824, s. [3].
6 *Stockholms Dagblad* 12/12 1825, s. 2; Ibid. 15/12 1825, s. 1. (Nu beräknades totalt 14–15 ark).
7 Ibid. 7/12 1825, s. 4. En Lithografisk Tryckare kan få emploi hos undertecknad […].
8 I hushållet fanns enligt uppgift till 1835 års mantalslängd en tjänstepiga anställd. SSA Maria Magdalena församling MU 1835: 344. (Tjänstepigan Johanna Margareta Sjöstrand, f. 20/11 1805. – Trots att makarna Westerberg inte vigdes förrän 12/7 1836 antecknas Lovisa Tidblom här som hustru).

Walter blev allt annat än nöjd med den stentryckare han samarbetat med. Westerberg levererade inte andra halvan av nottrycket, trots betalning i förskott, utan Walter fick be sina kunder om ursäkt; 109 exemplar var redan sålda av denna första avdelning och drygt hälften var skickade ut i landet.[1]

Walter stämde därför in Westerberg till Nedre borgrätten för att få avgjort frågan vem som skulle lämna ersättning till de prenumeranter, som tecknat sig hos Walter.[2] Dessa kunde knappast vara tillfreds med att bara ha fått ett halvt musikstycke. (Av specifikationen inlämnad till rätten framgår att Walter, utom för tryckningsarbeten, betalat för papper och papperspress, samt att Westerberg tryckt också andra arbeten än noter för Walter (rebusar, svarta och ”Colorerade stentryck”, samt ”Skildringar för barn”). Rätten ansåg inte att Westerberg var ansvarig för den andra halvan av *Lilla Slafvinnan* gentemot prenumeranterna. Målet gick vidare till hovrätten.[3] Skulderna mellan Walter och Westerberg var fortfarande inte reglerade när Westerberg begärdes i konkurs 1827. Bland borgenärerna i denna fanns Walter (457 rd), som begärde ”att för bristen få hålla mig till hans person” om skulden inte gäldades, dvs. få Westerberg insatt på gäldstugan.[4] Av konkurshandlingarna framgår att Westerberg hade överlåtit hela sitt lager till Walter.

Utom ekonomisk förlust skadades Walters goda namn av haveriet med *Lilla Slafvinnan*. Han förefaller därför ha försökt minimera skadan genom att låta framställa ett nytt klaverutdrag. I Musik- och Teaterbiblioteket i Stockholm finns två olika klaverutdrag av *Lilla Slafvinnan*, dels ett, något förkortat, tryckt av Westerberg, dels ett tryckt av Walter. En som försökte draga fördel av Walters goodwill-förlust var konkurrenten Carl Gustaf Kjellström.[5]

1 Kvar osålda fanns 21 ex. Hela upplagan var således 198 ex. Walter fick enligt Kämnersrättens utslag återställa eller ersätta den första avdelningen till Westerberg. RA B I: 29 Slottsarkivet, Nedre Borgrätten. Registratur 14/3 1826, s. [18].

2 RA B I: 29. Slottsarkivet. Nedre Borgrätten. Registratur 14/3 1826. [s. 13–20].

3 På J. F. Walters förlag såldes 1825 *Augusts förvandlingar*, samt *Isabellas förvandlingar eller Flickan i sex skepnader*. Med sju kolorerade och rörliga figurer vardera. – SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 11, s. 147. Westerbergs konkurs 1827. Akt. nr F 6a, 206/1828. (Dnr 0456/1827).

4 Ibid. Ansökan 31/3 1827, dom meddelad 22/11 1828.

5 *Stockholms Dagblad* 25/9 1824, s. 4.

BILD 127 ”Kapten Drejer”. Blyertsteckning 1834 av porträttecknaren på modet, Maria Röhl. Dreyer är 41 år gammal och väletablerad litograf i Stockholm.[1] Han bär långa polisonger och har medalj på bröstet. Kungliga biblioteket, Stockholm. Röhlsamlingen. (Libris ID: 104 06 287).
Mått: 28 × 22 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

1 Vid Bukowskis auktion 1890: 61 (s. 70, nr 394) av Eichhorns stora samling av böcker, planscher m.m. såldes ett av Dreyer tecknat: ”Sjelfporträtt i yngre åren. Bröstbild åt höger, små mustascher och pipskägg. svart halsduk, mörkgrön uniformsrock med hög stångkrage. […]. Svagt ungdomsarbete från hans tyska tid, såsom ock uniformen visar. Ur hans egen portfölj 1880”. Bilden finns inte i Kungliga bibliotekets samlingar och har inte kunnat lokaliserats.

Dreyers stentryckeri

1828–1830; 1833–1872[1]

Samtidigt med att litografen Carl Müller verkade i Stockholm, gick en ung Leonard Dreyer, i stentryckarlära i Wien ”i flera år”.[2]

Georg Leonard Dreyer (Dreijer) född 31 oktober 1793 i Harburg an der Elbe, Hamburgs hamnstad i dåvarande konungariket Hannover.[3] Han är son till kommersekommissionären Christian Leonard Dreyer och hans hustru Fredericia Ursula Haack.[4] Han växte upp i Hamburg och Holstein.[5] Till en början var det tänkt att han skulle följa i faderns fotspår och ägna sig åt handel. Så blev det inte. En ”Hr G. L. Dreyer” passerade tullen i Helsingborg 2 augusti 1812.[6] Resans mål var Stockholm.

Ryske vice-konsuln Peter van Suchtelen, som då – 1812 – befann sig i Stockholm, blev uppmärksammad på Dreyers talang för teckning, särskilt för porträtt. Dreyer kunde även sticka i koppar och måla miniatyrer.[7] Dreyer anställdes av Suchtelen.[8]

Tjugo år gammal, år 1813, följde Dreyer Suchtelen till Tyskland och gick i tjänst hos Hanseatiska legionen.[9] Som underlöjtnant deltog han i kriget på rysk sida mot Napoleon. Vid tiden för avskedet 1814 hade han belönats för tapperhet i fält och upphöjts till löjtnant. Därefter, sägs han, under ett par år ha varit han anställd i ryska armén som ordonnansofficier hos Suchtelen.[10] Mot uppgifterna om ryskt engagemang talar påståendet (från Carl von Schéele), att Dreyer aldrig varit rysk militär.[11] Det noterades när han 1833 utnämndes till kapten i den svenska armén, att han tidigare varit kapten i Hanseatiska legionen.[12] Det är den kaptenstiteln som användes i skattelängden i Sverige kring 1830.[13]

1 Dreyers stentryckeri fortsatt under samma namn februari 1833 – 1/7 1833; sedan *General Adjutants Expeditionen för Armén* 1/7 1833–1837; därefter 1837–1872 *Generalstabens Litografiska Inrättning,* namnändrat till *Generalstabens Litografiska anstalt* 1872–1907. 1886 inordnat i A. Börtzells AB resp. 1913 i Sveriges Litografiska Tryckerier (Esselte) och Liberkoncernen 1990.

2 *SBL* Bd 11. Stockholm 1945. Artikeln Georg Leonard Dreyer av Sune Ambrosiani.

3 Namnet skrevs ibland Dreijer. (Se exempelvis *PoIT* 14/10 1833, s. 1, då han utnämns till kapten i armén). Dreyer har i sina inlämnade mantalsuppgifter i Stockholm skrivit både Dreyer, och Dreÿer. Maria Röhl stavade *Drejer* på teckningen av honom 1834.

4 Bohman, Nils (red.), *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*. Stockholm 1944, Rättelser och Tillägg.

5 *SBL* Bd 11. Stockholm 1945, art. Georg Leonard Dreyer av Sune Ambrosiani.

6 *IT* 13/8 1812, s. 1.

7 KB Hultmarks arkiv, Förteckning över litografer ch stentryckare.

8 Ryske Ingenieur-Generalen van Suchtelen kom närmast från Finland 24/3 1812. *IT* 1/4 1812. Att Dreyer inte varit anställd vid ryska beskickningen se Schéeles meddelande till Aftonbladets redaktör, *AB* 19/11 1834, s. 3.

9 Odaterad förteckning i SSA, (troligen från 1813) över personer vilka åtföljde Suchtelen på hans tyska resa. Dreyer antecknas där som privatsekreterare (secretaire particulier). SSA Polissekreterarens passdiarium. Publicerad av SSA: (http://www2.ssa.stockholm.se/Bildregistrering/Passregister/).

10 *SBL* Bd 11. Stockholm 1945, art. Georg Leonard Dreyer av Sune Ambrosiani.

11 *AB* 19/11 1834, s. 3.

12 *PoIT* 14/10 1833, s. 1. Jfr *Krigs-Vetenskaps Akademiens Handlingar år 1833.* Stockholm 1833, s. 16. [Utnämningar]. Namnet stavas här Dreijer. – Enligt *AB* 20/9 1879, s. 3 utnämndes Dreyer 1814 till kapten i Hanseatiska legionen, vilket stämmer med vad han själv uppgivit 1830 i SSA KTL, Kv. Apeln 3, [nu: Drottningsgatan 69].

13 SSA KTL 1830, Kv. Apeln 3, fs. 111. ”Capitain vid Hanseatiska legionen”.

BILD 128 Kejserlige ryske vicekonsuln i Stockholm, Jan Peter van Suchtelen, kom att spela en inte obetydlig roll i den svenska litografins historia som meccenat, uppdragsgivare och initiativtagare till att starta stentryckerier både i Sverige och Ryssland. Här porträtterad av engelsmannen George Dawe 1820. O.p.d.[1]
Erimitaget, S:t Petersburg, Ryssland. GE-7811.
Mått: 70×62.5 cm.
Foto: Natalia Antoniva och Inna Regentova, Erimitaget, S:t Petersburg.

1 En varaint av denna målning i Kungl. Akademien för de fria konsterna, Stockholm. Återgiven hos Söderhjelm, Alma & Palmstierna Carl-Fredrik, *Oscar I.* Stockholm 1944, s. 189.

BILD 129 Suchtelen (Pyotr Kornilovic Suktelen) var en stor kulturpersonlighet. Ursprungligen matematikprofessor i Leiden, kallades han till Ryssland av Katarina den stora. Greve- och friherrevärdighet fick han i Finland.[1] Han blev ledamot av den svenska Vetenskapsakademin.

Provtryck av stippelgravyr med etsning av Thomas Wright efter svärfadern George Dawes målning, publicerad på uppdrag av Suchtelen 1 maj 1823 av den berömda förlagsfirman för bildtryck, Colnaghis, i London. Colnaghis verkade vid denna tid även i Ryssland. Liksom George Dawes yngre bror Henry, utförde Thomas Wright på plats i Dawes ateljé i S:t Petersburg gravyrer efter Dawes målningar. Gravyrerna användes av beställarna ofta som representationsgåvor. Här återges endast porträttbilden på arket, inte texten. Gravyren blev sedan förlaga för Dreyers litografi. (Bild 130).
Privat ägo.
Plåtmått: 40 × 33 cm; arkmått: 55.5 × 39.8 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

1 Durchman, Osmo, Varför blev Johan Peter van Suchtelen finsk friherre och greve? *Genos. Tidskrift ugiven av Genealogiska Samfundet i Finland* 5(1934), s. 98–102.

BILD 130 Litografi med den 77-årige Suchtelens porträtt, utförd av Leonard Dreyer hösten 1827 och tryckt i Stockholm hos Gjöthström.

Dreyer, som har tecknat litografin sju år efter det att Dawe målade porträttet i S:t Petersburg, har tillåtit sig små retoucheringar. Suchtelen har framställts som en något äldre person än den Dawe avbildat.

Stentryckets text förekommer inte på det graverade bladet. Kungliga biblioteket, Stockholm. HKB Sn 4. Arkmått 51.0 × 39.6 cm. Bildmått inom ramen: 22.3 × 18.4 cm. Foto: Kungliga biblioteket.

Tio år efter kaptensutnämningen, blev Dreyer svensk major.[1] 1864 fick han sin militära slutgrad: överstelöjtnant i svenska armén.[2]

Det finns luckor i berättelsen om Dreyers liv. Stommen av vad som är känt, är den artikel som filosofie doktorn och publicisten Arvid Ahnfelt publicerade i det biografiska uppslagsverket *Europas konstnärer* (1887) och som senare uppslagsverk stöder sig på. När den artikeln trycktes levde fortfarande Dreyer och han har sannolikt bidragit med faktauppgifterna kring sin person.

En ”löjtnant Dreyer” kom till Sverige för andra gången 24 juni 1819, sannolikt på väg till Stockholm och Suchtelen.[3] Intressant är tidpunkten. Då hade stentrycket hunnit etableras i Sverige. Kanske fick Dreyer då impulsen till sitt yrkesval, kanske hade Suchtelen redan uppmuntrat honom att bygga vidare på sin teckningstalang och att lära sig litografera? Hamburg var vid sidan av München den stad i Tyskland där stentrycket

1 *Statstidningen eller PoIT* 7/7 1843, s. 1.
2 *Jönköpingsbladet* 2/2 1864, s. 2: ”I arméen äro utnämnde: […] Kaptenen wid Westmanlands reg:te och Majoren i arméen G. L. Dreijer till Öfwerstelöjtnant”. – I MU Klara övre 1870: 363 anger Dreyer sina titlar sålunda: ”Öfverste-Löjtnant i Armén, Kapten utan lön vid Kungl. Westmanlands Regemente och Inspektör för Generalstabens Lithografiska Inrättning med arfvode.”
3 *IT* 7/7 1819.

spelade en stor roll för konstutövare.[1] När Dreyer sedan reste till Wien, för att lära sig stentryckarkonsten från grunden, vilket tog ”flera år”, så är det sannolikt också med ekonomiskt stöd från Suchtelen.[2] Men varför Wien?

I Wien fanns vid denna tid en rad litografiska anstalter. Försöksårens tid var förbi. Istället hade flera kommersiellt inriktade inrättningar etablerats. Vilket stentryckeri Dreyer lärde stentryckarkonsten i är inte känt. Det troligaste är att han sökt sig till ett av de mera framträdande. *Lithographisches Institut,* (grundat 1818) var det mest betydande i Österrike och var det litografiska tryckeri i världen, som först, efter Senefelder, tryckte flerfärgstryck (under Joseph Lanzedellis [d. ä.] ledning),[3] men Matthias Trentsenskys eller Lorenz Herrs stentryckerier var även de framstående. I Wien hade tryckts, som redan nämnts, de första litografiska illustrationerna, som infogats i en bok.[4]

Franz von Schober

I litteraturen nämns en Franz von Schober och hans litografiska inrättning i Wien.[5] Schober var en förmögen adelsman med vittra intressen – en av kompositören Franz Schuberts närmaste vänner. Denne Schober föddes på godset Torup utanför Malmö, där hans far var förvaltare. Sonen Franz sägs ha haft ett stentryckeri 1817–1828 i Wien, grundat av greve Adolf von Pötting und Persing.[6] Schober sägs ha förvärvat Lithographische Institut 1826.[7] Annan uppgift anger att stentryckeriet skulle ha grundlagts av en greve och operachef Ferdinand Palffy von Erdöd.[8] Schober slutade som legationsråd i Dresden. Förmögenheten var då borta.[9]

Den eminente tjeckisk/österrikiske-amerikanske bildhistorikern Heinrich Schwarz disputerade 1921 på en avhandling om Wiens tidiga stentryckerihistoria, *Die Anfänge der Lithographie in Wien*.[10] Enligt Schwarz är uppgiften om att Schober skulle ha ägt Palffys stentryckeri felaktig. I samband med Pöttings stentryckeri nämner Schwarz inte Schober.[11]

1 Wagner, Carl, *Die Geschichte der Lithographie.* Leipzig 1914, s. 9.
2 Dreyer lärde sig litografera ”i sitt hemland”, innan han kom till Sverige 1827. (Eichhorn, Christopher, (sign. -rn), *Nordisk familjebok.* Stockholm 1880, art. Dreyer). Härmed torde avses lärotiden i Wien.
3 Man, Felix, *Homage to Senefelder. Artists' Lithographs from the Felix H. Man Collection*. London 1971, s. 11.
4 Schwarz, Heinrich, *Der Almanach für Damen auf das Jahr 1809. Das erste Buch mit lithographischen Illustrationen. Zeitschrift für Bücherfreunde.* N. F. 26(1928): 3, s. 44–49
5 Schiller, Harald, Schuberts svenske vän. *Strövtåg i det förgångna.* Malmö 1963, s. 107–114. (Om grundandet av ett litografiskt institut, s. 110. Enligt Schiller grundande von Schober stentryckeriet i Wien). Jfr Green, Allan, *Torup – människor kring en borg.* Malmö 1984, s. 52f.
6 Som nom de guerre i sin diktning och som skådespelare använde von Schober namnet *Torupson*. Schober återsåg Torup 1817.
7 *Den Store Danske* [lexikon], Köpenhamn, art. Franz von Schober av V. Dan-Jensen. http://denstoredanske.dk.
8 Kolb, Annette, *Schubert, hans liv*. Köpenhamn 1969, s. 59.
9 Schiller, Harald, Schuberts svenske vän. *Strövtåg i det förgångna.* Malmö 1963, s. 107.
10 Avhandlingen postumt publicerad i bearbetad form 1988 på initiativ av nationalmuseet Albertina Museum i Wien. Schwarz, Heinrich, *Die Anfänge der Lithographie in Österreich.* Wien, Köln & Graz 1988.
11 Schwarz, Heinrich, *Die Anfänge der Lithographie in Österreich.* Wien, Köln & Graz 1988, s. 51, not 276. Uppgiften om Palffy härrör enligt Schwartz ursprungligen från 1873. – Schwarz efterlämnade ett stort arkiv, nu finns i Getty Research Institute, Los Angeles, USA.

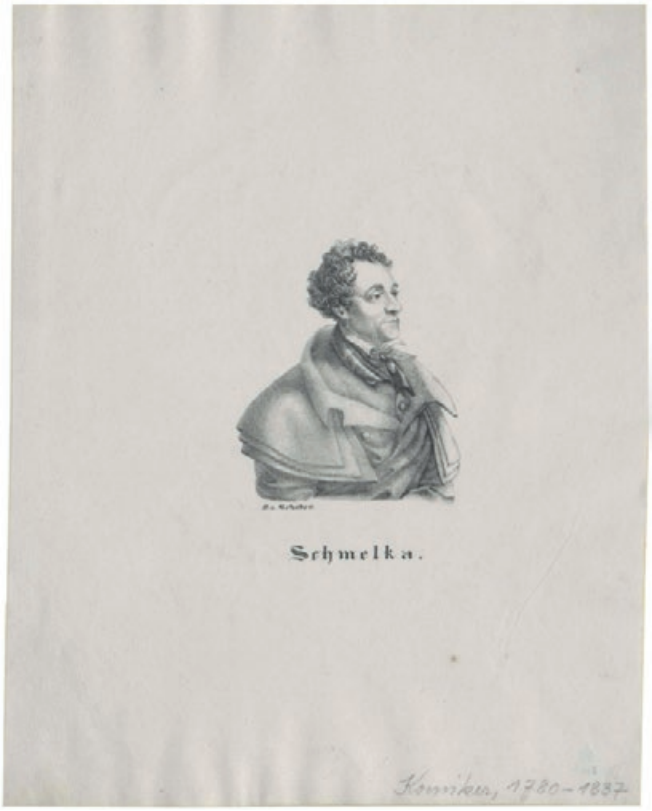

BILD 131 Komikern och sångaren Heinrich Schmelka, (eg. Brettner,) spelade som regel huvudrollerna på teatern.[1] Litografi av Franz von Schober i Wien. Österreichische National-bibliothek, Bildarchiv. Wien. Bladmått: 26.3 × 20.2 cm. Foto: Österreichische Nationalbibliothek.

Klart är i vart fall att Schober intresserat sig för stentryckarkonsten och själv litograferat. Något belägg för att Dreyer sammanträffat med Schober i Wien finns inte, men kan vara möjligt. – Ett stentryck av Schober finns i Bildarchiv und Graphiksammlung, Österreichische Nationalbibliothek. (Bild 131).[2] En blyertsteckning i samma arkiv visar på Schobers goda handlag med pennan.

Från Dreyers utbildningstid i Wien finns bevarad åtminstone en signerad bild – en bröstbild av operasångaren och sedermera teaterdirektören Julius Cornet.[3] Dreyer har tecknat bilden direkt på stenen efter en målning av den danske porträtt- och landskapsmålaren Peter Copmann. Trycket är inte firmerat.

När Dreyer återkommer till Stockholm sommaren 1823 antecknas han som boende vid Ulriksdal hos Hans Excellens von Suchtelen. Troligen är det då fråga om Suchtelens lantställe Bylong vid Ulriksdal.[4] Dreyer fick Johan Fredrik Walters tidigare plats som

1 Schlich, Johann, *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur und Theater und Mode*. 3. Kvartalet, 1829, s. 963.
2 Vänligen meddelat av bildarkivets bibliotekarie Ulrike Polnitzky. (Bildarchiv und Graphiksammlung, Österreichische Nationalbibliothek, Wien).
3 *Katalog der Portrait-Sammlung der Kaiserliches und Königliches GeneralIntendanz der Kaiserliches und Königliches Hoftheater, zugleich ein biographisches Hilfsbuch auf dem Gebiet von Theater und Musik*. 2. Abt. Gruppe IV. Wiener Hoftheater. Wien 1892, s. 276. – [I katalogen: C. L. Dreyer].
4 *Stockholms Dagblad* 22/4 1836, s. 2. Auktion efter Suchtelens död vid hans lantställe vid Ulriksdal.

BILD 132 Operasångaren Julius Cornet, tecknad på stenen och litograferad av Leonard Dreyer efter en målning av Peter Copmann. Dreyer har avbildat Cornet i scenkostym mot en kuliss av ljussken som effektfull bakgrund. Redan i Wien har Dreyer tillägnat sig sitt karakteristiska streckmanér; (se bakgrundsteckningen). Österreichische Nationalbibliothek, Bildarchiv. Wien.
Bladmått 26.6 × 19.7 cm.
Foto: Österreichische Nationalbibliothek.

Suchtelens bibliotekarie.[1] Han besökte Hamburg 1826.[2] I Stockholm hyrde han in sig på olika stentryckerier, (Gjöthströms resp. Schéeles), där han litograferade, bl.a. flera porträtt.[3] Det första han gjorde efter återkomsten från Wien, lär ha varit porträttet av sin välgörare van Suchtelen, tryckt hos Gjöthström 1827. (Bild 130). Det är ett beställningsarbete efter George Dawes oljemålning från 1823–1825. (Bild 128). Som den omedelbara förlagan kan Dreyer ha använt en stippelgravyr med etsning av Thomas Wright. (Bild 129), men Suchtelen kan själv ha ägt en replik av oljemålningen.

Dreyer anlägger eget stentryckeri

Exakt när Dreyer startade sitt stentryckeri i Stockholm har inte kunnat beläggas.[4] Det anmäldes varken till Hovkanslern, magistraten eller hallrätten.[5] Eichhorn anger 1829,

1 Walter fanns som bibliotekarie hos Suchtelen i april 1823, då han anonserade efter subskribenter av ett ryskt arbete över Stilla Havet. *DA* 15/4 1823, s. 3. Sjö-Atlas. Walter är då, enligt annonsen, boende i Ryske ministerns hotell vid Drottninggatan.
2 SSA D 5: 1. Förteckning över utlänningar som erhållit medborgarrätt [med ankomsttid] 1818–1827. ”G. L. Dreijer. F.d. Capitain i Hanseatisk tjenst. 1826 från Hamburg. Hörer till Ryska Missionen. Katholska församlingen”. – Enligt Hultmark kom Dreyer till Stockholm ”med P. van Suchtelen”. (KB Hultmarks arkiv).
3 Dreyers porträtt av Suchtelen, Jacob Berggren resp. Lars Hjortsberg är tryckta hos Gjöthströms stentryckeri.
4 ”Något av åren 1827–1830, man har ej kunnat fastställa årtalet, grundade en tysk, Georg Leonard Dreyer, det litografiska tryckeri […], uttrycker *Nordisk Boktryckarekonst* 32(1931), s. 39 saken.
5 SSA D 6: 1 Magistratens Firmaböcker 1798–1857; SSA D I a 1: 2–3. Handelskollegiets Borgarböcker 1750–1847; SSA D I: 1. Hall- och Manufakturrättens Matriklar 1739–1841 (Hallrätten).

som startår utan att ange källa.[1] Firmeringen är *Dreijer* respektive *Imp. Lith. de G. L. Dreyer.*[2]

I skattelängden 1829 finns noterat en stentryckarlärling A. O. Lindskog, född 1812, som möjligen kan höra till Dreyers stentryckeri.[2] I så fall har Dreyer startat redan året innan, eftersom uppgifterna har lämnats in i november 1828. I taxeringslängden 1830 finns för Dreyer ingen anteckning om något stentryckeri och Dreyer förväntas heller inte få någon inkomst.[4]

I oktober 1828 sökte en anonym annonsör

> *Personer, som äro wana att illuminera Kartor, och äfwen för större Fälts beläggande hafwa en säker hand, erhålla på Dagl. Alleh. Kontoret underrättelse hwarest arbete är att tillgå.*[5]

Det finns flera kandidater, som kan misstänkas ligga bakom annonsen. En av dem är Dreyer, som möjligen redan då planerade framställning av bl.a. kartor för militära ändamål.[6] ”Portrait af H.M. Konungen till häst, Rit[adt] och tryckt af Dreijer” utannonserades 1830 till ett pris av fem rd;[7] samtidigt utannonseras det av Dreyer tryckta Cardonporträttet av kungen till samma pris.[8]

I ML i Stockholm finns Dreyer första gången förtecknad 1830, då titulerad som kapten.[9] Dreyer stannade emellertid inte länge i Stockholm. Han är anmäld som resande 28 september 1830 i Åbo, (boende i Societetshuset),[10] på väg till S:t Petersburg för att arbeta som föreståndare för ett nytt fält-stentryckeri, hörande till ryska Krigsarkivet.[11] Han har fått tjänsten på Suchtelens rekommendation. (Ett rykte gjorde gällande att Schéele skulle ha sökt samma tjänst, något som denne bestämt avvisade).[12]

1 *Nordisk familjbok*. Stockholm 1907, art. Dreyer.
2 ”Imp[rimerie] Lith[ographique] de G. L. Dreyer” är påfört porträttet föreställande Carl XII, litograferat av Carl Gustaf Qwarnström, senare mest känd som skulptör. *Swensk Bibliographie* 1830: 14, s. 132.
2 SSA KTL 1829, fs. 61. SE/SSA/0031/G1 AA/229 (1829), fs. 61. Lindskogs vidare öden okända. Han finns inte förtecknad i SSA Mantalsregister 1800–1884 eller i KB Hultmarks arkiv.
4 SSA KTL 1830 Kv. Apeln 3, fs. 111. ”Capitain vid Hanseatiska Legionen G. L. Dreÿer.” Inget stentryckeri nämns. I 1831/1832 års längder finns Dreyer inte kvar på adressen. [Nu: Apelbergsgatan 9].
5 *DA* 11/10 1828, s. 4.
6 En annan trolig kandidat är Carl von Schéele, som det året arbetade med en *Karta över Luleå lappmark* för bergsrådet af Robson.
7 *Förteckning öfver framlidne konstvännen, amanuensen i Kongl. Biblioteket, Christofer* [!] *Eichhorns efterlemnade dyrbara och valda samlingar*. Tredje afdelningen. Gravyrer. Stockholm 1890, nr 437.
8 *Swensk Bibliographie* 1830. – I Helsingfors salufördes Dreyers porträtt av kungen samma år för 32 sk medan Cardons porträtt av kronprinsen resp. kronprinsessan såldes för 1 rd 24 sk/st.
9 SSA Klara och Kungsholmen (Klara nedre delen) 1830: 1902
10 *Åbo Tidningar* (nr 79), 6/10 1830.
11 *AB* 12/11 1834, s. 3.
12 Ibid. 19/11 1834, s. 3.

BILD 133 *Karl XIV Johan till häst*. Stentryck av Leonard Dreyer efter målning av Johan Gustaf Sandberg, 1818.[1] Litograferad och tryckt i Stockholm hos Dreyers stentryckeri 1830. På ramskylten kungens valspråk: Folkets kärlek min belöning.[2] Bukowskis auktionshus, Stockholm. Mått: 62.8 × 43.8 cm. Bladmått: 68 × 50.2 cm. Foto: Bukowskis auktionshus.

Stentryckarkonsten hade introducerats 1818 i S:t Petersburg av den i staden verksamme polske konstnären Alexander Ossipovich Orlowsky. Suchtelen hade tidigare haft kontakt med Orlowsky, bl.a. när han beställde teckningar, vilka han låtit Fehr överföra till stenen. Gjöthströms teckningar av Orlowsky var troligen även de beställda av Suchtelen.

Dreyer bedrev sin verksamhet i S:t Petersburg under drygt två år med stor framgång. Att hans gärning i S:t Petersburg uppskattats, bekräftas av att hans utnämning till ”Riddare af Kejserl. Ryska S:t Annae-Ordens 3:e Klass.”[3] Dreyer återvände till Stockholm i mars 1833.[4]

I Eichhorns handteckningssamling ingick fjorton Dreyerporträtt eller studier till sådana, varav det första – en akvarell föreställande Kejsar Nikolai af Ryssland – sannolikt

1 Sandbergs oljemålning (1818) av Karl Johan till häst återgiven i svartvitt hos Höjer, Henrik, *Sveriges argaste liberal. Carl af Forsell, officer, statistiker och filantrop*. Stockholm 2007, s. 53.
2 *Swensk Bibliographie* 1830, s. 32: Porträtt af H. M. Konungen till Häst. [Rit. Och tryckt af Dreijer]; Stockholm. 5 R:dr.
3 *Statstidningen* eller *PoIT* 7/7 1843, s. 1. – Dreyer blev under livstiden ytterligare ordensbehängd. (Riddare av nederländska Ekekroneorden resp. Kongl. Svärdsorden). *AB* 28/6 1850, s. 2.
4 *DA* 12/3 1833, s. 1: ”Anmälda Resande. […] Kapiten Dreyer från Petersburg, bor på Hotel Garni [i Stockholm]”.

BILD 134 Handteckning föreställande litografen Leonard Dreyer inom tecknad ram.[1] Dreyer är här en äldre man, troligen från 1860–1870-talet. (Han dog 1879, 86 år gammal). Hans hund syns i nedre vänstra hörnet med huvudet vilande mot Dreyers knä.

Direkt under ramen har Dreyer egenhändigt skrivit sitt namn (”Dreyer”) medan den följande texten: ”I fotografie verkställd i mulet väder”, är skriven av en annan hand.[2] Noteringen av namnet är antingen en signering av bilden, – teckningen är sålunda ett skisserat självporträtt, – eller en sorts märkning för att utvisa vem bilden föreställer. Teckningen är uppbyggd på samma sätt som hans litografier ofta är, med många parallella streck, vilket talar för att det är Dreyer själv som har tecknat bilden.

Blyertsteckningen är ett förarbete för ett foto; en anvisning till fotografen hur Dreyer tänkte sig bilden. Själva fotografiet (visit- eller kabinettsfoto) finns avfotograferat i Det Kongelige Biblioteks samlingar i Köpenhamn, (Bild 135).
Kungliga biblioteket, Stockholm. HKB.
Arkmått: 27.4 × 21.8.
Foto: Kungliga biblioteket.

1 Bilden återgiven beskuren i Bohman, Nils (red.) *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok.* 2. Stockholm 1944, s. 276f. Art.: Dreyer. Den uppges där vara av okänd konstnär.
2 Namnteckningen jämförd med Dreyers autograf på SSA MU Klara övre 1845: 249.

BILD 135 Fotoporträtt föreställande Dreyer. Fotografen har arbetat efter de anvisningar Dreyer lämnat i sin handteckning, (bild 134). Detta sätt att arbeta i fotografins pionjärtid för att minimera misstag kan ha varit vanligare än vad som idag är känt, Fotomaterielen var dyrbara. Ytterst få belägg för liknande anvisningar vid fotografering är bevarade.
Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn, Kort- og Billedafdelingen.
Originalfotot är ej bevarat och dess mått okända.
Fotograf okänd.
Reprofoto: Det Kongelige Bibliotek.

har utförts i S:t Petersburg.[1] Denna akvarell torde vara avsedd att tjäna som förlaga till en litografi.

När Dreyer arbetade vid stenen, förbereddes arbetet först på vanligt vis genom att se till att han hade en förlaga, som han kunde ha framför sig. Det kunde vara en teckning, gravyr eller målning. Att förarbetet var synnerligen viktigt för Dreyer illustreras av en handteckning, som har gjorts inför en sittning hos fotografen. (Bild 134–135). När Dreyer skulle avfotograferas, har han arbetat på samma sätt som han är van vid när en litografi skulle framställas: att först göra en förlaga, som skulle reproduceras.

Dreyer åter i Stockholm

I februari 1833 återvände Dreyer till Stockholm och återupptog den litografiska verksamheten där.[2] Möjligen var det hos Orlowsky, som Dreyer arbetat i S:t Petersburg.[3] Suchtelen hade sedan tidigare kontakt med Orlowsky och kan ha förmedlat kontakten. Kan återvändandet till Sverige ha något samband med Orlowskys död 1832? Något stentryckeri drivet av Dreyer i S:t Petersburg har inte kunnat identifieras.[4] Med erfarenheten från S:t Petersburg kunde Dreyer föreslå inrättandet av en litografisk avdelning vid Generalstaben i Sverige. I samband med att han inträdde i arméns tjänst 1833 fick han svensk officersfullmakt.[5]

Militärt engagemang i stentrycket

General Magnus Brahe föreslog Karl Johan i brev 25 september 1833, att ett permanent stentryckeri för fältbruk skulle inrättas med Dreyer som ansvarig. Brahe hade kommit i kontakt med Dreyer under fältövningar, i vilka ingick ett litografiskt fälttryckeri. Brahe föreslog samtidigt att ytterligare tryckare skulle anställas utöver de som Dreyer redan hade, samt att viss ytterligare utrustning skulle anskaffas.[6] Brahe var den man, som kan sägas ha efterträtt de Camps som kungens förtrogne.

1 Förteckning öfver framlidne konstvännen, amanuensen i Kongl. Biblioteket, Christofer Eichhorns efterlemnade dyrbara och valda samlingar. Andra afdelningen. Handteckningar, Arkitektur- och Ornamentsritningar af svenska konstnärer. Stockholm 1890, s. 12 (nr 713–726) – Bukowskis katalog nr 1890: 66).

2 Dreyer återvände under sommaren 1833 enligt Eichhorn. Den enda notering i finska tidningar om kapten Dreyer, resande från S:t Petersburg, gäller emellertid februari 1833. *Helsingfors Tidningar* 20/2 1833.

3 Alexander Ossipovich Orlowsky, f. i Warsawa 1777, som son till en värdshusvärd, dog i S:t Petersburg 1832. Efter det att de polska frihetsdrömmarna stäckts, flyttade Orlowsky 1802 till Litauen och sedan vidare till S:t Petersburg. En prinsessa, Isabella Czartoryshich, bekostade hans konstutbildning hos en hovmålare i Warsawa. Redan 1807 hade Orlowsky intresserat sig för att skildra den ryska armén. (*50 fine books*. Shapero rare books, Autumn 2015, nr 27. London 2015). 1816 prövade han stentryck som en av de första i Ryssland. 1819 arbetade han som grafisk konstnär hos den topografiska avdelningen vid arméhögkvarteret. Trots kejsar Alexander I:s förbud om frimurarloger var Orlowski medlem av en sådan. Han umgicks i konstnärskretsarna kring diktaren Alexander Puskin.

4 Meddelat av Nationalbibliotekets i S:t Petersburg bildavdelning.

5 Eichhorn Christopher, (sign.-rn), *Nordisk familjebok*. Stockholm 1880, art. Dreyer.

6 Ottoson, Lars och Sandberg, Allan, *Generalstabskartan 1805–1979*. Stockholm 2001, s. 158.

Brahe kunde, när han föreslog ett statligt engagemang i ett stentryckeri, snegla på flera års erfarenheter i andra länder. Som tidigare nämnts inordnades Ludwig von Reiches stentryckeri i Tyskland 1817/1818 som en del av Krigsministeriets generalstab för framställning av kartor och i Danmark hade kung Frederik VI köpt ett stentryckeri 1820 för militär användning. Dreyer kunde berätta om sina erfarenheter i Ryssland.

Hösten 1833 tillstyrktes förslaget om inrättandet av ett stentryckeri för arméns behov. Samtidigt anslogs 650 rd till ”tryckeri-persedlars köp”, (press, tryckstenar och verktyg), samt till tryckerilokalernas inredning i Generaladjutantens för arméns boställe.[1] Det är Dreyers stentryckeri, som staten genom denna överenskommelse fick tillgång till. Dreyer själv skulle engageras för en årlig lön om ”endast” 150 rd b:co som chef för ”General-Adjutants Expeditionen för Armén jemte Topografiska Corpsens lithografiska arbeten”. I ersättningen ingick ”inöfvandet af den dertill använda personal”. Förordnadet gällde retroaktivt från 1 juli 1833; detta för att ge Dreyer viss ekonomisk kompensation. Beslutet att inrätta ett militärt stentryckeri hade föregåtts av en försöksverksamhet i fält, då Dreyer ”under försöken med lithografiska prässen vid sednaste läger […] fått vidkännas åtskilliga Kostnader.”[2] Förordnandet skulle gälla tills vidare. I den kungliga skrivelsen underströks, att stentryckarkonsten såsom ”allmänneligen vore erkänd” och inrättad i de fleste europeiska arméer, nu också skulle bli möjlig för den svenska arméen att draga fördel av. Det anfördes att det hittills inte hade kunnat åstadkommas på grund av de betydande kostnader som organiserandet av ett sådant etablissement medförde och de svårigheter, som förelåg i att anskaffa ”användbar personal”, ändamålsenliga pressar m.m.[3]

Generalstabens Lithografiska Inrättning

Stentryckeriet vid General Adjutants Expeditionen för Armén blev genom avtalet mellan Dreyer och armén knutet till staten. Eftersom Topografiska Corpsens kartor även fortsättningsvis skulle graveras på kopparplåt, var arméns behov av litografiskt tryck inte tillräckligt stort, för att sysselsätta ett tryckeri.[4] I viss utsträckning skulle tryckeriet få taga emot även icke-statliga beställningar, ”nämligen om någon annan i huvudstaden etablerad stentryckare ville anlita stentryckeriet.”[5] Avtalets konstruktion innebar att inrättningens målsättning hela tiden skulle vara att ligga i teknologins framkant, för att kunna efterfrågas som samarbetspartner av andra stentryckare. I samband med en utvidgning av verksamheten 1837/1838 förändrades den otympliga beteckningen ”Den vid General-Adjutant-Expeditionen för armén lydande Lithografiska Inrättningen.” till

1 RA Krigsexp:s arkiv B I b Registratur. Vol. 19: Kongl. Maj:ts beslut 5/10 1833. [Bildandet av ett litografiskt etablissement för arméns behov].
2 KrigsA E 1a. Vol. 9. Generaladjutantens arkiv 1819–1840. Inkomna skrivelser, Kungl. Brev 1833, nr 93: Karl XIV Johan till Generaladjutanten för armén 5/10 1833.
3 Ibid.
4 SFS 1834: 40. Instruction för Topografiska Corpsen § 13.
5 Nordisk Boktryckarekonst 32(1931), s. 39. [Notis ang. jubilelum].

Generalstabens Lithografiska Inrättning,[1] eller ”Lithografiska Inrättningen” som man kort och gott kallade den i annonserna.[2] Inom inrättningen kom också ett litografiskt kartritningsinstitut för arméns officerare till stånd, vilket stod under kapten Dreyers ledning.[3]

Från 1837 finns en notering att Dreyer hade två anställda i stentryckeriet: Per Magnus Anderson och Lars Carlsson. Noteringen tyder på att stentryckeriets verksamhet alltjämt var relativt liten.[4] Från 1 oktober 1843 var tryckeriet lokaliserat till Odens gränd 4 på Norrmalm. I fastigheten bodde enligt mantalsuppgifter från 1859 resp. 1869, Dreyer själv och tryckeripersonalen.[5] Då hade man nyss flyttat över gatan från Odens gränd 3.[6]

Dreyer bekostade från 1837 till 1872 själv lokal och anskaffning av all ny materiel. Sysselsättningsgraden fylldes upp ytterligare med civila uppdrag.[7] Eftersom tryckeriet ingick i den militära organisationen, kunde militär personal kommenderas dit. Med metoden att överföra bilden från övertryckspapper till den upphettade litografiska stenen, fick stentryckerierna också en ny yrkesbeteckning: ”övertryckaren”, vilken hänförde sig till arbetsmetoden, som användes, inte en hierarkisk arbetsorganisation. En övertryckare söktes i januari 1838.[8] En instruktion för inrättningen utfärdades 1838.[9]

Dreyer ägde således från 1837 hela stentryckeriet, så när som på de två ursprungliga, sedermera obrukbara tryckpressarna.[10] Widmalm kallar litografiska inrättningen för halvstatlig.[11] I verkligheten var Dreyers andel av ägandet större än så. Statens bidrag var att officerare på ledig tid fick lov att arbeta för litografiska inrättningen mot en liten ersättning. Stentryckeriet, som hade option på visst statligt tryck, fick genom namnet en officiell prägel. Konstruktionen med ett privat företag som uppbar offentligt stöd var vid Dreyers avgång föremål för kritik.[12] I samband med sin avgång som föreståndare för tryckeriet, donerade Dreyer tryckeriet till staten.

1 Enligt Lars Ottoson och Allan Sandberg i *Genralstabskartan 1805–1979* (Stockholm 2001), s. 14 benämns Dreyers tryckeri som *Generalstabens Litografiska Inrättning* redan 1833. Om uppgiften är korrekt, måtte den avse en informell benämning, vilket förefaller rimligt; i dagligt tal torde tryckeriet ha fått en kortare benämning.

2 Till salu: ”Arméns Anciennitets-, Tour- och Rang-Rulla i Lithografiska Inrättningen uti Huset Nº 3 i Odens gränd”. – *PoIT* 13/9 1839, s. 4.

3 *AB* 26/10 1838, s. 3. Bokhandels-Bulletin [ang. blindkarta över Skandinavien].

4 RA E 2a: 78. Justitiekanslerns arkiv. Advokatfiskalen J. G. Fredholms skrivelse 28/1 1837 i utredningen om stentryckaren Carl von Schéeles famösa flygblad.

5 SSA MU Klara övre 1870: 363.

6 *PoIT* 20/10 1843, s. 4

7 Peterson, Bo, Från militärstab till kartförlag. *Vandringsleder.* Stockholm 1993, s. 221.

8 *Stockholms Dagblad* 18/1 1838, s. 4. ”En uti sitt yrke kunnig Stentryckare […]”.

9 *Sveriges Stats-Tidning eller PoIT* 24/12 1839, s. 3: ”Öfversigt af de förnämsta åtgärder inom förvaltningens alla grenar under loppet af år 1838. […]. Sedan den under General-Adjutants-Expeditionen För arméen lydande Lithografiska inrättning vunnit Sådan utvidning [!] och förkofran, att den kunde ombesörja alla för nämnde Expedition och Topografiska Korpsen förefallande arbeten, blef en Instruktion för General-Stabens Lithografiska inrättning utfärdad, enligt hvilken der äfven få verkställas arbeten för andra publika Verk och inrättningars räkning”.

10 RA Lantförsvarsdepartementets huvudarkiv E I: 702 (Konseljakt 28/12 [1872] nr 23, Dreyers memorial med bilagor 27/12 1872).

11 Widmalm, Sven, *Mellan kartan och verkligheten. Geodesi och kartläggnning 1695–1860*. Uppsala 1990, s. 306.

12 Anonym, Ett fall av ”oriktig ursprungsbeteckning”. [Generalstabens Litografiska Anstalt]. *SvD* 6/11 1899, s. 1.

Att det inte enbart gjordes kartor och liknande för militärt behov, framgår av en liten tidningsnotis 1877: ”Gåfwor till Kongl biblioteket. Öfwerstelöjtnant Dreijer har benäget öfwerlemnat c[irka] 50 litografiska porträtt, utsigter m.m. de flesta från stentryckeriets första årtionde och några af gifwaren sjelf för mer än 50 år sedan. Flera af dessa tillhöra nu de stora sällsyntheternas antal”.[1]

Det är sannolikt litografiska inrättningens egna arkivexemplar, som har överlämnats till Kungliga biblioteket. ”Dreyer ihågkom äfven Stockholms Slöjdskola med en gåva för användning i undervisningen.” [2]

När den nya fotolitografiska tekniken gjort sitt inträde inrättade Kungliga Topografiska kåren i Stockholm 1862 en fotografisk och galvanoplastisk avdelning. Tekniken förde faksimilutgivningen till förut okända nivåer.

Lithografiska Inrättningen växte till ett betydande tryckeri. 1869 hade man tretton personer anställda (fem litografer, tre stentryckare, fyra tryckerielever och en stenslipare).[3] Därtill kom Generalstabens tryckeri att bli en viktig utbildningsanstalt genom åren för litografer och stentryckare.[4]

Dreyer dog i Stockholm 19 september 1879, 86 år gammal.[5]

1 *Kalmar* (nr 87), 11/6 1877, s. 2. ”Öfwerstelöjtnant Dreijer har benäget öfwerlemnat c[irka] 50 litografiska porträtt, utsigter, m.m. […]”. Gåvan går inte att spåra i Kungliga bibliotekets ämbetsarkiv.

2 Wollin, Nils G., *Från ritskola till konstfackskola. Konstindustriell undervisning under ett sekel*. Stockholm 1951, s. 177. *(Öfningar i trädritning efter G. W. Palm. Lithograferad av M. Borg.* 18 pl. Det skänkta exemplaret finns nu i Kungliga biblioteket).

3 SSA MU Klara övre 1870: 363.

4 En av de första stentryckarna, som anställdes vid *General Ajutants Expedition för Armén* var Pehr (Peter) Magnus Anderson (1810–1874), som från 1839 i olika konstellationer (*Anderson & Hane* resp. *Anderson et Wagner*) skulle driva eget stentryckeri. (SSA MU Katarina inre och östra 1835: 2072); Johann Heinrich Wilhelm Bremer (1844–1889) från Lübeck var litograf vid Generalstabens Lithografiska Inrättning. (SSA MU Jakob 1870: 4446). Bremer hade sedan ”under en följd av år en liten litografisk anstalt” i Stockholm. (*Tidning för Boktryckarkonst* 7(1889): 19, s. 8 [Nekrolog]).

5 Akut dödsorsak: Kronisk njur- och blåsinflammation. (SSA Hälsovårdsnämndens dödsbevis; Klara 1879, 138).

BILD 136 Kritlitografi från 1836 i folioformat av Carl von Schéele: *Den Kongl. Famillen på promenad*. Kung Karl Johan rider i galopp på sin vita häst mellan kronprins Oskar (till vänster i bild) och Magnus Brahe närmast betraktaren, samt uppvaktning i följe. I de två vagnarna sitter övriga medlemmar av den kungliga familjen. Miljön är stranden av Ladugårdsgärdet, med Rosendals slott på andra sidan Brunnsviken och längst bort till höger skymtar Stockholms stad och slott.[1] Eftersom kungliga familjen åtföljs av stor eskort, är det sannolikt att bilden vill illustrera det årliga evenemanget 1:a maj, då stora folkskaror tågade ut till Djurgården för att se det kungliga följet.[2]

Någon verklig händelse är emellertid inte avtecknad. ”Hr v. Schéele har imaginerat att på en enda planche föreställa hela den kongl. Famillen under en promenad. […]. Ideen är god och sjelfva lithografien bland de bättre. Skada att porträtterna samt och synnerligen ega det felet, att icke vara serdeles hvad man kallar lika”, skrevs det i pressen.[3]
Kungliga biblioteket, Stockholm. Sn C. XIV J. B.14.
Arkmått: 30.3 × 44.2 cm.
Foto: Jens Östman, Kungliga biblioteket.

1 *AB* 22/12 1836, s. 3. [Notis med beskrivning av bladet]. – Snoilsky, Carl, *Svenska historiska planscher. Beskrifning.* Stockholm 1893, s. 265.
2 Wallin, Sigurd, Årstafruns [Reenstierna, Märta Helena], Stockholmsresor. Klipp ur en dagbok. *Svenska turistförningens årsskrift* 1943, s. 116.
3 *AB* 22/12 1836, s. 3.

Schéeles stentryckeri

Jan. 1826–1840

Carl Axel Adam von Schéele föddes på Eckersholms bruk i Småland 12 april 1797. Modern var Kristina Henrika von Knorring.[1] När fadern, kammarjunkaren och f.d. kaptenen vid Björneborgs regemente Adolf Fredrik von Schéele, dog 1817, var Carl sedan 1 november 1816 värvad som fanjunkare vid Kalmar regemente. Han överflyttades till Upplands regemente som fänrik i september 1818. Vid sidan av sin militära utbildning bedrev han studier vid Konstakademin i Stockholm.[2] En handritad och handkolorerad karta, som Schéele hjälpt sin bror Franz med, visar att Schéele redan 1819 behärskade den eleganta kalligrafiska skrivstil, som kopparstickarna använde.[3]

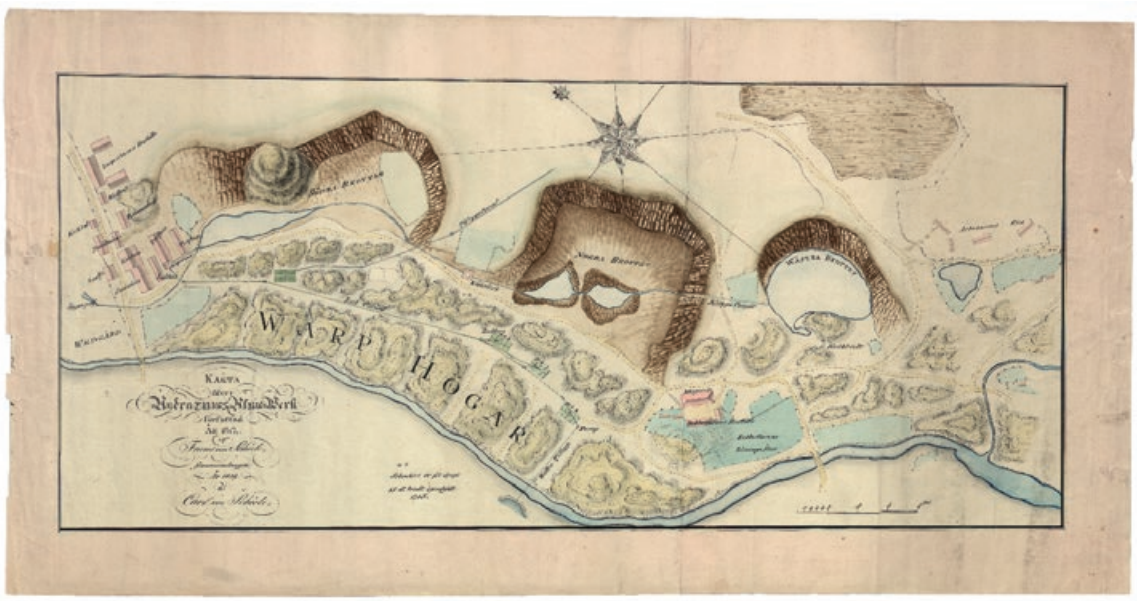

BILD 137 Handritad och handkolorerad karta över Andrarums alunbruk – Skandinaviens äldsta – författad av Franz von Schéele 1817 och sammanställd 1819 av Carl von Schéele. Franz von Schéele blev notarie vid undersökningen av Andrarums alunbruks skogstillgångar 1817.
Riksarkivet. Kommerskollegie arkiv, Gruvkartor.
Arkmått: 68 × 36 cm.
Foto: Henrik Lithner, Riksarkivet.

1 Ibid. 25/7 1863, s. 2. [Minnesruna över Franz von Schéele].
2 Schéele var elev hos den finske konstnären Gustaf Wilhelm Finnberg 1827; en undervisning som bör ha ägt rum i Stockholm någon gång före 1820/1821. Konstakademins arkiv saknar elevregister för tiden. *Åbo Akademis bibliotek:* Åbo akademis bibliotek, Åbo. Handskriftssamlingarna. Carl Christian Böckers brevsamling. Vol. 6. Brev från G. W. Finnberg 1827–1828. (Se nedan).
3 RA Kommerskollegie arkiv, Gruvkartor. Tomter och situationer. Kristianstads län nr 2. SE/RA/420132/13/2/J 2/J 2 A/0916:00001

Efter konststudierna vid akademin reste Schéele troligen under 1821 eller senast i början av 1822, på egen bekostnad, ut i Europa för att studera stentryckarkonsten. Han vistades sex månader i Berlin, sedan lika lång tid fördelat på städerna Wien, München och Stuttgart, samt därefter ett år i Paris. Studieresan, skrev han senare till Kungl. Maj:t, hade kostat honom alla hans tillgångar.

Ett av målen för Schéeles resa var, att under Senefelders ledning få grundlig kännedom om konsten att litografera.[1] Sannolikt hade han dessförinnan fått sina första lärospån i stentryckarkonsten hos Carl Müller i Stockholm, och av honom inspirerats att resa ner till München. Tiden i Paris förfinade tekniken. Schéele kom åter till Stockholm under år 1823.[2] Året efter hjälpte han till med att litografera Schützercrantz m.fl:s uniformsverk, tryckt hos Müller.[3]

Under vistelsen i Stuttgart torde Schéele ha sökt upp svensken Lorenz (Lars) Ekeman Allesson (Möller), vilken sedan 1821 var föreståndare och lärare för det furstliga litografiska institutet i Stuttgart och författare till bl.a. en lärobok i teckning, *Landschaft-Studien*.[4]

När Schéele kom till Paris fanns redan den unge Johan Gjöthström från Stockholm på plats. Konstnären Olof Johan Södermark var också i Paris vid denna tid, ”där han mest litograferade”. Gjöthström torde ha introducerat Schéele hos litograferna Villain, Delpech, mademoiselle Formentin m.fl. och Schéele har i deras stentryckerier fått möjligheten att träffa på den långa rad av författare, konstnärer och litografer, vilka i hög grad för eftervärden har präglat bilden av den tidens Paris. Godefroy Engelmann hade 1816 startat sin parisiska officin och ett par år innan Schéeles ankomst till Paris gett ut en handledning i litografisk teckning. Engelmann hade väckt samtidens uppmärksamhet med sina vackra stentryck och han var den ledande i staden inom stentrycket. Det är emellertid inte känt i vilket stentryckeri Schéele själv arbetade.

25 mars 1825 ansökte Carl von Schéele hos Kungl. Maj:t om ett lån, 2 000 rd ur Manufakturdiskontfonden för att anlägga ett litografiskt tryckeri.[5] Han hade dröjt mer än ett år efter hemkomsten, innan han sökte pengar. Till ansökan fogades ”prof på lithographiska arbeten, som han efter sin återkomst till fäderneslandet werkställt”,

1 Enligt Eichhorn studerade Schéele i München under ledning av Senefelder. *Nordisk familjebok,* art. Schéele, samt Eichhorn, Våra äldre litografer. *Svenska studier*. Ny samling. Stockholm 1872. s. 202.

2 SSA RegMU Klara och Kungsholmen 1824: 865, Lieutnant C. von Schéele. Uppgifter för mantalsskrivningen lämnades in i slutet av föregående år varför det är visat att Schéele har återkommit från sin utländska resa senast under hösten eller slutet av år 1823. Carl von Schéeles syster Charlotta Christina vigdes i Eksjö med ordonansofficeren vid kronprinsens hov Adolph Hahr i jan 1823. Huruvida Carl var hemkommen till Sverige redan då är ovisst. *PoIT* 4½ 1823, s. 2. Om så var fallet, måste datum för utresan tidigareläggas, eftersom utlandsvistelsen varade i två år.

3 Winqvist, Margareta, *Hjalmar Mörner. Kosmopolit, folklivsskildrare, litograf.* Stockholm 1972, s. 122.

4 Lorenz (Lars) Ekeman Allesson) (1790–1828). – Ekeman[n] Allesson, Lorenz, *Landschafts-Studien*. Stuttgart 1822. – Jfr Pfäfflin, Anna Marie, *Gottlob Heinrich Rapp. Goethes 'wohl unterrichteter Kunstfreund' in Stuttgart*. Stuttgart 2011, s. 106f.

5 I Mantalsregistret för 1826, med uppgifter inlämnade i slutet av 1825, benämnes Carl von Schéele som ”Fändrick”. SSA RegMU 1826: 738.

BILD 138 Ett överdådigt rikt romantiskt landskap, tecknat, litograferat och tryckt av Lorenz Ekeman Allesson 1822 efter en förlaga av Marquard Wocher och utgivet av I. Velten i Karlsruhe. Bladet trycktes samma år som Ekemanns lärobok kom ut.
Privat ägo.
Mått inom tryckt ram: o. 45 × 30 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

troligen hos Carl Müller. Ett samarbete med Müller efter hemkomsten är dokumenterat genom det tidigare omnämnda uniformsverket, *Kongl. Svenska Arméns uniformer.* Hur mycket Schéele hjälpt till med litograferingen av uniformsplanscherna framgår inte av dessa.[1] Således började Schéele arbeta i ett stentryckeri i Stockholm senast 1824, om än inte på egen officin.

Provtrycken för ansökan om statslånet kan emellertid också ha tryckts på en mindre, mobil press. Schéele förfärdigade eller lät förfärdiga och sålde åtta sådana pressar. Kronprins Oskar, Kungliga kabinettet, en Herr Stenfelt och en Herr Söderberg i Gävle, samt en äldre militär, (vars namn Schéele ett drygt decennium senare sade sig ha glömt), fick alla köpa var sin. Dessutom tillverkades fyra stycken till Förvaltningen för sjöärendena.[2]

> *För att mera utbreda denna nyttiga trycknings method har jag dertill inventerat Portativa Pressar och har Hans Kongl. Höghet Kronprinsen, chefen för Konungens Cabinette, samt Contre Amiralen Grefve Cronstedt beställt flere sådane pressar* […].[3]

Sannolikt var alla pressarna, i likhet med Oskars, inneslutna i vackert mahognyschatull.[4] En handledning finns bevarad, den som medföljde pressen till Oskar.[5] Övriga pressar torde ha fått likadana manualer.

Ett av de första trycken utfört av Schéele i Sverige efter hemkomsten är en titelvignett för en översättning av skaldestycket *Ägtenskapets gyldene ABC,* utgiven av bokhandeln Norman & Engström.[6] Arbetet utgavs innan Schéeles stentryckeri hade hunnit etableras. Det är möjligt att det är den mobila pressen som då kommit till användning.

Under sin första tid efter återkomsten från Paris lärde Schéele ut konsten att litografera till den unge konstnären Anders Lundquist. Det har skett utan någon betalning från Lundquists sida, eftersom denne levde i yttersta fattigdom med en liten familj att försörja. Schéele anmodade Lundquist att rita av de på Stockholms torg befintliga statyerna för

1 Enligt Margareta Winquist har Schéele litograferat planscherna. *Alexander Clemens Wetterling: En målande militär på Karl Johans tid*. (1969).

2 Riksarkivet. E 2a: 78 Justitiekanslerns arkiv. Stockholm. – Två av dessa pressar finns i behåll, nu i Nordiska Museets ägo, resp. Sjöhistoriska Museet, båda museer i Stockholm.

3 RA Skrivelser till Kongl. Maj:t. Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol. 439 (juni – juli 1829). Schéeles ansökan om anstånd, inkommen 29/7 1829, bilagd. – Schéele säger sig ha uppfunnit – inventerat – den mobila stentryckspress det är fråga om. Möjligen har han gjort någon förändring av den press Senefelder uppfunnit och som stått som modell.

4 *Jönköpingsbladet* 5/6 1866, s. 2. ”Den Byströmska villan”.

5 Press och handledning nu i Nordiska Museets ägo. (Pressen går under en oegentliga beteckningen ”Karl Johans fältpress”). Handledningen utgiven av trycket av Jan af Burén, på Litografklubbens Arkivs förlag. Schéele, Carl von, *Beskrifning öfver den lithografiska handpressens begagnande*. Stockholm 2013. – Kronprins Oskars mobila stentryckspress kom senare i storsamlaren Christian Hammers ägo. Den fanns 1866 uppställd i Byströmska villan på Djurgården, och finns beskriven i press: ”Der finnas i hans [Christian Hammers] samlingar artiklar till den grad sällsynta, att man är böjd fråga: huru har han kunnat få köpa dem? Se här ett större mahognyschatull, som innehåller en subtil litografisk handpress med alla erforderliga werktyg: man ser att den warit begagnad. På en widhäftad etikett står att läsa: ”Har tillhört Konung Oscar I och af honom begagnad.” Så är ock werkliga förhållandet. Man känner att denne furste ej blott graverade i Sten, utan äfven sjelf producerade åtskilliga stentryck till förströelse […]”. (*Jönköpingsbladet* 5/6 1866, s. 2, Den Byströmska villan).

6 *Stockholms Dagblad* 31/5 1825, s. 2. *SDA* 1/6 1825, s. 5 resp. 4/6 1825, s. 5. (20 sk).

att sedan ge ut dem i tryck. Troligen har han lärts upp för att kunna fungera som medhjälpare. 1826 gjorde Lundquist litografin *Lägret på Ladugårds Gärdet* för Schéele, tryckt på Schéeles tryckeri men Lundquist hamnade i en besvärlig situation, när Schéele inte kunde betala.[1] Lundquist skulle komma att arbeta för flera stentryckare.

Graffmans teckning *Dramatiska Theaterns Brand* annonserades i januari 1826 ha utkommit från Walters Stentryckeri. Bilden är signerad ”Lithocromie af Schéele”. Schéele har således antingen arbetat för Walter eller haft ett tillfälligt uppdrag på Walters officin.[2] Lundquist fick kolorera med oljefärg ”då avtryck blivit tagna”.

Hos Kungl. Maj:t begärde Schéele, som nämnts, att få låna 2 000 rd b:co amorteringsfritt första året, men med amortering de följande fyra åren med 500 rd årligen. Kommerskollegium, som handlade ärendet inhämtade Konstakademins synpunkter ”angående Sökandes skicklighet i Stentryckerikonsten.” Akademin argumenterade i sitt svar för ett tillstyrkande i det att Schéeles kunnande skulle föra stentryckarkonsten till en i landet förut okänd höjd. Det Schéele kunde tillföra Sverige var hans nyförvärvade kunskaper i den senaste teknologin. Schéele var som litograf och stentryckare ”bättre än Akademien för de fria konsterna sett tillförne”.

Kommerskollegium anförde för egen del, att stentryckarkonsten upptog ”ett utmärkt rum” bland senare tiders uppfinningar. Möjligheten att trycka bildtryck billigare hade gjort, att kännedomen om denna uppfinning hade spridit sig till ”de fläste civiliserade nationer.” Även till Sverige hade stentryckarkonsten nått, men inte lika långt som i andra länder, ansåg Kommerskollegium. Den fond som stod kollegiet till buds var Manufakturdiskontfonden. Enligt de fondregler, som Kungl. Maj:t hade fastställt 9 december 1818, fick ”endast nya, här i Riket förut okända uppfinningar och inrättningar i fabriks- och slöjdewäg beviljas lån”.

Kommerskollegium lämnade med sitt förord ärendet till Kungl. Maj:ts avgörande. Schéele beviljades 27 oktober 1825 de begärda 2 000 rd b:co.[3] Amorteringstiden var sex år.[4] Efter knappt fyra år, i augusti 1829, skulle första kontingenten av lånet betalas. Schéele begärde istället i juli 1829 om förlängning av lånetiden till 1832 mot erläggande av ränta.[5] I mars 1834 noterade Kommerskollegium i samband med annat ärende, att Schéeles lån ”är till hela sitt belopp, åter till fonden inbetaldt.”[6]

1 Litografin *Lägret på Ladugårdsgärdet 1826* återgiven i Bolin, Gunnar m.fl, *Djurgården förr och nu*. Stockholm 1925, s. 77, märkligt nog under rubriken ”Gustavianska tiden”. Planschen aviserad *DA* 12/12 1826 s. 5. ”Från C. v. Schéeles Stentryckeri har utkommit […]”. – Snoilsky, Carl, *Svenska historiska planscher. Beskrifning.* Stockholm 1893, s. 263.

2 *Stockholms Dagblad* 26/1 1826, s. 2. ”Uti Walters Stentryckeri har utkommit […]”.

3 *DA* 24/5 1825, s. 1. Schéeles ansökan om lån.

4 RA Kommerskollegium. Huvudarkivet. B II a: 98 (jan. – juni 1834). Johan Cardons ansökan om lån från Manufakturdiskontfonden för inrättande av stentryckeri. – RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol 466. Jan. – mars 1834. Skrivelse inkommen till kollegiet 6/3 1834, nr 226.

5 RA Skrivelser till Kongl. Maj:t. Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol. 439 (juni – juli 1829). Bilaga: Schéeles ansökan om anstånd, inkommen 29/7 1829.

6 RA Kommerskollegium. Huvudarkivet. B II a: 98 (jan. – juni 1834). Johan Cardons ansökan om lån från Manufakturdiskontfonden för inrättande av stentryckeri. – RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol 466. Jan. – mars 1834. Skrivelse inkommen till kollegiet 6/3 1834, nr 226.

BILD 139 I Sverige höll sig Konstakademins ledamöter väl underrättade om utvecklingen av stentrycket i utlandet och kunde därför uttala sig om kvaliteten på inlämnade arbetsprover vid ansökningar om statsstöd för inrättandet av ett stentryckeri eller för stöd till studieresor för att lära den nya tekniken. Kunskapen fick akademin genom att följa vad som skrevs utomlands och genom importerade planschverk.

Den unge Hugo Hamilton, sedermera kammarherre hos kronprins Oskar, kunglig teaterchef och överpostdirektör, var en av 1820-talets resenärer till Paris. Han fick sina teckningar till Karl August Nicanders diktsamling *Runor* (1825), tryckta hos Pierre Langlumés ”berömda officin”.[1] Ämnesvalet låg i tidens anda.

Ursprungligen var texten tänkt att vara med Nicanders handstil i faksimil med vignetter av Hamilton och verket skulle komma ut 1824. Nu blev istället hela upplagan typtryckt på velinpapper med Hamiltons vignetter valfritt på vitt papper eller det dyrare kinapapperet. Av upplagans totalt 200 exemplar var flertalet förhandsbeställda.[2]

Bokens ägaranteckning ”Lilla Sällskapet”, minner om en herrklubb åren 1814–1840 i Petersenska huset vid Munkbron i Stockholm. Sällskapet hade eget bibliotek.

På trettiotalet blev det en annan resenär, Hjalmar Mörner, som illustrerade Nicanders *Minnen från Södern*. I–II, (1831, 1839) med planscher tryckta hos Gjöthström & Magnusson i Stockholm.
Privat ägo.
Sidmått: 28.5 × 22.5 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

1 *Swea. Tidskrift för vetenskap och konst*. Nionde Häftet, del I, 1826, s. 134.
2 Ibid.

Schéeles resa till Ryssland sommaren 1842 sätter en definitiv slutpunkt för Schéeles stentryckande verksamhet i Stockholm.[1] Svårare är det att fastställa vid vilken tidpunkt stentryckeriet startade. I litteraturen och källorna förekommer ett flertal olika uppgifter.[2] Stentryckeriet finns inte anmält hos Hovkanslern och har heller inte registrerats hos magistraten eller hallrätten.

Av det föregående framgår att Schéele redan 1824 tryckte planscher hos Müller och att han i oktober 1825 beviljats ett investeringslån.[3] Utbetalningen av detta skedde regelmässigt senast två dagar efter beslut. Rimligtvis har det sedan tagit en viss tid att anskaffa materiel innan han kom igång med verksamheten. Omkring två månader senare, nyåret 1826, förefaller vara den tidigaste tidpunkt han kan ha hunnit anskaffa stenar och stora tryckpressar.

En hållpunkt för att bestämma startåret ger Schéeles egen uppgift, lämnad i samband med att han 29 juli 1829 begärde anstånd med återbetalningen av lånet. Där angav han att stentryckeriet varit i gång ”sedan ¾ dels år”, alltså sedan slutet av oktober 1828.[4]

Ett helt annat besked gav Schéele några år senare i en inlaga till Svea hovrätt, daterad 22 april 1833, (ansökan om konkurs): ”Sedan jag efter ett flerårigt vistande utrikes för att inhämta Stentryckeri konsten, här i staden år 1825 etablerat ett tryckeri, hvartill, då alla mina tillgångar genom ofvannämnde resa blifvit medtagne, jag erhöll ett lån af Manufactur Disconten stort 2 000 R[d] B:co”.[5] Enligt detta besked startade stentryckeriet 1825. Schéeles olika besked måste bero på att han lagt in skiftande innebörd av vad som menas med ”att driva ett stentryckeri?” Konstnärer var, enligt 1773 års statuter för Konstakademin skattebefriade. Det stentryckeri som inte förväntades generera någon större intäkt, som Schéele drev i egenskap av konstnär, klassificerades inte som ett kommersiellt stentryckeri. ”Som artist” är en vanlig formulering i uppbördslängderna och användes också för Schéele. När han senare skulle ange en startpunkt för stentryckeriet som helhet, så har de båda skatteklasserna inte haft någon betydelse, utan klumpats ihop vad gäller varaktighet. Att han haft ett stentryckeri tidigare än 1828 styrks av en uppgift i uppbördslängderna, enligt vilken Schéele senast under år 1826 hade anskaffat ett stentryckeri, eftersom han i november 1826 anmälde till uppbördsmyndigheten att han hade ett stentryckeri, med några anställda, (”som artist”).[6]

Fortsättningen av Schéeles skrivning i inlagan till Svea hovrätt 1833 i samband med konkursansökan, styrker ytterligare att stentryckeriet varit igång före 1828. Ty då

1 Så vitt känt utförde Schéele inga litograferade blad efter sin återkomst från Ryssland till Stockholm.
2 Sign. ”-d” skriver att ”År 1828 återkom Schéele från München och etablerade ett stentryckeri i huvudstaden […]”. Alois Senefelder – litografins uppfinnare. *Svensk Typograftidning* 1947: 35/36, s. 490.
3 RA Kommerskollegium. Huvudarkivet. B II a: 98 (jan. – juni 1834). (”[…] Lieutnanten von Schéele, som enligt Eders Maj:ts Nådiga skrifvelse af den 27 October 1825, af berörde fond undfått ett förlagslån på 6 års tid å 2 000 Rd för inrättandet af ett Stentryckeri här i staden […]”).
4 RA Skrivelser till Kongl. Maj:t. Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol. 439 (juni – juli 1829). Schéeles ansökan om anstånd för återbetalning av lån 20/7 1829, inkommen 29/7 1829.
5 RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet E VI a 2aa: 1236. Civila mål. Carl von Schéeles konkurs 1833.
6 Carl von Schéele finns inte noterad i 1825 års kronotaxeringslängd. – G1 AF. Vol. 37. Register till KTL 1825, s. 2480.

öfvergick mig år 1826 en Eldsvåda i Kyrkoherden Bergvalds hus, uti Större vattugränd, hvarigenom jag såg mig nödsakad sätta mig i skuld, för att kunna fortsätta min rörelse, till ofvannämde Disconts betalande.[1]

Schéele hade således haft tillgång till ett stentryckeri omgående efter sin hemkomst. Först, förutom den egna mobilpressen, Carl Müllers stentryckeri, sedan ett eget som något år, fram till branden i mitten av september 1826, var beläget på Stora Vattugränd 4. Denna varaktighet av stentryckeriverksamhet styrks i någon mån av Schéeles skrivning till Kungl. Maj:t i februari 1837, då han av nåd begär efterskänkning av böter:

Under 14 år närande medlem af samhället, vågar jag smickra mig med att hafva utfört mitt kall, mera till mina medborgares, än egen nytta, då många familjer och enskilte finna sin bergning af det yrke de hos mig inhämtat, ock många kostsamma försök med deraf följande förbättringar i konsten, af mig införts.

Enligt denna skrivning skulle Schéele yrkesmässigt ha ägnat sig åt stentryckarkonsten från år 1823. Schéele räknar då tiden från och med ankomsten till Stockholm efter studieåren utomlands.

Schéele annonserade i januari 1826 att han anlagt ett stentryckeri vid Stora Wattugränd.[2] Han åtog sig att trycka allt vad med stentryckerikonsten kan utföras och beställningarna skulle lämnas direkt på stentryckeriet. Några månader senare förtydligade han vad stentryckeriet kunde trycka genom att räkna upp olika slags produkter: ”[…]. Topographiska Planer, Geographiska Kartor, Mathematiska figurer, Archictekturritningar, Krit-teckningar, Musikalier, Skrift och Carakterer af alla kända stilar, Förslager, Cirkulärer, wexlar, Fragtsedlar, Priskuranter, Wisit- Adress- och notifikationskort, Vignetter, Annonser och i allmänhet allt hwad Boktryckeriet och Gravyren förenade kunna utföra, *dock till wida lindrigare pris* […]”.[3]

Ett av de sista trycken före branden torde vara porträttet av kronprinsessan i början av september 1826.[4] Från Schéeles stentryckeri annonserades redan i april samma år ”Morgon och Afton, Twenne Phantasiestycken”.[5]

Schéele införskrev omgående efter erhållet förlagslån 1825 ”ett större antal Stenar och uppköpte Pressar till ett sådant antal”, som han ”hoppades kunna sysselsätta”.[6]

1 Något officiellt register över bränder i Stockholm finns inte, men i Stockholms stadsarkiv bevaras anteckningarna som en idog privatforskare, John Swensk, fört i samband med efterforskningar om eldsvådor i Stockholm i bl.a. kämnersrättens protokoll. Excerpterna är sorterade efter branddatum. Eldsvådan i Kv. Svalan, hus nr 4, hörnet Stora Vattugränd/Klara södra kyrkogata, nära Brunkebergstorg, ägde rum på morgonen 18 september 1826. Fastigheten ägdes av kyrkoherden i Ladugårdslandet, Mårten Bergwall.

2 *Stockholms Dagblad* 19/1 1826, s. 4.

3 Ibid. 24/4 1826, s. 6. Kursiv. här.

4 Ibid. 4/9 1826, s. 2.

5 Ibid. 18/4 1826, s. 2.

6 RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol. 439. (Jan. – juli 1829). I akten: Schéeles ansökan om anstånd 20/7 1829.

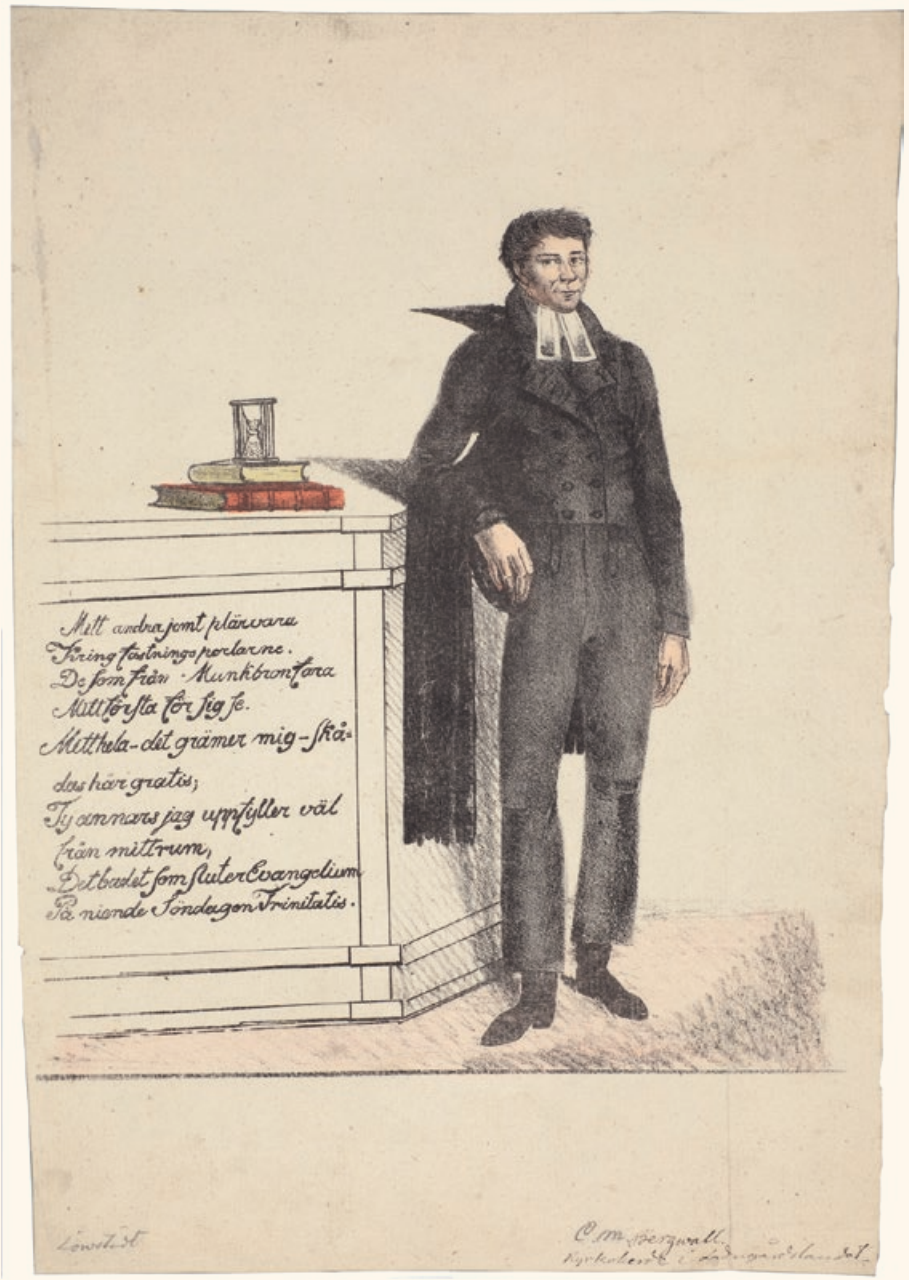

BILD 140 Schéeles hyresvärd, C. Mårten Bergwall, avbildad i litografi av Carl Löwstädt 1825. Bergwall står, iförd ämbetsdräkt, lutad mot predikstolen, på vilken är skriven en ordgåta. Bergwall blev kyrkoherde i Hedvig Eleonoras församling (Ladugårdslandet) 1822 efter församlingens förord.

Nils Ahnlund har gett en mer nyanserad bild av Bergwall i sin församlingshistorik än den Löwstädt låter framskymta i ovanstående bild ur en serie avbildade procentare i Stockholm.[1]
Kungliga biblioteket, Stockholm. HKB.
Arkmått: 33.2 × 22.2 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

1 [Ahnlund, Nils], *Ladugårdslandet. Till Hedvig Eleonora kyrkas 450–årsminne 1737–1937*. Stockholm 1937.

Någon inkomst för Schéele för åren 1826 och 1827 finns inte angiven i taxeringslängden. Branden hade varit så förödande att det blev nödvändigt att flytta stentryckeriverksamheten till annan lokal. I en av handlingarna i Schéeles konkurs 1832 beräknades värdet av det brunna till 2 564 rd, med andra ord en summa större än den investering han tidigare hade gjort med lånade pengar. Det brandförsäkringsskydd som fanns att tillgå vid denna tid var de frivilliga hundramanna-föreningar, som husägare organiserade för de hus de ägde. Men Schéele ägde inte huset och hade således ingen egen försäkring, som kunde täcka förlusterna i branden.

Efter branden är det möjligen i Kvarteret Flygaren 1, [nu: Tegnérgatan 16–18], som Schéele byggde upp verksamheten på nytt. Det stentryckeri han i november 1826 anmälde till uppbördsmyndigheten (ett litet, icke-kommersiellt stentryckeri, med några anställda) är det återuppbyggda stentryckeriet. I KTL 1827 anges på den adressen att: ”Löjtnanten i Armén Carl von Schele [!] äger ett mindre Stentryckeri som Artist”. Men den lämnade uppgiften kan avse enbart bostadsadressen. Anmälda anställda hos Schéele, november 1826, för året 1827: Eleven Olof Sundell [!], tryckarna Carl Regnell och Emanuel Hirsch, samt en hushållerska H[edvig] Selander [Zelander] – senare Schéeles hustru. Schéele behöll således sina medarbetare efter branden, vilket måste ha inneburit att pressar, stenar och övriga utensilier klarat sig undan eldsvådan.

I intyg, bifogat Schéeles ansökan i juli 1829 om anstånd med betalning av förlagslånet, skriver Kronprinsens adjutant, majoren August Malmborg och professor G. E. Pasch, att tryckeriet drevs med tre pressar i bästa skick och sysselsatte tio personer, ”som der finna sitt underhåll”. Särskilt ville intygsgivarna understryka att Schéele inte enbart tryckte konstnärliga stentryck, utan även tryckte för nyttiga ändamål. För det sistnämnda ville man framhålla hans användning av övertryck och hans portativa pressar (”copieringsmachiner”).[1]

Svårigheter tillstötte snart. Den hårdnande konkurrensen och ökande antal stentryckerier medförde mindre lönsamhet för stentryckeriena. Ett ”större antal Stentryckerier som denna tiden inrättades, hvarigenom arbetet fördelades på flera händer”. Branden i tryckeriet, vid vilken han ”led en ganska betydlig förlust”, ansågs ha bidragit till problemen. Stentryckeriet bytte flera gånger adress. Ett kort tag har han haft det vid Storkyrkobrinken.[2] Tryckeriet hade återhämtat sig någorlunda, men Schéele såg sig av kostnadsskäl tvungen att flytta verksamheten till en lokal på Södermalm. Det var i f.d. Göthens Hus vid Hornsgatan, mitt för stora kyrkoporten, [nu: trol. Hornsgatan 34], som han hyrde en större verkstadslokal på gården, samt två boningsrum, kök och uthus.[3] Den lokaliseringen ansåg Schéele emellertid vara sämre ur marknadssynpunkt.[4] Lokalen

1 RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol. 439. (Jan. – juli 1829). Schéeles ansökan om anstånd 20/7 1829. Intyg från Malmberg och Pasch.
2 Annons i *Stockholms Dagblad* 22/5 1828, s. 4 meddelade att biljett kunde lämnas in på Schéeles stentryckeri vid Storkyrkobrinken.
3 *Stockholms Dagblad* 8/7 1828, s. 2.
4 RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol. 439. (Jan. – juli 1829). Schéeles ansökan om anstånd 20/7 1829.

utbjöds att hyra efter honom i juli 1828.[1] Flyttningen till Munkbron bör ha skett därefter, sensommaren eller hösten 1828.[2]

Konkurrensen minskade tillfälligt när ”flere af de Litographiske Tryckerierne nedlades omsider” och beställningarna hos Schéeles tryckeri ökade.

Flera tryck från denna tid är kända, exempelvis ett blad från 1827, som fick stor spridning på båda sidor av Östersjön av finländaren Gustaf Wilhelm Finnberg, *Ruiner af Åbo*. Det fanns vid denna tid inget stentryckeri i Finland. Bladet framställer staden efter den dramatiska branden i Åbo 4–5 september 1827, då stora delar av staden förstördes. Bladet kom ut både som svart och kolorerat stentryck. Finnberg hade studerat vid Konstakademin i Stockholm, varefter han hade återvänt till Finland. Branden i Åbo hade gjort honom helt utblottad. Finnberg lyckades med vänners hjälp ta sig till Stockholm, där han kom att stanna till sin död 1833, hela tiden i stort betryck. Utgivningen av bladet *Ruiner af Åbo* skedde på Finnbergs eget förlag. Han har beskrivit arbetet med framställningen av bladet i brev till sin välgörare i Finland, den förmögne Carl Christian Böcker i Åbo:

Stentryckarna voro styfva och svåra att träffa – papperet kostar 60 à 75 Rd Rgds och tryckningskostnaden för hvarje 100de 24 Rd– förutom andra små omkostnader – Slutligen stötte jag på en af mina fordna Elefver, en Leutnant Schäle [Schéele] som var litet fogligare […] som ännu Nybegynnare ehuru han njutit understöd utaf Regeringen för att i Paris lära sig det rätta sätter [!] att förfara med Stentryck, var han dock ännu för närvarande i brist på goda Stenar. En sten full med ådrar och fläckar måtte jag nöja mig med [oläsligt] mitt första försök, äfven i brist av en tjenlig ställning för Stenar. Stenens godhet och [oläsligt] yta i jämförelse med att rita på papper och uti en så stor skala och alldeles okunnig om huru det kunde taga sig ut i tryck – detta allt tillsamman tagit gjorde att det gick nog [oläsligt] och långsamt hällst mina ögon efter den fucktiga resan har varit nog klena, och vid ljus har jag icke kunnat göra det minsta drag.

Dessa medföljande exemplar blir mig så dyra att jag […] ingalunda kan sälja dem under 2 Rd Rgds stycket. De som äro afdragne på coleurt papp bekymmrer blir mig 12 sk dyrare än de andra. Jag äger inga resurser att utgifva flere [oläsligt] af Åbo Stads Ruiner – och icke vågar jag [oläsligt] på att lägga mig ut i bekymmer de som om det icke kunde ske igenom Subscription. Men skulle jag få så många Subscribenter att det kunde bära sig – vill jag lofva folk [oläsligt] med vår första öppet vatten, att 6 st ännu interssanta vuer kunde utkomma.

1 *Stockholms Dagblad* 8/7 1828, s. 2.

2 Ibid. Schéele skriver 20/7 1829 att flyttningen till Munkbron ägt rum för trekvarts år sedan. Kv. Milon, nr 8, (nu: Munkbron 9). Det är Munkbron, som anges som adress, när han erbjuder sina kunder att beställa ”Wisit-Kort med alla sorters stilar, på hvitlakerade Blanketter”. *Stockholms Dagblad* 27/12 1828, s. 4.

Av brevväxlingen till Böcker framgår vidare att Finnberg hösten 1827 ”med en Bonde Skeppare” skickat öfver hundrade Stentryck, som visade en Ruin af Åbo.”[1] Med försäljningen av dessa hoppades Finnberg ha gottgjort en skuld till Målare-ämbetets låda i staden.[2] Finnberg fortsatte, att med stenritning har han inte vidare befattat sig med,

> *Emedan jag icke hade nog inkomst för det första företaget, utan utgifter om förlaget, har jag ej haft råd dertill, ehuru jag skulle gjort några flera, och då först icke* [*alltid?*] *rätta mig efter härstädes rådande mode, som att göra Små bitar utförda med yttersta* […] *och kanhända jag då som andra haft någon afsättning. Stentryck är likväl en sak som mera lämpar sig för Figuren än för Landskapet, hvilken senare sak låter sig långt fortare, lettare och bättre exiquera igenom etsning i koppartryck, dessutom är här så många amateurer, som ga* [*oläsligt*] *sig med stenritnings i hast denna konstgren, är utaf den beskaffenheten, att det alltid Lyckas dem bäst för Tryckningen som icke äger någon annan Artistisk skicklighet, än att troget copiera. Jag anser det således icke efter lönen mödar för den, som kan göra något bättre och för min del har jag åter börjat med* […] *min oljemålning* […].

I brev knappt en månad senare skriver Finnberg i ett nytt brev till Böcker:

> *Jag hade väl redan så gott som slagit alt Stentryck ur Hågen, men emedan jag utaf Herr Professorens bref ser att det möjligen lärer bära sig vill jag vist fortsätta* […].
>
> ---
>
> […] *anmärkningsvärt är det att ibland de Exemplar jag fått från Stentrycket, finnes ett, uti hvilket af halfva stycket råder en så obeskrifvelig Klarhet, att den vida öfverträfar alt sorts Koppargrafvyr, med ett ord* [*oläsligt*] *är så stark ock förtrollande att ej ögat på nära håll står ut med att betrakta den – jag har så nyligen gjort denna uptäckt att jag ännu ej haft tillfälle att resonera med någon stentryckare derom, men tror att saken kunde ernås igenom någon liten förändring af uti sjelfva mecaniquen af Prässen.*

1 Om Carl Christian Böcker, se: Zilliacus, Lars, *Carl Christian Böcker och hans statistiska uppgifter.* Åbo 1984, s. 15ff. Finska hushållningssällskapets arkiv och skrifter som källa för forskningen. 14.

2 Den uppgift som anges i ett arbete från 1947 att Finnbergs Åbo-vy skulle var en ”Litografi av C. A. Scheele efter teckning av G. W. Finnberg” är felaktig så till vida att Finnberg själv tecknat bilden på stenen. Schéele har däremot säkerligen hjälpt till med iordningställandet av stenen för tryckning, samt tryckt planscherna. (Nikula, Oscar & Ringbom, Lars-Ivar, *Åbo i går och i dag.* Åbo (tr. Helsingfors) 1947, s. 26).

BILD 141 *Ruiner af Åbo.* 1827. Handkolorerad litografi av Gustaf Wilhelm Finnberg tryckt av Carl von Schéele.
Konstmuseet Athenum, Helsingfors.
Mått: 35.7 × 55 cm.
Foto: Konstmuseet Athenum.

BILD 142 Okolorerat titelblad till *Utsigter af Stockholm* av Fredrik Werner. Stentryckt hos Carl von Schéele 1829–1830.
Kungliga biblioteket. Stockholm. HKB.
Mått: 19.8 × 26.8 cm.
Foto: Lina Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

Publiken efterfrågade vyer. Det sällsynta lilla häftet, *Utsigter af Stockholm,* aviserades i början av år 1830 med nio planscher av Fredrik Werner. Ett andra häfte sades vara på väg.[1] Totalt blev det sjutton planscher. Konduktör Werner arbetade 1829 således med vyer både för Müllers och Schéeles stentryckerier.

En annan efterfrågad genre var hjälpmedel för ritövningar. Utom Carl Johan Billmarks och Carl Gustaf Gillbergs teckningshandledningar, tryckte Schéele 1831/1832 fem häften av gymnastik- och teckningsläraren, senare konduktören [andre arkitekt] vid Överintendentsämbetet, Robert Brouhns *Etuder uti Architecturen* med Per Adam Wallmark som utgivare.[2] Brouhn skulle senare ge ut en rad handledningar för ritövningar och utföra illustrationerna i Anders Lindebergs stora arbete *Svenska minnen lithographierade* I–II, (1935–1838).[3]

Stommen i stentryckeriets verksamhet intill mitten av juli 1829 hade, enligt Schéeles egen uppgift, varit kartor, planschtryck, priskuranter m.m. Han fortsatte:

> *De större arbeten som utgått från mitt Tryckeri äro: Special Chartorne öfver Stockholms skärgård, tryckte för Kongl. Maijt:s och Kronans räkning. – Kartan öfver Luleå Lappmark, Capit. Söderbergs Tekningar öfver Svenska Arméens uniformer, – Tekningar till beskrifningen öfver Mörkö Socken, äfvensom till Svenska ornitologien – figurer till professor Nilssons Fauna, samt medelst öfvertryck Krigsspels Chartan innehållande 42 Blad.*

En del i stentryckeriets verksamhet under första hälften av 1830-talet förefaller ha varit de planscher som trycktes för att fogas till typtryckta arbeten.[4] Schéele fick flera sådana

1 *SDA* 5/2 1830, s. 4. Titelbladet daterat 1829. Endast två av planscherna är signerade och firmerade. – Kungliga bibliotekets exemplar innehåller sjutton planscher totalt för båda häftena.

2 Första häftet utkom hösten 1831. *AB* 10/9 1831, s. 4.

3 Rinman, Sven, *Svenska Bokförläggare Föreningen 1843–1887*. Stockholm 1951, s. 98. Brouhn var lärare vid Kungl. Gymnastistika Centralinstitutet 1832–1840, där teckning ingick i undervisningsskyldigheten. Samtidigt var han elev vid Konstakademin. (Vretblad, Gunvor, Navigera, fäkta, gymnastisera. *Stadsvandringar.* 1998, s. 71f.). 1833 ritade Brouhn på Karl Johans uppdrag av maskiner och byggnader vid Porfyrverket i Älvdalen. Senare blev han styresman för samma verk. (Lagerqvist, Lars O., & Åberg, Nils, *Elfvedals Porphyrverk 1788–1885*. Stockholm 1989, s. 92).

4 Exempelvis Humboldtporträttet och landskapsbilden från Harz i Pontin, Magnus af, *Anteckningar öfver Natur, Konst och Wetenskap på en Resa genom Berlin och Harz*. Stockholm, Norstedts, 1831 eller de fyra elegant tecknade porträtten i [Anonym], *Europas nuvarande regenter och deras thronföljare*. Örebro 1830.

uppdrag.[1] Han deltog exempelvis i nationella prestigeprojekt, som första delen av *Svenskt Diplomatarium* (1829) och första delen *Sveriges gamla lagar.*[2] (Västgöta-Lagen).[3]

Under trettiotalet tilltog bruket alltmer att anonymisera bildernas upphovsmän. Så även om Stjernstolpes porträtt och lyra i *Efterlämnade skrifter*, med en inlaga tryckt hos Hörbergs 1835, kan misstänkas ha tillkommit på endera Schéeles eller Gjöthström & Magnussons stentryckeri, så gäller det att komma ihåg att det vid denna tid växer upp en hel generation mycket skickliga litografer, inte minst Schéeles egna elever, som sägs, snart ha gjort sin mästare heder.[4] Så alldeles säker kan attribueringen inte bli av sådana anonyma planscher, utan att det tillkommer fler externa fakta.

Amanuensen vid universitetsbiblioteket i Uppsala, Johan Henrik Schröder Schröder, beställde ett litograferat faksimil av en handskrift.[5] Om detta stentryck, som Schéele utförde under stor brådska, skulle ingå i en bok, framgår inte av breven, inte heller vad det var för slags faksimil. Det talas om manuskript, alltså handskrift, och tunt ”kinesiskt” papper i en bunden bok. Brevet ger ändå en inblick i stentryckeriets arbete. Totala upplagan anges inte. Schéele skickade med sitt andra brev resterande 250 exemplar. Han hade således inte hunnit trycka alla i en första omgång. Försändelserna skickades med diligens och ångbåt till Uppsala. Förpackningssätt anges inte.

1 Våren 1828 aviserades boken *Den Svenska Fiskaren*, (1826) till vilken fogades en utvikbar plansch, stentryckt av Schéele. (*SP* 24/5 1828, s. 4). Det var en ny och bearbetad utgåva av Samuel Thomasson Schultzes *Den svenske fiskaren, eller välment underrättelse om det i Sverige nu för tiden brukeliga fiskeri, jemte beskrifning på de bakanta fiskar och fiskeredskap*, från 1778. Andra exempel är de nio planscherna i de Carrion-Nisas, [Marie Henri François Elisabeth], *Försök till en allmän historia om krigskonsten* (1828); och de sex planscherna med landskapsvyer i Otto Sebastian von Unges bok *Vandring genom Dalarne, jemte författarens resa söderut;* (1829); [Nyberg, Julia Christina], *Samlade dikter af Euphrosyne*. I. Örebro, N. M. Lindh, 1831, två planscher tryckta av Schéele efter Johan Holmbergsons förlaga; titelbladet i Ad. Ströms *Skogs- och jagtarkiv för Sverige*. (1832), likom titelbladet med en litograferad vignett signerad Schéele, (nämns som graverad), i översättningen av Irving, Washington, *Columbi följeslagare, deras resor och upptäckter,* som Wiborgs gav ut 1832. Stentryck i Lundblad, Knut, *Carl XII.* Christianstad 1835. Pipping förtecknar tre fristående planscher, tryckta hos Schéele, två från 1827 och en odaterad plansch. Pipping, Fredrik Wilhelm, *Förteckning öfver i tryck utgifna skrifter på finska* […]. Helsingfors 1856–1857, utom Finnbergs *Ruiner af Åbo* (1827), en plansch af Henrik Strömer, (1827) och en av Robert Wilhelm Ekman, (u. å.).

2 *Svenskt Diplomatarium*. I. Stockholm 1829; Collin, Hans Samuel & Schlyter, Carl Johan (red.), *Corpus iuris sueo-gotorum antiqui. Samling af Sweriges gamla lagar, på Kongl. Maj:ts nådigste befallning utgifven*. I. (Västgötalagen). Stockholm 1830.

3 Subskription hos förläggaren, boktryckare Haeggström, t.o.m. augusti månad 1827. (*PoIT* 8/8 1827).

4 Eichhorn, Christopher Våra äldre litografer. *Svenska studier.* Stockholm 1872, s. 202. Eichhorns uttalande gäller Henrik Strömer och Adolf Hårdh. Skomakarsonen från Skåne Nils Månsson Mandelgren studerade vid konstakademierna i Stockholm resp. Köpenhamn. Under studietiden i Stockholm lärde han sig att litografera hos Schéele. (*Nordisk Familjebok*, art. Mandelgren av Christoffer Eichhorn (sign. -rn). Stockholm 1912). Bl.a. fick han utföra många av planscherna till *Minnen ur Napoleons lefnad med teckningar öfver hans bataljer och märkliga lefnadshändelser* (1835) efter bataljmålaren Victor Vincent Adams teckningar. Mandelgren vikarierade senare som lärare på Konstakademin i Stockholm och startade 1844 akademins söndagsritskola för hantverkare, embryot till en högre utbildning för nyttokonst i Sverige. Han intresserade sig för kulturarvet i olika former och skulle bli namnkunnig som en stor dokumenterande konstnär. (Wollin, Nils G., *Från ritskola till konstfackskola. Konstindustriell undervisning under ett sekel*. Stockholm 1951, s. 18f.).

5 Uppsala universitetsbibliotek. Handskrifts- och musiksamlingen. Westinsalingen. Signum Y 1b. Två brev från Carl von Schéele till Johan Henrik Schröder, sommaren 1831.

Brev 1:

Högädle Herr Professor!

Stenen fick jag först sent i går aftons –
Har derför ej hunnit trycka med brun couleur, då flere försök måste
göras, innan man hittar på den, som öfverensstämmer med
manuskriptets – Äfven torde hända att i följe af brådskan, det
Chinesiska papperet lossnar, men kan bokbindaren lätt fastlimma
det åter.
Om fredag med Diligensen rästen – Får se om vi hinner till
Ångfartyget innan det går, derför om ursäkt för slarfvet beder
Ödmjukeligen

v. Schéele

Brev 2: Stockholm den 10 Juni 1831. Högädle Herr Professor!

Herjemte får äran öfversända de resterande 250 Exempl[aren]
af Facsimilet. Räkningen har jag tagit mig
friheten quittera till besparande af öfverflödig brefporto.
Jemte önskan det Herr Professorn wore nöjd med arbetet. Får jag med fullkomligaste
Högaktning äran tekna mig En ödmjuk Tjenare C. v. Schéele

Schéeles första brev till Schröder belyser problem som stentryckeriet kunde få med trycksvärtan. Det normala var att varje stentryckare, liksom boktryckarna, själv kokade sin trycksvärta efter eget hemligt recept. För ett gott tryckresultat var de reologiska egenskaperna viktiga, (tryckfärgens konsistens och flytbarhet). Färgpigmenten, som revs för hand, oftast av en lärling, måste vara ytterst finfördelade, för att inte klumpa sig i bindemedlet. Även om trycket utfördes monokromt, vilket ju vanligen var liktydigt med svarttryck, så kunde ett monokromt tryck förstås göras i en annan färg. Och Schröder har uppenbarligen beställt ett tryck, som färgmässigt låg så nära det bleknande bläcket i en handskrift som möjligt. Schéele fick därför tillverka en tryckfärg i sepia-brunt, och han fick prova sig fram till rätt nyans. Ett tidsödande förarbete, för att kunna utföra Schröders tryckbeställning således.

Magnus von Wright skriver i sin dagbok att han arbetade med sina orrar på Schéeles tryckeri. Kontakten med bröderna von Wright ledde till att Schéele kom att trycka några av häftena (8–21) i *Svenska foglar efter naturen på sten ritade* i en upplaga av endast 100 exemplar.[1]

1 Dal, Björn, Sveriges zoologiska litteratur. *Biblis* (red. Björn Dal) 1974, s. 83.

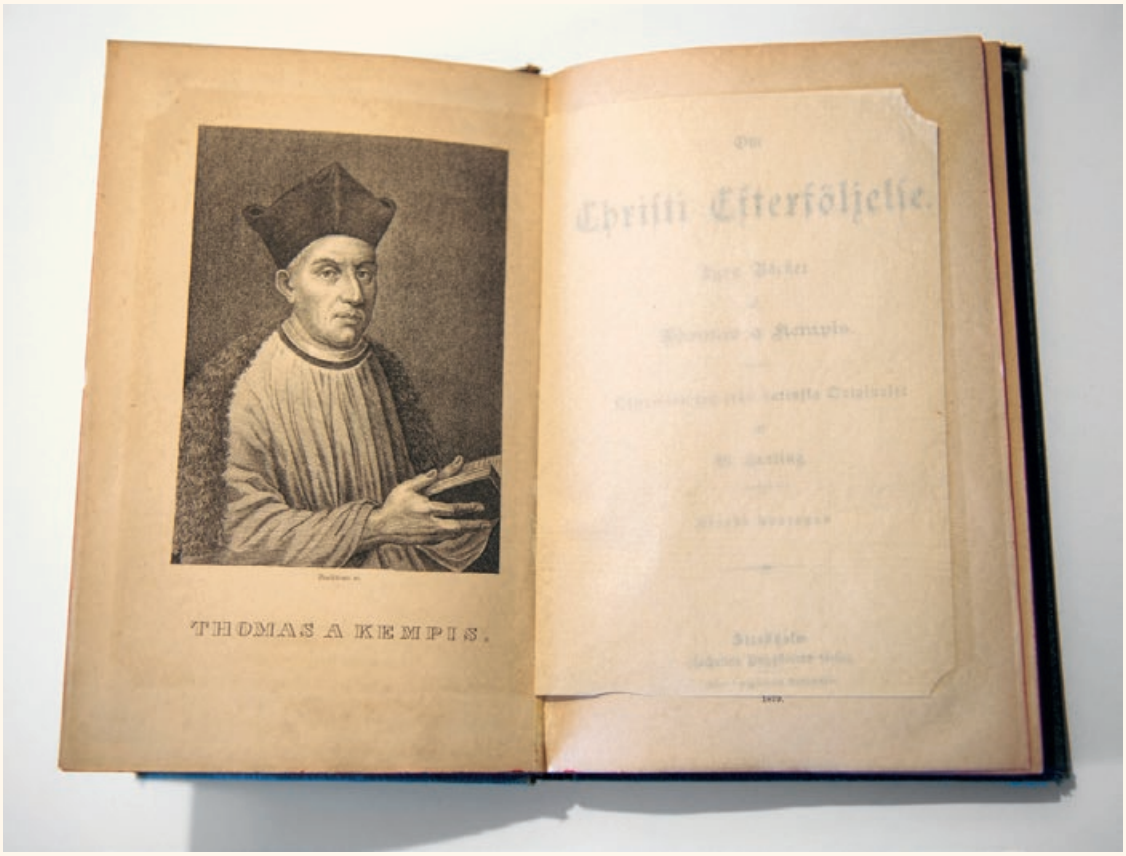

BILD 143 Thomas af Kempis, *Om Christi Efterföljelse* tryckt hos Zackarias Haeggströms boktryckeri i Stockholm. Första upplagan 1827. Boken var en stående titel hos Haeggströms under lång tid, samtidigt som den gavs ut i av flera andra förlag i Sverige, ehuru, enligt Haeggströms annonsering, ”denna upplaga var […] den fullständigaste och bäst öfwersatta af de hittills i Swerige utkomna, […]”. Inget arbete i Europa, utom Bibeln, har getts ut i så många upplagor som af Kempis.[1]

Bilden från nionde upplagan, 1879, försedd med en stereotyperad gravyr av Johan Gustaf Ruckman. En enklare variant av upplagan fick en porträttbild av den fromme priorn ”Ritadt på Sten och Tryckt af C. v. Schéele”.[2] Utom dessa två alternativ kunde kunden välja bort frontespisen helt och hållet.
Privat ägo.
Mått: 17.5 × 11 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

1 Febvre, Lucien & Martin, Henri-Jean, *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450–1800*. London & New York 1990, s. 251. [Översättning. Originalets titel: *L'Apparition du Livre*. Paris 1958). – *De Imitatione Christi* trycktes första gången i Augsburg 1473 och tillskrivs Thomas af Kempis.
2 Bygdén, sp. 192 nämner endast den stentryckta varianten.

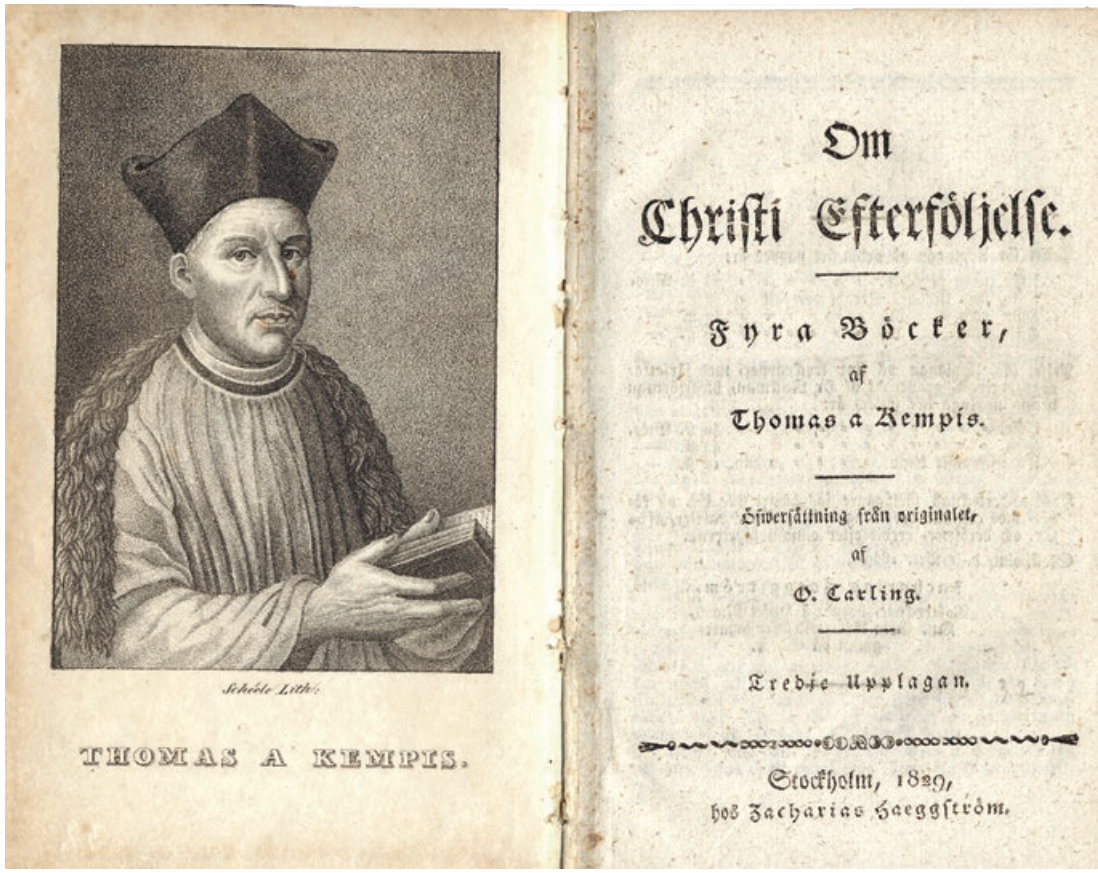

BILD 144 Thomas af Kempis, *Om Christi Efterföljelse. Fyra böcker.* Tredje uppl., Stockholm 1829, utgiven av Zackarias Haeggström med Schéeles stentryck som titelplansch. Schéele höll sig mycket nära Ruckmans stick eller en eventuell gemensam förlaga. Första upplagan kom 1827.
Lunds universitetsbibliotek.
Mått: 14.7 × 9.5 cm
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

Det är hos Schéele som den unge Magnus von Wright gör den för en fattig konstnär så värdefulla bekantskapen med hovmarskalken, greve Nils Bonde af Hörningsholm. Kontakten ledde till flera uppdrag, som greven bekostade och med stort intresse tog del av: ”Lithogr[aphierade]. På Hjerpen hos Scheele der Gr[eve] Bonde satt 3 timmar och såg uppå arbetet”.[1]

Det är också i Schéeles tryckeri, som Magnus von Wright, lärde känna naturforskaren Carl Ulrik Ekström, sedermera prost på Tjörn. Schéele litograferade och tryckte 1828 planschdelen till Ekströms *Beskrifning öfver Mörkö socken i Södermanland* (26 planscher,

1 Wright, Magnus von, *Dagbok 1824–1834*. Utgiven av Anto Leikola, Juhani Lokki, Torsten Stjernberg och Johan Ulfvens. Helsingfors 1996, s. 24.

BILD 145 Titelbladet till Kungliga bibliotekets medfarna exemplar av Magnus och Wilhelm von Wrights *Svenska Foglar,* tryckt hos Carl von Schéele 1828. Kungliga biblioteket, Stockholm. Praktsamlingen 701. 1700–1829. Mått: 36 × 27.5 cm. Foto: Lina Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

inklusive två utvikbara kartor i tvärformat), för vilken Ekström berömdes; verket beskrevs som ett mästerstycke och beredde Ekström den utmärkelse han skattade högst av alla, ledamotskapet i Vetenskapsakademin. Kontakterna som Magnus von Wright fick på stentryckeriet illustrerar samtidigt tryckeriets roll som en kulturell knutpunkt.

Schéele blev involverad i ännu ett stort uniformsverk när han 1828 i stort folioformat tryckte uniformsverket *Kongl. Svenska och Norrska Arméens uniformer* av Gustaf Söderberg. Söderberg hade tecknat planscherna på uppdrag av kronprins Oskar. Verket var avsett att komma ut i sextio exemplar med sextio planscher i varje. Planen blev emellertid aldrig fullföljd p.g.a. Söderbergs noggrannhet; han ville detaljgranska och själv kolorera varje plansch. De exemplar som finns på marknaden brukar innehålla några tiotal planscher, varav endast ett fåtal är kolorerade.

Sedermera bergmästaren Franz von Schéele författade en rad kartor, med anknytning till gruvnäringen.[1] Tjugofyra av hans kartor förvaras i Riksarkivet och härrör från

1 Hovjunkaren och geschworern i Wermlands Bergslag Franz A. Schéele utnämnd till bergmästare 23/3 1824. *PoIT* 9/4 1824, s. 1.

arkiv tillhörande Kommerskollegium, Bergskollegium m.fl. Brodern Carl bistod honom med teknisk framställning, åtminstone till ett par av dessa kartor. Den handritade och handkolorerade kartan från 1819 över Andrarums alunbruk har redan nämnts. 1828 litograferade och tryckte Carl von Schéele kartan över Luleå lappmark, författad av Franz.[1] Kartan salufördes sedan under minst femton år.[2]

BILD 146 *Jordsvala* jämte en förstorad detalj ur fjäderdräkten ur *Svenska foglar av* Magnus och Wilhelm von Wright. Tecknad och litograferad av Magnus von Wright och tryckt av Carl von Schéele. (Stockholm 1828–1829). Bröderna von Wright sköt och stoppade upp fåglar för att kunna teckna av dem ”efter naturen”.[3] Kungliga biblioteket, Stockholm. Praktsamlingen 701. 1700–1829.
Mått: 36 × 27.5 cm.
Foto: Lina Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

1 RA Marieberg: Finansdepartementet, Handlingar ⅔ 1859, ansökan av V. Kjellberg. Stentryckt *Karta öfver Luleå lappmark med en del af Norrbottens län.* Författad af Franz von Schéele 1828. Litograferad och tryckt av Carl von Schéele. (Med inlagt förslag till järnväg mellan Strömsund och Gällivare malmberg). SE/RA/1209/#/0080:00001. – *DA* 30/4 1829, s. 5. (Avisering av *Karta öfver Luleå lappmark*. 2 blad, 3 rd). Kartan bär 1828 som tryckår, men publicerades först 1829.
2 *AB* 8/6 1843, s. 4. Avisering av *Karta öfver Luleå Lappmark.* 2 blad, 2 rd.
3 Bokverket Wright, Magnus & Wilhelm von, *Svenska foglar.* Stockholm 1828–1829, tillgängligt på www.runeberg.org.

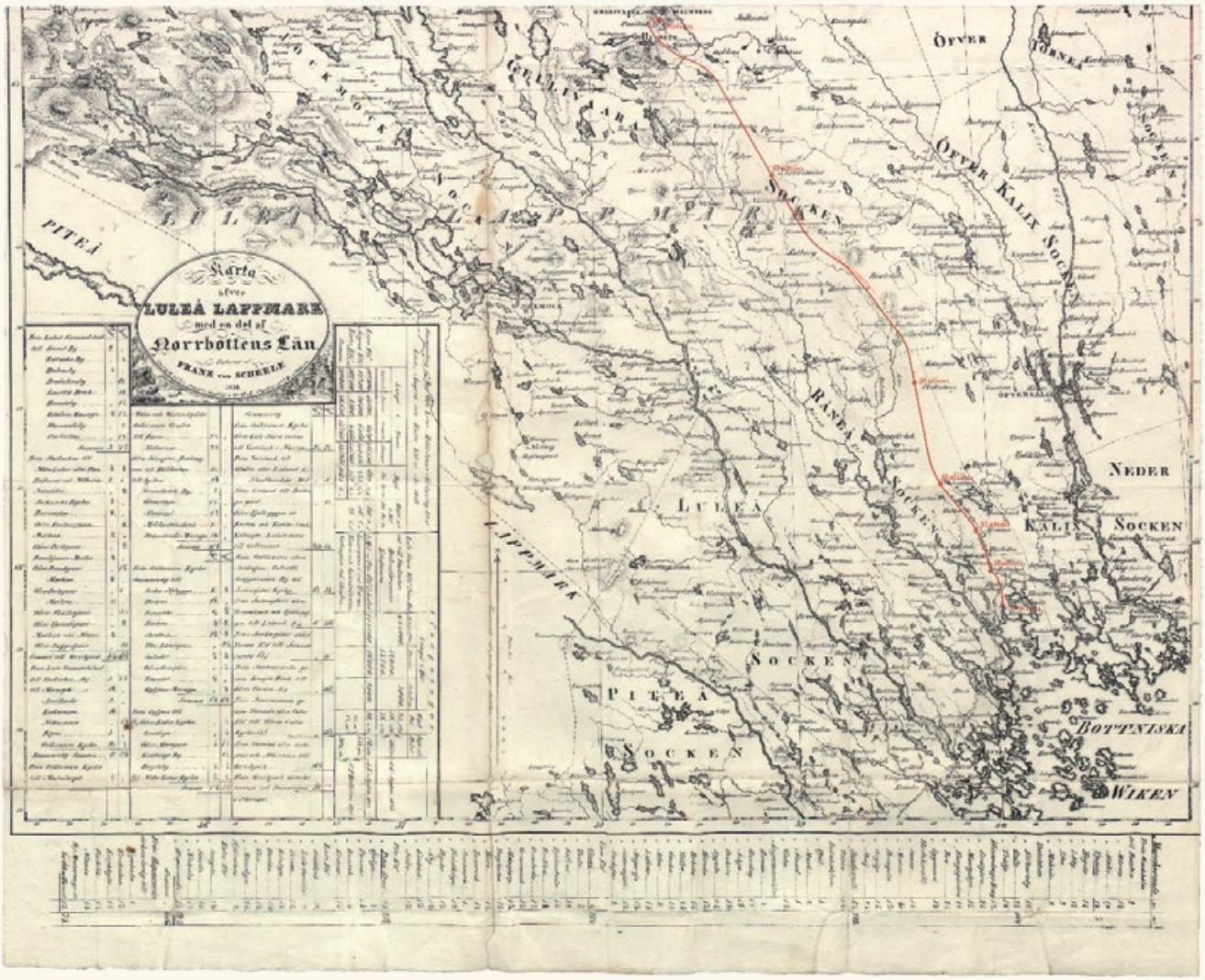

BILD 147 Stentryckt *Karta öfver Luleå lappmark med en del af Norrbottens län.*
Författad av Franz von Schéele 1828. Litograferad och tryckt av Carl von Schéele.
Utgiven av bergsrådet Carl Magnus af Robson. Kartan bestod av två blad.
Riksarkivet, Stockholm.
Mått: 54.5 × 44.5 cm.
Foto: Henrik Lithner, Riksarkivet.

Schéeles nottryckeri

Redan från början tänkte Schéele trycka musikalier, även om det skulle komma att ske i mindre omfattning. Visst är att han 1832 själv ägde en gitarr, varför det med fog kan antagas att han personligen var åtminstone något musikkunnig. Att transkribera och ge ut såväl operamusik som symfonisk musik i arrangemang för piano eller andra instrument blev under 1800-talet mycket vanligt. För stentryckerierna var efterfrågan på sådana arrangemang välkomna. I september 1826 aviserade Schéele en marsch arrangerad för pianoforte av Luigi Cherubini, komponerad med anledning av franske kungens, Charles X, kröning.[1] *Fragment ur Poemet Axel* är firmerat ”Stentryck af C. Schéele”, medan *Mozarts Aria ur Operan Don Juan, Källrarna öpna,* arrangerad för Guitarre af Jöns Boman, tryckt samma år, anges vara tryckt av ”Schéeles Not-Tryckeri i Stockholm”. Hedda Wrangels tonsättning av *Tre Sånger utur Fritiofs saga, Musik tillegnad Frithiofs skald* – gavs ut 1828 som recett, tryck som såldes för ett behjärtansvärt ändamål.[2]

BILD 148 1828 tryckte Schéele i tvärformat noterna till Johan Magnus Roséns *Fragment ur Poemet Axel,* signerat endast med initialerna: ”Componerad af JR”. Rosén var f.d. kammarskrivare i Krigskollegiet och författare. Schéeles firmering har tappat namnprefixet, vilket talar för att någon annan än Schéele själv har skrivit in namnet på stenen.
Kungliga biblioteket, Stockholm.
Mått: 27.5 × 22 cm.
Foto: Lisa Löfström Baker, Kungliga biblioteket.

1 *DA* 12/9 1826, s. 5.
2 Ibid. 12/5 1828, s. 5. Jfr Larsson, Göran E., ’För välgörande ändamål’. Om skrifter utgivna till förmån för behövande. *Göteborg förr och nu.* Göteborg 2004, s. 105ff. Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie. XXX.

Stentryckeriverksamheten utökas

Den 15 april 1829 hyrde Schéele (”till låns och begagnande”) två stentryckspressar och fyrtio större, 19 × 26 tum, [48.3 × 66 cm] och mindre stenar, 19 × 12 tum, [48.3 × 30.5 cm] av en ansedd grosshandlare i Stockholm, Jacob de Ron, till en kostnad av 200 rd. De Rons son komponerade musik, vilket kan förklara faderns intresse för att hjälpa till med att anskaffa stentryckeriutrustning för att få sonens musik tryckt. Denna utökning av verksamheten, anförde Schéele sedan som skäl, när han i juli 1829 begärde uppskov med amorteringen av statslånet. Samtidigt var de ekonomiska marginalerna små; han var tvungen att köpa papper m.m. på avbetalning: Utom ”6 Kannor Ollja à 1½ Rd” för 9 rd hade han i oktober 1830 hos handlaren R. M. Lind köpt:

1 Ris Stentryckspapper, velin Super Royal format	45 rd b:co
½ Ris Ritvelin papper Stort Median format	20
1 Ris velin Stentryck Papper Super Royal format	50
½ Ris Stentryck Papper Stort median format	35

Vid andra tillfällen hade han köpt:

3 böcker Grand Aigle Velin Papper à 5 rd/ boken
1 ris Stentryck Papper skrif Royal
1 ris Stentryck Papper Imperial Royal

Branden 1826, kostnaderna för utökning av stentryckeriet, samt en förfallen borgen i brodern Herman von Schéeles konkurs hade frestat hårt på litografen Schéeles ekonomi. 1830 beräknades hans inkomst till 400 rd b:co. 1829 noteras i skattelängden för kvarteret Milon 8 [nu: Milon 12, Munkbron 9] att Schéele ”Har Stentryckerie”.[1] Han hade då två medarbetare som ”fabriksgesäller”, (arbetare), Carl Regnell och Emanuel Hirsch, utom betjänt och hushållerska. Schéele var inte påförd någon skatt för rörelse, endast en avgift för gesällerna. Han påfördes i efterhand en avgift om drygt 22 rd för andra kvartalet. Året efter antecknades Regnell, som stentryckare och Hirsch som elev; båda i Schéeles försvar och båda var utomhus boende.[2] Schéele hade härutöver f.d. gardisten P. Zetterberg i sin tjänst.[3]

1 Munkbron är bostadsadress när Schéele 1829 anmäler en stöld av 40 rd. (SSA C I a 1. Överståthållareämbetet. Äldre Poliskammarens arkiv. Diarieregister för 1829 nr 858, ” Carl v. Scheele”). Enligt annons i december 1828 finns stentryckeriet på Munkbrun, huset nr 8. *Stockholms Dagblad* 27/12 1828, s. 4.

2 SSA ML Staden västra, [s. 227]. Kv. Milon, hus nr 8. [nu: Munkbron 9]. Överståthållareämbetet för uppbördsärenden. ML, G 1 BA 29/18. – Carl Peter Regnell bor i Kv. Skansen nr 5 [nu: Drottninggatan 30] i Ladugårds församling; Emanuel Hirsch i Kv. Urvädersklippan nr 1. [nu antingen: Götgatan 9 = Urvädersklippan mindre eller Götgatan 11 = Urvädersklippan större].
Regnell föddes i Köpenhamn 17/9 1802 och antecknas som stentryckare och konstförvant. SSA Klara föramling B Ia: 6, s. 79.

3 P. Zetterberg bor i Kv. Harpan nr 13 i S. Katarina församling. 1835 noterad som livgardist. SSA MU Klara nedre 1835: 411.

När Schéele planerade utökning av stentryckeriet, måtte han inte ha räknat med att amorteringarna av statslånet skulle betalas. Reglerna tillät inte uppskov med betalningen. Ett sådant måste sökas i särskild ordning hos Kungl. Maj:t. Första amorteringen, ”första tredjedelen”, förföll till betalning i augusti 1829. Schéele hade förmodligen då redan startat utvidgningen av verksamheten, eftersom han fick svårigheter att klara amorteringarna. Kanske levde han i en from förhoppning om att något av den välvilliga sol som lyst över Johan Gjöthström också måtte lysa över honom. Gjöthström hade fått anslag ex gratia ur Manufakturdiskontfonden istället för ansökt lån, Han lämnade in ansökan om uppskov i allra sista stund. Amorteringarna skulle, enligt vad han skrev i handlingarna, innebära en ”inskränkning” i stentryckeriets verksamhet, just i den stund, han såg sig i tillfälle att kunna utvidga densamma. Begäran gällde uppskov med betalningen i ytterligare tre år, så att första inbetalningen skulle inträffa först 1832. Kommerskollegium hänsköt frågan till Kungl. Maj:ts avgörande, som i sin tur avslog ansökan.[1]

Mindre uppdrag som de båda bröderna Magnus och Wilhelm von Wrights *Färglagda figurer öfwer de fyra sällsyntare djuren i herr Lehmanns menagerie,* som kom 1829 med fyra handkolorerade planscher i ett gråpappersomslag, bidrog till att ge Schéele tillfällig ekonomisk lindring.

Schéele kunde hanka sig fram ekonomiskt också under 1831, men 25 februari 1832 (strax efter det att ett äktenskapsförord upprättats mellan makarna), blev Schéele insatt på gäldfängelset för en tid av drygt ett år, till slutet av februari 1833. Schéeles bortavaro från stentryckeriet 1832 är förklaringen till att den fortsatta tryckningen av ett flertal arbeten fick lämnas över till andra tryckerier. Bröderna Magnus och Wilhelm von Wrights *Svenska foglar efter naturen på sten ritade* övertogs av Olof Sundel, som tryckte fyra häften (22–25), innan Gjöthström & Magnusson fortsatte med häftena 30, 32–37.[2] Liknande öde drabbade *Jagthändelser efter Carl*[*e*] *Vernet,* som Henrik Strömer litograferade, vilka kom ut häftesvis 1831/1832; efter andra häftet blev det istället Gjöthström & Magnusson, som tryckte. Även planschen, som åtföljde varje nummer av *Tidskrift för jägare och naturforskare* fick sin fortsättning hos Gjöthström & Magnusson efter att först ha tryckts hos Schéele. 1832 tryckte Schéeles stentryckeri Wilhelm von Wrights räv i tidskriften, medan uppdraget att trycka planschen till 1833 års utgåva och följande gick till Gjöthström & Magnusson.

Överståthållaren beslöt om utmätning i Schéeles egendom. Utmätningen verkställdes under tiden som Schéele satt i bysättningshäktet. Det äktenskapsförord, som makarna Schéele upprättat i januari 1832 inför giftermålet, finns intaget i konkursprotokollet 6 februari 1832. I detta räknas den lösegendom upp, som skulle anses som hustruns enskilda, deribland följande ”Werksaker” hörande till stentryckeriverksamhet:

1 RA Handels- och Finansexp. Registratur 1829, juli – dec., s. 931–933, Kongl. Maj:ts brev 18/9 1829, ärende nr 40. (Resolution på Kommerskollegiets skrivelse till Kongl. Maj:t 27/7 1829). (Schéeles begäran om anstånd med återbetalning av lån ur Manufakturdiskontfonden).

2 Häfte 31 av *Svenska foglar* […] blev aldrig utgivet.

1 st Lithographisk Tryckpräss	100 rd b:co
2 st Ritbord med dertill hörande Rit-Instrumenter	58.16
1 st Pappers Präss af Ek	30
1 st Större färgbord	10
1 st mindre D[it]o	3.16
1 st Slip Bord	5
20 st Större och mindre stenar	180
2 st Ritstolar	10
Dessutom räknas bland ”Diverse Persedlar” upp:	
1 par Wigtskålar	5.16
2 st Större portfeuljer med plancher	16.32
1 Guitarre	16

Nödvändiga utensilier för stentryckeriets verksamhet hade Schéele fört undan från eventuell konkurs eller utmätning. Men förgäves. Hustrun var under utmätningen sjuk efter barnsbörd och kunde av det skälet inte bevaka att det som enligt äktenskapsförordet tillhörde henne inte togs i mät. Först efter något år klagade hon på utmätningen, men förlorade då sin rätt på grund av försutten tid.[1]

Totalt hade Schéele i januari 1832 förfogat över minst tre stentryckspressar och sextio tryckstenar i olika storlekar, varav två av pressarna var förhyrda, sedan april 1829. Samtidigt som hans tre pressar var igång, (troligen betjänade av två personer vardera), kunde två personer arbeta vid ritborden och en person arbeta med stenar vid slipbordet. Tio personer sades 1829 arbeta i stentryckeriet. Alla som arbetat där var inte anställda av Schéele. Konstnärer och elever vid Konstakademin och andra intresserade, som ville lära sig litografera, sökte sig dit. Det var brukligt hos stentryckerierna, att man upplät plats åt tillfälliga besök av artister, som fick hyra in sig. Innan dessa artister hade lärt sig att arbeta på egen hand i stentryckeriet, fick de emellertid ha handledning och biträde av ordinarie litografer och stentryckare. Uppgifter om vilken ersättning stentryckarna begärde för detta utnyttjande av stentryckeriets faciliteter är fåtaliga, men bör vara ungefär det som Jakob Magnusson begärde i Lorentz Herlins urarva konkurs 1842 för arbeten, som han utfört för Herlin. I kravet var de olika momenten, slipning av stenen, tryckning, pressning av de färdiga bladen och tillhandahållande av kritor och papper noga specificerade.[2]

1 RA B II a: 225, Svea Hovrätts huvudarkiv, s. 132H – 134H. Schéeles hustru, Hedvig von Schéele överklagade 2⁰⁄₉ 1833 beslutet att henne tillhörig egendom tagits i mät 2²⁄₂ 1832.

2 SSA F 6a: 1476, Mag. o. RR:s. arkiv. Konkursakter. Urarva konkurs 1842 efter artisten Lorentz Wilhelm Herlins. Gjöthström & Magnussons libell. Kravet gällde slipning av stenen för ett porträtt, inklusive de kritor konstnären behövt för litograferingen (5 rd), ersättning för tryckning av sextio exemplar (15 rd), för det franska velinpapperet (drygt 7 rd) och slutligen för pressning av exemplaren (1 rd). En vecka senare har Gjöthström & Magnussons tryckt trettiotvå exemplar av ett annat porträtt (5 rd). Tillkom kostnad för trettiotvå blad (1½ bok) av det kinesiska papperet (7 rd). Totalt drygt 40 rd.

Brodern Franz har under tiden Carl von Schéele vistades på Gäldstugan, betalat in ”mindre summor” på skulderna. Brodern redovisade försäljning av häften av *Minnen ur Napoleons lefvnad*.[1] Strax efter frisläppandet blev Schéele återigen bysatt, men snart utlöst, troligen återigen med hjälp av brodern. Inför hotet om en tredje bysättning begärde Schéele själv 22 april 1833 hos Svea hovrätt, att få bli försatt i konkurstillstånd.

Konkurser

Schéele förklarade och försvarade sig inför konkursdomaren med att

> *Tvenne år derefter [branden 1826] förlorade jag genom min Brors Fendricken H[erman] v. Schéeles Concours närmare 2 000 Rd behörigen bevakade i Kongl. Svea hofrätt och då flere Stentryckerier de följande åren blefvo anlagde, hvarigenom arbetsförtjenst minskades, såg jag mig urstånd att kunna så hastigt förnöja mina Creditorer, hvarför jag förledit år 1832 den 15 Februari blef å Gällstugu häktet insatt, hvilken bysättning varade nära ett år eller till slutet af Februari 1833.*
>
> *Ehuru jag under detta mitt bysättningstillstånd, afbetalte mindre summor på min skuld och endteligen genom en dylik afbetalning, erhöll min frihet, samt ehuru jag erhållit mina Creditorers tilstånd att Quartaliter betala dem, blef jag dock den 19 dennes ånyo bysatt, men genom en slägtinges välvilja genast utlöst. Hotad att åter få genomgå samma procedur, ser jag mig ehuru ogerna nödsakad, att till vinnande af min frihets bibehållande, föratt dymedelst kunna försorga Hustru och 3ne Barn, hos Kongl. HofRätten ödmukeligen anhålla om mina Kreditorers sammankallande, för att till deras förnöjande få afträda all min egendom.*

Svea hovrätt, som inom jurisdiktionsområdet var adelns första instans i konkursmål, kallade hustrun till 6 maj 1833 att redogöra för tillgångarna.

Förlusten vid eldsvådan värderades till 2 564 rd, förlusten i broderns konkurs 2 000 rd.[2] Tillgångarna i Carls egen konkurs översteg skulderna med 257 rd. Bland kreditorerna fanns bl.a. Schéeles bröder, Franz och Hindrick Johan. De ”mindre summor” som Schéele kunnat betala under tiden i gäldfängelset, härrörde troligen av medel som kom in för försäljning av redan tryckta arbeten. Dom i konkursmålet offentliggjordes 23 juni 1835. Båda makarna försattes i konkurs.[3]

Familjen Schéele bytte bostad inom staden flera gånger under de följande åren. När Schéele anmäler en stöld 1829 av 40 rd är han boende vid Munkbron.[4] Åtminstone

1 Utgivningen av *Minnen ur Napoleons lefnad* pågick t.o.m. häfte 32, som kom i november 1839. Priset för samtliga häften var då 64 rd. *AB* 12/11 1839, s. 1.
2 RA, Svea hovrätts arkiv. B II a: 216. Fänrik Herman Fredric von Schéeles konkurs, avgjord 3/4 1830.
3 Domen i Carl von Schéeles konkurs har inte bevarats; däremot handlingarna i målet, nu i Riksarkivet. RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet E VI a 2aa: 1236. Civila mål. Carl von Schéeles konkurs 1833.
4 SSA C Ia 1. Överståthållareämbetet, Äldre Poliskammarens arkiv. Diarieregister för 1829 nr 858, ”Carl v. Scheele”.

sedan slutet av 1833 hade Schéele sitt stentryckeri på Köpmangatan 7 med en lärling, Lars Pettersson, som anställd.[1] Lokalen var väl lämpad för stentryckeri; 1851 flyttade C. A. Söderlings stentryckeri in på samma adress.[2]

Under 1834 flyttas boendet till Slottsbacken 6, medan stentryckeriet fortfarande finns kvar på Köpmangatan.[3] Där hyrde han ut lokal till en hattfabrikör J. C. Brandt. Familjen utökades i december 1834 med en dotter, så makarna Schéele hade då fyra egna barn och en fosterson, Johan (John) Zelander, (en släkting till hustrun?).[4] Hos familjen fanns pigor. Sannolikt har flyttningen berott på att man behövt både större plats och billigare boende.[5]

Aftonbladet (Lars Johan Hjerta?) vädjade 1834 till myndigheterna att ge Schéele arbetsro och frihet från sina tryckande ekonomiska bekymmer och istället låta honom få arbeta på en ny tryckmetod, där sten kunde tryckas i boktryckspress.[6]

Följande år (1835) flyttade familjen Schéele till Luntmakaregatan 4, med stentryckeriet alltjämt på Köpmangatan 7 i Gamla stan.[7] Fostersonen finns inte kvarboende i familjen i slutet av 1836, när familjen flyttat vidare till Skomakaregatan 30. Han hade istället ersatts av en lärling.[8]

Under år 1839 flyttade Schéele stentryckeriet till Kv. Katthuvudet nr 6 [idag Tavastgatan 24] och familjen flyttade till samma hus.[9] Antalet pigor i hushållet har minskats till en.[10]

1 Lars Pettersson var utomhusboende (Kv. Harhufvudet mindre; nu: Skinnarviksgatan), men mantalsskriven hos Schéele på Köpmangatan 7. SSA Överståthållareämbetet för uppbördsärenden. ML 1834: 1420. SSA G 1 BA: 39/11. 1834.

2 *Stockholms Dagblad* 10/10 1851, s. 4. C.A. Söderlings stentryckeri flyttar från Jerntorget til Nr 7 vid Köpmangatan.

3 *Stockholms Adress-Calender för 1834*. Stockholm 1833, s. XV.

4 I 1840 års ML är fostersonen Johan Zelander antecknad som elev. I 1841 och 1842 års ML åter som fosterson. SSA Överståthållareämbetet för uppbördsärenden ML 1841: 1676, G 1 BB 8/17. (Mantalsskrivning bostad); ML 1841: 1676, G 1 BB: 8/17; ML 1842: 1766, G 1 BB: 9/1

5 SSA Överståthållareämbetet för uppbördsärenden ML 1835: 634, G 1 BB: 2/4 (Stentryckeriets mantalsskrivning); ML 1835: 1395, G 1 BB: 2/5 (Mantalsskrivning bostad).

6 *AB* 12/11 1834, s. 3. Risken var annars att Schéele skulle taga anställning i Ryssland, menade tidningens skribent. *Aftonbladet* talar inte i klartext, när man säger att en rysk militär, som varit anställd hos Ryska ministern, i konkurrens med Schéele sökt tjänst som föreståndare för ett i Ryssland nyinrättat fältstentryckeri, hörande till det ryska krigsarkivet och p.g.a. sina bättre rekommendationer skulle den ryske militären ha fått tjänsten. Detta kan inte tydas på annat sätt än att Dreyer, som samarbetat med ryska trupper under Suchtelen, på dennes rekommendation fått föreståndartjänsten i Ryssland och att Schéele förgäves skulle ha sökt samma tjänst. Däremot trodde skribenten att Schéele hade goda förutsättningar att få en annan tjänst i Rysland. Dreyer for till Ryssland 1830. Schéele själv dementerade uppgiften från 1834 att han skulle ha sökt ”föreståndarplatsen för General-Adjutants-Expeditionen för Armén”. (*AB* 19/11 1834, s. 3). Om Schéele skulle övervägt att gå i rysk tjänst behövde han först ha kungligt tillstånd att söka eller antaga tjänst hos främmande makt. ([Årstrycket] 16/7 1812. Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning Angående Answar för Swenske Undersåter, som utan tilstånd söka eller antaga Tjenst hos Fremmande Magter).

7 SSA. ML 1835: 2689, G 1 BB: 3/12. (Mantalsskrivning bostad, med notering om stentryckeriet).

8 I RA E 2a: 78 Justitiekanslerns arkiv uppges att Axel Ferdinand Nordvall var anställd hos Schéele (1837). – SSA. ML 1836: 313, G 1 BB 4/3. (Mantalsskrivning bostad, ”idkar stentryckeri). I hushållet: två pigor och en symamsell.

9 SSA. ML 1841: 1676, G 1 BB 8/17. (Mantalsskrivning bostad).

10 SSA. ML 1840: 729, G 1 BB: 7/46 (Mantalsskrivning bostad, ”idkar Stentryckeri här i Huset”).

Från och med 1841 års ML, har en väsentlig förändring skett. Från och med någon gång under året 1840 har Schéele inte längre ett eget stentryckeri och heller inga anställda för tryckeriverksamhet. Han skriver sig som ”Lieutnant i Arméen, Artist” i såväl 1841 som 1842 års mantalsskrivningar – de sista, som han lämnar in före resan till Ryssland.[1] Däremot hade troligen Schéele en mobil stentryckspress; han kunde ju själv bygga eller låta bygga sådana.

Stentryckaren Leonard Utterman hade under 1830-talets första hälft viss kontakt med Schéeles stentryckeri – i hur stor utsträckning är inte känt; Utterman arbetade med flera stentryckerier. 1830 fick han tryckt sitt häfte *Jagten* hos Gjöthström & Magnusson. Uttermans lärohäfte med sex små stentryck är tryckt hos Schéele.[2] I Uttermans egen konkurs upptages som en tillgång en fordran på ”Herr Löjtnant Scheele 3 dr b:co”, troligen för utfört arbete under den tid Schéele själv var oförmögen att arbeta p.g.a. bysättningen.[3] *Swensk Bibliographie* förtecknar i november 1833 att Utterman tryckt en plansch (Solna kyrka) hos Emanuel Hirsch och ett porträtt (Karl XIV Johan) hos Schéele, samt i december återigen för Schéele (ett häfte förskrifter). Inskränkningarna i arbetskapaciteten för Schéeles stentryckeri på grund av principalens bortovaro synliggörs i det faktum, att en av Schéeles medarbetare, stentryckaren Carl Regnell, gått över till Runboms stentryckeri.

Litokromi

Termen litokromi (lithocromie) har använts på olika sätt, vilket kan orsaka förvirring. Termen har oegentligt använts synonymt med oljetryck, som är en kromolitografi, dvs. den tidiga form av färgtryck då en ny sten användes för varje färg och sedan förnissades. Den egentliga litokromin är emellertid en benämning på *föregångaren till oljetrycket*. Metoden uppfanns av en fransk illustratör, tecknare, målare och litograf Charles Louis Malapeau, som 1821 fick ett femtonårigt patent på uppfinningen.[4]

Malapeaus litokromi var en handkolorering av ett litografiskt tryck, där opaka färger lades på först och transparanta sist, så att dess sist pålagda färgerna täckte hela bladet. Sedan lades färgsidan mot en linoljebestruken uppfodring (väv, papp- eller träsida) och bladet pressades fast. Själva bilden fastnade då i linoljan. Därefter blöttes papperet bort med ljummet vatten. Kvar satt en spegelvänd målning fast på uppfodringen. Slutligen förnissades skivan. Malapeau beskrev själv sin metod som oljetavla genom litografiskt tryck.[5]

1 SSA Överståthållareämbetet för uppbördsärenden ML 1841: 1676, G 1 BB: 8/17; ML 1842: 1766, G 1 BB: 9/17.
2 Utterman, Leonard, *Principer för Landskapsteckning* u. å. (endast ett häfte utkom).
3 SSA C 5a, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Vol. 12.
Uttermans konkurs. Begärd 5/8 1833. Dom 2/6 1834.
4 Pasch, Gustaf Erik, *Årsberättelse om technologiens framsteg.* 1840. Stockholm 1840, s. 129f.
5 1845 erbjöds allmänheten att köpa en enkel handledning om ”Ett nytt slags lithocromi eller konsten att gifva kopparstick och stentryck fullkomlig likhet med oljemålningar &c.” (*AB* 16/6 1845, s. 4). – Den första tillämpningen av litografiskt färgtryck i Sverige sägs ha varit Jacob Salmsons planscher från 1850-talet över samtida monarker, efter porträtt på Drottningholms slott.

BILD 149 Dramatiska teaterns brand natten till den 25 november 1825. Teckning ” efter naturen” av Carl Samuel Graffman. Litokromi av Carl von Schéele, tryckt på Walters stentryckeri. Graffman har tecknat motivet från sjösidan. Greppet att skapa rumslig effekt i bilden med hjälp av att staffagefigurer i förgrunden (”repossoir”) skulle leda betraktaren in i bilden, kom inte sällan att användas i stentrycken redan under 1800-talets första hälft.
Kungliga biblioteket, Stockholm. HKB. Snoilskysamlingen Sn. C. XIV J. A 8.
Mått: 22 × 29 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

Finska värvningsförsök

Även utan kännedom om Schéeles konkurs, finns flera tecken under första hälften av 1830-talet, som tydde på att hans stentryckeri hade ekonomiska problem. Först och främst är det den diskussion som fördes i brev mellan bergmästaren Fredrik Tengström i Helsingfors och finske litteratören Carl Axel Gottlund, som då var bosatt i Stockholm. Gottlund skulle det året återvända till Finland efter sin långa vistelse i Sverige.[1] Gottlund hade i Stockholm 1828 låtit trycka sin *Otawa eli Suomalaisia Huvituksia* I–II med elaborerat stentryckt titelblad i första delen.[2] Nottrycket är firmerat Schéele och Schéeles

1 Gardberg, Carl-Rudolf, *Boktrycket i Finland*. III. *Från Åbo brand till år 1918*. Helsingfors 1973, s. 100.
2 Otawa eller finska nöjen.

stentryckeri har utfört samtliga litografier för ”Otawa”.[1] Den partiella koloreringen av Gottlunds bilder utfördes hos Schéele av bröderna Magnus och Wilhelm von Wright, Robert Wilhelm Ekman, Henrik Strömer och Adolph Hårdh.[2] Bland tillgångar i konkursen 1833 tog Schéele upp en fordran på magister Gottlund om 47 rd.[3]

Bergmästaren Fredrik Tengström i Helsingfors sökte vid denna tid få ett stentryckeri etablerat i Finland. Han hade redan begärt och fått tillstånd av senaten att inrätta ett sådant och försökte med hjälp av Gottlund locka kompetenta litografer från Sverige. Efter misslyckade försök i tysthet att få två av Schéeles biträden, de båda finskfödda Henrik Strömer och Adolph Hårdh, att flytta till Helsingfors, vände sig Tengström, via Gottlund, till deras arbetsgivare, Carl von Schéele.[4] Denne var inte ovillig. Schéele erbjöd sig att sälja sitt stentryckeri och själv resa över till Helsingfors för introduktion. Det blev emellertid ingen affär av eftersom Tengström tvekade inför priset. Schéele, som såg en möjlighet att få ordning på sin ekonomi, begärde troligen ett för högt pris. Tengström fick napp på annat håll och budet gick till den unge Frans Liewendahl.

Den annons som Tengström satte in i *Åbo Underrättelser* i juli 1835, året efter värvningsförsöket, ger en indikation på vilken kompetens Tengström hade sökt i sina underhandlingar med Schéele. Det är fråga om ett litografiskt tryckeri i första hand för merkantilt tryck, som eftersöktes.

Wid mitt i Helsingfors nyligen etablerade Stentryckeri werkställas alla slags Lithografiska arbeten, såsom Figur- och Landskapsritningar, Architectoniska, Mechaniska och Ornaments-teckningar, Musikalier, Chartor, Tittelvignetter [!], Apotheks Signaturer, Hallstämplar, Etiketter till win och liqueurflaskor, Blanketter till Pass, Faste- och Skattebref m.m. Frakt- och debetsedlar, Cirkulair och Köpmanbref, Sorgbref, Avertissementer, Wexlar och Actiebref, Entrebiljetter, Wisit och Adresskort, Lineeradt papper till Contoirsböcker, och Noter m.m.

I Åbo emottagas på G. Julins Apothek hwarest äfwen en prof-Charta öfwer åtskilliga hos mig werkställda arbeten finnes att påse. Försorg drages om reqvisitionernes snara werkställande och försändande till Åbo, hvarom att jag härigenom wördsammast får avertera.

Helsingfors den 10 juli 1835.

Fred. Tengström.[5]

1 Monumentbilderna och de två bondebilderna ritade av Henrik Strömer.
2 Aspelin, Eliel, Savolaksare på konstnärsbanan. *Finskt museum* 10(1903), s. 73–77; Wright, Magnus von, *Dagbok 1824–1834*. Utgiven av Anto Leikola, Juhani Lokki, Torsten Stjernberg och Johan Ulfvens. Helsingfors 1996, s. 27.
3 RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet E VI a 2aa: 1236. Civila mål. Carl von Schéeles konkurs 1833.
4 Strömer var inte elev till Schéele, som ibland obestyrkt anges i litteraturen. Han var anställd av Schéele för att teckna. Strömer underströk med emfas för Eliel Aspelin att han lärt sig litografera på egen hand. Aspelin, Eliel, Savolaksare på konstnärsbanan. *Finskt museum* 10(1903): 4, s. 74f.
5 Bihang [nr 19] till *Åbo Underrättelser* (nr 51), 4/7 1835, s. 1.

Schéeles ritskola

Ett andra tecken på en ansträngd ekonomi är att Schéele hösten 1835 annonserade stort om inrättandet av en ritskola.[1] Undervisningen skulle starta 1 oktober 1835 och äga rum ”i själva staden”, dvs. Gamla stan, i stentryckeriets lokaler vid Köpmangatan.[2] Beläggningen i stentryckeriet var uppenbarligen inte tillräcklig för att klara ekonomin. Priset för undervisningen var 3 rd 16 sk per kvartal och elev för sex timmars teckningsundervisning per vecka och lika många timmar per vecka för undervisning i litografering. Flera anmälningar samtidigt skulle ge rabatt.

Säkerligen kände Schéele till att i Danmark hade en framstående litograf, löjtnant Carl Henckel, redan våren 1827 startat undervisning i litografi och han visste från sin tid i Paris hur en sådan undervisning skulle kunna organiseras.[3]

Musik och teckning var vanliga sysselsättningar i hemmen. Utgivningen av musikalier, förskrifter och ritningshandledningar kunde därför räkna med en god avsättning. Det är således inte oväntat att Billmarks teckningshandledning skulle följas av flera liknande läromedel, tryckta hos Schéele: landskapsmålaren och läraren vid Konstakademin Per Gustaf von Heideckens övningar för litografi, Leonard Uttermans *Alphabeter i textning* (1833), *Principer för Landskapsteckning* (ett häfte med sex planscher, u. å.) och *Förskrifter för engelska handstilen* (1842). 1837 trycktes de efter Stieler graverade planscherna till Pehr Benjamin Sköldbergs *Handatlas för Nybegynnare*.[4] Schéele hade redan 1834 för P. A. Huldberg tryckt ett litograferat, rikt elaborerat titelblad, vilket visar att produktionstiden för denna atlas sträckte sig över flera år.[5]

Schéele kan ha upprättat ritskolan av flera skäl. Utom att ge stentryckeriet ytterligare ett ben att stå på och att försäkra sig om avsättningen av producerade handledningar, kan han ha velat säkra återväxten av kompetenta litografer. Inom landet fanns ännu ingen annan utbildning för litografer än den som gavs via lärlingssystemet i stentryckerierna. Startdatum för ritskolan var detsamma som det hävdvunna för byte av tjänst.

Typo-lithographie

Ytterligare ett initiativ från Schéeles stentryckeri för att finna en ny inkomstkälla är försöken med typolitografi. En Helsingforstidning rapporterade från Stockholm våren 1835, att Schéele börjat använda en ny metod i sitt stentryckeri:

1 Schéeles annons, om Litografisk Ritskola infördes flera gånger. Bl.a. i *AB* 4/9 1834, s. 4 och 26/9 1835, s. 4.
2 SSA MU Staden inre 1835: 634. Bostadsadressen var Slottsbacken 6. (SSA MU Staden inre 1835: 1395, inlämnad 6/11 1834). Slottsbacken 6 mittemot Slottet. – Familjen bestod utom hustrun av två söner (Carl Axel, (f. 28/3 1828) resp. Frans Christian, (f. 7/5 1832), samt en dotter Hedvig Axelina, (f. 10/7 1830). Hjälp med hushållet var tjänstepigan Lowisa Sundström, (f. 25/8 1813).
3 *Aalborg Stifttidende og Adresse-Avis* 7/4 1827, s. 2.
4 *DA* 20/9 1828, s. 4 (*Principer för Landskapsteckning*, m.fl. handledningar).
5 Pehr Benjamin Sköldberg (1800–1857) var lärare vid den kungliga folkskolan på Djurgården och en flitig författare av geografiska läromedel.

DIVERSE:

Typo-Lithografien

eller

Boktryckeri- och Sten-tryckerikonsten förenade

Undertecknad har efter erhållne uppgifter från Frankrike och Tyskland, samt efter flerfaldiga försökers anställande, lyckligen öfvervunnit de svårigheter, som hittills mött vid stenens preparering, för att få de derpå anbragte ritningar så upphöjde, att de kunna aftryckas i vanlig boktryckarpress. I följe häraf emottagas hädanefter beställningar å alla sorters större och mindre ritningar på sten, hvilka blifva så preparerade att de genast kunna insättas i formen och aftryckas på samma gång som den dertill hörande beskrifningen.

Priserna äro beräknade till 4 sk. bko, kubiktummen för sjelfva stenen, samt lika mycket för samma ytas etsning. För ritningen betalas efter dess mer eller mindre svårighet i utförandet.

Den stora nytta och de mångfaldiga fördelar, som af denna uppfinning kunna dragas, synnerligast för vetenskaperna, hoppas man af hvar och en lätt inses, hvarföre blott återstår försäkra, det ingen möda skall lemnas ospard för att ingifva förtroende för uppfinningen.

Ofvanstående vignett är i sten etsad af undertecknad, och meddelas nedanstående bevis, för att visa stenens uthållighet i allmänhet, vid tryckningen.

Stockholm den 27 Jan. 1835.

CARL von SCHÉELE.
Stentryckeriet vid Köpmangatan,
N:o 7, 1 tr. upp.

Att undertecknad vid tryckningen af Första Häftet af Läsning för folket begagnat 4 st. af Hr Löjtnant v. Sche-

BILD 150 Schéeles annons i *Aftonbladet* (nr 21), 27 januari 1835, s. 4 om Typo-Lithographien, jämte ett intyg från Norstedts & Söner att stenetsade figurer tryckts för första häftet av ”läsning för folket” i en upplaga om 10 000 exemplar, ”utan att någon nötning på stenarna förmärks”.

Wid hr Scheeles stentryckeri härstädes [Stockholm] har man börjat använda den så kallade ”Typo-lithographien” eller Boktryckeri- och Stentryckeri-Konsten förenade. Detta sker derigenom att de på stenarne anbragta ritningarne göras så upphöjda, att de kunna aftryckas i vanlig boktryckarpräss, hvilket naturligtvis i betydlig grad måste nedsätta kostnaden för vignetter och ritningar, hvilka nu kunna insättas i den vanliga boktryckeri-formen, och jemte de dertill hörande beskrifningarne aftryckas. Man skall kunna afdraga ända till 10 000 exemplar, utan att någon nötning förmärkes.

Det är stengravyr i högetsad sten, som notisen beskriver; vignetten eller ritningen är ställd i hög relief på liknande sätt som boktryckarna redan gjorde med s.k. metallsnitt (typer som istället för en bokstav innehöll en vignett eller liknande). Metoden är en vidareutveckling av vad Schéele hade lärt hos Senefelder i München på sin studieresa. Metoden patenterades 1827 under beteckningen *lito-typografi,* av den stora tryckerifirman i Paris, Firmin-Didot i samarbete med en stentryckare Motte, och innebar att typstil

och litografiska stenar trycktes samtidigt i boktryckspress.[1] Särskilt för tryckning av musikalier förväntades metoden få stor användning.[2] I en annons i Aftonbladet säger sig Schéele ha inhämtat information om utförandet i Frankrike och Tyskland och själv ha experimenterat sig fram till en metod. Det var en efterfrågan från sina kunder boktryckarna, som stentryckarna här försökte möta. Faktureringsunderlaget för Schéeles arbeten angavs i annonsen: 4 skilling b:co per tum^2 [6.45 cm^2] för själva stenen och lika mycket per tum^2 för etsningsarbetet. Kostnad för ritningsarbetet tillkom, beräknat efter svårighetsgrad.

Artikeln i *Finlands Allmänna Tidningar* om Schéeles försök med lito-typografi nämner inget om utfallet av försöken. Besked därom kom emellertid omgående. Schéeles metod kom till användning bl.a. för bryta in bilder i texten i *Läsning för folket,* tryckt med början 1834/1835 och under följande decennium, till en början tänkt att förenas med stereotypering. Men utgivarna blev, trots intyget 8 november 1834, alls inte nöjda. Utom dåligt tryckresultat, blev det avsevärda förseningar, när stenarna måste graveras på nytt och för Schéele har det ekonomiska utfallet troligen blivit väsentligt sämre än kalkylerat:

> *Lieutn. Scheeles producter i vårt 1sta häfte äro under medelmåttan* […]. *Den ena stenen efter den andra misslyckades och sprack* […]. *Det står ännu i vida fältet huruvida de hålla under den fortsatta tryckningen och pressen.*

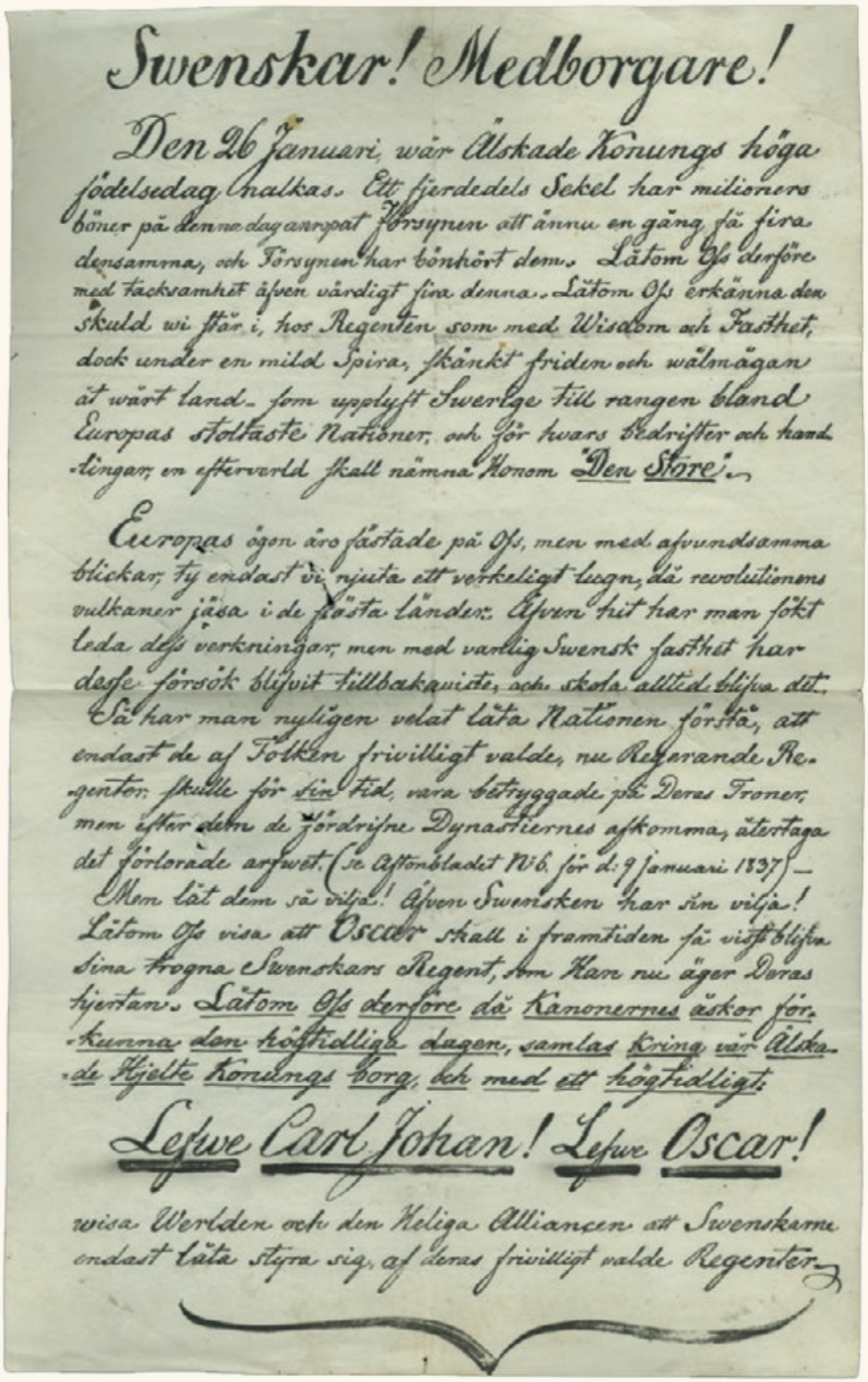
Över hela Europa gjordes samtidigt försök att förbättra tekniken för stengravyr.[3]

Åtal och straff

I januari 1837 drabbades Schéele, helt självförvållat, av ännu en personlig katastrof. Till Karl Johans födelsedag i januari 1837 hade Schéele publicerat ett osignerat flygblad eller affisch, med uppmaning till samling vid slottet för att hylla kungen. Det förgripliga i skriften angavs vara uppmaningen till folksamling, utan att Schéele först sökt tillstånd att anordna en sådan samling.

Schéele hade själv, utan hjälp eller i närvaro av andra, 24 januari 1837 skrivit och tryckt ”medelst s.k. öfvertryck å sten” femtio exemplar av skriften och han hade mellan sex och sju på morgonen påföljande dag 25 januari 1837 satt upp flygbladet/affischen med hjälp av vax på åtskilliga platser i Gamla Stan, samt på ett par ställen på Drottninggatan.

1 Twyman, Michael, *Early Lithographed Books.* London 1990, s. 27.
2 Ibid. s. 124.
3 En artikel i *Åbo Underrättelser* 26 januari 1831 beskriver hur en litograf i Berlin funnit på att byta ut stålspetsen mot en diamant, när han graverade på stenen. Med diamantspetsen på något slags cirkelbestick kunde bågar göras ”Så wackert rundade, så rena och fina att något dylikt ej kan werkställas på fri hand”. Diamant användes senare i Sverige för ingravering i sten enligt den metod, Dondorfska, som stengravören Johan Fredrik Meyer 1841 fick ensamrätt på under fem års tid i Sverige, samma år, som han fick rätt att vistats i riket. *Sveriges Stats-Tidning eller PoIT* 14/12 1841, s. 4; *AB* 15/12 1841, s. 1.

Swenskar! Medborgare!

Den 26 Januari, wår Älskade Konungs höga födelsedag firalkas. Ett fjerdedels Sekel har milioners böner på denne dag anropat Försynen att ännu en gång få fira densamma, och Försynen har bönhört dem. Låtom Oss derföre med tacksamhet äfven värdigt fira denna. Låtom Oss erkänna den skuld wi stå i, hos Regenten som med Wisdom och Fasthet, dock under en mild Spira, skänkt friden och wälmägan åt wårt land, som upplyft Swerige till rangen bland Europas stolteste Nationer, och för hwars Bedrifter och handlingar en efterverld skall nämna Honom "Den Store".

Europas ögon äro fästade på Oss, men med afvundsamma blickar, ty endast wi njuta ett verkeligt lugn, då revolutionens vulkaner jäsa i de fästa länder. Äfven hit har man sökt leda dess verkningar, men med warlig Swensk fasthet har dessa försök blifvit tillbakawiste, och skola alltid blifva det. Så har man nyligen welat låta Nationen förstå, att endast de af Folken frivilligt valde, nu Regerande Regenter, skulle för sin tid, vara betryggade på Deras Troner, men efter dem de fördrifne Dynastiernes afkomma, återtaga det förlorade arfwet. (Se Aftonbladet N:o 6. för d: 9 Januari 1837.)

Men låt dem så wilja! Äfven Swensken har sin wilja! Låtom Oss wisa att Oscar skall i framtiden få wara blifva sina trogna Swenskars Regent, som Han nu äger Deras hjertan. Låtom Oss derföre då Kanonernes åskor förkunna den höghtidliga dagen, samlas Kring wår Älskade Hjelte Konungs borg, och med ett höghtidligt:

Lefwe Carl Johan! Lefwe Oscar!

wisa Werlden och den Heliga Alliancen att Swenskarne endast låta styra sig, af deras frivilligt valde Regenter.

BILD 151 Schéeles flygblad 1837, (övertryck). Proklamationen är tryckt på pappersmästaren Anders Bergholms papper, inköpt hos en kryddkramhandlare i Stockholm.[1]
Riksarkivet. E 2a: 78 Justitiekanslerns arkiv. Stockholm.
Mått: 42 × 27 cm.
Foto: Emre Olgun, Riksarkivet.

1 RA E 2a: 78 Justitiekanslerns arkiv.

Därefter hade han både delat ut flygbladet och anonymt skickat det till redaktionerna för Aftonbladet och Stockholms Dagblad. Schéele hade inte använt sig av den kalligrafiska skrift han annars så väl behärskade.

Flygbladet väckte uppseende även utanför Stockholm. I en finsk tidning togs in rapport avsänd från Stockholm 24 februari 1837:

> *En å gathörnen i denna hufwudstad [Stockholm] anslagen tryckt proclamation gjorde för några weckor sedan mycket uppseende. Den war emellertid icke af revolutionär syftning, men fastmer af ganska loyalt innehåll. Ändamålet därmed är swårt att begripa, men det syntes endast hafwa warit, att förmå folket att på konungens födelsedag, den 26 Jan., samlas kring slottet och genom bifallsrop gifwa H. M. folkets glädje och kärlek tillkänna. Sedermera har man erfarit, att denna besynnerliga skrift utkommit från ett härwarande stentryckeri, hwars inne-hafware angifwit sig wara författare dertill. Hela saken kan wäl icke hafwa någon widare påföljd, om författaren icke fälles till answar och böter, för det han i hemlighet tryckt, och utan att dertill lagligen wara berättigad anslagit sin proclamation.*[1]

Flygbladet väckte uppenbart överhetens misshag. Det hade gått tre år sedan Anders Lindeberg häktades för sitt gyckel med överheten, vilket säkerligen inte hade glömts bort av denna.[2] Schéele erkände sig som upphovsman först efter det att ryktesspridningen tagit fart och advokatfiskalen hunnit hålla flera förhör med samtliga litografer i staden. När skriftprov från litograferna skulle verkställas vid tredje förhöret, föll Schéele till föga och erkände sig vara upphovsmannen. Han kunde därefter lagföras.

Advokatfiskalen, som var justitiekanslerns åklagare, argumenterade för att TF:s stadgande om att skrifter som spreds till allmänheten, också skulle gälla för litografiskt tryckta skrifter. Detta är första gången frågan legalt prövades. (Hovkanslern, hade som nämnts, påmint stentryckarna Fehr & Müller 1818 och Carl Löwstädt 1825 om TF:s existens och att lagen skulle följas även av stentryckare). Justitiekanslerns argument godtogs av rätten. Schéeles försvar, att stentryckarkonsten inte fanns i Sverige när lagen instiftades, eller att anmälan om ett nytt stentryckeri inte varit påbjuden i lag, avvisades. Enligt Hovkanslern var anmälan nödvändig endast om ett stentryckeri avsåg att utge ”skrift” i TF:s mening. Anmälan var däremot inte nödvändig ”om i dessa sednare [stentryckerier] endast åstadkommes Teckningar, Chartor, Musiknoter och dylikt, tror HofCanztlers Embetet icke, att Tryckfrihets Förordningens stadgande uppå dessa inrättningar och deras producter kunna blifva tillämpliga”.

Schéele, som var trettionio år gammal, bodde med sin familj på Skomakaregatan 30. Han var gift sedan sju år tillbaka och hade fyra minderåriga barn. Till hushållet

1 *Finlands Allmänna Tidning* 4/3 1837, s. 1.

2 Johannesson, Kurt, Martyren Anders Lindberg. Johannesson, Kurt m.fl., *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*. Stockholm 1987, s. 35ff.

hörde två pigor, en symamsell och en stentryckarlärling. Utom hushållet hade han flera anställda: Leonard Utterman (”förut egen stentryckare”), Axel Ferdinand Nordvall och Barach Veit, samt sin f.d. anställde Carl Regnell. Vid förhöret framkom att det var Schéele och Utterman, som ”Vanligen skrefvo allt hvad som aftrycktes” i stentryckeriet.[1]

Någon tidigare motsättning mellan Schéele och överheten är inte känd. Han hade välvilligt behandlats av överheten. Han hade exempelvis fått tjänstledigt från armén för att resa ut i Europa och fått investeringslån ur Manufakturdiskontfonden. Bara några veckor innan det famösa flygbladet hade Schéele tryckt planschen *Den Kongl. Familllen på promenad*. (Bild 136). Vad som föranlett Schéele att skriva denna proklamation blev aldrig utrett. Var det en bitterhet grundad på hans egen situation efter konkursen? Ansåg han sig som missgynnad i förhållande till Gjöthström, som fått sitt bidrag ex gratia? Schéele levde enligt ett intyg i akten från hovpredikanten Martin Silfverbrand, dagtecknat 17 februari 1837, i ringa omständigheter. Var det en politisk markering mot censuren i landet? Indragningsmakten användes allt flitigare vid denna tid.

Schéele dömdes, med hänvisning till en polisförordning från 1815, till hårda böter dels för ”uppmaning till allmänheten” till 66 rd 32 sk b:co, dels för försummelser mot TF, vilka bedömdes som ordningsmål (han hade inte registrerat sitt tryckeri, inte satt ut tryckeriet på flygbladet, inte lämnat granskningsexemplar av flygbladet till hovkanslern).[2] Hovkanslern hade totalt ”sex Aktioner i Tryckfrihetsmål” och sju ordningsmål det året.[3]

Samtliga Schéeles försummelser bedömdes som grova i Hovkanslerns utslag 4 mars 1837; boten blev sammanlagt 450 rd b:co, – ungefär en halv årslön för en etablerad stentryckeriägare.[4] Domen skulle dessutom kungöras i allmänna tidningarna. Schéele överklagade förgäves. Domen blev stadfäst av Högsta domstolen 16 november 1837.[5]

Inför julen 1837 salufördes för en riksdaler stycket Schéeles årsgamla blad *Kongl. Famillen under en promenad* på nytt, kanske som en påminnelse till majestätet för att underlätta Schéeles nådeansökan, samtidigt som bladet förhoppningsvis skulle generera en välbehövlig inkomstförstärkning.[6]

1 Advokatfiskalens akt återgiven i sin helhet i *AB* 2/2 och 3/2 1837, s. 1. Som skäl för publicering hänvisade Aftonbladet till att konkurrenten Dagbladet [Stockholms Dagblad] redan börjat publicera akten. – Historikern Svante Jakobsson har ingående beskrivit rättssaken utifrån akten i Justitiekanslerns arkiv och följande rättsinlagor. Jakobsson, Svante, Otack är världens lön – ett medborgaröde med början 1837. *Personhistorisk tidskrift* (80)1984: 3/4, s. 133–137.

2 ”Å hvilka tryckalster böra boktryckarens namn, tryck-ort och år utsättas?” *Tidning för Boktryckarkonst* 10(1892): 1, s. 2f. (Prejudikatet med Schéeles proklamation omnämnt).

3 *Justitie-Stats-Ministerns Berättelse om Brottmålen och Civile Rättegångs-Ärenderne i Riket under loppet af år 1837*. Stockholm 1839, s. 60.

4 Aftonbladet meddelade sina läsare att Schéele av Högsta Domstolen dömts till böter, drygt 500 rd rgds. *AB* 18/4 1839, s. 3f.

5 RA Högsta Domstolens arkiv. Koncepter. Vol. 704. Dombok 1838, del 3 (maj – juni). Utslag 76. Carl von Schéeles ärende 14/5 1838.

6 *AB* 22/12 1837, s. 3. [Notis].

Vädjan till Kungl. Maj:t om nåd ledde inte till någon lindring; Karl Johan avslog Schéeles nådeansökan i maj 1838.[1] Säkerligen hade situationen förvärrats genom Schéeles slingrande i början av förhören.

Karl Johans reaktion får ses mot bakgrund av att han väl kände till de publicerade karikatyrer, som cirkulerade på 1830-talet i Frankrike, riktade mot den korrupte Louis-Philippe. Honoré Daumier t.ex. hade dömts till fängelse för bilden *Gargantua* 1831. Säkerligen hade dessa franska karikatyrer förstärkt vad som kallats Karl Johans rabulistskräck, dvs. rädsla för tidens opposition mot den rådande samhällsordningen.

Eftersom Schéele inte kunde betala böterna vid utmätningen, omvandlades de till fängelse, först 35 dagar i häkte, därefter 27 månader på fästning totalt 791 dagar.[2] Schéele vädjade förgäves, först att få slippa böterna, sedan att få avtjäna straffet på ett och samma ställe. Hovkanslern avstyrkte nåd. Efter drygt ett års pinande väntan avtjänades straffet 27 mars – 30 april 1839 (stadshushäktet), respektive 2 maj – 11 oktober 1839 (Vaxholms fästning).[3] På fästningen ansågs han ha fått ett av de bättre rummen, trots att det var ett litet rum, i vilket det regnade in.[4]

Straffet avkortades efter förnyade nådeansökningar från båda makarna Schéele. Troligen bidrog allmänhetens starka reaktion till straffsänkningen. Bl.a. hade Aftonbladet stöttat ett upprop till en insamling till böterna. Tidningen hade fortlöpande redogjort för inkommande bidrag, vilket varje gång, som det gjordes, samtidigt blev en påminnelse till allmänheten om Schéeles behandling.[5]

När slutligen nåd beviljades för resterande tid, skrev Aftonbladet på nytt utförligt om proklamationen för vilken Schéele ”blifvit dömd till 2 års fästning på Waxholmen under åberopande af några tvetydiga förordningar” och att han ”efter några månaders vistande der nu blifvit frigifven”.[6] Efter utsläppnadet ur fängelset gick Schéele upp på Aftonbladets redaktion för att genom tidningen få tacka alla dem som bidragit till insamlingen. Även om slutresultatet inte nått upp till den summa som erfordrats för böternas erläggande, hade den insamlade bidragen räddat familjen från ”verklig nöd och undergång, helst alla hans barn under samma tid på en gång varit hemsökta af kopporna”.[7] Familjen hade, av ekonomiska skäl, flyttat till Bleckhornsgränd nära Adolf

1 RA Högsta Domstolens arkiv. Koncepter. Vol. 704. Dombok 1838. Del 3 (maj – juni). Utslag 76. Carl von Schéeles ärende 14/5 1838.
2 Fängelsetiden räknas 27 månader à 28 dagar = 756 dagar.
3 *AB* 28/3 1839, s. 2f. ”Igår trädde Stentryckaren Hr Löjtnanten v. Schéele i häkte […]”; *AB* 2/4 1839, s. 1. [Tidningens innehåll förfluten vecka]. (28/3 1839:) ”Stentryckaren Schéele begynt sitt fängelse för proklamationerna”. *AB* 21/10 1839, s 1. [Tidningens innehåll förfluten vecka]. (14/10 1839:) ”Stentryckaren Schéele lösgifven från Vaxholms fästning”.
4 Straffångar som ådömts straff för tryckfrihetsbrott, skulle behandlas som statsfångar, vilket innebar att de skulle få vissa förmåner. Boberg, Stig, *Carl XIV Johan och tryckfriheten, 1810–1844*. Göteborg 1989, s. 92.
5 *AB* 18/4 1839, s. 3f. (Bidrag till Schéeles böter); *AB* 30/4 1839 s. 2. (Ytterligare inkommet bidrag; *AB* 4/5 1839, s. 3. (Fortsättning af insamlingen; *AB* 29/5 1839, s. 3. (Fortsättning af insamlingen för Löjtnant von Schéele); *AB* 5/6 1839, s. 4. (Fortsättning; *AB* 1/7 1839, s. 4. (Fortsättning); *AB* 7/9 1839, s. 4. (Nya bidrag).
6 Ibid. 14/10 1839, s. 2.
7 Ibid.

Fredriks torg (nu: Mariatorget). Möjligen har Schéele haft planer på att flytta familjen ut på landet.[1]

För att få medel till familjens försörjning avyttrades materiel från stentryckeriet. I flera annonser första halvåret 1837 saluför Schéele en valspress:

En Valspress.

Pressen kan beses på Stentryckeriet i huset Nr 7 vid Köpmangatan.
Priset är 175 Rd rgs. Om så önskas kan särskilt säljas

1:o. Den finsvarvade tackjernsvalsen af 8 ¼ tums
diameter samt 28 tums längd, för 120 Rd.

2:o. Den slätsvarvade tackjernsskifvan af 28 tums bredd och 40 tums längd, för 60 Rd rgs.

3:o. Ekställningen med metallager, skifvor m.m, för 40 Rd rgs.[2]

I februari 1837 är hela stentryckeriet till salu. Upplärning i stentryckarkonsten av den nye innehavaren och hans medhjälpare skulle ingå i priset[3] Hovkanslerns utslag hade då ännu inte fallit. Troligen har Schéele insett allvaret i sin situation. Dagen efter det att försäljningsannonsen var införd, har Schéele en utförlig annons där bredden på stentryckeriets förmåga väl illustreras. Det är allt från krit- och penntecknin gar, kartor, noter och alla sorters merkantilt tryck som erbjuds. Beställningar från landsorten skulle översändas kostnadsfritt.[4]

Schéele blev inte helt utraderad som företagare efter vistelserna i gäldstuga, häkte och fängelse. Han gjorde ambitiösa försök att komma igen. Han arbetade med insticksplanscher i böcker, planschverket *Minnen ur Napoleons lefnad,* som utom flera titelblad omfattade 127 planscher i trettiotvå häften.[5] 1840 kom det tidigare nämnda planschverket *Esmeralda* och han tryckte lösa planscher, en del utan angiven upphovsman. Nu var det inte längre möjligt att lämna in beställningar direkt till ett stentryckeri. Istället förmedlades beställningar på litografiska arbeten av Deléens boklåda vid Stora Nygatan. I en annons exemplifieras utförligt vad Schéele kunde utföra:

Crayon-ritningar, [krit-teckningar på sten], Cirkulärer medelst öfvertryck, Kartor, Priskuranter, Adress- Visit- och Notifikationskort, Connoissementer och Fragtsedlar m.m, äfvensom ritningar, etsade i sten, för att begagna i boktryckar-pressen i stället för trädsnitt; hvarjemte undervisning lemnas i allt hvad till den Lithographiska konsten hörer.

Carl von Schéele
Löjtnant, Lithograph.[6]

1 *AB* 22/2 1837, s. 4. ”Åstundas arrendera ett mindre landtställe inom en och en half mil från Stockholm, med en byggning af 5 à 6 rum, jemte uthus, och der några kor samt ett par hästar kunde vinterfödas. Svar till Agricola, inlemnas på Stentryckeriet vid Köpmangatan, huset Nr 7, en trappa upp.”
2 Ibid. 14/1 1837, s. 4; Ibid. 3/7 1837, s. 4, och 11/7 1837, s. 4.
3 Ibid. 13/2 1837, s. 4.
4 Ibid. 14/12 1837, s. 4.
5 Första häftet annonserat *DA* 18/10 1830, s. 3. (2 rd). Sjätte häftet annonserat *SDA* 25/7 1832, s. 4.
6 *AB* 30/4 1840, s. 4.

Ryssland

Schéele företog under år 1841 flera mått och steg, som tyder på att han planerade att lämna Sverige. Han hade under hösten 1840 gjort en resa, troligen till S:t Petersburg. Ryssland hade behov av utbildad arbetskraft. Inte minst från Finland rekryterades sådan.[1] Han ansökte om och beviljades 20 april 1841 avsked ur armén med bibehållen militär titel.[2]

Schéele hade tidigare gått in i Emigrantföreningen i Stockholm. Som sekreterare i denna hade han ombesörjt utgivningen av en översättning från norskan av Ole Rynings *Sandfaerdig Beretning,* som på svenska blev *Några korta underrättelser om Amerika,* utkommen 1841. Det är den första vägledning för Amerikaemigranter som kommit ut på svenska. Resehandböcker var den svenska publiken redan bekant med. Intressant i denna med tanke på Schéele själv, är Rynings råd hur man kunde ta sig till ett främmande land även om man saknade egna tillgångar; man tog tjänst hos annan och lät den blivande arbetsgivaren betala resan. Om det var detta råd Schéele följde, eller själv betalade sin resa, har inte kunnat utrönas.

Det senaste tryck från Schéeles stentryckeri som Lindströms bokkatalog förtecknat är, dels en handledning för engelska förskrifter, dels *Skott taflan eller jesuiternas grasserande.* (1842) en av de ”rätt giftiga” politiska karikatyrer, som Ferdinand Tollin ritade och fick litograferade hos Schéele.[3] Eftersom Schéele avvecklat sitt stentryckeri 1840 har hans insats bestått i litografering av stenen och eventuell tryckning på mobil press eller hos annat stentryckeri. Tryck firmerade Schéeles stentryckeri i Stockholm fortsatte att säljas även efter hans avfärd. Avräkningen för dessa har troligen gått till familjen. Hur länge Schéele samarbetat med Tollin är inte utrett.[4]

Ett annat sent tryck, som Schéele anses ha tryckt är *Det lyckliga salta-mor-talet eller Cajsa-Rultas befordringssystem*, med Carl Fredrik Darell som uppgiven tecknare. Det är orättvisan vid tjänstetillsättningar som där häcklas.[5]

Efter sin hemkomst medgav Schéele, enligt en uppgift i *Aftonbladet* 1897, att det var han som hade litograferat planschen *Sabrez la canaille* [av Carl Fredrik Darell 1838][6],

1 Engman, Max,, *Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890*. Stockholm 2000, s. 150ff.
2 *PoIT* 7/5 1841, s. 1. – RA Lantförsvarsdepartementet. Huvudarkivet. E I. Vol. 8. Konseljakter. April 1841. (Schéeles begäran om avsked ur armén).
3 Laurin, Carl, *Skämtbilden och dess historia i konsten*. Stockholm 1910, s. 570.
4 Schéele finns inte med bland borgenärerna i Tollins konkurs 1838/1839, vilket i vart fall tyder på att något ekonomiskt ouppklarat inte förekom dem emellan vid den tidpunkten.
5 Planschbladet och dess bakgrundshistoria återgivet i Lybeck, Otto m.fl., (red.) *Svenska flottans historia.* III. Malmö 1945, s. 162f.
6 Uttryck som tillskrivs Karl XIV Johan. Crusenstolpe översätter det med ”Sabla ner packet!” Crusenstolpe, Magnus, *Karl Johan och svenskarne. Romantisk skildring.* Stockholm 1881, del 4, s. 313.

BILD 152 *Skott Taflan*. Det senaste Schéeletrycket registrerat hos Linnström är denna litografi, osignerad, odaterad och utan firmering. Trycket utfördes i mars 1842 i Stockholm, strax innan Schéele emigrerade. Enligt Carl Laurin är karikatyren ritad av Ferdinand Tollin och tryckt av Schéele. Även Eichhorn anger Schéele som stentryckaren. Utom *Skott Taflan* tryckte Schéele, enligt Eichhorn, under signaturen Nihil. Ego karikatyrerna *Befordringslotteriet, Den underbara kabinettskattan från S:t Barthelmy* och *Soiréen i den stora riksbisp-kupan*. De två sistnämnda tillkomna under åren 1840–1842.

Bilden *Skott Taflan* förklaras ingående i en notis i *Aftonbladet* 12 mars 1842.[1] Bakgrunden var den händelse, som inträffade Palmsöndagen 1842 i Stockholm, då en uppretad folkmassa trängde in i Engelska kyrkan och med stenkastning tvingade metodistpredikanten George Scott från predikstolen.[2] Det som retade upp allmänheten var Scotts beskrivning av det sedliga tillståndet i Sverige och hans insamling av pengar till en metodistkyrka i Stockholm. Scott (i skotskrutigt) skall enligt Aftonbladet ha varit lätt igenkännlig på bilden. ”Öronbikt” ingick i trosutövningen.
Kungliga biblioteket, Stockholm, HKB. Sn Scott, George 7.
Arkmått: 44.4 × 32 cm; Bildmått inklusive text 20.7 × 26.2 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

1 Jfr Erdmann, Nils, *August Blanche och hans samtid*. Stockholm 1892, s. 141ff.
2 Wrangel, Ewert, (red.), *Svenska folket genom tiderna*. 8. Karl Johans-tiden. Malmö 1939, s. 83f.

liksom planscherna *Coalitionen*, *Kabinettskattan, Vältalighetens porlande thékanna* m.fl. arbeten.[1]

Enligt Hultmark måste Schéele rymma från Sverige. Det är inte en helt korrekt beskrivning. Schéele tog ut pass 12 juli 1842 för resa till S:t Petersburg, bokfört i Överståthållarens passdiarium. Möjligen har Hultmark sett hustrun Hedvig von Schéeles uppgift till folkbokföringen, inlämnad i november 1844, där hon uppger att mannens vistelseort är okänd. Kan hustrun ha velat dölja att Schéele, som var svensk undersåte, tog tjänst hos den ryske kejsaren eller kan det vara så, att Schéele rest till S:t Petersburg på vinst och förlust, utan att ha kontrakterats för något arbete i förväg? I mantalsuppgiften 1869 uppger hustrun dock ”Min man vistas i Ryssland.”

Inte mycket är känt om Schéeles verksamhet under hans långa vistelse i Ryssland. Något berättar han själv i ett brev till Svenska Slöjdskolan i Stockholm, samt något ytterligare i ansökan om en ritlärarbefattning hos Domkapitlet i Karlstad. Av dessa brev framgår att Schéele fått en rejäl revansch för sin behandling i Sverige i det att han blivit kallad till S:t Petersburg, för att upprätta och leda ett litografiskt etablissement. Han arbetade i S:t Petersburg under tolv år som föreståndare för Kejserliga Typografien och Lithografien, hörande till Departementet för Väg- och Brobyggnader. I S:t Petersburg fanns under 1840-talet och framåt ett flertal stentryckerier.

Efter åren i S:t Petersburg, flyttade Schéele till Tula (Tyna), nitton mil söder om Moskva, där han under drygt tio år (20 februari 1851–13 september 1861) arbetade som föreståndare för det typografiska och litografiska tryckeri, som han där upprättat på uppdrag av guvernementsregeringen. Staden, som var belägen vid floden Upa, var sedan gammalt en utpräglad hantverkarort för bl.a. vapen och konsthantverk.[2] För sitt arbete i Ryssland fick Schéele flera kejserliga belöningar.

Från Nischny-Novgorod, finns ett brev från Schéele, avsänt 26 mars 1869, till kammarherren och utrikesstatsministern Björnstjerna, som via konsuln köpt en samling ”petricficater och omogna ädelstenar” av Schéele.[3] Av brevet framgår ingenting om vad han gör eller arbetar med i Nischny-Novgorod. Däremot framgår det att hans ekonomiska förhållanden var trängda: ”då jag därigenom blifvit hjelpt till medel för min lifsassurance förnyande för kommande år, hvilket i annat fall såg temmeligen mörkt ut”.[4]

1 Från namngifen person […] *AB* 10/4 1897, s. 6. Det sägs i artikeln bara ”litograferad”; förlagorna kan vara tecknade av någon annan. – Snoilsky, Carl, *Svenska historiska planscher. Beskrifning.* Stockholm 1893, s. 265. – Planschen *Sabrez le canaille* oftast attribuerad till Darell, se exempelvis Jungmarker, Gunnar, Karl Johans-tidens politiska karikatyrister. *Föreningen för grafisk konst. Meddelanden* XXX–XXXI. 1951/1952, (tryckt 1953), s. 17f., resp. Wahlström, Sune, *Carl Fredrik Darell. – Konstnärsöde i dunkel.* Otryckt uppsats vid Konstvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet. Höstterminen 1990, s. 18. – Möjligen hänför Lena Johannesson planschen till Tollin och Schéele i art. ”Karikatyrens utveckling har varit smärtsam”. *SvD* 12/2 2006.

2 Nilsonne, Viveca, Det berömda Tula-silvret finns inte! *Antik & Auktion* 1985: 2, s. 42ff. Dock benämndes det så under 1800-talet i handeln. Jfr *DN* 15/9 1888, s. 7. [Annons Tula-dosa i silver].

3 Niznij Novgorod, (som åren 1932–1990 hette Gorkij) är beläget vid floden Volga och dess biflod Ola.

4 RA E 6910. Kammarherren, utrikesstatsministern m.m. Oscar Magnus Fredrik Björnstjernas arkiv. (RA/720 686). Brev från Carl von Schéele till Björnstjerna, dagtecknat Nischny–Nowgorod 26/3 1869.

BILD 153 Karl XIV Johan visiterar ridande trupp på Ladugårdsgärdet. Tontryckt och handkolorerad litografi av Carl von Schéele utförd i S:t Petersburg 1843 efter Victor Adams förlaga. Under vapenskölden på ramen ett språkband med kungens valspråk: Folkets kärlek min belöning.
Kungliga biblioteket, Stockholm. HKB.
Arkmått: 35.4 × 49.1 cm. Tonbild 33.5 × 39.7 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

Schéele arbetade med litografering och stentryck i S:t Petersburg även för egen räkning. I Kungliga biblioteket i Stockholm finns en handkolorerad, tontryckt litografi från sommaren 1843 av Karl XIV Johan i färd med att visitera ett ridande förband på Ladugårdsgärde.[1] Schéele skickade exemplar av bladet till Stockholm lagom till de militära övningarna på fältet.[2]

Nationalbiblioteket i S:t Petersburg säger sig inte äga någon litografi med Schéeles signatur.

1 Ekholm, Gunnar, *Porträtt av Carl XIV Johan i metallgravyr och litografi.* Uppsala 1949, s. 102, nr 215a.
2 *AB* 28/6 1843, s. 2. ”Bland stentryckspressens nyheter […]”.

Åter i Sverige

Schéele hade praktiserat fotografisk teknik i Ryssland, troligen fotolitografi. Väl återkommen till Stockholm 1870 föreslog han Slöjdskolan i staden att inrätta undervisning i typografi och fotografi, och skulle så ske, ville han själv sköta undervisningen. Styrelsen för Slöjdskolan avböjde erbjudandet, med hänvisning till att ämnena inte ingick i skolplanen. Efter återkomsten till Stockholm lär Schéele istället ha arbetat på en färgfabrik. Han titulerade sig som direktör 1873. Om titeln härrör från tiden i Ryssland eller om han förestått färgfabriken är ovisst. En släkting, Ernst von Schéele, var färgerifabrikör. Troligen var det i hans fabrik, som litografen Schéele arbetade.[1] Enligt mantalslängden 1871 var Schéele bosatt på Bryggaregatan 15 i Stockholm och levde ”av släktingars välvilja”. Brodern Franz von Schéele var död sedan åtta år.[2] Makarna Carl och Hedvig von Schéele levde då åtskilda. Hustrun tecknade sig sedan 1871, ett par år före makens död, som löjtnantsänka.

Uppenbarligen ville Schéele gärna ha en lärartjänst: I augusti 1873 anmälde han sig, 76 år fyllda, som sökande till ritlärartjänsten i Karlstads högre elementarläroverk, i konkurrens med två andra sökande. Domkapitlet, med biskop Claes Herman Rundgren som ordförande, som skulle tillsätta tjänsten, konstaterade torrt i protokollet 20 augusti 1873, att ”direktör C. von Schéele från Stockholm” inte hade ”presterat varken prestattest eller betyg” och därför ansågs ”inkompetent” att söka platsen. Biskop Rundgren var sedan 1856 ledamot av prästeståndet och satt från 1870 i riksdagens andra kammare. Han hade således anledning att regelbundet vistas i Stockholm och hade haft goda möjligheter att orientera sig om vem litografen Carl von Schéele var. Om Schéele hann få det nedslående beskedet på sin tjänsteansökan innan han dog är ovisst. Hans stilla död inträffade i Stockholm en dryg vecka senare, 29 augusti 1873. Han bodde då på Tullgatan 14 [nu: Sibyllegatan 40/42].[3]

Bouppteckningen efter Schéele upptog som föremål i ädelmetall en guldnål och en silverrova. Hela kvarlåtenskapen värderades till 273 rd 65 öre rmt, varav ”åtskillige böcker och taflor”, värderade till 1 rd 50 öre rmt, eller något mer än vad rakkniven med striglar och kanna värderades till. Tyvärr specificerades inte samlingen ”böcker och taflor” närmare. Enligt bouppteckningen ägde Schéele en ”Rysk Räknemachin”, det enda föremål i förteckningen, som skulle kunna erinra om hans vistelse i S:t Petersburg och Tula. ”Räknemaskinen” behöver emellertid inte vara inköpt i Ryssland. Redan på 1840-talet användes sådana kulramar i Stockholm. I förteckningen nämns även en kappsäck med ospecificerade verktyg och papper.

1 Tidningarna berättade 1884 en historia om en godhjärtad fabrikör E. von Schéele i Stockholm, som möjligen kan vara en släkting till litografen. *Dalpilen* 4/7 1884, s. 5; DN 28/6 1884, s. 2. (Ångköksmiddag i – Alfvestad).

2 Franz von Schéele avled 20/7 1863 i Filipstad. *Dalpilen* 1/8 1863, s. 2.

3 Meddelande om Carl von Schéeles död infördes i *Nya DA* 2/9 (3/9 1873 för Stockholmsupplagan), s. 1, [dödsannons], samt i *Vestmanlands Läns tidning* 9/9 1873, s. 3 [notis].

Schéeles ekonomi

1823	Ingen uppgift om inkomst.	Återkommer det året till Sverige. Anders Lundquist elev, möjligen redan 1823.
1824	Arbete för Carl Müller.	
1825	Arbete för Carl Müller.	Förlagslån från Manufakturdiskontfonden. (Lånet Senare återbetalat i sin helhet).[1]
1826		Olof Sundel och Emanuel Hirsch anställs som”fabriksgesäller” senast nov. 1826.[2] Brand i tryckeriet. Förlust i broderns konkurs: 2 564 rd.
1827		Schultén anställs som skönskrivare senast i nov. 1827.[3] Olof Sundel och Emanuel Hirsch är anställda som fabriksgesäller.[4]
1828		Schultén anställd som skönskrivare.[5]
1829		Carl Regnell och Emanuel Hirsch anställda som ”fabriksgesäller”. (Tio personer sysselsatta i stentryckeriet).[6] I hushållet: hushållerska och betjänt. Begär anstånd med återbetalning av statslånet. Begäran avslås.[7]
1830	400 rd	
1832		Konkurs 6 febr. 1832. Utmätning 22 febr. 1832. Insatt på gäldfängelse 25 febr. 1832 – slutet av februari 1833.
1833		Lärling: Lars Pettersson
1839		Lärling: A. Norvall, 1839. Elev: fostersonen Johan Zelander.[8] I stadshushäkte 27 mars 1839 – 30 april 1839. På Vaxholms fästning 2 maj 1839 – 11 okt. 1839.
1840		Elev: fostersonen Johan Zelander. Senast under år 1842 är stentryckeriet avvecklat.

1 RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol 466. Jan. – mars 1834. Skrivelse inkommen till kollegiet ⅘ 1834, nr 226.
2 SSA KTL 1827, fs. 226. SE/SSA/0031/06/G1 AA/225 (1827).
3 Ibid. 1828. SE/SSA/0031/06/G1 AA/227 (1828).
4 Ibid. 1827, fs. 226. SE/SSA/0031/06/G1 AA/225 (1827).
5 Ibid. 1828. SE/SSA/0031/06/G1 AA/227, (1828).
6 RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol. 439. (Jan. – juli 1829). I akten: Schéeles ansökan om anstånd 20/7 1829. Intyg från Malmberg och Pasch.
7 RA Handels- och Finansexp. Registratur 1829, juli – dec., s. 931–933, Kongl. Maj:ts brev 18/8 1829, ärende nr 40. (Resolution på Kommerskollegiets skrivelse till Kong. Maj:t 27/7 1829). (Schéeles begäran om anstånd med återbetalning av lån ur Manufakturdiskontfonden).
8 SSA ML 1840.

BILD 154 *Delpechs bod för stentryck på Quai Voltaire 23 i Paris* o. 1818–1820. Litografi tecknad och signerad i stenen av Carle Vernet och tryckt av François Séraphin Delpech.

Imprimerie lithographique de F. Delpech var ett välkänt försäljningsställe för litografiskt tryck i Paris. Boden låg i anslutning till stentryckeriet. Litograferna Delpech och Johan Gjöthströms ”svåger”, François Villain, samarbetade innan Delpech startade eget. Han fick litograftillstånd 16 juni 1818.[1]

Sju personer granskar anslagna stentryck. Pojken med tryckstenen på huvudet är kanske på väg till en konstnär för att få ett nytt motiv påtecknat. Pojkens närvaro i bilden illustrerar själva tryckmediet, den litografiska stenen.
British Museum, Department of prints and drawings, London. Nr 1861, 1012.842.
Bladmått: 22.5 × 30.2 cm.
Foto: British Museum, London.

1 Delpechs änka, litografen Marie Margurite Brigitte Naudet övertog stentryckeriet ²/₈ 1825. Archives Nationales, Paris. Centre Historique. Digitalt register: *Liste générale des brevetés de l'Imprimerie et* de la *Librairie. 1er Empire et Restauration. (Annexes) Lithographes* (1817– juillet 1830) *d'après l'enregistrement des brevets; resp. Liste générale des brevetés*. Vol. 2: D–K. *Lithographes* (1817– juillet 1830) *d'après l'enregistrement des brevets.*

Johan Gjöthströms stentryckeri

O. 1/11 1827–o. 31/10 1828[1]

Johan Petter Gjöthström föddes i Stockholm 21 december 1798.[2] Fadern var fortifikationskassören (kamrern) Johan Magnus Gjöthström och hans hustru Johanna Margareta Meijer.[3] Trots gedigen militär bakgrund i släkten på både faderns och moderns sida, valde Johan Gjöthström en annan yrkesbana. Han utbildades till litograf och stentryckare hos ett av de mera framträdande stentryckerierna i Paris, Goujon et Formentin.[4] Litografen Jean François Villain benämns i brev från Wetterling i Paris till Fredrik Boye i Stockholm som svåger till Göthström, varmed torde avses att Gjöthström kände Villain väl, inte egentlig släktskap.[5] Gjöthström var bland de första svenskar som fick sin litografiska skolning i Paris, samtidens högborg för den konstnärliga litografin.

1 Fortsatt av Gjöthström & Magnusson o. 1/11 1828 – 1850.

2 Tilltalsnamnet var Johan. SSA F Ia: 7. Klara Församlings Död- och Begravningsbok 1829–1836, s. 57. Familjenamnet förekommer stavat på flera sätt: med eller utan h; med j eller i, alternativt utan i eller j. I ML 1828 års stavas det *Giöthström*; liksom i ansökan om lån hos Kongl. Maj:t 1827. RA Handels- och Finansexp. Registratur. Vol. 426, 18/9 1827. Här följs den stavning som oftast förekommer på hans tryck: Gjöthström. Mellannamnet Petter skrevs någon gång Peter.

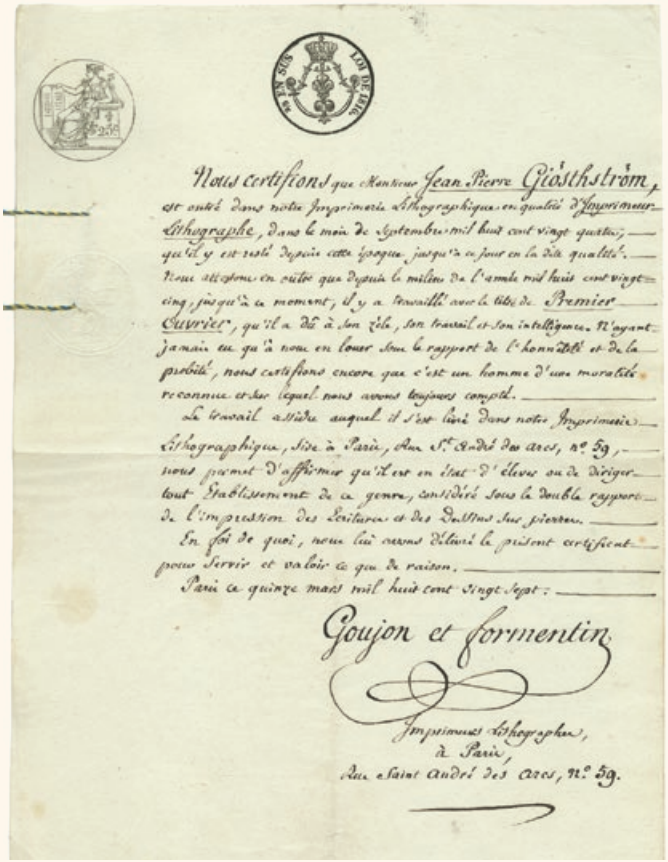
3 1786 besöker litografens far, fortikationskassören Johan Gjöthström från Gotland, Stockholm, (*DA* 12/6 1786, s. 1). Troligen är han då förlagd till Gotland. 1793 noteras han som resande till Finland från Grisslehamn. (*IT* 22/3 1793, s. 1) och 1798 som tjänstgörande kassör på Wilikala fästning vid Finska viken. 1799 tituleras han materialbokhållare (*Posttidningar* 13/6 1799, s. 3). Johan Magnus Gjöthström dog 24/5 1799 på Eriksunds gård vid Sigtuna. Möjligen har han då tagit en civil tjänst. Notering ang. pension till änkan (*IT* 15/8 1817, s. 2).

Modern, Johanna Margareta Meijer, var dotter till en stabskapten vid kungl. artillerikommenderingen på Gotland, dvs. chef för kommenderingen, Eric Petter Meijer. (RA Landsarkivet i Visby, Visby domkyrko-församlings arkiv. Födelse och dopbok. Vol. C I: 6, 1768/nr 4; RA Landsarkivet i Visby. Länstyrelsen i Gotlands län. Landskontorets arkiv. Mantalslängder. 1791. Vol. E IIIa: 69).

Familjen Meijer bodde på fästningen Karlsvärd på norra Gotland innan den sprängdes 1788. (RA Landsarkivet i Visby. Othems kyrkoarkiv. Kommunionbok (Längder över nattvardsgäster) 1767–1819. Vol. D II: 1, s. 12, 18 och 41). Senare blev Eric Petter Meijer förflyttad till Finland.

4 Joséphine Clémence Formentin, vanligen kallad ”Mademoiselle Formentin”, fick tillstånd att driva stentryckeri (brevet d'imprimeur lithographe) 22/6 1824. (Béchu, Philippe, *De la Paume à la presse: étude de topographie et d'histoire parisiennes: recherches sur les immeubles des 57 rue de Seine et 62 rue Mazarine, leurs occupants et leurs familles*. [Om handen på pressen: En studie i parisisk topografi och historia: om fastigheterna Rue de Seine 57 och Rue Mazarine 62, deras innehavare och familjer]. Fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Ile-de-France [Paris et Ile-de-France. Études et documents. 4], Paris 1998, s. 324, not 842). 1827 finns stentryckeriet *Imprimerie lithographique de Mlle Formentin et Cie* på Rue Saint André des Arcs 59 i Paris. (Librairie L'ile enchantée, Paris, nr 37 874 (webbsida 3/2 2013). Hon hade då blivit kompanjon med Denis Louis Goujon. Hon fick utmärkelser på industriutställningen 1827 resp. 1844. Hennes stentryckeritillstånd upphörde 14/2 1856. (Sorbonne-universitetets digitala *Dictionaire des imprimeurs-lithographes du XIXe siecle*).

5 Nationalmuseum, Stockholm. Arkivet. Brevsamlingen. Brev från Alexander Clemens Wetterling till Fredrik Boye 3/9 1827. Wetterling kallar här Gjöthström för Villains svåger. Någon sådan anknytning har inte kunnat påvisas. François Villain, ofta kallad Le Villain, hade tillstånd att driva ett stentryckeri tiden 25/7 1818 – 3/5 1852 (Sorbonne-universitetets *Dictionaire des imprimeurs-lithographes du XIXe siecle*). Han lär ha startat ett stentryckeri redan 1816 tillsammans med François Séraphin Delpech och Charles-Louis Constans efter att ha lärt sig litografera hos en av de franska pionjärerna inom stentryckarkonsten: Lasteyrie. Villain var en framstående tecknare, litograf och stentryckare i 1820–1850-talens Paris av framför allt av porträtt, men också av genrebilder och karikatyrer. Han ställde ut på Salongen i Paris 1819–1822. Han litograferade planscher efter förlagor för det stora verket *Voyage en Angleterre*. Paris & London [1829] – 1830.

Nous certifions que Monsieur Jean Pierre Giösthström, est entré dans notre Imprimerie Lithographique en qualité d'Imprimeur-Lithographe, dans le mois de Septembre mil huit cent vingt quatre, qu'il y est resté depuis cette époque, jusqu'à ce jour en la dite qualité. Nous attestons en outre que depuis le milieu de l'année mil huit cent vingt-cinq, jusqu'à ce moment, il y a travaillé avec le titre de Premier Ouvrier, qu'il a dû à son zèle, son travail et son intelligence. N'ayant jamais eu qu'à nous en louer sous le rapport de l'honnêteté et de la probité, nous certifions encore que c'est un homme d'une moralité reconnue et sur lequel nous avons toujours compté.

Le travail assidu auquel il s'est livré dans notre Imprimerie Lithographique, Rue à Paris, Rue St. André des arcs, n° 59, nous permet d'affirmer qu'il est en état d'élever ou de diriger tout établissement de ce genre, considéré sous le double rapport de l'impression des Ecritures et des Dessins sur pierres.

En foi de quoi, nous lui avons délivré le présent certificat pour servir et valoir ce que de raison,

Paris ce quinze mars mil huit cent vingt sept:

Goujon et formentin

Imprimeurs Lithographes,
à Paris,
Rue Saint André des arcs, n.° 59.

BILD 155 Firma Goujon et Formentins betyg till Johan Gjöthström efter avslutad tjänstgöring i Paris. Riksarkivet, Stockholm.
Foto: Riksarkivet, Stockholm.

Vi intygar att herr Jean Pierre Giösthström inträdde i vårt stentryckeri som Tryckare-Litograf i september 1824 och att han alltifrån den dagen till denna dag arbetat som sådan. Vi intygar dessutom att han sedan mitten av 1825 tills nu, har verkat som arbetsledare, [en ställning, som han åtnjutit] på grund av sin flit, arbetslust och klokhet.[1] Då han enbart givit oss anledning att berömma honom som hedersam och ärlig, intygar vi att han är en erkänt skötsam karl, vilken vi alltid kunnat förlita oss på.
Det idoga arbete som han utfört i vårt Stentryckeri, beläget i Paris, Rue S:t André des Arcs nr 59, gör att vi kan styrka att han är i stånd att etablera eller leda alla slags inrättningar i yrket, vad gäller tryckning och litografering.[2]
Till bekräftelse härav har vi utfärdat detta intyg att användas vid behov.
Paris den 15 mars 1827
Goujon & Formentin
Tryckare-Litografer i Paris
Rue S:t André des Arcs nr 59.[3]

1 Egentligen förste arbetare, förman. Verkmästarens titel i franska stentryckerier i slutet av seklet var *Contremaitre.* Jfr Cederquist, Justus, Från de litografiska anstalterna i Paris. *Tidning för Boktryckarkonst* 3(1885): 3, s. 26. I tidiga svenska stentryckerier kallades förmannen *verksgesäll.* – Arbetstiden i Paris 1885 var 9 ¾ timmar per dag. Den torde inte ha varit mindre sextio år tidigare. 1899 beräknade Kommerskollegium att en arbetare i svenska litografiska inrättningar arbetade ca 3 000 tim./år. (*Teknisk Tidskrift,* Allmänna avdelningen, 1902, s. 373ff.).
2 Ordagrant: tryckning och stenskrivning, dvs. litografering.
3 Goujon et Formentins intyg i RA Handels- och Finansexp. Registratur. Vol. 426, 18/9 1827.

Flera av de svenskar, som for till Paris, hade själva konstnärliga ambitioner, som Michael Anckarsvärd, som troligen tog del av konsten att litografera redan 1819 under sin årslånga vistelse i Paris innan han fortsatte till Rom.[1] Andra var ryttmästaren Hjalmar Mörner och Gustaf Söderberg.[2] Hovgravören Forssells båda elever, Johan Cardon och Carl Johan Billmark är ytterligare exempel. De lämnade båda kopparplåtarna i ateljén vid Kornhamnstorg för de litografiska stenarna; säkerligen inspirerade av sin lärare, som varit bosatt i Paris under lång tid innan han kallades hem av Karl Johan.[3]

Firma Goujon & Formentin, som utfärdade betyget för Gjöthström efter avslutad utbildning, var ett välrenomerat stentryckeri, som fått översvallande beröm i den samtida franska pressen för sina tryck.[4]

I Paris tryckte Gjöthström, efter Johan Ways förlaga, ett porträtt av Jacob Berzelius, vilket fanns att köpa i Stockholm sommaren 1827.[5] Way (som var professor vid Konstakademin i Stockholm), intygade att Gjöthström i hans närvaro hade tryckt porträttet i Paris.[6] Dessutom hade Gjöthström tryckt ”flere exemplar av diverse Konststycken ritade på sten.”

Ways intyg utfärdades i Stockholm 17 juli 1827.[7] Gjöthström hade då återkommit till Sverige och höll på att samla ihop de handlingar han ville bifoga en ansökan om lån från Manufakturdiskontfonden.[8]

På hemvägen från Paris gav sig Gjöthström tid att utföra flera skisser, som kunde användas som förlagor för stentryck. Ett exempel på det är *En Gata i Lübeck*. Teckningen från Lübeck litograferades och trycktes först 1830 i Stockholm.[9]

Gjöthströms ansökan om förlagslån

Johan Gjöthström ansökte om förlagslån från Manufakturdiskontfonden, 1 000 rd, till anläggandet av ett stentryckeri.[10] För att styrka sin kompetens bifogade han fem sten-

1 Årtalet hämtat från Hofberg, Herman, *Svenskt biografiskt Handlexikon*. Ny uppl. Stockholm 1906, art. Anckarsvärd, Mikael Gustaf.
2 Både Anckarsvärd och Söderberg benämndes av samtiden som ”dilittanter”. *Ny Illustrerad Tidning* 23/10 1869, s. 342. (Uppsala konstmuseum. 2).
3 Billmark vände sig flera gånger till Formentins. 1845 tryckte Formentin & Cie *Panorama de Stockholm*. (Titelblad och fem planscher, vilka finns återgivna hos Wingren, Bo, *Carl Johan Billmark. Stockholm, Paris, Europa*. Stockholm 2011, s. 73ff). 1852 trycktes provtryck och planscher för *Pittoresk resetour från Stockholm till Neapel*. (Wingren anger endast Lemercier som tryckare för detta arbete).
4 *Journal général d'annonces des oevres de musique, gravures, lithographies*. Paris 1825, s. 27. (Nytryck: Geneve 1976).
5 Dels på kinapapper, dels på det något billigare velinpapperet (orandat papper). *PoIT* 23/7 1827, s. 4: ”I Normans & Engströms Bokhandel à 2 R:dr B:co] på Chinesiskt och 1 R:dr 16 sk B:co på velinpapper: Portrait af hr Professoren och Commendeuren J. J. Berzelius, ritadt af hr Way och lithographeradt i Paris af J. Göthström”.
6 RA Handels- och Finansexp. Registratur. Vol. 426, 18/9 1827. Gjöthströms ansökan om lån ur Manufakturdiskontfonden.
7 Litografin utförd i Paris 1826/1827. Felaktig uppgift om tryckår resp. datum för Gjöthströms död i Holmberg, Arne, *Berzelius-porträtt. Illustrerad beskrivning*. Stockholm 1939, s. 9.
8 SSA RegMU Klara nedre 1828: 1850.
9 Mått: 24 × 17.4 cm. Saluförd 2010 av bildantikvariatet *Graphica Antiqua,* S:t Gallen, Schweiz.
10 RA Handels- och Finansexp. Registratur. Vol. 426, 18/9 1827, resp. RA Kungl. Brev 17/10 1827 om förlagslån för anläggandet av litografiskt tryckeri. Jfr SFS 1827: 65, s. 207.

BILD 156 Samma år – 1826 – som Berzelius publicerade sin indelning av grundämnena efter atomvikt, målade Johan Way detta porträtt, troligen i Paris, eftersom porträttet måste ha funnits i Paris när teckningen gjordes med målningen som förlaga. Målningen har sedan funnits i Lund, i kemiprofessorn Johan Tobias Langs ägo.[1] Efter Langs död 1902 inköptes den till KVA.[2] O.p.d. Kungliga Vetenskapsakademien, Stockholm. Mått innanför ramen: 27.5 × 21.5 cm. Foto: Centrum för vetenskaps-historia. KVA, Stockholm.

BILD 157 Miniatyrmålaren och litografen Zéphirin Belliard litograferade efter Ways målning detta stentryck, som Johan Gjöthström tryckte hos Mademoiselle J. C. Formentin. Belliards signatur är knappt skönjbar nedanför medaljen.[3] Johan Gjöthströms signatur i nedre högra hörnet av arket. Wellcome Library, London, nr 10631. Mått: 35.9 × 27.5 cm. Foto: Wellcome library.

1 Johan Robert Tobias Lang. *Svensk Kemisk Tidskrift* 14(1902), s. 202f. [Minnesruna].
2 Söderbaum, H. G., Vetenskapsakademiens äldsta Berzelius-porträtt. [Förteckning]. *KVA:s årsbok för år 1903*. Stockholm 1903, s. 205.
3 Jfr Holmberg, Arne, *Berzelius-porträtt. Illustrerad beskrivning*. Uppsala 1939, s. 9.

BILD 158 Vy från Cannes och den lilla kuststaden Golfe-Juan i Frankrike. Stentryck o. 1820 av François Villain. Förläggare var Bröderna Gehout i Paris. Tryckt på tunt kinapapper, som klistrats på ett tjockare papper.
Privat ägo.
Bladmått 28.7 × 41.3 cm. Bildmått: 19.3 × 28.5 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

tryck.[1] I ansökan, dagtecknad 29 juni 1827, skrev Gjöthström, att han på egen bekostnad hade vistats i Paris under fyra år för att lära sig stentryckerikonsten. Konstakademin noterade särskilt i sitt remissyttrande de goda vitsord firma Goujon & Formentin utfärdat för anställningen 1824–1827.[2]

Av betygets datering angående anställningen kan utläsas att Gjöthström under ett år innan han kom till firma Goujon et Formentin utbildats någon annanstans i Paris, möjligen hos Villain.

1 Gjöthströms bifogade fem stentryck finns inte längre kvar i akten i RA Handels- och Finansexp. Registratur. Vol. 426, 18/9 1827.
2 Kungl. Akademiens för de fria konsterna arkiv. Protokoll 1827, s. 91f. – Intyget från Goujon et Formentin finns intaget i RA Handels- och Finansexp. Registratur. Vol. 426, 18/9 1827.

Support från högsta ort

Gjöthström fick stöd för att kunna etablera sig som stentryckare i Sverige – också rent praktiskt – från oväntat håll: av kronprins Oskar. Wetterling skrev från Paris till Fredrik Boye:

> *H[er]r Baron känner säkert Lithograferaren H[er]r Göthström, som kommit till Stockholm härifrån. Prinsen har låtit förskrifwa materialier för honom från Paris, nemligen Stenar, Papper och Valsar m.m. och i Stockholm lärer nu blifva ett väl etablerat Stentryckeri. Jag har sedt alla dessa Materialier hos Vilain, en af de första Stentryckare här, Svåger till Göthström.*[1]

Det förekom att litografer på kontinenten fungerade som återförsäljare av stentrycksmateriel. Litografen Villain har på något sätt hjälpt till att anskaffa de av kronprins Oskar beställda materielen.

Det går inte att fastställa om kronprinsen var delaktig i handläggningen av Gjöthströms ansökan om lån från Manufakturdiskontfonden, så att detta fick en så anmärkningsvärd utgång. Troligen inte på annat sätt än att Karl Johan kände till kronprinsens engagemang. Kommerskollegium kunde, i enlighet med tidigare regeringsbeslut, inte tillstyrka medel ur fonden, eftersom medel ”enligt gällande föreskrifter, endast böra meddelas för anläggning af nya här i Riket förut okända inrättningar i slöjdewäg, och lithographiska tryckerier.” Den betydelse, som tillmättes orden ”förut okända inrättningar” berodde på att kollegiet hade att ta hänsyn till det gamla kungliga påbudet att det vid vite var förbjudet att *ens ansöka* om lån till tillverkning, som redan fanns i riket – en bestämmelse som tillkommit både för att skydda inhemsk industri och minimera byråkratin avseende ansökningarna, som att befordra innovationer i näringslivet.[2] Vid ärendets behandling i statsrådet 18 september 1827 blev beslutet salomoniskt. Gjöthström, som fått ett särdeles hedrande betyg och genom prov på litografiska tryck visat sin skicklighet, fick avslag på sin ansökan om lån, men beviljades på grund av allmän skicklighet anslag ex gratia ur samma fond, ”som belöning för Giöthströms redan ådagalagda insikter i stentryckeriet och såsom uppmuntran för honom att i denna vackra konst [fortsätta att verka]”.[3] Enligt yttrande från Konstakademin hade Gjöthströms inlämnade litografiska prov ”en synnerlig renhet och klarhet”.[4]

Konstakademins skrivelse, undertecknad av dess preses, Fredrik Samuel Silverstolpe, hade understrukit betydelsen av att Gjöthströms arbetsgivare i Paris, Goujon & Formentin, hade vitsordat skicklighet, goda insikter och gott uppförande. Akademin var

1 Nationalmuseum, Stockholm. Arkivet. Brevsamlingen. Brev från Alexander Clemens Wetterling till Fredrik Boye 3/9 1827.
2 [Årstrycket]. Kongl. Maj:ts Förbud at Inkomma med ansökning om Lån eller förskått til någon Fabrique-tilwerkning, som redan finnes i Riket inrättad. Stockholm 19/11 1756.
3 RA Handels- och Finansexp. Registratur. Vol. 426, 18/9 1827. Kommerskollegie förslag till Kongl. Maj:t.
4 Ibid.

angelägen om att Sverige skulle hålla jämna steg med utländska tekniska och konstnärliga framsteg.

Professorn vid Karolinska institutet, Erik Gustaf Pasch, sedermera uppfinnare av säkerhetständstickan, rapporterade i Vetenskapsakademien 1827 bl.a. om de förbättringar av den litografiska tryckpressen, som gjorts i Frankrike, med rörlig sten i pressen och där även rivaren hade gjorts rörlig.[1] Pasch följde den vetenskapliga litteraturen.[2] Pasch-rapporten kände säkerligen Konstakademin väl till och kunde beakta när det blev fråga om lån från Manufakturdiskontfonden. Rapporten hade avlämnats bara några månader innan Gjöthström gjorde sin låneansökan. Därmed visste remissinstanserna att stentryckstekniken utvecklades snabbt på kontinenten.

Kommerskollegium hade föreslagit lösningen med ”en oafkortad gåfva”, till Gjöthström, men satt det föreslagna beloppet till en tredjedel av begärd summa, 333 rd 16 sk. Karl Johan ökade i sittande konselj det föreslagna beloppet till 500 rd eller hälften av sökt belopp. Statsrådsberedningens sammanträden var formlösa och någon annan protokollföring än den som meddelades genom beslutsskrivelser finns inte.[3] Någon närmare motivering av beslutet är därför inte känd. Men det är känt att kronprins Oscar tilläts att bevista statsrådsberedningens sittningar från 1824.[4]

Utfallet på Gjöthströms ansökan blev att han bara kunde förfoga över halva det belopp han sökt för investeringar, visserligen som gåva, men inte mer än hälften av det belopp han ansåg sig behöva.

Möjligen har Gjöthström kunnat köpa vissa utensilier från avvecklade stentryckerier i Stockholm. Tillgänglig sådan materiel har emellertid säkerligen varit otillräcklig för hans behov. Tryck utförda av Gjöthström 1828 avslöjar att han förfogade över ovanligt stora litografstenar (minst 67 × 55 cm) och därmed också en tillräckligt stor press med vilken han kunde trycka dessa stenar.

Exakt datum för starten av Gjöthströms stentryckeri är inte känd. Medel ur Manufakturdiskontfonden beviljades 18 september 1827. Därefter kunde de praktiska åtgärderna för att kunna starta ett stentryckeri sättas igång omedelbart. Kronprinsen hade skrivit till Paris efter materiel (stenar, papper och valsar) redan ett par/tre veckor före beslut. Materiel som kronprinsen troligen själv bekostade.[5] Gjöthström behövde tid för anskaffning av lokal och den materiel han kunnat få tag i Stockholm. Han annonserade drygt en månad efter beslutet om bidrag efter en 17–18 års yngling att lära upp.[6] Troligen fanns tryckpressen då på plats. En medhjälpare, lärlingen Gällgren, anställdes senast under

1 Pasch, G. E., *Årsberättelse om technologiens framsteg till KVA afgifven den 31 mars 1827*. Stockholm 1827, s. 131ff.
2 Dubrunfaut, M., [red], *Bulletin des sciences technologiques*. VIII. Paris 1827, s. 159 återgav en förkortad version av *Bulletin de la Sociéte déncouragment pour l'industrie nationale.* Paris, okt. 1826, s. 301–302, samt plansch nr 314.
3 Wollin, Nils G., *Kungl. Maj:ts kanslis historia*. I. Uppsala 1934, s. 345.
4 Tjerneld, Andreas, *SBL* Bd 28. 1992–1994, s. 368. Art. Oscar I.
5 Brev från Alexander Clemens Wetterling 3/9 1827 i Paris till Fredrik Boye i Stockholm. Nationalmuseum Stockholm. Arkivet. Brevsamlingen.
6 *Stockholms Dagblad* 23/10 1827, s. 4. Stentryckeriet i Kv. Lagerbärsträdet nr 7 vid Gamla Kungsholmsbrogatan, till vänster in på gården.

slutet av 1827.[1] Till subskription anmäldes i december 1827 ett planschverk komponerat och litograferat av Hugo Hamilton *24 Teckningar till Frithiofs Saga*.[2] ”Innan jul utkommer 1: a häftet”, utlovade annonsen.[3] Starten av Gjöthströms stentryckeri bör således ha skett senast november/december 1827. Under den firmeringen kom tryckeriet att verka endast under ett års tid.

BILD 159 Oskars porträtt målat av Fredrik Westin 1825. O.p.d. Här återgivet utan ram. Ett snarlikt porträtt (nu i Kungl. Husgerådskammaren) målades två år tidigare av konstnären Joseph Stieler i München.[4]
Nationalmuseum, Stockholm, Rosersbergssamlingen. Rbg 79.
Mått (inom ram): 80.5 × 64.5 cm.
Foto: Nationalmuseum.

1 Namnet svårtytt p.g.a. bleknad skrift. Möjligen Anders F. Gällgren. (SSA KTL 1828 Kv. Lagerbärsträdet 7, s. 301, (fs. 106).
2 *DA* 19/12 1827, s. 3.
3 *PoIT* 20/12 1827, s. 4. Verket skulle utkomma i kvartformat i fyra häften med sex planscher i vardera. Subskribenten kunde välja mellan planscher tryckta på velinpapper eller kinapapper. (När normalformatet infördes i Sverige i början av 1900-talet mätte det kvartoformat, som byttes ut mot normalformatets A4: 224 × 280 mm. – Lenning, Einar, (sign. E. L-g). Presstorlekar och normalformat. *Nordisk Boktryckarekonst* 28(1927): 9, s. 324).
4 Sjöberg, Ursula & Hagsgård, Kerstin, *Bernadotteporträtt från två sekel*. [Foto: Alexis Daflos], Stockholm 2008, s. 18f.

BILD 160 Samuel Herman von Stahl har utfört ett fåtal litografier efter sin lärare Fredrik Westins målningar. Här kronprins Oskars porträtt efter Westins målning från 1825. Johan Gjöthström tryckte litografin 1828 sannolikt som en gärd av tacksamhet efter kronprinsens aktiva stöd för stentryckeriets etablering.[1]

Stahl litograferade också kronprinsessans porträtt efter Westin. Även denna litografi trycktes hos Gjöthström.[2]

Stahl lämnade den militära banan för studier vid Konstakademin. Han blev sedan ”dessinatör”, tecknare, vid Vitterhets- Historie- och Antikvitetsakademin i Stockholm.
Uppsala universitetsbibliotek.
Kart- och bildsamlingarna. (Sv. porträtt vanl. form).
Mått: 47 × 33 cm.
Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

1 *DA* 26/11 1828, s. 4. Annons.
2 *Stockholms Dagblad* 16/3 1829, s. 2.

Snart ersattes lärlingen Gällgren av nya medhjälpare.[1] Utökningen av antalet medarbetare hör samman med att Gjöthström gick i kompanjonskap med Jakob Magnusson, samme Magnusson som såsom 15–åring 1819 hade börjat som elev hos Carl Müller.[2] Firmaändringen av stentryckeriet har skett senast november 1828.[3] Möjligen fanns stentryckeriet inhyst i samma fastighet som bostaden.[4]

Året efter företog Johan Gjöthström en ny resa till Paris och stentryckeriet flyttade till greve Horns hus vid hörnet Klara Södra kyrkogata och Karduansmakaregränden.[5]

Beräknad inkomst enligt schablon var 300 rd b:co vardera för Johan Gjöthström och Jakob Magnusson, vilket innebär att stentryckeriet raskt var på väg att bli en icke oväsentlig konkurrent till såväl Carl Müllers som Carl von Schéeles stentryckerier.

Gjöthström hade rest till Paris för att utöka stentryckeriets materiel. Efter hemkomsten 1830 säljs en del papper från Gjöthström & Magnusson, papper som Johan Gjöthström har köpt på sin Parisresa i sådan mängd att man kunde sälja vidare en del.

Inriktningen av verksamheten synes ha varit klar från början: Det är kvalificerat bildtryck, som Gjöthström vill trycka. Så vitt känt har några musikalier inte tryckts hos honom under det år som stentryckeriet verkade under firmanamnet Gjöthströms stentryckeri, däremot har tryckeriet senare breddat sin produktion betydligt till att omfatta all sorts litografiskt tryck och under firmeringen Gjöthström & Magnusson tryckt även musikalier och kartor i mindre omfattning.[6] Litografiska porträtt kunde

1 Eleven Isak (Isaac) Hane (Hanell), f. 1801 i Nysund i Finland, började arbeta hos Gjöthström senast i november 1828 och blev sedan kvar i stentryckeriet till 1840. – SSA MU Klara nedre 1835: 582. 1829 registreras en stentryckarlärling A. O. Lindskog, (f. 1812), boende hos släktingar. Ovisst i vilket stentryckeri han lärde. (SSA KTL 1829, s. 256. SE/SSA/0031/06/G1 AA/ 229 (1829), fs. 61. – 1829 registreras litografen J. P. Gjöthström som boende med modern, kassörsänkan J[ohanna]. Gjöthström, (f. 1768), två lärlingar Isaac Hanell och Johan Forsström, (f. 1811), samt pigan Anna Liljeberg, (f. 1803). (SSA KTL 1829, Kv. Lagerbärsträdet 7, fs. 108, nr 1526). Johan Forsström kvar i stentryckeriet åtminstone till 1833.

2 Litograf Jakob Magnusson (1804–1896). SSA ML Maria södra 1820 nr 1409. – Om den kunnige pappersbruksmästare som Magnusson annonserade efter i september 1828 var avsedd för stentryckeriet eller om Magnusson bara är kontaktperson tillsammans med den danske konsuln i Göteborg M. S. Warburg, är inte utrett. Magnusson hade då ännu inte trätt in i Gjöthströms firma. Osannolikt är det inte att Gjöthström & Magnusson med sin kvalitetsinriktning har velat ha en fackkunnig som ansvarig för pappershanteringen i stentryckeriet. Den adress som anges för Magnusson i annonsen är Stora Nygatan. (*PoIT* 4/9 1828, s. 4).

3 Under större delen av 1828 firmeras med enbart *Gjöthströms* namn i bokannonserna. (*PoIT* 5/9 1828: ”Carl XII:s Portrait har från Gjöthströms Stentryckeri utkommit”. I november 1828 meddelas så i en annons att Johan Cardons porträtt av Walter Scott är till salu, *tryckt hos Gjöthström & Magnusson*. (*DA* 27/11 1828, s. 4).

4 SSA KTL, Kv. Lagerbärsträdet 7, 1828, s. 301, (fs. 106). I annons 1829 är stentryckeriets adress: Gamla Kungsholmsbrogatan 7. *DA* 14/7 1829, s. 8. Gatan omdöpt 1863 till Klara Strandgata. I november 1829 angav Gjöthström att han flyttat. SSA KTL 1830, Kv. Sköldpaddan 1, [idag Klara Södra Kyrkogata 5], fs. 32, nr 420, resp. 424. SE/SSA/0031/06/G1 AA/231 (1830). Litografen J. P. Gjöthström, kamrerareänkan Johanna Margareta Gjöthström, f. Meijer, gossen Johan E. Forsström, (f. 1811), pigan Anna H. Liljeborg, (f. 1803). På följande rad i taxeringslängden registreras litografen J. E. Magnusson i eget boende på samma gatuadress.

5 Ibid. 9/10 1829, s. 4. – Jakob Magnusson och litografeleven Isak Hane flyttade till egna hushåll på samma adress. SSA KTL 1830, Kv. Sköldpaddan 1. Hanes inkomst: 488 rd 36 sk.

6 *SMA, Svenskt musikhistoriskt arkiv. Bulletin* 4. Stockholm 1969, s. 10. – *Swensk Bibliographie* 1829 anför flera arbeten av Piertro Pettoletti, tryckta hos Gjöthström & Magnusson: – *Mes Souvenirs, Divertissement pour une & pour deux Guitarres.* [1829]. – *Variations pour la Guitarre* composées. Dédiées à Monsieur le Baron Uno de Troil, Son Elève. [1829]. – *Six Variations faciles & agréables sur l’air de La Tyrolienne pour la Guitarre.* [1829]. – *Pot-pourri pour la Guitarre avec accompagnement d’un seconde Guitarre.* [1829].

BILD 161 Michael Anckarsvärd vid 40 års ålder, 1830, i Svea livgardes uniform, porträtterad av den minutiöst noggranne Olof Södermark. O.p.d. Bysta herrgård, Kilsmo, (Närke). Mått inom ramen: 77.5 × 63.6 cm. Foto: Sirpa Ahonen, Brevensbruk, Kilsmo.

kombineras med den framgångsrika idén om serieutgivning i *Galleri af Swenska Scenens Artister*, som började ges ut i juni 1828.[1]

Anckarsvärds ruinverk

Michael Anckarsvärd har betecknats som en av Sveriges förnämsta litografiska konstnärer.[2] Som utbildad militär hade deltagit i de tyska och norska fälttågen. När han lämnat militärlivet företog han flera konstresor bl.a. till Gotland, Öland och Norge, samt den årslånga resan till Frankrike och Italien. Det var under en studieresa till Paris 1819, som han kommit i kontakt med den nya trycktekniken: litografin.[3] Tillsammans med landskapsmålaren Carl Johan Fahlcrantz och brodern August Anckarsvärd gav han ut *Samling af Svenska och Norsska utsigter* (1830–1837) med femtio litograferade planscher, varav de trettiotvå första är svenska vyer.[4] Planscherna trycktes på olika sorts papper. Planscherna

1 *StockholmsPosten* 2/6 1828, s. 4.
2 Katalog från *Hammarlunds antikvariat*, Stockholm, elektroniskt publicerad 13/9 2005.
3 Rosvall, Margareta, ”Michael Gustaf Anckarsvärd (1792–1878). En presentation”. [Ingår i: Westin, Tage & Rosvall, Margareta, *Bild och bildkonstnärer i Sverige 1800–1870*. Stockholm [1983]. Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet. Kompendium. 2. [Stencil].
4 *Samling af svenska och norska utsigter tecknade efter naturen af C. J. Fahlcrantz, August och Michael Gustaf Anckarsvärd, lithografierade och utgifne af M. G. Anckarsvärd. (Recueil de vues de Suède et de Norvège, dessinées d'après nature* […]). Arbetet innehåller också två porträtt och en allegorisk plansch (”Minnet över den 6 november 1632”). Åttonde och sista häftet aviserades i mars 1837. *AB* 31/3 1837, s. 4. (De första häftena stavar ”norska” med två s). – Norska resan är ingående behandlad av Ulla Frost i *Till Norrige! En voyage pittoresque år 1827*. Eskilstuna 1997.

Elfkarleby, *Ruin af en kyrka i Sigtuna*, *Stegeborg. Öresund* respektive *Stöde kyrka* gavs ut dels på normalpapperet, dels i en version tryckt på tunt kinapapper, som sedan monterats på tjockare papper. Med andra ord användes den metod, som Lemercier kallade ”chine collé”.[1] Att trycka på det fina kinapapperet krävde större omsorg i stentryckeriet och var därmed mera tidsödande.

Anckarsvärd utsågs till adjutant vid hovet 1822 och klarade den grannlaga uppgiften att stå mellan Karl Johan och en av kungens främsta kritiker på Riddarhuset, brodern Carl Henrik Anckarsvärd – en av Georg Adlersparres närmaste män vid kungakuppen 1809.[2] Michael Anckarsvärd var en av de drivande krafterna bakom instiftandet av *Svenska konstföreningen* 1832. Han blev överintendent och preses för Konstakademin 1844, en befattning som han lämnade sextiosex år gammal. Han dog 3 maj 1878.[3]

Hos Gjöthströms började Anckarsvärd 1828 att trycka litografierna till *Sweriges märkwärdigaste ruiner*, medan texten trycktes på en av Hörbergs träpressar på Riddarholmen.[4] Verket består av totalt fyrtioåtta planscher utom litograferade titelblad, textsidor och rättelseblad. Häftena gavs ut åren 1828–1830. De första häftena, *Wisby, Sigtuna* och *Stegeborg* anger Gjöthströms som tryckeri, medan de följande är tillkomna efter Magnussons inträde i firman.[5] Alla häftena är tillkomna under Johan Gjöthströms livstid.[6] Litograferingen utfördes efter förlagor, som Anckarsvärd till största delen själv tecknat. Vid några tillfällen tog han emellertid hjälp av andra.[7] Varje häfte försågs med elaborerade omslag och titelblad.[8] Även ruinverket trycktes på olika slags papper. I det exemplar

1 Ett provtryck av planschen ”Gyllenlöfs fästning och Carl XIIs monument” sägs vara tryckt på ”India papper”, med vilket torde förstås samma kinapapper.

2 Grade, A., art. Carl H. Anckarsvärd, *SBL*, 1. Stockholm 1918, s. 626.

3 Michael Anckarsvärd upphöjd till greve ⅝ 1809.

4 Hela verket (inklusive *Wisby Ruiner*) består av tolv häften, utkomna 1828–1830: Bilderna åtföljdes av text.

5 Visbydelen räknas ibland som ett fristående arbete. Det var den första delen i ruinserien, bestående av fyra häften, som kom ut, innan publiceringsplanen för övriga hade lagts fast. Att Gjöthström själv betraktade Visbydelen som en del av serien, framgår av hans rapportering till *Swensk Bibliographie.* I februari 1828 salufördes *Wisby Ruiner*, samtidigt som man inbjöd till subskription till ”andra” häften. *DA* 11½ 1828, s. 3. – Visbydelen med dess sexton litografier gavs ut i en förminskad utgåva på bokhandlare J. Ridelius förlag i Visby 1921 med nysatt text på Gotlänningens boktryckeri och planscher återgivna i fotogravyr: *Wisby Ruiner. Lithographierade af M. G. Anckarsvärd 1828*. Visby 1921.

6 *DA* 17½ 1830 resp. 1½ 1830, s. 2. Tolfte och sista häftet av *Sveriges märkwärdigaste ruiner* utkommet (*Bohus*).

7 Hjalmar Mörner tecknade figurerna på planschbladen ”Utii Öfra våningen af WisingsborgsRuin”och ”Wisingsborg”. Brodern August tecknade förlagorna till de två planscherna ”Bohus” och Karl Johan Fahlcrantz tecknade förlagan till planschen ”Uppgången till Bohus ruin”. I Sigtunahäftets textdel anmärkes att planscherna 1 (”St Petter”) och 3 (”St Olof”) : ”äro ritade efter oljemålningar af Mademoiselle Marie Limnell, hvars stora skicklighet som konstnär de dock uti lithografien på intet sätt framställa”.

8 Det gemensamma titelbladets text har tecknats av någon annan än Anckarsvärd själv ; hans namn där stavas med dubbel-w, istället för hans eget tecknade enkla v. Troligen har det arbetet lämnats över till en lärling på stentryckeriet. Vignetten med vagnen dragen av två hästar som just susar förbi en milsten med årtalet 1828 är signerad MGA (Michael Gustaf Anckarsvärd). Lärlingen – om det nu var han – har haft en viss svårighet med att skriva spegelvänd skrift på stenen. ”St Clemens” och ”St Lars”, båda i Visbyhäftet, har fått den felaktiga signaturen ”G. M. A” – Andra malörer kunde inträffa. När elfte (näst sista) häftet av ruinverket skulle levereras till kunderna, blev man tvungen att meddela att fjärde planschen i häftet hade misslyckats och därför istället skulle medfölja sista häftet. Den instundande julen gjorde att man inte kunde skjuta upp leveransdagen för hela häftet. Något hade hänt i stentryckeriet, som inte snabbt kunde avhjälpas. Troligen hade en sten sprungit sönder.

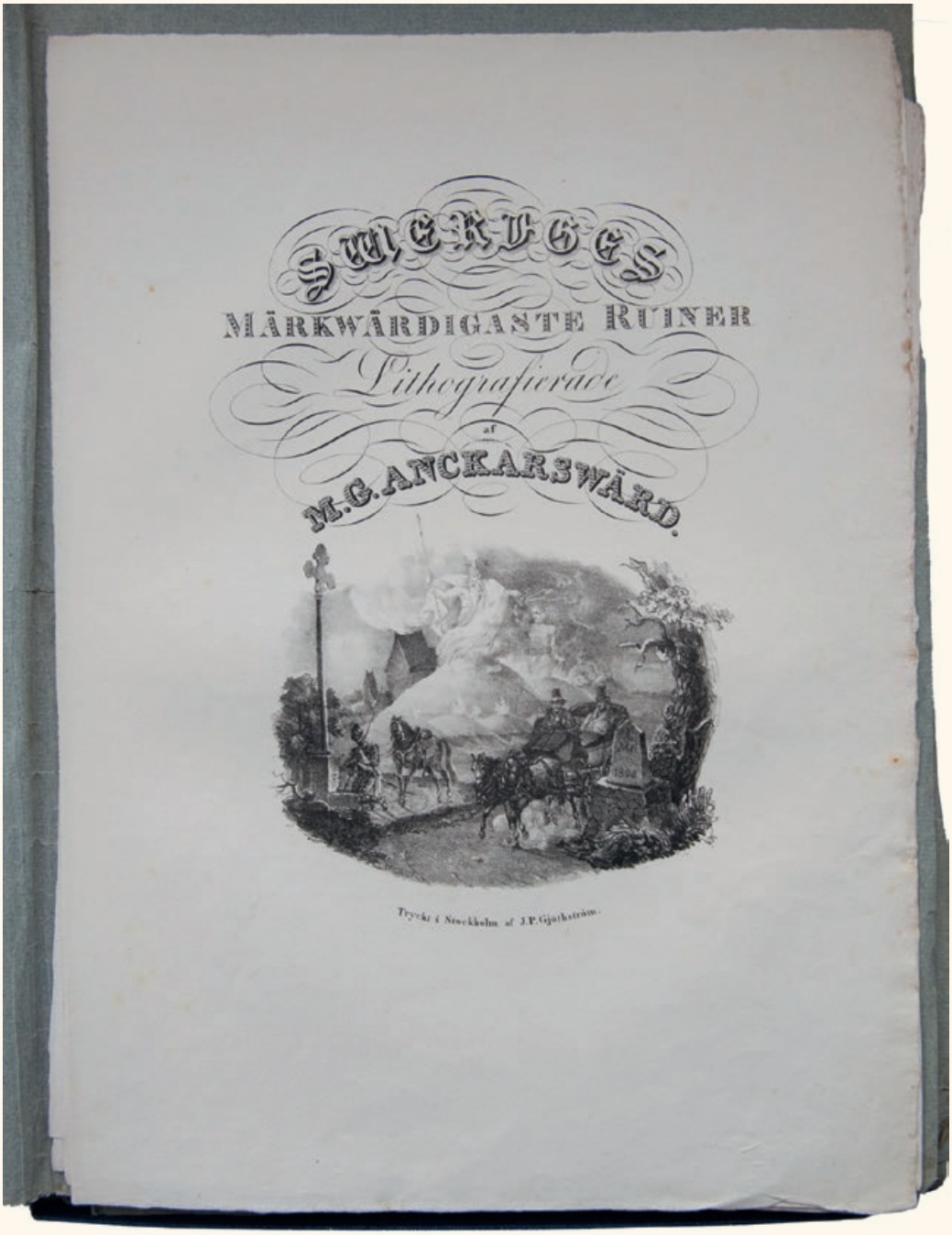

BILD 162 Titelbladet till Ankarsvärds *Sweriges Märkwärdigaste Ruiner*, Bohushäftet, tryckt hos Gjöthström & Magnusson 1828. En herreman far i charabang förbi landsortskyrkan och kyrkogården, där en soldat knäböjer, alltmedan den hedniska gudavärlden vakar över dem.
Privat ägo.
Arkmått: 38 × 28 cm.
Foto: Martine Castoriano

BILD 163–164 Två till formatet ovanligt stora stentryck utförde Johan Gjöthström efter Alexander Orlowsky på uppdrag av ryske ministern Suchtelen. De var personifikationer av Gästfriheten, *L'hospitalier* och Höviskheten, *Le complimenteur*. Det förstnämnda trycket är daterat i stenen till 1828. Sannolikt är detta tillkomståret för båda. Trycken är firmerade Imp[rimerie] lith[ographique] de Gjöthström och således tillkomna innan Jakob Magnusson trädde in i firman, någon gång före november 1828. Bilderna förefaller inte finnas i något offentligt bibliotek i Sverige. Privat ägo.
Arkmått för resp. tryck: 60.5 × 49 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

av *Sweriges märkwärdigaste ruiner* som Karl XIV Johan skänkte till officerskårens bibliotek på Revingehed i Skåne har en plansch ”chine colle” satts in bland övriga tryckta på normal papperet.

1830 – ett halvår innan han dog – offentliggjordes Gjöthströms engagemang i fortsättningen av Thersners arbete. 34 häften hade hunnit tryckas och distribueras av Ulric Thersners *Fordna och Närwarande Swerige,* när Thersner dog 1828. Änkan, Anna Gustafva Weckman, beslöt att taga hjälp för att fullfölja verket. Snart övergick man från gravyrer till litograferade planscher ”med biträde af Herrar Anckarswärd och Söderberg såsom Ritare, samt Herr Göthström såsom skicklig Lithographe […]”.[1]

För ryske ministern Suchtelen tecknade Gjöthström 1827/1828 några bilder i ovanligt stort format efter Orlowsky, som avslöjar att tryckeriet förfogade över stenar, som var minst 67 × 55 cm stora, räknat med 1½ tums marginal på varje sida. Uppdraget synes vara en fortsättning av det, som Fehr en gång fått.

1828, trycker Gjöthström genom övertryck de helt litograferade fyra häftena av Hugo Adolf Hamiltons *24 teckningar till Frithiofs saga* med vardera sex planscher och omslag, ”Comp[onerade] och lithogr[afierade] Af H. Hamilton”, samt samma år Hamiltons tre häften med teckningar för att illustrera några privata konstsamlingar i Sverige.[2]

Gjöthström tryckte 1828 fyra landskapsbilder för Gustaf Söderberg, *Stockholm och dess nejder*, vilka beskrevs i pressen som ”en angenäm skänk” för svenska konsthandeln.[3] Dessa planscher kan ses som en förelöpare till de mappen *Kongl. Lust Slotten* i två delar efter Söderbergs egna förlagor, tryckta 1828–1829. [4] Året därpå, 1830, kom en uppföljande fristående del *Utsigter af Stockholm* om fyra planscher med den gemensamma omslagstiteln *Svenska landskap* (1–2).[5] Söderberg och förläggarna har sett dem som ett sammanhängade arbete, även om man redan för första häftet hävdade att två häften i serien alltid skulle utgöra ett verk för sig.[6] Uppenbarligen ansågs färre antal planscher åt gången ge större försäljningsvolym totalt. När Söderberg återkom 1831 med *Wuer af Stockholm* såldes planscherna som lösplanscher.[7]

1 Annons från J. C. Frenckell & Son. *Tidningar ifrån Helsingfors* (nr 38) 21/5 1830, s. 4; (nr 41) 4/6 1830, s. 3 samt J. C. Frenckells & Sons annons i *Finlands Allmänna Tidning* (nr 55), 11/5 1830, s. 220.

2 *Dessins au trait d'aprés les meilleurs tableaux des collections principales de Suède dessinés et lithografiés par Hugo Hamilton. Imp. lith. de Gjöthström à Stockholm.* [Teckningar efter de bästa målningarna i Sveriges största samlingar ritade och litograferade av Hugo Hamilton. Gjöthströms Litografiska tryckeri i Stockholm]. [Omslagstitel]. Stockholm 1828. 1–3. (Inbjudan till subskription tryckt hos Hörbergs under titeln: Dessins […], kommer undertecknad att i stentryck utgifva en följd af ritningar).

3 Skeppsholmen, Kastellholmen, Ulriksdal och Drottningholm. *Norrköpings Tidningar (*nr 54), 5/7 1828, s. 1. Bladmått 26 × 35 cm.

4 Serien omfattade Haga, Gripsholm, Tullgarn och Strömsholm; Carlberg, Drottningholm, Rosendal, Rosersberg, Ulriksdal, samt Hagapaviljongen som titelvignett. Subskribering annonserades julen 1828, (*DA* 23/12 1828, s. 3), då första häftet var tryckt under serietiteln: *Svenska Landskap tecknade och litografierade* av G. Söderberg. Första häftet av *Kongl. Lustslotten* fanns i bokhandeln 22/12 1828. Första häftet innehöll de fyra förstnämnda slotten. Gjöthström & Magnussons tryckte planscherna. Andra häftet aviserades i febr. 1829. (*PoIT* 17/2 1829, s. 4). 1832 aviserades tre häften av *Svenska Landskap* för 7 rdr 24 sk *Aftonbladet* 21/3 1832, s. 4.

5 [Östman, Nils], *Carl Akrells samling af Stockholmiana*. Stockholm 1913, nr 14.

6 Ibid. nr 9 och 14.

7 *DA* 26/11 1831, s. 4. Aviserade planscher: 1. Kongl. Slottet och Operahuset. Utsigten från Gustaf Adolfs torg resp. 2. Riddarholmen, Utsigten tagen från Slussen. (24 sk/st).

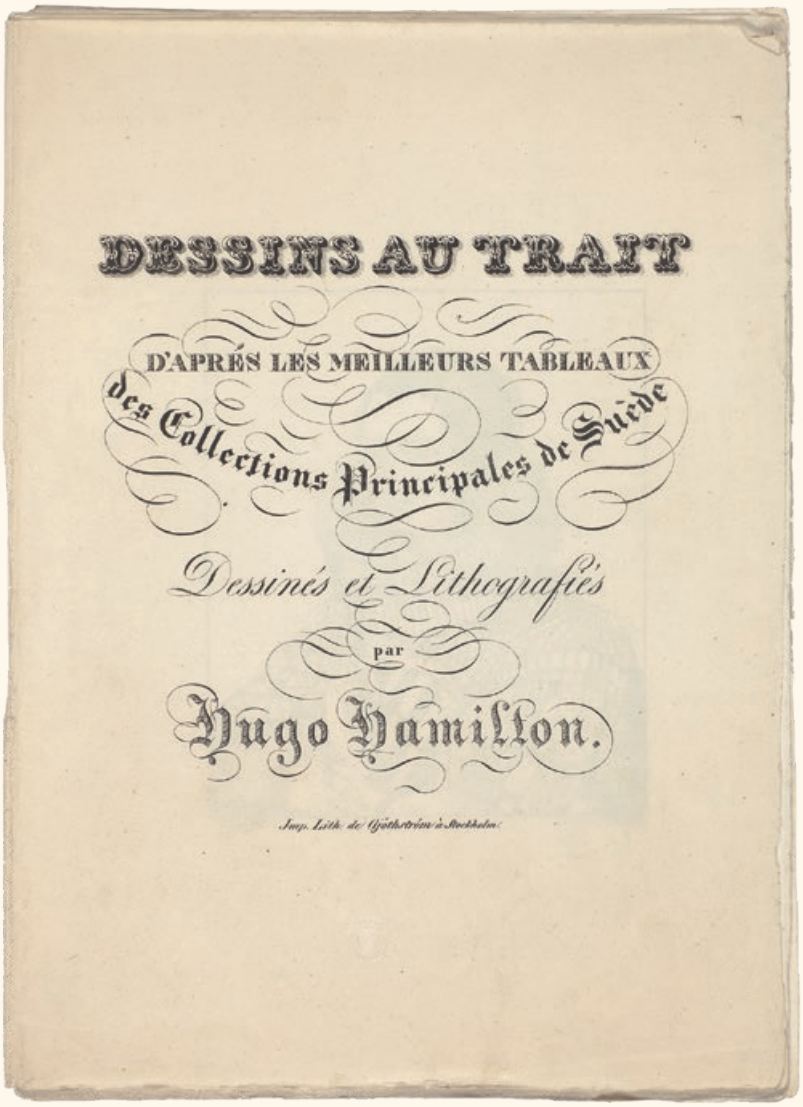

BILD 165 Hugo Hamiltons *Dessins au trait d'apres les meilleures tableaux des collections Principale de Suède* kom bara ut i ett häfte med litografier tryckta 1828 hos Johan Gjöthström, men annonserades julafton 1828 från Gjöthström & Magnusson.[1] ”Första häftet innehåller H. K. H. Kron-prinsens Samling.”[2] Ett andra häfte fanns då redan klart i ”originalpennritningar af taflor på Finspång”.[3] Häftena utkom även med svensk text. (*Förteckning på Sveriges enskildta Taflesamlingar, jemte uppgifter om mästare och skolor m.m.*). Hamilton fick utgivningsbevis på serien 8 december 1828. Kungliga biblioteket, Stockholm.
Mått: 26.5 × 14.6 cm.
Foto: Kungliga biblioteket.

1 Två häften utkom med vardera 4 s. och 4 pl. i folio 26. 5 × 14. 6 cm. Lundstedt II: 107.
2 *DA* 24/12 1828, s. 5.
3 Bukowskis auktionshus, *Katalog öfver Grefve Nils Gyldenstolpes bibliotek.* Stockholm 1884, nr 206.

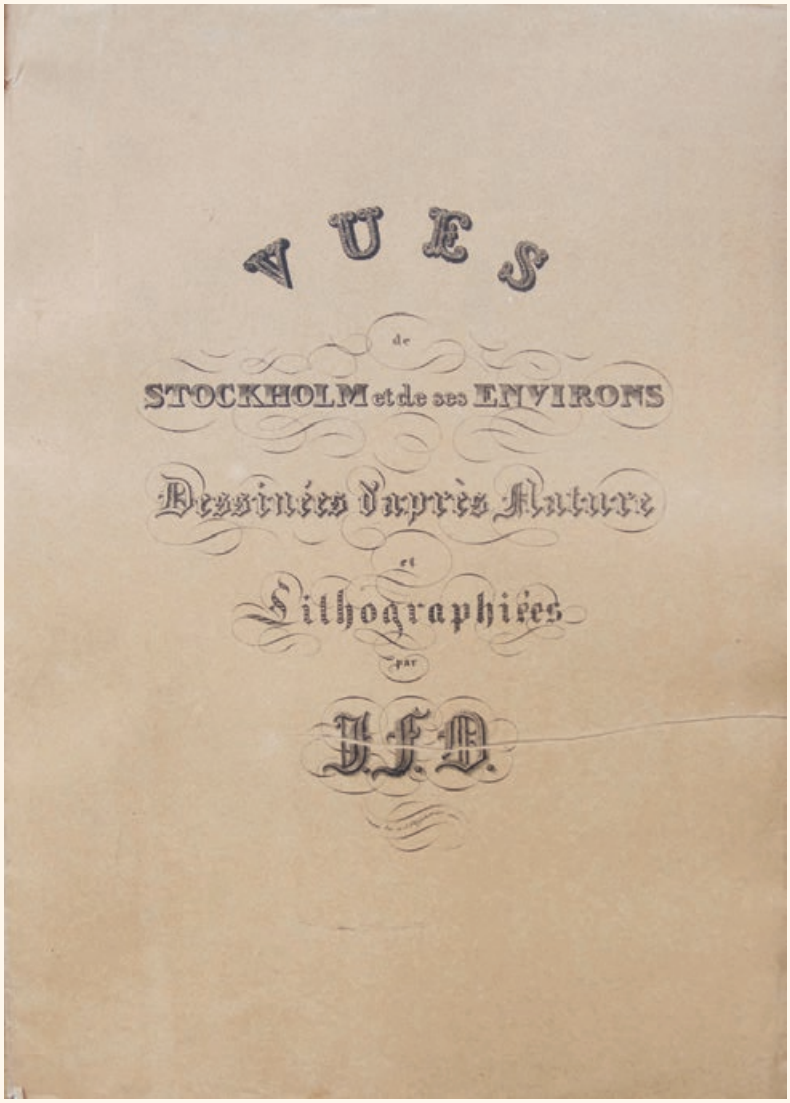

BILD 166 Främre delen av omslag med tryck på färgat papper till *VUES de STOCKHOLM et de ses ENVIRONS. Dessinées d'après Nature et Lithographiées par JFO*. [Joseph Frans Oscar]. U. å. (Senast oktober 1828).

Bakre delen av omslaget bär texten ”Rosersberg”, vilket antyder att det var tänkt att varje slott, inklusive vyer hämtade från dess närhet, skulle ha separat omslag. Roserbergshäftet omfattar de fyra planscherna: Roserberg, Vues de la Ruine, Vues de Temple och Vue de la Grotte. Härutöver tycks bara två ytterligare planscher med vignetterade motiv ha tryckts, båda utan titel: 1. Lustslott i park, signerat Oscar i stenen på den avbildade stenen i förgrunden, samt 2. Gustav III:s Pavillion i Hagaparken.

Under tryckningen har ett veck uppstått i papperet, tvärs över kronprinsens namnchiffer, men har trots det fått passera som godkänt skyddsomslag.
Privat ägo.
Mått: 42.4 × 39.6 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

BILD 167 ”Rosersberg” ur mappen *Vues de Stockholm* […]. Oskars signatur i stenen nederst till vänster. Tryckt av Johan Gjöthström, senast oktober 1828. Gjöthströms firmering under bilden till höger.
Privat ägo.
Mått: 28.5 × 41.1 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

Möjligen har Söderberg inspirerats av kronprins Oskars mapp med sex planscher. I stor folio trycktes hos Gjöthströms Oskars egenhändigt litograferade planscher *Vues de Stockholm et de ses Environs. Dessinées d'après nature et Lithographiées par J. F. O.* (U. å.).[1]

För stentryckeriet var dessa planschtryck beställningsarbeten, som varvades med mindre trycksaker.[2] Däremot kan Hugo Hamiltons plansch till tvåhundraårsminnet av slaget vid Lützen av Konung Gustaf II Adolf på Slagfältet vid Lützen 1632, ha haft inslag av välgörenhet. Planschen såldes som recett till förmån för nödlidande ”I Rikets Norra Provinser”.[3]

1 Bernadottebiblioteket liksom Kungliga bibliotekets Libriskatalog anger som utgivningsår efter Linnström ”1830-talet”. Linnström II, s. 180. Bladen ”Rosersberg”, ”Vues de la Ruine”, ”Vues de Temple” och ”Vue de la Grotte” är firmerade Gjöthströms stentryckeri (Imp[rimerie] de J. P. Gjöthström på omslaget resp. bara Gjöthström på planscherna), vilket innebär att dessa måste vara tryckta senast oktober 1828. De två planscherna utan titel, föreställande Lustslott i park och Gustav III:s Pavillion i Hagaparken, är inte firmerade.

2 Ex.vis Carl Gustaf Plagemanns instick i Pehr Sparres *Thora eller Grimsholms saga,* vars inlaga trycktes hos Pehr Erik Winge i Nyköping. 1829. (Bygdén, sp. 629s. 1.)

3 *DA* 5/11 1832, s. 4.

BILD 168 Titelblad till Gustaf Söderbergs *Kongl. Luststlotten i Swerige* med vignetten med Haga slott. Omslaget bär titeln *Svenska Landskap tecknade och litografierade af G. Söderberg* Tryckt hos Gjöthström & Magnusson. Första häftet tryckt 1828, andra häftet 1829. Gemensamt titelblad tryckt 1829.
Privat ägo.
Bladmått: 37.6 × 29.5 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

BILD 169 Planschen Gripsholm ur Söderbergs mapp *Kongl. Lustslotten i Swerige*. Första häftet. Tryckt hos Gjöthström & Magnusson 1828.
Privat ägo.
Mått: 26.7 × 38.2 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

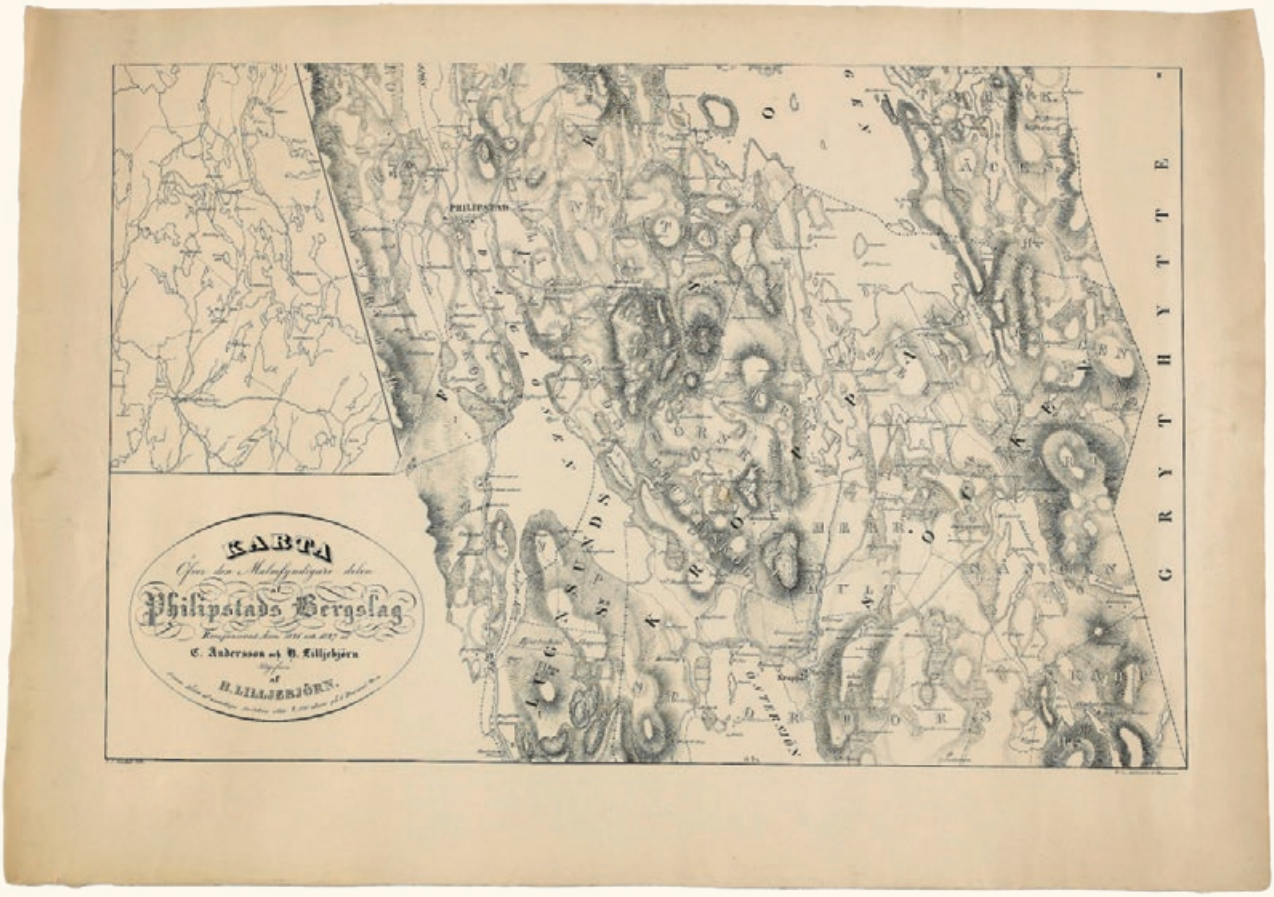

BILD 170 Okolorerat exemplar av *Karta öfver den Malmfyndigare delen af Philipstads Bergslag,* Recogniserad 1826 och 1827 af C. Andersson och H. Lilljebjörn. Utgifven af H. Lilljebjörn. (Nedre halvan).[1]

”Scalan 1/30000 af naturliga storleken eller 2 500 alnar [1 485 meter] på 1 decimal Tum [29.69 millimeter]. C. S. Sandels lith.” Tryckt hos Gjöthström & Magnusson.
Riksarkivet, Stockholm.
Mått: 49.4 × 69.1 cm.
Foto: Riksarkivet.

1 Hela kartan finns i Kungliga bibliotekets samlingar. – Claes Samuel Sandels var 1835 major och bataljonschef vid Kungl. Lifbeväringsregementet och bosatt i Stockholm. Tio år senare tituleras han överstelöjtnant vid Västgöta regemente. Förste löjtnant Henrik Lilljebjörn var ritlärare för kammarherre Olof Nordenfelts barn på Björneborgs bruk i Värmland.

Johan Gjöthström drunknade 13 oktober 1830, knappt 32 år gammal.[1] Hans död omnämndes endast kortfattat i pressen.[2]

Utom tillgångar i kontanter, guld, silver, linne och gångkläder m.m (totalt 170 rd) uppgavs bokförda säkra fordringar till drygt 376 rd och osäkra till 100 rd.[3] Listan över boets fordringar berättar samtidigt något om stentryckeriets kontaktnät. Flera av de nämnda namnen var namn på konstnärer eller litografer, som har lämnat förlagor eller ritat på stenen, exempelvis: Leonard Utterman, Gustaf Plagemann, Elias Fredrik Martin[4], hovmålaren Gustaf von Heideken, Adolf Schützercrantz, Carl Christian Jarlesson-Ekenstedt, bröderna Johan och Oscar Cardon, Michael Anckarsvärd och Jacob Salmson.

I bouppteckningen finns en förteckning över honom tillhöriga

Inventarier i stentryckeriet:

2 pressar med tillbehör	62:24 rd b:co
2 färgskåp med sten	
2 Bord	
1 Skrivbord	0:32
1 Bord för Stenars preparation	2:24
1 Slipbord med balja	1
1 Skåp med Papper	1:32
3 Trädstolar	0:12
1 Pappershylla	1:24
1 Wattenlåda och 1 Balja	0:32
47 Stenar af olika storlek	33
Diverse smärre persedlar	3:12

Kartor i Cronhielms *Utkast till fältartilleriets historia,* 1829 för Henr. And Nordström.

1 Johan Gjöthström finns upptagen i 1830 års ML, upprättad året innan. SSA ML Klara nedre (Klara och Kungholmens församlingar) 1830: 493). Noterad drunknad i SSA F la: 7. Klara församlings Död- och Begravningsbok 1829–1836, s. 57.

2 *DA* 22/10 1830, s. 3. Gjöthström dog ogift. Han efterlämnade modern Johanna Margareta Meijer, änka efter kamrer Johan Magnus Göthström, samt två bröder coopverdistyrman Carl Magnus Gjöthström och lantmäterieleven (i Skåne) Axel Theodor Gjötström. Modern, född i Visby 12/1 1768, flyttade till Klara församling i Stockholm 6/12 1824 från Kristianstad. Hennes far var militär troligen förlagd på fästningen Karlsvärd. Dagen efter Gjöthströms drunkning annonserade firman om försäljning av prima slag av stentryckspapper Super Royal à 43 rd b:co per ris. Stentryckeriets adress enligt annonsen var då Klara Södra Kyrkogata. Kanske var inlämningen av den annonsen till tidningens kontor det sista som Gjöthström företog sig för stentryckeriets räkning. Johan Gjöthström begrovs 22/10 1830. (SSA F 1a: 7, s. 58, Klara Församlings Död och Begravningsbok Bd 7).

3 Bouppteckning förrättades 12/1 1831. SSA E II A I: 2: 458. 1831 års inventarier. Bd 3, s. 39. Bland dem, som hade obetalda skulder på mindre belopp till litografen Gjöthström var ”Gravören Salmson” [trol. Jakob Salmson], [Oscar] Cardon Jr, löjtnant [Adolf Ulric] Schützercrantz, stentryckaren Leonard Utterman konduktören vid Kongl. Museum på Stockholms slott, Gustaf von Heydeiken, [Heideken], bokhandlaren Wiborg, professor [Sven] Nilsson, Nicander, studerande Levin, [tidigare elev hos Carl Müller]. Fordringar på motsvarande 3 000–5 000 kr sammantaget fanns på artisterna Plageman, [Johan] Cardon, kandidaten Ekenstedt och kammarjunkaren [Pehr Benjamin] Sandels, Sannolikt rörde samtliga fordringar för utförda uppdrag.

4 Elias Fredrik Martin, sonson till gravören Elias Martin, har litograferat ett flertal utsikter från olika städer, bl.a. *Utsigt af Upsala från Botaniska Trädgården,* tryckt hos Gjöthström & Magnusson.

Gjöthströms ekonomi

1827 500 rd b:co ex gratia ur Manufakturdiskontfonden.
Stöd av kronprins Oskar?
1828 Anställer Isak Hane som litograf (arbetar åren 1828–1840).
Lärling: Johan Forsström (arbetar 1828–1833).
Möjligen anställs en särskilt ansvarig för pappershanteringen, september 1828?
1830 Beräknad inkomst: 300 rd b:co.

Gjöthström & Magnussons stentryckeri drivs vidare efter Gjöthströms död

Gjöthströms kompanjon Jakob Magnusson fortsatte verksamheten i ytterligare tjugo år efter Gjöthströms död.[1] Trots att Gjöthström & Magnussons stentryckeri verkade under lång tid som ett framgångsrikt och välskött företag är mycket lite tidigare dokumenterat om såväl stentryckeriet som om Magnussons person. Detta framgår inte minst av de felaktiga uppgifter som florerar om stentryckeriets varaktighet. Här antecknas endast några kortfattade data.

Jakob Magnusson (d.y.) föddes i Björneborg 10 juli 1804.[2] Fadern Jacob Magnusson (d.ä.) hade 1817 inköpt en fastighet på Hornsgatan.[3] Av bouppteckningen, upprättad vid faderns försvinnande och befarade drunkning 1845, framgår att boet då tillhört en välbärgad person med ett saldo på ca 5 000 rd.[4]

1 SSA MU Klara nedre 1853. 643. Magnussons egen uppgift att stentryckerirörelsen upphörde år 1850. I adresskalendrar omtalas han även efter 1850 som litograf. Se exempelvis *Stockholms Adress-Kalender eller Vägvisare för år 1855 utarbetad efter årets Mantalsförteckningar af Bergsten och Göteström*. Stockholm 1855, s. 185.

2 Dödboken i Kungsholms församling 1896 uppger felaktigt att litografen Jakob Magnusson föddes i Helsingfors. (SSA Död- och Begravningsbok, Kungsholms församling 1896, F 1: 11, fol. 123, nr 505). – Fil. mag. Aino Siintonen, Åbo, har vänligen bistått i sökandet i Björneborgs stadsförsamlings kyrkoböcker för åren 1800–1812 efter födelseort. – Fadern, Jacob Magnusson d.ä. föddes 24/11 1767. Magnusson d.ä. verkade i Björneborg som tobaksfabrikör eller handlare. (I SSA MU Maria södra 1835: 1409 anges titeln diversehandlare). Inför sitt giftermål hade Magnusson d.ä. 8/11 1800 övergått från judendomen till lutherska läran. Modern, Anna Catharina Ehnbom flyttade 1800 till Björneborg från Stockholm. Giftermålet stod 23/11 1800. 14/5 1812 flyttade makarna med sina fem barn – fyra döttrar och en son – till Stockholm. Finland var då sedan några år tillbaka ryskt storfurstendöme. Sonen Jakob Erik (som ibland skrivs Jakob Elias) föddes i Björneborg som nummer två i syskonskaran. Magnusson d.y. antecknas som kommen till Finska församlingen i Stockholm 1/8 1830. SSA Finska församlingens kyrkobok 1831–1841. SE/SSA/004/AII/8 (1831–1841), s. 195, vilket innebär att han för en tid måste ha varit bortrest. – Magnusson var gift med Carolina Amalia Zimmerman (född 27/9 1805) och hade en dotter Tecla Emerentia (född 18/5 1832). – (Enligt ML Klara nedre 1852, fs. 327, är hustrun född 25/9 1805).

3 Kv. Mullvaden 3, Hornsgatan 45–47, inköpt av Jacob Magnusson (d.ä.) 31/3 1817.

4 SSA Justitiekollegium 31/1 1845. Av protokollet framgår att man draggat efter den försvunne fadern.

Stentryckeriet fanns 1830 i Hornska huset.[1] I Gjöthström & Magnussons stentryckeri kom en lång rad litografer och konstnärer att passera revy.[2] I januari 1837 blev Jakob Magnusson och hans anställda stentryckeriarbetare Isak och Jacob Hané samt Per Gustaf Gravelius, tillsammans med övriga stentryckare i staden uppkallade till Justitiekanslern för att höras om Schéeles flygblad.[3]

Jakob Magnusson upphörde med stentryckeriverksamhet 1850, 46 år gammal.[4] Han dog i Stockholm 18 december 1896, nästan 92 år gammal.[5] Han var då, troligen p.g.a. sjukdom, satt under svärsonens förmyndarskap. Enligt bouppteckningen hade han förvaltat sitt pund väl; han efterlämnade ca 197 000 kr, motsvarande 12.75 milj. kr i 2018 års penningvärde.

1 Bergstrand, P. E., John Hall. *Sverige. Fosterländska bilder.* Stockholm 1877–1878, s. 197. Själv bodde Magnusson med familj på Pihlgatan 1 på Kungsholmen. 1834 är adressen Clara Södra Kyrkogata 7. *Stockholms Adress-Calender* för år 1834. Stockholm 1833, s. 140.

2 Exempelvis Jakob Salmson lämnade där till en början litograferade arbeten för tryckning. Ex.: porträttet av Johan Messenius (36.3 × 27 cm). Finlands nationalbibliotek, Helsingfors. Signum 1.3.a/II: 5). Under elevtiden åren 1828–1837 vid Konstakademin kolorerade Gustaf Wilhelm Palm planschverk för att få medel till sitt uppehälle. 1837, samma år som han reste ut i Europa, gav han ut ett litografiskt planschverk, *Croquier efter naturen*. 1830 tryckte Gjöthström & Magnusson i tvär folio på uppdrag av bokhandlaren J. J. Flodin *Lithografiskt album af Anckarsvärd, Billmark, Etzdorff, Hamilton, v. Heydiken, Holmbergsson, Kjörboe, Qvarnström, Sandberg, Schützercrantz, v. Stahl, Söderberg, Mm. Tarras,* med 16 planscher. Litografen Adolph Hårdh hade 1836 fått beställning från Gumperts bokhandel i Göteborg på några Göteborgsmotiv tecknade av Leonard Björkfelt, *Portefeuille pittoresque de Gothembourg*, vilka Gjöthström & Magnusson fick trycka. Göteborgs historiska museum, Objekt nr GMA 4245, 7717, 3003: 7, GhmB 11593. Anders Ferdinand Södergren, skulle nå herostratisk ryktbarhet när han tillsammans med Carl Fredrik Darell dömdes för sedelförfalskning 1839. Enligt brottsutredningen kunde Södergren både gravera i sten och bygga en stentryckspress. Fallet beskrivit under ”Rättegångs- och Polissaker” i *AB* 30/3 1839, s. 3. Södergren litograferade hos Gjöthström & Magnusson tolv planscher, som alla heter ”Utsigt af Norrköping.” Planschen ”Utsigt af Konung Carl Johans väg” efter Jacob Calmeyers förlaga, är ett annat blad av Ferdinand Södergren. (Snoilsky, Carl, *Svenska historiska planscher. Beskrifning.* Stockholm 1893, s. 264). Enda året som Södergren återfinns folkbokförd i Stockholm är år 1838. SSA MU Ladugårdsland nedre 1838: 2235.

3 RA E 2a: 78 Justitiekanslerns arkiv. Advokatfiskalen J. G. Fredholms skrivelse 28/1 1837 i utredningen om stentryckaren Carl von Schéeles proklamation.

4 SSA MU Klara nedre 1853: 643. Jakob Magnusson uppger där: ”Undertecknad f.d. Lithograf. (Upphört med sin Stentryckerirörelse år 1850)”.

5 SSA Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924. Bouppteckningar 1598–1924, F 1 A: 752. (1897 års Bouppteckningar. Norr 1-228, Bd 3. Jakob Erik Magnusson 1897-6-no.) Bouppteckning efter förre litografen Jakob Erik Magnusson.

Runbom & Schulténs stentryckeri

26/10 1829–31/3 1831

I Hovkanslerns kansli noterades 26 oktober 1829 att Carl Gustaf Runbom och Carl Schultén ämnade starta ett nytt stentryckeri i Stockholm.[1] Verksamheten skulle bedrivas som handelsbolag.[2] I enlighet med skyldigheten att offentliggöra nybildade bolag kungjordes i november/december 1829:

> *Lithografiskt Etablissement.*
>
> *Undertecknade få härigenom hafva äran tillkännagifva, att de etablerat sig såsom Stentryckare i Hufvudstaden, samt emottaga och utföra beställningar å Crayon- och Penn-Ritningar, Kartor, Fac-Similer, Musikalier, Circulairer, Rapporter, Pris-Couranter, Vexlar. Connoissementer och Fragtsedlar, Vignetter, Namn- och Vapenstämplar, Aktie-Bref, Titelblader, Diplomer, Entrée-Billetter, Notifikations-, Begrafnings-, Bjudnings-, Adress- och Visit-Kort, samt i allmänhet alla de arbeten, hvartill Lithografien med fördel kan användas. Genom det sorgfälligaste bemödande, att åt sina arbeten gifva den möjligaste fullkomlighet, så väl i anseende till Ritning och Skrift, som Tryckning, hoppas de, att såsom egna, ännu mera stadga det förtroende och det bifall, hvarmed deras arbeten hittils blifvit hedrade.*
>
> *Runbom & Schultén*
> *Bo i huset N:o 6 Qv. Cephalus vid Salvii*
> *gränd och Stads Smedjegatan.*[3]

Det var två av andra generationens väletablerade litografer och stentryckare, som här slog sig samman; båda med erfarenhet av att arbeta i yrket i Stockholm. Gustaf Runbom var infödd stockholmare.[4] Han fanns åren 1819–1822 som lärling i Carl Müllers stentryckeri och han hade hört till Müllers hushåll. Som utlärd 1822 titulerades han stentryckeriarbetare.[5] Året därpå noteras han som ”Lithografisk skrivare” (litograf) anställd av Ulric

1 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 26/10 1829.

2 *AB* 20/4 1831, s. 1.

3 *DA* 6/11 1829, s. 4 resp. *StockholmsPosten* 30/12 1829, s. 4 och *StockholmsPosten* 14/1 1830, s. 4. (Annons *Lithografiskt Etablissement*). Fler annonser gjordes.

4 Carl Gustaf Run[d]bom, född i Klara församling 1/3 1799, (SSA D I a 1 Storkyrkans arkiv), som son till snickaren Olof Rundbom och Maria Br. Rönngren. Tilltalsnamn: Gustaf. (*AB* 1/11 1849, s. 4. Annons för *Stilar för textning*). Han finns kvar i församlingen när han gick sin första nattvardsgång 24/3 1815.
Redan fadern hade ändrat familjenamnet från Rundbom till Runbom, vilket framgår av kallelse till förhandling i Stockholms rådhusrätt 13/5 1815 angående boskillnad. (*Posttidningar* 20/12 1814, s. 5). Dock antecknas sonen med namnformen Rundbom i dödboken 1855. SSA F I: 7, 1850–1859, s. 144: (”Stentryckaren Carl Gustaf Rundbom”), samt i fattigbeviset 1855. (SSA E II d: 20, s. 261). Se även SSA ML Staden södra och västra 1810: 278, (Snickarmästare O. Runbom med hushåll). Stentryckaren Gustaf Runbom dog i tuberkulos 20/2 1855.

5 SSA KTL 1822. SE/SSA/0031/06/G1 AA/ 211 (1822).

Mannerhjerta.[1] 1829 antecknades Runbom som boende tillsammans med sina yngre systrar och en piga. Det angavs det året att han hade egen förmögenhet.[2] Han titulerade sig senare som litograf.[3]

Kompanjonen Carl Schultén hade varit anställd som skönskrivare, (skriftlitograf), i Schéeles stentryckeri från 1827.[4] Schultén hade "alldeles obemedlad börjat sitt yrke såsom lithograph."[5] Troligen har han lärt yrket hos Schéele, men han har arbetat för flera stentryckare.[6] Ett exempel från 1828 visar att han det året var Ebeling behjälplig med litograferingen av nothäftet *Fogelleken*.[7]

Det nya bolaget Runbom & Schultén anställde omgående Leonard Utterman som lärling.[8] Troligen har Schulténs systerson Johan Zackarias Blackstadius också hjälpt till i stentryckeriet.[9] Schultén hade tagit sig an sin unge släkting 1829 och lärt honom litografera, samtidigt som denne utbildade sig till konstnär i Konstakademins lägre skola.[10]

Tryckeriet var inhyst i kvarteret Cephalus 6 [nu: Salviigränd 3 i Gamla stan], där också de båda kompanjonerna bodde.[11] Deras inkomst beräknades till 300 rd vardera. Stentryckeriet förväntades med andra ord ha en omsättning ungefär lika stor som den Gjöthström & Magnussons stentryckeri förväntades få vid denna tid och nästan lika stor som intjäningen beräknades till hos Carl Müller under de senare åren.[12] Marknaden för stentryckta produkter hade således vidgats högst väsentligt, samtidigt som konkurrensen hårdnat.

Annonsen inför öppnandet av Runbom & Schulténs Lithografiska etablissement visar på ett stentryckeri med ambition att vid sidan om större arbeten som kartor, planschtryck och musikalier, verka inte minst i det framväxande affärslivets tjänst, genom att kunna

1 SSA KTL 1823.
2 SSA KTL 1829 fs. 701. SE/SSA/003/06/G1 AA/229 (1829). 9 000 rd motsvarar ca 1.2 mij. Kr i 2018 års penningvärde.
3 ML 1855.
4 Carl Schultén, f. 18/12 1797 enligt egenhändig mantalsuppgift 1835. (SSA MU Staden västra 1835: 409). Olika uppgifter förekommer om hans födelsedatum. År 1800 anges i KTL 1828, där han står upptagen som som skönskrivare anställd hos Schéele. SE/SSA/0031/06/G1 AA/227, (1828). Schultén föddes i Karlskrona som son till överstelöjtnanten i amiralitetet Zacharias Schultén och hans hustru Anna Margareta Seehusen i hennes andra äktenskap. Han var först lantmäterielev innan han lärde till litograf och stentryckare. – Uppgifterna om Schulténs föräldrar och att han varit lantmäterielev hämtade från Mikael William-Jörgensens och Margareta Hartelius släktutredning. (www.tjocka.nu/heritage/names.htm/). (10/10 2015).
5 SSA C 5a. Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 13, 305f. Schulténs konkurs. Avvisad avträdes- och förmånsrätt meddelad 16/12 1844, [s. 52].
6 SSA KTL 1828, fs. 228. SE/SSA/0031/06/G1 AA/227 (1828). Schulténs namn förekommer i första volymen av *Svenskt diplomatarium*, (*Diplomatarium Suecanum),* som Vitterhetsakademiens sekreterare Johan Gustaf Liljegren initierat 1829, med en plansch tryckt hos Schéele. Liljegren hade från början tänkt sig fler planscher: "Att detta Band icke åtföljes äfven af teckningar öfver Brefvens sigill, härrör af omständigheter, hvilka icke bero af mig och dem jag ännu icke kunnat afhjelpa".
7 *Fogelleken. Orden af Esaias Tegnér. Musiken af tonsättarinnan till Axels monolog.*
8 SSA ML Staden inre 1830: 263 (Kv. Atlas 3, [nu: Skomakargatan 24].
9 Carl Schultén var halvbror till Johan Zackarias Blackstadius mor. (KB Hultmarks arkiv).
10 Tryck signerade Blackstadius finns från senare tid firmerade Sophie Müllers stentryckeri, ett av de stentryckerier Schultén arbetat för efter det att han lämnat Runbom & Schultén.
11 SSA KTL 1830 Kv. Chephalus 6; *DA* 9/11 1829, s. 4. – *Stockholms Adress-Calender* för år 1834. Stockholm 1833, s. 178 anger adressen Salviigränd 1.
12 SSA KTL 1830 Kv. Cephalus 6. [nu: Salviigränd 3 i Gamla stan], SE/SSA/ 0031/06/G1 AA/231. (1830), fs. 684.

furnera alla de småtryck som behövdes, från entrébiljetter till priskuranter och fraktsedlar. Detta var en utveckling som växt fram hos stentryckerierna. Carl Müllers eller Gjöthströms stentryckerier kunde expediera allt det som Runbom & Schultén erbjöd, men Runbom & Schulténs annonsering framhävde denna provkarta på produkter. Till sina kunders hjälp kunde de visa upp en motsvarighet till boktryckarnas stilprov: ett ark i patentfolio ”Prof-Stylar för Textning. Lithographierade af Runbom & Schultén”.[1] I ett stentryckeri inriktat på främst merkantilt tryck, spelade litografen en allt viktigare roll. Det var skriftlitografen som genom sin kreativitet skulle framställa alla de olika stilar och stilgrader som behövdes. Att även Runbom var skriftlitograf visar den lärobok han senare skulle trycka för försäljning.

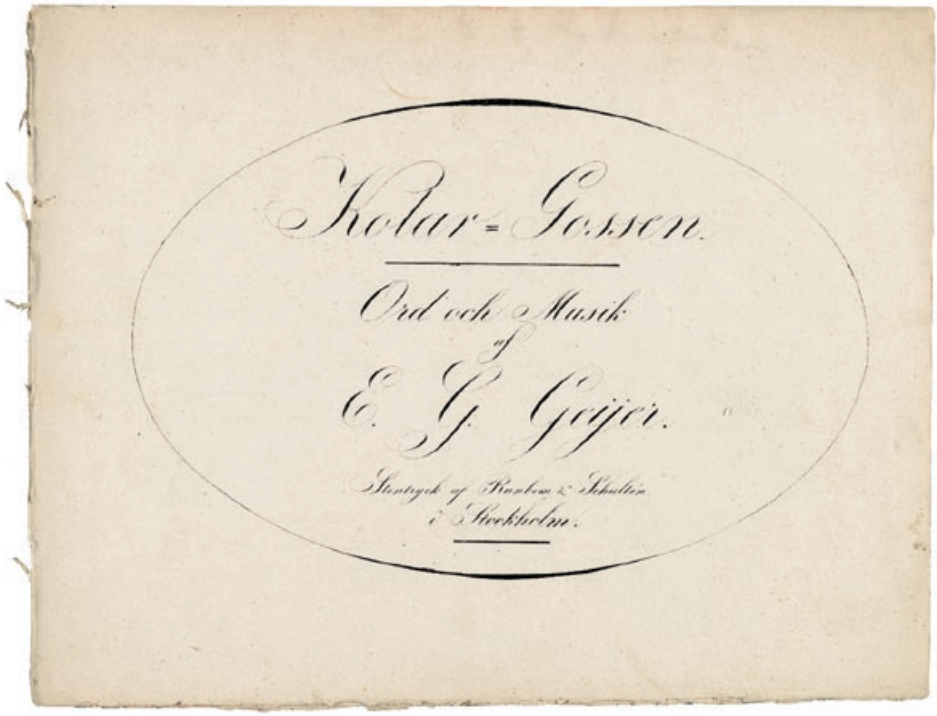

BILD 171 *Kolargossen* av historieprofessorn m.m. Erik Gustaf Geijer. Stentryck av Runbom & Schultén 1830. Verket omfattade ett tryckark och kostade 16 sk.[2] Redan etableringsåret hade Runbom & Schultén tryckt nottryck. *Psyche. Poetisk kalender år 1830*. Stockholm 1829 innehåller en bilaga om fyra sidor med noter.

Dikten ”Den lille Kolargossen” publicerades första gången i Atterboms *Poetisk kalender* 1814. Med en melodi underordnad texten påminde stycket om svensk folkvisetradition.[3]
Kungliga biblioteket, Stockholm.[4]
Mått: 24 × 32 cm.
Foto: Jens Östman, Kungliga biblioteket, Stockholm.

1 *Finlands Allmänna Tidning,* (nr 14), 1⁹⁄₁ 1831, s. 4. (Avisering).
2 *Swensk Bibliographie* 1830: 1, s. 14. Aviserat i *DA* 1⁷⁄₂ 1830, s. 3.
3 Hedwall, Lennart, *Tonsättaren Eric Gustaf Geijer. En musikalisk biografi.* Stockholm. 2001, s. 124ff.
4 Kungliga biblioteket, Musikkatalogen 10660. Signum S 1 r Pf.

Övertryckstekniken börjar tillämpas på allvar i Sverige

Dekorationsmålaren och stentryckaren Wilhelm Holm anmälde 1837 till Hovkanslern att han ämnade börja med övertryck. Att han, som redan bedrev stentryckeriverksamhet, registrerade en ny teknik hos Hovkanslern understryker att man vid denna tid såg övertryckstekniken som helt väsensskild från det traditionella direkttrycket från sten. Pasch hade några år tidigare ingående rapporterat ”om det slags stentryck, som kallas autografi eller öfvertryck” i Vetenskapsakademien och om de förbättringar som hade utvecklats i Paris.[1]

Runbom & Schultén använde övertryckstekniken, eller som man då kallade det, tekniken att trycka med hjälp av ”transporterpapper”. Detta framgår av en tryckt notering i den lilla skriften *Run-lära* (1832). Kvalitetsskillnaden i trycket är fullt skönjbar mellan dessa tidiga övertryck och direkttryck.[2] Trycksvärtan vid övertryck fäste dåligt på det papper som användes.

Tekniken att först teckna bilden på ett övertryckspapper för att därefter föra över bilden till stenen, hade uppfunnits av Senefelder och har använts tidigare i Sverige än 1832. I *Anmärkaren* beskrevs 1819 övertrycket genom mobil press t.o.m. som räddningen för tryckfriheten, för om tidningar och böcker skulle förbjudas, så fanns övertrycket kvar.[3] Formuleringen under titelplanschen i *Run-Lära* pekar emellertid på att tekniken i början av 1830-talet fortfarande var något ovanligt i Sverige, i all synnerhet övertryck från en kopparplåt.

Kompanjonskapet upplöses

Stentryckeriet Runbom & Schultén hade verkat i endast fem månader, när Schultén lämnade bolaget från och med april 1831.[4] Carl Müllers hustru Sophie värvade sedan Schultén som litograf i samband med att hon 1832 återupptog verksamheten i det Müllerska stentryckeriet. Författningsenligt kungjordes firmaändringen i pressen.[5] Ändringen i bolagsordningen noterades inte hos Hovkanslern, men väl i magistratens firmabok.[6]

1 Pasch, G.E., *Årsberättelse om Technologiens framsteg till Kongl. Vetenskaps-Academien afgifven den 31 mars 1832*. Stockholm 1832, s. 52f. – Litografen Cruzel vid Krigsministeriet i Paris hade redan 1826 fått belöning för sin förbättring av övertrycket. (Engelmann, Godefroy, *Das Gesammtgebiet der Lithographie*. Övers. Andra uppl. Leipzig 1843, s. 212. Elektroniskt tillgänglig). – Ännu på 1870-talet användes termen autografi alternativt med övertryck. (Annons S. A. Petersons stentryckeri, Stockholm. *Stockholms Dagblad* 7/10 1871, s. 4).

2 Liljegren, Joh. G. *Run-Lära.* Stockholm 1832. Tillgänglig elektroniskt i fulltext via KB Libris.

3 *Anmärkaren* (30 Saml.), 24/11 1819, [s. 3–4].

4 I magistratens protokoll är upplösningen registrerad 13 april 1831. SSA Mag. o. RR:s arkiv. 1636–1849. Firmaböcker 1798–1857. D 6: 1, s. 122. [Liggare].

5 *PoIT* 26/4 1831, s. 4 resp. *PoIT* 3/5 1831, s. 4. Även *AB* 20/4 1831, s. 1 resp. *AB* 3/5 1831, s. 1.

6 SSA Mag. o. RR:s arkiv. 1636–1849. Firmaböcker 1798–1857. D 6: 1, s. 122. [Liggare].

BILD 172 Frontespis till Johan Gustaf Liljegrens *Run-Lära*. 1832. Utom titelplanschen innehåller boken nio övertryckta planscher. Frontespisen är ett avtryck av den *Runtavla* som en kopparstickare (troligen Abraham Lampadius) graverade för fornforskaren Johan Bure (Johannes Bureus) o. 1600.[1]
Kungliga biblioteket, Stockholm.
Mått: 19.5 × 10.5 cm.
Foto: Jens Östman, Kungliga biblioteket.

1 Lönborg, Sven, Om de äldsta kartorna öfver Sverige. *Ymer* 21(1901), s. 66.

Runboms vidare öden

Från och med april 1831 fortsatte Gustaf Runbom stentryckeriverksamheten på egen hand. Han ägde 1834 fastigheten Salvii gränd 1. I sitt försvar hade han det året tryckeriarbetaren Carl Regnell, som ersatt den utlärde Leonard Utterman. Adressen Salviigränd och Stadsmedjegatan anges i annons november 1837.[1]

Spridda tryck kan registreras. Som de stentryck som bifogades Aftonbladet 26 januari 1833; *Plan af Oporto*, ett övningshäfte för ritning av geometriska figurer, 1839 eller ett häfte för förskrifter *Stilar för textning i flera hundra variationer.*[2] Troligen var merkantilt tryck tyngdpunkten i verksamheten.

1837 kallades Runbom och hans dåvarande två arbetare Carl Adolf Svanberg och Carl Fredrik Unge, liksom samtliga andra stentryckare i Stockholm, till förhör hos Justitiekanslerns handläggare advokatfiskalen Fredholm med anledning av utredningen om Schéeles proklamation. Runboms arbetare meddelade i förhöret ”Att deras husbonde skref sjelf allt hvad som hos honom aftrycktes”. Under utredningen ville advokatfiskalen ha samtliga stentryckares utlåtande om, huruvida proklamationen var övertryckt eller direkttryckt; detta för att ringa in det stentryckeri, som kunde komma ifråga. Stentryckarna enades om att proklamationen var framställd genom övertryck:

> *Sedan samtelige närvarande Stentryckare fått påse och jemföra de särskildte exemplaren af desse proclamationer, samt blifvit upmanade att tillkännagifva hvad de hvar för sig kunde hafva sig bekant om sättet huruledes samme proclamationer blifvit tryckte och stället der sådant skett, förklarade alla, att de ansågo proclamationerne tillkomne genom så kalladt öfvertryck, hvilket på det sätt skall ske, att med Chemiskt bläck skrifves på särskildt dertill prepareradt papper som vidhäftas en zinkplåt eller sten, derefter papperet fugtas med vatten, då det skrifna fastnar på stenen, samt papperet aftages;* […].

Däremot var de församlade stentryckarna oense om trycket hade utförts med hjälp av sten eller zinkplåt, även om flera ansåg att eftersom zinkplåten måste vara slätpolerad kunde den därför inte åstadkomma så ojämna tryck som det prov de fått se.

Våren 1841 anmäls stentryckeriets flyttning till Stora Nygatan 33, 1 tr. upp.[3] Ett år senare flyttar han igen, denna gång till hörnet Köpmangatan/ Köpmantorget 10.[4] Stentryckeriet flyttade till Gåsgränden 4, 1 tr. upp i november 1850.[5]

1844 förordnades Runbom till förmyndare för sin systerson, sjöfarande ynglingen Carl Herman Grönberger, vilken skulle förbli omyndig även efter att ha uppnått laglig myndighetsålder.[6] Förtroendeuppdrag hade Runbom innehaft redan tidigare; 1831 var

1 Ibid. 14/11 1837, s. 4. Runboms stentryckeri med adress Salviigränd och Stadssmedjegatan nr 1.
2 *AB* 8/12 1853, s. 4.
3 Ibid. 3/5 1841, s. 8; Ibid. 10/6 1841, s. 4. Runbom har flyttat till Stora Nygatan 33.
4 *Stockholms Dagblad* 22/4 1842, s. 3. Runbom har flyttat till Köpmantorget 10. Han finns kvar på adressen december 1843 enligt annons *Stockholms Dagblad* 1/12 1843.
5 *Stockholms Dagblad* 18/11 1850, s. 4.
6 *PoIT* 9/12 1844, s. 4. (Stockholms stads JustitieKollegium och Förmyndares beslut 26/11 1844).

han god man i ett sterbhus.[1] En tidningsnotis på 1850-talet berättar att ett ”arbetshjon” förskingrat kläder, som skulle manglas för stentryckaren Runbom.[2] Dessa spridda uppgifter tyder på en välordnad tillvaro.

Något dramatiskt, troligen sjukdom, har sedan hänt i Runboms liv, som på ett avgörande sätt ändrade hans ekonomiska förhållanden. 1855 flyttade han från Storkyrkoförsamlingen till S:ta Maria Magdalena församling, där han avled av tuberkulos 9 juni 1855. Han var då gift med sin hushållerska Maria Abrahamsson.[3] Ett s.k. fattigbevis utfärdades, eftersom de efterlämnade tillgångarna inte täckte begravningskostnaderna.[4]

Litografen Jacob Leonard Utterman betecknas i de offentliga handlingarna antingen som stentryckare eller som stenskrivare, [litograf]. Han blev utlärd i yrket i Runbom & Schulténs respektive Runboms stentryckerier. Därefter har han haft en lösare anställningsform hos Runbom, men synes ha arbetat i flera stentryckerier. Han tryckte en teckningshandledning med sex planscher som en bokhandlare hade beställt, troligen i slutet av 1830-talet. Lagsökt med hot om utmätning och bysättning begärde sig Utterman i konkurs 5 aug. 1833. Han förklarade sig då ”oförmögen till all sin skulds betalande”, samt begärde att bli fri från alla framtida krav.

I konkursutredningen 1833/1834 upptogs som tillgångar tre fordringar, som Utterman hade på Runbom:

1. Färdiggjordt arbete åt Runbom 80 rd”,
2. D:o [färdiggjordt arbete] för ett Portrait d:o [åt Runbom] 10 rd.
3. Arfvode för ett års efterseende af Runboms Tryckeri 66:32 rd.

Sammanlagt värde för dessa tre tillgångar: 166:32 rd.

Utterman hade även en mindre, ospecificerad, fordran på ”Herr Leutnant Schéele 3 rd”. Det kan höra ihop med ett mindre uppdrag för Carl von Schéele.[5] Vidare framgår av konkurshandlingarna, att Utterman var skyldig för ett halvårs hyra för sin bostad i Gamla stan (ej upptagen som skuld i Uttermans egen förteckning) och en kvartalshyra för ”Tryckeriets Effecter” om 30 rd. I kallelselistan för detta krav står antecknat namnet ”Aronson”, vilket torde avse stentryckaren Hirsch Aronson. Uttermans ekonomiska svårigheter hade med andra ord varat under hela tiden som han verkat som utlärd litograf och stentryckare.

Uttermans fordran för ”Tryckerieffecter”, var möjligen utställd till Runbom. Kravet säger inget om det var uthyrning av tryckeriutrustning eller fråga om ren förvaring.

1 *DA* 5/4 1831, s. 2. (Runbom är god man i kamreraren Hans Eric Säfboms sterbhus).
2 *AB* 24/9 1852, s. 3.
3 Maria Abrahamsson född 28/8 1803. Inga barn antecknade. Giftermålet har ägt rum 1845 eller senare.
4 SSA E IId: 20. Fattigbevis efter döda personer år 1854–1860, s. 261. Gustaf Runbom;
SSA Maria Magdalena församlings Död- och Begravningsbok 1850–1859. F I: 7.
(Stentryckaren Gustaf Runbom (Rundbom), död i tuberkolos 9/6 1855. (s. 144).
5 Omslagstitel: *Alphabeter för textning.* Stockholm 1833. Tolv blad i tvärfolio.

Kravet indikerar emellertid att Utterman hade tillgång till något stentryckeri. Möjligen hör det kravet samman med beskrivningen ”ett års efterseende af Runboms Tryckeri”. Kan Utterman ha fungerat som ett faktotum för kontrollen av stenar och press[ar], tryckfärg m.m.? Det skulle i så fall betyda att en sådan uppdelning av arbetsuppgifter existerade redan i de tidiga stentryckerierna, vilket förefaller rimligt. Uttermans uppdrag kan emellertid ha sin grund i helt andra orsaker, exempelvis att Runbom p.g.a. sin sjukdom varit ur stånd att själv leda stentryckeriet och därför behövt en vikarie.

Schulténs vidare öden

Hur avtalet mellan Sophie Müller och Carl Schultén såg ut är okänt. Sannolikt har Sophie Müller inte haft råd att anställa honom på fulltid. Året efter att Runbom & Schultén har upplösts aviserar Schultén att han arbetar för egen räkning.[1] Om han haft egen tryckpress är osäkert. Troligen är det litografering som sker Lilla Nygatan 13, 1 tr upp, och själva tryckningen görs på annat stentryckeri. Som skriftlitograf tog Schultén uppdrag för andra stentryckerier, samtidigt som han lät trycka sina uppdragsarbeten hos olika stentryckare innan han i maj 1840 annonserade på nytt att han anlagt eget stentryckeri.[2]

Trots sin dokumenterade skicklighet som skriftlitograf, fick Schultén svårigheter att klara sin och anförvanternas försörjning. Han hade dragit försorg om två äldre systrar och deras barn, vilka på grund av sjuklighet och fattigdom själva varit ur stånd att klara sig. 1843, då bosatt på Hornsgatan 17, (Kv. Jupiter mindre) skrev en bitter Carl Schultén:

> *Lithographien kunde den tiden [1820-talet, då Schultén började som litograf] lemna en liten familj den utkomst, emedan i hela Sveriges rike ej fanns mera än fyra Stentryckerier, men tid efter annan har antalet så ökats, att nästan ingen större stad i Landet finns som ej äga ett Stentryckeri, och Stockholm ensam räknar minst Nitton, hvaribland ett Tyskt etablissement, börjat för halvannat år sedan, redan ynglat af 2ne till, så att Hufvudstaden nu har lyckan äga Trenne Tyska Stentryckerier, hvilka af alla krafter arbeta på, att genom underpris först utrota infödingarna och sedan sig sjelfva inbördes. Under sådana förhållanden har jag varit tvungen att skuldsätta mig, hvaraf härrör att jag flera gånger, då jag ej nog hastigt förmått betala mina lån, blifvit längre tid beröfvad min personliga frihet.*

Då hade Schultén redan under tre månader suttit i gäldfängelse. Av hans egna ord går att utläsa att han låsts in på gäldstugan flera gånger.

1 *AB* 11/12 1832, s. 4.

2 Exempelvis tryckte Gjöthström & Magnusson Sven Nilssons *Illuminerade figurer* (1829–1832), som Magnus Körner litograferade, men där Schultén fått skriva in benämningarna på djuren. Ett annat exempel är bokhandlaren och förläggaren P. A. Huldbergs beställning 1833 på några blad med det anglosaxiska alfabetet. – *AB* 2/5 1840, s. 4; *DA* 5/5 1840, s. 4.

Schultén begärde sig i konkurs 1843 i hopp om att få avträdesförmån, den möjlighet som lagen gav utrymme för att bli fri från alla framtida krav från borgenärerna mot att han lämnade ifrån sig allt han ägde. Skulderna uppgick netto till ca 240 rd. Bland ägodelar, vilka erinrade om hans yrkesverksamhet, fanns en papperspress med skåp och ett par arbetsbord, samt några nothäften. Ingen tryckpress eller andra utensilier som kan förknippas med ett stentryckeri fanns i boet.

Schultén blev inte fri från sina skulder. Han dog i Falköping 1868 som ”vandrande”. Han hade då rest runt i landet och försörjt sig genom att ge lektioner i välskrivning efter egen metod. Ett häfte med förskrifter enligt denna metod kom ut 1861. Exempel på tillfälliga stopp i resandet ger annonser i tidningar runt om i landet, (Kalmar april 1855 (boende i bagaren Areskogs hus), Örebro i november 1856, då han bodde i herrarna Westblads gård, Borås sommaren 1858 (boende på Gästgivargården) eller Jönköping i juni 1864, då han under sitt uppehåll bor i fabrikör Kjellbergs gård.[1] Till Kalmar återkom han tio år senare).[2]

Magistraten i Falköping kungjorde den planerade bouppteckningen eftersom man inte visste var Schultén hörde hemma eller om han hade några arvingar.[3]

1 *Barometern* 14/4 1855, s. 4; *Nerikes Allehanda* 29/11 1856, s. 4; *Borås Tidning* 22/6 1858, s. 4 resp. *Jönköpingsbladet* 18/6 1864, s. 2.
2 Ibid. 7/10 1865, s. 4.
3 *PoIT* 8/5 1868, s. 6.

Olof Sundels lithografiska etablissement

12/10 1830–3/5 1850

Olof Sundel anmälde att han ärnade anlägga ett ”Lithographiskt tryckeri” vid Mariagatan 4 vid Stadsgården på Södermalm.[1] Hovkanslern registrerade stentryckeriet 12 oktober 1830.[2] Stora annonser infördes i pressen om det nyinrättade stentryckeriet.[3] Adressen var Hornsgatan, Apoteket Enhörningens hus.[4]

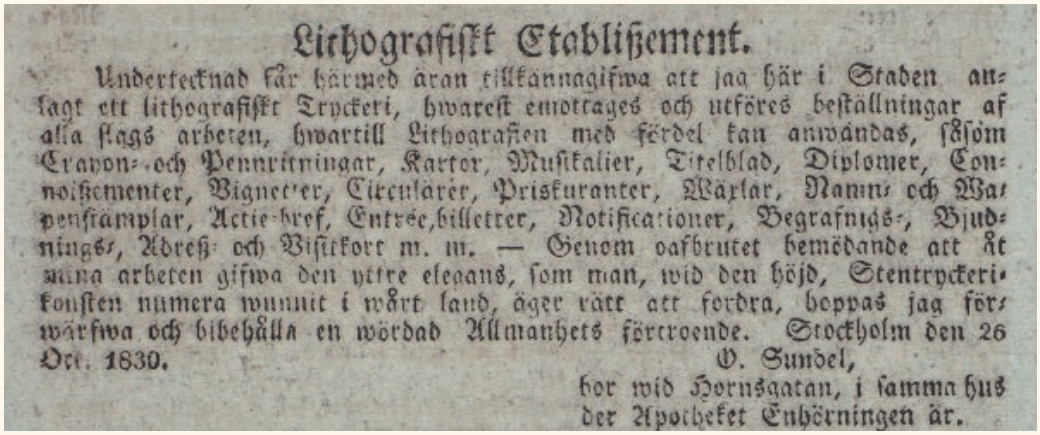
Kan det vara sin förre principal Carl Gustaf Kjellströms stentryckeri, som Sundel hade övertagit? I så fall skulle Kjellström haft tryckeriet stående oanvänt i flera år. Det byggdes emellertid nya pressar i Stockholm, som Sundel kunnat köpa. I januari 1830 annonseras en halvfärdig press ut. I mars samma år fanns en annan, möjligen begagnad, men fullgod press med stenar och kringutrustning till salu.[5]

Sundel, flyttade över från Kjellströms till Schéele. I november 1826 anmälde Schéele honom som en av hans lärlingar.[6] Hos Schéele stannade han minst ett år.[7] Samtidigt har han i Konstakademins principskola lärt figurritning, för vilket han uppmuntrades med jetong januari 1828.[8] 1830 kallar han sig artist, vilket innebär att han lämnat lärlingsplatsen hos Schéele, senast november 1829.[9]

I Landesarchiv für Kunst und Kulturgeschichte i Münster i nord-Tyskland finns ett litet litograferat porträtt föreställande den unge Ludwig van Beethoven, utfört av Sundel. Litografin är odaterad och saknar firmering, men är signerad Olof Sundel.[10] Om Sundel utfört litografin under en resa på kontinenten har inte kunnat beläggas.

Sundel tryckte en del musiktryck, som det fyrasidiga *Mazurkor dansade i Stockholm 1830 arrangerade för Piano-Forte* (tryckt 1830), *Melpomene. Tolf Sånger af Åtskillige Tonsättare med Guitarre accompangement unga Guitarre spelare tillegnade af En Sångens Vän*. (U. å.)[11] och J. P. Cronhamns *Sånger af Carl Michael Bellman. Fyra Mansröster Sällskapet P. B. Tillegnade.* (U. å.)

1 Olof Sundel 26/12 1802 – 23/4 1864. Gatans namn då i genitivform: Mariaegatan. – Kv. Jupiter Större, hus nr 4 på Södermalm nära Slussplan, numera bakom Stadsmuseet. (Kvarterets ena sida vetter mot Hornsgatan). Mariagatan 4 finns inte som gatunummer på 1885 års karta.
2 RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 12/10 1830.
3 *DA* 3/11 1830, s. 4. Lithografiskt Etablissement.
4 Apoteket låg 1890 på Hornsgatan 5, som låg och fortfarande ligger i Kv. Jupiter Större. Jfr Wiberg II.
5 *Stockholms Dagblad* 13/1 1830, s. 2 och 16/1 1830, s. 3 resp. *Stockholms Dagblad* 1/3 1830, s. 5.
6 SSA KTL 1827, fs. 226. SE/SSA/0031/06/G1 AA/225 (1827).
7 Ibid. 1828, fs. 227. SE/SSA/0031/06/G1 AA/227 (1828).
8 *PoIT* 1/2 1828, s. 1.
9 KTL 1830 Kv. Jupiter Större 7, Maria Magdalena församling, fs. 326.
10 Bladet även i Åbo Akademis biblioteks grafiska samlingar, (1997/1: 87) med andra mått angivna i katalogen.
11 Aviserad *Stockholms Dagblad* 13/11 1833, s. 3; *Lunds Weckoblad* 20/11 1833, s. 4.

Lithografiskt Etablissement.

Undertecknad får härmed äran tillkännagifwa att jag här i Staden anlagt ett lithografiskt Tryckeri, hwaruti emottages och utföres beställningar af alla slags arbeten, hwartill Lithografien med fördel kan anwändas, såsom Crayon- och Pennritningar, Kartor, Musikalier, Titelblad, Diplomer, Connoissementer, Vignetter, Circulärer, Prisknranter, Wäxlar, Namn- och Wapenstämplar, Actie-bref, Entrée-billetter, Notificationer, Begrafnings-, Bjudnings-, Adress- och Visitkort m. m. — Genom oafbrutet bemödande att åt mina arbeten gifwa den yttre elegans, som man, wid den höjd, Stentryckerikonsten numera wunnit i wårt land, äger rätt att fordra, hoppas jag förwärfwa och bibehålla en wördad Allmanhets förtroende. Stockholm den 26 Oct. 1830.

O. Sundel,
bor wid Hornsgatan, i samma hus der Apotheket Enhörningen är.

BILD 173 Annons ur *Dagligt Allehanda* 3 november 1830. Olof Sundel tillkännager att han anlagt ett litografiskt tryckeri vid Hornsgatan för allehanda arbeten, som han lovade utföra med den yttre elegans, ”som man, wid den höjd, Stentryckerikonsten numera wunnit i wårt land, äger rätt att fordra.”

BILD 174 Bröstbild av Ludwig van Beethoven, tecknad och litograferad av Olof Sundel. Signering syns kl. 7. Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster, Tyskland. Diepenbroickska porträttarkivet nr C-509364 PAD. Mått: 21.4 × 15.1 cm. Foto: Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster.

BILD 175 Reklamtryck från Sundels lithografiska etablissement, då beläget en trappa upp i det s.k. Räntmästarhuset, Kv. Achilles vid Slussplan och Karl Johans Torg, mittemot Strömqvarn.[1] Stockholms stadsmuseum.[2]
Foto: Stockholms stadsmuseum.

Liksom Carl Müller och Carl von Schéele fick Sundel uppdrag från typtryckerier att trycka planscher, som skulle fogas in i böcker.[3] Att han övertog tryckningen 1832 efter Schéele av von Wrights i *Svenska foglar efter naturen på sten ritade,* bör ses som en kvalitetsstämpel. Sundel tryckte plancherna för fyra häften (nr 22–25).[4] Han tryckte även noter för kulturtidskriften *Tidning för teater och musik,* som Johan Magnus Rosén fick utgivningsbevis på i november 1835.[5] Tidningen utkom 1835–1836.

1 *AB* 5/10 1840, s. 4. Annons.
2 Bilden återgiven i Nordberg, Tord O:son, Räntmästarhuset vid Slussplan i staden mellan broarna. Årsberättelser. Museinämnden 1961/1962. (*Stockholms stadsfullmäktiges handlingar.* Bihang 4: 3, nr 43 1962, s. 32).
3 I exempelvis Eugen von Vegesacks och Joseph Baecklunds *Den europeiska Krigs-Theatern år 1831. Sammandrag af alla authentiska Underrättelser och Rapporter.* (1831) har Sundel bidragit med en karta för Hjertas tryckeri, liksom tre planscher i Johann Heinrich von Poppes *Handbok i physiken* […] (1832) för Nils Wilhelm Lundequist, eller en plansch vardera i ett par volymer av *Nya handlingar rörande Skandinaviens historia*. Del 7, Stockholm 1832, resp. del 8, Stockholm 1833 (Schultén scripsit) för Hörbergs, (Utgivna av Samfundet för utgifvandet af handskrifter rörande Skandinaviens historia, vol. 17 och 18).
4 Exempel på planschtryck är Gillbergs *Jagstycken* efter Horace Vernet och Newton Fielding (14 planscher i 4 häften, 1832).
5 Ex.: Musikalier för kulturtidskriften *Tidning för teater och musik,* som Johan Magnus Rosén fick utgivningsbevis på i november 1835. Tidningen utkom 1835–1836. Lundstedt III: 163.

Sundel har efter Carl Müllers konkurs anställt flera av dem som arbetat hos Müller: stentryckaren Pehr Magnus Anderson, jungfrun Sprinchorn och eleven Schöldén.[1] Några år senare (1834) bekräftar Sundel tryckeriets fortbestånd när han skriver i mantalsuppgiften, att han äger ”ett mindre Lithografiskt tryckeri” med en anställd.[2] Stentryckeriet finns då på Stadssmedjegatan 12 i Gamla Stan, i Aftonbladets hus.[3] Antalet anställda utökas med ytterligare en medhjälpare 1837 och tryckeriet flyttats några gånger innan det 1840 kommer till Räntmästarhuset, Järntorgsgatan 63.[4] Många flyttningar under kort tid således. 1850 slår han sig samman med Johan Lindström i firma Sundel & Co.[5]

Vid Sundels död 23 april 1864 fanns i hans ägo två pressar och en (slip?)maskin, värderade tillsammans för 625 rd rmt, diverse tryckstenar, värderade till drygt 200 rd rmt, samt övriga ospecifierade inventarier i stentryckeriet, värderade till 224 rd rmt.[6] Eftersom stentryckeriet drivits som ett bolag av två kompanjoner, är värderingen bara hälften av tryckeriets befintliga utrustning. Det som startade som ”ett mindre stentryckeri” 1830 var, relativt sett till omvärldsförändringar, fortfarande tre decennier senare ett litet stentryckeri – om än större än det ursprungliga. 1860 noterades att Sundel ägde en stenfastighet (Västerlånggatan 74), vilket innebär att verksamheten hade varit lönsam.[7]

Sundels stentryckeri har från början varit inrättat som ett beställningstryckeri, främst inriktat på merkantilt tryck, som i historiens backspegel ger intryck av ett välskött tryckeri, utan spekulativa inslag. Som merkantiltryckare har han haft en ekonomiskt tryggare tillvaro än exempelvis flöjtisten och stentryckaren Johan Ludvig Ebeling.

1 SSA Mag. o. RR:s arkiv, A 4a: 128. Protokoll och Domar i konkursmål. Huvudserie, 16/1 1832. Carl Müllers konkurs.
2 SSA MU Staden södra 1835: 359.
3 *Stockholms Dagblad* 27/12 1834, s. 4.
4 *DA* 4/7 1840, s. 4 resp. *AB* 5/10 1840, s. 4. Annonser. Gatuadressen i annons *Nya Norrländska Korrespondenten* 7/9 1864, s. 2. – Sundels arbetare 1837: Jacob Oscar Nygren och Pehr Nyström. (RA E 2a: 78 Justitiekanslerns arkiv). – 1840 är Carl Eric Fredlund noterad som elev. (KB Hultmarks arkiv).
5 *AB* 8/5 1850 s. 1; Lilja, G[östa] m.fl., (red.), *Svenskt konstnärslexikon*. III. Malmö 1957, s. 573. Art. Johan Lindström.
6 SSA Stockholms rådhusrätt 1:a avdelningen F 1A: 603. Dnr: 1864-II-51. Bouppteckning efter litografen Olof Sundel, upprättad 26/8 1864.
7 SSA MUStaden södra 1860: 373. Olof Sundel.

Ludvig Ebelings första stentryckeri

3/8 1822–14/1 1825

1822 verkade utom Carl Müllers stentryckeri i perioder och i mindre omfattning Löwstädts och Mannerhjertas verksamheter. En ny konkurrent på marknaden dök upp när Johan Ludvig Ebeling satte upp en press att trycka på vid sidan om sin tjänst som flöjtist i hovkapellet. Ludvig Ebeling var stentryckeriägare i flera omgångar: åren 1822–1825, 1827–1835, 1836–1853 samt ett fjärde försök, som startade 1858. Möjligen drevs därefter hans stentryckeriverksamhet i avtynande omfattning de elva år Ebeling sedan hade kvar att leva.[1]

Ebeling var i första hand inriktad på musikalier; någon gång kunde han trycka också annat, exempelvis det översatta *Stort skuggspel, till tidsfördrif för gamla och unga*.[2] Nº 1 innehållande: *Prinsen i Barnlandet,* av August Wilhelm Zachariä (1824) utgiven på Graeffs förlag, eller *Walda symönster för 1825* (1825). Ebeling har också tryckt kungliga porträtt, sannolikt i en upplaga om ca 100 exemplar av vardera.[3] Kända är porträtt av Karl Johan och kronprins Oskar.[4] Ett enstaka exempel på topografiskt planschtryck firmerat Ebeling är känt från 1830-talet.[5]

Trots att stentryckeriet var litet, så är det därifrån som en rad svenska nottryck härstammar. Ebeling drev stentryckeriet i sin första omgång tiden 3 augusti 1822 till 1824 års utgång, varefter det övertogs av bok- och musikhandlaren Johan Fredrik Walter. [6]

1 Johan Ludvig Ebeling, f. 3/5 1799, död i Stockholm 24/12 1869, drygt 70 år gammal. Han var anställd som flöjtist i hovkapellet (Kungl. teatern/Operan) i tjugosex år, (1/7 1820 – 1/7 1846). (Norlind, Tobias, *Allmänt musiklexikon*. I. Stockholm 1916, s. 223). Ebeling och hans hustru sedan 1821 Aurora Olivia levde åtskilda sedan 1849/1850. (SSA MU Ladugårdsland övre 1850: 932 – Om vigseln: *DA* 4/7 1821, s. 3). Hustrun antecknade sig tio år före mannens död som ”Kammarmusikusenka A. O. Ebeling”. Aurora Ebeling dog i Stockholm 13/8 1875, 78 år gammal. (*Göteborgs Weckoblad* 27/8 1875, s. 4 resp. *Wermlands Läns Tidning* 25/8 1875, s. 1). Paret fick tio barn, varav sex levde ännu 1836. (SSA Mag. o. RR:s arkiv. Ebelings konkurs, dom 25/11 1836). En dotter var, som tidigare nämnts, den hyllade operasångerskan Mat[h]ilda Ebeling (1826–1851), som dog ung, och en av sönerna var bokhandlaren och bokförläggaren i Stockholm Albert Ebeling (1834–1913). (Bonnier, Isidor Adolf & Hånell, August, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935*. II. *Stockholm och Uppsala.* Stockholm 1935, s. 208f).

2 Exempelvis *Smärre dikter af Esaias Tegnér, satte i Musik för Sång och Guitarre. H. K. H. Sveriges och Norriges Kronprins Joseph Frans Oscar underdånigst tillegnade af E. W. Brandes*. 1sta Häftet (1829). (*Swensk Bibliographie* 1829). – Sannolikt har flera stentryckerier intresserat sig för olika former av spel eller rebusar. Bjurman skriver om ett, tryckt 1829 utan firmering, kallat *Bild eller Teckenskriften. Franmännens rebus*. Bjurman, Eva Lis, Nyttigt och nöjsamt. *Fataburen. Nordiska Museets årsskrift* 1983, s. 107ff.

3 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter, huvudserie, F 6a 927, s. 121ff. (Bokhandlare Pehr Thomassons konkurs 1824).

4 Ekholm, Gunnar, *Porträtt av Carl XIV Johan i metallgravyr och litografi.* Uppsala 1949, s. 86, nr 106. Ekholm saknar datering. Porträtten av Karl Johan och kronprinsen är tryckta senast 1824, det år de finns med i Thomassons konkurs. (SSA F 6a: 927. Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 126/1825. Pehr Thomassons konkurs).

5 Se bild 180. (Trondhjems domkyrka).

6 Hovkanslern registrerade Ebelings första stentryckeri 3/8 1822. RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning: ”Joh. L. Ebeling anlägger ett Stentryckeri i Stockholm. – Ny egare se 1825”. Johan Fredrik Walter övertog stentryckeriet 14/1 1825 och Ebeling återtog stentryckeriet 1/5 1827. (RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning resp. datum).

Johan Fredric Walters stentryckeri
1/1 1825–1827

När Johan Fredric Walter först ansökte om att få öppna egen bokhandel – i augusti 1823 – uppfyllde han inte kravet att vara svensk medborgare; han var född i S:t Petersburg av svenska föräldrar och hade kommit till Sverige 1818.[1] Därmed hade han inte rätt att driva ”borgerlig hantering” i riket. Walter var först sekreterare och bibliotekarie hos ryske vicekonsuln Jan Pieter van Suchtelen med bostad i ministerhotellet,[2] sedan föreståndare för Björnståhls bokhandel.[3]

Walter företog 1824 en mycket omfattande resa på kontinenten för att knyta kontakter och göra inköp.[4] Han fick sitt medborgarskap beviljat 25 januari 1825 och därmed möjlighet att fullfölja sina planer att övertaga Björnståhls bok- och musikhandel vid Storkyrkobrinken.[5] Till denna fogades lånbiblioteket, Graeffs gamla. Walter hade hjälp i bokhandeln av en bror, som 1823 kommit till Stockholm från S:t Petersburg.[6]

Walters bokhandel har beskrivits som den då främsta i Stockholm och därmed hela landet när det gällde importen av utländska böcker, inklusive musikalier.[7] Bokhandeln hade ombud på flera orter i Sverige. För dessa och andra kunde Walter fungera som mellanhand vad gällde bokimport.[8] Bokimport var en ekonomiskt sett riskfylld verksamhet. Transporten skedde oftast sjövägen och godset skulle betalas även om fartyget havererade eller beslagtogs av främmande makt.[9] Walter var uppenbarligen beredd att taga dessa risker. Han aviserade 1824 att han köpt in för försäljning ett ”större Parti Franska böcker af de bästa Auctorer, samt nyaste upplagor, äfwensom af Didots Stereotype-

1 Uppgifterna om Johan Fredric Walters födelseort och ankomst till Sverige är hämtade från RA Kongl. Kammar Exp. Registratur, jan. – juni 1825, fol. 61 (25/1 1825). – Enligt Bonnier-Hånell kom bokhandlaren Walter till Stockholm 1810. (Bonnier, Isidor Adolf & Hånell, August, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935. II. Stockholm och Uppsala.* Stockholm 1935, s. 104). Bonnier-Hånells uppgift är troligen felaktig.

2 *DA* 15/4 1823, s. 3. Sjö-Atlas.

3 Walter visade 1827 Suchtelens bibliotek för djurmålaren Magnus von Wright. Han hade då således alltjämt tillgång till biblioteket. (Wright, Magnus von, *Dagbok 1824–1834*. Utgiven av Anto Leikola, Juhani Lokki, Torsten Stjernberg och Johan Ulfvens. Helsingfors 1996, s. 58). Konstnären J. G. Sandberg studerade 1831 i Suchtelens bibliotek en handbok i frescomålning, vilket visar att biblioteket upplåts till andra. (Beijersten, Mauritz, *Johan Gustaf Sandberg 1782–1854*. Lund 1928, s. 86). Troligen var det den efter Walter/Dreyer ledigblivna bibliotekarietjänsten som finske litteratören C. A. Gottlund sökte 1825; ansökan avslogs 9/10 samma år. (Tarkainen, Kari, Handskriftssamlaren Carl Axel Gottlund och svenska riksarkivet. *Arkivvetenskapliga studier.* 5. Stockholm 1981, s. 357). – I Stockholm fortsatte Suchtelen att utöka boksamlingen. (*PoIT* 17/9 1836, s. 1). Det ca 70 000 volymerna stora biblioteket inköptes efter hans död av ryske kejsaren. (*NTBB* 1919, s. 129; Czapnik, Marianna, Böcker från andra sidan havet. *Biblis* nr 60, 2012/2013. – SSA KTL 1824. SE/SSA/0031/06/G1 AA/219 (1824), fs. 168.

4 *Stockholms Dagblad* 5/8 1824, 4. Som jag är sinnad afresa […].

5 RA Kongl. Kammarexp. Registratur, jan. – juni 1825 fol. 61f. (25/1 1825).

6 SSA D 5: 1. Förteckning över utlänningar som erhållit medborgarrätt [med ankomsttid] 1818–1827. ”D. Walter från S:t Petersburg 1823. Arbetar hos sin bror bokhandlaren Walter”.

7 Hakapää, Jyrki, Distribution in the early nineteenth century. *Book history* 5(2002): 47. – *Stockholms Dagblad* (nr 265), 13/11 1824, s. 2. (”kolorerade wirkmönster”,”Nya ifrån Berlin inkomne musikalier”).

8 SSA F 6a: 927. Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 126/1825. Pehr Thomassons konkurs.

9 Jfr Björkman, Margareta, *Läsarnas nöje. Kommersiella lånbibliotek i Stockholm 1783–1809*. Uppsala 1992, s. 51.

editioner, Dictionärer på flere Språk, Barn-Böcker med swarta och kolorerade Grawyrer, Förskrifter m.m. samt kolorerade Konversations- och Barnspel, allt af de modernaste uppfinningar".[1] En annons i november 1825 berättar att stentrycksarbeten från S:t Petersburg har inkommit.[2] Dessa annonser är bara två exempel på en livlig importhandel.

I januari 1824 startade bokhandeln utlåning av musikalier. "Man har sedan en längre tid i hufwudstaden saknat en inrättning, som åt musikens wänner kunnat gifwa ett alltid öppet tillfälle att lära känna dess nyare alster […] att mot en billig afgift kunna erhålla dem till låns […]".[3] Uppenbarligen ansågs Östergrens musikutlåning vara otillräcklig och att det fanns ett utrymme för fler aktörer. Hos Carl Müller och Laurens Westerberg beställde Walter tryckning av musikalier.[4] I tryckta kataloger utlovades rundliga mängdrabatter på förlagsartiklarna.[5] Dessa förlager salufördes även hos ombuden runt om i landet.[6] Utom böcker och musikalier fördes också lotter för Kongl. Nummerlotteriet och "Oljefärgstaflor".[7] I Walters bok- och musikhandel på Myntgatan, senare Storkyrkobrinken, 1 trappa upp,[8] salufördes inte bara litografiska nottryck; bl.a. aviserades 1824 Löwstädts *Minatur-Teckningar.*[9] Bokhandeln kom att fungera som en verklig kulturhärd i Gamla stan, vilken spred böcker, musikalier, bilder, utländska tidskrifter och anordnade föreläsningar.[10]

Walter startade eller planerade att starta flera tidningar: *Polytechnisk Journal*[11] och *Weckoskrift för Fruntimmer,* från mars 1825 namnändrad till *Atheneum, Månadsskrift för det nyaste i Litteratur, Dramatik, Konst och Moder.*[12]

Det var sannolikt bl.a. för att trycka bilagorna i sina tidskrifter som Walter 1 januari 1825 övertog Ebelings stentryckeri, Övertaget bokfördes hos Hovkanslern fjorton dagar senare.[13] Walter annonserade omgående om stentryckeriets tjänster:

1 *SDA* (nr 227), 30/9 1824, s. 6.
2 *DA* 7/11 1825, s. 3.
3 *StockholmsPosten* 14/1 1824. Walters anmälan återgiven hos Karle, Gunhild, *Kungl. Hovkapellet* […]. Uppsala 2005, s. 37.
4 *Sångstycken med accompangement för Forte Piano af B. Crusell.* [1824]. 23 s., tryckt hos Carl Müller. 2 häftet. Pris 1 rd 24 sk. Nothäftet finns i Charlotte Berlins i Ystad stiftade museum.
5 *StockholmsPosten* 30/9 1824, s. [5], (nr 227); Catalogue des livres étrangers d'Assortissement, de Commission & de Noveautés de la Librairie de J. F. Walter; *Förteckning öfwer J. F: Walters förlagsartiklar af böcker, musikalier m.m.,* […]. Stockholm 1827. – Anhang nr 3. Stockholm 1827.
6 SSA Mag. o. RR:s arkiv. F 6a 215/1831, libell 33. Götreks konkurs. I bokhandlare Per Götreks konkurs, begärd 1827, förekommer en mindre fordran från Walter. Götreks motfodran visar att Walters bokhandelsartiklar fanns till salu i Stockholm inte bara i den egna bokhandeln.
7 *PoIT* 13/1 1827.
8 *Förteckning öfwer J. F. Walters förlags-artiklar af böcker, musikalier m.m*. Stockholm 1827. – Walters bokhandel låg i Kv. Minotaurus nr 4. [Storkyrkobrinken 12]. (Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris.* I. Stockholm 1902, s. 377f). Jfr *DA* 25/4 1825, s. 4 resp. 27/4 1825, s. 7.
9 *SDA* (nr 263), 11/11 1824, s. [3].
10 Exempelvis aviserades i *StockholmsPostenn* en föreläsning på franska 1/2 1828, s. 4.
11 Utgivningsbevis utfärdat 12/2 1824. Osäkert om något nummer alls utkom. Jfr Lundstedt II: F13; s. 300.
12 Utgivningsbevis för *Athenaeum* utfärdat 8/3 1825. (Lundstedt II: 81). Typtryckt inlaga med litograferat titelblad. Tidningen utkom med långt uppehåll t.o.m. år 1827. Tidskriften innehöll stentryckta illustrationer och musikhistoriska bidrag. Jfr Davidsson, Åke, Den musikaliska tidskriftslitteraturen i Sverige under 1800-talet. *STM* 27(1945), s. 97f.
13 RA Hovkanslerämbetets ingående diarium 14/1 1825 nr 12. – Norlind anger felaktigt datum (14/2 1825) för Walters övertagande av Ebelings stentryckeri. *Allmänt musiklexikon*. I. Stockholm 1916, s. 104.

Å Undertecknads Stentryckeri utföres med skyndasamhet och ackuratess samt för billligaste pris, alla Arbeten i denna wäg; beställningar inlemnas uti min Bok- och Musikhandel.

Stockholm den 13 Januarii
Joh. Fredr. Walter.[1]

I lånbibliotekets böcker insattes först litograferade, senare typtryckta bokägarmärken.[2]

Det är sannolikt Walter, som våren 1825 annonserade efter arbetskraft, två ynglingar som kunde läsa skrivstil.[3] Annonsen indikerar att stentryckeriet hade annan adress än bokhandeln i Kvarteret Minotaurus 4 (nu: Storkyrkobrinken 12), men var sägs inte. Fyra månader senare efterlyser samme annonsör efter två ynglingar 18–25 år gamla, ifrån landet, (”hwilka icke förut ha tjent uti Hufwudstaden”).[4] Varför detta önskemål på de blivande anställda, går bara att spekulera kring. Om det var för att inte sägas vilja taga arbetskraft från Carl Müller, så fullföljdes inte den intentionen. Åtminstone en av arbetarna hos Walter kom från Müllers stentryckeri.[5]

I slutet av 1825 är stentryckeriet i full verksamhet. Ett av det första verksamhetsårets stentryck var den tidigare omnämnda nidbilden över Lorenzo Hammarsköld, tecknad av Anders Lundquist. Walter inbjöd allmänheten att beställa visitkort, handelscirkulärer, priskuranter ”m.fl. ett stentryckeri tillhörige arbeten.”[6] Att han också saluförde ”Fin, utländsk Trycksvärta af flere sorter”, tyder på att den trycksvärta, som användes i det egna stentryckeriet, inte tillverkades på plats, utan importerades färdigblandad.[7]

Walter blev en icke obetydlig musikförläggare.[8] Ett prov på hans nottryck är det utvikbara blad med två sidor nottryck, som fogades till en andra utgåva av Esaias Tegnérs *Frithiofs Saga*.[9] Det är två sånger (”Ingeborgs klagan” och ”Vikingabalk”), tonsatta av den av samtiden uppburne musikern vid hovkapellet Bernhard Crusell. Sångerna var allmänheten tillhanda redan 1825 – samma år som den första utgåvan av *Frithiofs Saga* kom ut.

De fint tecknade noterna, med underliggande sångtext är inte skrivna av någon nybörjare – vem anges inte. Det kan vara Carl Müllers f.d. elev Pehr Magnus Anderson, som arbetat på Walters stentryckeri.[10] Vilka som i övrigt arbetat hos honom är inte känt, däremot att unga konstnärer tecknade motiv för honom eller besökte stentryckeriet för att lära sig tekniken. En sådan ung konstnär var Carl Johan Billmark. Hans handkolo-

1 *Stockholms Dagblad* 15/1 1825, s. 2.
2 Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris.* I. Stockholm 1902, s. 377f.
3 *DA* 25/4 1825, s. 4 resp. 27/4 1825, s. 7.
4 *Stockholms Dagblad* 26/8 1825, s. 3.
5 Av gammalt förbjöds skråna att locka arbetskraft från varandra.
6 Ibid. 31/12 1825, s. 4.
7 Ibid. 13/12 1825, s. 5.
8 Wiberg I, s. 175.
9 Bilagan firmerad *Walters Stentryck i Stockholm*.
10 SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 11, s. 140. (Götreks konkurs 1827).

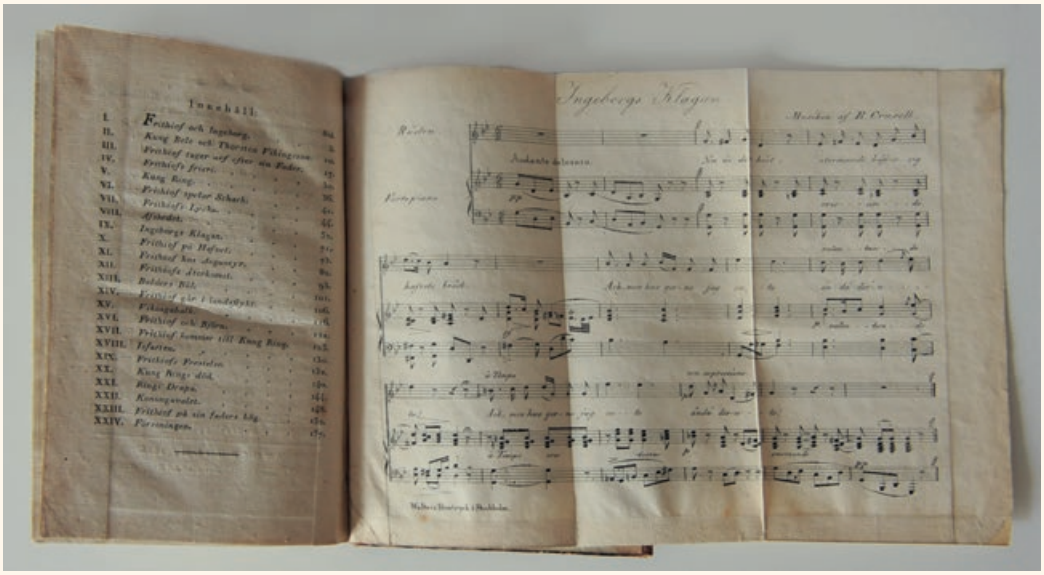

BILD 176 Prov på Walters nottryck. Bilaga till Esaias Tegnér, *Frithiofs Saga*. Andra uppl. Stockholm, 1825. Sångerna *Ingeborgs klagan* och *Vikingabalk* av Bernhard Crusell. Firmeringen ”Walters Stentryck i Stockholm” i nedre vänstra hörnet på notbladet.

Eftersom notbladet är dubbelt så stort som boksidan, fick det vikas in två gånger. Med det valda formatet slapp exekutören att vända blad. Noterna är tryckta på kraftigare papper än bokens inlaga.
Privat ägo.
Notbladets mått: 20.3 × 26.2 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

BILD 177 *Winkännaren*. Litograferad av Carl Johan Billmark och tryckt hos J. F. Walters stentryckeri, Stockholm o. 1826. *Winkännaren* tillsammans med ytterligare alster från unga konststuderande.[1]
Kungliga biblioteket, Stockholm. HKB.
Bladmått: 31.8 × 24.1 cm.
Foto: Kungliga biblioteket, Stockholm.

1 *StockholmsPosten* % 1828, s. 4.
Priset för *Winkännaren* var 24 sk.

rerade karikatyr, *Winkännaren,* i Kungliga biblioteket, (med egen porträttbild) trycktes hos Walter våren 1826.[1]

Från Walters stentryckeri kom 1825 på uppdrag av ryske ministern Suchtelen några tryck i folioformat efter teckningar av François Nicolas Changuion efter bl.a. ”Leonardo da Winci, Guercino, Rembrandt, Lud. Caracci, Salvator Rosa och Ostade”. Teckningarna befann sig i Suchtelens ägo.[2] Stentrycken rapporterades i en finsk tidning som en del av ett större projekt.[3]

I viss utsträckning hjälpte Walter också olika boktryckerier med planschtryck; så exempelvis en karta i oktavstorlek för O. U. Arborelius i Falun 1825, som fått ett uppdrag av häradshövdingen Carl Gustaf Kröningsswärd.[4] Ett annat exempel är litograferat omslag för Rumstedts boktryckeri i Stockholm till Gossners *Den sanna christendomen,* firmerat ”Walters”.[5]

Till avdelningen kuriosa hänförs Walters försäljning av ”Kallidacusticon”, ett musikaliskt tidsförfördriv för pianofortespelare av kapellmästaren Kuhlau. Det aviserades att man ur detta Kallidacusticon, som bestod av 231 kort, kunde sammanställa mer än 214 miljoner valser. Priset var tre rd.[6] Detta Kallidacusticon förefaller ha varit en engångsföreteelse.

1 *DA* 16/3 1826, s. 5. ”Från Stentrycket har nyligen utkommit […] Winkännaren”, resp. *DA* 8/4 1826, s. 5. – *StockholmsPosten* 9/6 1826, s. 4. Den salufördes i april det året, lika pris – 24 sk – även i landsorten. – Karikatyren finns återgiven hos Wingren, Bo, *Carl Johan Billmark. Stockholm, Paris, Europa.* Stockholm 2011, s. 15, med felaktig datering.– Det är Wingren, som noterat att den karikerade personen bär Billmarks drag. Winkännaren salufördes under flera år. (*DA* 8/4 1826, s. 5 resp. *StockholmsPosten* 9/6 1828, s. 4) för 24 sk. – Hultmark tillskriver felaktigt ”Winkännaren” till Carl Löwstädt. (KB Hultmarks förteckning).

Som elev till kopparstickaren Christian Forssell hörde Carl Johan Billmark, jämte den senare så framstående porträttlitografen Johan Cardon, till Forssells mest talangfulla elever. Efter fem år hos Forssell började Billmark 1827 att glida ifrån gravörverkstaden, för att istället ägna sig åt litografering. (Ännu 1828 trycktes etsade arbeten av Billmark. Avmattningen i efterfrågan av koppargravyrer hade gjort sig märkbar, vilket ledde till Forssells konkurs 1830. Hedberg, Gunnel, Forssell direxit. *Biblis* 52, 2010/2011, s. 14). Var i Stockholm Billmark lärt sig litografera är inte belagt. Eftersom endast ett stentryckeri, Fehr & Müller, fanns 1818 måste det vara där, som Billmark lärde sig teckna på stenen. Ett tidigt projekt var en lärobok, *Etuder för Landskaps-Tecknare* (1829–1831), där planscherna trycktes på fint velinpapper först hos Schéele, sedan hos Gjöthström & Magnusson (*Swensk Bibliographie* 1830) med en inledning med fyra planscher av Carl Gustaf Gillberg: *Etuder till Trän för Landskaps-Tecknare,* tryckta hos Schéele. (*Swensk Bibliographie* 1830: 2, s. 16: ”Bestämdt att utgöra en inledning och komplement till Billmarks arbete [*Etuder för Landskaps-Tecknare*])”. Billmarks *Etuder* var ett ovanligt omfattande läromedel. Samlingen gavs ut av Billmark själv månadsvis under tolv månader med fyra planscher/häfte, tryckta på velinpapper. (1831 kom en fransk upplaga, utgiven i S.t Petersburg). Tio år senare följde Billmark i Paris upp med *Nya Etyder för Landskaps-Tecknare*.

2 Changuion, François Nicolas, *Dessins originaux de la collection du comte de Suchtelen lithographiés par F. N. Changuion*. Lithographie de J. F. Walter. Stockholm 1825. 9 planscher. (Kungliga biblioteket, Stockholm).

3 *Finlands Allmänna Tidning.* (Nr 89), 2/8 1825, s. 1.

4 *De besegrade Bolstada-skälen, eller Rättegångshandlingar* […]. Falun 1825.

5 Gossner, Johannes, *Den sanna Christendomen i korta betraktelser* […]. Stockholm 1825. Rumstedts inlaga.

6 *DA* 8/1 1825, s. 5; *PoIT* 12/3 1827, s. 4.

Problem tornas upp

Tecken på att Walter fått svårigheter kan skönjas i början av 1826 i det att han begärdes få bli försatt i konkurstillstånd, men ansökan återkallades efter förlikning.[1] Kan Suchtelen vara den som kom till undsättning? Möjligen kan svårigheterna med ekonomin hänga samman med faderns död. Fadern, bronsfabrikören Johan Daniel Walter dog i S:t Petersburg, sannolikt 1825.[2]

Under mars månad 1826 behandlade Nedre Borgrätten en tvist mellan Walter och Westerberg, angående tryckningen av noterna till Crusells *Lilla slafvinnan*.[3] Westerberg hade bara levererat halva musikstycket. Walter krävde drygt 162 rd. Westerberg kom med motkrav på 50 rd. Ett och ett halvt år efter den inhiberade konkursen sålde Walter stentryckeriet tillbaka till Ebeling.[4]

Walters stentryckeri drevs i totalt två år och fyra månader. Hans olika verksamheter avvecklades, troligen p.g.a. ändrade familjeförhållanden och möjligen sviktande hälsa.[5] Om hans vidare öden är föga känt. Bokhandeln annonserade ännu sommaren 1828.[6] Walter finns inte med i 1829 års mantalsförteckning, varför han troligen redan före november 1828 har flyttat till S:t Petersburg.[7] En uppgift i handlingarna till Forssells konkurs i juni 1831 anger i samband med fråga om särredovisning av förvaltade myndlingsmedel för Walters i Sverige två omyndige bröder ”Pupillerne Alexander och Peter Walter för vilka Forssell var förmyndare:[8] ”Bokhandlaren Walter, som sedan några år vistats och ännu [27 juni 1831] skall bo i Petersburg, der haft brödernes obetydlige arfsangelägenheter om hand […].”[9] Walter levde således ännu i slutet av juni 1831 i S:t Petersburg.

1 SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 11, s. 99 (Konkursdiarium 17/2 1826, Konkursbegäran återkallad 22/2 1826).

2 Modern, Elisabeth Walter, anhöll efter makens död hos rätten i december 1825 om tillstånd, att tillsammans med sin son Petter få kvarstanna i riket, samt att få sälja del i fastighet som hennes omyndiga söner ägde i S:t Petersburg. SSA D 5: 1. Förteckning över utlänningar som erhållit medborgarrätt [med ankomsttid] 1818–1827. ”Johan Cath. Elisab. Walter 9 nov. 1825 från S:t Petersburg”.
Christian Forssell förordnades av rätten att bli förmyndare för Walters yngre bröder. SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 11, s. 309. Akt. nr F 6a. (Forssells konkurs). Utdrag ur Stockholms stads Justitie Collegium 13/12 1825). – Forssell förordnad som förmyndare för Alexander Walter i december 1825. (*PoIT* 29/12 1825, s. 4).

3 RA B I: 29 Slottsarkivet. Nedre Borgrätten. Registratur 14/3 1826, s. [13–20].

4 I RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 1825 över boktryckerier i riket finns en randanmärkning om att Walters stentryckeri är ”Återtaget af Ebeling, se 1827”. (RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 14/1 1825). Ett datum, som närmare bestäms i en anteckning att ”Kammar Musicus J. L. Ebeling återtar sitt Tr[yckeri] i Sthlm”. (RA Hovkanslerämbetets arkiv. Hovkanslerns förteckning 1/6 1827).

5 Wiberg I, s. 176.

6 *StockholmsPosten* 2/7 1828, s. 4: (Bok om grunderna i pianostämning).

7 Walter listas i en förteckning hos Överståthållaren över personer efterlysta p.g.a. mindre skatteskulder i april 1830. För Walters del reglerad i september samma år. [Öfwer-Ståthållare-Embetets Kungörelse angående efterlysning af personer, hvilka häfta för Krono-utskylder. Stockholm 19/4 1830.] Walters skuld var 35 rd 44 sk och 6 rst. Dessutom en ”P. Walter” skyldig 6 rd 3 sk 6 rst).

8 Forssell hade av Stockholms stads Justitiekollegium och Förmyndarkammaren 1/12 1825 förordnats som förmyndare för Alexander Walter. Avisering om detta tredje gången i *PoIT* 29/12 1825, s. 4.

9 SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 11, s. 309. Akt nr F 6a. (Forssells konkurs). Utdrag ur Stockholms stadskollegiums protokoll 13/12 1825, vari Forssell utses till förmyndare, resp. kuratorernas sammanställning 27/6 1831.

BILD 178 Sångerskan och tonsättaren Caroline Ridderstolpe var född i Berlin och hade studerat för Carl Maria von Weber. 1832 tryckte Ebeling på fyra ark hennes *Sju sånger för piano forte tillägnade kronprinsessan Josephine*. Priset var 1 rdr.[1] Ebelings firmering under strecket.
Privat ägo.
Mått: 25 × 35.5 cm.
Foto: Martine Castoriano, Malmö.

1 *Swensk Bibliographie* 1832: dec., s. 118.

Ebelings återtagna stentryckeri

1/5 1827–7/6 1835

Kammarmusikern och stentryckaren Ludvig Ebeling gjorde ett andra försök med stentryckeriverksamhet i det att han köpte tillbaka stentryckeriet 1 maj 1827 och drev det i drygt åtta år, till 7 juni 1835.[1] Stentryckeriet fanns vid Munkbron, mitt för Tyska brunn.[2] Strax efter nyöppnandet annonserade Ebeling att han utförde ”alla wanliga Lithografiska arbeten, såsom Krit- och Pennritningar, Kartor, Tabeller, Cirkulär, Pris-Kuranter, Wisits, Adress- och Notifikationskort”.[3]

Som tidigare nämnts har Ebeling anlitat Carl Schultén åtminstone under år 1828. Det framgår av titelsidan till *Fogelleken. Orden af Esaias Tegnér. Musiken af tonsättarinnan till Axels monolog.* Utom Schultén, men inte alla samtidigt, har Ebeling haft hjälp av en elev, en lärling och en litograf.[4]

Stentryckeriet flyttades i november 1834 till två rum i Gamla Stan vid Stadssmedjegatan 12, 1 trappa upp (”i samma hus som Aftonbladskontoret”).[5] Adressen är densamma som Olof Sundel anger för inlämning av beställningar av visitkort m.m. i december 1834.[6] Sundel och Ebeling hade således någon form av lokalsamverkan. Själv bodde Ebeling med familj och arbetare, nära hörnet Styckjunkarebrinken (Styckjunkaregränden) och Sperlingsbacke, (nu: Riddaregatan).[7]

Som framgått av Ebelings öppningsannons var stentryckeriet huvudsakligen, nu liksom tidigare, sysselsatt med nottryck, men också med en del merkantilt och annat tryck. 1828 trycktes ett blad med en tusenårskalender avsedd att skäras ut och monteras till volveller (hjulkartor). Uppenbarligen var dessa hjulkartor svåra att hantera för allmänheten, eftersom det året därpå kom ut en förklaring och anvisningar. 1830 tryckte Ebeling den tredje ”tillökta och förbättrade” upplagan Carl Gustaf Kjellströms *Praktisk Lärobok för Nybegynnare* […].[8] 1833 kom en *Teoretisk-Praktisk Anvisning till Piano-Forte-Spelning.*[9]

1 *Stockholms Adress-Calender* för år 1834. Stockholm 1833, s. 48. SSA MU Ladugårdsland nedre 1835: 207.
2 *DA* 30/10 1828, s. 4.
3 Ibid. 20/6 1827, s. 8; *Stockholms Dagblad* 8/8 1827, s. 4.
4 Den utomhus boende stentryckarlärlingen Carl August Westberg, (f. 1/8 1815). (SSA MU Ladugårdsland nedre 1835: 207). Litografen Erik Wilhelm Björkman har lönefordran i konkursen 1835 om 70 rd. (I handlingarna felaktigt benämnd E. H. Björkman). Eleven Lars Sellström fick kondition 1829. Hans namn finns inte upptagen i mantalsregistret, men väl antecknad som stentryckarlärling i samband med sin död död 19/12 1829. SSA F Ia: 7. Klara församling. Död- och Begravningsbok 1829–1836, s.33.
5 *AB* 1/11 1834, s. 4: ”Ebelings Stentryckeri är flyttat ifrån Tyska brunnen till Stadssmedjegatan huset Nº 12 (Nya räkningen). Jfr SSA MU Staden västra (Nikolai församling) 1835: 538. – Enligt konkurshandlingarna 1835/1836 blev Ebeling krävd på en kvartalshyra om 90 rd för lokalen.
6 *Stockholms Dagblad* 27/12 1834, s. 4.
7 SSA MU Staden västra (Nikolai församling) 1835: 538. J. L. Ebeling. Kv. Skravelberget större nr 10 (gamla räkningen); nr 35 (nya räkningen), Nedre Ladugårdslandets församling.
8 *Praktisk Lärobok för Nybegynnare i Forte Piano Spelning, efter Cramers, Dusseks och Steibelts Methoder.* Öfversatt af C. G. Kjellström. Tredje tillökta och förbättrade upplagan. Stockholm 1830. (*Swensk Bibliographie* 1830: 13, s. 132).
9 *AB* 28/11 1833, s. 4.

BILD 179 Grunden för den stora efterfrågan på musikalier var musikutövningen i hemmen och i olika sällskap. Här har Hjalmar Mörner tecknat ett *Musikaliskt Sällskap*, ett blad som ingår i ett okolorerat exemplar av hans *Stockholmska scener,* tryckt hos Gjöthström & Magnusson 1830. Bladet är signerat i stenen i nederkant av motivet, på höger sida.
LUB Handskriftsavdelningen, Olof Rybergs grafiska samling.
Mått: 25.5 × 35.5 cm.
Foto: Bild & Digitalisering, Lunds universitetsbibliotek.

En stor mängd nottryck firmerade Ebeling är kända.[1] Genom pressens aviseringar går det att följa hans flit. Som en udda artikel saluförde han även ett componium.[2] Det var en samling noterade musikstycken, som kunde sättas samman på olika sätt.

Åren 1827–1828 gav Ebeling ut musikalietidskriften *Musikaliskt Weckoblad*. Carl Gustaf Kjellström hade 1824 gett ut en tidskrift med denna titel (i sammanlagt tretton nummer) på sitt stentryckeri, men hade inte ansökt om utgivningsbevis.[3] När Ebeling 20 oktober 1827 annonserar om tidskriften hade redan tre nummer kommit ut och han lovade ett nummer varje lördagsmorgon.[4] Utgivningsbeviset var utfärdat på Ebeling själv.[5] Tjugosex nummer i tvär folio med fyra sidor vardera kom veckovis under tiden oktober 1827 – mars 1828. Försöket måtte inte ha slagit väl ut eftersom han inte fortsatte utgivningen.

Efter Carl Müllers försvinnande och de förändringar som detta innebar för stentryckeriet stod Anders Cederström utan stentryckeri för sin tidskrift *Musikaliskt Allehanda*. Med början december 1830 tog Ebeling över tryckningen av den. Cederström fick 10 december 1830 förnyat sitt utgivningsbevis.[6] Utgivningstakten var ”obestämd”; tidskriften upphörde 1831.[7]

Ebeling engagerade sig i ytterligare några ambitiösa periodiska skrifter, vilka förefaller vara rena beställningsuppdrag. En 15-sidig *Journal för Guitarre* som Fredrik Wilhelm Hildebrand gav ut och *Necken, Weckoblad för Guitarr-spelare* med Jöns Boman som utgivare, 1832–1833.[8]

För sång och gitarr tonsatte den svenske militärmusikern Eduard Brendler *Skaldestycken af Stagnelius*, vars första häfte trycktes i början av 1828 på Ebelings nottryckeri.[9]

1 Många av dem förtecknade i *Swensk Bibliographie* 1829 och följande år.

2 Ursprungligen var ett componium en bärbar mekanisk musikmaskin, som under 1820-talet gjort stor lycka på mässor i Europa. *Le Componium Portatif, Contenant 1 680 536 Valses pour le Guitare.* Stockholm [1832]. *Swensk bibliographie* 1832, s. 119. – Även *StockholmsPosten* 29/12 1832. – Jfr elektroniskt tillgängliga Deleuse, Isabelle, *Instruments mécaniques.* Musée des instruments de musique. Sprimont, (Belgien) 2001, s. 17ff., där ett större bärbart componium (Componium portatif) finns avbildat. Componium portatif kunde också vara en liten speldosa i låda, genom vilken en hålremsa trädades och musiken vevades fram. På remsan kunde nottecknen vara tryckta.

3 Sophie Müllers stentryckeri, med Carl Schultén som litograf, arbetade under 1830-talet med en snarlik titel: *Musikaliskt Weckoblad för Piano-forte*, vilken trycktes i 26 nr i tvär folio under december 1832 och första halvåret 1833. Det var ett tryckuppdrag från musik- och bokhandlaren A. W. Möller, som fått utgivningsbevis på titeln 21/12 1832. – Om Kjellströms *Musikaliskt Weckoblad* se Lundstedt II: 73a.

4 *PoIT* 3/11, 1827, s. 4 resp. 7/11 1827, s. 4.

5 Lundstedt II: 95. (Ebelings *Musikaliskt Weckoblad*). För en halv årgång (26 nr) betalades 4 rd.

6 Anders Cederström fick utgivningsbeviset 2/7 1829, samt förnyat 10/12 1830. (Lundstedt III: 118).

7 Ibid. Fel

8 Ett tredje häfte av *Journal för Guitarre* kom 1829. *Necken, Weckoblad för Guitarr-spelare*. 1832: 1–13 (6/10 – 29/12 1832). Stockholm 1832. [52 sidor totalt]; Ibid. 1833: 1–13 (5/1 – 30/3 1833). Stockholm 1833. [26 nr om totalt 52 sidor utkom]. (Lundstedt III: 129). Jfr *Swensk Bibliographie* 1832: dec., s. 118, där nr 10–13 förtecknas med tillsammans två ark till priset av 1 rd.

9 Brendler och Ebeling hade vänskapsband; Brendler var gudfar till Ebelings dotter Mathilda. – Sångstyckenas rubriker avslutas alla med en punkt, vilket möjligen kan visa på en egenhet hos en enskild litograf.

BILD 180 Ebeling tryckte huvudsakligen noter. I stadsarkivet i Trondhjelm, Norge, finns ett kolorerat stentryck, som visar att han tryckte även annat. Planschen, som föreställer exteriören till Nidaros Domkyrka, är tecknad av Leonard Utterman och såldes 1828 för 24 sk.[1]
Trondhjelms byarkiv, Trondhjelm, Norge. Tor. H45. F9368.
Arkmått: 30 × 45 cm. Bildmått 18.4 × 25.9 cm.
Foto: Trondhjelms byarkiv.

Ebelings inkomst, 1830 beräknad till 300 rd, avslöjar att verksamheten haft liten omfattning, (mindre än hälften av den som beräknades för Carl Müller). Någon lön som musiker har han inte uppburit det året.[2]

Efter drygt åtta års stentryckeriverksamhet, begärde Ebeling sig i konkurs vid Stockholms rådhusrätt 27 juni 1835. Rättens utslag meddelades Ebeling 17 december 1836.[3] Sammanslagningen av lokaler med Sundel tyder emellertid på att Ebeling redan året före konkursen haft ekonomiska bekymmer.

Helt bankrutt var han inte. Tillgångarna uppgavs vara 1 883 rd, medan skulderna uppgick till 1 770 rd.[4] Balansvågen vägde över åt plussidan. Problemet hade varit hans likviditet. Normalt hade han, förutom stentryckeriet, en inkomst från sin tjänst som

1 *DA* 20/9 1828, s. 4. ”Från Ebelings Stentryckeri har utkommit […] Utsigt af Trondhjems Domkyrka”.
2 *PoIT* 6/4 1833, s. 5. – En notering finns att Ebeling åberopas som vittne i samband med dödande av en skuldsedel. Han tituleras då (1833): ”Ledamot af Kgl. Hof Kapellet och Stentryckare”.
3 SSA A 4a: 148 Mag. o. RR:s arkiv. 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. 1836. Konkurser 850/1835. 11/1 1835.
4 *AB* 11/7 1835 s. 1.

flöjtist, 200 rd per år ökat 1835 till 500 rd.[1] Men han hade en stor familj att försörja. Och han hade varit sjuk. Han anförde till rätten:

> *att han med idoghet användt den tid, som hans trägna tjenstgöring vid Kongl. Hof-Capellet lemnat honom öfrig, till arbete å dess Stentryckeri, men sedan dels en mängd dylika blifvit inrättade ock dels en långwarig sjukdom hållit honom sistnämnda år wid sängen, hade både winsten af samma närande arbete warit så ringa att han icke kunnat undgå skuldsättning på de mest [ogynnsamma?] villkor, samt förluster ej alls uteblifvit.*[2]

Stentryckeriets ekonomiska misslyckande ansåg Ebeling således hade sin grund i dels konkurrensen från de många stentryckerier, som hade inrättats, dels hans långvariga sjukdom.[3] Enligt domslutet skulle han även i framtiden svara för sina skulder, medan hustrun gick fri från dem.

Uppklarandet av konkursen drog ut på tiden. Domen föll i december 1836. I mars 1840 sammanträdde hans kreditorer troligen för sista gången och redogörelsen för konkursen var färdig i april 1845.[4] Den långa tidsutdräkten gör att en fråga är berättigad: Rörde det sig verkligen om 1835/1836 års konkurs? Hade han råkat ut för ytterligare konkurskrav? Inga spår eller arkivalier, som tyder på det har emellertid påträffats.

1 Torsslow, Gustaf Ludvig, *Handlingar rörande Kongl. Theatern.* Stockholm 1835, s. 80.
2 SSA A 4a 148. Mag. o. RR:s arkiv. 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål, huvudserie 1836. (Ebelings konkurs).
3 Ibid.
4 *PoIT* 25/11 1832, s. 4; *PoIT* 17/3 1840, s. 4. (”Herrar Kreditorer i Stentryckare J. L. Ebelings konkurs […]”; *PoIT* 7/4 1845, s. 4. (”Redogörelseräkningen uti Stentryckaren Johan Ludvig Ebelings Konkurs finnes till granskning”). Redogörelsen är inte bevarad.

Ebelings tredje och senare stentryckeriförsök

April 1837–

Snart efter konkursen annonserade Ebeling (december 1836) att han åtog sig att förfärdiga visitkort ”på stentryckeri i Herculis gränd vid Brunkebergstorget № 8”.[1] Om detta skulle ske på eget stentryckeri är inte belagt. Efter konkursen hjälper Ebeling till i Mauritz Scheeles stentryckeri enligt vittnesmål i Carl von Schéele-saken i januari 1837. Några månader senare annonserade han att ”Stentryckeriarbeten mottages och utföres uti huset № 15 wid Riddargatan å Ladugårdslandet” vilket förefaller vara bostadsadressen.[2] Eftersom tryckning kunde ske på stället måste han ha haft tillgång till stentryckspress. Vid konkursen 1835/1836 hade förutom personlig egendom som guld, silver, möbler och husgeråd samt fyra dyrbara flöjter på Stockholms auktionskammare sålts ”Stentryckspressar med färgbord, rifware och walsar m.m. Stentrycks Arkstenar, Notformar och oljestenar.”[3] Tillgångarna i konkursen hade överstigit skulderna med 113 rd, så Ebeling har kunnat köpa tillbaka åtminstone en av pressarna med tillbehör från konkursmassan.[4] Detta tredje tryckeri anmäldes inte till hovkanslern. Det är möjligt att Ebeling ansett tryckeriet bara som ett litet accidenstryckeri.

I Justitiekanslerns förhörsrunda med samtliga litografer i Stockholm i januari 1837, svarade Mauritz Schéeles arbetare ”Att Stentryckaren Ebeling vore den som vanligen skref åt deras husbonde […]”. Själv anförde Ebeling vid samma tillfälle: ”att han för närvarande icke hos sig hade någon arbetare”. Året därpå, 1838, nämns han som hjälp åt Hirsch. Ebeling och Carl Schultén skötte litograferingen på musikhandlaren Abraham Hirschs stentryckeri på Stora Nygatan 12. Tryckeriet hade startat i januari det året under namn Östergren & Hirsch.[5] Schultén och Ebeling ombesörjde litograferingen av ”Nytt Musikaliskt Bibliothek i större skala” för såväl sång som piano 1839.[6] 1846 har Ebeling beställt tryckning av ett arbete hos Salmson & Ström.[7]

Ebeling hade således tillgång till stentrycksfaciliteter även när han saknat eget stentryckeri. Troligen är det sedan han blivit fri från sina skulder, som han på nytt kunde sätta upp ett litet stentryckeri och anställt en litograf. Makarna hade delat på sig och tagit vård om tre barn var. Ebeling hade då istället en hushållerska. Han bytte adress ett par gånger inom staden.

Är det sjukdom som gör att hans penningbekymmer fortlever? Dottern, operasångerskan Mathilda Ebeling anordnade sommaren 1842 en recettkonsert ”till förmån för

1 *DA* 16/12 1836, s. 4. Wisit-Kort på fina Welin-Blanketter […].
2 *Stockholms Dagblad* 24/4 1837, s. 4.
3 Ibid. 22/4 1836, s. 2.
4 *AB* 11/7 1835, s. 1. Cessions- och Urarfva-ansökningar
5 Wiberg II, s. 194, 198.
6 *AB* 17/9 1839, s. 4.
7 Centrum för näringslivshistoria, Stockholm, Esseltes arkiv. Stentryckeriet Salmson & Ström, Beställningsbok 1846–1853, 1/6 1846.

sina fattiga föräldrar och syskon", och efter hennes död såldes fem musikhäften *Minne af Mathilda Ebeling,* som man hoppades skull bereda liten lättnad för familjen.[1]

Ebelings namn förekommer på nytt i Rådhusrättens konkursdiarium, då en ny konkurs inleds 28 februari 1853, begärd av Ebeling själv.[2]

Ludvig Ebeling anmälde till hovkanslern 16 oktober 1858 att han återigen ville anlägga ett stentryckeri, beläget i anslutning till bostaden vid Klara Bergsgatan 21. (nu: Grev Turegatan 7). Han var då 59 år gammal och var sedan länge pensionerad från sin tjänst som flöjtist vid hovkapellet.[3]

I meddelandet om Ebelings död användes inte titeln stentryckare; han nämns i detta endast som f.d. ledamoten af Hofkapellet, liksom i mantalsuppgiften för 1860.[4] Stentryckeriet finns troligen inte kvar. Den vid Ebelings död inneboende litografen, finländaren E. F. Anderson, som gått i lära hos Sundel & Co, uppger själv att han arbetade för egen räkning.[5]

~

En stentryckspress till salu 1830

I mars 1830 erbjöds till försäljning i Stockholm en fullgod stentryckspress med tillhörande valsar, fernissa, samt ett antal stenar från 6 tum till 1½ aln stora och 2½ à 3 tum tjocka.[6] Säljarens namn anges inte. Det förefaller vara ett helt eller åtminstone delar av ett stentryckeri som en snickare i Maria församling förmedlade. Men vems stentryckeri var det är fråga om?

Sex veckor tidigare hade en annan säljare annonserat ut en halvfärdig stentryckspress.[7] Var det där fråga om en beställning, som inte fullföljts? Var det fråga om en press, som man inte lyckats sälja och därför byggt färdig och som på nytt bjöds ut tillsammans med tillbehör?

Stora förändringar skedde i Stockholms stentryckerier under eller kring år 1830. Flera stentryckerier hade startats under det gångna decenniet och sedan upphört eller bytt ägare. Stentryckarna Carl Müller och Johan Gjöthström försvann båda från scenen 1830, men det skedde först i oktober det året, alltså efter utannonseringen av ovannämnda press(ar).

1 *Göteborgs Handels- & Sjöfartstidning* 27/7 1842, s. 2. "till förmån för sina fattiga föräldrar och syskon"; resp. *Östgöta Correspondenten* 22/6 1853, s. 2; samt *PoIT* 16/6 1853, s. 1.
2 SSA Stockholms Rådhusrätt, avd. 2. A 1: 6. Ebelings konkurs.
3 Pensionerad 1/7 1846, varefter Kongl. Hofkapellets pensionskassa samma år utfärdade ett pensionsbrev.
4 *AB* 12/1 1870, s. 1. – *Göteborgs Posten* 17/1 1870, s. 1. – SSA MU Klara 1860: 440.
5 Eduard Ferdinand Anderson, född 14/6 1837. SSA MU Nicolai 1860: 4; – SSA MU Ladugårds församling 1870: 137, inlämnad 8/11 1869.
6 *Stockholms Dagblad* 1/3 1830, s. 5. Stenarna mätte ca 15 cm – 90 cm stora och 5 – 7.5 cm i tjocklek
7 Ibid. 13/1 1830, s. och 16/1 1830.

Aktiva stentryckerier när pressen med stenarna annonserades ut var Carl Müllers, Gjöthström & Magnussons, Ebelings, Schéeles och Dreyers. Sundels startade först senare på året. Löwstädt dog året innan och enligt bouppteckningen fanns inte mycket kvar som hade anknytning till ett stentryckeri.

Kan det ha varit Carl Müller, som sålt en av sina pressar för att frigöra medel för sin satsning av sitt planerade zinktryckeri? Men varför sålde han i så fall stenar och övrig kringutrustning, om han hade kvar övriga stenpressar? Kunde beräkningen ha varit att ett par medföljande stenar skulle öka pressens värde och därmed lättare få avsättning för den? Men varför skulle i så fall Müller gå genom en snickare istället för att sälja direkt?

Johan Gjöthström drunknade på hösten 1830, men de närmare omständigheterna är inte kända, annat än det sägs ha varit en olycka. Han företog året innan en resa till Paris, sannolikt för att anskaffa mer materiel till stentryckeriet. Han hade ju ett och ett halft år tidigare gått samman med en kompanjon. Om de ville utöka kapaciteten, skulle de då verkligen sälja en press? Kan pressen, som var till salu 1830, ändå vara en utbytt press från Gjöthström & Magnussons?

Dreyer hade sannolikt en trygg tillvaro i hägnet av Suchtelen. Han kan inför resan till Ryssland ha sålt sin stenpress. Om Ebelings ekonomi vid den här tidpunkten är mycket lite känt. Lokalsamverkan med Sundel tyder på att ekonomin varit pressad. Hade Ebeling sett sig tvungen att sälja sin press?

Schéele hade fått problem med ekonomin kring 1830. Året innan hade han fått avslag på sin begäran om anstånd med betalningen av statslånet och brodern hade gått i konkurs, viket i sin tur ledde till att Schéele måste betala sitt ingågna borgensåtagande. Han uppger som inkomst för 1830 bara 400 rd, alltså knappt 60 % av den summa Carl Müller uppgav som sin. Kan Schéele lagt beställning på en tryckpress och sedan inte kunnat fullfölja köpet. Kan dessa pressar i själva verket vara två av dem som en finansiär köpte och sedan hyrde ut till Schéele?

Runbom & Schultén hade fem månader tidigare startat ett stentryckeri på Salvii gränd. Men Schultén skulle snart lämna bolaget. Hade ekonomin i Runbom & Schultén varit pressad?

Kan något av dessa stentryckerier ha varit inblandade i försäljningen eller eventuellt köp av de utannonserade pressarna?

Sammantaget ger dessa olika möjliga svar på frågan vem eller vilka som kan ha sålt de anonyma pressarna med tillbehör, en vältalig bild av en marknad som tycks vara fylld med för många aktörer för att respektive stentryckare skall få sin verksamhet att bära sig.

STENTRYCKERIERNA UNDER DET FÖRSTA ÅRTIONDET: EN SAMMANFATTNING

DEL IV

Stentryckerierna under det första årtiondet: en sammanfattning

Det var under 1820-talet som det industriella Sverige i egentlig mening började utveckas. Under detta spännande skede trädde stentrycket som en viktig spelare in på scenen. Men vilka var de? Var fanns de? Vad vet vi egentligen om stentryckets första tid?

Efter faktagenomgången av det första dryga årtiondets stentryckerier i Sverige, kan en sammanställning göras för att söka svar på det frågekomplex, som ställts upp:

- Vilka stentryckerier fanns under perioden och var fanns de?
- Vad kostade det att starta ett stentryckeri och hur finansierades det?
- Hur var de utrustade och organiserade?

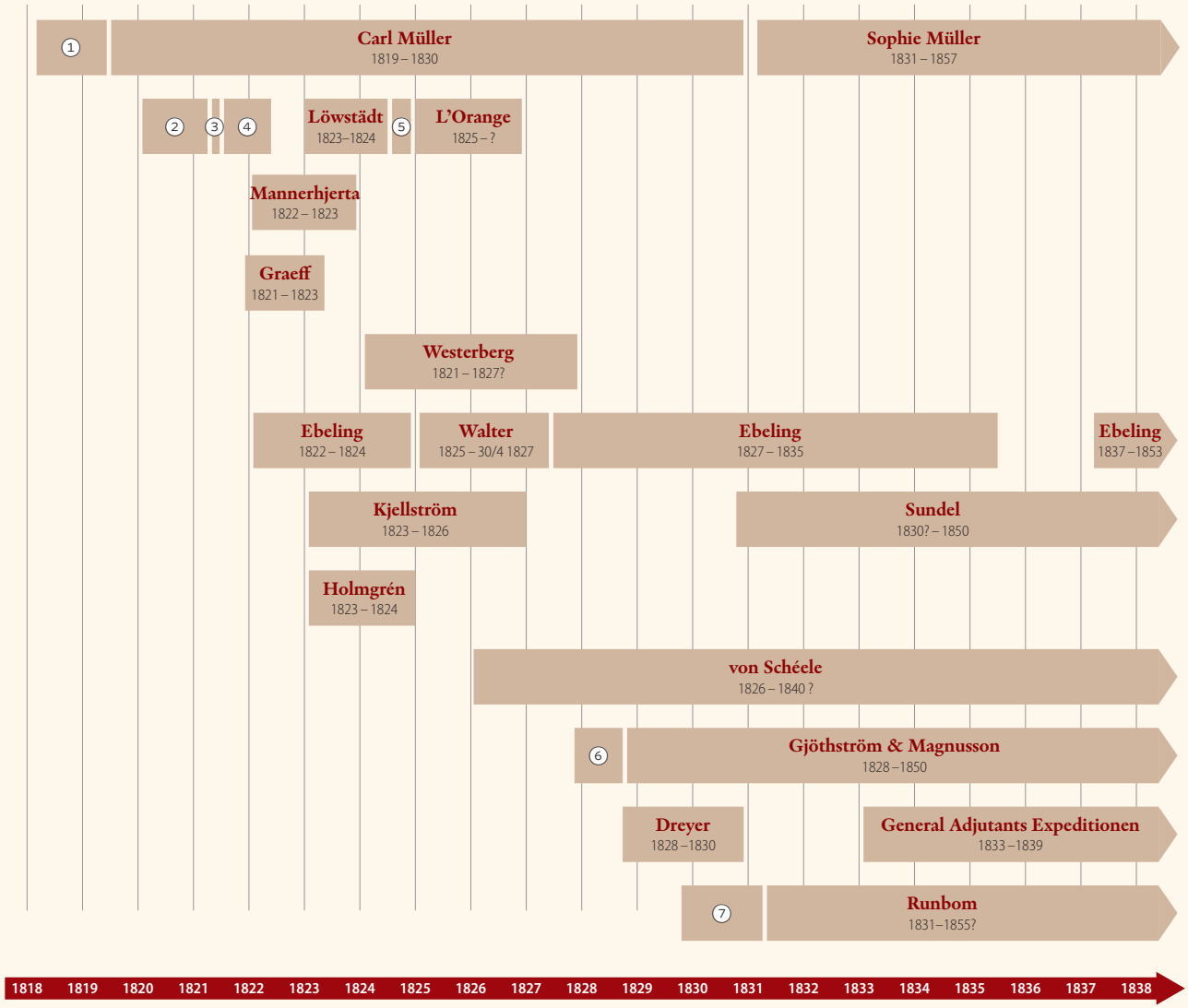
En rad andra frågor har formerats under genomgången, inte minst rörande överetableringen som skapade så många konkurser. I någon mån har dessa tillkommande frågor behandlats löpande i texten. Externa aktörer som hovet, kungahuset, pressen, akademierna, domstolar och statsförvaltning har passerat revy som deltagare i etableringen och avveckling av stentryckerier eller som beställare eller åskådare av deras produkter. Var och en av dessa skulle kunna göras till föremål för särskilda undersökningar, men här begränsas frågorna till de först uppställda.

Resultat: Stentryckerierna under perioden

I juridisk mening har det funnits drygt tjugo stentryckerier i Stockholm under de tolv första åren. Här ges en sammanställning av deras lokalisering i den mån den har kunnat identifieras.

Lokalisering

Numrerade gatuadresser infördes i Stockholm 1832. Dessförinnan användes kvartersnamnen eller omskrivningar som ”mittemot Källaren Tennstopet”, ”Apoteket” eller vad det nu kunde vara som togs som riktpunkt i närheten. De gatuadresser som nedan anförs är därför i viss mån anakronistiska.

① **Fehr & Müller** 1818–1819
② **Mannerhjerta** 1820– 821
③ **Mannerhjerta & Löwstädt** 1821
④ **Löwstädt** 1821–1822
⑤ **Grönlund** 1824
⑥ **Gjöthström** 1827–1828
⑦ **Runbom & Schultén** 1829 –1831

FIGUR 2 Grafisk sammanställning av stentryckerierna i Stockholm 1818–1830.

21

3 5 7 8 10 12 Okänd adress

15

BILD 181 *Wägvisare i Stockholm 1819, översedd 1828.*[1] Här med inlagda positioner för stentryckerierna 1818–1830. För nr 13 och 22, som amnar utanför kartbilden anges endast riktning.
Uppsala universitetsbibliotek. Kart- och bildenheten.
Mått: Plåtkant: 52 × 47 cm, hela arket = 60.5 × 49 cm.
Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

1 Jfr Centralantikvariatet, Stockholm. Katalog *Stockholmiana* 2018: 11. Elektroniskt tillgänglig.

Identifierade uppgifter om lokalisering för stentryckerier verksamma åren 1818 t.o.m. 1830. (Helår eller del av år). Röd färg markerar stentryckerier, som fortsätter verka även efter 1830.

1. Fehr & Müller. Norrbro 5, Helgeandsholmen. (1818–april 1819).
2. Carl Müller. Norrbro 5, Helgeandsholmen. (maj 1819– dec 1830).
   Fortsatt av Sophie Müller (feb 1831–mars 1857). Gamla Norrbro (olika nr).
   Övertaget av Johan Pettersson 1 april 1857.[1]
3. Lithografiska Tryckeriet (I), (Mannerhjerta). Lokalisering okänd. (1820–mars 1821).
4. Lithografiska Tryckeriet (II). (Mannerhjerta & Löwstädt).
   Urvädersgränden 7.[2] (31 mars 1821–maj 1821).
5. Löwstädt I. (maj 1821–1822).
6. Lithografiska Tryckeriet (III). (Löwstädt II).
   Hörnet Stora Nygatan/Kornhamnstorg. (1822–30/7 1824).[3]
7. Lithografiska Tryckeriet (IV). Lokalisering okänd, troligen Söder. (Grönlund).
   (juli 1824– dec 1824).
8. Lithografiska Tryckeriet (V). (L'Orange). Lokalisering okänd, troligen Söder. (1825– ?)
9. Mannerhjerta II. Squalbergsg. 3 (nu: Grev Turegatan). (1822–1823).
10. Graeff. Drottninggatan/Fredsgatan. (29 dec 1821–26 april 1823).
11. Westerberg. Arsenalsgatan 2. 1 tr. upp in på gården.
    (Kv. Näckström 6 vid Nybron). (1824–1827). [4]
12. Ebeling I. Lokalisering okänd. (1822–1824).
13. Walter. Lokalisering okänd. Möjligen Kv. Jernplåten, nr 10. Hörnet Oxtorgsgatan/
    Luntmakaregatan.[5] (1825–30 apr 1827).
14. Ebeling II. Munkbron (juni 1827),[6] Svartmansg. 25 (1830). (1 maj 1827–1835)
    Hörnet Västerlångg. 12/Kolmätargr. (1834).
    Stadssmedjegatan 12,[1 tr.] (Tyska brunn). (14 okt. 1834 – 7 juni 1835).[7]
    Ebeling III. Riddargatan 15. (1837–1953).
15. Kjellström. Kv. Åsen mindre 7 och 8? [Nu: Kv. Monumentet vid hörnet
    Östgötagatan/Gotlandsgatan]. (1823–1826).
16. Sundel. Stadssmedjegatan 12 [nu: Västerlånggatan], (Aftonbladets hus).[8]
    (12 okt 1830? – dec 1834). Västerlånggatan 79.[9] (dec 1834–okt 1840).
    Räntmästarhuset. (okt 1840–3 maj 1850).
    Fortsatt av Sundel & C:o. Räntmästarehuset[10] (1850–1864).

1 *Stockholms Dagblad* 29/5 1857, s. 4. "F.d. Müller Stentryckeri wid Gamla Norrbro är flyttadt till Karduansmakaregränd Nº 8; […]. J. Pettersson, Stentryckare."
2 SSA Stockholms Mag. och RR. A 17: 2. Protokoll ang. bolag och firmor 1821, s. 5.
3 *DA* 4/7 1823, s. 4. "Lithografiska Tryckeriet wid hörnet Stora Nygatan och Kornhamn"; Ibid. 3/3 1824, s. 3.
4 *Stockholms Dagblad* 7/12 1825, s. 4. "En Lithografisk Tryckare kan få emploi […]"
5 Ibid. 10/8 1825, s. 4.
6 *DA* 20/6 1827, s. 3
7 *Stockholms Dagblad* 14/10 1834, s. 4. "J. L. Ebelings Stentryckeri är flyttat till Stadssmedjegatan, Huset Nº 12, 1 tr. upp, öfwer Aftonbladskontoret."
8 *Stockholms Dagblad* 27/12 1834, s. 4. (Anges Västerlånggatan 74. Feltryck för nr 79?). Aftonbladet hade på 1830-talet sitt adresskontor på Västerlånggatan.
9 Ibid. 27/12 1834, s. 4; Ibid. 14/9 1837, s. 6. Sundel annonserar efter tryckare. Västerlånggatan 79 anges som adress.
10 Ännu 1862 fanns Sundel & Co på adressen, Räntmästarehuset. *AB* 3/9 1862, s. 4. Annons om förkommen snusdosa, som kan lämnas in på stentryckeriet.

17. Holmgrén. Kindstugatan 9. (7 juni 1823–7 aug 1824).
18. von Schéele. Stora Vattugränd 4 (Kv. Svalan). (1826).
Tegnérgatan 16–18. (1826).
Storkyrkobrinken.[1] (1827).
Hornsgatan, ”Göthens Hus”. (1828).
Munkbron 9 (Kv. Milon, nr 8).[2] (nov 1828–?)
Köpmangatan 7. (1833?–1839).
Tavastgatan 24. (1839–1840).[3]
19. Gjöthström. Nu: Vasagatan (nära Olof Palmes gata?). (1827–1828).
20. Gjöthström & Magnusson. Hornska huset, Karduansmakargatan 42.
(o. 1 nov 1828–1850).
21. Dreyer. Bylong vid Ulriksdals slott? (1828–1830).
Fortsatt av: Generaladjutantens expedition för armén
(Generalstabens litografiska Inrättning). (1833–1839).
22. Runbom & Schultén. Salviigränd/Stadsmedjegatan (Kv. Cephalus).
(26 okt 1829–31 mars 1831).
Fortsatt av Runbom.

I slutet av 1830 publicerade Uppsalatidningen *Correspondenten. Tidning för Litteratur och Politik* en över två nummer löpande artikel ”Om Litografien.”[4] Tidningen utgavs av bokhandlaren och förläggaren Emanuel Bruzelius. Det var fråga om ett sammandrag ur utländska tidskrifter av prominenta författare för att ge en relativt ingående och allsidig bild av stentryckarkonsten. Huvuddelen av texten härrör från Lasteryrie; övrigt av Alphonse Chevallier och Pierre Langlumé. Att tidningen använder nästan sex hela sidor för att beskriva en tryckteknik indikerar dess nyhetsvärde. Stentrycket hade kommit till Sverige för att stanna. Fortfarande var stentryckerierna koncentrerade till Stockholm, med kortare gästspel på andra orter i landet, men i Lund var Magnus Körner i full färd att med stöd av professor Sven Nilsson etablera sitt stentryckeri.

1 *Stockholms Dagblad* 22/5 1828, s. 4. Meddelande att biljett kan lämnas in på v. Schéeles Stentryckeri vid Storkyrkobrinken.
2 Ibid. 27/12 1828, s. 4. Annons.
3 ML 1840: 729, G 1 BB: 7/46 (Mantalsskrivning avseende bostad Kv. Katthuvudet 6, [nu: Tavastgatan 24] ”idkar Stentryckeri här i Huset”).
4 *Correspondenten*. 1830, nr 6 (22/12), sp. 41– 48 och nr 8 (24/12), sp. 57– 60.

Kostnader och finansiering

Dimensioneringen av ett stentryckeri, sett till antal tryckpressar och arbetande personer, samt storleken på lokaler, har varierat mellan de olika stentryckerierna i pionjärtidens Stockholm, medan utrustningen i grunden av förklarliga skäl har varit i stort sett densamma, bara med skillnader i kvantitet. Det mest kostnadskrävande initialt var anskaffningen av tryckutrustning och papper. Kostnaderna för arbetskraften fördyrades självfallet, om ägaren själv inte kunde deltaga i arbetet, utan måste anställa och kanske själv utbilda all arbetskraft. En oundgänglig kostnad härutöver var den för lokaler. För boktryck beräknades ca hundra år senare, att ett påslag på nettokostnader (papper och tryckfärg) måste göras med minst 50 % för att täcka kostnader för pressar, lokaler och arbetskraft. Standardiserade kalkyler förekom inte vid 1800-talets början. Det ankom på den enskilde tryckeriägaren att göra en egen bärkraftig bedömning för det arbete som var för handen.

Även om den totala kvantiteten av de trycksaker, som lämnade stentryckerierna inte är känd, kan en viss uppfattning om tryckeriets storlek ändå nås, genom att använda antalet tryckpressar som mått. Det är därför av intresse att försöka klarlägga hur många stentryckshandpressar, som faktiskt installerades i Stockholm under det första dryga decenniet. Ett annat mått kan vara antalet personer, som arbetade i stentryckeriet. Uppgifterna kan suppleras med data hämtade från uppbördslängderna, om den inkomst som beräknades för ägarna.

Det fanns vid 1800-talets början inte någon kreditmarknad i modern mening. De olika diskontkorporationer som började uppträda i Sverige redan i slutet av 1700-talet, kan ses som en början till ett fungerande bankväsen och fick betydelse för manufakturen och framför allt handelshusen, som drev handel på export/import, där inlånings- och pantbevis kunde cirkulera som självständiga betalningsmedel. En viss grad av naturahushållning levde kvar ännu under 1800-talets första kvartsekel i det att en komplicerad byteshandel, ofta med flera parter inblandade, ibland kunde äga rum i det dagliga livet även bland stentryckeriägarna. Ett annat sätt att skaffa sig mer eller mindre kortfristiga krediter var utskrivandet av reverser, ibland med hjälp av en borgensman. Konkurshandlingar där en stentryckeriägare figurerar som gäldenär eller borgenär, vittnar inte sällan om sådana ingångna borgensförbindelser. Carl Müller har därför tillämpat en försiktighetsprincip när han i bolagskontraktet med änkan Östergren särskilt underströk att ”Alla reverser i och för Vår gemensamma handelsfördel skola med [bådas] våra egenhändiga namnunderskrifter vara försedde”.

För stentryckerierna under 1800-talets första hälft kom den statliga Manufakturdiskontfonden, som administrerades av Kommerskollegium, att spela en viktig, om än begränsad roll. Anslag ur fonden söktes av stentryckarna i konkurrens med andra vitt skilda verksamheter. Under stentryckets dryga första decennium i Sverige, t.o.m. år 1830, etablerades i juridisk mening drygt tjugo stentryckerier. Endast tre blivande stentryckeriägare sökte inför starten statligt etableringslån (Mannerhjerta, Schéele och

Gjöthström). Dessutom sökte och beviljades Carl Müller stöd för vidareutveckling 1830, vilket beviljades men aldrig utnyttjades. Endast en av dem, som begärde etableringsstöd fick begärda medel oavkortat (Schéele), övriga fick summan nedprutad eller avslagen. Schéele begärde nominellt dubbelt så mycket som Mannerhjertas beviljade stöd. Mannerhjerta fick beviljat 1 000 rd. Gjöthström fick sin ansökan avslagen på formella grunder. Istället beviljades han ett anslag ex gratia, nominellt en fjärdedel av den summa som Schéele tidigare fått; Gjöthström hade sökt det dubbla mot vad han fick som gåva; sökta medel var 1 000 rd, gåvan 500 rd.

Den årliga tilldelningen av anslag från ståndsriksdagen till Manufakturdiskontfonden var resultatet av kompromisser efter många och långa diskussioner i de olika stånden. Lånebesluten var därför först och främst beroende av hur stort anslag det faktiskt fanns att fördela, men – med den begränsningen att hålla i minnet – besluten styrdes av huvudregeln att lån endast skulle beviljas för i riket *nya* verksamheter. Lånen, som var förmånliga, var utställda på innehavaren personligen på viss tid. De skulle amorteras, ”diskonteras”, efter viss tid utan möjlighet till uppskov. Skälet till att Gjöthström inte kunde beviljas lån, trots utomordentliga referenser, var att det i landet vid den aktuella tidpunkten (1827) redan fanns framstående stentryckare etablerade. (Carl Müller och Schéele). Det stred helt enkelt mot fondens regelverk att bevilja lån till en nyetablering, om man inte kunde peka på att denna skulle medföra att en substantiell teknisk förbättring infördes i riket, så som skett i fallet Schéele 1825 (teknisk förbättring i själva utförandet) och senare i fallet Carl Müller 1830 för inrättandet av en helt ny teknik (zinktryckeri).[1] Müllers lån förblev dock outnyttjat p.g.a. hans försvinnande samma år. Med undantag för Mannerhjerta, som sökte stöd när inget annat stentryckeri hunnit etablerats i landet, så torde knappast de följande mindre stentryckerierna, som ibland drevs mer eller mindre subsidiärt med en bok- och/eller musikhandel eller annan verksamhet, ha haft någon reell möjlighet att erhålla lån från fonden. De stentryckerier, som inte sökt etableringsstöd, har följaktligen finansierats på annat sätt. Det kunde vara genom arv och lotterivinst (Holmgréns), egen förmögenhet (Runboms), genom en ”rysk” finansiär – van Suchtelen – (Dreyers, möjligen också Walters) eller via ett upprättat nyttjandeavtal (Dreyers överenskommelse med staten på 1830-talet). Dessa stentryckerier har alla haft mindre omfattning under 1820-talet. Mannerhjertas misslyckade försök att klara resterande finansiering efter det nedprutade lånet genom att erbjuda allmänheten andelar i stentryckeriet på viss tid, synes vara det enda exemplet på försök att dela upp investeringskostnaden i små likalydande poster.

Exempel finns på att försöka klara stentryckeriets fortbestånd genom dess försäljning, helt eller delvis (Löwstädts, Schéeles på 1830-talet och i viss mån Dreyers, även det på 1830-talet), men där stentryckaren ändå skulle fortsätta i verksamheten. (I Schéeles fall genom hans erbjudande att ge en introduktion till köparen).

1 Johan Cardon fick 1834 beviljadt 3 000 rd. *AB* 16/3 1836, s. 3.

I ett par fall (Löwstädts och Schéeles) har stentryckeriet drivits viss tid med hjälp av inlånat materiel. Löwstädt fick låna Mannerhjertas press m.m. mot försäkran i domstol att materielen fortfor att tillhöra Mannerhjerta och Schéele slöt avtal med en grosshandlare i Stockholm att denne skulle bekosta inköp av två pressar och fyrtio tryckstenar. I Schéeles fall är det tydligt att den statliga finansieringsmöjlighet som hade erbjudits har varit otillräcklig i hans finansiella situation när andra problem tillstötte (brand i fastigheten med stentryckeriet, broderns konkurs) och att han istället har sökt att komplettera med en privat lösning för att kunna utöka tryckeriets kapacitet.

Ett stentryckeri (Gjöthströms) fick utöver beviljat anslag ex gratia, inofficiellt stöd från kungahuset, tack vare kronprins Oskars personliga intresse av stentryckarkonsten. Kronprinsen fortsatte sedan att aktivt stödja Gjöthströms tryckeri med tryckuppdrag, direkt eller indirekt. Visst kungligt stöd åtnjöt också Fehr & Müllers resp. Carl Müllers stentryckeri genom reseersättning vid etableringen, troligen fri disponering av lokaler och ett flertal utlagda tryckuppdrag.

Anslaget ex gratia om 500 rd, som betalades ut till Gjöthström 1827 – ett anslag som alltså inte skulle betalas tillbaka – har säkerligen inte setts med blida ögon av dem i olika branscher, vilka behövde betala igen erhållna lån. Schéele sade sig p.g.a. branden i stentryckeriet och broderns konkurs ha måst skuldsätta sig för att klara avbetalningarna av lånet från Manufakturdiskontfonden, vilket i sin tur ledde till hans egen konkurs.[1] Här kan fröet vara sått till den bitterhet mot Karl Johan, som rotade sig så starkt hos Schéele, och som resulterade i hans famösa flygblad, distribuerat i januari 1837, och andra litograferade tryck. I förlängningen ledde denna bitterhet till fängelsevistelse och emigration.

Finansieringen av investeringskostnaden och därmed förutsättningarna för stentryckeriets storlek och fortsatta verksamhet har vid starten i ekonomiskt hänseende således tett sig mycket olika för stentryckerierna under perioden.

Något oväntat har det första stentryckeriet, Fehr & Müller/Carl Müller – det som enligt myndigheterna ”aldraförst hit till Riket infört den i Så många afseenden nyttiga Stentryckerikonsten” – inte fått mera stöd än vad som synes ha varit fallet. Ludwig Fehr och Carl Müller startade stentryckeriverksamheten på kungligt initiativ. Enligt Müller hade de 1817 fått ”många smickrande löften” av de Camps. Vad dessa löften bestått i är inte känt, men Müllers skrivning kan tyda på att alla inte har uppfyllts. Överskred de Camps sin befogenhet i underhandlingarna? Litograferna Fehr och Müller tycks emellertid ha haft viss ekonomisk fördel av att vara inbjudna av kronprinsen, utom den, inte alldeles ringa, att hovförvaltningen bestod resekostnaderna till Sverige och hade ordnat bostad och lokal för stentryckeriet i Karl Johans egen fastighet på Helgeandsholmen. Dessa utrymmen var dessutom så spatiösa, att Müller i sin tur kunde hyra ut en lägenhet i andra hand till Fabian Holmgrén och andra. (Förmodligen hade utrymmena beräknats

1 H. J. von Schéele, f.d. löjtnant vid Kongl. Maj:ts Flotta, blev på egen begäran av Göta Hovrätt satt under brodern Franz von Schéeles förmyndarskap 14/4 1825. *PoIT* 25/4 1825, s. 4.

för att på sikt kunna ge plats åt en utökad verksamhet. De förändrade bestämmelser, som gjordes avseende privilegier i allmänhet och nottryckningsprivilegiet i synnerhet, gjorde det förvisso möjligt för firma Fehr & Müller att trycka musikalier, något som ansågs nödvändigt för att få lönsamhet på verksamheten, men de förändrade reglerna öppnade samtidigt vägen för alla andra att trycka musikalier på samma sätt.

När Müller ett decennium senare sökte lånestöd hos Manufakturdiskontfonden för nyinvesteringar, nedprutades hans begäran, som för vilken annan sökande som helst.

Tryckbeställningar från hovet och statsförvaltningen kom dock Fehr & Müllers stentryckeri och Carl Müllers stentryckeri till del. Första beställningen på, sorgmarscherna till Karl XIII:s begravning, gjordes via Mannerhjerta i dennes egenskap av förläggare. En del av de många kungliga porträtten är troligen också tillkomna på hovets initiativ, liksom tryckning av bl.a. priskuranter för Älvdalens porfyrverk. Det framgår också av Karl Johans räkenskaper att stentryck inhandlats, vilka inte har initierats av hovet.

Det fanns andra vinster att hämta för Fehr & Müller och senare Carl Müller ur det faktum att de två stentryckarna inviterats till Sverige av dåvarande kronprinsens utsände, Louis de Camps. Den franske kultursociologen Pierre Bourdieu skulle kalla det för ett ideellt eller kulturellt kapital, som kunde myntas ut. Att Fehr och Müller bjudits in av kronprinsen ökade självfallet intresset för dem och deras verksamhet. Kombinationen kunglig närvaro och en verksamhet med konstnärliga implikationer bidrog säkerligen till det stora intresset från högreståndskretsar. Fehr och Müller var därtill de första stentryckarna i egentlig mening i Stockholm, centralt placerade, med tillgång till en betydelsefull del av borgerskapet och dess hantverkare och handelsmän via den tyska församlingen och andra societeter. De många beställningarna från boktryckare och förläggare, liksom de många besöken från intresserade konstnärer, ”dilettanter” och andra besökare, visar att det initialt fanns en stor nyfikenhet på den nya tekniken.

Troligen var det flera sammanfallande intressen, som styrt Karl Johans önskan att kalla in de två stentryckarna. Hans egen vetgirighet när det gällde ny teknik och en politisk önskan att visa handlingskraft och omsorg om näringsfrågor i rollen som blivande statschef, har sannolikt spelat en stor roll. Någon militär användning av stentryckarkonsten, för tryckning av kartor och kommunikation i fält, synes inte ha varit omedelbart påtänkt i Sverige under det första decenniet, även om enstaka trevare redan tidigt gjordes gällande.[1] Sådana önskemål manifesteras först under 1830-talet med nyttjanderättsavtalet mellan Dreyers stentryckeri och staten. När Fehr och Müller kom till Sverige hade landet sedan 1814 inlett sin långa fredsperiod. Den användning av stentryck i fält, som kunde aktualiseras, var de pressar, som Dreyer demonstrerade i fältövningar och

1 En *Plankarta över Bonarps och Ljungby hedar* [militära övningsfält] trycktes 1819. *DA* 11/6 1819, s. 3.

som ledde fram till ett avtal om ett militärt stentryckeri. Däremot har en viss polisiär användning, om än troligen i ytterst liten skala, funnits redan på tidigt 1820-tal.[1]

Karl Johan uppdrog 1818 åt en ”kunnig och pålitlig Sjö-Officer” att i Nord-Amerika inhämta ”fullständig kännedom” om ångbåtar. Det var först och främst militära och ekonomiska överväganden som låg till grund för beslutet.[2] Axel Klinckowström fick uppdraget och reste ut åren 1818–1821. Till atlasbandet av den tryckta reseberättelsen anlitades flera gravörer, innan Carl Müller 1824 fick uppdraget att medverka.[3] Såväl ekonomiska skäl, som bristande tid kan ha styrt valet att i slutskedet av publiceringsprocessen anlita en litograf istället för en koppargravör.

Karl Johan och kronprins Oskar kände personligen väl till handhavandet av den lilla mobila press, som införkaffats från Scheéle och som Schéele skrivit manualen till.

Påtryckningar på beslutande organ för att ge tillstånd till inrättandet till fler nottryckerier inom landet förekom under en följd av år inte bara från Mannerhjerta. Uppenbarligen var frågan svårlöst p.g.a. den tolkning som gjordes av det gällande Åhlströmska notprivilegiet. Här erbjöd den nya tekniken, stentrycket, en möjlighet till elegant lösning av hela problemkomplexet; en lösning som möjligen dåvarande kronprinsen, sedermera kung Karl XIV Johan, personligen får ta åt sig äran av, även om lösningen redan många år tidigare hade presenterats av Mannerhjerta.

1 Schinkel, B[ernt] von, *Minnen ur Sveriges och Norges nyare historia efter år 1814*. Tredje delen. Stockholm 1872, s. 55. En stentryckt efterlysning spreds över landet, vilken återgav en namnteckning hämtad från ett förfalskat brev: ”Afbildningar i stentryck af de förvända stilarne spriddes och en belöning af 10 000 rd utlofvades för upptäckandet av nidskrifternas författare. En viss Frykstedt blef häktad, men af undersökningen vunnos inga upplysningar”

2 Nilsson, Fredrik, *I rörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft*. Lund 2000, s. 89.

3 Klinckowström, Axel, *Bref om de Förenta staterna, författade under en resa till Amerika, åren 1818, 1819, 1820*. I–II, samt *Atlas til friherre Klinckowströms Bref om de Förente staterne*. Stockholm [1824]. (Titelbladet till brevboken ”Förra delen” stavar Klinkowström).

Det statliga stödet till stentryckeriverksamhet via Manufakturdiskontfonden åren 1809–1834

Stentryckeri	Ansökn. år	Bevilln. År	Sökt S:a (rd)	Beviljat Lån (rd)	Amort. tid år	Uppräknat värde (kr) (till 2018 års nivå)	Anmärkning Not/
Mannerhjerta	1809[1] resp. 1818[2]	1819	2 000	– 1 000	6	Sökt: 353 000 kr Beviljat: 124 000	Lån beviljat 1819.[3] Anstånd i ytterligare 10 år begärt 1825.[4] Anstånd beviljat dec. 1825. Lånet avskrevs i april 1830.
Schéele	1825	1825	2 000	2 000	6	299 000 kr	Anstånd begärt 1829.[5] Hela lånet betalt. (Notering från 1834).[6]
Gjöthström	1827	1827	1 000	0 rd lån (500 rd ex gratia)	–	Sökt: 140 000 kr Gåva: 70 000 kr	/[7]
C. Müller	1830	1830	4 000	3 000	5	Sökt: 544 000 kr Beviljat: 408 000 kr	Lånet ej utnyttjat. /[8]
J. Cardon	1834	1834	3 000	3 000 rd	6	399 000	/[9]

1 Mannerhjertas ansökan om statslån 1809. Mannerhjerta anhöll ⅔ 1809 hos Kommerskollegium om räntefritt lån på fyra år ur fonden om 2 000 rd b:co [306 000 kr] för inrättandet av ett Lithographiskt Tryckeri för tryckning av musikalier. Ansökan förblev obesvarad i drygt nio år, till 1819, då nominellt hälften av de sökta medlen beviljades, men värdemässigt knappt en tredjedel.

2 Mannerhjertas förnyade ansökan om statslån ⁹/₁₂ 1818. (Mannerhjertas ansökan ¹/₁₂ 1818 om statslån om 2 000 rd för inrättande av nottryckeri. Ansökan bifogad, jämte prov på stentryck, utfört januari 1819. RA Registratur. Statsrådsberedningen ²⁵/₁ 1819 till Kongl. Maj:t. Vol. 34. 1819–1820. Lånet utkvitterat ³¹/₃ 1819. Första avbetaln. (200 rd = ⅕ av lånet) skulle vara gjord före 1826 års slut, Därefter skulle 200 rd, räntefritt, amorteras vid årets slut tills full betalning skett.

3 Mannerhjertas beviljade lån 1819 för inrättande av stentryckeri. Mannerhjerta fick ⅔ 1819 beviljat 1 000 rd som ett ränte- och amorteringsfritt lån under sex år, utan säkerhet. Därefter skulle 200 rd amorteras årligen under fem år. Särskilt tillstånd att inrätta stentryckeri var inte längre nödvändigt. Rätten att trycka noter på annat sätt än genom gravering släpptes fri genom Kungl. Maj:ts beslut 4 mars 1818.

4 Mannerhjertas begäran om anstånd med betalningen 1825. Mannerhjerta begärde anstånd med återbetalningen 1825. RA Handels- och Finansexp. Registratur, juli – dec. 1825, s. 1028–1031, ⁷/₁₂ 1825. – Statskontorets yttrande: RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol 204, okt. – dec. 1825. Anstånd beviljat ⁷/₁₂ 1825). – Statskontoret till Kongl. Maj:t jan. – mars 1830. Vol. 223, nr 75. (Remissvar avseende Mannerhjertas begäran om anstånd ¹⁴/₁ 1830).

Mannerhjertas lån avskrevs 1830. (RA Handels- och Finansexp. Registratur 1830, jan. – juni, s. 547. (Kongl. Maj:ts brev ²²/₄ 1830). Resolution att bevilja avskrivning av Mannerhjertas lån från Manufakturdiskontfonden. Protokoll i ärendet: RA Handels- och Finansexp.:s arkiv. 1830 års statsrådsprotokoll. April – juni. (Protokoll ⁷/₄ 1830 p. 13).

5 Schéeles ansökan om lån ²⁹/₃ 1825. Lån beviljat ²⁷/₄ 1825. RA Kommerskollegium. Huvudarkivet. E I a: 143. Kungl. Ma:jts beslut. – Schéele begärde uppskov med återbetalning ²⁰/₇ 1829. RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol. 439. Juni – juli 1829). (Schéeles begäran om uppskov bilagd akten). Begäran om uppskov avslogs.

6 Schéeles lån slutbetalat. Anteckning om detta i RA Kommerskollegium. Huvudarkivet. B II a: 98 (jan. – juni 1834). Johan Cardons ansökan om lån från Manufakturdiskontfonden för inrättande av stentryckeri.

7 Gjöthströms ansökan om lån ²⁹/₆ 1827. Beslut: Gåva ex gratia ¹⁷/₁₀ 1827.

8 Carl Müllers ansökan om lån till zinktryckeri ³⁰/₄ 1830. Lån beviljat ¹⁴/₈ 1830. Lånet ej utnyttjat.

9 Johan Cardons ansökan om lån 1834. RA Kommerskollegium. Huvudarkivet. B II a: 98 (jan. – juni 1834). Johan Cardons ansökan om lån från Manufakturdiskontfonden för inrättande av stentryckeri. – RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol 466. Jan. – mars 1834. Skrivelse inkommen till kollegiet ⁶/₃ 1834, nr 226.

Sökt och beviljat mars 1834. RA B II a: 98. Kommerskollegium. Huvudarkivet. Jan. – juni 1834. RA Handels- och Finansexp:s arkiv. 1834 års statsrådsprotokoll. Jan–mars 1834, § 10. (Beslut). – Cardon ansökte om åtta års lånetid, med amortering med en fjärdedel/år under de sista fyra åren samt erläggande av 4 % ränta. RA Kommerskollegium till Kungl. Maj:t. Vol 466. 1834. (Jan. – mars).

Under 25 år beviljades totalt 9 500 rd i statliga lån, inklusive bidrag för investeringar för stentryckeriverksamhet. Det motsvarar drygt 1.25 miljon kr i dagens penningvärde. Fem stentryckerier beviljades anslag.

Bokföringen

Även om företagsarkiven för de tidiga stentryckerierna inte är bevarade, går det att i någon mån utröna hur de kunde te sig. Av utdrag som meddelats i olika konkursmål framgår att dubbel italiensk bokföring har tillämpats, vilket kan antas ha varit den normala praktiken inom olika näringar vid denna tid.[1] Dubbel bokföring hade vunnit allt större terräng i Sverige efter mitten av 1600-talet.[2] Systematisk och planmässig dubbelföring av poster hade den fördelen att systemet var självkontrollerande. I annonser från tjänstesökande på 1820-talet anfördes kunnighet i det ”dubbla italienska Bokhålleriet” som en merit.[3]

Det är inte känt om stentryckarna på 1820-talet har följt någon mer utvecklad kontoplan. Någon avancerad form av bokföring för tryckeriföretag ansågs inte nödvändig ännu in på 1900-talet, enligt en av de få manualer specifikt riktade till tryckeriägare, som fanns att tillgå internationellt.[4]

I sin bokföring måste stentryckeriägaren likväl ha kontroll via en kassabok (räkenskapsbok var den samtida termen) över in- och utbetalningar, tillgångars värde, status på anläggningar och inventarier, liksom på fordringar och skulder, som fanns i bolaget. Han måste vidare ha en viss framförhållning vad gällde drifts- och arbetskostnader. Inte minst därför att beställningar av papper måste göras i mycket god tid, liksom att råvaror för tillverkningen av tryckfärg alltid måste finnas inom räckhåll om tryckpressen skulle kunna hållas igång. Det har därutöver säkerligen funnits en beställningsbok för inkommande respektive effektuerade beställningar av trycksaker. Vidare måste särskilda anteckningar ha förts över de egna förlagsprodukterna, som lämnades ut i kommission eller till försäljning. För längre planeringshorisonter krävdes framförhållning när det gällde anskaffning av exempelvis tryckpressar, litografiska stenar etc. eller att lära upp ny personal. I de avskrivningsregler som tryckeriorganisationer i samråd med skattemyndigheter antog i väst-Europa på 1930-talet så beräknades livslängden till ca 20 år för såväl handdrivna tryckpressar som litografiska stenar.[5] (Kostnader för eventuella förstörda stenar i tryckprocessen torde finnas med i beräkningen). För det första decenniets sten-

1 SSA Stockholms Mag. o. RR. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 1476. Artisten Lorentz Wilhelm Herlins urarva konkurs 1842. Jakob Magnussons libell.

2 Sillén, Oskar, Några drag ur den svenska företagsekonomiska revisionens historia med särskild hänsyn till förvaltningsrevisionen. *Studier i ekonomi och historia. Tillägnade Eli F. Heckscher på 65-årsdagen den 24 november 1944*. Uppsala 1944, s. 195.

3 *Stockholms Dagblad* 20/6 1828, s. 4.

4 Gotts, J. Benjamin, *Estimating book-keeping, system for letterpress and lithographic printers, binders and stationers.* London 1901, s. 77ff.

5 Anonym. Avskrivningsnormer för tryckeriinventarier. *Svenska Boktryckareföreningens meddelanden* 39(1934): 4, s. 110.

tryckare i Sverige har ingen nyanskaffning av tryckpressar eller stenar regelbundet behövt ske p.g.a. förslitning förutom viss ersättning av förstörda stenar. Den nyanskaffning som skett efter det att verksamheten kommit igång, har varit för att utöka verksamheten.

Krav på någon sorts regelmässig bokföring fanns också från statens sida. Stentryckeriägaren måste varje år inför kronotaxeringen kunna förete en viss redovisning för att kommande års uttaxering skulle kunna beräknas, även om denna beräkning var schablonmässig. Allt detta talar för att en planmässig bokföring har funnits hos stentryckerierna. Vikten av ordentlig bokföring framgår av att redan i kontraktet med änkan Österlund tog Carl Müller in överenskommelsen om hur bokföringen skulle skötas. Enligt kontraktet skulle Müller ha hand om ekonomin i det gemensamma bolaget: ”Cassan förvaltas af mig C. Müller enligt Bok och Räkning, samt efter i handeln vanligt bruk”. Rent praktiskt löstes ansvarsuppgiften så att Müller anställde en bokhållare.

Löwstädts överenskommelse med Johanna Grönlund, att hon skulle sköta kontorsgöromålen, liksom Carl Müllers med änkan Östergren, att en särskild person skulle sköta samma syssla, visar båda på att den sysslan, redan från början inte ansågs försumbar i verksamheten. Den betraktades tvärtom vara tillräckligt stor för att kunna brytas loss som en självständig syssla och dessutom så nödvändig att den särskilt måste omnämnas i respektive kontrakt. Däremot förefaller, sett utifrån exemplet Löwstädt/Grönlund, en finfördelning vid redovisningen av omkostnaderna ha tett sig opraktisk i ett mindre stentryckeri. Att Müller hade ambitioner att vara noggrann med bokföringen visar kontraktet med änkan Östergren, vilket är bevittnat av en gammal fältkamrer Lars Jsaac [!] Grönbohm. Troligen har fältkamreraren också upprättat kontraktet. Utom att Müller har varit försiktig i formuleringen i kontraktsskrivningen, har han dessutom bifogat själva kontraktet i sin anmälan om det nya bolaget till magistraten.

Att utdrag ur bokföringen kunde företes inför domstol, byggde på att bokföringen tillsammans med en avlagd ed tillmättes beviskraft, vitsord som termen löd. I en senare förordning om handelsböcker och handelsräkningar (1855), vilken ersatte en liknande från 1848, stadgades att envar som bedrev näring var ”Ehvad det är enskild man eller bolag, pligtig ordentliga handelsböcker föra”.[1] Böckerna skulle bestå av åtminstone dagbok, brevbok, inventariebok. I dagboken skulle alla ekonomiska händelser bokföras och balansräkning upprättas varje år. I brevboken skulle avskrifter av alla avsända brev införas. Mottagna brev skulle sparas, ordnade efter datum. Böckerna skulle sparas i tio år. Enligt de bestämmelser som fanns på 1820-talet, skulle handelsböcker föras i riksdaler räkning i handel och tillverkningsindustri om krav skulle kunna göras gällande inför domstol.

Arbetsjournaler från en senare tids stentryckerier visar hur minutiöst noggrant allt skrevs upp som gick genom pressarna. Troligen i samband med faktureringen eller mottagen betalning, kontrollerades post efter post.[2] Någon motsvarande bokföring och

1 SFS 1855: 66. Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning angående handelsböcker och handelsräkningar.

2 Törnvall, Gunilla, *Botaniska Bilder till allmänheten. Om utgivningen av Carl Lindmans bilder ur Nordens flora.* Lund 2013, s. 190ff.

efterkontroll av pressarbetet i 1820-talets stentryckeri-Sverige är inte känd, men har troligen funnits i någon form.

Grunden för tryckeriets ekonomi var pappersarket. En anmärkning i ett häfte av det typtryckta *Biographiskt Lexicon* (1837), som hade knappt sju hundra subskribenter, exemplifierar vältaligt hur noga man räknade på arkantalet: ”Emedan det föregående Häftet utgjorde 10 ¼ ark eller 2 ark utöfver det vanliga arkantalet, så är detta Häfte mindskat med 1 ark. Ock kommer nästa Häfte äfven att minskas med 1 ark”.

Investeringsbehov

Till eftervärlden har lämnats endast fåtaliga uppgifter om de bedömningar av kostnader för nyinvesteringar eller värderingar av inventarier som behövdes i stentryckeriet. De uppgifter som kan återfinnas finns i bevarade dokument (främst konkursprotokoll, bouppteckningsprotokoll och ansökningar om förlagslån). Med hjälp av dessa kan en sammanställning göras, som ger en viss uppfattning om de faktiska kostnaderna. Härvid var de initiala investeringarna de tyngsta:

Mannerhjerta beräknade 2 000 rd för att kunna starta ett stentryckeri, som redan från början var tänkt som en subsidiär verksamhet till en musikaliehandel. Han beviljades efter nio år ett lån uppgående till omkring tredjedelen i reellt värde av vad han ursprungligen ansökt om, vilket tillsammans med en förstärkning om 250 rd räckte för att anskaffa stjärnpress, tryckstenar och lokal, samt att anställa en person, som kunde sköta pressen. Däremot tycks medlen ha varit otillräckliga för fortsatt drift. Löwstädt som sedan tog över tryckeriet, utökade utrustningen med sin stångpress. Stentryckeriet värderades då sammanlagt till mer än 1 050 rd. Löwstädt, som hade studier vid Konstakademin i bagaget, förfogade över både lokaler och ett visst eget praktiskt kunnande, inte minst som tecknare. Han hade själv planer på att starta ett stentryckeri. Han drogs emellertid med stora ekonomiska problem åsamkade av tidigare fastighetsköp. Problemen manifesterades i konkursen 1822, som ägde rum endast ett par månader efter övertagandet. Han kunde sedan, efter konkursen fortsätta stentryckeriverksamheten fram till 1825, då en ny konkurs drabbade honom och han måste överlåta stentryckeriet till ny ägare.

Bokhandlaren Fabian Holmgrén inrättade ett stentryckeri som komplement till bokhandeln. Han gick i konkurs 1824 efter ca ett års verksamhet. Han hade tre stentryckspressar, varav en press för tryckning med helarksstenar. Det är inte känt hur stort stenlagret har varit. Troligen har detta bestått av inte så få stenar, eftersom Holmgrén hade råd att ha mindre stenar stående, dem han kallade vignettstenar. Dessutom hade han anskaffat en kopparpress. (Åhlströms kopparpress värderades 1835 till 1 000 rd/st inklusive plåtar).[1] Carl von Scheéele värderade pressen i sitt stentryckeri 1832 till 100 rd, alltså ca tiondelen av värdet på en kopparpress. Holmgréns investering i en kopparpress var en stor investering.

1 Det nämns inte hur många plåtar som medräknats i värderingen. Det går därför inte att avgöra om en koppartryckspress värderades mer än en stor stentryckspress.

Var Holmgrén köpt de fyra tryckpressarna anges inte, bara att han har betalat för hjälp att sätta ihop den stora stentryckspressen. Den stora pressen hade alltså kommit till honom i delar. Det troligaste är att den tillverkats av en snickare och smed efter ritning inom landet, på samma sätt som Mannerhjerta och Löwstädt låtit göra och sannolikt också Fehr & Müller. Var övriga stentryckare köpt sina pressar har endast delvis kunnat fastställas. Eftersom kunskapen hur de tillverkades fanns i Stockholm, är det troligt att samtliga handpressar har tillverkats av snickare och smeder på plats. Undantagna är då någon eller några av de små mobila stenpressarna, om vilka är känt att Schéele själv kunde tillverka eller låta tillverka och sälja sådana. När Carl Müller 1830 skulle beställa en större press för att trycka med zinkplåtar, så är det till Motala mekaniska verkstad han beger sig för att göra det.

Stentryckarna Fehr och Müller har haft med sig en liten mobil press, när de kom till Stockholm. En sådan press hade redan Senefelder utvecklat och en sådan köptes in av Karl Johan/Oskar, tillverkad av Schéele eller på uppdrag av honom. Sannolikt är det en sådan mobil press som Fehr har haft med sig under sin kringresande tillvaro i landet. 1818 utökades antalet pressar med ytterligare två, när två stora pressar anskaffades. De hade alltså sammanlagt minst tre pressar. Det är det antal (tre) som anges för fler av de tidiga större stentryckerierna i Stockholm tills J. F. Meyer och Axel Jakob Salmson på 1850-talet utvidgade sina respektive rörelser i stor skala.[1] Mindre stentryckerier har fått klara sig med en press.

De tryckstenar som har använts är både sten från Solnhofen och inhemsk sten. Redan Fehr & Müller provade användning av gotländsk kalksten.

Till tryckningen behövdes, utom tryckfärg också diverse kemikalier, som gummilösning, skedvatten (röd, rykande salpetersyra) m.m. Dessutom behövdes ”werksaker” för hantering och förvaring av kemikalierna och stenarna, liksom för det praktiska arbetet i stentryckeriet. Allt detta var självfallet nödvändiga ingredienser i den komplicerade tillverkningen av ett stentryck. Härutöver behövdes papper. Holmgrén hade köpt in ett försvarligt papperslager från olika håll. Gjöthström reste till Frankrike för att köpa papper.

Vad Mannerhjerta betalade sin medhjälpare i stentryckeriet är inte känt. Men nivån är känd, genom ett krav i Holmgréns konkurs. Holmgrén betalade 1824 för ett biträde 166 rd/år. Det är också känt vad Holmgrén fick betala i hyra för stentryckeriet. Han hyrde lokal för detta; tre rum i Gamla stan. Hyran var per kvartal 39 rd, vilket gör en hyra om drygt 12 rd/månad eller 156 rd/år.

Redan för de tre stentryckspressarna, hyra och lön har Holmgrén för första året dragit på sig en kostnad om drygt 600 rd. Nödvändiga artiklar som stenar, kemikalier, övriga utensilier, papper, trycksvärta, samt eventuella ytterligare lönekostnader, för att kunna driva alla tre pressarna (samt koppartryckspressen), är då inte medräknade.

Schéele beräknade kostnaden för nyinvestering av ett fullt utrustat stentryckeri till

1 *GHT* 20/5 1862, s. 1f.

2 000 rd (1825). Det var den summa, han sökte och fick som lån från Manufakturdiskontfonden. Den nyss genomförda utbildningsresan hade kostat honom alla hans privata medel; han kan därför inte förväntas ha skjutit till något av egna medel. En press värderades 1832, som nämnts, till 100 rd och tjugo stenar till 180 rd. Pressen och stenarna har således stått för en mindre del av initialkostnaden. Om man jämför med värdena vid konkursen, så måste Schéele vid ansökan om statslån 1825 ha utgått från att han skulle utöka verksamheten och anskaffa flera pressar efter en försiktig start. ”Som artist” förväntades han ha en ringa produktion och behövde inte betala någon skatt. Senare, efter branden, har han ökat kapaciteten genom att 1829 hyra ytterligare två pressar och fyrtio stenar, så att totala antalet blev tre pressar och sextio stenar. Att han anlitat en investerare, som köpt in pressar och stenar för att denne skulle hyra ut materielen till honom torde bero på utvecklingen av hans personliga ekonomi, som drabbades av flera motgångar. Utökningen av stentryckeriet gav honom en beräknad inkomst om 400 rd (1830), vilket motsvarar ungefär lönen för en musiker i hovkapellet eller Mannerhjertas lön som kostymförvaltare vid Operan. Schéele ansåg sig uppenbart före konkursen 1832 såsom välsituerad och ha råd att hålla sig med egen betjänt och möjligen också särskilt sommarboende. Värdet för stentryckeriets ”werksaker” beräknades i konkursinventariet 1832 (förhyrda utensilier ej inräknade) till o. 872 rd. Schéeles tryckpress var då inte medräknad. Den hade förts över till hustruns egendom. Tryckpress med stenar värderades till 280 rd.

Vilka kostnader Fehr och Müller haft i starten är inte känt, inte heller vad Müller fick betala för övertagandet av Fehrs del i stentryckeriet 1819. Någon självdeklaration i efterhand förekom inte vid denna tid, utan det gjordes en schablonbeskattning om fem procent utifrån den minimiavkastning, som en rörelse av viss omfattning förutsattes ge.[1] Denna minimiavkastning räknades som den beskattningsbara inkomsten. Carl Müller fick en följd av år betala skatt för en beräknad inkomst om 700 rd. Härutöver betalades vissa avgifter, vilket för Carl Müllers del innebar en samlad utgift på ungefär tio procent. Den verkliga inkomsten kan med andra ord ha varit högre. Blev den lägre torde Müller ha fått argumentera vid följande mantalsskrivningstillfälle med hjälp av sin bokföring. Under Fehr och Müllers gemensamma tid i bolaget beskattades de för en inkomst om 500 rd vardera. Totalsumman sänktes med 300 rd för stentryckeriet när Fehr lämnade bolaget, men höjdes för Müller med 250 rd. Uppenbarligen ansågs verksamheten vara lönsam. Schablonberäkningen på 750 rd, som underlag för beräknad skatt, låg kvar under hela Müllers resterande tid i Stockholm.

Ebeling hade 1834 en lokal för stentryckeriet om två rum, möjligen bytte han till mindre lokal i samma kvarter i Gamla stan. Tills sin hjälp hade han på trettiotalet två medhjälpare, senare endast en.

Gjöthström beräknade investeringskostnaden 1827 till totalt 1 000 rd, men fick bara hälften ex gratia, istället för det sökta förlagslånet. Anslagna medel skulle enligt en

1 Eberstein, Gösta, *Om skatt till stat och kommun enligt svensk rätt*. I. Stockholm 1929, s. 123f.

ungefärlig beräkning möjligen kunna räcka till en press och fyrtio stenar. Då skulle inga pengar finnas till papper, övrig materiel, lokaler eller personal. Tack vare stöd från kronprins Oskar och eventuellt möjligheten att köpa en del materiel på andrahandsmarknaden i Stockholm, kunde han starta sitt stentryckeri. För att kunna utvidga verksamheten tog Gjöthström efter ett år in en kompetent kompanjon, finskfödde Jakob Magnusson, som i flera år arbetat som lärling och gesäll hos Carl Müller. Eftersom det enbart är Gjöthströms del i stentryckeriet, som redovisas i inventariet 1831, är det sannolikt att det samägda stentryckeriet Gjöthström & Magnusson år 1830 varit betydligt större. Enligt inventariet ägde Johan Gjöthström två pressar och 47 stenar av olika storlekar. Stentryckeriet kan då antagas efter Magnussons inträde ha haft kanske minst fyra pressar och bortåt hundra tryckstenar eller mer vid Gjöthströms död 1830. Under Jakob Magnussons ledning ansågs detta stentryckeri vara ett av de ledande i Stockholm under 1830-talet. Inget inventarium för firma Gjöthström & Magnusson har emellertid kunnat påträffas. Jakob Magnusson lade ner (eller sålde?) firman 1850. Det senast daterade trycket, firmerat Gjöthström & Magnusson, hos Linnström är *Nya ritboken, en samling etuder* 1844. Att ingen bok tryckts som Linnström annoterat, under de sex åren innan stentryckeriet lades ner, kan bero antingen på att det merkantila trycket då helt kommit att dominera verksamheten eller att verksamheten sakta ebbat ut. Vilken omfattning denna har haft är inte känt. Bara att Jakob Magnusson vid sin död hade ekonomin i god ordning och att han i sitt testamente särskilt kom ihåg en trotjänande vaktmästare.

Carl Müller hade redan på försök börjat använda zinkplåt istället för litografiska stenar när han försvann. Sedan hur länge och i vilken omfattning, finns inte dokumenterat. Enligt den kungliga resolutionen 1830 ansågs Carl Müllers stentryckeri vara det enda som i någon större skala utövade tekniken att trycka på zinkplåtar. Den ökade konkurrensen med Schéeles, Gjöthströms och Gjöthströms & Magnussons stentryckerier, för att bara nämna de stora fulltryckerierna, har säkerligen drivit på Müllers ambition att utveckla stentryckeriets teknologi. Att konkurrensen om marknaden hade hårdnat väsentligt mellan ett växande antal stentryckerier vittnade Schéele, Schultén och Ebeling om inför domstolen i sina respektive konkurser. I valet mellan att sänka priset på produkterna eller att investera i verksamheten valde Müller det senare.

En uppgift i litteraturen anger att sten- och boktryckaren Johan Fredrik Meyer i Stockholm skulle ha introducerat zinkografin i Sverige. Meyer kom till Stockholm 1840. Som synes hade Carl Müller redan använt zinktryck före oktober 1830 och Schéele på 1830-talet. Sophie Müller har använt tekniken i sitt stentryckeri sedan början av 1830-talet. Däremot är det korrekt att Meyer var den som först i större utsträckning använde zinkotypi, alltså zinkplåt i boktryckspress.[1]

Staten betalade 1833 Dreyer för åtkomst till hans stentryckeri 650 rd. Eftersom Dreyer senare kunde skänka stentryckeriets materiel till staten, var det 1833 inte fråga om ett köp i egentlig mening, möjligen delköp, men troligen ett sorts nyttjanderättsavtal. Karl

1 Anonym. Dödsfall. J. F. Meyer †. *Göteborgs Aftonblad* 22/12 1893, s. 2.

Johans skrivelse till Generalstaben är i detta hänseende otydlig. Priset speglade inte innehållet i stentryckeriet. Statens pris för tillgång till stentryckeriet kunde antagligen sättas lågt, därför att Dreyer vid starten 1827/1828 troligen redan hade stentryckeriet helt finansierat av ryske vicekonsuln van Suchtelen, samtidigt som ett stentryckeri i Generalstabens hägn var något som Dreyer själv önskade och hade verkat för.

En press omkring 1830, bör ha kostat ungefär de 100 rd, som Schéele fick betala. Ett genomsnittligt pris för Schéeles tjugo stenar, olika storlekar, är 9 rd/st. Det är vanskligt att försöka göra en uppskattning om hur stor tryckkapacitet en press hade och hur många tryckstenar ett stentryckeri på 1820-talet skulle behöva för att vara lönsamt. En uppgift i samband med Schéeles tryckeri 1834 talar om maximalt 120 avdrag/press och timma i kapacitet, vilket gör drygt 1 000 avdrag på en sida per dag, högt räknat. Möjligheten att trycka på plåt istället för sten hade redan Senefelder prövat, och det fanns tryckpressar i slutet av 1800-talet, som tryckte direkt på zinkplåten, först på bleckplåt, sedan papper. Sitt genombrott som tryckunderlag fick plåtarna först med uppfinningen av indirekt tryck via gummiduk, offset. (En uppfinning som gjordes 1909 och bygger på samma princip som övertrycket, dvs. indirekt tryck). De första pressarna som kom, hade i allmänhet samma tryckyta (omkrets på plåt, gummiark och tryckcylinder) som de stenar de ersatte. Var det fråga om arbeten, som gav efterbeställningar, var det mera ekonomiskt att förvara plåtarna och följaktligen lämpligt att ha ett större förråd av plåtar. Det framhölls som ett försäljningsargument, att en av fördelarna med offsetplåt var att de krävde mindre förvaringsutrymme än stenarna och dessutom var lättare att hantera.

> *På sätt och vis kan man påstå att Zinken mera egnar sig åt det litografiska trycket än stenen, emedan stenen sätter större anspråk på en stor industrilokal, under det att Zinkplattorna ta en obetydlig plats för sin förvaring. Derigenom vinnes den fördelen att beställaren mer än hvad nu är fallet, kan få ha sitt arbete stående på huru lång tid som helst, utan att det medför den olägenheten som nu stämplar ett sådant tillmötesgående.*

Även om offsetpressarna hade större tryckhastighet, än de gamla stentryckshandpressarna, och en plåt bara kostade i uppräknade tal en femtedel av vad stentryckaren 1820 fick betala för sin sten, så var det likartade ekonomiska överväganden som fick göras. Genomsnittligt rekommenderades två dussin offsetplåtar per maskin.

Ett stentryckeri, som skulle drivas självständigt och vara bärkraftigt på 1820-talet torde ha behövt Schéeles ”inhyrda” nivå om minst tre pressar och 60 st stenar – den nivå som Fehr & Müllers stentryckeri fick 1818. För att nå dit, var Schéeles investering om 2 000 rd otillräcklig. Han drabbades sedan av svåra motgångar, som eldsvåda och broderns konkurs.

De låga ingångsvärdena vad gällde finansiering i nästan samtliga av de tidiga stentryckerierna i Stockholm, förklarar en del av de problem, som flera av dem skulle få. För knappt tilltagen investering, vilken resulterade i brist på kapacitet, vare sig det gällde tillräckligt många stenar, pressar eller papper i lager, fungerade som en effektiv

hämsko på verksamheten och på dess kvalitet. Bristande kapacitet påverkade vinsten och möjligheten att avsätta medel för fortsatta investeringar i framtiden. En ond cirkel startades således redan från början.

Av Fredrik Tengströms brev 1834, när han övervägde att köpa Schéeles stentryckeri, framgår att alternativkostnaden självklart övervägdes även vid fråga om inrättandet av ett stentryckeri:

> *Hur många exemplar fordras för att ett Stentryckeri skall bli billigare än renskrifning för hand, vare sedan ett aftryckt blir fac simile af handstilen eller skrifves på sten*[*?*] […]. *Beräknas kunna trycka som mest 120 avdrag per timma.*

Källuppgifter om angivet investeringsbehov i rd b:co
En sammanfattning

Startår	*Stentryckeri*	*Planerad investering*	*Faktisk investering*
1809	Mannerhjerta	2 000	(Beviljades först 1818).
1818	Fehr & Müller	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1818	Mannerhjerta	(1809: 2 000)	1 000
1819	Carl Müller	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1821	Mannerhjerta/Löwstädt	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1821	Löwstädt	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1821	Graeff	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1822	Ebeling I	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1823	Holmgrén	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1823	Kjellström	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1824	Westerberg	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1825	Löwstädt/Grönlund	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1825	Löwstädt/L'Orange.	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1825	Schéele	2 000	2 000
1825	Walter	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1827	Ebeling II	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1827	Gjöthström	1 000	500 + okänt värde
1828	Dreyer	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1828	Gjöthström & Magnusson	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1829	Runbom & Schultén	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1830	Müllers zinktryckeri	4 000	(3 000). Ej utkvitterat.
1830	Sundel	Ingen uppgift	Ingen uppgift
1831	Runbom	Ingen uppgift	Ingen uppgift

Lokalförsörjning

Utöver arbetslokaler för den litografiska ateljén, för preparering av stenen i olika moment och arbete vid tryckpressarna, framgår det av det föregående att det behövdes förvaringsutrymmen för såväl stenar färdiga att användas, som de tryckstenar som skulle sparas för tryckning av ny upplaga. När övertryckspapper skulle sparas för ny användning, behövdes också dessa plats. Därtill behövdes magasinsutrymmen för papperslager och papper på tork från tryckpressen. Papper för tryck av illustrationer är ömtåliga papper, som behövde väl tempererade lokaler.[1] P.g.a. stenarnas känslighet mot damm, kan man antaga att arbetslokalerna hölls mycket rena. Dessutom behövdes utrymme för det arkivexemplar av varje tryck, som stentryckarna enhälligt sade sig spara 1837 för eget bruk.[2] I den mån de följde TF:s regler om arkivexemplar för offentligt bruk, behövdes utrymme även för att samla dessa för senare leverans. Kända fakta om leveranser av granskningsexemplar och eventuella arkivexemplar till biblioteken från de tidiga stentryckerierna saknas emellertid.

Inga belägg är kända, som berättar vilken hyra – om alls någon – Fehr & Müller eller Carl Müller betalade för lokalen till Karl Johan. Exakt hur mycket lokalyta Fehr & Müller resp. Carl Müllers stentryckeri använde för verksamheten är inte känt, bara att den måste ha varit rejält tilltagen för att täcka både verksamhet och boende. Stentryckeriet och dess innehavare förfogade inte över hela fastigheten Norrbro 5. Av KTL och ML framgår att även andra personer var skrivna på adressen. Stentryckeriet var beläget på nedre botten. Det innebar lätt åtkomst för kunder. Sannolikt har man också haft tillgång till skjul på gården. Tryckfärgen kunde kokas utomhus. Om det är Carl Müllers egen försäljning som omtalas i en annons 1823, eller om han bara är en förmedlande länk, kan inte säkert avgöras, men troligast är den större ”skrivställning” med bord för tre personer, tvenne innandörrar samt en grönmålad disk med ”inrättning” [inredning] härrör från stentryckeriet. I så fall har Müller det året låtit göra någon sorts renovering av lokalerna.[3]

Att Ebeling 1834 förfogade över två rum för stentryckeriet 1834 och Holmgrén sannolikt 2–3 rum ger en indikation på den ungefärliga lokalyta, som ett mindre stentryckeri behövde.[4]

Det kan för en eftervärld med fokus på arbetsmiljöfrågor, te sig egendomligt att det inte var någon ovanlighet att bok- och stentryckerier tidigare låg högre upp i fastigheten. Holm illustrerar detta faktum i sitt självporträtt där han bär den tunga tryckstenen. En stor trycksten, 80 × 100 cm, vägde ungefär 200 kg.[5] Så stora stenar var det förmodligen endast Johan Gjöthström som hade bland av det första årtiondets stentryckerier, möjli-

1 Arloff, Hjalmar, Kalkylering av boktrycksalster. *Svenska Boktryckareföreningens meddelanden* 1934: 8, (Aug.), s. 261f.
2 RA, E 2a: 78, Justitiekanslerns arkiv. Stockholm.
3 *DA* 1/5 1823, s. 6 resp. 3/5 1823, s. 6.
4 SSA C 5a Mag. o. RR:s arkiv. Vol. 10. (Holmgréns konkurs 1824).
5 *AB* 11/11 1895, s. 2.

gen Carl Müller och Schéele. På väggen till Holms bild står att stentryckeriet är beläget en trappa upp. Följande förteckning ger exempel på stentryckerier med känd placering högre upp i huset till skillnad från Fehr & Müllers – Carl Müllers stentryckeri, som var placerade på bottenplanet i huset. Eftersom det finns så få exempel från 1820-talet har även en del stentryckerier från följande deceennium medtagits:

Stentryckeri	*År*	*Adress*	*Våningsplan*
Fehr & Müller/	1818–1819	Norrbro 5	nb
Carl Müller	1819–1830	Norrbro 5	nb
Holmgrén	1823	Kindstugatan 9	3 tr.
Walter?	1825	Hörnhuset Oxtorgsgat/Lundtmakaregat.	1 tr.[1]
Sundel		Räntmästarhuset.	3 tr.
Hirsch	1832	Drottninggatan 3, in på gården.	2 tr.[2]
Schultèn	1832	Lilla Nygatan 13.	1 tr.[3]
Schéele	1834	Köpmangatan 7.	1 tr.[4]
Ebeling/Sundel	1834	Stadssmedjegatan 12.	1 tr.[5]
Runbom	1834	Salvii gr. 1.	2 tr.[6]
Schultén	1840	Österlångg. 33	1 tr.[7]
Schultén	1841	Västerlångg./Funkens gr.	1 tr.[8]
Runbom	1841	Stora Nygatan 33.	1 tr.[9]
Emanuel Hirsch,	1832	Drottningg. 3, in på gården	2 tr.[10]
P. M. Anderson	1843	Salviigränd 1.	2 tr.[11]
Genstab. Lith. Inr.	1843	Odens gränd 4	1 tr.
A. J. Salmson	1845	Gamla Kungsholmsbrog. 28	2 tr.[12]
Salmson & Ström	1846	Gamla Kungsholmsbrog. 28	2 tr. [13]
C. F. Ström	1849	Nya Kungsholmsbrogatan 20	2 tr.[14]

nb = nedre botten
tr = trappa, trappor (upp)

1 *Stockholms Dagblad* 10/8 1825, s. 4 efterlyser ”Öfwade Arbetare i Stentryckeri-Konsten kunna få tjenst, då de anmäla sig uti huset N:o 10, Qw. Jernplåten, wid hörnet af Oxtorgs- och Lundtmakaregatorne 1 tr upp.” Stentryckeriet kan vara J. F. Walters.
2 *AB* 7/4 1832, s. 4. Våningssiffran otydlig i annonsen.
3 Ibid. 11/12 1832, s. 4. Schultén arbetar för egen räkning.
4 Ibid. 4/9 1835, s. 4. Annons om ritskola.
5 Ibid. 1/11 1834, s. 4.
6 *Stockholms Dagblad* 17/12 1834, s. 4. Lithographierade Visit-Kort […].
7 *AB* 2/5 1840, s. 4. Schultén annonserade att han anlagt eget stentryckeri.
8 Ibid. 29/4 1841, s. 4, resp. 4/5 1841, s. 4. I fastigheten låg krogen Källaren Hoppet, (riktmärke i annonsen).
9 *Stockholms Dagblad* 3/5 1841 s. 8.
10 *AB* 17/4 resp. 10/4 1832, s. 4.
11 Ibid. 4/10 1843, s. 4.
12 Ibid. 10/5 1845, s. 4.
13 Ibid. 17/4 1846, s. 4.
14 Ibid. 27/12 1849, s. 4.

Även om uppgifter om lokalernas belägenhet i husen ofta saknas för många av de tidigaste stentryckerierna, så kan det med fog misstänkas att dessa i flertalet fall inte låg i gatuplanet. Snarast förefaller det närmast ha varit regel att stentryckerier, trots förekomsten av tunga lyft av stenar m.m. har placerats så att det var nödvändigt att gå i trappor. Ibland t.o.m. riktigt långt. Fehr & Müllers/Carl Müllers stentryckeri synes här ha utgjort ett undantag. Skälet till att tryckerierna placerades högre upp i huset omtalas ingenstans. Det kan ha varit ekonomiska skäl, men också att man föredrog att komma upp i husen för att få bättre dagsljus och en kanske mindre dammande miljö. Båda dessa betingelser var viktiga för såväl litografen i arbetet vid stenen som för stentryckaren vid tryckpressen.

Antal tryckpressar 1818–1830: en sammanställning.

Stentryckeri	*Stentryckspressar*	*Andra tryckpressar*	*Antal stenar*
Fehr & Müller	2 st	1 mobil stentryckpress	Uppgift saknas
Carl Müller	3	1 zinktryckspress	Uppgift saknas
Mannerhjerta	1 stjärnpress	–	12, varav 6 gotländska
Mannerhjerta & Löwstädt	2 (stjärnpress + 1 mindre press)	–	32
Grönlund resp. L'Orange.	2 (stjärnpress + 1 mindre press)	–	
Holmgrén	3 pressar (varav 1 stor)	1 koppartryckspress	
Graeff	1	–	Uppgift saknas
Westerberg	1	–	Uppgift saknas
Ebeling I resp. II	1	–	Uppgift saknas
Walter	1	–	Uppgift saknas
Schéele	1 + 2 förhyrda	Trol. 1 mobil tryckpress.	63 (inklusive förhyrda)
Gjöthström resp. Gjöthström & Magnusson	2 + trol. 2 tillhöriga Magnusson	Möjl. 1 mobil stentryckpress	47+ troligen ung. lika många tillhöriga Jakob Magnusson
Kjellström	1	—	Uppgift saknas
Sundel	1	—	Uppgift saknas
Schultén & Runbom	1	—	Uppgift saknas
Runbom	1	—	Uppgift saknas

Stentryckeriet som subsidiär verksamhet

Redan med de två/tre första stentryckerierna i Sverige Fehr & Müllers/Carl Müllers å ena sidan och Mannerhjertas å den andra utkristalliseras de två linjer, som stentrycksetableringarna sedan skulle följa under det kommande seklet:

Fulltryckeriet. Ett stentryckeri med litografisk ateljé lett av en yrkesutbildad stentryckare/litograf att verka huvudsakligen som stentryckeri, som tog upp beställningar;
Stentryckeri som subsidiär verksamhet, exempelvis musik- eller bokhandel eller musikutövning. Senare, 1830–1840-talen, startade konstnärer, som Johan Cardon, Adolph Hård och Henrik Strömer litografiska inrättningar.

I första hand såsom komplement till en musikhandel resp. bokhandel och dess förlagsverksamhet, startade Mannerhjerta, Walter, Graeff och Holmgrén sina stentryckerier. De saknade för egen del, större erfarenhet av litografering och stentryckande verksamhet. Istället fick de lita till att den kompetensen kunde anskaffas.

Flera framstående musiker och medlemmar av Kungl. Hovkapellet (Franz Berwald, Gustaf Zetterström, Ludvig Ebeling och Laurens Westerberg) har varit engagerade i den tidiga svenska stentryckshistorien, om än med något olika roller. Berwald och Zetterström som redaktörer för musikalietidskrifter och/eller ägare helt eller delvis av en tidskrift, medan Ebeling och Westerberg båda varit engagerade i en musikalietidskrift och har sett notframställning genom stentryck som en bisyssla i linje med den ordinarie yrkesrollen som utövande musiker för att skaffa en viss löneförstärkning och för att kunna ge ut den musik, de ville se tryckt.

Organistsonen Carl Gustaf Kjellströms stentryckeri är sannolikt sprunget ur ett privat musikintresse eller kunskap om musikens betydelse, vilket han, ekonomen, sett en möjlighet att slå mynt av.

Kompetensförsörjning

Kompetensen hos den arbetskraft, som stod till buds, har vid starten av det första decenniets stentryckerier varit av skiftande kvalitet. Boktryckare, sättare, litografer, juvelerare och verkstadsmekaniker var de som vid denna tid – åtminstone i Paris, om man skulle tro en tysk tidning – räknades till ”de s.k. högre handtverksklasserna”.[1] Det borgar för att stentryckerierna från början hade en fördel när de skulle välja personal, jämfört med exempelvis handeln. Utom viss allmänkompetens, som läskunnighet och flit, krävdes vissa förutsättningar i det individuella kunnandet, handens ductus, att kunna skriva vackert eller rita på stenen. Några av stentryckerierna startade med gedigna förkunskaper hos litograf och stentryckare i bagaget. Det gällde för Fehr & Müller, Carl Müller,

1 *Nyaste Dagligt Allehanda* (nr 174), 31/7 1843, s. 1.

Gjöthström/Gjöthström & Magnusson, Schéele, Dreyer, Runbom & Schultén, Runbom och Sundel, samt i viss mån också C. G. Kjellström, eftersom han tog in en upplärd person i stentryckeriet.

Både Friedrich Ludwig Fehr och Carl Müller hade tidigare arbetat på en eller flera litografiska inrättningar utomlands. Båda hade arbetat i Berlin. Fehr hade därefter fått erfarenhet från Loses nottryckeri i Köpenhamn. Müller hade, liksom Schéele, utbildats direkt hos stentryckets uppfinnare, Alois Senefelder i München. Schéele hade härutöver bedrivit tidskrävande studier i Stuttgart och Paris. Gjöthström hade bästa tänkbara referenser från sin långa studietid i Paris hos välrenommerade stentryckare. Dreyer tillbringade ”flera år” i Wien för sin utbildning. Även Sundel hade troligen skaffat sig lärdomar utomlands. Inflödet av kompetens från kontinenten var således betryggande vad gällde att ge förutsättningar för stentrycket i Sverige att växa. Härtill kom de litograferande militärer, som hade gjort gedigna studier utomlands, sådana som Clemens Wetterling, Gustaf Söderberg, Mikael Gustaf Anckarsvärd, Adolph Hamilton för att nu bara nämna några, vilka genom sin verksamhet kunde ge inspiration i stentryckerierna. Att konstnärligt begåvade människor utan tidigare erfarenhet av litografering, i samarbete med en stentryckare kunde åstadkomma goda resultat, visar de stentryck, som konstprofessorn Pehr Krafft d.y. eller ”dilittanten” Albrecht von Lantingshausen utförde alldeles i början av litografins historia i Sverige.

En andra generation, som skulle bli framstående egna litografer och stentryckare, kom att utbildas i Sverige under det första decenniet. Jakob Magnusson, Gustaf Runbom och P.M. Anderson var alla lärlingar till Carl Müller, medan Olof Sundel och Emanuel Hirsch, troligen även Carl Schultén och Adolph Hårdh, är upplärda hos Schéele.

Laurens Westerberg hade visserligen snappat upp en del kunskaper i Müllers stentryckeri samband med att han redigerade en tidskrift, som trycktes hos Müller, men han förefaller inte ha varit lärling i stentryckeriet. Snarast får han betecknas som självlärd. Detta gäller möjligen också Fabian Holmgrén, som hade varit hyresgäst hos Carl Müller på Helgeandsholmen; kanske också Carl Löwstädt. Han hade som studerande vid Konstakademin, säkerligen också sökt sig till Fehr & Müllers och Carl Müllers stentryckerier och därigenom inhämtat sina kunskaper i stentryckandets konst. Det dåliga tryckresultatet i Löwstädts stentryckeri är en kombination av otillräcklig teknisk kunskap och en sämre kvalitet av de tryckstenar (Gotlandsstenar), som stentryckeriet till större delen använde sig av.

Ludvig Ebeling var självlärd på samma sätt som Westerberg, men att Ebeling hade lärt sig alla moment noggrant, från pressens sammansättning till färgkokning och tryckning, vittnar dels noteringar i konkurs protokoll, dels hans prydliga tryck om.

Fråga är ändå om inte en väsentlig del av stentryckeriernas problem under det första decenniet låg i bristen på återväxt. Det tar lång tid att lära upp både en skicklig litograf eller stentryckare. Och de var för få. Flera av dem som lärdes upp av Carl Müller (P.M. Anderson, Jakob Magnusson) blir framstående stentryckare på 1830-talet. En rekryteringsbas utgjorde emellertid de avtynande koppartryckerierna. Detta vittnar en annons

1836 om då en tjänstsökande trettioårig man med erfarenhet från koppartryckeri kunde tänka sig att taga tjänst hos en stentryckare.[1]

Lärlingar

Redan från allra första början av stentryckets introduktion i Sverige har lärlingar arbetat i stentryckerierna. Detta var betingat av arbetets natur. Tunga lyft med ömtåliga stenar och den komplicerade framställningsprocessen med många moment, krävde att flera personer arbetade samtidigt i stentryckeriet. Stentryckspressen har sannolikt normalt betjänats av två personer. Samtidigt var det praktiska arbetet i den litografiska ateljén eller i ett stentryckeri den inskolning i yrket som fanns. Även om det med uppfinnaren Alois Senefelders och andras utgivna manualer fanns teoretisk kunskap tillgänglig, vilken kunde inhämtas om erforderliga språkkunskaper fanns, så behövdes den praktiska erfarenheten och den kunde bara inhämtas under en ledning av en skicklig läromästare. Organiseringen av arbetet i stentryckeriet hade som mönster den organisation som redan fanns i boktryckerierna.

En jämförelse med en välkänd tysk litografisk inrättning (Arnz & Co), som år 1833 hade fem stentryckspressar, betjänade av 35 arbetare och tre lärlingar, ger vid handen att svenska stentryckerier antagligen hade en betydligt försiktigare bemanning.[2]

Vilka krav som, förutom lämplig ålder och manligt kön, ställdes på de lärlingar och arbetare som anställdes finns det få uppgifter om. I Åbo i Finland annonserades 1835 en lärlingsplats ledig: ”En 17 a 18 års Yngling hwilken wore hugad antaga emploj [anställning] som lärling wid Sten-tryckeriet i Helsingfors, kan i sådant afseende anmäla sig hos Apothekaren E. Julin”.

Dagen innan kompanjonskapet mellan Fehr och Müller upphörde, fanns en annons i *Dagligt Allehanda*, troligen införd av Carl Müller, som hade utgivningen av Haeffners Choralbok i planeringen:

> *En ung Person, som äger wacker handskrift och någon kännedom i Notskrifning, kan winna sysselsättning med att åtaga sig skrifning på stenar till stentryck i hwilken method han skall blifwa undervisad. Närmare underrättelse fås i Östergrens Bokhandel.*[3]

Friedrich Ludwig Fehr hade sin son som lärling i stentryckeriet redan från stentryckeriets start. Det skulle inte dröja länge förrän fler ynglingar lärdes upp under Fehrs och Carl Müllers ledning. Under åren förefaller minst två, tidvis kanske fyra manliga lärlingar ha arbetat samtidigt i stentryckeriet. Flera av de namn som registrerats i uppbördslängderna blev sedan välkända som yrkesverksamma litografer och stentryckeriägare, Fehr

1 *Stockholms Dagblad* 19/5 1836, s. 4.
2 Colmi, Elsbet, Glanz und Elend einer Lithographischen Anstalt Arnz & Comp., Düsseldorf 1815–1858. *Bibliothekarische Nebenstunden. Joseph Giessler zum 65. Geburtstag gewidmet.* Düsseldorf 1964, s. 54.
3 *SDA* 20/4 1819, s. 11.

junior i Kristiania; övriga i Stockholm: Jakob Magnusson, (Gjöthström & Magnusson), Gustaf Runbom (Runbom & Schultén 1829–1831), resp. Runboms stentryckeri) och Pehr Magnus Andersson, (Andersson & Hane). För några av de namn på unga lärlingar, som är kända från tiden, är det ovisst hur eller hos vem de har lärt. (Andersson, som startade stentryckeri i Karlskrona: var lärde han? Pehr Gustaf Frosell, som finns antecknad som stentryckarlärling i 1825 års längd, vilket betyder att han arbetade som sådan redan under år 1824: var arbetade han? Eller var lärde stentryckareeleven Jacob Hane, som dog 1832, 26 år gammal?[1] Lithographiska Eleven Johan Th. Sundelin, född 1798, antecknas i KTL 1824, men var lärde han?[2] Stentryckarlärlingen A. O. Lindskog, som nämns i en skattelängd 1829 hör möjligen till Dreyers stentryckeri.[3] Sannolikt kan litografen Carl Christian Jarlesson Ekenstedt hänföras till att ha lärt hos Carl Müller.

Redan innan Schéele etablerat stentryckeriet, som ett vinstdrivande företag, hade han (1826) i sin tjänst en lärling och två stentryckare. (Olof Sundel och Emanuel Hirsch). Året efter, 1827, har lärlingen hos Schéele avancerat till litograf (skönskrivare) och hade två litografer (skönskrivare) som kollegor. Samtidigt som Schéeles tre pressar var igång, (troligen betjänade av två personer vardera), kunde två personer arbeta vid ritborden och en person arbeta med stenar vid slipbordet. Alla personer som arbetade i stentryckeriet behövde emellertid inte vara anställda. Under 1830-talet, när Schéele fått betydande ekonomiska problem, är det ovisst i vilken omfattning stentryckeriet drivs. Det är känt att en del av hans tryck säljs under tiden han satt på gäldstugan. Schéele har utbildat flera konststuderande och andra i litografi. (Nils Månsson Mandelgren, Carl Gustaf Lundgren, Gustaf Wilhelm Finnberg m.fl., möjligen också Adolf Hårdh). De många unga konststuderandena i verkstaden kan ha varit ett sätt att kompensera det faktum, att han hade svårt att avlöna tillräckligt antal litografer.

I Poliskammarens i Stockholm arkiv finns en notering om en vanartig lärling Johan Sundman, som rymt från ”löjtnanten von Schele” och inte ville återgå i tjänst, utan placerades i Södra Correctionshuset. Om denne arbetsgivare, löjtnant von Schele, är identisk med Carl von Schéele framgår inte, men förefaller troligt.[4] Inte heller anges några skäl till varför lärlingen avvikit, men noteringen låter eventuellt ana att arbetet i ett stentryckeri inte alltid löpte friktionsfritt.

Ebeling har i sitt nottryckeri två medhjälpare på trettiotalet, senare bara en.

1 SSA Klara församlings kyrkoarkiv. F I a: 7 Död- och Begravningsbok, s. 117. 17/9 1832. Stentryckareeleven Thure Jacob Ferdinand Hane. (Född ¼ 1806). Liksom sin äldre bror, litografeleven Isak Hane, inflyttad till Klara församling från Nysund i Finland. (SSA Klara Församling. B I a: 5: 32). – Brodern Isak Hane: B Ia. 4:156, resp. B I:a. 5: 6).

2 KTL 1824, nr 110. Bild 14. Johan Th. Sundelin, född 1798. Kv. Winstocken 5.(SE/SSA/0031/06/G1 AA/220 (1824).

3 SSA KTL 1829, fs. 61. SE/SSA/0031/G1 AA/229 (1829), fs. 61. Lindskogs vidare öden okända. Han är ej förtecknad i SSA Mantalsregister 1800–1884 eller i KB Hultmarks arkiv.

4 SSA C Ia: 1. Överståthållareämbetet. Äldre Poliskammarens arkiv. Diarieregister för 1829, nr 863, ”Löjtnant v. Schele [!]”.

Övriga medarbetare i stentryckeriet

Bokhandlaren Fabian Holmgrén anställde omgående två unga män som arbetare i stentryckeriet, möjligen också som medhjälpare i bokhandeln. Därutöver hade Holmgrén viss hjälp av flöjtisten och stentryckaren Ludvig Ebeling. Det är Ebeling som kokar stentryckssvärtan och sätter ihop pressen. Han hade tidigare hyst (eller ordnat lokal för) tryckpressen. Möjligen har han hjälpt till vid anskaffningen. Troligen har Ebeling också lärt upp och lett arbetarna i Holmgréns stentryckeri.

Innan Sophie Müller fick rätt att fortsätta driften av sin försvunne makes stentryckeriinrättning 1831, är kvinnorna, med några undantag, nästan osynliga i källorna som arbetskraft i eller ägare av de tidiga stentryckerierna i Sverige. Det behöver inte betyda att de inte funnits där. Kvinnor och unga människor har sannolikt hjälpt till med enklare uppgifter (utföra ärenden, städa, skära ner och falsa tryckta ark, och limma in sidor i häften när så behövdes, och utföra diverse kontorsgöromål etc.). Fehr & Müller sökte unga flickor (den billigaste arbetskraften) att handkolorera planscher. Troligen har Löwstädts hustru, redan under mannens levnad, hjälpt till att kolorera planscher. Efter hans död blev sådant arbete en hjälp till hennes livsuppehälle. Carl Müllers hustru, Sophie Müller, skulle knappast ha vågat ta över och driva stentryckeriet vidare, om hon inte redan förut var bekant med vad det innebar.

Undantaget vad gäller kvinnors synliga medverkan i stentryckeriverksamhet på 1820-talet, utöver Sophie Müller, är Johanna Grönlund, som köper Carl Löwstädts stentryckeri. Men hon skall inte arbeta i själva stentryckeriet, utan endast sköta om bokföringen. Det är bara en mycket kort tid som hon äger stentryckeriet och det är sannolikt, att det redan från början varit avsikten, att det bara skulle vara fråga om ett intermezzo, eller, som hon antagligen trodde, en förtäckt pant för ett penninglån till Löwstädt.

Runbom annonserar 1849 efter en ”Städad Dräng, som ej super”. Vad han skulle arbeta med framgår inte av annonsen. Kravet på nykterhet var i vart fall mycket viktigt.[1]

Utrustning

Genom de fyra inventarieförteckningar, som upprättats 1821, 1822, 1830 och 1832, ges en någorlunda fullständig bild av den materiel som faktiskt användes i stentryckerierna i Stockholm på 1820–talet. Vad som oundgängligen behövdes av rekvisita i en litografisk ateljé och i ett stentryckeri, var redan tidigt känt, inte minst genom en rad publicerade handledningar.[2] Tryckeriverksamhet, vare sig det gällde högtryck, djuptryck eller

1 *AB* 13/1 1849, s. 4.

2 Rapp 1810, Senefelder 1819, Raucourt/Hullmandel 1819/1820, Engelmann 1824 m.fl. upplagor. Raucourt de Charvilles, Antoine, *Mémoires sur les expériences litrographiques* [!] *faits à l'École Royale des ponts et chausses de France ou Manuel théorique et pratique de dessin dessinateur lithographiques.* Toulon 1819. – Idem, *A manual of lithography or memoir on the lithographical experiments made in Paris* [!]. Translated from the french by C. Hullmandel. London 1820.

plantryck, var verksamheter, som inte kände några nationsgränser; kunskapen om nya tekniker spreds snabbt.

Några teckningar, som illustrerar nordiska förhållanden i ett stentryckeri finns bevarade. Den danska bild från 1832 (efter tysk förlaga) med en stentryckare, som valsar in färg på stenen (bild 22) och den unge konstnären Carl Wahlboms illustration av Spong & Cardons litografiateljé från 1830-talet (bild 182), liksom i någon mån Holms porträttbild (bild 183) ger tillsammans en god uppfattning av hur olika moment av stentryckeriets arbete faktiskt tog sig ut vid denna tid. Wahlbom försökte avhjälpa sin fattigdom under studieåren i Stockholm bl.a. genom att teckna och gravera för reproduktion hos olika uppdragsgivare. På bilden syns de två ”litografiska ritarna” vid ritningsborden vid var sin sten vilande i en trälåda. Cardon, som står på tå, har båda armarna på det överliggande brädet, för att inte riskera att nudda vid stenen. Enligt Mannerhjertas inventarium hade trälådan ett lock, vilket kunde läggas på efter avslutat arbete såsom dammskydd. Skruvstolen bakom Cardons rygg benämner Schéele i sitt inventarium ritstol.

Framställning av ett litografiskt tryck kan ses som en linjär följd av en rad olika arbetsmoment. Vid vart och ett av dessa användes olika verktyg eller tekniker innan nästa moment tog vid. Louis Prang, den berömde Bostonlitografen under andra hälften av 1800-talet, vars firma spred en stor mängd kromolitograferade kort över den amerikanska kontinenten, har i en serie om tolv olika yrken, även skildrat *Litografen*s yrke.[1] (Bild 3). På bilden, som är från 1874, framställs de moment, som behövdes för att framställa ett stentryck, moment som i huvudsak är desamma under tidigt 1800-tal. Prang har trängt ihop de olika arbetsmomenten på en liten golvyta, för att enkelt kunna visa arbetsgången. I verkligheten var personerna utspridda på en betydligt större yta och, om möjligt, på flera rum. Det framgår emellertid inte av bilden att Prang i verkligheten också hade kvinnliga tecknare anställda.

Även om arbetskläder och stentryckspressar på Prangs bild visar att den härrör från en senare tid, kan bilden tjäna som ett instruktivt underlag vid en undersökning av vilka utensilier som fanns nämnda i de Stockholmska inventarieförteckningarna. Listorna förtecknar det som fanns kvar vid det tillfälle då förteckningen gjordes. Eftersom nödvändiga poster som trycksvärta, kemikalier och liknande inte finns med i inventarielistorna, har dessa antingen städats bort eller utelämnats såsom föremål av mindre ekonomiskt värde.

Arbetets organisering

Det stentryckta arkets väg från idé till färdigt tryck följde i stentryckeriet en praktisk arbetsgång, som till stor del bestämdes av hur materielen skulle förberedas och brukas.

1 Freeman, Larry, *Louis Prang, Color lithographer. Giant of a man*. New York 1971, s. 112f.

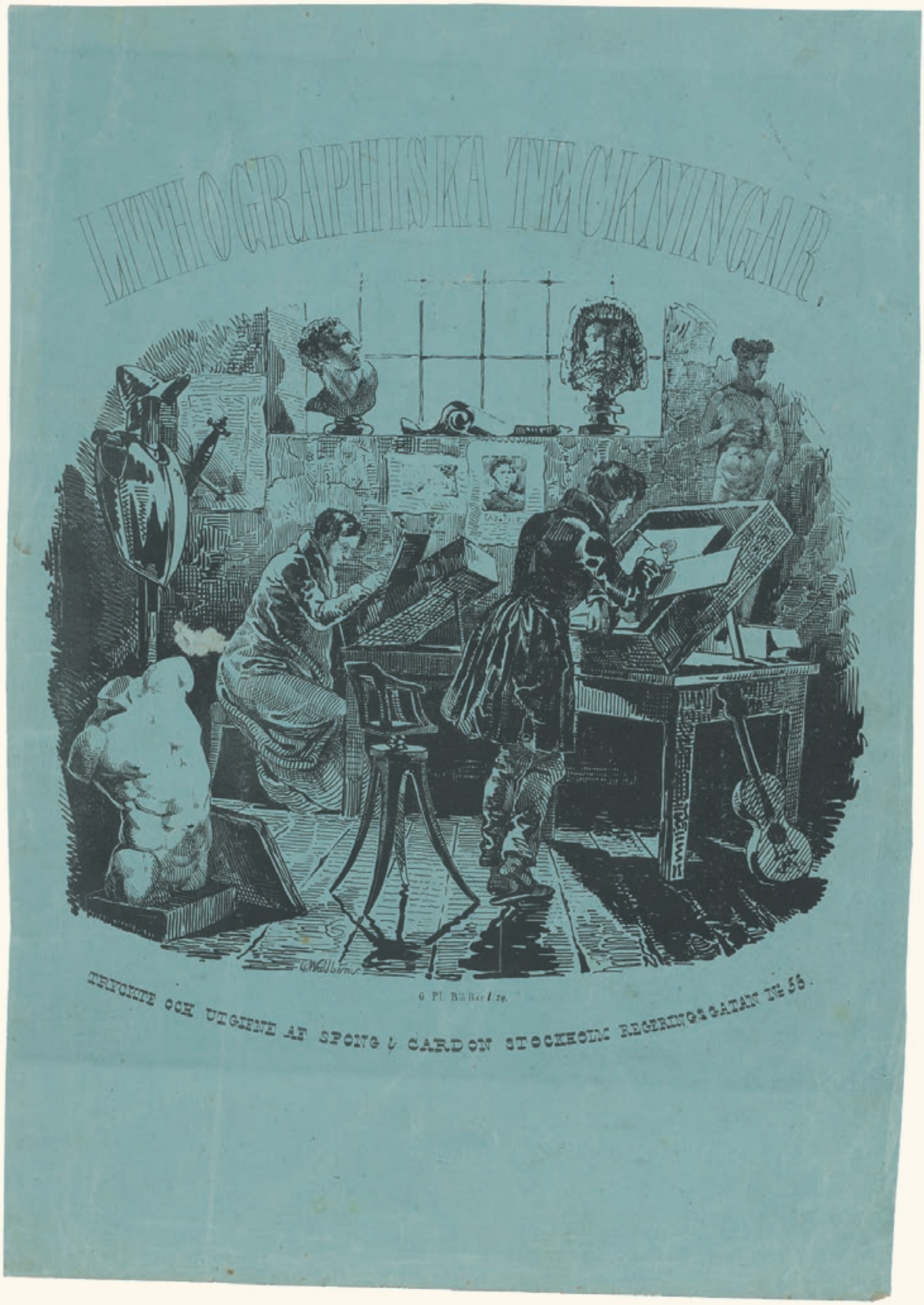

LITHOGRAPHISKA TECKNINGAR.
TRYCKTE OCH UTGIFNE AF SPONG & CARLSON STOCKHOLM REGERINGS-GATAN N:r 55.

BILD 182 Spong & Cardons litografiateljé på Regeringsgatan 55 i Stockholm tecknad 1836 av Carl Wahlbom. För det statliga etableringslånet skulle Johan Cardon starta ”ett mindre Lithographiskt tryckeri efter de bästa mönster”.[1] Anders Magnus Spong och Johan Elias Cardon drev åren 1835 t.o.m. 1841 ett stentryckeri tillsammans.[2] Cardon ansvarade för litografateljén och Spong för tryckavdelningen. Från 1842 drev Cardon stentryckeriet med Spong som delägare och från 1 april 1848 övertog Spong stentryckeriet i sin helhet.[3]

Det finns mycket få bilder som visar hur de tidigaste litografiska ateljérna såg ut i Sverige. Det här avbildade stentrycket signerat i den rundskurna bildens underkant i förlängningen av ritstolens ena ben). Wahlbom arbetade för flera stentryckare, bl.a. Gjöthström & Magnusson och som här Spong & Cardon. På Kungliga bibliotekets exemplar är påfört en blyertsanteckning att mannen stående vid ritbordet är ”J. Cardon” (litografen Johan Cardon 1802–1878) och den man som sitter vid fönstret är konstnären själv: ”Wahlbom”. Den litografiska ateljén skulle då vara den årsgamla Spong & Cardon, utgivare av den samling med omslag och sex planscher *Lithographiska Teckningar,* som Spong & Cardon tryckte, och till vilken samling ateljébilden är omslag/titelplansch. Cardon var 34 år gammal. Den unge konststuderanden Carl Wahlbom arbetade under studieåren vid Konstakademin för att försörja sig på Per Henrik Lings gymnastiska institut, samt genom att teckna eller gravera illustrationer för olika uppdragsgivare. Wahlbom hade redan 1830 funnits med som illustratör i Boyes Magasin.

Enligt konstnären Fritz von Dardel var Wahlbom ”en liten man med glasögon, samvetsgrann, hederlig, blyg och tillbakadragen”, som helst målade hästar.[4]
Kungliga biblioteket, 61 E Fol.
Mått: 38.7 × 33 cm.
Foto: Jonas Gustavsson, Kungliga biblioteket, Stockholm.

Förberedande arbete: Slipningen av stenarna

Troligen var det en lärling, som fick slipa stenarna. Slipningen skedde genom att två litografiska stenar med fin sand emellan vreds runt i horisontalläge. (Mannen till vänster i Prangs bild). Stenen som står lutad mot bordsbenet väntar på att slipas ren. Inte förrän i slutet av århundradet uppfanns den stenslipstinktur, som avsevärt förkortade sliptiden. Jakob Magnusson debiterade 1842 artisten Lorentz Herlins konkursbo 5 rd för slipning av en sten för litografering av ett porträtt, inklusive ”8 d:o krita” (kritor, som användes för litograferingen).[5] Salmson & Ström debiterade på 1850-talet flera slipningar med två riksdaler vardera.[6] Slipningen bestämde i hög grad hur det slutliga trycket skulle komma att se ut. Kritlitografin behövde en skrovlig yta att trycka från.

1 RA Kommerskollegium till Kungl. Maj:t. Vol 466. 1834 (jan. – mars).
2 *PoIT* 21/1 1842, s. 4. Avisering. [Spong & Cardon övertages av Johan Cardon ensam. Aviseringen dagtecknad 20/12 1841].
3 *Stockholms Dagblad* 23/5 1848, s. 4. [Cardon överlåter fr.o.m. ¼ 1848 stentryckeriet till A. M. Spong]; *PoIT* 30/5 1848, s. 2. (Spong & Cardon upphör).
4 Dardel, Fritz von, *Minnen*. I. Stockholm 1912, s. 53.
5 SSA Stockholms Mag. o. RR. Konkursakter. Huvudserie F 6a: 1476, Lorentz Herlins konkurs: Gjöthström & Magnussons libell.
6 Centrum för näringslivshistoria, Stockholm, Esseltes arkiv: Salmson & Ström, Beställningsbok 1846–1853, 28/8 1851; 8/4 1852. – Den 9/1 1852 debiterades för två stenars slipning 2: 32 rd b:co.

BILD 183 Dekorationsmålaren Wilhelm Holm etablerade ett stentryckeri 1834.[1] Tre år senare anmälde han att han ämnade börja trycka med hjälp av övertryck. Han hade studerat vid Konstakademin i Stockholm och hade fått pris där 1826. Han kallade sig ”Målare och stentryckare” t.o.m. 1860; därefter endast målare.

I porträttet av Holm ovan har Gustaf Wilhelm Palm tagit fasta på det allra tyngsta momentet i stentryckeriets verksamhet: hanteringen av de tunga stenarna. Även i de fall litografen kunde arbeta i närheten av en stentryckspress, så behövde stenarna lyftas. Det framgår av skylten på väggen att Holm hade sitt stentryckeri en trappa upp, vilket betyder att stenarna måste bäras i trappor. Tecknaren Palms signatur finns på pappersrullen som Holm håller i handen och Holms namn finns inritat spegelvänt på stenen han bär på axeln.
Kungliga biblioteket, Stockholm, HKB.
Bladmått: 21.2 × 23.7 cm.
Foto: Kungliga biblioteket, Stockholm.

1 Ett stentryckeri med tre pressar vid Kindstugatan 10 utbjudes till försäljning alternativt kompanjonskap i september 1833. Det är troligen detta stentryckeri som Wilhem Holm köpte. *Stockholms Dagblad* 26/9 1833, s. 6.

Tillverkningen av trycksvärta: Färgrivning och kokning

Färgbordet på Prangs bild står mitt på golvet. På det revs färger med en löpare (liten sten) mot den liggande stenen. Färgspannen på golvet på Prangs bild får symbolisera momentet med kokning av färgpulvret med olja, vilket p.g.a. brandfaran måste ske utomhus.

Litografiskt tusch, krita och tryckfärg tillverkade stentryckaren i allmänhet själv. Enligt samtida beskrivning behövdes för tillredning av litografiskt tusch och krita: Tvål, vax, gummilack och kimrök (dvs. sot).[1] Ludvig Ebeling tillverkade för Fabian Holmgréns räkning ”Stentrycks svarta och dylika svartkarta”. Stentryckssvärta är kokad tryckfärg medan stentrycks svartkarta troligen är krita. Ingredienserna var ungefär desamma. Ebeling hade använt: franskt vax, spermaceti vax, gummi guojan och mastix. Schéele beskriver i brev till Johan Henrik Schröder i Uppsala, hur han fått pröva sig fram till rätt nyans på trycksvärtan.

I några inventarieförteckningar specificeras verktygen för att teckna på stenen (etsnålar, burinnålar, crayonhållare etc.). I andra behandlas de mer sumariskt som ett bord med ritinstrument. Mannerhjertas/Löwstädts och Löwstädts har använt tre respektive fyra valsar för infärgningen. Gjöthströms förteckning nämner bara ett bord för stenars preparering.

Alla stentryckerierna i Stockholm under 1820-talet hade tillgång till de nödvändiga utsensilierna för slipning och litografering. Oväntat var att så litet stentryckeri som Mannerhjertas/Löwstädts stentryckeri hade två stenar i trälådor, vilket innebar att två personer kunde sitta samtidigt och rita eller skriva på sten hos dem.

Tecknandet på sten har skett även på andra lokaler än i ett stentryckeri. Så har tecknandet efter Christian Forssells sepiateckning av Karl Johans paradporträtt sannolikt utförts i Forssells ateljé, efterom han själv samtidigt arbetade med kopparsticket efter samma målning.

Fukta papperet

Till förberedelserna hörde, utom att se till att tillräckligt papper och råvaror fanns på plats, också att fukta papperet kvällen före tryckningen, så att papperet jämnt tog emot tryckfärgen. Särskilt för tjockare, ”hårdare” papper var detta nödvändigt. Fuktningen tillgick så att fuktade tjockare papper lades på båda sidor om en viss mängd ark i press, så att tryckarken långsamt fick suga åt sig fuktighet. Om ingen papperspress fanns kunde pappersbuntarna läggas under tyngder. Löwstädt/Grönlunds inventarium 1825 liksom Schéeles inventarium förtecknade innehav av en papperspress. Andra nämner hyllor och skåp för pappersförvaring.

1 *Handels-Tidning* 14/12 1810.

Papper

När kryddkramhandlaren Johan Fredrik Hassell i sin affär vid Hötorget 1829 saluförde velinpapper för stentryck, annonserade han om följande storlekar, som han sade, av holländsk tillverkning: Atlas, Columbia [Columbier], Imperial, Super Regal och Pro Patria.

Eftersom det är fråga om importerat papper kan beteckningarna för papperet sökas även i andra länder. Från början fick papperen sitt namn efter bl.a. vattenmärken, men kom så småningom istället att beteckna storlekarna, formaten, på arken.

Atlas (66 × 84.6 cm) var ett fint papper, som redan på 1700-talet var avsett för skrivarbete eller för tryckning av kopparstick, liksom Imperial (55.9 × 76.2 cm), Super Regal (Super Royal) (52 × 62 cm), Columbier (63 × 90 cm) och Pro Patria (34 × 43 cm). De tidiga stentryckarna använde kopparstickarnas papper, innan det började saluföras papper särskilt lämpat för stentryck. Hassell annonserade sitt kvalitetspapper som avsett för stentryck.

Jakob Magnusson hade 1842 för Herlins porträtt av greve von Stedingk i 60 ex. använt det dyrbara franska Columbier velinpapperet som kostade 5 rd per bok.[1] (Dock var det billigare än det kinesiska papperet, som användes till generaldirektören Ekströmers porträtt i 32 ex.).[2] Priset kan jämföras med det Regal-papper som boktryckaren Zackarias Haeggström använde till Collin-Schlyters utgåva av VästgötaLagen 1827, till vilken det gick åt ”86 ark 4:o på Regal”. Subskribenterna betalade 8 rd.[3] Carl Müllers papper för exempelvis ”Ouverture för Fackeldansen”, ”Amphion” eller Geijers dubbelsonat (alla ca 36 × 51 cm) stämmer inte exakt med något av de kontinentala pappersmåtten. Hans inhemske pappersleverantör har haft egna arkstorlekar.

Orderarbetet

När en beställning kom in till tryckeriet i början av 1800-talet, gjordes inte en kostnadskalkyl, vilket sedan åtminstone 1900-talets början med dess fokus på standardiseringar blev regel i alla tryckerier. Istället beräknades i efterhand hur mycket resurser som gått åt. Detta innebar att om problem uppstod vid tryckningen, fick stentryckeriet inte betalt för den extratid som använts.

Av de exempel, som Müller, Mannerhjerta och Schéele givit i respektive inlagor till domstolarna, framgår att man använt sig av italiensk bokföring med debet och kredit för varje kund. Vem som regelbundet skött bokföringen framgår inte. Att detta betraktats som en viktig arbetsuppgift framgår av att Löwstädt 1825 särskilt reglerade den uppgiften i avtalet med Johanna Grönlund. Schéeles brevväxling med Schröder vittnar också om att han automatiskt lämnat kvitto på betalningen.

1 25 ark tryckpapper = 1 svensk bok. Magnusson använde 1½ bok, således drygt 37 ark. Det betyder att två porträtt har tryckts per ark; resterande sju/åtta ark kunde användas för provtryck. – SSA F 6a: 1476. Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakter. Artisten Lorentz Wilhelm Herlins urarva konkurs 1842, [s. 26]. Gjöthström & Magnussons libell.

2 Ibid. 32 ark kostade 1842: 7 rd.

3 *PoIT* 8/8 1827 s. 4.

Stentryckarna hade en mängd utåtriktade kontakter både när det gällde att initiera ett arbete, kontraktera en uppdragsgivare, författare eller konstnär, beställa materiel eller anställa personal, som när det gällde att saluföra de egna trycken genom att skaffa återförsäljare och avisera tidningarna. Direktförsäljning i stentryckeriets lokaler ägde rum i början hos Fehr & Müller, sedan hänvisar tidningarnas aviseringar till olika boklådor. Någon stentryckeribod liknande Delpechs i Paris (bild 154) är inte känd i Stockholm. Tryckeribodar som Marquards, Ekmanssons eller Strinnholms var annars ingen obekant företeelse för stockholmarna under första kvartalet av 1800-talet, liksom tidigare generationer hade kunnat gå bl.a. till Kungliga tryckeriboden på Helgeandsholmen. Återförsäljarna fick göra rekvisitioner på stentryckarnas egna förlager. Den i Uppsala universitetsbibliotek bevarade blanketten från 1826 för ett av Müllers bokprojekt visar hur en sådan rekvisitonsblankett kunde se ut. (Bild 78).

Litografering och tryckning

Till de dagliga besökarna i stentryckeriet hörde en mängd konstnärer och andra, som ville prova på att rita på stenen eller få sina teckningar litograferade. Den tillresande litografen från Brandenburg, Johan Siebert, hos Carl Müller eller finländaren Gustaf Wilhelm Finnberg hos Schéele är exempel på sådana som tillfälligt arbetade i stentryckeriet, men listan skulle förmodligen kunna göras lång.

Hjärtat i stentryckeriet var tryckpressen med tillhörande stenförråd. Mannerhjerta hade 1821 en stjärnpress och tolv stenar, varav sex inhemska, troligen gotländska stenar. Löwstädt fick tillgång till denna press utöver den egna stångpressen och utökade antalet stenar till trettiotvå. Gjöthström hade två stentryckspressar och fyrtiosju stenar, ett antal som sannolikt svarade mot hans del i det samägda stentryckeriet. Gjöthström & Magnussons kan således 1830 ha haft det dubbla antalet pressar respektive stenar. Schéele har före konkursen haft tillgång till tre stentryckspressar och sextio stenar.

Som tillbehör till pressarna fanns ett antal större eller mindre rivare av hårt träslag, vilka användes alltefter storlek på stenen. (Rivaren var den kalvskinnsförsedda trycklist, som överförde tryckkraften till stenen). Mannerhjerta hade sex rivare, Löwstädt tolv av päronträ. Lindholm tager bara upp en rivare i sitt inventarium 1841.

Spill och misslyckade tryck, som gjordes, noterades sällan. I förbigående nämner Schéele sina försök med färgnyansen på trycksvärtan i brevet till Schröder. *Aftonbladet* nämner 1832 att blad som mer eller mindre förstörts i tryckningen för artisten

> *äro ej sällsynta till och med från Hr Göthström & Magnussons officin, hvilken dock derjemte ofta utmärkte sig framför de öfriga genom lyckliga productioner.*[1]

1 *AB* 17/4 1832, s. 4.

Av förhörsprotokollet i Schéele-saken 1837 framgår att arbetsuppgifterna var uppdelade i stentryckeriet och relativt fasta; det var stentryckeriägarna själva och/eller särskilda litografer som brukade arbeta med litograferingen av det som skulle tryckas.

Av protokollet i Schéelesaken framgår även, att av allt som trycktes brukade stentryckeriet arkivera ett exemplar. Inget konkursprotokoll förtecknar en sådan arkivsamling såsom en tillgång. Det går därför inte att med bestämdhet säga att alla stentryckerier för eget bruk arkiverade ett exemplar av allt som trycktes, även om det förefaller rimligt, med undantag för de tryck där man ville dölja sin medverkan. Sannolikt är det en sådan samling som avses med den gåva som Leonard Dreyer skänkte 1877 till Kungliga biblioteket.

Produktinriktning

Idéen om vad det nystartade stentryckeriet skulle användas till, inriktningen på produktionen, har varierat hos de stentryckerier som kom till under det första decenniet. När Senefelder arbetade med sin uppfinning, var det först efterhand, som nya användningsområden uppdagades. Det är inte känt vilken intention, som styrde Karl Johans önskan om att få ett kompetent stentryckeri etablerat i riket. Redan Mannerhjertas avisering av det nyinrättade stentryckeriet visar emellertid, att kommersiellt affärstryck inte var de tidiga stentryckarna främmande.

Stentryckeriet som en förutsättning för en egen förlagsverksamhet, har varit ett gemensamt drag för Carl Löwstädt, Carl Gustaf Kjellström, Ludvig Ebeling och möjligen också Laurens Westerberg. Detta hindrade inte att man åtog sig beställningstryck; Westerberg gjorde det för bok- och musikhandlaren Walter. Samtliga av dessa utom Löwstädt var huvudsakligen inriktade på nottryck. För Löwstädt erbjöd stentryckandet i första hand en möjlighet att sprida samhällskritik och tryckning av egna seriepublikationer.[1]

Av fem mera renodlade nottryckerier, Westerbergs, Kjellströms och Ebelings tre stentryckerier, slutade två i konkurs. Stockholms borgerskap och högreståndsmiljö, tillsammans med den försäljning som kunde ske till landsorten, var trots allt en liten marknad. Stockholms folkmängd under 1820-talet var ca 75 000–80 000 invånare. Ebeling anger överetableringen av stentryckerier som ett av skälen till konkursen 1835. Det andra skälet är hans hälsa.[2] Utom den ökande konkurrensen mellan de stockholmska stentryckerierna tillkom importen från kontinenten.[3]

Fyra stentryckerier startades för att utvidga en musik- och/eller bokhandel: Manner-

1 Löwstädt hade o. 1824 planer på en serieutgivning av vad han kallade Laurei tavlor. (Konstnären Alexander Lauréus dog i Rom 1823). Planerna inställdes p.g.a. konkurrerande planer hos annan utgivare. *Stockholms Dagblad* 29/7 1824 s. 2. Istället blev *Portefeuille för Historiska Teckningar* Löwstädts skötebarn.

2 SSA A 4a: 148, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. Ebelings konkurs. Begärd 27/6 1835. Dom 12/12 1836.

3 En avisering i *StockholmsPosten* 3/11 1827, s. 4 illustrerar detta: ”Från Stentryckeriet i Hamburg äro inkomna och finnas hos Wiborg & K:i: Porträtter af Sigiller, Göthe, Klopstock och Jean Paul Friedrich Richter, 5 Rdr stycket, uti större format och [en] mycket wäl acheverad [utförd] litografi, på [dels] Kinesiskt, dels superfint Velinpapper. Äfwendels ett porträtt i Koppar af Thorwaldsen 4 Rdr 24 sk Bko.”

hjertas, Walters, Graeffs och Holmgréns. Att alla fyra gick i eller var på väg till konkurs, berodde troligen på en kombination av bristande kompetens vad det gällde arbetet vid stenen, och (utom i Walters fall) oförmåga att planera och bedöma lönsamhet i affärer.

Sju stentryckerier (Fehr & Müllers, Carl Müllers med efterföljaren Sophie Müllers, Gjöthströms, Gjöthström & Magnussons, Schéeles, Runbom & Schulténs och Sundels) var inrättade som kommersiella beställningstryckerier, att utföra alla de olika sorters arbeten som en kund kunde önska. (Fehr & Müllers varade endast halvannat år. Av Runbom & Schulténs tid (oktober 1829 – april 1831) hänförs endast drygt två månader till 1820-talet och dess bärkraft under den tiden kan inte bedömas. Den ekonomiska verkligheten tvingade emellertid även beställningstryckerierna att starta egen förlagsverksamhet med tidskrifter, planschtryck, musikalier m.m.

Ett fåtal av stentryckerierna kunde åtaga sig stora tidskrävande uppdrag som Carl Müllers arbete med Haeffners koralbok eller Sjöborgs *Samlingar för Nordens fornälskare*. Gjöthström/Gjöthström & Magnusson med Ankarsvärds ruinverk eller fortsättningen av von Wrights arbeten, Schéele (von Wrights) och samt i viss mån Dreyer). (Dreyers framgångsrika verksamhet med den till Generalstaben knutna litografiska inrättningen hänförs till 1830-talet och senare. Sundels startade först i oktober 1830 och Carl Müllers efterträdare Sophie Müllers stentryckeri, formellt i februari 1831.

De tecken på samordning som kan skönjas: Mannerhjertas samgående med Löwstädt, Ebelings och Sundels lokalsamverkan på 1830-talet, liksom de många bytena av lokal, samt inte minst de många konkurserna, vittnar sammantaget om en kärv ekonomisk verklighet för flertalet av det första decenniets stentryckerier. På fast mark under längre tid stod endast Gjöthströms/Gjöthström & Magnussons, Dreyers samt möjligen också Kjellströms. Så länge skälen till att Carl Müller lämnade landet 1830 inte är kända, kan det bara ställas frågor om i hur hög grad ekonomin inverkade på försvinnandet. Faktum kvarstår dock, att den summa till nyinvestering som Carl Müller ansökt om, endast delvis beviljades och att ett betydande underskott i stentryckeriets verksamhet kunde redovisas i konkursen. Allt talar för att han ansett sig ha förlorat kontrollen över ekonomin.

För Schéeles stentryckeri, är skeendet unikt. Visserligen hade en elak karikatyrist som Löwstädt många personliga vedersakare, och hans familj drabbades av misär, men Löwstädt var veterligen aldrig i närheten av vad som hände Carl von Schéele. Dennes olyckor började med branden 1826. Så även om Schéele hade börjat med ett investeringslån, så fick branden på Större Vattugränd, ett förfallet borgensåtagande i broderns konkurs, eventuellt en förhöjd levnadsnivå med betjänt, familjebildning och möjligen ett förhyrt sommarviste, samt kraven på återbetalning av lånet från Manufakturdiskontfonden samtidigt som han utökade verksamheten i stentryckeriet, till följd att han under 1830-talet hamnade på obestånd och i frivilligt konkurstillstånd. Han erbjöd sig, efter förfrågan i mitten av 1830-talet, att sälja sitt stentryckeri till Finland och samtidigt ställa sin kompetens till förfogande. Det blev emellertid ingen försäljning av. Istället gjorde Schéele både desperata och ambitiösa försök att komma igen med nya produkter, komplettera med ny teknik (lito-typografie) och nya verksamhetsområden (ritskola).

En de facto-högmålsprocess 1837, maskerad till ordningsmål enligt TF, med åtföljande straff, krossade helt hans förut mycket bräckliga ekonomi. Fängelsestraffet var inte fullgjort förrän i oktober 1839. Det är oklart om Schéele vid det laget hade kvar något eget stentryckeri. Hans sista kända tryck före avresan till S:t Petersburg är visserligen tillkommet samma år som avresan, 1842, men Schéele kan ha hyrt in sig på annan officin.

Samverkan med externa aktörer

Stentryckerierna levde ingalunda en isolerad tillvaro. Tillströmningen av besökare (kunder, leverantörer, bud, lärlingar, artister eller bara nyfikna på den nya tekniken) låter förstå att det ofta var en livlig aktivitet i de litografiska verkstäderna. Mycket folk i rörelse i och kring stentryckeriet var emellertid i sig ingen garanti för att verksamheten skulle vara lönsam. Redan Carl Müller sökte samarbete med olika aktörer för förbättrad lönsamhet. (Kommissionärer, Holmgréns fullmakt till förstahandsrätt till kommissionsgods, avtalet med änkan Johanna Östergren om samverkan i bok- och musikhandeln är exempel på det). Mannerhjerta resp. Gjöthström tog snart in en kompanjon i stentryckeriverksamheten. Löwstädt sålde sitt stentryckeri för att istället hyra in sig i det. Schéele hyrde väsentlig utrustning för att kunna utöka verksamheten. Sundel och Ebeling förefaller ha haft ett avtal om delad lokal på 1830-talet. Müller lade åtminstone vid ett tillfälle ut arbete på annat stentryckeri. Exemplen speglar en oupphörlig jakt på att finna lösningar för ökad lönsamhet för den nya teknik, som sökte etablera sig i landet.

Kampen mellan gravyr och stentryck: en fråga om ändrade preferenser

Framställning av olika medier har genom tiderna genomgått många förändringar. Det har tagit kortare eller längre tid för en ny teknik eller praktik att slå igenom. Ett tydligt exempel på en förändring är striden mellan antikva och fraktur i svenskt boktryck. Det första större arbete som trycktes med antikvastil (så när som på å, ä och ö – bokstäver som inte kunde importeras som stil) var Stadslagen 1628 hos Ignatius Meurer i Stockholm. Trots att man nittiofem år senare, samma år som arbete nr två med antikvastil kom, skrev att antikvastilar var mera lättlästa och billigare i inköp, så blev det en uppdelning av stilarna: antikvan användes i ”världsliga” arbeten; schwabach och fraktur i kyrkliga skrifter. Så småningom vinner antikvan alltmer terräng.[1]

Andra förändringar har skett gradvis. Tryckbollar ersattes av valsar; träpressar av järnpressar; handdrivna pressar av maskinpressar; handsättare av sättmaskiner; mansdominerade arbetsmiljöer fick kvinnliga arbetskamrater etc., etc. för att bara nämna några välkända förändringar som genomförts i tryckmiljöer.

1 Lagerström, Hugo, *Svensk bokkonst. Studier och anteckningar över särdragen i svensk bokstavsform och svenskt typtryck*. Stockholm 1920, s. 68f. – Frågan om när antikvastilen infördes i svenskt boktryck har ingående behandlats av Arthur Sjögren i *Nordisk Boktryckarekonst* 30(1929). Enligt Sjögren började stilen användas i Sverige 1622, men hade funnits i boktryckarnas praktik redan under 1500-talet.

Alltefter betalningsförmåga eller önskemål kunde Thomas af Kempis bok, när den salufördes i Stockholm i slutet av 1820-talet, köpas i tre olika alternativ; 1. med en gravyr, 2. med ett stentryck eller 3. utan titelplansch. Erbjudandet illustrerar det som skulle kunna kallas kampen mellan teknikerna gravyr och stentryck – en kamp som fördes vare sig det gällde att trycka illustrationer, noter, blanketter eller annat. I Sverige påbörjades kampen redan 1803, alltså långt innan stentrycket hade introducerats i landet, genom att Åhlström skyndade sig att begära förlängning av sitt privilegium på nottryck så snart han fått kännedom om stentryckets existens på kontinenten. Striden fortsattes med Mannerhjertas ihärdiga kamp för att få foga en stentryckspress till sin musikaliehandel, trots det befintliga Åhlströmska privilegiet – ett privilegium som samtiden uppfattade som ett hinder för andra tekniker att etableras.

När stentrycket väl introducerats, var emellertid inte kampen omedelbart avgjord till stentryckets fördel. Inte minst en betydande mängd importerade kopparstick illustrerar detta. I Kommerskollegiets handelsstatistik för år 1832 redovisades – fjorton år efter det att stentrycket introducerats i Sverige – import av oinbundna stick till ett värde av drygt

BILD 184 *Gravyren i kamp med Litografin*. Karikatyr av Henri Daniel Plattel. Litograferad av Adriene Fournier o. 1825.[1] Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg. Arkmått: 35 × 25.3 cm. Foto: Georg Janssen, Germanisches Nationalmuseum. Nürnberg.

1 Fournier hade stentryckeri åren 1821–1826. *Dictionaire des imprimeurs-lithographes du XIXe siecle.* Bibliothèque électronique, Elec, Edition en ligne de l'Ecole des charts. http://elec.enc.sorbonne.fr/imprimeurs/recherches.

2 754 rd och 640 skålpund [272 kg] kopparstickssvärta.[1] Några stentryck redovisades inte.[2] Stockholms stads Taxeringskommitté utsåg för året 1826 fler värderingsmän för tullbehandling av kopparstick än för stentryck.[3] Trots konkurrensen från stentrycket vågade L.P. Rendahl 1825 inrätta ett nytt kopparstickstryckeri i Stockholm att foga till redan befintliga.[4]

Stålsticket kan ses som en förlängning av kopparsticket. Även om det första stålsticket publicerades i Sverige 1820, skulle det dröja länge ännu innan det kom till en mera frekvent användning. Någon konkurrent till stentrycket att räkna med blev inte stålstickstekniken under stentryckets första decennium i Sverige.

Flera exempel i det föregående visar att utgången av kampen mellan kopparstick och litografi till en början alls inte var given när det gällde vilken teknik, som skulle komma att segra. De tidigaste förväntningarna på stentryckstekniken var högt ställda – ibland för högt. Utgivaren av Linnés *Egenhändiga anteckningar* (1822/1823), blev besviken över stentrycken han fick och såg sig tvungen att kassera flera bilder. Flera gånger påminde recensenter av olika verk sina läsare om att stentrycket fortfarande led av barnsjukdomar. Att stentryckstekniken ändå vann terräng, utom det att allt bättre tryckresultat kunde åstadkommas, berodde framför allt på priset. Att en första rangens koppargravör som Christian Forssell, kunde förlora nästan hela sin marknad, manifesterades i konkursen 1831. Den ståtliga graverade serieutgivningen av *Fordna och närvarande Sverige,* som Ulric Thersner påbörjat, fortsattes efter hans död 1828 av familjen och dess medarbetare, men så småningom gick man över helt till stentryck.

Stentrycket kom inte in på en statisk marknad. Marknaden förändrades och utvidgades. Små graverade nothäften i tvärformat ersattes av stora, litograferade häften i höjdformat eller närmast rektangulära. Bok- och häftesutgivning trygferades med illustrationer eller vignetter. Satiriska blad spreds, vardagstryck i olika former producerades i allt större mängder och små böcker för barn blev vanligare. Planschtryck blev tillgängligt för en bredare publik.

I Sverige liksom i andra länder dröjde det innan det litografiska karttrycket på allvar gjorde sitt inträde, vilket då kunde ske med hjälp av övertryckstekniк.[5] Den ändrade kursändringen i Sverige tog sin början på allvar först med Karl Johans avtal med Dreyers stentryckeri 1833. Ansatser till inbrytningar i karttrycket fanns emellertid både hos Carl Müller och Carl von Schéele, ja, t.o.m. hos bokhandlare Walter, vilket talar för att man varit väl medveten om den potential som fanns inom karttrycket. Ett stentryckeri i Bergen i Norge sökte genom annons i Stockholmspressen 1830 ”en Lithograph, som i synnerhet är wäl öfwad i Kartritning”.[6] Annonsen pekar på det ökande intresset för

1 2 754 rd b:co 1832 motsvarar ca 350 000 kr i 2018 års penningvärde.
2 SCB *Commerse-Collegie underdåniga Berättelse om Rikets Utrikes Handel och Sjöfart år 1832*. Stockholm 1834, s. 25.
3 *Stockholms Dagblad* 31/12 1825, s. 1.
4 Ibid. 12/1 1825, s. 4.
5 Pearson, Karen Severud, *Lithographic maps in nineteenth century geographical journals.* Ann Arbor, Michigan, USA, 1978, s. 230.
6 *DA* 20/9 1830, s. 4 och 23/9 1830, s. 4. Stentryckeri i Bergen söker litograf för kartritning.

litografiskt karttryck och att kompetensen kunde finnas i Stockholm. Det statliga monopolet på karttryck begränsade dock möjligheterna till privata satsningar på området.

Redan de första stentryckarna i Sverige erbjöd tryckning av vardagstryck. Med stentryckets frihet i de tecknade linjerna hade typtrycket svårt att konkurrera med till en början. Det tvingade boktryckarna till nytänkande, vilket i sin tur ledde till nya former för spridning av yrkeskunnandet. 1833 startade det franska fackorganet *La Bibliologue*, året därpå följt av det tyska *Journal für Buchdruckerkunst*.

Aviseringar om utförda stentryck avslöjar att man ibland varit snabb med att publicera aktualiteter, exempelvis noter till sånger som gjort succé vid framträdanden i staden, ”Sjungen av fru Catalani i Ladugårdslands kyrka den 27 september 1827”, ”Quadriller, walser och anglaiser dansade i Stockholm”, ”De fleste af dessa Stycken hafwa för[leden] winter blifwit dansade på Hr Thorngrens baler. De öfrige äro ännu nyare” eller händelser som väckt uppmärksamhet som Lägret vid Ladugårdsgärdet.[1] Tryckningen av bilden på det medeltida Motalaspännet 1819 visar att nyheter förmedlades via stentryckspressen redan från början.

Löwstädt utvidgade med sina satiriska blad möjligheterna för den tryckta samhällskritiken. Under följande årtionden skulle denna konstart utvecklas ytterligare.

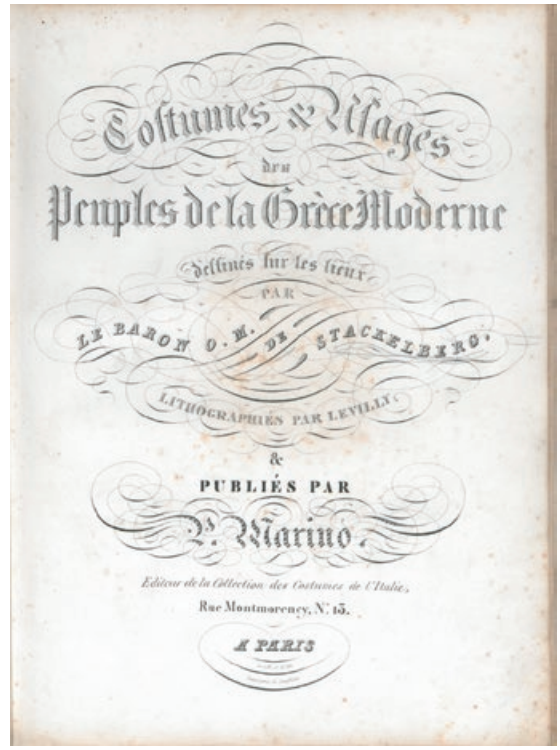

BILD 185 Ryske diplomaten och arkeologen Otto Magnus von Stackelberg föddes i Estland 1787 och dog i S:t Petersburg 1837. Litograferat titelblad i Paris efter en graverad upplaga, som trycktes i Rom 1825. Samlingen innehöll trettio kostymbilder. Den litograferade piratupplagan, vars titelblad syns på bilden, trycktes hos Mademoiselle Formentin och Imprimerie de Senefelder i Paris 1827.[2]
Sylvia Ioannou Foundation, Lichtenstein.
ID: B. 2115.
Bladmått: 35 × 26 cm.
Foto: Sylvia Ioannou Foundation, Lichtenstein.

1 *Stockholms Dagblad* 20/10 1827, s. 2 (Carl Müller); *DA* 25/2 1828, s. 4 (Carl Müller); *DA* 12/12 1826 (Schéele); *Stockholms Dagblad* 26/1 1826, s. 2 (Walter) och *DA* 12/6 1827, s. 3 (Schéele).

2 *Journal general d'annonces des oevres de musique, gravures, lithographies publié en France et l'étranger.* Paris 1827. (Nytryck Genève 1977), s. 1718, nr 581. (Olika årtal anges i litterturen för den parisiska piratupplagan. Det korrekta torde vara det här angivna, 1827).

Det kalligrafiska titelbladet

När böcker började tryckas i mitten av 1400-talet fanns en väletablerad marknad för handskrifter. För att nå denna marknad var det naturligt för de första boktryckarna att biblarna, som trycktes, tillverkades efter mönster av handskrifterna. I en motsvarande situation befann sig stentryckarna i början av 1800-talet. Litograferna kunde ta efter gravörernas eleganta, rikt ornamenterade omslag eller titelblad, villka prydde verk som innehöll planscher av vyer, kostymframställningar eller musikalier. Det titelblad som mademoiselle Formentin tryckte till von Stackelbergs grekiska kostymverk ser ut att vara graverat därför att teckningen höll sig mycket nära gravyrupplagan, utkommen i Rom 1825. I Paris lärde sig Johan Gjöthström hos mademoiselle Formentin denna kalligrafiska teknik till fulländning. Det vittnar en rad omslag och titelblad om, vilka utfördes i Sverige. Den kalligrafiska skickligheten hos litograferna blev ett verksamt medel att använda i kampen mot kopparsticket.

I det föregående har återgivits en rad exempel på sådana kalligrafiska omslag. I synnerhet Johan Gjöthströms utmärker sig i genren.

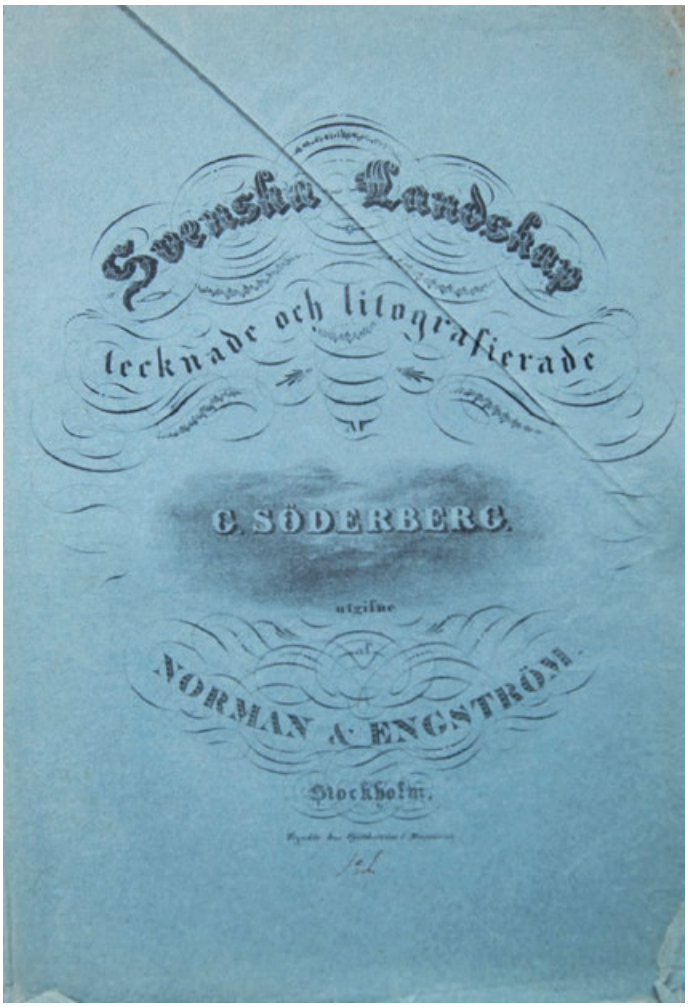

BILD 186 Johan Gjöthströms omslag till Gustaf Söderbergs första häfte av *Svenska Landskap*. Tryckt 1828. Privat ägo. Mått: 42 × 29.5 cm. Foto: Martine Castoriano, Malmö.

Omslag och titelblad var trycksakens ansikte. Litografen tog på många sätt efter och utvecklade kopparstickarens formspråk för att göra detta så tilltalande som möjligt. Dessutom hade han lättare än kopparstickaren möjlighet att erbjuda stora format på planschverk och musikalier. Bokverk kunde utrustas med illustrationer eftersom prisbilden blivit en annan.

Slutord

Stentrycket – en ny marknad med växtvärk

Även om marknaden var i tillväxt, så växte den inte tillräckligt snabbt för att försörja alla de stentryckerier som etablerades efterhand under de första decennierna av 1800-talet. Flera stentryckare klagade bittert inför konkursdomaren på den hårda konkurrensen som blev följden av överetableringen och som gjorde produktionen olönsam. Detta gällde både egentliga stentryckerier och stentryckerier som var subsidiära till andra verksamheter. Schéeles olycksöde på 1830-talet grundade sig på ekonomiska svårigheter, som för hans del startade redan på 1820-talet. Ett annat tydligt exempel gav litografen Carl Schultén, då han skrev till konkursdomaren 1843:

> *Lithografien kunde den tiden [1820-talet] lemna en liten familj sin utkomst, emedan i hela Sveriges Rike ej finnes mera än fyra Stentryckerier; men tid efter annan har antalet så ökats, att nästan ingen större Stad i Landet nu [1843] finnes som ej äger ett Stentryckeri, och Stockholm ensam räknar minst Nitton, hvaribland ett Tyskt etablissement, börjat för halfannan år sedan, redan ynglat af sig 2ne till, så att Hufvudstaden nu har lyckan äga trenne Tyska Sten-tryckerier, hvilka af alla krafter arbeta på att genom underpris först utrota infödingarna och sedan sig sjelfva inbördes.*[1]

Den hårda konkurrensen förstärktes av det bristande skydd, som upphovsmännen åtnjöt åt sina verk. Det skulle dröja ännu några decennier innan krav på en förändrad lagstiftning når riksdagen, krav som reglerade upphovsmannens rätt till de verk som kunde efterbildas och därigenom spridas i stora upplagor. En motion, skriven av den framsynte historieprofessorn, sedermera statsrådet, Fredrik Carlson, argumenterade 1862 för att

> *[Lagstiftningen] är i vår tid så mycket mer af behofvet påkallad som konstens, i likhet med vetenskapens alster, sprids inom vida större kretsar och nya medel oupphörligt uppfinnas att befrämja denna spridning. Gravyren, stentrycket, träsnittet, fotografien, galvanoplastiken, gipsafgjutningen mångfaldiga konstverk på ett förut icke anadt sätt* […].[2]

1 Tre tyska stentryckerier: Litografen Julius Ortigies, som arbetat hos Meyer, öppnade eget Lithographiskt Institut i mars 1843 på Regeringsgatan 11 i J. F. Meyers f.d. lokaler. (*AB* 17/3 1843, s. 4). Samtidigt öppnade J. F. Meyer & Co nytt på Packaretorgsgatan 20. (*AB* 13/3 1843, s. 4. – Annonsen benämner de forna lokalerna ”bod”). Tredje tyske litografen kan möjligen avse J. F. W. Mester på Norra Smedjegatan 14. Mester var gift med Aug. Hen. Meyer.

2 ”Motion om en Lag till skydd för konstnärens eganderätt till sina verk” införd i *AB* 3/12 1862.

BILAGOR

DEL V

Inventarieförteckningar från Mannerhjertas, Löwstädts, Gjöthströms, Schéeles, samt Lindholms (f.d. Sophie Müllers) stentryckerier:

Mannerhjerta 1821[1]

En Stiern Press med tillhörande Jernnycklar,
6 st större och mindre Rifvare,
Diverse Träkilar, småbräden och klossar
1 stort färgbord, med 2ne stenar i trälådor med dertill hörande låck,
1 mindre Bord med 2ne färgstenar
1 Löpare och Diverse små burkar af Sten och en af Bläck [Bleck],
1 liten Vals med öfverdrag, Två dito större, En vals af Träd
1 mindre Bord med 2ne skifvor
1 Större Bord med Klaff, perlfärgadt,
1 liten hylla, 1 Pilaster
2 små Octav Stenar af de utländske, fyra mindre till addresse kort dito,
6 st Gottlands Stenar,
1 Liten Wattentunna med Kran och balja
1 stort Slipbord
1 Skrifbord med en Låda
12 st större och mindre Papp,
1 st fin Sax, 1 hammare, 1 Cirkel, 2 Raderknifvar,
2 Burin Nålar, 2 Etsnålar, 2 dragstifter,
1 Crayonhållare, 6 st pennskaft, 2 Linealer och 2 Koppar Dosor.

Löwstädt 1822

1 Parti Stenar, bestämde af hela, halfva, qvart samt octav
Stenar utgörande tillsammans 32 st hela Stenar
1 diverse Stenkärill
6 st Ritbräden, 4 st Linjaler
12 st Jalousier af Cambric
Diverse Träkäril, D:o Papp
12 st Rifvare af Päronträd. Diverse Klotsar och Bräden
1 stort Färgebord med 2ne Stenar i Trälådor och därtill hörande lock.
1 mindre d:o med 2ne Färgstenar.
1 Löpare och små burkar af Sten och 1 af blek
1 liten Wals med öfverdrag, 1 Wals af Träd, 2ne större Walsar

1 Mannerhjerta lämnade utensilier för stentryckeri, värda tillsammans 317 rd 47 sk som pant till Löwstädt och anmälde samtidigt pantsättningen hos Rådhusrätten (arkivhandlingen benämner förfarandet ”uppbud”) 2/7 1821. SSA Mag. o RR:s arkiv. Ser. Lagfarts- o uppbudsprotokoll. Vol. 57, åren 1821–1823.

1 mindre bord med 2ne skifvor, 1 stort bord med klaff,
perlfärgat, 3ne st nya Skrifbord med lådor och lås
1 liten hylla. 1 Piedestal. 1 stort ekskåp
1 större Slipbord. 1 liten Wattentunna med kran och balja
1 skrifbord med låda
Cirklar, Raderknifvar, Burinnålar, Etsnålar, Dragstifter,
[oläsligt]hållare, pennskaft och Kåppardosor
2ne små Octavstenar af de utländske. 4 st mindre till
adresskort. 6 st Gotlandsstenar oslipade.
Linieradt Notpapper

Löwstädt 1824 / Grönlund / L'Orange 1825

En Stjernpress med tillbehör.
En mindre tryckpress.
En papperspress.
12 st Torkramar.
1 st Tryckbord med Sten och löpare.
11 st Lithographiska Stenar.
14 st D:o, qvart.
3 st furuskrifbord med 3ne lådor hvardera.
1 st pulpet med dertill hörande hylla.
1 st Hylla.
1 st Disk.
3 st Ritbräder.
3 st papperssaxar.
1 st D:o – knif.
2ne Jernlineal och en fjäder Hammar, samt en större Hammare.
1 st Bläckpanna.
3 st större Sylindare.
3 st mindre D:o.
Diverse Messings Cirçlar m.m.
3ne st mindre jernpannor.
3 st Stolar.
2 st Ramar, den ena med kambriks öfverdragen.
2ne st Jernspacklor, 2ne Baljor, 5 st Bouteller.
7 st Diverse oljefärgs taflor
Diverse mindre saker.

/ Totalt värde hela stentryckeriet: 450 rd. b:co.

Gjöthström 1830

2 pressar med tillbehör
2 färgskåp med sten
2 Bord.
1 Skrivbord
1 Bord för Stenars preparation
1 Slipbord med balja
1 Skåp med Papper
3 Trädstolar
1 Pappershylla
1 Wattenlåda och 1 Balja
47 Stenar af olika storlek
Diverse smärre persedlar

Schéele (I) 1833

Ris Stentryckspapper, velin Super Royal format
½ Ris Ritvelin papper Stort Median format
1 Ris velin Stentryck Papper Super Royal format
½ Ris Stentryck Papper Stort median format
3 böcker Grand Aigle Velin Papper à 5 rd boken
1 ris Stentryck Papper skrif Royal
1 ris Stentryck Papper Imperial Royal
1 Lithographisk Tryckpräss, 20 stenar, [samt från 1829: 2 inhyrda pressar med 40 stenar]
2 Ritbord med dertill hörande Rit-Instrumenter, stol
1 Pappers Präss af Ek
2 färgbord, stol, viktskålar
1 Slip Bord

Schéele (II)

Hedvig von Schéeles enskilda egendom 27 januari 1832

1 st Lithographisk Tryckpräss	100 rd b:co
2 st Ritbord med dertil hörande Rit Instrumenter	58: 16
1 st Pappers Präss af Ek	30
1 st Större färgbord	10
1 st Mindre D:o	3: 16
1 st Slip Bord	5
20 st Större och mindre stenar	180
2 st Ritstolar	10

Lindholm (f.d. arbetare i Sophie Müllers stentryckeri) 1841

Inventarier vilka hänför sig till stentryckeriverksamhet,
upptagna i Johan Lindholms konkurs 1841:

En ny Stentryckare Press	66:32
Ett Walls bord [för invalsning av färg]	6:32
En Walls	3:16
En Rivare	3:16
En Ess Låda [Ets låda]	2:32
En Balja 2ne Ämbar	1:16
Ett Slipbord	6:32
En Skopa	:24
3ne Breden [Bräden]	2:16
2ne Bord	6:32
En Löpare 1 Spade	2:40
En fjerdedels Ark Sten	6:32
Tio Mindre Stenar	25:16
Två d:o	4
Ett Krus	:32
En Skedwattens flaska	:32
En Skrufnyckel 2ne Filar	2
Ett Sickt	1
En Kimröks Bössa	1
En Hoftång och Hammare	1

(Hos skomakare Johan Nordgren hade Lindholm fått:
Nytt Läder för 1 Walls omlagdt med nytt 2: 24)

Källor och litteratur

Arkivalier (ordnade efter orter):

Dedeleben, Tyskland

Dedelebens Kyrkoarkiv
– Richtiges Kirchen Register aller geborenen zu Groß Dedeleben 1778.
– Sterberegister 1809.

Göteborg

Göteborgs stadsmuseum
Bildarkivet.

Landsarkivet i Göteborg
Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län, landskansliets arkiv. Personregister till pass och passhandlingar 1680–1890 ur Landskansliet i Göteborgs och Bohus län.
Vol. E XV a: 7 Passhandlingar: Svenska pass. (SE/GLA/12511/EXVa).
Kyrkoboksregister.
Mantalsregister.

Helsingfors, Finland

Museiverket
Wadströmska samlingen.

Nationalbiblioteket, Helsingfors:
Handskriftssamlingen, Gottlundska samlingen,
Brev från Fredrik Tengström till Carl A. Gottlund 2 juni 1834.
(Ang. köp av Schéeles stentryckeri.)

Karlskrona

Blekinge museum
Bildarkivet.

Karlstad

Värmlandsarkivet. Landsarkiv för Värmlands län
Arkivförteckning över Franz von Schéeles arkiv.
Karlstads Stifts Domkapitel G I: 1.
(Schéeles ansökan om ritlärartjänst i brev daterat 13 aug. 1873.)

Köpenhamn, Danmark

Det Konglige Bibliotek, Handskriftsamlingen:
Dan Fog samlinger: 55. Nodestik. 57. Overtryk.
– *Kort- og Billdedafdeling:*
Billedsamlingen.

Lund

Landsarkivet, Lund
B II aza: 1. Malmöhus läns landskansli. Diarier rörande passärenden (Passbok).

Lunds universitetsbibliotek, Handskriftsavdelningen
1. Einar Hansens samling.
2. Olof Rybergs grafiska samling.

– *Avdelningen för vardagstryck*
Trycklistor.
Elmén & Granbergs boktryckeri, Stockholm, första halvåret 1826.
Hörbergska boktryckeriet, Stockholm, 1823–1831.
Imnelius boktryckeri, Stockholm, 1818.
Wennlunds boktryckeri, Stockholm. 1825–1826.

Malmö

Malmö stadsarkiv
S:t Petri, Födelsebok C I: 4.
(Notering om Ulrik Mannerhjerta.)

Norrköping

Sveriges meteorologiska och hydrologiska institut (SMHI)
Meteorologiska Obsevationer hållne År 1817 uti december.

Oslo, Norge

Nasjonalbiblioteket
Bildsamlingen.

Trondhjelm, Norge

Trondhjelms byarkiv.
Bildsamlingen.

Paris, Frankrike

Archives Nationales. Centre Historique.
Digitala arkivet. *Liste générale des brevetés de l'Imprimerie et* de la *Librairie*

Stockholm

Armémuseum
Planschsamlingen.

Centrum för näringslivshistoria.
– Esseltes arkiv.
Salmson & Ströms Stentryckeri. Beställningsbok 1846 [–1852].

Krigsarkivet
Kartsamlingen.

Kungliga biblioteket
– Hultmarks arkiv: Förteckning över litografer och KB Acc. 2002/17.
Sökbar dels i Kungliga bibliotekets realkatalog, (Specialläsesalen), dels elektroniskt www.ediffah.org sökord: Hultmark

– KB Snoilskysamlingen C XIII A. 9.

– KB Handskriftssamlingen

KB1/EpG. 19 Mannerhjertas brev till Carl Christoffer Gjörwell d.y. 19 juli 1814.
Mannerhjerta ber Gjörwell om hjälp att sälja några målningar till ryska sändebudet Peter van Suchtelen.

KB L 238: 1–2. Löwstädts släktarkiv.

KB Ep. M a. Musikförläggaren Johan Anton Andrés brev till Mannerhjerta 31 okt. 1817.

KB1/EpV4 Brev från Mannerhjerta till kanslirådet Peter Adam Wallmark 19 juni 1848 resp. 28 aug. 1848.
(Mannerhjerta skriver om hälsobesvär och ber om sommarviste hos vännerna Wallmarks. I senare brevet tackar Mannerhjerta för vistelsen.)

KB U 79 a Mannerhjertas "Ödmiukaste Memorial" till Kungliga Musikaliska Akademien 29 juni 1809.
Utskrift i Wiberg II, Bilaga 1: Om Nottryckningen och de dervid gjorda nyaste förbättringar och uppfinningar.

KB Brev från Georg Leonard Dreyer till A. Bohlin, Örebro, (10/12 1858, 19 febr. 1859, 22 aug. 1859, 12 dec. 1861).

Kungl. Musikaliska Akademien

– KMA Protokoll 4 juni 1817.
Mannerhjertas ansökan om att få anlägga ett stentryckeri. Remissvar till Kungl. Maj:t.

– **[KMA] Mannerhjertas brev till KMA 29 juni 1809.**
Se Kungliga biblioteket, Stockholm.(KB U 79 a).
Utskrift i Wiberg II, Bilaga 1.

Nationalmuseum, Stockholm

– Nationalmuseum. Statens porträttsamlingar.
– Nationalmuseum. Porträttarkivet.
– Nationalmusei arkiv. Brevsamlingen.
Alexander Clemens Wetterlings brev 3 sept. 1827 från Paris till Fredric Boye.

Nordiska museet, Stockholm

Arkivet.

Riksantikvarieämbetets arkiv ATA

Föremålsbilder Medeltid och Nyare tid: Inventarienr 423: 1.
Motalaspännet.

Riksarkivet, Stockholm

RA, BOUPPTECKNINGAR, adelspersoner, alfabetisk ordning:

Gyldenstolpe	RA Svea hovrätts arkiv, Huvudarkivet E IX b: 284, nr 20–69. Bouppteckning efter Carl Edvard Gyldenstolpe 1852. RA Svea hovrätts arkiv, Huvudarkivet E IX b: 213, nr 27–53. Bouppteckning efter Albrecht von Lantingshausen 1820.
Mannerhjerta	LA Vadstena: EXIBA: 78. Boupptecknin gar 66/1799. Bouppteckning efter assessorn och häradshövdingen Esaias Im. Mannerhierta 18 juni 1798. [Esaias Im. Mannerhierta är Ulric Mannerhjertas far.]
Mannerhjerta	RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet. E VI a 2aa. Vol. 1494. Dossier 39. Inneliggande akter. Bouppteckning efter Ulric Mannerhjerta och krav av fordringsägare. 1850.
–	RA Svea Hovrätt, Huvudarkivet. B II a: 260. Dombok 1850 I, fol. 776–778, dom nr 280, 11 juni 1850. Dom avs. Ulric Mannerhjertas bouppteckning. (Aviserad i *PoIT* 14/6 1849, s. 4).

Schéele, Carl von	RA Svea Hovrätts arkiv E IX b: 323, 1873 Bouppteckning efter Carl von Schéele 1873.
Schéele, Frantz von	RA Svea hovrätts arkiv, Huvudarkivet E IX b: 306, nr 62. Bouppteckning efter Frantz von Schéele. [Äldre bror till Carl von Schéele]. 12 okt. 1863.

RA, BOUPPTECKNINGAR, adelspersoner, kronologisk ordning:

1798 LA Vadstena: EXIBA: 78. Bouppteckningar 66/1799.
Bouppteckning efter assessorn och häradshövdingen Esaias Im. Mannerhierta 18 juni 1798.
[Esaias Im. Mannerhierta är Ulric Mannerhjertas far.]

1820 RA Svea hovrätts arkiv, Huvudarkivet E IX b: 213, nr 27–53.
Bouppteckning efter Albrecht von Lantingshausen 1820.

1849 RA Svea Hovrätt E XI b: 279. Bouppteckning upprättad 5 april 1849.
Bouppteckning efter Ulric Mannerhjerta.

1850 RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet. E VI a 2aa. Vol. 1494. Dossier 39.
Inneliggande akter.
Bouppteckning efter Ulric Mannerhjerta och krav av fordringsägare.

– RA Svea Hovrätt, Huvudarkivet. B II a: 260. Dombok 1850 I, fol. 776–778, dom nr 280, 11 juni 1850.
Dom avs. Ulric Mannerhjertas bouppteckning.
(Aviserad i *PoIT* 14 juni 1849, s. 4).

1852 RA Svea hovrätts arkiv, Huvudarkivet E IX b: 284, nr 20–69.
Bouppteckning efter Carl Edvard Gyldenstolpe 1852.

1863 RA Svea hovrätts arkiv, Huvudarkivet E IX b: 306, nr 62.
Bouppteckning efter Frantz von Schéele. [Äldre
bror till Carl von Schéele]. 12 okt. 1863.

1873 RA Svea Hovrätts arkiv E IX b: 323. 1873.
Bouppteckning efter Carl von Schéele 1873.

Riksarkivet, Stockholm: ENSKILDA ARKIV

– Hovförvaltningen/RA, BFA **Bernadotteska familjearkivet.** Karl XIV Johans räkenskaper. Konceptkassaböcker 1817–1828 (164); Huvudbok 1822–1826 (164a). (Konungens enskilda byrå: Vissa räkenskaper).

– Hovförvaltningen/RA, BFA **Bernadotteska familjearkivet.** Karl XIV Johans räkenkaper. Kassaböcker för Karl Johans enskilda räkenskaper 1817–1830.

– RA E 6910. Kammarherren, utrikestatsministern m.m. Oscar Magnus Fredrik **Björnstjernas arkiv**. (RA/720 686).
Brev från Schéele till Björnstjerna, dagtecknat Nischny-Nowgorod 26 mars 1869.

– RA, **Louis [de] Camps arkiv**. Arkivförteckning.
Arkivförteckning över godshandlingar inköpta 12 maj 1948 från Skarhults gods.
– RA Enskilda samlingar I. **Esplundaarkivet** Vol. 142.
Brev från Ulric Mannerhjerta till greven och statssekreteraren
Adolf Göran Mörner af Morlanda.
– RA E 4415 **Klinckowströmska släktarkivet.** Vol. 27. Handlingar
rörande Klinckowströms resa till Amerika 1818–1821.
– RA B 1: 3. **Slöjdskolans i Stockholm arkiv** Afgångna skrivelser under åren
1829–1831.
Tekniska slöjdskolans remissvar till Kommerskollegium
ang. Carl Müllers hemställan om lån till ett zinktryckeri, 14 juni 1830.
– RA A 1 A: 9, C I: 1 och E 1: 3 **Slöjdskolans i Stockholm arkiv.**
Schéeles ansökan 1870 om tjänst vid Slöjdskolan i Stockholm.
• I akten: Intyg från guvernementsregeringen i
Tula om Schéeles tjänst i Ryssland.
– RA **Albert Wibergs arkiv.** De första litografiska anstalterna och musiktrycket.
Stentryckeriernas musikalieproduktion till omkring 1830.
Oavslutat och opublicerat manuskript. (Wiberg II).

RA Hovkanslerexpeditionens arkiv:

Vol. 22–40. (C I) Diarier 1802–1840 och Vol. 44 (D II). Förteckningar
över Hovkanslerns ombud samt över Boktryckerier i Riket.
Fortsättes av:
RA D IIIaa: 1. Justitiedepartementet. Tryckfrihetsexpeditionen.
Förteckningar över anmälda boktryckerier. Äldre serie 1834–1892.

RA Hovkanslerns arkiv:

1806 RA Hovkanslerns arkiv. Inkomna skrivelser. Vol. 56.
Borgs och Mannerhjertas ansökan om bokhandelsprivilegium 21 april 1806.
I akten finns bifogat i avskrift:
– Olof Åhlströms privilegium på nottryck 10 april 1788.
– Borgs privilegium på musikalieförsäljning från 22 aug. 1803.
– Mannerhjertas privilegium på musikalieförsäljning 13 dec. 1803.
1807 RA Hovkanslerämbetets expeditioner 1801–1808. Vol. 1c.
Hovkanslerns beslut 10 nov. 1807 avseende Musicaliska Magazinets
(Borg & Mannerhjerta) ansökan om rättighet att idka bokhandel med inländska
böcker, samt erhålla privilegium på handel med musikalier.
(Avslag i likhet med avslaget 1802 på bokhandels idkande; avslag
på uteslutande privilegium på försäljning av musikalier).

1819 RA Hovkanslerexpeditionens arkiv 1801–1843. Ser. B. Koncept och Registratur. B I Expeditioner. Vol. 5. 1818–1820. Skrivelse till Carl Müller 7 jan. 1819.
Skrivelse till Carl Müller 7 jan. 1819 om att sända in granskningsexemplar till hovkanslern.

1821 RA Hovkanslerexpeditionens arkiv. Hovkanslerns förteckning 30 juni 1821: Vol. 22–40. (CI)
Diarier 1802–1840 och Vol. 44 (DII) Förteckningar över Hovkanslerns ombud samt över Boktryckerier i Riket.

1833 RA Hovkanslerexpeditionens arkiv. Tryckfrihetsärenden 1833. Vol 79, ärende 109.
Schéeles brev till Hovkanslern 6 juli 1833.

1832 RA Kommerskollegium 15 febr. 1832.
Auditören, publicisten och uppfinnaren Per Georg Scheutz privilegium på en valspress.
Privilegiet förlängdes senare på ytterligare tio år.

RA, KONKURSHANDLINGAR, adelspersoner, alfabetisk ordning

Ulric Mannerhjerta
RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet. Dossier 39.
Inneliggande akter, E VI a 2aa. Vol. 1494.
Urarva konkurs efter Ulric Mannerhjerta 1849.
RA Svea Hovrätt B II a. Vol. 260. Dombok 1850 I, fol. 776–778, dom nr 280, 11 juni 1850.
Dom i målet ang. urarva konkurs efter Ulric Mannerhjerta 1850.

Carl von Schéele
RA Svea Hovrätts arkiv. Huvudarkivet E IV a 2aa: 1236, Dom nr 200.
Carl von Schéeles konkursansökan 22 april 1833.
– I akten: Äktenskapsförord (avskrift) mellan makarna Schéele intaget i Stockholms rådhusrätts protokoll 6 febr. 1832.

Herman von Schéele
RA Svea Hovrätts arkiv. B II a: 216. Herman Fredric von Schéeles konkurs.
Herman Fredric von Schéele var bror till Carl von Schéele.
Konkurs begärd april 1829; avgjord 30 april 1830.

RA, KONKURSHANDLINGAR, adelspersoner, kronologisk ordning

1829 Herman Fredric von Schéele
RA Svea Hovrätts arkiv. B II a: 216. Herman Fredric von Schéeles konkurs.
Herman Fredric von Schéele var bror till Carl von Schéele.
Konkurs begärd april 1829; avgjord 30 april 1830.

1833 Carl von Schéele
RA Svea Hovrätts arkiv. Huvudarkivet E IV a 2aa: 1236, Dom nr 200.
Carl von Schéeles konkursansökan 22 april 1833.
I akten: Äktenskapsförord (avskrift) mellan makarna Schéele
intaget i Stockholms rådhusrätts protokoll 6 febr. 1832.

1849 Ulric Mannerhjerta
RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet. Dossier 39. Inneliggande akter, E VIa 2aa.
Vol. 1494.
Urarva konkurs efter Ulric Mannerhjerta.
RA Svea Hovrätt B II a. Vol. 260. Dombok 1850
I, fol. 776–778, dom nr 280, 11 juni

1850 Ulric Mannerhjerta
Dom i målet ang. urarva konkurs efter Ulric Mannerhjerta.

RA, SKRIVELSER till/från Kungl. Maj:t m.fl., kronologisk ordning

1788 RA Konselj- och kabinettsprotokoll 10 april 1788. Inrikes civilexp:s registratur
1788, fol. 272. Olof Åhlström privilegium på tjugo år på nottryck.
Avskrift av Olof Åhlströms privilegium finns bifogat i Hovkanslerns
arkiv. Inkomna skrivelser. Vol. 56. Borgs och Mannerhjertas
ansökan 21 april 1806 om bokhandelsprivilegium.

1803 RA Konseljprotokoll för inrikes ärenden 20 maj 1803.
Prolongation av Olof Åhlströms privilegium att trycka noter.

– RA Hovkanslern till Kungl. Maj:t. Vol. 74.
Borgs & Mannerhjertas ansökan att idka musikhandel. 2 dec. 1803.

1806 RA Hovkanslerns arkiv. Inkomna skrivelser. Vol. 56.
Borgs & Mannerhjertas ansökan 21 april 1806 om privilegium att jämte
handeln med musikalier också få bedriva bokhandel.
– I akten: Borgs privilegium på musikhandel 22 aug. 1803 i avskrift.
– I akten: Bokhandels-Societetens remissvar 21 juni 1806.

1810 RA B II a: 66. 1810 år Registratur. Kommerskollegium. Huvudarkivet.
Koncept. Huvudserien.
Remissvar daterat 23 jan. 1810 och expedierat 8 febr. 1810
från Kommerskollegium ang. Mannerhjertas ansökan
om tillstånd att anlägga ett nottryckeri.

1817 RA E I: 47. (Kungliga brev 1810–1826). Kungligt brev till Hovkanslern 16 april 1817. Hovkanslerexp. 1801–1843.
Hovkanslern uppdrogs att förständiga Boktryckeri-Societeten att tillse att boktryckarna uppfyllde leveransplikten avseende plikt- och granskningsexemplar enligt TF 1 § 11 mom.

1818 RA Registraturet. Kongl. Kammarexp:s arkiv. Vol. B 1a: 17. Protokoll över kammarärenden 3 mars 1818.
Kongl. Maj:ts beslut att C. Müller och F. L. Fehr får kvarbliva i riket.[1]

– RA Kongl. Maj:ts resolution 4 mars 1818, Handels- och Finansexp:s registratur, 1818, s. 411–413.
Mannerhjertas tillstånd att starta stentryckeriverksamhet.

– RA Hovkanslerexp:s arkiv B 1: 5. (Expeditioner 1818–1820).
Hovkanslern till Överståthållareämbetet 13 maj 1818 ang. försäljning av böcker i bodar m.m. utan föregående anmälan till Hovkanslern enligt TF § 1 mom. 12.

1819 RA Registraturet. Statsrådsberedningens skrivelse 25 jan. 1819 till Kongl. Maj:t. Vol. 34. 1819–1820.
Ang. Mannerhjertas förnyade ansökan, inkommen 8 december 1818, om statslån om 2 000 rd för inrättande av ett musikaliskt nottryckeri.
I akten: Mannerhjertas förnyade ansökan med bifogat stentryck med texten: ”Försök med Stentryck eler Lithographie i Januari 1819 af U. E. Mannerhjerta”. (Stentrycket innehåller enbart text, ingen bild).

– RA Hovkanslerns arkiv. Hovkanslerämbetets expeditioner 1801–1843. Ser. B. Koncept och Registratur. B I Expeditioner. Vol. 5. 1818–1820. Skrivelse till Carl Müller 7 jan. 1819.
Påminnelse till stentryckarna Fehr & Müller om TF:s bestämmelser om periodisk skrift resp. skyldigheten att lämna granskningsexemplar av tryckt skrift.

– RA Resolution 10 febr. 1819 om lån ur Extra utgiftsfonden om 600 rd till kapellmästaren Haeffner ett lån ur Extra utgiftsfonden.
Se: RA Handels- och Finansexp. 14 aug. 1830, nr 21, s. 1113f. ang. kapellmästaren Haeffners ansökan om eftergift på lån.

– RA Kommerskollegie arkiv. Handritad och handkolorerad *Karta över Andrarums alunbruk*, (Skåne) författad av Franz von Schéele 1817 och sammanställd 1819 av Carl von Schéele.
SE/RA/420132/13/2/J 2/J 2 A/0916:00001.

1820 RA Statskontorets ingående diarium 4 april 1820 nr 95, ansökan nr 7.
”Lieutnan:t Mannerhjerta öfverlemnar åtskilliga Handlingar till bestyrkande deraf, att det af honom inrättade Stentryckeriet kommit i verksamhet.”

1 Inget uppehållstillstånd för Fehr eller Müller antecknat i RA Utrikesdepartementets arkiv. Rapporter från gränsvakter och skrivelser rörande pass och uppehållstillstånd eller i RA Yngre Ecklesiastikexp:s diarier 1817–1818.

1825 RA Hovkanslerns arkiv. Hovkanslerexpeditionen 1801–1843. B I Expeditioner. Vol 7.
RA Hovkanslerns arkiv. C I Hovkanslerämbetets diarium. Vol 25. Dnr 1825/198.
RA Hovkanslerns arkiv. E VI Tryckfrihetsärenden Vol. 72. Dnr 1825/198.
Löwstädts "Figurteckningar" saknade uppgift om stentryckeri, ort och år. Ärendet avskrevs.

– RA Kongl. Kammar Expeditionens registratur, jan. – juni 1825, fol. 61– 62.
J. F. Walters ansökan om svenskt medborgarskap för att få driva bokhandelsverksamhet. Ansökan beviljad 25 jan. 1825.

– RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t 29 mars 1825.
Schéeles ansökan om 2 000 rd b:co som lån ur Manufakturdiskontfonden för etablering av stentryckeri.

– RA Kommerskollegium. Huvudarkivet. E I a: 143.
Kongl. Ma:jts beslut 27 april 1825 att bevilja Schéele 2 000 rd som lån ur Manufakturdiskontfonden för etablering av stentryckeri.

– RA Handels- och Finansexp:s registratur, jan. – juni 1825, fol. 1507–1511.
Mannerhjertas ansökan om ersättning för av engelskt krigsskepp 1810 beslagtaget gods. Beslut 8 juni 1825. (Beviljad ersättning: 553 rd 29 sk).

– RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 204. 1825.
Mannerhjertas ansökan 26 okt. 1825 om anstånd med återbetalning av lån ur Manufakturdiskontfonden. Anstånd beviljat 7 dec. 1825.

– RA Handels- och Finansexp:s registratur, juli – dec. 1825, s. 1028–1031.
Mannerhjertas ansökan 26 okt. 1825 om anstånd med återbetalning av lån ur Manufakturdiskontfonden. Anstånd beviljat 7 dec. 1825.

1827 RA Handels- och Finansexp:s registratur. Vol. 426. 18 sept. 1827.
Johan Gjöthströms ansökan om lån ur Manufakturdiskontfonden för etablering av ett stentryckeri. Ansökan inkommen 29 juni 1827.
RA Registraturet Kungl. Brev till Kommerskollegium 17 okt. 1827.
Statsrådsbeslut 17 okt. 1827 ang. Gjöthströms bidrag ex gratia för anläggande av stentryckeri.

1828 RA Skrivelser till Kongl. Maj:t. Vol. 14, 1827–1829, nr 609. (4 juni 1828).
Kanslistyrelsens yttrande ang. ersättning till Carl Müller för tryckning av formulär i stort format till Landshövdingarnas Femårsberättelser.

– RA Finansdepartementets/Budgetdepartementets arkiv. *Karta öfver Luleå lappmark med en del af Norrbottens län*. Författad af Franz von Schéele 1828. Litograferad och tryckt av Carl von Schéele. Utgiven av bergsrådet Carl Magnus af Robson. SE/RA/1209/#/0080:00001.

1829 RA Handels- och Finansexpeditionens arkiv. Registratur, Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol. 439. Juni – juli 1829.
I akten: Schéeles ansökan om anstånd för återbetalning av lån, daterad 29 juli 1829.

– RA Handels- och Finansexpeditionens arkiv. Registratur 1829, juli – dec., s. 931–933, Kongl. Maj:ts brev 18 sept. 1829, ärende nr 40.
Resolution på Kommerskollegiets skrivelse till Kongl. Maj:t 27 juli 1829 ang. Schéeles begäran om anstånd med återbetalning av lån ur Manufakturdiskontfonden. Anstånd medgavs ej.

1830 RA Statskontoret till Kongl. Maj:t. Vol. 223 nr 75. Jan. – mars 1830.
Mannerhjertas & Co:s ansökan 14 jan· 1830 om eftergift av lån.
I akten: Mannerhjertas inlaga daterad 12 okt. 1829.

– RA Handels- och Finansexpeditionens arkiv. Registratur juli – dec. 1830: 432.
Carl Müllers ansökan 30 april 1830 om lån ur Manufakturdiskontfonden för etablering av zinktryckeri.

– RA Kommerskollegium till Kungl. Maj:t 5 juli 1830.
Yttrande över Carl Müllers ansökan om lån ur Manufakturdiskontfonden till zinktryckeri.

– RA Handels- och Finansexp:s arkiv 1830: 432, 30 april 1830, (1830 års statsrådsprotokoll, Juli – sept., § 3).
Sieberts ansökan om dekanteringsinrättning.
Ansökan förföll p.g.a. Sieberts död.

– RA Kommerskollegium till Kungl. Maj:t 12 juli 1830.
Yttrande över Sieberts ansökan om förlagslån för decanteringsinrättning.
Ansökan förföll p.g.a. Sieberts död.

– RA Handels- och Finansexpeditionens arkiv. Registratur juli – dec., 14 aug. 1830, nr 432. Carl Müllers beviljade förlagslån ur Manufakturdiskontfonden till zinktryckeri, 3 000 rd.
I akten: Carl Müllers brev till Kommerskollegium i Finansexp:s ingående diarium 30 april 1830.
I akten även: C. Forssells och W. M. Carpelans intyg att Müller behärskade zinktryck.

– RA B II a: 216 Svea Hovrätts huvudarkiv.
Fredric von Schéeles konkurs. [Bror till stentryckaren Carl von Schéele]. Dom 30 april 1830.

– RA B II a: 225 Svea Hovrätts huvudarkiv, s. 132H – 134H.
Schéeles hustru, Hedvig von Schéele överklagar 20 sept. 1833 beslutet att henne tillhörig egendom tagits i mät (22 febr. 1832).

– RA Handels- och Finansexp. Registratur 14 aug. 1830, nr 21, s. 1113f.
Resolution på Haeffners ansökan om eftergift på beviljat lån ur Extra Utgiftsfonden för utgivning av koralboken. Eftergift medgavs ej, men väl tre års anstånd, till 1832 års slut.

– RA Handels- och Finansexp. till Statskontoret 14 aug. 1830, nr 22, s. 1114f.
Bokhandlaren Anders Wiborg begär att kapellmästaren Haeffners lån ur Extra Utgiftsfonden måtte få anstånd med återbetalningen i tre år. Beviljat samma dag under beslut nr 21.
(SFS 1830, s. 860: Handels- och Finansexp. 14 aug. 1830,
”Capellmästaren J. C. H. [!] Haeffner, om eftergift af ett honom till understöd wid nya coralbokens utgifwande bewiljadt lån”).

1831 RA Kommerskollegium. E XVII db: 403. Huvudarkivet. Acta privatorum. Serie 1800–1890. (14 jan. 1831).
Georg Scheutz beskrivning av valspress i samband med ansökan om privilegium på densamma.

– RA Kommerskollegium. B II a: 92 Huvudarkivet. Koncept. Huvudserien 1831 juli – dec.
Georg Scheutz privilegium på valspress, beviljat 7 sept. 1831.

1832 Makarna Schéeles äktenskapsförord, upprättat 27 jan. 1832. Se konkursakten RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet E VI a 2aa: 1236, s. 176–209. Civila mål. Schéeles konkurs 6 febr. 1835.

1833 RA Krigsexp:s arkiv B I b Registratur. Vol. 19: Kongl. Maj:ts beslut 5 okt. 1833. Ang. bildandet av ett litografiskt etablissement för arméns behov.

– RA KrigsArkivet. E 1a. Vol. 9: Generaladjutantens arkiv 1819–1840. Inkomna skrivelser, Kungliga brev 1833, nr 93: Karl XIV Johan till Generaladjutanten för armén 5 okt. 1833.
Ang. bildandet av ett litografiskt etablissement för arméns behov.

1834 RA Svea Hovrätt Huvudarkivet B II a: 225, s. 132 H–134 H. 7 febr. 1834
Klagan å utmätning av Schéeles egendom, (verkställd 22 febr. 1832), att egendom som enligt äktenskapsförord av 27 jan. 1832 (registrerat 6 febr. 1832) tillhörde hustrun enskilt, tagits i mät.
RA B II a: 98. Kommerskollegium. Huvudarkivet. Jan. – juni 1834.
Johan Elias Cardons ansökan om förlagslån om 3 000 rd för anläggande av ett stentryckeri.
RA Kommerskollegium till Kongl. Maj:t. Vol 466. Jan. – mars 1834.
(Skrivelse inkommen till kollegiet 6 mars 1834, nr 226).
Johan Cardons ansökan om förlagslån om 3 000 rd för anläggande av ett stentryckeri.
RA Handels- och Finansexp:s statsrådsprotokoll. Jan. – mars 1834.
Beslut att bevilja Johan Cardon förlagslån om 3 000 rd för anläggande av stentryckeri.

1835 RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet E VI a 2aa: 1236, s. 176–209. Civila mål.
Schéeles konkurs 6 febr. 1835.
I akten: Makarna Schéeles äktenskapsförord, upprättat 27 jan. 1832.

– RA Svea Hovrätt. Huvudarkivet B II a: 228. Dombok 1835. Instämda och vädjade mål nr 200.
(Hedvig von Schéeles vädjan att hennes man måtte bli fri från fordringsfängelset).

1837 RA E 2a: 78 Justitiekanslerns arkiv.
Utredningen om Schéeles ”Proklamation” 1837.
Schéele till Kongl. Maj:t 17 febr. 1837 med begäran om efterskänkning av böter.
I akten: Schéeles affisch, ”Proklamation”, 1837.

1838 RA Högsta Domstolens arkiv. Koncepter. Vol. 704. Dombok 1838, del 3 (maj – juni). Utslag nr 76. Carl von Schéeles ärende 14 maj 1838.
Kungl. Maj:ts beslut (avslag) avseende Schéeles begäran om nåd ang. Överståthållarens beslut 3 febr. 1837 resp. advokatfiskalens beslut angående ”Proklamation”.

1841 RA Konseljakt 20 april 1841. (RA/1210.01).
Mannerhjertas ansökan hos Kongl. Maj:t om stöd för studieresa till Paris.
I akten: Remissvar från Kungliga VetenskapsAkademien, Stockholm.

– RA Handels- och Finansexp:s registratur juli – dec. 1830 nr 41.
Per Götreks begäran om belöning eller kostnadsersättning för valspress.

– RA Lantförsvarsdepartementet. Huvudarkivet.
E I. Vol. 8. Konseljakter. April 1841.
Carl von Schéeles begäran om avsked ur armén.
(Ang. Schéeles avsked ur Uplands regemente med tillstånd att kvarstå som löjtnant i armén se: *PoIT* 11 juli 1826, s. 1).

1872 RA Lantförsvarsdepartementet. Huvudarkivet. E I: 702.
Konseljakt 28 dec. 1872 nr 23.
Leonard Dreyer överlåter materiel i Generalstabens Litografiska Anstalt till staten.
I akten: Dreyers kontrakt med staten.

Hovförsamlingens kyrkoarkiv: Se under SSA.

RA Slottsarkivet. Nedre Borgrättens arkiv.

1822 RA Slottsarkivet, Nedre Borgrätten F II a: 4. Bouppteckningar 1821–1822.
Bouppteckning efter förste hovkvartersmästaren Jacob Holmgren, upprättad 17 juli 1822.
[Jacob Holmgren är bokhandlaren Fabian Holmgréns far].

1826 RA Slottsarkivet. B I: 29. Nedre Borgrättens registratur [s. 13–20].
Tvist mellan bok- och musikhandlaren J. F. Walter och Laurens Westerberg 14 mars 1826 ang. tryckning av noter till Bernhard Crusells *Lilla Slafvinnan*.
(Kravspecifikationer: RA Slottsarkivet. E: 99 Nedre Borgrättens arkiv).
RA Slottsarkivet. E: 99 Nedre Borgrättens arkiv.
Kravspecifikationer i tvisten mellan bok- och musikhandlaren J. F Walter och Lars Westerberg i målet Nedre Borgrätten 14 mars 1826. (Tvisten: RA Slottsarkivet. B I: 29, s. 13–20).

1836 SSA F 6: 29. Nedre Borgrättens arkiv. Bouppteckning 1836, nr 22.
Laurens Westerbergs bouppteckning.

1868 RA/SVAR. Göteborgs landsarkiv: Död- och Begravningsbok 1868, Falköpings stadsförsamling. RA/SVAR SE/GLA/13 109/C/6 (1864–1891).
Carl Schulténs död.

Stockholms stadsarkiv
Enskilda arkiv:
SSA John Swensks samling. SE/SSA/1059.
(Branden i Schéeles stentryckeri 1826).

Ämbetsarkiv:
SSA G1 AF. Vol. 37. Register till Kronotaxeringslängden 1825, s. 2480.

SSA, Magistratens och rådhusrättens arkiv: BOLAGSHANDLINGAR.

1821 SSA D 6: 1, A 17: 2. Protokoll angående bolag och firmor.
(Handlingar hörande till BolagsProtokollet).
Mannerhjertas och Löwstädts bolag upphör 26 maj 1821, varefter Löwstädt driver Lithografiska Tryckeriet för egen räkning.

1827 SSA A I7: 3 Magistratens och rådhusrättens arkiv 1636–1849.
Protokoll och handlingar angående bolag och firmor 1826–1829.
I akten: Carl Müllers kontrakt med änkan Lovisa Johanna Östergren 20 aug. 1827.

1831 SSA D 6: 1. Magistratens och rådhusrättens arkiv 1636–1849.
Firmaböcker 1798–1857. [Liggare), s. 122.
Firma Runbom & Schultén upphör.

SSA, BOUPPTECKNINGAR, FATTIGBEVIS och FÖRTECKNINGAR ÖVER DÖDA PERSONER. Alfabetisk ordning.

Fernholm, Helena	SSA F 1 A: 470. Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924. Bouppteckningar 1598–1924: Helena Fernholm 1832-IV-152. **[Carl Müllers svärmor, krögerskan Helena Wahlström Fernholm].**
Fernholm, Ulrica Helena	SSA F 1 A: 573. Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924. Bouppteckningar 1598–1924: Ulrica Fernholm. [Bouppteckning efter Sophie Müllers syster, Ulrica Fernholm, upprättad 1856].
Gjöthström, Johan	SSA E II A 1: 2: 458. 1831 års inventarier. Bd 3, Johan Gjöthström. Bouppteckning efter Johan Gjöthström 12 jan. 1831.
Gyldenstolpe, Carl Edvard	RA, Svea hovrätt, Huvudarkivet E IX b: 284. Bouppteckningar, nr 67, Gyldenstolpe.
[Grönlund]. Pfeiffer, Johanna Ch.	SSA Dödlistor 1873, Norr. E II E I : 220. Johannes Församling. Lista på de döde.
Haeffner, J. C. F.	Uppsala universitets arkiv. Kansliarkivet F IX: 10. 1727–1835. Bouppteckningar. Bouppteckning efter J. C. F. Haeffner upprättad 26 aug. 1833.
Herlin, Lorentz Wilhelm	SSA F 6a: 1476. Magistratens och rådhusrättens arkiv. Konkursakter. Lorentz Wilhelm Herlins urarva konkurs 1842.
Holmgrén, Fabian	Fabian Holmgréns bouppteckning upprättad 13 dec. 1847. Se: Uppsala landsarkiv: Örebro rådhusrätt F 2: 26 (1843–1847), s. 737–738.

Holmgren, Jacob	Riksarkivet, Slottsarkivet, Nedre Borgrättens arkiv! F II a: 4. Bouppteckningar 1821–1822. Bouppteckning efter förste hovkvartersmästaren Jacob Holmgren, upprättad 17 juli 1822. [Jacob Holmgren är bokhandlaren Fabian Holmgréns far].
Lantingshausen, Albrect von	Riksarkivet, Svea Hovrätt, Huvudarkivet, E IX b: 213, Bouppteckningar, nr 43, von Lantingshausen.
Magnusson, Jakob d.ä.	SSA Justitiekollegium 31 jan. 1845. Bouppteckning efter handlanden Jakob Magnusson (d.ä.) far till litografen Jakob Magnusson.
Magnusson, Jakob d.y.	SSA Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924. Bouppteckningar 1598–1924, F 1 A: 752. (1897 års bouppteckningar. Norr 1-228, Bd 3. Jakob Erik Magnusson 1897-6-no.) Bouppteckning efter litografen Jakob Erik Magnusson (d.y.).
Mannerhjerta, Ulric	Se: Riksarkivet, Svea Hovrätt E IX b: 279. Bouppteckning efter Ulric Mannerhjerta 5 april 1849.
Michaëlson, Maria Catharina	SSA D 1 A 486, (1836–1836), s. 45. Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. 1 avd. Bouppteckning efter Carl Löwstädts änka Maria Catharina Michaëlson, (död 30 nov. 1835), upprättad 22 jan. 1836.
Müller, Sophie	SSA Bouppteckningar 1883, Bd 3 nr 24. Bouppteckning efter Sophie Müller. SSA Magistratens och rådhusrättens arkiv. Fattigbevis 1871–1875 nr 174, utfärdat 17 dec. 1874. Sophie Müller.

Runbom, Gustaf	SSA E II d: 20. Fattigbevis efter döda personer år 1854–1860, s. 261. Utfärdat 30 juni 1855. Gustaf Runbom. (Rundbom).
Schéele, Carl von	Carl von Schéeles bouppteckning, 1873: se Riksarkivet, Svea Hovrätt.
Schéele, Frantz von	Frantz von Schéeles bouppteckning 12 okt. 1863: se RA Svea hovrätts arkiv, Huvudarkivet E IX b: 306, nr 62. [Äldre bror till Carl von Schéele].
Sundel, Olof	SSA Stockholms rådhusrätt 1:a avdelningen F 1 A: 603. Dnr: 1864-II-51. Bouppteckning efter litografen Olof Sundel, upprättad 26 aug. 1864.
Vougt, Carl Fredric	SSA Magistratens och Rådhusrättens arkiv: F 1 A: 492 (1837–1837), aktbild 80. Stockholms Rådhusrätts 1:a avdelning. Bouppteckning efter Carl Fredric Vougt.
Westerberg, Laurens	SSA F 6: 29. Nedre Borgrättens arkiv. Bouppteckning nr 22, 1836. Bouppteckning efter Laurens Westerberg.
Zetterström, Gustaf	SSA A 4a: 101. Magistratens och Rådhusrättens arkiv. Protokoll och domar i konkursmål. Kammarmusikus Gustaf Zetterströms urarva konkurs 11 dec. 1825.
	SSA Magistratens och Rådhusrättens arkiv. C 5a. Vol. 10. Akt nr F 6a 304/1825. (s. 366) Urarva konkurs efter Gustaf Zetterström.
	Konkursakter. F 6a: 940. Urarva konkurs 1825 efter Gustaf Zetterström. (Kungjord Stockholms Dagblad 16 febr. 1825, s. 2).

SSA, BOUPPTECKNINGAR. Kronologisk ordning

1822 Bouppteckning efter förste hovkvartersmästaren Jacob Holmgren:
Se under Riksarkivet, Slottsarkivet, Nedre Borgrättens arkiv.
[Jacob Holmgren är bokhandlaren Fabian Holmgréns far].

1831 SSA E II A 1: 2: 458. 1831 års inventarier. Bd 3, Johan Gjöthström.
Bouppteckning 12 jan. 1831 efter Johan Gjöthström.

1832 SSA F 1 A: 470. Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924.
Boupptecknингar 1598–1924: Helena Fernholm 1832-IV-152.
[Bouppteckning efter Carl Müllers svärmor, krögerskan Helena Wahlström Fernholm].
SSA F 1 A: 573. Justitiekollegium 1637–1856, Förmyndarkammaren 1667–1924, Rådhusrättens 1:a avdelning 1850–1924. Boupptecknингar 1598–1924.
Bouppteckning efter Sophie Müllers syster, Ulrica Fernholm, upprättad 1856.

1833 Uppsala universitets arkiv. Kansliarkivet F IX: 10. 1727–1835. Boupptecknингar.
Bouppteckning efter J. C. F. Haeffner upprättad 26 aug. 1833.

1836 Michaëlson, Maria Catharina
SSA D 1 A 486, (1836–1836), s. 45. Stockholms
Magistrat och Rådhusrätts arkiv. 1 avd.
Bouppteckning efter Carl Löwstädts änka Maria Catharina
Michaëlson, (död 30 nov. 1835), upprättad 22 jan. 1836.
SSA Magistratens och Rådhusrättens arkiv: F 1 A: 492 (1837–1837), aktbild 80. Stockholms Rådhusrätts 1:a avdelning.
Bouppteckning efter Carl Fredric Vougt.[1]

1842 SSA F 6a: 1476. Magistratens och rådhusrättens arkiv. Konkursakter.
Lorentz Wilhelm Herlins urarva konkurs 1842.

1847 Fabian Holmgréns bouppteckning upprättad 13 dec. 1847.
Örebro rådhusrätt F 2: 26 (1843–1847), s. 737–738.
Se: Uppsala landsarkiv!

1849 RA Svea Hovrätt E XI b: 249. Bouppteckning upprättad 5 april 1849.
Bouppteckning efter Ulric Mannerhjerta.

1863 Schéele, Frantz von Frantz von Schéeles bouppteckning 12 okt. 1863:
se RA Svea hovrättsarkiv, Huvudarkivet E IX b: 306, nr 62.
[Äldre bror till Carl von Schéele].

1864 SSA Stockholms rådhusrätt 1:a avdelningen F 1A: 603. Dnr: 1864-II-51.
Bouppteckning efter litografen Olof Sundel, upprättad 26 aug. 1864.

1873 Carl von Schéeles bouppteckning, 1873: se Riksarkivet, Svea Hovrätt.

1883 SSA Boupptecknингar 1883, Bd 3 nr 24.
Bouppteckning efter Sophie Müller.

1 Carl Fredric Vougt, f. 6/11 1795, död 26/11 1836. (SSA MU Klara nedre 1835: 592).

1897 SSA Stockholms rådhusrätt. 1897 års Bouppteckningar. NORR 1-228, Bd 3.
Jakob Erik Magnusson 1897-6-no.
Bouppteckning efter litografen Jakob Magnusson.

FATTIGBEVIS m.m.:

1846 SSA Stockholms Rådhusrätts arkiv. Justitiekollegiet.
Förmyndarkammaren. Dödslistor.
E II e 1: 161.
Stentryckaren Carl Müllers son, Carl Alfred Müller död
i Stockholm 16 maj 1846, drygt 23 år gammal.

1855 SSA E II d: 20 Fattigbevis efter döda personer år 1854–1860, s. 261. Utfärdat för
Gustaf Rundbom 30 juni 1855.
(Stentryckaren Gustaf Runbom).

1874 SSA Magistratens och rådhusrättens arkiv. Fattigbevis
1871–1875 nr 174, utfärdat 17 dec. 1874.
Sophie Müller.

1879 SSA Hälsovårdsnämndens dödsbevis; Klara 1879 nr 138.
Leonard Dreyer död i Stockholm 19 sept. 1879, 86 år.

SSA, KONKURSHANDLINGAR. Ofrälse personer. Alfabetisk ordning
Konkurshandlingar ang. adelspersoner: Se under Riksarkivet.

Bruzelius	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. C 5a. Vol. 10, Konkursdiarium 1823: 881. Bokhandlaren Emanuel Bruzelius konkurs begärd 22 sept. 1823.
Ebeling	SSA A 4a: 148, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. Ebelings konkurs. Begärd 27 juni 1835. Dom 12 dec. 1836.
Ebeling	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. A1: 6. Avd. 2, år 1853. (Avdelningen för konkursmål. SE/SSA/0140/03/01). Ebelings konkurs, inledd 28 febr. 1853. Aktdiarium ej bevarat.
Forssell	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv 1636–1849. SE/SSA/0138.
Forssell	SSA F 6a Mag. o. RR:s arkiv. Huvudserie 1832. Vol. 1176. Kopparstickaren Christian Forssells konkurs 1831, fol. 135f. (Akt).
Forssell	SSA Mag. o. RR:s arkiv Protokoll och domar i konkursmål A 4a, huvudserie 1832. Vol. 131. (Dom).
Forssell	SSA C 5 a. Magistratens och Rådhusrättens arkiv. Vol. 11, s. 309. Kopparstickaren Christian Forssells konkurs 1831. I akten: Utdrag ur Stockholms stadskollegiums protokoll 13 dec. 1825, (Forssell utsedd till förmyndare för Walters bröder). I akten: Kuratorernas sammanställning 27 juni 1831.
Graeff	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. A 4a: 92. Protokoll och domar i konkursmål. Graeffs konkurs. Beslut 29 aug. 1823, s. 794ff.: (”Konkursen nedtages och förfaller på begäran av P. A Granberg och J. F. Walter”. 1823).
Götrek	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv C 5a. Vol. 11, s. 140. Götreks konkurs 1831.
Götrek	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv F 6a 215/1831. Götreks konkurs 1831.
Herlin	SSA F 6a: 1476, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Konkursakter. Urarva konkurs 1842 efter artisten Lorentz Wilhelm Herlin. Gjöthström & Magnussons libell.
Holmgrén	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. C 5a. Vol. 10, s. 369. Konkursakt 345/1826. Holmgréns konkurs. Begärd 7 aug. 1824. Dom 16 dec. 1826.

Imnelius	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. F 6a: 867. Konkursakt 260/1822. Boktryckaren Johan Imnelius konkurs 1822.
L'Orange I	SSA Svartlösa häradsrätts arkiv. F 4a: 11. Konkurs- Årsstämnings- och boskillnadsakter 1820–1824. Carl Axel L'Oranges konkurs 1822. C. Winters förklaring 22 april 1822.
L'Orange II	SSA C 5a. Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Vol 12. 26 mars 1838, s. 329. Urarva konkurs auditören Carl Axel L'Orange 1838. Ansökan om konkurs 18 sept. 1837. Dom 10 juli 1843. Dnr 1363/1837.
Lindholm	SSA F 6a: 1477, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Konkursakter. (Dom A 4a, nr 179). Stentryckaren Johan Lindholms konkurs 1842.
Löwstädt I	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. C 5 a. Vol. 10. Löwstädts konkurs 1822. Ansökan inlämnad 16 juli 1821.
Löwstädt II	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977. Löwstädts konkurs 17 jan. 1826. (nr 382/1826).
Löwstädt II	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv Protokoll och domar i konkursmål. A 4a: 103. Löwstädts konkurs 1825/1826.
Löwstädt III	SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 481/1830. Dom 15/11 1830. Urarva konkurs efter Carl Löwstädt 1830.
Löwstädts änka	SSA D 1 A 486, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. 1 avd. Bouppteckning efter Carl Löwstädts änka Maria Catharina Michaëlson, död 30 nov. 1835.
Müller	SSA A 4a: 125, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. 1831. (18/1832). Carl Müllers konkurs 12 okt. 1831.
Müller	SSA A 4a: 128 Stockholms Magistrat och Rådhusrätt 1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. 1832. Dom i Carl Müllers konkursmål 16 jan. 1832.
Müller	SSA F 6a: 1145, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt. Konkursakt 27/1832. Carl Müllers konkursmassas krav i medborgenärs konkurs (skådespelaren Isaac Cederberg) för skuldebrev utfärdat 14 april 1830.

Schultén	SSA C 5a, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Vol. 13, s. 305ff. Schulténs konkurs. Begärd 1843. Dom 16 dec. 1844.
Thomasson	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. F 6a: 927. Konkursakt 126/1825. Pehr Thomassons konkurs 1825. Ebelings krav i bokhandlaren Pehr Thomassons konkurs. Walters och Holmgréns libell i Pehr Thomassons konkurs.
Zetterström	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv 1636–1849. Konkursakter. F 6a: 940. C 5 a. Vol. 10, s. 366. Akt nr F 6a 304/1825.
Zetterström	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv 1636– 1849. Protokoll och domar i konkursmål. A 4a: 101. Urarva konkurs 1825 efter kammarmusiker Gustaf Zetterström. Ansökan inlämnad 13 juli 1824.
Utterman	SSA C 5a, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Vol. 12. Uttermans konkurs. Begärd 5 aug. 1833. Dom 2 juni 1834.
Wennbom	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätt. Dnr 0097/1832. Mannerhjertas libell i Pehr Adolph Wennboms konkurs 1832.
Wennbom	SSA F 6a: 1185, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Konkursakt 87/1833. Ulric Mannerhjertas libell i P. A. Wennboms konkurs.
Westerberg	SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. C 5 a. Vol. 11, s. 147. Ser. F 6a, konkursakt 206/1828. (Dnr 0456/1827). Westerbergs konkurs. Begärd 31 mars 1827. Dom 22 nov. 1828.
Vougt	SSA A 4a Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Vol. 117. 1829. (Protokoll). Ser. F 6a 1829. Vol 1209. (Akten). Artisten Carl Fredric Vougts konkurs inlämnad 26 sept. 1827.

SSA, KONKURSHANDLINGAR. Kronologisk ordning
Konkurshandlingar ang. adelspersoner: Se under Riksarkivet.

1821 SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. C 5a. Vol. 10.
Löwstädts konkurs 1822. Ansökan inlämnad 16 juli 1821.
Mannerhjertas pantsättning av stentryckeriutensilier anmäld
hos rådhusrätten 2 juli 1821. SSA Mag. o RR:s arkiv. Ser.
Lagfarts- och uppbudsprotokoll. Vol. 57, åren 1821–1823.
– SSA Södra Förstadens Kämnärsrätt 21 nov. 1821. SE/SSA/0144/05.
Cargers krav på Carl Löwstädt.
1822 SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv.
F 6a: 867. Konkursakt 260/1822.
Boktryckaren Johan Imnelius konkurs.
– SSA Svartlösa häradsrätts arkiv. F 4a: 11. Konkurs-
Årsstämnings- och boskillnadsakter 1820–1824.
Carl Axel L'Oranges konkurs 1822. C. Winters förklaring 22 april 1822.
1823 SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv.
C 5a. Vol. 10, Konkursdiarium 1823: 881.
Bokhandlaren Emanuel Bruzelius konkurs begärd 22 sept. 1823.
– SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv.
A 4a: 92. Protokoll och domar i konkursmål.
Graeffs konkurs. (Beslut 29 aug. 1823, s. 794ff. Konkursen nedtages
och förfaller på begäran av P. A Granberg och J. F. Walter).
1824 SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. C
5a. Vol. 10, s. 369. Konkursakt 345/1826.
Holmgréns konkurs. Begärd 7 aug. 1824. Dom 16 dec. 1826.
1825 SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. F 6a: 927.
Konkursakt 126/1825. Pehr Thomassons konkurs.
Ebelings krav i bokhandlaren Pehr Thomassons konkurs.
Walters och Holmgréns libell i Pehr Thomassons konkurs.
– SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv.
Löwstädts konkurs 17 jan. 1826. Se under 1826.
– SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv
1636–1849. Konkursakter. F 6a: 940.
Urarva konkurs 1825 efter kammarmusiker Gustaf Zetterström.
Ansökan inlämnad 13 juli 1824.
SSA Mag. o. RR:s arkiv. Gustaf Zetterströms konkurs.
C 5a. Vol. 10, s. 366. Akt nr F 6a 304/1825.
Urarva konkurs 1825 efter kammarmusiker Gustaf Zetterström.
SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv 1636–1849.
Protokoll och domar i konkursmål. A 4a: 101.
Urarva konkurs 1825 efter kammarmusiker Gustaf Zetterström.

1826 SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv
Konkursakter. Huvudserie F 6a: 977.
Löwstädts konkurs 1826. (nr 382/1826).
SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv.
Protokoll och domar i konkursmål. A 4a: 103.
Löwstädts konkurs 1826.

1827 SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. C 5a. Vol. 11, s. 147.
F 6a, konkursakt 206/1828. (Dnr 0456/1827).
Westerbergs konkurs. Begärd 31 mars 1827. Dom 22 nov. 1828.

– SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv C 5a. Vol. 11, s. 140.
Götreks konkurs.
SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv
F 6a 215/1831.

– SSA A 4a Stockholms Magistrat och Rådhusrätts
arkiv. Vol. 117. 1829. (Protokoll).
Ser. F 6a 1829. Vol 1209. (Akten).
Artisten Carl Fredric Vougts konkurs 26 sept. 1827.

1830 SSA Mag. o. RR:s arkiv. Konkursakt 481/1830. Dom 15 nov. 1830.
Urarva konkurs efter Carl Löwstädt.

1831 SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv 1636–1849. SE/SSA/0138.
SSA F 6a Mag. o. RR:s arkiv. Huvudserie 1832. Vol. 1176.
Kopparstickaren Christian Forssells konkurs 1831, fol. 135f. (Akt).
SSA Mag. o. RR:s arkiv Protokoll och domar i konkursmål
A 4a, huvudserie 1832. Vol. 131. (Dom).
SSA C 5a. Magistratens och Rådhusrättens arkiv. Vol. 11, s. 309.
Kopparstickaren Christian Forssells konkurs 1831.
I akten: Utdrag ur Stockholms stadskollegiums protokoll 13 dec.
1825, (Forssell utsedd till förmyndare för J. F. Walters bröder).
I akten: Kuratorernas sammanställning 27 juni 1831.
SSA A 4a: 125, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt 1636–1849.
Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. 1831. (18/1832).
Carl Müllers konkurs 12 okt. 1831.

1832 SSA A 4a: 128 Stockholms Magistrat och Rådhusrätt 1636–1849.
Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie. 1832.
Dom i Carl Müllers konkursmål 16 jan. 1832.

– SSA F 6a: 1145, Stockholms Magistrat och Rådhusrätt. Konkursakt 27/1832.
Carl Müllers konkursmassas krav i medborgenärs konkurs (skådespelaren
Isaac Cederberg) för skuldebrev utfärdat 14 april 1830.

– SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätt. Dnr 0097/1832.
Mannerhjertas libell i Pehr Adolph Wennboms konkurs 1832.

1833 SSA F 6a: 1185, Stockholms Magistrat och
Rådhusrätts arkiv. Konkursakt 87/1833.
Ulric Mannerhjertas libell i P. A. Wennboms konkurs.

– SSA C 5a, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Vol. 12.
Uttermans konkurs. Begärd 5 aug. 1833. Dom 2 juni 1834.

1835 SSA A 4a: 148, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv.
1636–1849. Protokoll och domar i konkursmål. Huvudserie.
Ebelings konkurs. Begärd 27 juni 1835. Dom 12 dec. 1836.

– SSA D 1a: 486, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. 1 avd.
Bouppteckning efter Carl Löwstädts änka Maria
Catharina Michaëlson, död 30 nov. 1835.

1838 SSA Stockholms Rådhusrätt 26 mars 1838.
Urarva konkurs auditören Carl Axel L'Orange.

1842 SSA F 6a: 1477, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Konkursakter.
(Dom A 4a, nr 179).
Stentryckaren Johan Lindholms konkurs.

1842 SSA F 6a: 1476, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Konkursakter.
Urarva konkurs 1842 efter artisten Lorentz Wilhelm
Herlin. Gjöthström & Magnussons libell.

1843 SSA C 5a, Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. Vol. 13, s. 305ff.
Schulténs konkurs. Begärd 1843. Dom 16 dec. 1844.

1852 SSA A 1: 8. Stockholms rådhusrätt, avdelning 2. 1850–1947, Avdelningen för
konkursmål. Protokoll och domar i konkursmål 1854. Dom 9 febr. 1852.
Carl Jonas Love Almqvists konkurs. Carl Axel L'Oranges avvisade krav.
(Domen elektroniskt tillgänglig via Almqvistsällskapet:
www.almqvistsallskapet.se/?page id=302).

1853 SSA Stockholms Magistrat och Rådhusrätts arkiv. A1: 6. Avd. 2, år 1853.
(Avdelningen för konkursmål. SE/SSA/0140/03/01).
Ebelings konkurs, inledd 28 febr. 1853. Aktdiarium ej bevarat.

SSA, PASSHANDLINGAR m.m. Kronolgisk ordning

1818 SSA Överståthållareämbetets äldre kansli D 4 C: 5.
Liggare över avresta personer 1818–1819, nr 763.
(Fehrs resa till Uppsala, pass utskrivet 17 juli 1818).

1820 SSA D 4b: 1: I, Överståthållareämbetets äldre kansli: *Liggare över personer anlända från utrikes ort 1817–1821.* 27 dec. 1817 nr 51.
("Graveuren Ludv. Fehr", dvs. sonen, Fehr II, reste från Stockholm 3 okt. 1820 till Köpenhamn).
Se även: *Landsarkivet i Göteborg*
Länsstyrelsen i Göteborg och Bohus län, landskansliets arkiv. Personregister till pass och passhandlingar 1680–1890 ur Landskansliet i Göteborgs och Bohus län. Vol. E XVa: 7 Passhandlingar: Svenska pass. (SE/GLA/12511/EXVa).

_ SSA D 5: 1. Förteckning över utlänningar som erhållit medborgarrätt [med ankomsttid] 1818–1827.
(J. M. Dumrath, snickarmästare från Stralsund. 1820–1821.
D. Walter Från S:t Petersburg 1823.
Johann Siebert från S:t Petersburg 1824).

1824 SSA D 4 B: 2. Förteckning över personer anlända från utrikes ort 1822–1827.
1824: 88: Georg Leonard Dreyer 11 juli 1823 från Hamburg.
1824: 179 Johann Siebert 2 nov. från S:t Petersburg.
("Conditionerar hos härboende lithographen Müller").
SSA D 5: 1 Alfabetisk förteckning över utlänningar som tillåtits driva fabriks- eller manufakturyrke 1818–1828.
Johan Siebert får tillstånd att driva dekanteringsfabrik.

1829 SSA C Ia 1. Överståthållareämbetet. Äldre Poliskammarens arkiv. Diarieregister för 1829 nr 858.
Carl v. Scheele anmäler en stöld.

1842 SSA C XVa: 23 Polissekreterarens arkiv, Passdiarierna 12 juli 1842.
Utfärdat pass för Schéele till S:t Petersburg.

SSA, KYRKOARKIV
SSA Bromma församling: Husförhörslängd 1826.

SSA Finska församlingen: A II: 8, Kyrkobok 1831–1841.

SSA Hedvig Eleonora församling:
Död- och begravningsbok.
Register för Hedvig Eleonora församling F 1: 1–10 (K044).
Johan Skölden död.

SSA Jakob och Johannes församlingar:

A Ia: Husförhörslängd 1824, (Jakob).

F Ia/b, Död- och Begravningsbok 1872–1884. 1873: 311. (Johannes)
Johanna Charlotta Pfeiffers död. Dödsorsak: ålderdomssvaghet.

E II E I. Lista på de döde. 1873. Norr, s. 220.
Johanna Charlotta [Grönlund-] Pfeiffers död.

SSA Klara församling:

1. SSA A I: 22. Husförhörslängder 1819–1821, 1830, 1833.
2. SSA H Va 22. Lysnings- och vigselbok 1740–1861, bd 6, s. 218:
   Klara församlings lysningshandlingar 36/1827.
   Stentryckaren Johan Carl Müller och Sophia Margareta
   Fernholm 20 sept. 1827. (Post nr 16 i SSA:s pdf-register).
3. SSA E I: 6. Klara församling. Lysnings- och vigselbok 1822–1831. (1827).
   SE/SSA/0031/ 06/G1/ AA/201 (1818), fs. 15.
4. SSA Stockholms stads Consistorium, utslag 6 maj 1823.
   Sophie Müllers skilsmässa.
5. SSA F Ia: 7. Klara församling. Död- och Begravningsbok 1829–1836.
   Stentryckarlärlingen Lars Sellström död 19 dec. 1829.
   Stentryckaren Johan Gjöthström drunknad 13 okt. 1830, begravd 22 okt. 1830.
6. SSA Klara församling: Lista på de döde.

SSA Maria Magdalena församling:

SSA F I: 7. Död- och Begravningsbok 1850–1859.
Stentryckaren Carl Gustaf Rundboms [C. G. Runbom] död i tuberkolos 9 juni 1855.

SSA Storkyrkans arkiv:

SSA D Ia:1.
Carl Gustaf Run[d]bom, född i Klara församling 19 mars 1799.

SSA Tyska S:ta Gertrud församling:

Död- och Begravningsbok 1829.
Lista på de döde. (Carl Alfred Müller död 16 maj 1846).
Dödbok 1842–1879.
Längder över nattvardsgäster (Kommunionlängder). D II 6. 1819–1830.
(SE/SSA/0017 000 33 460).

SSA, HOVFÖRSAMLINGENS KYRKOARKIV
SSA Hovförsamlingens kyrkoarkiv:

E I: 3. Lysningsböcker 1825-1865.
Cellisten och stentryckaren Laurens Westerberg och Inga Tidholm vigde 12 juli 1836.

F 1. 1766–1853. Död- och Begravningsbok.
Ulrik Mannerhjerta död 19 jan. 1849.

SSA, KAMERALA ARKIV
– Kronotaxeringslängder. [Elektroniskt tillgängliga, RA/SVAR].
– Mantalslängder. [Elektroniskt tillgängliga, RA/SVAR].
– Mantalsuppgifter. [Elektroniskt tillgängliga, SSA].
– Register över mantalslängder. [Elektroniskt tillgängligt, SSA].

SSA, Överståthållareämbetets arkiv
– SSA Biografica F 5a, Underdånigt Memorial 26 febr. 1818. Registrerad ankomst för stentryckarna Fehr och Müller.
– SSA Äldre kansli, D 4b: 1: I, Liggare över personer anlända från utrikes ort 1817–1821: Diarium för Utländningar 1817–1821.
– SSA Överståthållareämbetets äldre arkiv 1841.
– SSA Kronotaxeringslängder.

Svenska Bibelsällskapets, Stockholm, arkiv
Del I. Vol. 23. Förteckning över ledamöter 1815–1823.

Stockholms universitet, Konstvetenskapliga institutionens arkiv
Sandqvist, Inga-Britta, *Elfdalsporfyr – idé och utformning. En svensk konstindustri 1788–1856*.
Otryckt licentiatavhandling. Vårterminen 1972.

Wahlström, Sune, *Carl Fredrik Darell – konstnärsöde i dunkel*.
Uppsats för 80 poäng. Höstterminen 1990.

Winqvist, Margareta, *Alexander Clemens Wetterling. En målande militär på Karl Johans tid*.
Otryckt licentiatavhandling. Vårterminen 1969.

Uppsala

Landsarkivet, Uppsala:

Örebro rådhusrätt F 2: 26 (1843–1847), s. 737–738.
Bouppteckning efter W. Fabian Holmgrén, upprättad 13 dec. 1847.
Kyrkoarkiv: Husförhörslängd. Örebro Nikolai A I:
19a, (1831–1836). (Fabian Holmgrén).
Kyrkoarkiv: Husförhörslängd. Örebro Nikolai A I:
20a, (1831–1836). (Fabian Holmgrén).

Uppsala universitets arkiv:

Kansliarkivet F IX: 10. 1727–1835. Boupptecknin gar.
Bouppteckning efter kapellmästaren J. C. F. Haeffner, upprättad 26 aug. 1833.

Kansliarkivet. A I: 257 Akademiska konsitoriets protokoll 1833.
J. C. F. Haeffners änka beviljas extra nådår 19 okt. 1833 § 8.

Uppsala universitetsbibliotek, Handskrifts- och musikenheten:

1. Westinska samlingen:
   Ulric Mannerhjertas anteckningar i kostymhistoria. REA 000 137 784.
2. Johan Henrik Schröders samling: Brev från Carl Müller 22 dec. 1823.
Två brev från Carl von Schéele 1831. (Y 1b).

Vadstena

Landsarkivet, Vadstena:

E XI BA: 78. Boupptecknin gar 66/1799. Bouppteckning efter assessorn och häradshövdingen Esaias Im. Mannerhierta 18 juni 1798.
Esaias Immanuel Mannerhierta är far till Ulric Mannerhjerta.

G 6 AA: 2. AB Motala Verkstad. Liggare åren 1828–1831.
G 6 AA: 3. AB Motala verkstad. Liggare åren 1832–1837.

Visby

Landsarkivet, Visby:

Länstyrelsen i Gotlands län. Landskontorets arkiv:
Mantalslängder. 1791. Vol. E III a: 69.

Othems kyrkoarkiv. Kommunionbok (Längder över nattardsgäster)
1767–1819. Vol. D II: 1.

Visby domkyrkoförsamlings arkiv: Födelse och dopbok. Vol C I: 6, 1768/nr 4.

Åbo, Finland

Åbo Akademis bibliotek:

Handskriftssamlingarna:

Carl Christian Böckers brevsamling. Vol. 6.

Brev från G. W. Finnberg 1827–1828.

ÅBO Landsarkiv (Riksarkivet, Åbo):

Björneborgs stadsförsamlings kyrkoböcker:

I Aa: 11–13. Porin kaupunkiseurakunnan pääkirja. (Björneborg stadsförsamling, huvudböcker) 1795–1800; 1803–1808; 1809–1815.

I C 1: 5. Porin kaupunkiseurakunnan syntyneiden ja kastettujen luettelo sekä vihittyjen luettelo 1797–1810. (Björneborg stadsförsamling. Födde- och dopbok med vigsellängd).

I C 1: 6 Dopbok 1811–1821.

Periodica

utom adresskalendrar, bibliografier, författningstryck och musikalietidskrifter.
Flertalet svenska inrikes dagstidningar, som citerats, finns tillgängliga via https://magasin.kb.se. Digitaliserade svenska tidningar resp. https://tidningar.kb.se
Finska dagstidningar via https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu
Franska periodica via https://bnf.gallica
Norska dagstidningar via www.nb.no/nbsok/
Danska dagstidningar via www2.statsbiblioteket.dk/mediestream/avis

A

Aalborg Stifttidende og Adresse-Avis	1827
Aftonbladet [Göteborg]	1823–1824
Se även Göteborgs Aftonblad!	
Aftonbladet [Stockholm]	1831–1897
Allmänna Journalen	1818–1819
Anmärkaren	1818–1823

B

Barometern	1855
Boktryckningsföreningens meddelanden	
Se: Svenska Boktryckareföreningens meddelanden!	
Borgå Tidning	1847
Borås Tidning	1858

C

Carlscrona Weckoblad	1820–1824
Christiania Intelligenz Sedler	1822, 1833
Conversations-bladet	1823
Correspondenten. Tidning för Litteratur och Politik	1830, 1853

D

Dagligt Allehanda	1803–1849
Se även Nya Dagligt Allehanda, Nyaste Dagligt Allehanda resp. Stockholms Dagligt Allehanda!	
Dalpilen	1863, 1884

E, F

Fahlu Weckoblad	1818–1819
Finlands Allmänna Tidning	1821–1837 □

G

Göteborgs Aftonblad	1893
Se även Aftonbladet [Göteborg]	
Göteborgs Handels- & Sjöfartstidning	1842, 1862
Göteborgs Posten	1860–1870
Götheborgs Allehanda	1821–1823
Götheborgs Adresskontors-Tidning	1821
Götheborgs Tidningar	1821

H

Handels–Tidning	1810, 1813
Helsingfors Morgonblad	1835
Helsingfors Tidningar	1833

I, J

Inrikes Tidningar	1791–1820
Jönköpingsbladet	1864

K, L

Lunds Weckoblad	1823, 1833

M

Malmö Allehanda	1828– 1830
Morgonbladet, Kristiania	1822

N

National Lithograher, *The*	1921
(Tillgänglig elektroniskt. www.babel.haithi.trust.org)	
Nerikes Allehanda	1856
Norrköpings Tidningar	1828
Nya Dagligt Allehanda	1859–1873

Nyaste Dagligt Allehanda	1843
Nya Extra Posten	1819
Nytt och Gammalt	1785–1798

O, P, Q, R

Post- och Inrikes Tidningar	1812–1873
Posttidningar	1799–1817

S, T

Skara Stiftstidningar	1799
Stockholms Aftonblad	1827
Stockholms Dagblad	1825–1895
Stockholms Dagligt Allehanda	1818–1832
StockholmsPosten	1803–1805
Stockholms Posttidningar	1809–1818
Swensk Literatur-Tidning utg. i Stockholm och Upsala	1820–1833
Svensk statstidning. Se Post- och Inrikes Tidningar	
Swenska Litteratur-Föreningens Tidning	1833
Swea, Tidskrift för vetenskap och konst	1825–1827
Sveriges Statstidning eller Post- och Inrikes Tidningar	1835–1841
Tidningar från Helsingfors	1830–1831

U, V, W, X, Y, Z

Upsala Stads och Läns tidning	1828
Wermlands Läns Tidning	1875
Westmanlands Läns Tidning	1873
Wexjöbladet	1828

Å, Ä, Ö

Åbo Allmänna Tidning	1818–1819
Åbo Tidning	1888
Åbo Tidningar	1824–1835
Åbo Underrättelser	1831
Ålborg Stiftstidende. Se Aalborg Stifttidende og Adresse-Avis!	
Östgöta Correspondenten	1853

Författningar (årstrycket resp. SFS)

□ = elektroniskt tillgänglig[t].

1622 Placat 20/10 1622 upprättade skråordning för boktryckare i Uppland.

1720 Kongl. Maj:ts förnyade Algemene Ordning och skrå för handtwärckare i Sverige och Finland, 27/6 1720.
Ersatte den från 1669 lagfästa Allgemen ordning och skrå för hantverken.

1730 Kongl. Maj:tz Stadga och Förordning huru med Debitorer, som för giäld rymma uhr Rijket förhållas skall; Så och Om Rättegångssätt som wid alla Cessions- och Concurs-Saker i ackt tagas bör, 6/7 1730.

1738 Kongl. Maj:ts Förordning hwad wid Domars och Rättegångs skrifters tryckande widare kommer at i acht tagas, 10/11 1738.

1739 Kongl. Maj:ts Utfärdade Hall-Ordning Och Allmänne Factorie-Rätt antagen 21/5 1739.

1756 Kongl. Maj:ts Förbud at Inkomma med ansökning om Lån eller förskått til någon Fabrique-tilwerkning, som redan finnes i Riket inrättad. Stockholm 19/11 1756.

1766 Kongl. Maj:ts Nådige Förordning Angående Skrif- och Tryckfriheten. 2/12 1766. □

1770 Kongl. Maj:ts Förnyade Hall-Ordning, 2/4 1770.

1772 Kongl. Maj:ts Reglemente för General-Assistance-kontoret, 21/11 1772.

1779 Kongl. Maj:ts Reglemente för Manufactur-Discont-fonden 22/4 1779.
Extrakt återgivet i Bredberg, Erik, *Underrättelser för Executoren* […]. Del 2. Stockholm 1787, s. 320ff.

1781 Kungligt brev 6/4 1781.
Förordningen återgiven i af Ugglas, Samuel (utg.), *Samling af Kongl. Maj:ts Bref och Förklaringar*. Stockholm 1794, s. 221.
Förordning enligt vilken införsel i Mannerhjertas lön vid Kungl. teatern inte kunde verkställas.

1782 Kongl. Commerse Collegii Reglemente för dem af Judiska Nationen, som sig här nedsätta. 27/5 1782.
Judars rätt till vissa hantverk (§ 7). Förordningen återgiven hos Bredberg, Erik, *Underrättelser för Executoren* […]. Del 2. Stockholm 1787, s. 350ff.

1792 Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse Angående Förbud mot tryckte Assignationers utgifwande, 2/8 1792. Stockholm 1792.
Förklaring i kungörelse 27/3 1817.

1798 Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning Angående Hwad Bolag i akt taga böra, som under så kallad Firma, eller serskild antagen Handtekning, wilja Handels- eller Fabriquesrörelse idka. Stockholm 28/6 1798.
Elektroniskt tillgänglig webum.kb.se/eod/7590/NLS17A047590.pdf.

1802 Kongl. Maj:ts nådiga instruction för des hof-canzler, i afseende på det honom updragne inseende öwer bokhandelen och boktryckerierne i riket. 23/2 1802.

1807 Konungens Hof-Cantzlers-Embetes Kungörelse angående Censur af utkommande Swenska Medicinska Böcker och Skrifter. 25/5 1807.

– Samling hwaruti äro under allmänna lagens balkar, kapitel och paragrapher uptagne sådane til efterlefnad nu gällande författningar och stadgar, [...] författad och utgifven på Kongl. Maj:ts nådiga befallning år 1807. Stockholm 1807.

1808 Sammanfattningar af Bergs-Författningar 1808. Stockholm 1812.

1810 Kongl. Maj:ts Och Riksens Ständers Fastställde Tryckfrihets-Förordning, 2/3 1810.

1812 Kongl. Maj:ts Och Riksens Ständers Fastställde Tryckfrihets-Förordning, 16/7 1812.

– Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning Angående Answar för Swenske Undersåter, som utan tilstånd söka eller antaga Tjenst hos Fremmande Magter. 16/7 1812.

1817 Kongl. Maj:ts Nådiga Förklaring Öfwer Kongl. Kungörelsen af den 2 Augusti 1792, angående Förbud mot tryckta Assignationers utgifwande, 27/3 1817.

1817 Kongl. Brefwet till Hof-Cancelleren 16/4 1817.
Intagit under Rättegångsbalken i *Fortsättning af de åren 1807 och 1819 utgifne Samlingar af sådane till efterlefnad gällande Författningar och Stadgar* […]. Stockholm 1831, s. 310f.

1817 Öfwerståthållare-Embetets Förnyade Kungörelse Om Anmälan af hitkommande resande samt hyresfolk, tjenstefolk och andre personer wid ombyten af boningsställen och tjenster, 1/5 1817.

1818 Kongl. Maj:ts Och Riksens Ständers Fastställde Tryckfrihets-Förordning [16/7 1812] Med […] förändringar, 1818.

1818 Concurs-Lag, gifwen Stockholms Slott å Rikssalen. 13/7 1818.

– Kungl. Brev 9/12 1818.
Ändring av Manufakturdiskontfondens regler så att nya eller förut okända verksamheter i riket kunde stödjas.

1819 Förordning ang. […] Privilegia Exclusiva för nya i riket förut okända Slöjdeinrättningar, konster eller wäsenteliga Konstförbättringar. 28/4 1819.

1819 Kongl. Förordningen 13/7 1818, införd i *Fortsättning till År 1819 af den År 1807 på Kongl. Maj:ts Nådiga Befallning utgifne Samling Af sådane till efterlefnad gällande Författningar och Stadgar* […]. Stockholm 1819.

1821 Lundequist, Nils, *Sammandrag af utfärdade äldre och senare Stadgar och Författningar angående Sweriges Rikes Kammar–Werk*. Stockholm 1821.

1823 Kongl. Maj:ts Nådiga Reglemente för Stockholms Stads BrandförsäkringsContoir […] försäkring af machiner och wäggfasta meubler. 4/6 1823.

1825 SFS 1(1825): Inledningen.
Hovkanslern fick överinseende över Kungliga biblioteket och författningstrycket.

– Tulltariffernas utgörande på inkommande och utgående Waror, […], ifrån 1/1 1825. Stockholm 1824.

1826–1830 SFS Register.

1830 Concurs-Lag, Gifwen Stockholms Slott å Rikssalen 12/3 1830.
1830 års konkurslag återfinns även införd under Handelsbalken i *Fortsättning af de åren 1807 och 1819 utgifne Samlingar af sådane till efterlefnad gällande Författningar och Stadgar*. Stockholm 1831, s. 182ff.

– Öfwer-Ståthållare-Embetets Kungörelse angående efterlysning af personer, hvilka häfta för Krono-utskylder. 1/4 resp. 30/9 1830.
J. F. Walter efterlyses 1/4 1830 för mindre belopp.

1833 Kongl. Maj:ts Nådiga Kungörelse, angående årstryckets upphörande med år 1833 och allmänna Författningars kungörande genom Swensk Författnings-Samling från och med år 1834. 14/12 1833.

1834 SFS 1834: 40. Instruction för Topografiska Corpsen.

1855 SFS 1855: 66. Kongl. Maj:ts Nådiga Förordning angående handelsböcker och handelsräkningar. 4/5 1855. Ändring av förordningen från 6/10 1848.

1856 SFS 1856: 72. Berättelse om hwad i Riket och dess styrelse sig tilldragit […].

1863 SFS 1863: 85. Sweriges Rikes Ständers Beslut.
Medel i statsbudgeten till fortsatt utgivning av Thersners, *Fordna och närwarande Sverige*, resp. *Billmarks Swerige, aqvarell-lithografier och tontryck*.

1863 SFS 1863: 84. Reglemente för Kongl. Bibliotheket i Stockholm.

Elektroniska resurser se: Databaser.

Litteratur

□ = elektroniskt tillgänglig[t].

[Uppslagsverk och adresskalendrar]

Ahnfelt, Arvid, *Sveriges firmor och män inom handel, industri och konst*. Uppsala 1886.

Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män. Palmblad, V. F. m.fl. (red.), Stockholm 1835–1857. Forts. av *Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenska män*.
Ny följd 1857–1907.

Boberg, Stig, *Carl XIV Johan och tryckfriheten, 1810–1844*. Göteborg 1989.

Bohman, Nils (red.), *Svenska män och kvinnor. Biografisk uppslagsbok*. Stockholm 1944.

Burling, Ingeborg (red.), *Vem är det 1957*. Stockholm 1956.

Bygdén, Leonard, *Svenskt anonym- och pseudonymlexikon*.
Bibliografisk Förteckning. I–II. Uppsala 1898–1915.
Skrifter utgifna af Svenska litteratur-Sällskapet. □

Colas, R[ené], *Bibliographie géneral du Costume et de la Mode*. I–II. Paris 1933. □

Gernandts konversationslexikon. Meijer, Berhard (red.). Stockholm 1889–1897.
Gernandts konversationslexikon var ett sammandrag ur den just färdigställda första upplagan av Nordisk familjebok.

Hofberg, Herman, *Svenskt biografiskt Handlexikon*. I–II. (Ny upplaga).
Stockholm 1906. □

Kunstindeks Danmark & Weilbachs Kunstnerleksikon. Utg:
Kulturministeriet, Slots- og kulturstyrelsen. www.kulturarv.dk. □

Lilja, G[östa] m.fl., (red.), *Svenskt konstnärslexikon*. I–V. Malmö 1952–1967.

Linnström, Hjalmar, *Svenskt boklexikon. Åren 1830–1865*. I–II. Stockholm 1867–1884. □
Nytryck 1961.

Lundstedt, Bernhard, *Sveriges periodiska litteratur 1645–1899. Bibliografi*. I–III.
Stockholm 1895–1896. □
Nytryck 1969.

Nordisk familjebok. Konversationslexikon och realencyklopedi. Första och andra upplagorna. Stockholm 1876–1926. □

Nordiskt konversationslexikon. Se: Nordisk Familjebok. Bd 19.
Stockholm 1913. (Uggleupplagan).

Norsk biografisk leksikon. Bd IV. Oslo 1929.

Stockholms auktionsverk, Katalog 30/3 2010, nr 3900. □

Stockholms Adress-Calender för år 1834 […] Wallin, Anders, [utg.]. Stockholm 1833.

Stockholms Adress-Kalender eller Vägvisare […]. Stockholm 1855, 1856, 1857, 1861, 1862

Stockholms provisoriska Adress-Lexicon för år 1823. Stockholm 1823.

Svenskt biografiskt lexikon. (Boëthius, Bertil m.fl, (red.), 1(1917)– □

Weilbach, dansk kunstnerleksikon. www.kulturarv.dk Se Kunstindeks □
Elektronisk version Kunstideks Danmark & Weilbachs kunstnerleksikon publicerad av Kulturministeriet, Danmark.

[Siffror]

100 Jahre Druckerei 1826–1926. G. Hunckel, Bremen. Bremen 1926.

A

Abrahamsson, Åke, *Ljus och frihet till näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm*. Stockholm 1990. [Diss.]. Stockholmsmonografier. 89.
– Panoramats skenvärld – 1800-talets bildteatrar. *Stadsvandringar.* Stockholm 1992. Stockholms stadsmuseum. 15.
Acharius, L[ars], *Mythologie, eller Kort Beskrifning Om the Hedniske Afgudar jemt Nyttig Förklaring Öfwer Poeternas Dikter.* Stockholm 1768.
Adams, Clinton, *American Lithographers 1900–1960. Their Artists and their Printers.* Albuquerque, USA, 1983.
Ahlquist, Abraham, *Ölands Historia och Beskrifning.* Kalmar 1822–1827.
Faksimil: Stockholm 1979.
Ahlström, Göran, Industrial research and technical proficiency. Swedish Industry in the Early 20th Century. *Polhem, Tidskrift för teknikhistoria* 11(1993/1994).
Ahnfelt, Arvid [utg.] *Europas konstnärer. Alfabetiskt ordnade biografier öfver vårt århundrades förnämsta artister.* Stockholm (tr. Norrköping) 1887. □
– [Ahnlund, Nils], *Ladugårdslandet. Till Hedvig Eleonora kyrkas 450-årsminne 1737–1937.* Stockholm 1937.
Allmänt sakregister till Svensk författningssamling för åren 1920–1929. Stockholm 1935.
Almén, Johannes, *Ätten Bernadotte. Biografiska anteckningar.* Stockholm 1893.
Ambjörnsson, Ronny, Ringby, Per & Åkerman, Sune, (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografi som livshistoria och vetenskaplig genre*. Stockholm 1997.
Ambrosiani, Sune: Översikt över den svenska bildreproduktionen under 1800-talet. Andersson, G., m.fl., (red.), *Bildreproduktionen i Sverige från början av nittonde århundradet. Studier tillägnade Axel Lagrelius på sextioårsdagen.* Stockholm 1923.
Rec.: *DN* 14 oktober 1923, s. 28, 32.
Amundsen, Levi, Miscellanea fra palaeotypsamlingen i Universitetsbiblioteket i Kristiania. *NTBB* 1923.
[Anonym], (Sign. O. E.). Boktryckare inför Höga Riksrådet för 300 år sedan. en titt i våra äldsta riksrådsprotokoll. *Svenska Boktryckareföreningens Meddelanden* 39(1934): 4.

– (Sign. H. L-g), Den nya lagen angående tryckorten. *Nordisk Boktryckarekonst* (51)1950: 7.
– Den svenska grefvinnan på Kunitsberg vid Jena. [Övers.]. Från tyskan. *DN* % 1868.
– (Sign. A. J.), Die Lithographie und ihre Zukunft. *Deutscher Buch- und Steindrucker* 9(1902).
– Märkliga bokförvärv till KB. *Bokvännen* 20(1965): 7.
– Något om Lithographie eller Stentryck. *Åbo Allmänna Tidning* (nr 140), 1 dec. 1818.
– *Om tidningsutgifvares rätt. En juridisk undersökning till minne af indragningsmaktens upphäfvande 1845–1895*. Göteborg 1895.
– *Panorama öfver Sverige 1848*. Stockholm 1848.
– *Solgubben, med tillnamnet Den Röda eller Sannfärdig Berättelse om den namnkunnige Krögaren på Gyllene Solen I Hamburg, och hans dagliga Gäster.* Öfwers. Stockholm 1825.
Med en plansch, innehållande 42 porträtt i stentryck [av Carl Löwstädt].
– ”Å hvilka tryckalster böra boktryckarens namn, tryck-ort och år utsättas?” *Tidning för Boktryckarkonst* 10(1892): 1, s. 2f.

Anderson, Barbro, Stockholms arbetarförening av 1850. Bakgrund, tillkomst och tidigaste utveckling. *Studier och handlingar rörande Stockholms historia*. IV. Stockholm 1975.

Andersson, G. m.fl. (red.), se: Ambrosiani, Sune.

Andersson, Jonas & Önnerfors, Andreas, Förteckning över svenska 1700-talsfrimurare. Önnerfors, Andreas, (red.), *Mystiskt brödraskap – mäktigt nätverk. Studier i det svenska 1700-talsfrimureriet.* Lund 2006.

Anstrin, Hans, Från handpappersbruk till maskindrift på 1830-talet. *Daedalus. Tekniska museets årsbok* 1935.

Arfwidsson, Adolph Ivar, *I Anledning af skriften: Om Allians-Tractaten emellan Sverige och Ryssland År 1812*. Stockholm 1838.

Axnix, Johann, Jiresch, Erich & Wächter, Otto, Die Wiener Privilegium des Alois Senefelder. *Biblos* 48(1999): 1. (ISSN 000 620 22).

Appel, Charlotte, *Laesning g Bogmarked i 1600-talets Danmark.* I. Köpenhamn 2001.

Arloff, Hjalmar, Kalkylering av boktrycksalster. *Svenska Boktryckareföreningens meddelanden* 1934: 8.

Ask, John, *Om ansvarighet vid tryckfrihetsbrott*. Lund 1890.

Aspelin, Eliel, Savolaksare på konstnärsbanan. *Finskt museum* 1903.

Asplund, Karl, Teckningar av G. W. Finnberg i Nationalmuseum. *Nationalmusei årsbok* 1920.

Aufseesser, Julius, Die Entwicklung der künstlerischen Lithographie in Berlin. *Zeitschrift für Bücherfreunde* 4: 2(1900/1901). □

Auktionshuset Bukowskis katalog över Eichhorns samlingar, se Eichhorn.

Auktionshuset Ketterer Kunst, Hamburg, se: Ketterer.
Auktionshuset Sothebys, se: Sothebys!
Auktionshuset Stockholms auktionsverk, Se Stockholms auktionsverk.

B

Bankes, Henry, [Banke's] *Lithography, or, The art of making drawings on stone, for the purpose of being multiplied by printing.* London [1813].
– *Treatise on lithography.* London 1816. Nytryck London 1976.
Barnhill, Georgia B., The introduction and early use of lithography in the United States.
Paper presented at 67th IFLA Council and General conference August 16–25, 2001.
Béchu, Philippe, *De la Paume à la presse: étude de topographie et d'histoire parisiennes: recherches sur les immeubles des 57 rue de Seine et 62 rue Mazarine, leurs occupants et leurs familles.*
Paris 1998. Fédération des sociétés historiques et archéologiques de Paris et de l'Ile-de-France [Paris et Ile-de-France. Études et documents. 4].
Beijersten, Mauritz, *Johan Gustaf Sandberg 1782–1854*. Lund 1928. [Diss.].
Belanger, Terry, Descriptive bibliography. Peters, Jean (red.), *BookCollecting. A modern Guide.* New York & London 1977. □
[Bellman], *Carl Michael Bellmans skrifter.* VI. Dramatiska arbeten. Stockholm 1936.
Standardupplaga utgiven av Bellmanssällskapet.
– *Carl Michael Bellmans skrifter.* VIII. Dikter till enskilda I. Stockholm 1942.
Standardupplaga utgiven av Bellmanssällskapet.
Bengtsson, Bengt, *Stockholms konstförvanter. Teknik och arbetsförhållanden under 1800-talets förra hälft.* Stockholm 1946.
Benko, Robert P., *Protecting intellectual property rights. Issues and controversies.*
Washington 1987. American Enterprise Institute. AEI studies 453.
Berg, Ruben G:son, Palmblad och Brockhaus. Några anteckningar ur en brevväxling [i F. A. Brockhaus arkiv]. *Samlaren* 1924.
Bergman, Bo, *Olof Ulrik Torsslow.* Stockholm 1945.
Svenska Akademiens Minnesteckningar.
Bergstrand, G. E., *Lärobok i geologien med särskild tillämpning på Sverige och dess landtbruk.* Stockholm 1868.
Bernström, Carl Fr[edrik], *Historiska anteckningar. Beckmans* [tryckeri] *300 år varia.* Stockholm 1969.
– *Konstförvanter. Utflykter och studier i svensk boktryckerihistoria. Med inledning av Bengt Bengtsson.* Stockholm 1958.
***Berättelse om Brottmålen* […] Se Justitie-Stats-Ministerns Berättelse […].**

Berättelse och redovisning af Svenska Bibelsällskapets Comité af år 1823. Stockholm 1824.
Beuchot, Adrien Jean Quentin, *Bibliographie de la France ou Journal général de l'imprimerie et la librairie*. 2. Paris 1826.
Bjurman, Eva Lis, Nyttigt och nöjsamt. *Fataburen. Nordiska Museets årsskrift* 1983.
Björkbom, Carl, Arkivleveransernas historia i Norge. *Svenska Boktryckareföreningens meddelanden* (38)1933: 10.
– Kungliga bibliotekets Planschsamling. *Bidrag till Kungl. Bibliotekets Historia*. III. Stockholm 1933. Kungl. Bibliotekets Handlingar. 43.
– Litografernas leveransplikt. Ett gammalt rättegångsfall. *Grafiskt forum. Svenska Boktryckareföreningens meddelanden* 40(1935): 8.
Justitiestatsministerns utslag 30 juni 1852 i tvisten mellan koppar- och stentryckare versus Kungl. Biblioteket.
– Svenskt musiktryck. *Nordisk Boktryckarekonst* 38(1937): 2.
– Teknisk dokumentation för hundra år sedan. *Daedalus* 1952.
– Utställningen av svenskt boktryck 1483–1850 i Kungl. Biblioteket. *Svenska Boktryckareföreningens meddelanden* 38(1934): 1.
Björkman, Margareta, Emanuel Bruzelius. En pionjär på det tryckta ordets marknad. *Bokvännen* 42(1987): 3.
– *Läsarnas nöje. Kommersiella lånbibliotek i Stockholm* 1783–1809. Uppsala 1992. [Diss.]. Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen. 29.
BNF Gallica, se Databaser!
Boghardt, Martin, Druckanalyse und Druckbeschreibung. Zur Ermittlung und Bezeichnung von Satzidentität und satzinterner Varianz. *Gutenberg Jahrbuch* 1995.
Boktryckeri-Societeten. Se Swensk Bibliographie.
Boktryckeri-Societetens Catalogue På de wid Tryckerierne i Riket under deras egne Förlager, nu för tiden befintelige Böcker och Skrifter. Stockholm 1753.
Bolin, Gunnar, Östman, Nils & Hedberg, Tor, *Djurgården förr och nu*. Stockholm 1925.
Bonnier, Isidor Adolf & Hånell, August, *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1935*. II. *Stockholm och Uppsala*. Stockholm 1935.
Borelius, Aron T. B., *Johan Fredrik Höckert. 1826–1866*. Stockholm 1927.
Bottin, S., *Almanach du commerce de Paris 1820*. Paris 1820. □
Bouchot, Henri, *La Lithographie*. Paris 1895. □
(Bouquin): Delmas, Bruno & Bouquin, Corinne, Lithographie et lithographes à Paris dans la première moitié du XIXe ciécle. *Le Livre et l'Historien. Etudes offertes en l'honneur de Professeur Henri-Jean Martin*. Genève 1997.
Bouquin, Corinne, Influence des relations entre éditeurs et imprimeurs-lithographes dans la genèse de l'illustration des livres au XIXe siècle. *Le livre et l'historien. Etudes offertes en l'honneur du Professeur Henri-Jean Martin*. Genève 1997.

Boye, Fredrik, (red. och utg.), *Konst- och Nyhets Magasin för medborgare af alla klasser.* Årg. I–V. Stockholm 1818–1822. (Boyes Magasin).
– (red. och utg.), *Magasin för Konst, Nyheter och Moder.* Årg. 1– 21, juli 1823 – juli 1844. (Boyes Magasin).
– *Målare-Lexikon til begagnande såsom Handbok för Konstidkare och Taflesamlare*. Stockholm 1833.
– Om Pressen. *Konst och Nyhets Magasin för Medborgare af alla Klasser.* 2(1819).
Brander Jonsson, Hedvig, Tyska litografier i Sverige, Danmark och Norge. Henningsen, Bernd m.fl. (red.*), Skandinavien och Tyskland 1800–1914. Möten och vänskapsband*. Stockholm 1997. Nationalmusei utställningskatalog. 599.
Branting, Johan Gustaf, *Handbok innehållande* […] *Svenska Författningar.* I–III. Stockholm 1827, 1829.
Bring Samuel, Boktryckerie-Societeten 1752–1900. *Svenska boktryckareföreningen 50 år.* Stockholm 1943.
Brozen, Yale, Business leadership and technological change. *American Journal of Economics and Sociology* 14(1954): 1, (Oct.)
Bröchner, Henning, Nodeomslag i fortid og nutid. *Nordisk Boktryckarekonst* 24(1923).
Bühler, Curt F., Incunabula. Bühler, Curt F., McManaway, James G., & Wroth, Laurence C., *Standards of Bibliographical Description.* Philadelphia 1949.
Bukowskis katalog över Eichhorns samlingar, se Eichhorn.
Bull, Francis, *Norske Portrette. Videnskapsmenn.* Oslo 1965.
Burén, Jan af, *Litografin: En snilleblixt. Uppfinningen och utvecklingen av litografin samt dess väg till Sverige och de första åren fram till 1830*. Stockholm 2017.
Först publicerad elektroniskt dels som *Litografin: En snilleblixt*, dels som *Litografins introduktion i Sverige,* dels som *Ulrik Emanuel Mannerhjerta – Sveriges första litografientusiast*.
Burman, Lars, Se: Svedjedal, Johan, Allkonstverket som blev ordkonstverk.
Burgess, R., *Portraits of doctors and scientists in the Wellcome Institute.* London 1973. □
Byström, Olof, *Kring Bellmans Fredmans epistlar. Deras tillkomst och utgivning.* 1945. Stockholm 1945. [Diss.].
Bååth, L[udvig] M[agnus], *Helgeandsholmen och Norrström från älsta tid till våra dagar.* I– II. Stockholm 1918.
Bäärnhielm, Göran m.fl. (red.), *Accurata descriptio. Studier i kartografi, numismatik, orientalistik och biblioteksväsen tillägnade Ulla Ehrensvärd*. Stockholm 2003. Acta Bibliothecæ Regiiæ Stockholmiensis.

C

Calabi, Augusto, *Saggio sulla litografia. La prima produzione italiana in rapporto a quella degli altri paesi sino al 1840*. Milano 1958.
Litografins historia. De första italienska trycken jämförda med andra länders fram till 1840.
The Cambridge History of Iran. 7. From Nadir Shah to the Islamic Republic. Cambridge 1991. □

Carlander, Carl Magnus, *Svenska bibliotek och exlibris*. I– IV. Stockholm 1902–1904.
Carlsson, Sten [kantor], Kyrkomusikaliska tidningar i Sverige under 1800- och 1900-talen. *Sveriges allmänna organist- och kantorsförening. Minnesskrift 1901–1951*. Uppsala 1951.
Carlsson, Sten [professor], Carl Johan och bondeståndet. *Carl Johans Förbundets Handlingar för åren 1985–1988*. Stockholm 1989.
Cavalli-Björkman, Görel m.fl., *Ansikte mot ansikte. Porträtt från fem sekel*. Stockholm 2001. Nationalmusei utställningskatalog. 626.
Cederlund, Johan, *Ritmästarna vid Lunds universitet*. Lund 1990. Skrifter utgivna av Vetenskapssocieteten i Lund. 84.
Cederlund, Johan, se även Dal, Björn.
Cederquist, Justus (sign. J. C-t), Den litografiska stenens behandling efter fransk metod. *Tidning för Boktryckarkonst* 3(1885): 9.
– Några anteckningar Från de litografiska anstalterna i Paris. *Tidning för Boktryckarkonst* 3(1885): 3.
Chevallier, Alphonse & Langlumé Pierre, *Traité complet de La Lithographie*. Paris 1838. [Fullständig beskrivning av stentryckarkonsten]. □
Tidigare publicerad i *Polytechnisches Journal* Bd 32: 2. Stuttgart 1829 och i *Journal der Pharmacie*. 1829: März, s. 139ff. Elektroniskt tillgänglig via BNF Gallica. Övers. i *Correspondenten. Tidning för Litteratur och Politik*, utgifwen av Emanuel Bruzelius i Uppsala. 1830, nr 6 och 8 ("Om Litografien").
Christensson, Jakob. Se under: Dal, Björn.
Colmi, Elsbet, Glanz und Elend einer Lithographischen Anstalt Arnz & Comp., Düsseldorf 1815–1858. *Bibliothekarische Nebenstunden. Joseph Giessler zum 65. Geburtstag gewidmet*. Düsseldorf 1964. Veröfftlichungen der Landes- und Stadt-Bibliothek Düsseldorf.
Cook, Karen Severud, Benjamin Franklin and the snake that would not die. Cook, Karen Severud, (ed.), *Images and icons of the new world. Essays on American cartography*. Cambridge, England, 1996.
Även i: *The electronic British library journal* 1996. www.bl.uk/eblj. □
– The Historical Role of Photomechanical Techniques in Map Production. *Cartography and Geographic Information Science* 29(2002).
Cook, Karen Severud: Se även under Pearson, Karen Severud.
Courtney, Rosemary, M. E. D. Brown (1810–1896). American lithographer and painter. *American art journal* 12(1980): Autumn.
Crusenstolpe, Magnus Jacob, *Karl Johan och svenskarna. Romantisk skildring*. Del 4. Stockholm 1881.
– *Skildringar ur det inre af dagens historia*. Stockholm 1834.
– *Ställningar och förhållanden*. [Månadsskrift]. Stockholm 1860.
Czapnik, Marianna, Böcker från andra sidan havet. *Biblis* nr 60, 2012/2013.

D

Dahlbäck, Göran (red.), *Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström*. Stockholm 1982. Stockholmsmonografier. 48.

Dahlgren, F. A., *Förteckning öfver svenska skådespel*. Stockholm 1866. □

Dal, Björn, *Bröderna von Wrights fågelverk*. Kjuge 2014.

– *Med kolorerade figurer. Om handkoloreringen i Sverige under 1700- och 1800-talen*. Kjuge 2001. [Diss.].

– Dal, Björn, Sveriges zoologiska litteratur. *Biblis,* (red. Björn Dal). 1974.

Dal, Björn, Christensson, Jakob & Cederlund, Johan, *Ritade efter naturen. Magnus Körners & Sven Nilssons zoologiska planscher.* Kjuge 2015.

Dam Christensen, Hans, The Repressive logic of a Profession? On the Use of Reproductions in Art History. *Konsthistorisk tidskrift* 79(2010): 4. □

Dangon, Georges, Senefelder à Paris. La presse portative et la bôite lithografique. *Le courrier graphique* 1950.

Senefelder i Paris. Om mobilpressen och litografens tecknarlåda.

Dardel, Fritz von, *Minnen*. I. Stockholm 1912.

Darnton, Robert, What is the history of books. *Daedalus* 111(1982): 3.

Även i: *The Kiss of Lamorette*. New York & London 1990.

What is the history of books" revisited, *Modern intellectual history* 4(2007): 3.

What is the history of the history of the books? *The Journal of American history.* 90(2003): 2, (Sept.).

Darragh, Thomas A. *The Establishment and Development of Engraving and Lithography in Melbourne to the time of the Gold Rush*. Garravembi, Australien, 1990.

Davidsson, Åke, Den musikaliska tidskriftslitteraturen i Sverige under 1800-talet. *STM* 27(1945).

– Litteraturen om nottryckets historia. En översikt jämte bibliografi. *STM* 29(1947).

(Tillägg i *STM* 30(1948).

– *Studier rörande svenskt musiktryck före år 1750*. Uppsala 1957.

De Serres, Marcel, Notices sur la lithographie, ou sur l'art d'obtenir une impression avec la pierre. *Annales des arts et manufactures*. Vol. 156. Paris 1814.

Vol. 155 på titelbladet. Anteckningar om litografin eller konsten att kunna trycka med en sten.

Deleuse, Isabelle, *Instruments mécaniques*. Sprimont, Belgien, 2001. Musée des instruments de musique.

Delmas, Bruno & Bouquin, Corinne, Lithographie et lithographes à Paris dans la première moitié du XIXe ciécle. *Le livre et l'Historien. Etudes offertes en l'honneur de Professeur Henri-Jean Martin*. Genève 1997.

Dillmar, Anders, *'Dödshugget mot vår nationella tonkonst.' Haeffnertidens koralreform i historisk, etnohymnologisk och musikteologisk belysning*. Lund 2001. [Diss.].

– Luther och Haeffners koralarbete. *Svenskt gudstjänstliv* 82(2007).

Djurberg, Daniel, *Utförlig Geografie.* 4. *Beskrifning af Svearike*. Stockholm 1806.
Dupont, Henrik, Om kort og billeder i pligtaflevereringens historie. Horstböll, Henrik & Lauridsen, John T., (red.), *Den trykte kulturarv. Pligtaflevering gennem 300 år.* Köpenhamn 1986.
Durchman, Osmo, Varför blev Johan Peter van Suchtelen finsk friherre och greve? *Genos. Tidskrift utgiven av Genealogiska Samfundet i Finland*. 5(1934).
Dussler, Luitpold, *Die Incunabeln der deutschen Lithographie (1796–1821).* Berlin 1925; Nytryck, oförändrad uppl: Heidelberg (tr. Weinheim) 1955.
Tillägg i Hirschfeld, Peter, Ergänzungen zu Dusslers Verzeichnis der deutschen Lithographie-Incunabeln. *Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst*. 1929. http://www.digizeitschriften.de
Dyson, Anthony, *Pictures to Print: the nineteenth-century engraving trade.* London 1984.

E

Early lithography 1800–1840, Brown university, Providence, Rhode Island, USA, 1968. Utställningskatalog.
Eberstein, Gösta, *Om skatt till stat och kommun enligt svensk rätt.* I. Stockholm 1929.
Edgren, Lars, *Gesäller och mästare i Malmö under den sena skråtiden*. Lund 1987. Arbetets historia. I.
Edvinsson, Rodney & Söderberg, Johan, A consumer Price Index for Sweden 1290–2008. *Review of Income and wealth* 57(2011): 2.
Ehnmark, Elof, *Reflexioner kring det litterära 1820-talet. Studier tillägnade Anton Blanck.* Uppsala 1946.
Eichhorn, Christopher, *Bilder från Gamla Stockholm. Valda och beskrifne*. Stockholm 1889.
– *Förteckning öfver framlidne konstvännen, amanuensen i Kongl. Biblioteket, Christofer Eichhorns efterlemnade dyrbara och valda samlingar.* Tredje afdelningen. Gravyrer. Stockholm 1890. Auktionshuset Bukowskis katalog. 1890: 62.
– Våra äldre litografer. *Svenska studier. Strödda bidrag till Fäderneslandets odling, litteratur- och konsthistoria*. Ny samling. Stockholm 1872.
Ejve, Broe, Duellen om konst, färgplanscher, värde och färgäkthet. *Grafia* 1950: 2.
Ekdahl, Lars, Arbete mot kapital. *Typografer och ny teknik – studier av Stockholms tryckeriindustri under det industriella genombrottet*. Stockholm 1983. [Diss.]. Arkiv avhandlingserie. 19.
– Företagsägare och företagsledning under tidig kapitalism. En studie av Stockholms tryckeriindustri 1752–1812. *Historisk tidskrift* 106(1986).
Ekholm, Gunnar, *Karl XIV Johan i samtidens porträttkonst.* Stockholm 1947. Karl Johans Förbundets Handlingar 1943–1946.
– *Porträtt av Carl XIV Johan i metallgravyr och litografi.* Uppsala 1949.
Elers, J[ohan], *Stockholm.* 4. Stockholm 1801.

Elovson, Harald, Bengt Lidners minnesdikter över fru De Frese. *Samlaren* 21(1940).
Engelhardt Mathiassen, Tove m.fl. (red.), *Fashonable encounters. Perspective and trends in textile and dress in the early modern Nordic world*. Oxford & Philadelphia 2014.
Engelmann, Godefroy, *Manual du Dessinateur Lithographe*. Paris 1824.
– *Traité de lithographie*. Mulhouse/Mühlhausen 1840.
Tysk översättning: *Das Gesammtgebiet der Lithographie* […]. 2. Ausgabe. Leipzig 1843. □
Engman, Max, *Lejonet och dubbelörnen. Finlands imperiella decennier 1830–1890*. Stockholm 2000.
Erdmann, Nils, *August Blanche och hans samtid*. Stockholm 1892.
Eriksson, Rut, *En kostymhistorisk studie kring Kungl. Teaterns repertoar från gustaviansk tid till nationalromantikens genombrott*. Stockholm 1974. [Diss].
Estreen, Per, Något om Berwalds ungdomsverk för piano. *STM* 28(1946).

F

Febvre, Lucien & Martin, Henri-Jean, *The Coming of the Book. The Impact of Printing 1450–1800*. London & New York 1990, s. 251.
Originalets titel: *L'Apparition du Livre*. Paris 1958.
Femårsberättelse, se ÖÄ Femårsberättelse.
Ferchl, Franz Maria, (Herausg.), *Geschichte der Errichtung der Ersten Lithographischen Kunstanstalt*. München 1862.
– Übersicht der einzig bestehenden vollständigen Inkunabel-Sammlung de Lithographie. München 1856/1857. *Oberbayerisches Archiv für vaterländische Geschichte*. 56(1912).
Ferlin, P[aul] R[oland], *Stockholms stad i juridiskt, administrativt, statistiskt och borgerligt hänseende*. I–II. Stockholm 1858.
Fern, Alan, *The Art Bulletin* 54(1972): 3.
Recension av Wilhelm Weber, A history of Lithography.
Flintberg, Jacob Albrecht, *Borgerlige Förmoner och Skyldigheter*. I. Stockholm 1786.
Fog, Dan, *Musikhandel og nodetryk i Danmark efter 1750*. II. Nodetryk efter 1750. Historie, trykteknik, datering. Köpenhamn 1984.
Fog, Dan & Michelsen, Kari, *Norwegian music publication since 1800, a preliminary guide to music publishers, printers and dealers*. Köpenhamn 1976.
[Forsell, Carl af], *Anteckningar i anledning af en Resa till England i slutet af sommaren 1834*. Stockholm 1835.
Forssell, Arne, Några bidrag till mantalskrivningslagstiftningens historia 1725–1812. *Meddelanden från Svenska Riksarkivet för år 1930*. Stockholm 1932.
Forssell, Pia, *Författaren, förläggarna och forskarna. J. L. Runeberg och utgivningshistorien i Finland och Sverige*. Helsingfors 2009.
Forsstrand, Carl, *De tre gracerna. Minnen och anteckningar från Gustaf III:s Stockholm*. Stockholm 1912.

Freeman, Larry, *Louis Prang, color lithographer. Giant of a man*. New York 1971.
Friedländer, Max, I., *Die Lithographie*. Berlin 1922.
Frost, Ulla, *Förlagor och teckningsläror. Ett bidrag till den svenska teckningsundervisningens historia särskilt avseende 1800-talet*. Stockholm 1988. [Diss].
– *Till Norrige! En voyage pittoresque år 1827*. Eskilstuna 1997.
Fryklund, Daniel, *Brev från Bernhard Crusell*. Sundsvall 1918.
– Några brev från Bernhard Crusell. *STM* 31(1949). □
Frändberg, Axel & Ljungberg, Hans, Utskjutning och formatläggning. *Grafiska yrken*. I. Stockholm 1956.
Furuland, Lars, En bok för alla. Ur den svenska folkläsningens och billigbokens historia. *Bokvännen* 35(1980): 2. Utgiven av Sällskapet Bokvännerna, Stocholm.
Färgvalsarna förr och nu. *Nordisk Boktryckarekonst* 27(1926).
Förster, Friedrich. *Einleitung in die allgemeine Erdkunde mit einer Vorschule der Feldkunde*. Verb. Auflage. Vollständig lithographierter Text. Berlin 1819.
Förteckning På Öfwer-Ståthållare-Embetets samt Borgmästare och Råds i Stockholm år [1818–1830] *genom Trycket utgifne Kungörelser*. Stockholm [1819–1831].

G

Gadolin, Anitra, Statsporträttets idé hos C. G. Pilo. *Konsthistorisk tidskrift* 35(1966).
Gallica: Se Bnf Gallica.
Gamble, William, *Music engraving and printing*. London 1923.
Gamby, Erik, *Per Götrek och 1800-talets svenska arbetarrörelse*. Stockholm 1978.
Gardberg, Carl-Rudolf, *Boktrycket i Finland*. III. *Från Åbo brand till år 1918*. Helsingfors 1973.
– Stentryck och litografer i 1850-talets Åbo. Några anteckningar. *Grafikko*. 1936: september.
Gaskell, Philip, *A new introduction to bibliography*. Oxford 1972.
– Notes on Eighteenth-Century British Paper. *The Library* 1957, s5 – XII(1): 34–42.
Gedin, Per I., *Litteraturens örtagårdsmästare. Karl Otto Bonnier och hans tid*. Stockholm 2003.
Georgii, J. F., *Handbok i handelsvetenskapernas alla särskilte grenar*. Stockholm 1859.
Gerhardt, Claus W., Der Landkartendruck in Geschichte und Gegenwart. *Philobiblon* 26(1982): 3.
Germundsson, Nils, Münster's three maps of Scandinavia. How to identify different states and editions. Bäärnhielm, Göran m.fl., (red.), *Accurata description. Studier i kartografi, numismati, orientalistik och biblioteksväsen tillägnade Ulla Ehrensvärd*. Stockholm 2003. Acta Bibliothecæ Regiiæ Stockholmiensis.
Geschichte der Lithographie und Steindrucktechnik. 1971–2011. 40 Jahre internationale Senefelder- Stiftung in Offenbach. Frankfurt am Main 2011.

Gillberg, Carl Gustaf, *Etuder till trän för landskaps-tecknare, lithographierade efter egna originalritningar och utländska artisters*. År DCCCXXIX, [1829].
Stentryck af Carl v. Schéele.
Gimpel, Klaus, Von den Anfängen der heimischen Lithographie in Münster. *Westfalen. Hefte für Geschichte, Kunst und Volkskunde* Bd 57(1979), Heft 1–4.
Godfrey, Richard T., *Printmaking in Britain. A general history from its beginnings to the present day.* Oxford 1978.
Goldstein, Carl, *Print Culture in Early Modern France. Abraham Bosse and the Purpose of Print*. Cambridge & New York 2012.
Gotts, J. Benjamin, *Estimating book-keeping, system for letterpress and lithographic printers, binders and stationers.* London 1901.
Graeff, Walter, Se Gräff.
Grafiska yrken. I–II. Stockholm 1956.
Graffman, Carl Samuel, *Skottska vuer.* Stockholm *1831–1833*.
Innehåller: Förteckning på Resp. Subscribenter å Skottska Vuer.
Green, Allan, *Torup – människor kring en borg.* Malmö 1984.
Griesinger, Georg August, *Biografiska Underrättelser om Joseph Haydn*. Stockholm 1819.
Gräff, Walter, *Die Einführung der Lithographie in Frankreich. Eine kunstgeschichtliche Untersuchung*. Heidelberg 1906.
Grönborg, Kristian, Tidige litografiske tryk i Danmark. *Bogvennen* 1974–1976: 4.
Gustafsson, Karl-Erik & Rydén, Per, *Den svenska pressens historia*. I. Stockholm 2000.
Gynther, Sven Wilhelm, *Bleking, ett historiskt-topographiskt försök*. Karlshamn 1821.
Göbel, Christian, Geschichte des Offsetdrucks. *Pionier des Offsetdruck. Die Sammlung Garte*. Utställningskatalog. Internationale Senefelder-Stiftung Offenbach. Offenbach 2011.

H

Hagelin, Ove, *The art of writing and drawing. A selection of one hundred books from the Ekström collection in the National Library for Psychology and Education. A descriptive and annotated catalogue* […]. Stockholm 1987.
Hagman, K[onrad], (utg.), *Sveriges grundlagar med förklaringar, bihang och register. Handbok.* Stockholm 1902.
Hakapää, Jyrki, Distribution in the early nineteenth century. The origins of Finnish bookstores. *Book history* 5(2002). □
Hamilton Geete, Anna, *I solnedgången. Minnen och bilder från Erik Gustaf Geijers senaste lefnadsår.* 4. Stockholm 1919.
Hammarlund, Sven, *Glimtar ur konstnärslivet. Från Apelles till Månsson*. Stockholm 1995.

Hansen, Jonathan, *Råd, vinkar och upplysningar. Amerikabild och emigrationsuppfattning i svenska emigrantguider 1841–1883*. Uppsats vid Historiska institutionen vid Lunds universitet 2010.
Hansen, Svend Aage, *Ökonomisk vækst i Danmark*. I. Köpenhamn 1976.
Hayen, Mats, *Stadens puls. En tidsgeografisk studie av hushåll och vardagsliv i Stockholm 1760–1830*. Stockholm 2007. Studier i stads- och kommunhistoria. 30. [Diss., Även e-publicering]. □
Heckscher, Eli, *Svenskt arbete och liv. Från medeltid till nutiden*. Stockholm 1942.
Hedberg, Gunnel, Hafva för gäld rymt. [Om litografen Jakob Salmson]. *Bokhistorier*. Stockholm 2007. Festskrift till *Per S. Ridderstad*.
– Straffet offentligen ske på hans bild och efterliknelse. Några anteckningar till ett lagförslag 1696. *Rig* 81(1998):1. □
– Forssell direxit. Under hovgravörens överinseende. *Biblis* 2010/2011, nr 52. □
Hedin, Sven, (utg.), *Samlingar i Blandade Ämnen för Läkar-Wettenskapen och Naturforskningen*. Andra häftet. Stockholm 1810.
Hedwall, Lennart, *Tonsättaren Eric Gustaf Geijer. En musikalisk biografi*. Stockholm. 2001.
[Hellander, Adolf], *Theateroriginal och typer från skilda scener*. Stockholm 1900. □
Helmer, A[xel], Något om musikaliedatering. *SMA, Svenskt musikhistoriskt arkiv. Bulletin*. 4. Stockholm 1969.
Heimann, Willy, De sällsynta böckerna. *Bokvännen* 19(1964): 8.
Henker, Michael, Sherr, Karlheintz & Stolpe, Elmar, *Von Senefelder zu Daumier. Die Anfänge der lithographischen Kunst*. München 1988. **Kommenterad bildkatalog.**
Heiestad, Sigurd, *Bildet i boken. Fra illustrationskonstens barndom i Norge*. Oslo 1945.
Hemmingsson, Bengt, Medaljaskar i Nordiska museet – en komplettering. *Svensk numismatisk tidskrift* 2010: 3. □
Hentzel, Roland & Sahlberg, Gardar, *Vår underliga historia från Gustaf III till Gustaf V*. Stockholm 1938.
Hilgerdt, Folke, Fördelning av produktions- och avsättningskostnader inom bokindustri och bokhandel. *Svensk grafisk årsbok* 1925.
Hilleström, Gustaf, *Kungl. Musikaliska akademien. Matrikel 1771–1971*. Stockholm 1971.
Hitzig, Wilhelm, Zur Geschichte der Anfänge des Steindrucksverfahrens in Leipzig. *Offset- Buch- und Werbekunst* 1927: 4. [Ett bidrag till historien om stentryckets begynnelse i Leipzig].
Hochschild, Rutger Fredrik, *Hochschilds memoarer*. 2. Stockholm 1909. □
Hoffmann, Paul, *Wilhelm Reuter. Ein Beitrag zur Geschichte der Lithographie*. Berlin 1924.
Holmberg, Arne, *Berzelius-porträtt. Illustrerad beskrivning på Kungl. VetenskapsAkademiens uppdrag utgiven*. Stockholm 1939.
– *Bibliografi över J. J. Berzelius,* I. Stockholm 1933.

Hornwall, Gert, Gunnar Ekholm †. *NTBB* 61(1944): 4.
Horstböll, Henrik & Lauridsen, John T., (red.), *Den trykte kulturarv. Pligtafleverering gennem 300 år.* Köpenhamn 1986.
Dupont, Henrik, Om kort og billeder i pligtaflevereringens historie.
Horstböll, Henrik, Pligtafleverering och nationalbibliotek 1781–1850.
Hoving, Victor, *En wiborgare i Helsingfors och Stockholm*. Helsingfors 1945.
Hullmandel, Charles Joseph, *The Art of drawing on Stone*. London 1824. (Nytryck: London 1962 resp. New York 1982).
Hullmandel se även Raucourt.
Hultmark, Emil, Hultmark, Carna & Moselius, Carl David, *Svenska kopparstickare och etsare 1500–1944*. Uppsala 1944.
Hånell, August, *Liber Librariorum. Bokhandlarnas bok.* II. Stockholm 1920.
Hägerstrand, Olof, Stockholms Posten och franska revolutionen. *Presshistorisk årsbok* 2000.
Höjer, Torvald T:son, *Carl XVI Johan*. I–III. Stockholm 1939–1960.

I, J

Ignatius, K. E. F., *Statistisk Handbok för Finland*. Andra uppl. Helsingfors 1890. □
Indebetou, Govert, *Svenska aktiebrev före år 1880*. Stockholm 1925. □
Imiela, Hans-Jürgen, *Romantik und Realismus.* Wien & München 1973. [Diss.]
Imiela, Hans-Jürgen, & Gerhardt, Claus W., *Geschichte der Druckverfahren*. IV. Stein- und offsetdruck. Stuttgart 1993.
Jackson, Joseph, Bass Otis, America's first Lithographer. *The Pennsylvania Magazine of History and Biography* 37(1913): 4. □
Jakobsson, Svante, Otack är världens lön – ett medborgaröde med början 1837. *Personhistorisk tidskrift* (80)1984.
Om rättsprcessen mot Carl von Schéele.
Jerkeman, Per, Papperstillverkningen i Stockholm har varit föga framgångsrik. *Nordisk pappershistorisk tidskrift* 2018: 2.
Jerremalm, Ali, Lundström, Inga & Wiséhn, Ian, *Trumf på hand. En historia om svenska spelkort.* Stockholm 1993.
Johannesson, Kurt m.fl., *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*. Stockholm 1987.

Johannesson, Lena, Karikatyrens utveckling har varit smärtsam. *Svenska Dagbladet* 12/2 2006.
– Om folkkonst, massbildsproduktion och andra visuella moderniteter. Johannesson, Lena, (red.), *Konst och visuell kultur i Sverige 1810–2000*. Stockholm 2007.
– Söndagspress och salongsblad. Folkligt och aristokratiskt i 1800-talets bildpress. *Fataburen* 1989.
– *Xylografi och pressbild. Bidrag till trägravyrens och till den svenska bildjournalistikens historia*. Stockholm 1982. Nordiska museets handlingar. 97.
Johansson, Björn Axel, *De första fotograferna. Introduktionen av fotokonsten i 1840-talets Sverige*. Lund 2005.
Johns, Adrian, *The Nature of the Book. The Print and Knowledge in the Making.* Chicago & London 1998.
Johnson, W. McAllister, *French lithography. The restauration salons 1817–1824*. Kingston, Ontario, Canada. 1977.
Johnsen, John Gunnar, *Steinene taler. Den litografiske bransjen gjennom 200 år.* Stavanger 1998.
Johnson, A[lfred] F[orbes], Early lithography in England. *The Penrose Annual. Review of the graphic arts.* 38(1936).
Jungmarker, Gunnar, Fehr & Müller. De första yrkeslitograferna i Sverige. *Rig* 63(1980).
– Från den svenska litografiens inkunabeltid. *Konsthistorisk tidskrift* 14(1945): 1.
Även i *Nordisk Boktryckarekonst* 46(1945).
– Grafik och handteckning. Något om dessa konstarters relationer sedda främst från svensk horisont. *Föreningen för grafisk konst. Meddelanden* XXVII. Stockholm 1948, (tryckt 1949).
– 'Heros Scriblerus'. Lorenzo Hammarsköld karikerad och porträtterad. *Bokvännen.* 29(1974).
– Karl Johans-tidens politiska karikatyrister. *Föreningen för grafisk konst. Meddelanden* XXX–XXXI, 1951–1952. (Tryckt 1953).
– Kistebrev utförda i stentryck. *Om litografi. En festskrift. Julius Olséns litografiska anstalt 1918–1958*. Stockholm 1958.
– Mannerhjerta och litografikonsten i Sverige. *Om litografi. En festskrift. Julius Olséns litografiska anstalt 1918–1958*. Stockholm 1958.
– Om Herr Voltaires översättare och Kung Karls enväldiga stövel. *Bokvännen* 35(1980).
Justitie-Stats-Ministerns Berättelse om Brottmålen och Civile Rättegångs-Ärenderne i Riket under loppet af år 1837. Stockholm 1839.
Jönköpings historia. III. [Utg. av Jönköpings stad]. Jönköping 1919.

K

Karle, Gunhild, *Kungl. Hovkapellet i Stockholm och dess musiker 1818–61. Med utblickar.* Uppsala 2005.

Karlsson, Thomas, *Götisk kabbala och runisk alkemi:Johannes Bureus och den götiska esoterismen*. Stockholm 2009. [Diss., E-publicering]. □

Katalog der Portrait-Sammlung der Kaiserliches und Königliches GeneralIntendanz der k.k. Hoftheater, […]. 2. Abt. Gruppe IV. Wiener Hoftheater. Wien 1892. □

Kernell, Yngve, Förlagshuset på Riddarholmen. *Bokvännen* 13(1958).

McKerrow, Ronald B[runlees], *Introduction to bibliography for literary students.* Oxford 1927.

Ketterer Kunst, Hamburg: *Wertvolle Bücher, Manuskripte, Autographen.* Auktionskatalog 172, november 1997.

Keupp, Helmut, Aspects of the origin of the Solnhofen lithographic limeston facies based on a new core drilling in Maxberg quarry. *GeoBios* 27(1994): Supplement 1.

Keyser, Marja, De stangenpers. [Stångpressen]. *De Boekenwereld* 15/1998–1999.

Kihlberg, Leif, *Lars Hierta i helfigur.* Stockholm 1968.

Kjellman, Ulrika, *Från kungaporträtt till läsetikett: en domänanalystisk studie över Kungl. Bibliotekets bildsamling med särskild inriktning mot katalogiserings- och indexeringsfrågor.* Stockholm 2006. [Diss.].

Klemming, Gustaf Edward, *Försök till historia om Sveriges boktryckerier.* 1700–1799. Stockholm 1877.

– *Sveriges Dramatiska Litteratur till och med 1875. Bibliografi*. Stockholm 1868–1879.

Klemming, G. E. & Nordin, J[ohan] G[abriel], *Svensk Boktryckeri-Historia 1483–1883*. Stockholm 1883. □

Klingwall, Jacob. Gust[af], *Fornlemningar i Wisby.* I–II. Stockholm 1823–1824.

***Konst- och Nyhets Magasin för medborgare af alla klasser,* se: Boye.**

Krantz, Erik (red), *Göteborgs litografiska förening 1897– 5/3 – 1957.* Göteborg 1957.

Krantz, Olle, *Teknologisk förändring och ekonomisk utveckling i Sverige under 1800- och 1900-talen. Iakttagelser från patentlagstiftningen.* Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Lunds universitet 1982: 26.

Krause, Helmut H., *Geschichte der Lithographie. Spiegelwelt, gespiegelte Welt.* Mannheim 2007.

Krohn, Ernst C., Gaylord, On classifying sheet music. *Notes.* 2nd ser. 26(1970): 3 □

Krohn, Pietro, Ved Lithografiens Hundredaarsfest. *Tidsskrift for Kunstindustri* 1896.

Krone, C., Beitrag zur Geschichte der Begründung der Steindruckerei in Schlesien. […]. *Schlesische Provinzblätter.* N. F. 5(1866), s. 65–73; 145–152; 221–225.

Krook, Axel, Ett fosterländskt bildgalleri LIII: Karl August Nicander. *Svenska Familj-Journalen* 1876

Krüger, Otto, *Satz, Druck, Einband und verwandte Dinge. Ratgeber für Besteller und Facharbeiter.* 4. Auflage. Wiesbaden 1947.
Krummel, Donald W., Graphic analysis. Its application to early American engraved music. *Notes.* 2nd serie 16(1959): 2. (March).
Körner, Hans Michael, (Herausg.), *Große Bayerische Biographische Enzyklopedie.* Bd 1, (art. Franz Gleißner). München 2005.
Lagerqvist, Lars O. & Nathorst-Böös, Ernst, *Sedlar.* Stockholm 1971.
Lagerström, Hugo, *Svensk bokkonst. Studier och anteckningar över särdragen i svensk bokstavsform och svenskt typtryck.* Stockholm 1920.
– Notstickning. *Grafiska yrken.* II. Stockholm 1956.
– Ur boktryckarekonstens historia i Sverige. I. Lars Johan Hierta. *Nordisk Boktryckarekonst* 6(1905).
Lamberg Wåhlin, Anna, Mademoiselle George och hennes svenska gästspel. *Ord & Bild* 40(1931).
Landell, Nils Erik, *Stockholmskartor.* Stockholm 1992.
Lange, Yvonne, Lithography, an agent of technological change in religious folk art: a thesis. *Western folklore* 33(1974): 1. (Jan). Symposium on Folk Religion.
Larsson, Göran E., 'För välgörande ändamål'. Om skrifter utgivna till förmån för behövande. *Göteborg förr och nu.* Göteborg 2004. Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie. XXX.
[Laurin, Carl G.], P.A. Norstedt & Söner 1823–1923. Stockholm 1923. □
Layton, Robert, *Berwald.* Stockholm 1956.
Lellky, Åke, Katalogisering av musikalier. En orientering. *NTBB* 1951.
Lenning, Einar (sign. E. L-g), Presstorlekar och normalformat. *Nordisk Boktryckarekonst* 28(1927): 9.
Lewan, Bengt, *Drömmen om Italien. Italien i svenska resenärers skildringar från Atterbom till Snoilsky.* Stockholm 1966. [Diss.].
Libris auktionskatalog. Se Westerberg.
Lidman, Tomas, John Ekström och hans boksamling. *Bokvännen* 42(1987): 8.
Lilja, G[östa] m.fl., (red.), *Svenskt konstnärslexikon.* I–V. Malmö 1952–1967.
Liljewall, Britt, *Vackra dagboken. Carl Henric Robsahms anteckningar från 1830-talet.* Stockholm 2017. Monografier utgivna av Stockholms stad. 259.
Lindberg, Folke, *Hantverkarna.* I. *Medeltid och äldre Vasatid.* Stockholm 1947. Den svenska arbetarklassens historia [3: 11]. **Ny upplaga med förändrad titel: *Hantverk och skråväsen under medeltid och äldre vasatid*. Stockholm 1964.**
Lindberg, Sten G., Nytt ljus över typsnitt och nottryck i Sverige 1483–1750. *NTBB* 45(1958): 1.
Linde, Lars Gustaf, *Systematisk framställning af Svenska Ekonomi-Lagfarenheten.* Andra omarb. uppl. Stockholm 1868.
Lindfors, A. O., Talis Qvalis ungdomstid i Lund. *Ord & Bild* 13(1904). □

Lindroth, Sten, ”Levi Amundsen, Det norske Vetenskapsakademi i Oslo 1857–1957”. *Lychnos* 1957. [Recension.]
Lindwall. Bo, *Riksdagen och konsten. Historik och bilder.* Stockholm 1990.
Linge, Karl, Folkundervisningen i Stockholm före 1842. *Samfundet S:t Eriks årsbok* 1912.
Linnström, Hjalmar, *Svenskt boklexikon 1830–1865*. [1–2]. Stockholm 1883–1884. □
(Fotolitografiskt nytryck. Uppsala 1961).
Lippman, Carl, Om sättning av musiknoter. *Nordisk Boktryckeri-Tidning* 1872: April.
Lithografie in Nederland. Amsterdam 1998.
Litografien i Danmark. Udgivet av Litografisk Principalforening i Anledning af dens 25-aarige Jubileum 1922. I–III. Köpenhamn 1922.
Del I om litografins historia och användning, är författad av Georg Nygaard m.fl.
Ljungberg, C. E., *Statistisk Öfversikt af svenska Penningeväsendet i äldre och nyare Tider.* Karlstad 1854.
Lomnäs, Erling, Bengtsson, Ingemar & Castengren, Nils, *Franz Berwald: die Dokumente seines Leben*. Kassel 1979.
Looström, Ludvig, *Den svenska Konstakademien under första århundradet af hennes tillvaro 1735–1835. Ett bidrag till den svenska konstens historia*. Stockholm 1887. □
Lundequist, Nils, *Sammandrag af utfärdade äldre och senare Stadgar och Författningar angående Sweriges Rikes Kammar-Werk*. Stockholm 1821.
Lundh, Herbert, *Uppsala stads historia*. IV. *Uppsala under de dominerande landshövdingarnas tid. Bilder från åren 1786–1862*. Uppsala 1977.
Lundh, Kiki, *Abraham Ahlqvist 1794–1844. Ölands store hävdatecknare*. Borgholm 1994.
Lundin, Claës, *Från Stockholms synkrets.* Stockholm 1880.
Lundin, Claës & Strindberg, August, *Gamla Stockholm. Anteckningar ur tryckta och otryckta källor.* Stockholm 1882, 1912.
Lundqvist, Magnus, & Selling, Gösta (utg.), Heinrich Neuhaus *Panorama över Stockholm på 1870-talet.* Stockholm 1954.
Lundqvist, Olof, Några press-tekniska synpunkter. *Svensk grafisk årsbok.* 1933.
Lybeck, Otto m.fl., (red.) *Svenska flottans historia*. III. Malmö 1945.
Lyons, Martin, *Books. A living history.* London 2011.
Löfgren, Nils Isak, *Tjenstemän vid församlingarne och läroverken uti Kalmar stift, från äldre till närvarande tider.* I– III. Kalmar 1836–1841.
Lönborg, Sven, Om de äldsta kartorna öfver Sverige. *Ymer* 21(1901).

M

Marres-Schreitlen, Helen C. M & Meijer, Rob, Ontstaan en opkomst van de lithografie in Nederland. *Lithografie in Nederland*. [Amsterdam 1998]. Specialutgåva av *De Boekenwereld* 15(1998): okt. **[Stentryckets uppkomst i Nederländerna].**

McAllister Johnson, W. *French lithography. The restoration salons 1817–1824*. […]. Paris 1977.

von Malmborg, Boo, *Svensk porträttkonst genom fem århundraden*. Malmö 1978.

Malmros, Bernt, Många bäckar små – den mångsysslande ”tonsiaren” Olof Åhlström. Arkiven sjunger – nedslag i svensk musikhistoria. *Årsbok för Riksarkivet* och *landsarkiven*. 2011.

McKitterick, David, Histories of the book and histories of Antwerp. *Querendo* 35(2005): 1–2. □

McLuhan, Marshall, *Gutenberg galaxen*. Stockholm 1969. Originalets titel: *The Gutenberg Galaxy. The making of the typographic man*. Toronto 1962.

Magnusson, Ingvar, *Litografien 200 år. Historik, hantverk, industri*. Stockholm [1996]. Litografklubbens arkiv.

Magnusson, Lars, *Den synliga handen*. Stockholm 2012.

[Mannerhjerta, Ulric], *Prospectus*. Stockholm 1818.

Marres-Schreitlen, Helen C. M & Meijer, Rob, Ontstaan en opkomst van de lithografie in Nederland. *Lithografie in Nederland*. [Amsterdam 1998]. Specialutgåva av *De Boekenwereld* 15(1998): okt. **[Stentryckets uppkomst i Nederländerna]**.

Martin, Henri-Jean, *The History and Power of Writing*. Chicago & London 1994. **Övers. Första franska utgåva *L'Histoire et povoirs de l'écrit*, 1988.**

Marzio, Peter Cort Marzio, *The Democratic Art. Chromo lithography 1840–1900. Pictures for a 19th-century America*. Boston 1979. [Diss.]. **Även utgiven London 1980.**

Matthiesen, L[ennart] Way-, Digelpressen – från trä till järn. *Daedalus. Tekniska museets årsbok* 1946.

***Meddelanden från Svenska Riksarkivet* Se: Forssell, Arne!**

Meijer, Rob, The beginnings of lithography in Brussels. *Querendo* 33(2003): 3–4. □

Menz, Henner, *Die Frühzeit der Lithographie in Deutschland*. Dresden 1955.

Michalik, Rudolf, *Der frühe Steindruck in Regensburg. Franz Anton Niedermayer von 1801 bis 1809*. Regensburg 1971.

Michelsen, Kari, *Musikkhandel i Norge fra begynnelsen til 1909*. Oslo 2010. (Norsk musikhistorisk arkiv, Oslo). [Diss., E-publicering]. □

Miočević, Ljubica, Bilder från Boo. Karl August Nicander. En Magus i Spådomskonsten. *Samlaren* 133(2012).

Molér, Wilhelm, *Bidrag till en gotländsk bibliografi*. Stockholm 1890.

Morales, Olallo & Norlind, Tobias, *Kungl. Musikaliska Akademien 1771–1921. Minnesskrift.* Stockholm 1921.
Montelius, Oscar, *Mästerstycken i Statens Historiska Museum afbildade och beskrifna.* Stockholm 1912.
Mortensen, Harald, J. L. Heiberg och biskop Vilhelm Faxe. *Cassiopeia. Astronomiska Sällskapet Tycho Brahes Årsbok* 14(1953).
Mortensen, J[ohan], Stockholmsliv på 1820-talet. [I]: Hånell, August (red.), *Liber librariorum. Bokhandlarnas bok.* Minnesskrift utgiven med anledning av Svenska sortimentsbokhandlareföreningens 25-åriga tillvaro. I. Stockholm 1919.
Moselius, Carl David, *Emil Hultmark som samlare och forskare.* Uppsala 1944.
Münch, Roger, Invention, Innovation und Diffusion. *Geschichte der Lithographie und Steindrucktechnik. 1971–2011. 40 Jahre internationale Senefelder-Stiftung in Offenbach*. Frankfurt am Main 2011.

N

Naumann, Christian, (utg.), *Sveriges grundlagar.* Tredje uppl. Stockholm 1866.
– *Tidskrift för lagstifning, lagskipning och förvaltning.* 1(1864), 1 Afd.
Neidenmark, Thomas, *Pedagogiska imperativ och sociala nätverk i svensk medborgarbildning 1812–1828*. Stockholm 2011. [Diss., E-publicering]. □
Neuhaus, Heinrich Se.: Lundqvist, Magnus, & Selling, Gösta (utg.).
Nielsen, Ervin, Litografien i Danmark 1811–1843. *Grafiana* 1(1997). **Övers: Der Steindruck in Dänemark 1811–1843. *Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte* 9(1999).**
Nielsen, Lauritz, *Pligtaflevereringen til vore biblioteker.* Köpenhamn 1923. Statens Bibliotekstilsyns publikationer. VIII.
Nikula, Oscar & Ringbom, Lars-Ivar, *Åbo i går och i dag.* Åbo (tr. Helsingfors) 1947.
Nilsson, Fredrik, *I rörelse. Politisk handling under 1800-talets första hälft*. Lund 2000. [Diss.].
Nilsson, Sven, *Illuminerade figurer till Skandinaviens fauna*. Stockholm, Lund 1829–1840.
Nissen, Martinus, *Norsk Bog-Fortegnelse* 1814–1847. Christiania 1848.
Nohrström, Holger, Litografins banbrytare i Finland. *Strövtåg bland böcker.* Helsingfors 1935.
Norberg, Erik, Historien om Arvid Christian Storm eller Lasse Lucidor och den svensk-norska unionen. Reimers, Pontus, (red.), Arkiven sjunger. Nedslag i svensk musikhistoria. *Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven*. Stockholm 2011.
Nordensvan, Georg, *Svensk konst och svenska konstnärer i nittonde århundradet.* Stockholm 1892. □
Nordin, Joh[an] Gabr[iel], *Handbok i boktryckarekonsten*. Stockholm 1881.

Nordin, Jonas, Plikten bakom allt. Pliktleveranshanteringen vid det kungliga biblioteket under 1700-talet. Czaika, Otfired, Nordin, Jonas & Snickars, Pelle, *Information som problem. Medieanalytiska texter från medeltid till framtid.* Stockholm 2014, s. 22. Mediehistoriskt arkiv. 26.
Nordin-Pettersson, Brita Stina, Några böcker ur KVA:s bibliotek. *Bokvännen* 22(1967): 9.
Nordmark, Dag, En stridbar biskop och en blivande tidningskung. Om ett tryckfrihetsmål i Karlstad 1882. *Presshistorisk årsbok* 2011.
Nordqvist, Nils, Georg Scheutz – en mångfrestare. *Bokvännen* 40(1985): 1.
Nordström, J[ohan] J[akob], *Afhandlingar hörande till Läran om Crediten.* Stockholm 1853.
Norlind, Tobias, *Allmänt musiklexikon*. I–II. Stockholm 1916. □
Norlind, Tobias, *Erik Gustaf Geijer som musiker.* Stockholm 1919. □
Nya och förändrade gatunamn inom Stockholm. Uppgift om det stora namnbytet 1885. Stockholm 1970. [Faksimilupplaga utg. av Bokförlaget Rediviva].
Nyberg, Gunnar, Kopiering förr i tiden. *Daedalus. Tekniska museets årsbok* 60(1992).
Nygaard, Georg, se: *Litografien i Danmark.*
Nyström, Per, *Historieskrivningens dilemma och andra studier.* Stockholm 1974.
Ohlmarks, Åke, Wieselgren, Oscar & Sjöcrona, Vera, *Boken om Gamla Stan. En jubileumsskrift.* Stockholm 1953.
Olsson, Ulf, Företagshistoria som ekonomisk historia. *Historisk tidskrift* 1979: 3.
Om litografi. En festskrift. Julius Olséns litografiska anstalt 1918–1958. Stockholm 1958.
On colouring engravings and on coloured inks. *Journal of Franklin Institute* 6(1828): 6. □
Osberg, Nils Petter, *Lundaminnen från 1820–30- och 40-talen.* Red. av Gunnar Carlqvist. Lund 1927.
Ottoson, Lars & Sandberg, Allan, *Generalstabskartan 1805–1979.* Stockholm 2001.

P

Palmblad, V[ilhelm] F[redrik], *Palaestina. Geographisk, Archeologisk och Historisk Beskrifning. Med tvenne chartor, tvenne planscher samt en vignette.* Uppsala 1823.
Palmstierna, Carl-Fredrik, Se: Söderhjelm, Alma.
Panorama öfver Sverige 1848. Stockholm 1848.
Paris, Xavier, *Carle Vernet. Peintre de père en fils.* Paris [2010].
Pasch, G.E., *Årsberättelse om Technologiens framsteg till Kongl. Vetenskaps-Academien afgifven den 31 mars 1832*. Stockholm 1832.
Pearson, Karen Severud, *Lithographic maps in nineteenth geographical journals*. Ann Arbor, USA, 1978. [Diss., mikrokort].

– Mechanization and the area symbol. Cartographic techniques in 19th century geographical journals. *Cartographica* 20(1983): 4. □

Pearson, Karen Severud: Se även under Cook, Karen Severud.

[Peignot, Gabriel], *Essai historique sur la lithographie.* Par G. P. Paris 1819. □

Pennell, Elisabeth Robbins & Pennell, Joseph, *Lithography and lithographers. Some chapters in the history of the art.* London 1916.

Pennell, Joseph, Lithography: An art for artists and collectors. *Art & life.* 11(1919): 4, (Oct.). □

Personne, Nils, *Svenska teatern.* IV. *Under Karl Johanstiden 1818–1827.* Stockholm 1916. □

Peterson, Bo, *Boktryckaren som förläggare.* Stockholm 1993.

– Från militärstab till kartförlag. *Vandringsleder. Till Calle Mannerfelt den 10/4 1993.* Stockholm 1993.

Generalstabens Litografiska Anstalt.

Petri, Gunnar, *Författarrättens genombrott.* Stockholm 2008. [Diss.].

– *Rätten till menuetten. Historien om musikens värde.* Stockholm 2000. KMA:s skriftserie. 92.

Pfäfflin, Anna Marie, *Gottlob Heinrich Rapp. Goethes 'wohl unterrichteter Kunstfreund' in Stuttgart.* Stuttgart 2011. [Diss.].

Piola, Erika, (ed.), *Philadelphia on stone. Commercial lithography in Philadelphia 1828–1878.* Philadelphia 2012.

Platte, Hans, *Die Anfänge der Künstlerlithographie in Deutschland.* Freiburg im Breisgau. 1953. [Diss.].

Press, Barry, *Hugo Adolf Hamilton – dokumentär 1800-talsskildrare.* Visby 1974.

Q, R

[Rapp, Heinrich Gottlob von], *Das Geheimnis des Steindrucks, in seinem ganzen Umfange praktisch und ohne Rückhalt und nach eigenen Erfahrungen beschrieben von einem Liebhaber.* Tübingen (& Schweinfurt) 1810. Ny utgåva Stuttgart 1993. □

Ratta, Cesare, L'*Arte della litografia in Italia.* [Stentryckarkonsten i Italien]. Bologna u. å. [Ca 1930]. □

Raucourt de Charvilles, Antoine, *A manual of lithography or memoir of the lithographical experiments made in Paris* […]. Translated from the french by C. Hullmandel. London 1820. □

– *Mémoire sur les expèriences litrographiques* [!] *faites à l'École royale des ponts et chaussées de France; ou, Manuel théorique et pratique du dessinateur et de l'imprimeur lithographes.* Toulon 1819. □

Reenstierna, Märta Helena, Erixon, Sigurd, Stålhane, Arvid & Wallin, Sigurd (utg.). Urval och förklaringar av Gunnar Broman, *Årstadagboken.* I–III. *Journaler från åren 1793–1839.* Tredje uppl. Stockholm 1985.

Reinhard, Otto F., 100 Jahre Steindruck in Berlin 1804–1904. *Buch- und Werbedruck* 1933.
Renholm, G., *Sedt och hördt. Ur gamla minnen.* Stockholm 1901.
Reps, John W., *Views and viewsmakers of urban America.* Columbia, Missouri, USA, 1984. □
Ridderstad, Per S., *Ser alla exemplar av en tryckt bok likadana ut? Textkritik. Teori och praktik vid edering av litterära texter.* Stockholm 1991. Föredrag vid Svenska Vitterhetssamfundets symposium 10–11 september 1990.
[Riksdagstryck]. *Protocoll hållne hos högloflige Ridderskapet och Adeln vid Lagtima Riksdagen i Stockholm år 1823*. Bd 9, Avd. 2. Stockholm 1824.
Rinman, Sven, *Svenska Bokförläggare Föreningen 1843–1887.* Stockholm 1951.
Ristow, Walter W., Lithography and maps 1796–1850. Woodward, David, (ed.), *Five centuries of map printing.* Chicago & London 1975.
– Maps by Pendleton's lithography. *MapCollector* 21(1982): Dec.
Rittsel, Pär, *Georg Albert Müller.* http://prittsel.googlepages.com 27/3 2009. □
– *Mannerhjerta.* http://prittsel.googlepages.com 27/3 2009. □
– Müller och Mannerhjerta. *Nordisk fotohistorisk journal* 1978: 4.
Om Georg Albert Müller, Ulric Mannerhjerta och daguerrotypin i Stockholm.
– *Scenväxlingar.* [*Georg Albert*] *Müller och Mannerhjerta* http://prittsel.googlepages.com 27/3 2009. □
Rohde, H[ermann] P[eter], De etruskiske Bogbind. *Bogvennen* [Danmark] 1954.
Rosen, Jeff Howard, *Lemercier et Compagnie. Photolithographie and the industralization of print production in France, 1837–1859*. Evanston, Illinois, (USA) 1988. [Mikrokort, Diss.]
– Political economy of graphic art production during July monarchy. *Art Journal* 48(1989): 1.
Rosenberg, Daniel & Grafton, Anthony, *Cartographies of time. A history of the timeline*. New York 2010.
Rosengren, Henrik & Östling, Johan, (red.), *Med livet som insats. Biografin som humanistisk genre.* Lund 2007.
Ross, John, Romano, Clare & Ross, Tim, *The complete printmaker: techniques, traditions, innovations.* New York 1990.
Rosvall, Margareta, Michael Gustaf Anckarsvärd (1792–1878). En presentation. [Ingår i: Westin, Tage & Rosvall, Margareta, *Bild och bildkonstnärer i Sverige 1800–1870*. Stockholm [1983]. Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet. Kompendium. 2. [Stencil].
Rudberg, Eva, Arkitekturmonografin som arbetsmetod – fågel- eller grodperspektiv? *Konsthistorisk tidskrift* 77(2008): ½.
Rydén, Per, se: Gustafsson, Karl-Erik & Rydén, Per, *Den svenska pressens historia*.
Rydin, Herman Ludvig, *Om yttrandefrihet och tryckfrihet. Försök till belysning av Svenska Press-Lagstiftningen*. Stockholm 1859.

S

Saff, Donald & Sacilotto, Deli, *Printmaking, History and Process*. New York 1978.

Sahlin, Gunnar, 1700-talets lånbibliotek och den litterära publiken. *Bibliotek, tradition och utveckling*. Stockholm 1991.

Samuelsson, Kurt, *Från stormakt till välfärdsstat. Svensk samhällsutveckling under 300 år. En jubileumsskrift*. Stockholm 1968.

Samling hwaruti äro Allmänna Lagens Balkar, Capitel och Paragrafer uptagne […] *Författningar och Stadgar*. Stockholm 1807.

Sandqvist, Inga-Britta, *Elfdalsporfyr – idé och utformning. En svensk konstindustri 1788–1856*. Institutionen för konstvetenskap. Stockholms universitet. Vårterminen 1972. [Otryckt lic. avh.].

Älvdalens Porfyrverk. Anläggningar och tillverkningsmetoder. *Daedalus. Tekniska museets årsbok* 1972. □

SCB, *Commerse-Collegie underdåniga Berättelse om Rikets Utrikes Handel och Sjöfart år 1832*. Stockholm 1834. □

SCB, *Historisk statistik för Sverige*. I. *Befolkning. 1720–1967*. Andra uppl. Stockholm 1969.

Schantz, Philip von, *Fiskens tecken*. Stockholm 1997.

– *Vad är grafik? En handbok i grafisk konst*. Stockholm 1975.

Selling, Gösta, se: Lundqvist, Magnus & Selling, Gösta (utg.)!

de Serres, Marcel, Notices sur la lithographie, ou sur l'art d'obtenir une impression avec la pierre. *Annales des arts et manufactures*. Vol. 156. Paris 1814.

Vol. 155 på titelbladet. Anteckningar om litografin eller konsten att kunna trycka med en sten.

Shapiro, Charles, (ed.), *The Lithographers Manual*. 4th ed. Pittsburgh 1970.

Shcheglova, Olimpiada P., Art. "Lithography". *Encyclopaedia Iranica*. 2009. □

Schéele, Carl von, *Beskrifning öfver den lithographiska handpressens begagnande*. Med en introduktion av Jan af Burén. Stockholm 2013. Litografklubbens Arkiv.

Schenck, David J., *Directory of the lithographic printers of Scotland 1820–1870. Their locations, periods, and a guide to artistic lithographic printers*. Edinburgh 1999.

Scheutz, Thor, Bidrag till svensk boktryckerihistoria. I. Boktryckerierna i Kalmar. *Nordisk Boktryckarekonst* 1923.

Schiller, Harald, *Gode herrar och svenske män*. Stockholm 1933. Schuberts svenske vän. [Franz von Schober]. *Strövtåg i det förgångna*. Malmö 1963.

Schinkel, B[erndt] von, [Utg.], *Minnen ur Sveriges nyare historia efter år 1814*. II. *Carl Johan och hans tid (1823–1828)*. Stockholm. 1872.

Schmidt-Künsemüller, Friedrich Adolf, *Die Erfindung des Buchdrucks als technisches Phänomen*. Mainz 1951.

Schneller, Beverly, Using newspaper advertiments to study the book trade: a year in the life of Mary Cooper. [Ingår i:] Brack, O. M., Jr, (ed.), *Writers, books and trade. An Eighteenth-century English miscellany for William B. Todd*. New York 1994.

Snoilsky, Carl, *Svenska historiska planscher. Beskrifning.* Stockholm 1893.
Schumpeter, Joseph A., *Business Cycles. A theoretical. Historical and Statistical Analysis.* New York, Toronto & London 1939.
Förkortad version tillgänglig: www.classique.uqac.ca. □
Schwarz, Heinrich, Der Almanach für Damen auf das Jahr 1809. Das erste Buch mit lithographischen Illustrationen. *Zeitschrift für Bücherfreunde.* N. F. 26(1928): 3.
– *Die Anfänge der Lithographie in Österreich.* Wien 1988. Veroffentlichungen der Albertina Museum, Wien.
Diss. bearbetad av Elisabeth Herrmann-Fichtenau.
Schönbeck, Henrik, *Personal- och kulturbilder.* Helsingborg 1878.
Konung Karl XIV Johan och generalmajor de Camps.
Sears, Frederick, Alzinography – Lithography of the future. *The Penrose Annual. Review of the graphic arts.* 14(1908/1909).
Sebald, Th., Das Zinkblech und seine Verwendbarkeit für den lithographischen Druck. *Archiv für Buchgewerbe* 1900.
Zinkplåten och dess användning i litografiskt tryck.
Selmar, Emil, *Typografi for Sættere, Korrektører, Forfattere og Forlæggere.* Andra uppl. Köpenhamn 1913.
Senefelder, Alois, *A Complete Course of Lithography.* (Övers. av Heinrich von Schlichtegroll och utg. av Rudolph Ackermann). London 1819.
Faksimil New York 1968. ISBN 0-306-80053-5.
Sillén, Oskar, Några drag ur den svenska företagsekonomiska revisionens historia med särskild hänsyn till förvaltningsrevisionen. *Studier i ekonomi och historia.* Uppsala 1944.
Festskrift till Eli F. Heckscher.
Simonsen, Inger, *Den danske børnebog i det 19. Aarhundrade.* Köpenhamn 1966.
Sjunnesson, Helene, Nya handpappersbruk i Norden efter 1830. *Polhem. Tidskrift för teknikhistoria* 13(1995): 3. □
Sjöberg, Ursula & Hagsgård, Kerstin, Foto: Alexis Daflos, *Bernadotteporträtt från två sekel.* Stockholm 2008. Utg. av Kungl. Husgerådskammaren.
Sjödin, Lars, De äldsta pappersbruken i Sverige. Clemensson, Gustaf, (red.), *En bok om papper tillägnad Carl Joh. Malmros.* Andra uppl. Uppsala 1945.
Sjögren, Arthur, Den första litografen. *DN* 6/11 1921, s. 28.
Sjögren, Otto, *Karl Johan och Skandinaviska halfön under unionens anknytningstid.* Stockholm 1906.
Skelton R. A., The early map printer and his problems. *The Penrose Annual* 57(1964).
Snoilsky, Carl, *Svenska historiska planscher. Beskrifning.* Stockholm 1893. Kongl. Bibliotekets Samlingar.
Sommerfeldt, W[ilhelm] P[reus], Norges første litografiske officin. *Boken om böker.* II. Oslo 1927.

Sothebys auktionshus i London, Katalog 27–28 juni 1985.
– Katalog 4–5 december 1995 (LN7731).
Sparr, Kenneth, Gitarren i Sverige till 1800-talets mitt. *Gitarr och Luta* 24(1991): 1.
Tillgänglig: www.tabulatura.com □
– Sparr, Kenneth, *Musikaliesamlingen i Skottorps slott*.
Tillgänglig: www.tabulatura.com/Skottorp. □
Spear, Richard E., & Sohm, Philip, *Painting for Profit. The Economic Lives of Seventeenth-Century Italian Painters.* New Haven (USA) & London 2010.
Staf, Nils, *Polisväsendet i Stockholm 1776–1850.* Stockholm 1950. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning.
Stankiewiecz, Mary Ann, A Picture Age: Reproductions in Picture Study. *Studies in Art Education*. 26(1985): 2 (Winter).
Statistiska Centralyrån Se: SCB.
Staunstrup, Pontus, Föreningen Stockholms Företagsminnen. Att bevara och presentera näringslivets historia. *Vardagslit och företagsvinst. Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven*. Stockholm 2002.
Stensson, Rune, *Magnus Brahe och Carl XIV Johan. Konservatismen mot det 'liberala ovädret'*. Uppsala 1986.
Sterne, Harold E., *A catalogue of nineteenth century printing presses*. NewCastle, Delaware, USA & London 2001.
Stijnman, Ad, *Erläuterung von Beschriftung auf graphischen Blättern.* □
Strunk, Adolph, *Samlinger til en beskrivende Catalog over Portraiter af Danske, Norske og Holstenere.* Köpenhamn 1865.
Ström, E[rland] F[redrik]), *Underrättelser om Dannemora Jernmalms-Grufvor.* Uppsala 1841.
Strömbom, Sixten, *Konstnärsförbundets historia*. I. Stockholm 1945.
Strömqvist, Helena, *Med coleurt omslag. Färgade, dekorerade och tryckta pappersomslag på svensk bokmarknad 1787–1846. En bokhistoria*. Lund 2010. [Diss.].
Stümpel, Rolf, Die Revolutionierung der Buchherstellung in der Zeit zwischen 1830 und 1880.
Börsenblatt für den Deutschen Buchhandel 43(1987).
Sundström, Einar, *Om Kungl. Bibliotekets äldre kataloger.* Stockholm 1929.
Sutherland, John, Publishing history: A hole at the Centre of Literary Sociology. *Critical Inquiry* 14(1988): 3.
Svedjedal, Johan, Allkonstverket som blev ordkonstverk. C. J. L. Almqvist, Törnrosens Bok och Johan Hörberg. [I]: Burman, Lars red., *I Vitterhetens tjänst. Textkritiska uppsatser.* Stockholm 2003.
_ *Bokens samhälle.* I. *Svenska Bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943*. Stockholm 1993.
Svensk Författningssamling: Se *Allmänt sakregister till Svensk författningssamling.*
***Svensk Författningssamling*: Se under Författningstryck.**

Svenskt musikhistoriskt arkiv. [SMA]. *Bulletin* 4. Stockholm 1969.
Svenska industrien vid kvartsekelskiftet 1925. Utg. Av Sveriges industriförbund. Stockholm 1926.
Svahn, Oscar, *Våra öfversittare.* Stockholm 1898.
Swanson, Alan, Olof Åhlstrom and popular musicprinting in the early eight-teenth century Sweden.
Scandinavian studies 81(2009).
Swensk bibliographie eller allmän förteckning öfver utkomna böcker, gravurer, kartor, stentryck och musikalier. Stockholm 1828–1865. Utgiven av Boktryckeri-Societeten.
Svenska Bibelsällskapet: Se Berättelse.
Sweriges och Norriges Calender. Stockholm u. å. □
Szrajber, Tanya, Marcel de Serres: Documents on Early Lithography. *Print quarterly* 17(2000): 2.
– Orlowski and the Beginnings of Russian Lithography. *Print quarterly* 9(1992): 4.
Söderbaum, H[enrik] G[ustaf, redaktör], *Jac. Berzelius brev utgivna av Kungl. Vetenskaps-Akademien.* IX. *Brevväxlingen mellan Jacob Berzelius och Johan Gottlieb Gahn.* Uppsala 1922.
Elektroniskt tillgänglig: BnF Gallica. □
Söderberg, Johan, se: Edvinsson, Rodney.
Söderberg, Rolf, Paris mellan två revolutioner. Fransk romantisk bokkonst 1830–1848. *Biblis* 1989.
Söderhjelm, Alma & Palmstierna Carl-Fredrik, *Oscar I.* Stockholm 1944.
Söderlind, Solfrid, *Porträttbruk i Sverige 1840–1865. En funktions- och interaktionsstudie.* Stockholm 1993. [Diss.].
Söderlund, Ernst, *Stockholms hantverkarklass* 1720–1772. Sociala och ekonomiska förhållanden. Stockholm 1943. [Diss.]. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning.
Söderlund, Petra, *Romantik och förnuft. V. F. Palmblads förlag 1810–1830.* Uppsala 2000. [Diss.].
Söre, Anders, *SMBF. Från Machinistsamfundet 1848 till Svenska Maskinbefälsförbundet 1951.* Stockholm 1951.

T

Tanselle, G[eorge] Thomas, *A Description of descriptive bibliography.* Washington 1992. □
– *Bibliographical Analysis. A Historical Introduction.* New York (USA) & Cambridge (England) m.fl. orter 2009.
– Descriptive bibliography and library cataloguing. *Studies in Bibliography* 30(1977). □
– The concept of format. *Studies in Bibliography.* 53(2003). □
– The historiography of American literary publishing. *Studies in Bibliography.* 18(1965). □

Tarkainen, Kari, Handskriftssamlaren Carl Axel Gottlund och svenska riksarkivet. *Arkivvetenskapliga studier.* 5. Stockholm 1981.
Tempelman, O. S., *Förteckning på Kongl. Svenska Academiens för de Fria Konsternas Exposition År 1811.* Stockholm 1811.
Thaarup, Frederik, *Mennisket i dets Virksomhed eller Livet og dets Sysler.* Köpenhamn 1832.
Trofast, Jan, (red.), *Brevväxlingen mellan Jöns Jacob Berzelius och Carl Palmstedt*. I–II. Stockholm 1979, 1981.
– *Johann Gottlieb Gahn. En bortglömd storhet*. Lund 1996.
– *Vandring genom en boksamling.* Lund 1992.
Trollhättan. Dess kanal- och kraftverk, Historia och beskrifning utgifven af Kungl. Vattenfallsstyrelsen. I. Stockholm 1911.
Tullberg, Tycho, *Linnéporträtt.* Vid Uppsala universitets minnesfest på tvåhundraårsdagen af Carl von Linnés födelse. Uppsala 1907.
Turner, Silvie, *Book of fine paper.* London 1998.
Twyman, Michael, *A Directory of London lithographic printers 1800–1850*. London 2001.
– *A History of chromolithography: printed colour for all.* London & New Castle, USA, 2013.
– Assymmetric Page Design in Lithographed Books of the Nineteenth Century: the Convergence of Manuscript and Printing. *Journal of Design History* 5(1992): 1.
– *Breaking the Mould. The first Hundred Years of Lithography.* London 2001.
– Early Lithographed Books. *Biblis* 1995/1996. *Föreningen för bokhantverk.* Stockholm 1997. The Georg Svensson Lecture 1993.
– *Early Lithographed Books. A study of the design and production of improper books in the age of the handpress, with a catalogue*. London 1990.
– *Early Lithographed Music. A Study Based on the H. Baron Collection*. London 1996.
– Ireland's earliest Lithographed Book? *Long room* 41(1996).
Publicerad av Friends of the Library of Trinity College, Dublin, Ireland.
– Lithographed Music in Germany: the first fifty years. Münch, Roger, (Herausgeber), *Studien und Essays zur Druckgeschichte. Festschrift für Claus W. Gerhardt zum siebzigsten Geburtstag.* Wiesbaden 1997.
– Lithographic stone and the printing trade in the nineteenth century. *Journal of the Printing Historical Society.* 1972: 8.
– *Lithography 1800–1850*. London 1970. (Nytryck New Castle, USA, 1998).
– *Printing 1770–1970. An illustrated history of its development and uses in England*. London 1970.
– The emergence of the graphic book in the 19th century. Myers, Robin & Harris, Michael (eds.). *A Millenium of the Book. Production, Design & Illustration in Manuscript & Print 900–1900*. Winchester, England & New Castle, USA, 1994.
– The Lithographic Hand Press 1796–1850. *Journal of the Printing Historical Society.* 1967: 3.

– The Long-term Significance of Printed Ephemera. *RBM: A journal of rare books, manuscripts and cultural heritage.* 9(2008): 1.
– The Tinted Lithograph. *Journal of the Printing Historical Society*. 1965: 1.
[Twyman, Michael m.fl.], *The Bicentennial of Lithography. A keepsake for the members of the book club of California*. San Francisco 1999.
[Törnebom, Erik], *Afl[edne] stämpelmästaren Herr Assessoren Eric Törnebohms Testamente*. Stockholm 1835.
Törnvall, Gunilla, *Botaniska Bilder till allmänheten. Om utgivningen av Carl Lindmans bilder ur Nordens flora*. Lund 2013.
– From Copperplate to Color Lithography. On the Modernization of an Illustrated Flora 1800–1900. *Book History* 20(2017).

U

Uggla, Evald E:son, *Per Krafft d.y. och samtida svenskt porträttmåleri*. Stockholm 1928.
Ulfsparre, Anna-Christina, Företagsarkiven – problembarn eller värstingar? Vardagslit och företagsvinst. *Årsbok för Riksarkivet och Landsarkiven 2002*. Stockholm 2002.
Ulfsparre, Georg, *Från Karl XIV Johans dagar. Historiska anteckningar* […] utgifna af S[imon] J[ohannes] Boëthius. Stockholm 1907.
Ullenhag, Kersti, Företagsforskning och förnyelse. *Historisk tidskrift* 1979: 3.
Ulvros, Eva Helen, *Oscar I*. Lund 2007.

V, W

Wagner, Carl, *Alois Senefelder. Sein Leben und Wirken*. Leipzig 1914.
Wagner, Carl, *Die Geschichte der Lithographie*. Leipzig 1914.
Wahlström, Sune, *Carl Fredrik Darell – konstnärsöde i dunkel*. Uppsats för 80 poäng, Konstvetenskapliga Institutionen, Stockholms universitet. Höstterminen 1990. [Stencil].
Wahlöö, Claes, Fotografin och Lund. *Föreningen Gamla Lund årsbok* 2002.
Walenski, Wolfgang, Von Druckerballen und Lederwalzen. Eine kleine historische Betrachtung zum Einfärben der Druckform. *Journal für Druckgeschichte*. N. F. 7(2001): 2. Bilaga till *Deutsche Drucker* 2001: 20. □
Waller, Sture M., *Den svenska pressens upplagor 1824–1872*. Andra uppl. Göteborg 2001.
Way-Matthiesen, L[ennart], se: Matthiesen.
Weber, Wilhelm, *A history of lithography*. London & New York 1966.
Övers. från tyskan. – Fransk utgåva: *Histoire de la lithographie*. Paris 1967.
– *Alois Senefelder. Erfinder der Lithographie. Daten zum Leben und wirken*. Frankfurt am Main 1981.
Weisberg, Gabriel P., In deep shit. The coded images of Traviès in the July monarchy. *Art journal* 52(1993): 3.

Weimerskirch, Philip J., Lithographic stone in America. *Printing history*. (Nr 21), 11(1989): 1. Publicerad av American printing history association.
Wennberg, Bo G., *Svenska målare i Danmark under 1700-talet*. Lund 1940.
Verhoogt, Robert, *Art in reproduction. Nineteenth-century prints after Lawrence Alma Tadema, Josef Israëls and Ary Scheffer*. Amsterdam 2007.
Vervoorn, Aat J., Lithography in the Netherlands. Vervoorn, Aat J. & Vrijdag, Peter-Louis, *Dutch Museum of Lithography*. Valkenswaard 2014.
[Wessel, Nils], *Svenska typografernas historia. Minnesskrift utgiven med anledning av Svenska typografförbundets 30-års jubileum*. Supplement. Stockholm 1917.
– *Svenska typografförbundet 1887–1936*. Stockholm 1937.
[Westerberg], Sten Westerbergs bibliotek på Beatelund. Stockholm 1972. *Libris* auktionskataloger 1–3.
Westergaard, P. B. C., *Danske Portræter i Kobberstik, Litografi og Træsnit*. I–III. Köpenhamn 1930–1933.
Westin, Tage, se: Rosvall, Margareta, Michael Gustaf Anckarsvärd (1792–1878). En presentation.
Wiberg, Albert, Berwalds musikaliska lånebibliotek, *Vår sång,* 11(1938).
– Franz Berwald som tidskriftsredaktör, *STM* 36(1954), tryckt 1955.
– Franz Berwalds resestipendieansökningar. *STM* 30(1948). □
– *De första litografiska anstalterna och musiktrycket*. Stentryckeriernas musikalieproduktion till omkring 1830.
Opublicerat och oavslutat manuskript i RA. (Wiberg II).
– *Den svenska musikhandelns historia*. Stockholm 1955. (Wiberg I).
Ett elektroniskt tillgängligt personregister upprättat 1965(?) i maskinskrift i Musik- och Teaterbiblioteket, Stockholm.
– Då Stockholm skulle få en handelsakademi. Från upplysningstiden. Stockholm 1950. *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*. 81.
– Henric Fougts musiktryckeri. I–IV. *Nordisk Boktryckarekonst* 50(1949) – 51(1950).
– Musikaliska Magazinet 1808–1816 under U. E. Mannerhjertas ledning. [Ingår i:]
– *Den svenska musikhandelns historia*. Stockholm 1955. (Wiberg I).
– Olof Åhlströms musiktryckeri. Dess uppkomst och verksamhet under den gustavianska tiden. *STM* 31(1949). □
– Striden om Olof Åhlströms musiktryckeriprivilegium. *STM* 34(1952).
– Ur det svenska nottryckets historia: När utkommo H. Ph. Johnsens ”24 Oder”? En källkritisk undersökning. [Henrik Philip Johnsen 1717–1779]. *Nordisk Boktryckarekonst* 48(1947).
Widmalm, Sven, *Mellan kartan och verkligheten. Geodesi och kartläggning 1695–1860*. Uppsala 1990. [Diss].
Widstrand, Axel, Anteckningar om samlare och samlingar av grafik i Sverige i äldre och nuvarande tid. *Föreningen för grafisk konst. Meddelanden* XXIV. 1945, (tryckt 1946).

Wikström, Lars, Kring 1672 års kungliga plakat om frimästerskap på Kungsholmen. Staf, Nils, (red.), *Studier och handlingar rörande Stockholms historia*. III. Stockholm 1966.
Wilder, F[rederick] L[ouis], *How to identify old prints*. London 1969.
Wingren, Bo, *Carl Johan Billmark. Stockholm, Paris* [och] *Europa*. Stockholm 2011.
Winkler, R[olf] Arnim, *Die Frühzeit der deutschen Lithographie. Katalog der Bilddrucke von 1796–1821*. München 1975.
Winqvist, Margareta (1919–2016), *Alexander Clemens Wetterling. En målande militär på Karl Johans tid*. Stockholms universitet. Institutionen för konstvetenskap. Vårterminen 1969. Otryckt licentiatavhandling.
– Hjalmar Mörner. *Kosmopolit, folklivsskildrare, litograf*. Stockholm 1972. [Diss.].
Wirsén, Gustaf Fredrik, *Tal öfver* […] *Stats-rådet* […] *Carl Lagerbring, den 23/3 1822, då dess grefliga vapen krossades*. Stockholm 1822.
Visbok. Dikter, visor och barnramsor ur handskrifter och skillingtryck valda och utgivna av N[anna] B[endixson, född Sohlman]. Stockholm 1923.
Wittrock, Veit Brecher, Iconotheca botanica Bergiana. *Meddelande från KVA:s trädgård Bergielund*. III: 1. Stockholm 1907/1908. Acta Horti Bergiania.
Wolf, Johannes, *Handbuch der Notationskunde*. II. *Tonschriften der Neuzeit*. Leipzig 1919. □
Wollin, Nils G., *Från ritskola till konstfackskola. Konstindustriell undervisning under ett sekel*. Stockholm 1951.
– *Kungl. Maj:ts kanslis historia*. II. Uppsala 1934.
[Wollmer, Gerd], *Alois Senefelder und die "Notenfabrique" André*. Offenbach 1986. **Folder till en permanentutställning i Stadtmuseum Offenbach.**
Wrangel, Ewert, (red.), *Svenska folket genom tiderna*. 8. Karl Johans-tiden. Malmö 1939.
Wrangel, F[redrik] U[lrik], *Blasieholmen och dess innebyggare*. Stockholm 1894.
Wright, Magnus von, *Dagbok 1824–1834*. Utgiven av Anto Leikola, Juhani Lokki, Torsten Stjernberg och Johan Ulfvens. Helsingfors 1996. Konstnärsbröderna von Wrights dagböcker. I. Utg. av Svenska Litteratursällskapet i Finland.

X, Y, Z

Zigrosser, Carl, *The Book of Fine Prints. An Anthology of Printed Pictures and Introduction to the Study of Graphic Arts in the West and the East*. New York 1948.
Zilliacus, Lars, *Carl Christian Böcker och hans statistiska uppgifter*. Åbo 1984. Finska hushållningssällskapets arkiv och skrifter som källa för forskningen. 14.
Zimmerman, E[rnst], *Geschichte der Lithographie in Hamburg*. Hamburg 1896.

Å, Ä, Ö

Åbonde, Anders Johansson, *Drömmen om svenskt silke.* Stockholm 2016. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden. 72.

Åhlén, Bengt, *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria.* Stockholm 1986. **Utgiven postumt redigerad av Agneta Åhlén i samarbete med Lillemor Widgren Matlack och Christer Hellmark.**

Åhlin, Arvid, Standardisering av pappersformat. *Esselte Kalendern 1947.* Stockholm 1946.

Åmark, Karl, Generalindex. *Ekonomisk Tidskrift* 1921, s. 167–168.

[Åmark, Karl, (red.)], *Städernas allmänna brandstodbolag 1828–1928. Minnesskrift.* Stockholm 1928.

Ödman, N[ils], *Student- och ungdomsminnen.* Stockholm 1900.

Österberg, Eva, *Vänskap – en lång historia.* Stockholm 2007.

Östlin, Lars (Sign. L. Ö-n), Hufvudgrunderna af den litografiska kemien. *Tidning för Boktryckarekonst* 8(1890): 5.

[Östman, Nils], *Carl Akrells samling av Stockholmiana.* Stockholm 1913.

ÖÄ Femårsberättelse: [1828–1832]: *Kongl. Maj:ts Öfverståthållares uti Stockholms Stad till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifvne Femårs-Berättelse för åren 1828, 1829, 1830, 1831 och 1832.* Stockholm 1834. www.scb.se □

– [1833–1837]: *Öfverståthållare-embetets uti Stockholms stad till Kongl. Maj:t i underdånighet utgifne Femårs-Berättelse för åren 1833, 1834, 1835, 1836 och 1837.* Stockholm 1851. www.scb.se □

– [1838–1842]: *Kongl. Maj:ts Öfverståthållares uti Stockholms Stad till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifvne Femårs-Berättelse för åren 1838, 1839, 1840, 1841 och 1842.* Stockholm 1851. www.scb.se □

– [1843–1847]: *Kongl. Maj:ts Öfverståthållares uti Stockholms Stad till Kongl. Maj:t i underdånighet afgifvne Femårs-Berättelse för åren 1843, 1844, 1845, 1846 och 1847.* Stockholm 1851. www.scb.se □

Databaser

Antikvariat

- Centralantikvariatet. Stockholm. Internetkatalog 6/3 2009. www.centralant.se
- Hammarlunds antikvariat, Stockholm, Internetkatalog 13/9 2005. www.hammarlundbooks.com
  Ruuds Antikvariat, Oslo. Katalog 4/6 2005.

Arkiv efter orter

Oslo

Statsarkivet, Oslo. [Kyrkoböcker]. www.arkivverket.no

Paris

Sorbonne-universitetet. Paris. Bouquin, Corinne & Parinet, Élisabeth (eds.), *Dictionnaire des imprimeurs-lithographes du XIX*e *siècle*. Catalogues et répertoires. Publication électronique. Paris 2013. Uppdaterad 2017. Elec, Edition en ligne de l'Ecole des charts. [ENC, École nationale des charts]. http://elec.enc.sorbonne.fr/imprimeurs/recherches.

*Archives Nationales, Paris***.** Centre Historique. *Liste générale des brevetés de l'Imprimerie et de la Librairie. 1er Empire et Restauration*. (Annexes). *Lithographes* (1817 – juillet 1830) *d'après l'enregistrement des brevets; resp. Liste générale des brevetés*. Vol. 2: *D–K*. *Lithographes* (1817 – juillet 1830) *d'après l'enregistrement des brevets*. http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr/chan/chan/pdf/

Stockholm

SCB, Statistiska Centralbyrån, Överståthållareämbetets femårsberättelser: www.scb.se.

*Stockholms stadsarkiv***.** Egenproducerade arkiv:

1. Adressnyckel (gatunamn): http://digitalastadsarkivet.stockholm.se/ fastigheter-1730-och-1810 registernyckel/
2. Polissekreterarens passdiarium: http://www2.ssa.stockholm.se/Bildregistrering/Passregister/_
3. Konkursregister (diarium).
4. www.historia.se
5. Prisomräknare. www.historia.se
6. Omvandlare av mått och vikt www.historia.se

Riksarkivet, Stockholm. www.ediffah.org
Riksarkivet/SVAR: www.riksarkivet.se

Bibliotek efter orter

Berlin: [*Humboldt Universität,* Berlin]. www.dingler.culture.hu-berlin.de/journal.
Chicago: *The University of Chicago Library, Chicago.* USA. www.babel.hathi.trust.org.
Helsingfors: Nationalbiblioteket, Finland. Historiska tidningsbiblioteket.
www.kansalliskirjasto.fi. [Digitalt tidningsarkiv].
Köpenhamn: *Det Kongelige Bibliotek,* Köpenhamn. www.kb.dk.
Elektra, Portætregistranten. Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn. www.kb.dk.
London*: British Library,* London. www.bl.uk.
Electronic British Library Journal www.bl.uk/eblj/
Oslo: Nasjonalbiblioteket. www.nb.no/nbsok. [Digitalt tidningsarkiv].
Paris: *Bibliothèque Nationale de France*, Paris. www.bnf.fr. (BNF Gallica).
Pau: Mediateque. Pau. www.mediateque.agglo.pau.fr.
Quebec: Université du Quebec à Chicotimi, Canada. www.classique.uqac.ca.
Uppsala: *Uppsala universitetsbibliotek*. (Alvin). alvin-portal-org/alvin/.

Museer

British Museum, www.britishmuseum.org.

Övrigt

(Adressnyckel]. Stockholms stadsarkivs adressnyckel: http://digitalastadsarkivet.
stockholm.se. (Kvarters- och adressnyckel 1730–1810). (17/1 2018).
Dagstidningar: Se under Periodica.
Evighetskalender: www.angelfire.com/animae6/jamesgoerke/Evighetskalender.html
Encyclopædia Iranica. www.iranicaonline.org.
Google books https://books.google.se.
Litteraturbanken. www.litteraturbanken.se.
Rittsel, Pär, http://prittsel.googlepages.com.
Sparr, Kenneth, www.tabulatura.com.
[William-Jörgensen/Hartelius]: Mikael William-Jörgensens
och Margareta Hartelius släktutredning.
www.tjocka.nu/heritage/names.htm/). (10/10 2015).
Om Carl Schultén.

Tack till institutioner, som har bidragit med bilder ur sina samlingar

Antikvarisk-Topografiska arkivet, (Riksantikvarieämbets arkiv), Stockholm
Armémuseum, Stockholm.
Bergianska stiftelsen, Stockholm.
Biblioteque nationale. Paris.
Blekinge museum, Karlskrona.
British museum, London.
Bukowskis auktionshus, Stockholm.
Bysta herrgård, Kilsmo, Örebro län.
Danmarks mediemuseum, Odense.
Deutsches Buch- und Schriftmuseum, Deutschen Nationalbibliothek, Leipzig,
Deutsches museum, München.
Erimitaget, St Petersburg.
Finlands Nationalbibliotek, Helsingfors.
Galerie Saxonia, München.
Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg.
Göteborgs region- och stadsarkiv, Göteborg.
Göteborgs stadsmuseum, Göteborg.
Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.
Krigsarkivet, Stockholm.
Kungl. Biblioteket, Stockholm.
Kungl. Husgerådskammaren. Stockholm.
Kungliga Musikaliska Akademien, Stockholm.
Kungliga Vetenskapsakademien. Stockholm.
Kupferstichkabinett, Berlin.
Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster.
Museiverket, Helsingfors.
Musik- och Teaterbiblioteket, Stockholm.
Nasjonalbiblioteket, Oslo.
Nationalmuseum, Stockholm.
Nordiska Museet, Stockholm.
Norsk Folkemuseum, Oslo.
Pfarr- und Heimatmuseum Dedelebens, Huy-Dedeleben, Tyskland.
Riksarkivet, Stockholm.
Staatliche Graphische Sammlung, München.
Stifts- och landsbiblioteket i Skara.
Stockholms auktionsverk, Stockholm.
Stockholms stadsarkiv, Stockholm.

Stockholms stadsmuseum, Stockholm.
Sylvia Ioannou Foundation, Lichtenstein.
Trondheims byarkiv, Trondheim.
Universiteté Montpellier 2, Frankrike.
Universitetsbiblioteket, Lund.
Universitetsbiblioteket, Uppsala.
The University library of Chicago, Chicago.
Wellcome Medical library, London.
Österreichische Nationalbibliothek. Wien.

Härutöver tackas en rad privatpersoner, som bidragit med bilder eller ställt föremål till förfogande för fotografering. Av integritetsskäl nämns inte namnen.

ÖVRIGT

Efterord

Att skriva är ett ensamt arbete, men det försiggår ingalunda i ett vakuum. Det är emellertid inte möjligt att nämna alla som bör tackas. Om man väljer att tacka några och utelämnar andra, var skall gränsen dras? En liten pusselbit, som någon har bidraget med, kan även den ha varit värdefull även om den till sist inte alls finns med i den slutliga texten! Om jag ändå skulle göra ett försök till en lista över dem jag är tack skyldig, så skulle den kunna se ut ungefär som följer:

Först en inte längre nåbar, förste bibliotekarien på Kungliga biblioteket i Stockholm Sten G. Lindberg, vilken gav mig de första vinkarna om var jag skulle börja leta och som var en stimulerande samtalspartner för nybörjaren i bokhistoria.

Därefter som självskrivna mina handledare, professor Per S. Ridderstad, som, såsom förste innehavare av Einar Hansens donationsprofessur, byggde upp avdelningen för bok- och bibliotekshistoria i Lund och hans efterträdare på lärostolen, Henrik Horstbøll, samt under ett par år biträdande handledaren docent Roger Jacobsson, Umeå och i avhandlingens slutskede fil. dr Gunilla Törnwall, Lund.

Per S. Ridderstads ambition var att förmedla en bred gedigen kunskap i svensk och internationell bokhistoria med tyngdpunkten lagd på ämnets teoretiska grundvalar, vare sig det handlade om deskriptiv/analytisk bibliografi, dvs. studiet av de individuella böckernas framställningshistoria, eller de mera textsociologiska, studiet av en eller flera av de olika faktorer – ekonomiska, sociala, juridiska, tekniska eller estetiska – som kunnat påverka det tryckta dokumentet i dess kretslopp från framställning till slutanvändning. Metodseminarierna och resorna i Sverige och utomlands tillsammans med högre seminariet var stimulerande och grundläggande. Valet av ämne för avhandlingen vann hans livliga bifall. Det var dock först under efterträdaren i ämbetet i samband med min pensionering som skrivandet kom igång på allvar och jag kunde draga nytta av insamlat material.

På den självskrivna tacklistan borde också stå förre chefen för Musik- och Teaterbiblioteket, Stockholm, överbibliotekarie Weslemöy Heintz. Tidigt i avhandlingsarbetet blev jag varse vårt gemensamma intresse för de första litografiska stentryckerierna och hon har sedan alltid gett sig tid att svara på frågor rörande musiktrycket. På samma självskrivna lista finns professor emerita Eva Österberg som har tagit sig tid att läsa hela manuskriptet och gett konstruktiv kritik.

Framlidna fil. dr Margareta Winqvist visade stor välvilja. Bl.a. överlämnade hon sin otryckta licentiatavhandling, inklusive unikt fotomaterial i min vård. I sent skede i avhandlingsarbetet tillkom fil. dr Jan af Burén, som själv publicerat sig i samma ämne. Alltid vänligt förekommande har han svarat på frågor och stöttat.

Museidirektören vid Danmarks Mediemuseum i Odense, Ervin Nielsen, har villigt delat med sig av sitt stora kunnande. Eftersom han har forskat om motsvarande period

för stentrycket i Danmark var han en tacksam måltavla för mina frågor rörande litografen Ludwig Fehr, pionjär i såväl Danmark som Sverige och Norge.

Berzeliuskännaren framför andra i landet, teknologie dr Jan Trofast, Lund, har rappt och precist besvarat de frågor jag haft om Berzelius, samt ställt en Fehr-bild av Berzelius till mitt förfogande.

Hur skall jag kunna tacka kollegorna vid min arbetsplats i Lund, Institutet för hälso- och sjukvårdsekonomi (IHE), för allt stöd, uppmuntran och stimulerande forskningsmiljö som de har erbjudit. Mina chefer på IHE i tur och ordning professorerna Björn Lindgren, Anders Anell och Ulf Persson, har alla visat stor generositet. IHE-medarbetarna Ola Gathnekar och Sixten Borg har varit ett ovärderligt stöd med sina datorkunskaper, liksom Pierre Johansson, som har varit behjälplig med utarbetandet av första versionen av det grafiska schemat över litograferna i Stockholm. Administrative assistenten vid IHE Anette Persson Dietmann har varit en lika oundgänglig hjälp när bokstäverna har levt sitt eget liv på skärmen.

På tacklistan följer sedan en mycket lång kolumn med namn, så lång att jag inte kan räkna upp dem alla, nämligen alla de högt kompetenta medarbetare på bibliotek, arkiv, museer och vetenskapliga akademier i Sverige och utomlands, som hjälpt till i sökandet och ofta har levererat bilder eller kopior av material, liksom alla de forskare och yrkesverksamma, som utifrån sin specialitet lämnat bidrag till en ökad kunskap om det tidiga stentrycket? Här är jag alldeles särskilt tack skyldig en rad medarbetare vid det svenska Riksarkivet respektive Stockholms stadsarkiv, båda institutioner, med vilka jag haft en livlig kontakt. Särskilt bör nämnas Karin Bredesen, Jan Brunius, Barbro Kvist Dahlstedt, Johan Gåsste, Lars Hallberg, Mats Hemström, Mats Höglund, Anna Kalisz, Ingrid Karlsson, Britt-Marie Lagerqvist, Marie Lennersand, Karin Borgkvist Ljung, Terese Lundin, Markus Maijala, Jan Mispilaere, Maria Nordström, Åke Norström, Carl Michael Raab, Örjan Romefors, Christine Sundby, Claes Tellvid, Lars Wickström, Lena Ånimmer och Yimei Öfverström vid Riksarkivet, samt Per Clason, Jan Dahlström, Adam Johansson, Ingrid Karlsson, Bo Lundström, Jenny Modig, Leif Persson och Anna Svenningsson vid Krigsarkivet. Vid Stockholms stadsarkiv har Bengt Cassel, Gun Jansson Lars Kihlström, Ola Larsson, Åsa Lundborg, Lars Wickström, och Dagmar Thullberg alla varit synnerligen tillmötesgående. Byggnadsantikvarie Klas Lundkvist och Maria von Scheele, samt övrig personal i Faktarummet vid Stockholms stadsmuseum, liksom bibliotekarierna Marlene Eriksson, Solveig von Essen, Malin Joakimson vid Kungliga biblioteket, Åsa Henningsson vid Universitetsbiblioteket i Uppsala, Bo Thorén, Anders Navallius och Bengt Melliander vid avdelningen Bild & Digitalisering vid Lunds universitetsbibliotek, personal vid reproavdelningen vid Kungliga biblioteket, bibliotekarie Arvid Jakobsson vid Bernadottebiblioteket, rarietetsbibliotekarie Marina Demina vid Musik- och Teaterbiblioteket i Stockholm, samt Emilia Ström vid Nationalmuseums dåvarande öppna Svenska porträttarkivet har alla alltid outtröttligt, vänligt och effektivt gett all tänkbar service. Intendenterna LarsOlof Lööf (Göteborgs Stadsmuseum) och Katharina Wänseth (Göteborgs Stadsarkiv) har båda varit mycket hjälpsamma vid

sökandet efter Ludwig Fehr i Göteborg. Docenterna Eva Nylander och Håkan Håkansson, båda vid Lunds universitetsbibliotek, har gett tillgång till Olof Rybergs grafiska samling. All annan personal vid övriga bibliotek, arkiv och museer inte att förglömma, i Sverige och utomlands.

Johan Desser, Lund, har korrekturläst avhandlingen. Tack också till Mats Larsson, Malmö som bistått med råd om framtagning av trycksaker. Formgivaren Henrik Hast, Furulund, har gett avhandlingen dess slutliga utseende.

Att kunna bifoga avbildningar av olika dokument, konstverk och materiel underlättar förståelsen av de avsnitt som avhandlingen behandlar. I bildtexterna anges alla enskilda fotografer eller institutioner som varit behjäpliga med framtagning av bilder. Av integritetsskäl namnges endast ägare till bilder, som finns i offentliga institutioner.

Även om det är ogörligt att tacka alla, gör jag ändå ett försök: Stort tack till Er alla!

Sist nämner jag dem, som kanske ändå borde stått främst, vänner som stöttat och uppmuntrat genom åren; några av dem inte längre nåbara. Tack Mona och Ralph Kellgren, Eva Peterson Dahl och Lennart Peterson, Anna Maria Kylberg med familjen i Schweiz, Christina Vigre-Lundius och Klas Lundius med familj, Edith och Stig Christensson, Catharina och Göran Bauer, Margareta Dellefors-Bladini, Göran Bladini samt Leila Lindgren! Oändligt tack alla!

***

Som motto för arbetet citeras ett uttalande från början av förra seklet av Henrik Schück, en osedvanligt energisk professor i estetik, litteratur- och konsthistoria och rektor vid Uppsala universitet. Enligt Schück behövdes en mängd delundersökningar innan en helhetsbild av svensk bokhistoria kunde tecknas. En av de nu ledande teoretikerna inom tryckhistorisk forskning, professor G. Thomas Tanselle i USA, har på 1960-talet torgfört liknande tankegångar vad gäller tryckhistorien i stort. Forskning måste vila på empiri. Detta är mitt bidrag.

Avhandlingen tillägnas minnet av två personer: mormor – hon som en gång uppmuntrade till läsning och farfar, boktryckaren, som visade på betydelsen av texters och böckers utseende.

Kort sammandrag

Litografiskt tryck infördes i Sverige under de första decennierna av 1800-talet. Privat inbjöd dåvarande kronprinsen Karl Johan, från februari 1818 kung Karl XIV Johan, två tyska litografer (Friedrich Ludwig Fehr och Carl Müller) att starta ett stentryckeri i Stockholm. Stentryckeriet startade 1818 och kom snart att få en rad efterföljare.

Avhandlingen *En ny teknik gör entré. Stentryckets etablering i Sverige* kartlägger pionjärtiden för stentryckerierna i Stockholm: tiden från starten 1818 fram till 1830; hur de finansierades och organiserades. I några fall följs enskilda stentryckares vidare livsöden. Eftersom inget samtida företagsarkiv för ett stentryckeri finns bevarat, är det material från olika rättsinstanser och från förvaltningens olika grenar, som exempelvis konkursdomar och taxeringslängder, som utgör basen för undersökningen. Detta material suppleras med annonser och offentliggöranden i press om förändringar i företaget, samt med det tryck som lämnade stentryckspressarna.

Medel för att starta företaget har anskaffats antingen genom lån från den statliga Manufakturdiskontfonden, gåvor, arv eller privata medel. Ett försök att sälja andelar i ett planerat stentryckeri misslyckades. I vilken utsträckning hovet har stöttat går inte att fastställa i detalj. Klart är emellertid att stöd har getts på olika sätt till flera stentryckare av både kung Karl Johan och kronprins Oskar.

Receptionen i Sverige av den nya stentryckstekniken har skett stegvis. Först spreds kännedom om den nya tekniken genom små notiser i tidningar och rapporter till vetenskapliga akademier, sedan genom praktiska försök i Stockholm 1811 och Lund 1816/1817. Den nya tekniken rönte stort intresse inte minst bland konstutövande militärer och hovfunktionärer.

En formell begäran att få anlägga viss stentryckeriverksamhet inlämnades till myndigheterna 1809 av musikhandlaren Ulric Mannerhjerta, men hans ansökan behandlades i egentlig mening inte förrän i mars 1818 i samband med att det blev klarlagt att nottryck genom stentryck eller andra tekniker än gravyr inte hindrades av ett existerande notprivilegium från 1788. Därefter skulle det dröja ytterligare ett år innan investeringsmedel för ett stentryckeri beviljades Mannerhjerta. Då hade de två stentryckarna Fehr och Müller redan hunnit verka i Stockholm I cirka ett år.

Redan från början kan urskiljas de olika organisationsformer som stentryckerierna kom att verka inom: Beställningstryckeri eller komplement till annan verksamhet. I enstaka fall användes en stentryckpress som ett led i konstnärlig verksamhet, åtminstone till en början.

Som informell inspektör för stentryckerierna utsåg Karl Johan sin handsekreterare Louis de Camps.

Fehr & Müller anställde omgående lärlingar i sitt nyinrättade stentryckeri enligt den ordning som traditionellt gällde för boktryckerierna och hantverkskråna, dvs. lärlingarna fick sin lön i form av boende, kosthåll och kläder. Tryckeriet hade minst tre

pressar. Antalet kända lärlingar har växlat mellan två till fyra/fem ynglingar. Härutöver anställdes unga flickor som kolorerade bilder. De färdigheter som erfordrades för att starta efterföljande stentryckerier anskaffades antingen genom genom att bli lärling hos en litograf inom eller utom landet (i första hand Tyskland eller Frankrike). Ett litet fåtal synes vara mer eller mindre självlärda. Som första yrkesmässigt bedrivna stentryckeri i landet blev Fehr & Müller/Carl Müllers stentryckeri således en viktig förebild när det gällde utbildning av arbetskraft för efterföljande stentryckerier.

Den statliga stödform som stod entreprenörer till buds inför en etablering av verksamhet var att söka få ett lån hos Manufakturdiskontfonden, administrerad av Kommerskollegium, men besluten togs av Kungl. Maj:t. Reglerna ändrades i december 1818 så att även förut i riket okända verksamheter kunde få låna. Regelverket begränsade emellertid möjligheten att låna till fondens fördelaktiga vilkor till dem, vars verksamhet medförde att en teknisk nyhet tillfördes landet. Få presumtiva stentryckeriägare kom därför ifråga. Under den undersökta perioden ansökte fyra stentryckare om lån. Endast en beviljades oavkortade medel, två fick summan nedprutad och en fick avslag av formella skäl, men istället beviljad en summa ex gratia.

Ludwig Fehr senior kom att stanna i det gemensamma bolaget Fehr & Müller i drygt ett år, till 1819. Han begav sig senare till Kristiania via uppehåll i Karlskrona och Göteborg. Tillsammans med sonen upprättade han 1822 Norges första litografiska inrättning.

Carl Müller drev vidare stentryckeriet i Stockholm efter det att Fehr lämnat. Müller bodde kvar, (från 1827 även med sin familj), i det hus som Karl Johan anvisat i centrala Stockholm för boende och verksamhet. Carl Müller lämnade stentryckeriet 1830 för att resa till annan ort och beställa en ny tryckpress för ett planerat zinktryckeri. Han återkom inte, utan lämnade landet efter att ha beställt pressen. Stentryckeriet gick i konkurs. Hustrun fortsatte sedan stentryckeriet i mindre skala till 1857.

Fehr & Müller/Carl Müllers stentryckeri var i första hand ett beställningstryckeri med varierad produktion alltifrån planschtryck, musiktryck och insticksplanscher i böcker till allehanda vardagstryck som visitkort eller blanketttryck. Planscherna i böcker täckte hela skalan från vetenskapliga arbeten och läromedel till barnböcker. Beställarna kunde vara bokhandlare, boktryckare, statliga myndigheter eller enskilda. Stentryckets möjligheter demonstrerades således redan från början. Tryck som tidigare graverats och därmed varit förbehållna ett fåtal, kunde efter stentryckets inträde förvärvas av en större allmänhet, exempelvis porträtt, kartor eller musiktryck. Nya upptäckter eller katastrofer är exempel på nyheter som snabbt kunde spridas genom stentryckta blad. Liksom boktryckarna kompletterade stentryckarna beställningslistorna med egenproduktion för att hålla pressarna i arbete. Här föredrog man prenumerationer på tryck, eftersom de möjliggjorde en bättre planering. Att viss direktförsäljning av officinens tryck ägt rum direkt från stentryckeriets lokal är dokumenterat, även om sådan direktförsäljning tycks ha skett i mindre omfattning.

Sammantaget startade ett tjugotal stentryckerier under perioden 1818–1830. Det var var dels beställningstryckerier eller stentryckspressar, fogade som stöd till annan

verksamhet, vanligen bok- och musikhandel. Några tryckerier specialiserade sig enbart på musikalier. Som väntat har antalet anställda i stentryckeriet och antalet stentryckspressar varierat med storleken på stentryckeriet, medan mindre inrättningar har fått klara sig med att ha en eller två arbetare att betjäna en press. Till detta kom ett stort antal besökande till officinen som ville prova på den nya tekniken och de osynliga händer som hjälpt till med bl.a. kolorering av bilder. De många konkurserna som drabbade de tidiga stentryckerierna avslöjar vältaligt det ekonomiskt tuffa klimat som de verkade i.

Trots att Carl von Schéele tillhör Sveriges mest framstående litografer i kvalitativt hänseende har hans livsöde till stora delar varit höljt i dunkel. I avhandlingen har konturerna till hans dramatiska liv kunnat fyllas med substansiella fakta. Välutbildad efter en tvåårig utlandsresa, syntes en framgångsrik bana som stentryckeriägare vara utstakad. En rad ekonomiska motgångar tillstötte emellertid. En uppsatt affisch medförde fängelse under 1830-talet. Han tog 1842 sold hos ryske kejsaren och ledde litografiska inrättningar i S:t Petersburg respektive Tula under många år. Slutligen återkom han utfattig till Sverige strax före sin död 1873.

En annan av Sveriges mera framstående litografer, Johan Gjöthström, död 1830, var även han tidigare okänd som person. Han befann sig i Paris när Schéele kom dit. Gjöthström arbetade som förman i ett av Paris förnämsta stentryckerier. Hans betyg från 1827 från firman Goujon & Formentin kan här presenteras. Det stentryckeri som Gjöthström startade med hjälp från kronprins Oskar blev sedan under mer än två decennier som Gjöthström & Magnusson känt som ett framgångsrikt och välskött företag.

Stor framgång rönte litografen Leonard Dreyer under 1830-talet och framåt som ledare för ett stentryckeri, som genom ett sorts nyttjanderättsavtal med staten blev ett nästan statligt bolag.

Han fick sin litografiska utbildning i Wien, troligen bekostad av ryske ministern van Suchtelen. Den verksamhet han bedrev under slutet av 1820-talet i Stockholm, fortfarande stödd av van Suchtelen, förefaller ha varit av mindre omfattning. Först efter en framgångsrik sejour i rysk tjänst bildade han det stentryckeri, som senare blev känt som Generalstabens Litografiska Inrättning, senare namnändrat till Generalstabens Litografiska Anstalt.

Förutom Fehr & Müller gjordes en betydelsefull insats inom nottrycket av flöjtisten Ludvig Ebeling. Han var en bland flera framstående musiker från hovkapellet, som engagerade sig i stentrycket, antingen som stentryckeriägare (Laurens Westerberg) eller som redaktörer eller utgivare av musikalietidskrifter (Franz Berwald, Laurens Westerberg, Gustaf Zetterström). Stentryckeriägaren Carl Gustaf Kjellström var själv ekonom, men född i ett musikerhem.

Högt stående kvalitativt tryck inom planschtrycket utfördes av Carl von Schéele och Johan Gjöthström. För Carl Löwstädt var stentryckspressen i första hand en möjlighet att sprida bilder, mer eller mindre elaka satiriska blad och historiska porträtt. Tidens bristande upphovsrättsliga skydd illustreras bäst genom det faktum att Löwstädt omgå-

ende kunde ge ut en egen variant i förminskat format av ett påkostat stort uniformsverk, tryckt hos Carl Müller.

Fyra bok- och musikhandlare (Ulric Mannerhjerta, Fabian Holmgrén, Johan Fredrik Walter, och Ernst Graeff) sökte genom att anskaffa egen stentryckerikompetens att bredda sin handel.

Endast en kvinna (Johanna Grönlund) figurerar under 1820-talet som stentryckeriägare och det endast under en mycket kort period. Från 1832 drev sedan Carl Müllers hustru, Sophie Müller, vidare sin mans stentryckeri under tjugofem år, men till synes i ringa omfattning.

Även om de uppgifter om inkomst som lämnats taxeringsmyndigheten som underlag för taxering är tagna i underkant, visar dessa att intjäningsnivån för ett beställningsstentryckeri (Fehr & Müller) kunde ge en lön till sin ägare motsvarande något mer än lönen för en musiker i hovkapellet. Carl Müller deklarerade som ensamföretagare nästan dubbel musikerlön. Vad var det då som gjorde att flertalet stentryckerier under 1820-talet fick ekonomiska problem?

En allt hårdare konkurrens stentryckerierna emellan på en redan utsatt tryckmarknad var flera av stentryckarnas egna förklaringar inför konkursdomaren till det dåliga ekonomiska slutresultatet. I vissa fall förstärktes pressen på den privata ekonomin av förfallna borgensåtaganden, förfallna lån eller omständigheter som stentryckaren själv inte kunde rå över. Konkurrensen i sin tur medförde att åtgärder vidtogs för att utöka verksamheten eller anskaffa ny teknik – åtgärder som krävde nya kostsamma investeringsbeslut. Den specialsering av stentrycksföretagen, som blir tydligare på 1830-talet, i det att några helt ägnade sig ut exempelvis vardagstryck eller affärstryck, kan börja skönjas i slutet av den undersökta perioden, Företag som Runbom & Schultén och Olof Sundels litografiska etablissement är i högre inriktade på vardagslivets behov, även om de även åtager sig andra uppdrag.

Avhandlingen har visat på den oväntat stora mängd (ett tjugotal) av stentryckeriföretag som bildades under pionjärtiden. Det stora antalet beror delvis på att flera försök gjorts av samma personer.

Utbildningen till stentryckeriföretagen har med några viktiga undantag skett inom stentryckerierna i Stockholm. Undantagen, utom det första Fehr & Müller/Carl Müller, är Schéeles, Dreyers, Gjöthströms och Sundels. Exemplen Carl Müller och Carl von Schéele visar att en god utbildning vid kontinentalt stentryckeri inte var ensamt avgörande för det svenska stentryckeriets fortbestånd.

Abstract

Lithography was introduced to Sweden during the first decades of the nineteenth century. The then Crown Prince Karl Johan, from February 1818 King Karl XIV Johan, privately invited two German lithographers (Friedrich Ludwig Fehr and Carl Müller) to start a lithographic printing office in Stockholm. The office opened in 1818 and would soon be followed by others.

This dissertation, *A New Technology Makes Its Entrance: The Establishment of Lithography in Sweden*, surveys the pioneering years of lithographic offices in Stockholm: the time from the start in 1818 up to 1830; how they were financed and organized. In some cases the study follows the later destinies of individual lithographers. Since no company archive survives from any lithographic office, the material for the study comes from various judicial institutions and from different branches of administration, such as bankruptcy judgements and taxation rolls. This material is supplemented with advertisements and announcements in the press about changes in a company, along with the printed material that left the lithographic presses.

Funds to start a company were acquired either through loans from the state Manufacturing Discount Fund, gifts, inheritances, or private means. One attempt to sell shares in a planned lithographic office was unsuccessful. It has not been possible to ascertain in detail to what extent the court provided support. What is clear, however, is that assistance was given in different ways to several lithographers by both King Karl Johan and Crown Prince Oskar.

The reception of the new lithographic technology in Sweden was gradual. First a knowledge of the new technology was spread through small notices in newspapers and reports to scientific academies, then through practical trials in Stockholm in 1811 and in Lund in 1816/1817. The new technology attracted considerable interest, particularly among court officials and military men pursuing artistic activities.

A formal request to begin a lithographic business was submitted to the authorities in 1809 by the music dealer Ulric Mannerhjerta, but his application was not properly considered until March 1818 when it was clarified that an existing privilege from 1788 to print music did not prevent the printing of music through lithography or other techniques. After this yet another year was to pass before investment capital for a lithographic office was granted to Mannerhjerta. By then the two lithographers Fehr and Müller had already been working in Stockholm for roughly a year.

Right from the beginning one can distinguish the different forms of organization in which the lithographic offices worked: printing to order or as a complement to other operations. In occasional cases a lithographic press was used as an element in artistic activity, at least to begin with.

King Karl Johan appointed his private secretary, Louis de Camps, as informal inspector of the lithographic offices.

Fehr & Müller immediately employed apprentices in their newly established lithographic office on the terms that traditionally applied to book printers and craft guilds: the apprentices received their wages in the form of bed and board and clothes. The printing office had at least three presses. The number of known apprentices alternated between two and four or five young men. In addition, young girls were employed to colour pictures. The skills required to start later lithographic offices were acquired by becoming an apprentice with a lithographer either inside or outside Sweden (primarily Germany or France). A few appear to have been more or less self-taught. As the first professionally run lithographic printing office in the country, Fehr & Müller/Carl Müller's business was thus an important role model in the training of subsequent lithographers.

The form of state support available to entrepreneurs wishing to establish a lithography business involved applying for a loan from the Manufacturing Discount Fund. This was administered by the Board of Trade but the decision was made by the King in Council. The rules were changed in December 1818 so that businesses formerly unknown in the kingdom could obtain loans. The regulations, however, restricted the possibility to borrow on the favourable terms of the fund to those whose operations meant that a new technology was introduced to the country. Few presumptive lithography owners could therefore be considered. During the studied period four lithographers applied for loans. Only one was granted the whole requested sum, two were given a lower sum, and one was rejected for formal reasons, but was instead granted a sum ex gratia.

Ludwig Fehr Senior would remain in the jointly owned company Fehr & Müller for just over a year, until 1819. He then made his way to Kristiania, via stops in Karlskrona and Gothenburg. Together with his son he established Norway's first lithographic office in 1822.

Carl Müller continued to run the office in Stockholm after Fehr had left. Müller went on living (from 1827 with his family too), in the house assigned by Karl Johan in central Stockholm as a residence and place of business. Carl Müller left the office in 1830 to go somewhere else to order a new press for a planned zincography. He did not return, instead leaving Sweden after he had ordered the press. The lithographic office went bankrupt. His wife then continued the lithographic business on a smaller scale until 1857.

Fehr & Müller/Carl Müller's lithographic office primarily did printing to order, with a variety of products, everything from posters, music, and plates for books to all kinds of everyday printed matter such as visiting cards and forms. Plates in books covered the entire scale from scientific works and textbooks to children's books. The prints could be ordered by booksellers, printers, state authorities, or private persons. The potential of lithography was thus demonstrated right from the beginning. After the introduction of lithography, prints that had previously been engraved, and thus reserved for a few, could be acquired by a broader general public, for example, portraits, maps, or sheet music. New discoveries or disasters are examples of news stories that could be spread quickly by lithographic sheets. As the conventional printers did, the lithographers supplemented the customer orders with their own products to keep the presses running. Here they preferred subscriptions for prints because that enabled better planning. It is documented

that some of the office's prints were sold directly from the premises, although such direct sales appear to have been on a smaller scale.

Over twenty lithographic offices opened during the period 1818–1830. Some of them were print-to-order presses or lithographic presses, added as a sideline to other operations, usually sales of books and music. Some printing houses specialized exclusively in sheet music. Unsurprisingly, the number of employees in the lithographic office and the number of lithographic presses varied with the size of the business; smaller lithographers made do with just one or two workers to manage a press. In addition, a large number of visitors came to the offices wanting to try out the new technology, and there were all the invisible hands who helped with jobs such as colouring the pictures. The many bankruptcies suffered by the early lithographic businesses are eloquent testimony to the tough economic climate in which they worked.

Although Carl von Schéele was one of Sweden's outstanding lithographers in terms of quality, details of his life have been shrouded in mystery. In the dissertation it has been possible to fill the outlines of his dramatic life with substantial facts. Well trained after spending two years abroad, he appeared to have a successful career ahead of him, but he encountered a series of economic setbacks. He was imprisoned in the 1830s after printing a proclamation. In 1842 he entered the service of the tsar of Russia and ran lithographic offices in St Petersburg and Tula for many years. He finally returned to Sweden in poverty just before his death in 1873.

Another of Sweden's foremost lithographers, Johan Gjöthström, who died in 1830, was likewise formerly unknown as a person. He was in Paris when Schéele arrived there. Gjöthström worked as foreman in one of the most distinguished lithographic printing offices in Paris. His testimonial from 1827 from the firm of Goujon & Formentin can be presented here. The lithographic business that Gjöthström started with assistance from Crown Prince Oskar later became known for more than two decades as a successful and well-managed business under the name Gjöthström & Magnusson.

The lithographer Leonard Dreyer enjoyed great success from the 1830s onwards as manager of a lithographic printing office which, through a kind of usufructuary agreement with the state, almost became a state company. He received his lithographic training in Vienna, probably financed by the Russian minister van Suchtelen. The business he ran at the end of the 1820s in Stockholm, still supported by van Suchtelen, appears to have been on a small scale. It was only after a successful period in Russian service that he founded the lithographic office that later became known as Generalstabens Litografiska Inrättning, subsequently Generalstabens Litografiska Anstalt.

Apart from Fehr & Müller, a significant contribution to music printing was made by the flautist Ludvig Ebeling. He was one among several prominent musicians from the court orchestra who became involved in lithography, either as the owner of a press (Laurens Westerberg) or as editor or publisher of musical periodicals (Franz Berwald, Laurens Westerberg, Gustaf Zetterström). Carl Gustaf Kjellström, who owned a lithographic office, was an economist himself, but he was born in a family of musicians.

High-quality plates were printed by Carl von Schéele and Johan Gjöthström. For Carl Löwstädt the lithographic press was primarily an opportunity to spread pictures, more or less malicious satirical sheets, and historical portraits. The lack of copyright protection at the time is best illustrated by the fact that Löwstädt was immediately able to publish his own variant, in reduced format, of a large, lavish work on uniforms, printed by Carl Müller.

Four book- and music-dealers (Ulric Mannerhjerta, Fabian Holmgrén, Johan Fredrik Walter, and Ernst Graeff) tried to expand their trade by acquiring lithographic competence of their own.

Only one woman (Johanna Grönlund) figures in the 1820s as the owner of a lithography, and that was only for a very short period. Later, from 1832, Carl Müller's wife, Sophie Müller, continued to run her husband's lithographic printing office for twenty-five years, but seemingly on a small scale.

Even if the data on income provided to the tax authorities as a basis for taxation may be on the low side, they show that the level of earnings for printing lithographs to order (Fehr & Müller) could give the owner an income equivalent to slightly more than what a musician in the court orchestra was paid. As a sole trader Carl Müller declared an income almost twice as high as a musician's earnings. So why did the majority of lithographic printing offices in the 1820s run into financial problems?

Several of the lithographers told the bankruptcy judges that toughening competition between the lithographic businesses, on a printing market that was already vulnerable, was the explanation for the poor economic results. In certain cases the pressure on their private economy was increased by the need to repay sureties and loans, or by circumstances over which the lithographer had no control. Competition moreover led them to take action to expand their operations or acquire new technology – measures that required costly new investments. The specialization of the lithographic business that is seen more clearly in the 1830s, in the fact that some of them engaged solely in things such as everyday printed matter, is something that we can begin to discern at the end of the studied period. Companies like Runbom & Schultén and Olof Sundel's lithographic establishment are geared more to everyday needs, although they also took on other assignments.

The dissertation has demonstrated the unexpectedly large number (over twenty) of lithographic businesses that were established during the pioneering years. The large number is partly due to the fact that several attempts were made by the same people.

With a few exceptions, training in lithography took place in the lithographic offices in Stockholm. The exceptions, not counting the first – Fehr & Müller/Carl Müller – are Schéele's, Dreyer's, Gjöthström's and Sundel's. The examples of Carl Müller and Carl von Schéele show that good training with a continental lithographic printer was not the only decisive factor for the continued existence of Swedish lithography.

Translated by Alan Crozier

Zusammenfassung

Das lithographische Druckverfahren wurde in Schweden in den ersten Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts eingeführt. Der damalige Kronprinz Karl Johan, ab Februar 1818 König Karl XIV. Johan, lud privat zwei deutsche Lithographen (Friedrich Ludwig Fehr und Carl Müller) ein, eine Steindruckerei in Stockholm zu gründen. Die Gründung erfolgte 1818 und fand bald etliche Nachfolger.

Die Dissertation *En ny teknik gör entré. Stentryckets etablering i Sverige* (Eine neue Technik betritt die Bühne. Die Etablierung des Steindrucks in Schweden) dokumentiert die Pionierzeit der Steindruckereien in Stockholm und umfasst den Zeitraum vom Beginn 1818 bis 1830 sowie deren Finanzierung und Organisation. In einigen Fällen wird das weitere Schicksal einzelner Steindrucker verfolgt. Da kein zeitgenössisches Unternehmensarchiv für eine Steindruckerei erhalten ist, besteht die Basis für die Untersuchung aus Material wie beispielsweise Insolvenzurteilen und Verzeichnissen steuerlicher Veranlagungen, das aus verschiedenen Rechtsinstanzen und unterschiedlichen Zweigen der Verwaltung stammt. Dieses Material wird ergänzt durch Anzeigen und Veröffentlichungen in der Presse über Veränderungen im Unternehmen sowie den Druckerzeugnissen, die die Steindruckpressen verließen.

Die für die Unternehmensgründung erforderlichen Mittel wurden entweder durch Darlehen des staatlichen Manufakturdiskontfonds, durch Schenkungen, Erbe oder aus privaten Quellen beschafft. Ein Versuch, sich Mittel durch den Verkauf von Anteilen an einer geplanten Steindruckerei zu verschaffen, scheiterte. In welchem Umfang der königliche Hof Unterstützung geleistet hat, konnte im Einzelnen nicht ermittelt werden. Fest steht allerdings, dass sowohl König Karl Johan als auch Kronprinz Oskar mehreren Steindruckern in verschiedener Weise Hilfe zukommen ließen.

Die Rezeption der neuen Steindrucktechnik in Schweden erfolgte schrittweise. Zuerst verbreitete sich die Kenntnis über die neue Technik durch kleine Zeitungsnotizen und durch Berichte für wissenschaftliche Akademien, dann durch praktische Versuche in Stockholm 1811 und Lund 1816/17. Die neue Technik weckte nicht zuletzt unter künstlerisch tätigen Militärs und Hoffunktionären großes Interesse.

Ein formelles Ersuchen um Errichtung einer Steindruckerei wurde 1809 bei den Behörden durch den Musikhändler Ulric Mannerhjerta eingereicht, sein Antrag erfuhr jedoch keine eigentliche Bearbeitung vor März 1818, als feststand, dass ein bestehendes Notenprivileg von 1788 dem Notendruck mittels Steindruck oder anderen Techniken als Gravierung nicht entgegenstand. Danach verging noch ein weiteres Jahr, bis Mannerhjerta Investitionsmittel für eine Steindruckerei bewilligt wurden. Da hatten die Steindrucker Fehr und Müller in Stockholm bereits seit einem Jahr ihre Tätigkeit aufgenommen.

Bereits von Beginn an können die verschiedenen Organisationsformen, in denen die Steindruckereien tätig werden sollten, unterschieden werden: Als Bestelldruckerei oder

als Ergänzung anderer Geschäftstätigkeiten. In einzelnen Fällen fand eine Steindruckpresse auch Anwendung als Teil künstlerischer Tätigkeit, wenigstens in den Anfängen.

Als informellen Aufseher für die Steindruckereien bestimmte Karl Johan seinen Handsekretär Louis de Camps.

Fehr & Müller stellten in ihrer neugegründeten Steindruckerei sofort Lehrlinge ein, dies nach den Regeln, die traditionell für Buchdruckereien und Handwerkszünfte galten, d. h. die Lehrlinge erhielten ihren Lohn in Form von Kost und Logis sowie Bekleidung. Die Druckerei besaß mindestens drei Pressen. Die Anzahl der bekannten Lehrlinge wechselte zwischen zwei und vier/fünf jungen Männern. Darüber hinaus wurden junge Mädchen angestellt, die Bilder kolorierten. Die Fertigkeiten, die für die Gründung der späteren Steindruckereien erforderlich waren, wurden durch eine Lehrlingszeit bei einem Lithographen in- oder außerhalb Schwedens erworben (vor allem in Deutschland oder Frankreich). Einige wenige scheinen auch Autodidakten gewesen zu sein. Als erste professionell betriebene Steindruckerei in Schweden wurde Fehr & Müller/Carl Müllers Steindruckerei somit ein wichtiges Vorbild für die Ausbildung der Fachkräfte für die nachfolgenden Steindruckereien.

Die staatliche Form der Unterstützung für Unternehmensgründer bestand darin, um ein Darlehen beim Manufakturdiskontfonds ersuchen zu können. Dieser Fonds unterstand der Verwaltung durch das Kommerskollegium; die Beschlüsse wurden jedoch vom König gefasst. Die diesbezüglichen Regeln wurden im Dezember dahingehend geändert, dass man auch für bislang im Königreich Schweden unbekannte Tätigkeitsbereiche Darlehen erhalten konnte. Der rechtliche Rahmen beschränkte jedoch die vorteilhaften Bedingungen des Fonds auf solche Unternehmensgründer, die in ihrer Geschäftstätigkeit technische Neuerungen in Schweden einführten. Wenige präsumtive Steindruckereibesitzer kamen daher dafür in Betracht. In dem untersuchten Zeitraum stellten vier Steindrucker einen Darlehensantrag. Nur einer erhielt die volle beantragte Summe, zwei erhielten einen herunterverhandelten Betrag und ein Antragsteller erhielt eine Ablehnung aus formellen Gründen, aber eine Summe aus Kulanzgründen zugesprochen.

Ludwig Fehr senior blieb ein gutes Jahr in dem gemeinsamen Unternehmen Fehr & Müller, bis 1819. Er begab sich später nach Kristiania (heute Oslo) mit Zwischenaufenthalten in Karlskrona und Göteborg. Gemeinsam mit seinem Sohn gründete er 1822 die erste lithografische Druckerei in Norwegen.

Carl Müller betrieb die Steindruckerei in Stockholm weiter, nachdem Fehr das Unternehmen verlassen hatte. Müller wohnte – ab 1827 auch mit seiner Familie – in dem Haus, das ihm Karl Johan im Zentrum von Stockholm als Wohnstatt und Betrieb zugewiesen hatte. Carl Müller verließ die Steindruckerei 1830, um zu verreisen und eine neue Druckpresse für eine geplante Zinkdruckerei zu bestellen. Er kehrte nicht wieder zurück, sondern verließ das Land, nachdem er die Presse bestellt hatte. Die Steindruckerei ging in Konkurs. Die Ehefrau führte dann die Steindruckerei in kleinerem Umfang bis 1857 weiter.

Die Steindruckerei von Fehr & Müller/Carl Müller war in erster Linie eine Bestell-

druckerei mit verschiedenartiger Produktion, angefangen von Bilddruck, Musikdruck und Einsteckbilder in Büchern bis hin zu allen möglichen Alltagsdrucken wie Visitenkarten oder Formulardrucken. Die Bilddrucke in Büchern deckten die ganze Palette von wissenschaftlichen Arbeiten und Lehrbüchern bis zu Kinderbüchern ab. Zu den Bestellern gehörten unter anderem Buchhändler, Buchdrucker, Behörden oder Privatpersonen. Die Möglichkeiten des Steindrucks wurden somit bereits von Beginn an demonstriert. Drucke, die früher graviert worden und somit nur Wenigen vorbehalten waren, konnten nach Einführung des Steindrucks von einem größeren Kundenkreis erworben werden, was beispielsweise Porträts, Karten oder Musikdrucke betraf. Neue Entdeckungen oder Katastrophen sind Beispiele für Nachrichten, die durch lithographische Drucke schnell verbreitet werden konnten. Wie die Buchdrucker ergänzten die Steindrucker die Bestelllisten mit eigenen Produktionen, um die Pressen auszulasten. Bevorzugt wurden Abonnements für Drucke, da diese eine bessere Planung ermöglichten. Es ist dokumentiert, dass ein bestimmter Direktverkauf von Drucken direkt aus der Werkstatt der Steindruckerei stattfand, auch wenn dieser Direktverkauf in geringerem Umfang erfolgt zu sein scheint.

Insgesamt nahmen im Zeitraum von 1818–1830 etwa 20 Steindruckereien ihren Betrieb auf. Es handelte sich dabei teilweise um Bestelldruckereien oder Steindruckpressen als Ergänzung und Unterstützung anderer Geschäftstätigkeiten, meist Buch- und Musikhandel. Einige Druckereien spezialisierten sich ausschließlich auf Musikalien. Wie zu erwarten, unterschied sich die Anzahl der Angestellten in der Steindruckerei und die Anzahl der Steindruckpressen entsprechend der Größe der Druckerei, während kleinere Einrichtungen mit einem oder zwei Arbeitern zur Bedienung einer Presse auskommen mussten. Hinzu kamen zahlreiche Besucher der Druckwerkstatt, die die neue Technik ausprobieren wollten, und die unsichtbaren Hände, die unter anderem bei der Kolorierung von Bildern halfen. Die vielen Konkurse, von denen die frühen Steindruckereien betroffen waren, legen ein beredtes Zeugnis von dem rauen wirtschaftlichen Umfeld ab, in dem sie tätig waren.

Obwohl Carl von Schéele in qualitativer Hinsicht zu Schwedens bedeutendsten Lithographen zählt, war sein Lebensschicksal zum großen Teil in Dunkel gehüllt. In der Dissertation konnten die Konturen seines dramatischen Lebens mit substantiellen Fakten deutlicher herausgearbeitet werden. Gut ausgebildet nach einer zweijährigen Auslandsreise, schien die erfolgreiche Laufbahn als Besitzer einer Steindruckerei vorbestimmt zu sein. Eine Reihe finanzieller Rückschläge trat allerdings auf. Ein desperates Plakat führte zu einer Gefängnisstrafe in den 1830er Jahren. 1842 begab er sich in die Dienste des russischen Zaren und leitete viele Jahre lithographische Einrichtungen in St. Petersburg und Tula. Kurz vor seinem Tod im Jahre 1873 kehrte er schließlich völlig verarmt nach Schweden zurück.

Auch über die Person eines anderen, für Schweden bedeutenden Lithographen, Johan Gjöthström, gestorben 1830, war früher wenig bekannt. Er befand sich in Paris, als Schéele dort ankam. Gjöthström arbeitete als Vorarbeiter in einer der renommiertesten

Steindruckereien. Sein Zeugnis aus dem Jahre 1827 von der Firma Goujon & Formentin kann hier präsentiert werden. Die Steindruckerei, die Gjöthström mit Hilfe von Kronprinz Oskar gründete, sollte unter dem Namen Gjöthström & Magnusson in den folgenden beiden Jahrzehnten als erfolgreiches und gut geführtes Unternehmen bekannt werden.

Großer Erfolg war dem Lithographen Leonard Dreyer ab den 1830er Jahren als Leiter einer Steindruckerei beschieden, die durch eine Art von Nießbrauchvertrag mit dem Staat ein fast staatliches Unternehmen wurde. Er erhielt seine lithographische Ausbildung in Wien, für deren Kosten vermutlich der russische Minister van Suchtelen aufkam. Die von ihm Ende der 1820er Jahre in Stockholm betriebene Geschäftstätigkeit, immer noch unterstützt durch van Suchtelen, scheint geringeren Umfangs gewesen zu sein. Erst nach einer Zwischenstation in russischen Diensten gründete er die Steindruckerei, die schließlich als Generalstabens Litografiska Inrättning (Lithographische Einrichtung des Generalstabs), nach Namensänderung als Generalstabens Litografiska Anstalt (Lithographische Anstalt des Generalstabs) bekannt wurde.

Über Fehr & Müller hinaus erwarb sich der Flötist Ludvig Ebeling im Bereich des Notendrucks Verdienste. Er war einer der bedeutenden Musiker der Hofkapelle, die sich im Steindruck betätigten, entweder als Besitzer einer Steindruckerei (Laurens Westerberg) oder als Redakteure oder Herausgeber von Musikalienzeitschriften (Franz Berwald, Laurens Westerberg, Gustaf Zetterström). Der Steindruckereibesitzer Carl Gustaf Kjellström selbst war Ökonom, aber in einer Musikerfamilie aufgewachsen.

Arbeiten von hoher Qualität im Bereich des Bilddrucks wurden von Carl von Schéele und Johan Gjöthström ausgeführt. Für Carl Löwstädt war die Steindruckpresse vor allem eine Möglichkeit, Bilder, mehr oder weniger gemeine satirische Blätter und historische Porträts zu verbreiten. Der mangelnde urheberrechtliche Schutz dieser Zeit wird am besten durch die Tatsache illustriert, dass Löwstädt sofort nach Erscheinen eines großen, prachtvollen Uniformwerks, gedruckt bei Carl Müller, eine eigene Variante in kleinerem Format herausgeben konnte.

Vier Buch- und Musikhändler (Ulric Mannerhjerta, Fabian Holmgrén, Johan Fredrik Walter und Ernst Graeff) versuchten ihren Handel zu diversifizieren, indem Sie sich lithographische Kompetenz verschafften.

Lediglich eine Frau (Johanna Grönlund) figuriert in den 1820er Jahren als Besitzerin einer Steindruckerei, und dies auch nur für sehr kurze Zeit. Nach 1832 führte Carl Müllers Frau, Sophie Müller, die Steindruckerei noch 25 Jahre weiter, aber scheinbar nur in geringem Umfang.

Auch wenn die Einkommensangaben, die dem Finanzamt zur steuerlichen Veranlagung zugesandt wurden, zu niedrig ausfielen, zeigen diese doch, dass der Ertrag, den eine Bestelldruckerei (Fehr & Müller) abwarf, Ihren Eigentümern ein Einkommen gestattete, das etwas höher als der Lohn eines Musikers der Hofkapelle lag. Carl Müller gab als Selbständiger fast den doppelten Musikerlohn als Einkommen an. Was waren

dann die Faktoren für die wirtschaftlichen Probleme, mit denen sich die Mehrzahl der Steindruckereien konfrontiert sah?

Ein schärfer werdender Wettbewerb unter den Steindruckereien auf einem bereits schwächelndem Markt für Druckerzeugnisse war die Erklärung mehrerer Steindrucker vor dem Konkursrichter für das schlechte finanzielle Ergebnis. In bestimmten Fällen wurde der Druck auf die persönliche finanzielle Lage durch fällige Bürgschaften, fällige Darlehen oder Umstände, auf die der Steindrucker keinen Einfluss hatte, noch verstärkt. Der Wettbewerb wiederum führte zur Ergreifung von Maßnahmen zur Erweiterung der Tätigkeit oder der Anschaffung neuer Technik – Maßnahmen, die kostspielige Investitionsbeschlüsse erforderten. Die Spezialisierung der Steindruckunternehmen, die sich in den 1830er Jahren deutlicher manifestierte, indem sich einige gänzlich auf beispielsweise den Alltagsdruck oder den Geschäftsdruck verlegten, beginnt sich gegen Ende des untersuchten Zeitraums abzuzeichnen. Unternehmen wie Runbom & Schultén und Olof Sundels lithographische Anstalt sind im höheren Maße auf den Bedarf des Alltagslebens ausgerichtet, auch wenn sie nach wie vor andere Aufträge annehmen.

Die Dissertation hat auf die unerwartet hohe Anzahl – gut 20 – Steindruckereien verwiesen, die in der Pionierzeit gegründet wurden. Diese große Zahl ist teilweise darauf zurückzuführen, dass die gleichen Personen mehrere Versuche zur Unternehmensgründung unternommen haben.

Die Ausbildung für die Steindruckereifirmen ist mit einigen wichtigen Ausnahmen in den Steindruckereien Stockholms erfolgt. Die Ausnahmen sind, wenn man vom ersten Unternehmen Fehr & Müller/Carl Müller absieht, Schéeles, Dreyers, Gjöthströms und Sundels Unternehmen. Die Beispiele Carl Müller und Carl von Schéele zeigen, dass eine gute Ausbildung an einer kontinentaleuropäischen Steindruckerei für den Fortbestand der schwedischen Steindruckerei nicht allein entscheidend war.

Übersetzung: Burkhard Schlösser

REGISTER

Abrahamsson, Maria 445
Abrahamsson, Åke 22, 70, 296
Ackermann, Rudolph (1764–1834) 35, 67
Adams, Clinton 69
Adam, Victor 411
Adhémar, Jean 74
Afzelius, Adam (1750–1837) 191, 192, 194
Ahlberg, Per 64
Ahldén, Håkan 262
Ahnfelt, Arvid (1845–1890) 65, 84, 232, 310, 357
Akrell, Carl 141, 193, 429
Alexander I 365
Allesson, Mathilda 174
Almqvist, Carl Jonas Love 104, 199
Almroth 143
Ambjörnsson, Ronny 22
Ambrosiani, Sune 47, 48, 91, 92, 93, 136, 150, 285, 354
Amundsen, Levi 70
Anckarsvärd, Michael (1792–1878) 417, 425
Anderson, Charles John 155
Anderson, Knut 93
Anderson, Pehr Magnus 177, 179, 367, 451, 455
Andersson, Ingvar 242, 244
Andersson, Jonas 245
André, Anton (1775–1842) 35, 67, 85, 86, 104, 105, 156, 278, 283, 415, 416
André, Frédéric 89
André, Philip 35
Andreasen, C. 55
Ankarsvärd, August 212
Ankarsvärd, Michael Gustaf 212
Annix, Johann 68
Anstrin, Hans 84
Antoniva, Natalia 355
Appel, Charlotte 24, 124
Arborelius, O. U. 457
Arfvedson, Johan 183
Arfvidsson, Anders 98
Arfwedson, Johan August (1792–1841) 141, 183
Arnz & Comp. 494
Arrhén von Kapfelman, Erik Jacob 116
Arvidsson, A. I. 38
Ask, John 36
Asp Dahlbäck, Maria 88
Assolini, Paolo (1759–1840) 187, 203
Atterbom, P.D.A. 106, 189, 441
Auber, Daniel François Esprit 295
Aufseesser, Julius 125, 139, 157
Axnix, Johann 85
Baecklund, Joseph 450
Banke, Henry 35
Bann, Stephen 20
Barnhill, Georgia B. 69
Bauer, Konrad F 261
Beck, Egerton 80
Beijersten, Mauritz 453
Bellman, Carl Michael 189
Bengtsson, Bengt 17, 78, 83, 199, 344
Bengtsson, Eva Lena 118
Bengtsson, Ingemar 244
Benko, Robert P. 80
Bennett, Carl Stefan (1800–1878) 257
Bennich Björkman, Bo 117
Berg, Carl Fredrik 190
Bergcrantz, Håkan 191
Berger, Johan Wilhelm 309
Berggren, Jacob 360
Berg, Lars Otto 31
Bergman, Brita Catarina (Katarina) 346
Bergqvist, C. L. 104
Berg, Ruben G. 114, 333, 334, 336, 343, 344, 346
Bergström, Walborg 92, 212
Bergvall, Mårten 318, 377, 378
Berlin, Charlotte 454
Berndes, Anton Ulric (1757–1844) 90
Bernström, Carl Fredrik 81, 82, 179, 199
Berwald, Christian 104
Berwald, Franz 16, 104, 242, 243, 244, 248, 492
Berwald, Johan Fredrik (1787–1861) 244
Berzelius, Jakob 84, 88, 89, 95, 141, 142, 143, 147, 151, 152, 169, 182, 183, 203, 258, 296, 297, 417, 418
Billmark, Carl Johan 32, 162, 178, 208, 212, 224, 383, 417, 438, 455, 456, 457
Birger Jarl 312
Björkbom, Carl 33, 38, 39, 48, 51, 83, 87, 100
Björkman, Carl Eric 176, 178, 282
Björkman, Carl Erik (1792–1820) 176
Björkman, Johanna Catharina 176
Björkman, Margareta 24, 336, 453
Björnstjerna, Oscar Magnus Fredrik 30, 410
Björnståhl, J. C. 199
Blackstadius, Johan Zackarias 273, 440
Blanche, August 318, 341
Blanka av Namur 167
Bleichrodt, Wilhelm Günter 200
Blondell, Sophie 135
Blumauer, Aloys 315
Boëthius, Bertil 104

Boghardt, Martin 25
Bohlin, Folke 238
Bohman, Nils 363
Boklund, Johan Christoffer (1817–1880) 42
Bonde till Björnö, Nils (1774–1838) 387
Bonnier, Albert 296
Bonnier, Isidor Adolf 199, 333, 335, 336, 452, 453
Borg 99, 103, 104
Borg, Johan Herman 309
Borg, M. 368
Borg, O. E. 183
Borg, Pär Aron 99, 277, 278, 281, 297, 299, 300
Bosse, Abraham 19, 34, 173
Bottin, S, 67
Bouchot, Henri 71, 88
Bouquin, Corinne 34, 52, 71, 128
Bourdieu, Pierre (1930–2002) 478
Bowers, Fredson 25
Boye af Gennäs, Fredrik 32, 59, 96, 121, 131, 132, 133, 135, 141, 195, 275, 283, 344, 420, 421
Brack, O.M. 28
Brahe, Magnus 106, 107, 239, 365, 369
Brahe, Per 15
Brander Jonsson, Hedvig 49, 264
Brandt, J..C. 396
Branting, Johan Gustaf 81
von Breda, Carl Fredrik (1759–1818) 120
Bremer, Johann Heinrich Wilhelm (1844–1889) 368
Breton de la Martinière, Jean Baptist Joseph 187
Bring Samuel 83
Broling, Carl Abraham (1798–1851), gravör 194
Broling, Gustaf 89, 91, 93
Brouhn, R. W 71
Brown, M.E.D. 69
Brunius, Carl Georg 193
Brusewitz, Gustaf Henrik (1812–1899) 138
Bruzelius, Emanuel 336
af Burén, Jan 49, 125, 128, 305, 373
Bureus, Johannes (Johan Bure) 74, 443
Burling, Ingeborg 48
Burman, Lars 199
Busk, Gorm 125
Bygdén, Leonard 295, 313, 386, 432
Byström, Olof 70
Bååth, L. M. 16
Bærentzen, Emilius Ditlev 71
Böcker, Carl Christian 380, 381

Calabi, Augusto 68
Calmeyer, Jacob (1802–1883) 438
de Camps, Louis 126, 128, 129, 141, 365, 477, 478
Cardon, Johan Elias 417, 457, 476, 497, 499
Carger 345
Carlander 95, 117, 133, 135, 164, 258, 279, 333, 454, 455
Carlquist, Gunnar 42, 155
Carlson, Fredrik 511
Carlson, Fredrik (1811–1887) 511
Carlsson, Lars 367
Carl VIII Knutsson 312
Carraci, Lud. 259
Castengren, Nils 244
Castoriano, Martine 14, 119, 190, 213, 227, 232, 249, 250, 320, 323, 356, 375, 386, 456, 459
Cato, Chr. 55
Cavalli-Björkman, Görel 93
Cederberg, Isaac 268
Cederlund, Johan 42, 50, 147
Cederquist, Justus 222
Cederström, Anders (1778–1832) 245, 247, 462
Changuion, François Nicolas 457
Charlet 283
Chevallier, Alphonse 34
Christans, Gerard Joseph 189
Christensson, Jakob 50
Christian, Gérard Joseph 189
Clapp, Sarah L. C. 218
Cloquet, Jules Germain 20, 203
Cogniat, Raymond 51
Colmi, Elsbet 494
Constans, Charles-Louis 415
Cooper, Mary 28
Copmann, Peter (1794–1850) 359
Coralli, J. 295
Cornell, Peter 314
Cornet, Julius 359, 360
Cotta, Johann Friedrich (1764–1832) 35, 207
Courtney, Rosemary 69
Cramer, Johann [Jean] Baptist 347, 348
Cronhamn, J. P. 448
Cronstedt, Fredrik Adolf Ulric 121, 373
Crusell, Bernhard 195, 295, 297, 344, 351, 454, 456
Crusenstolpe, Magnus Jakob 224, 258
Czapnik, Marianna 453

Daguerre, Louis Jacques Mandé (1787–1851 296
Dahlgren, Fredrik August 247, 277, 304, 350
Dahlgren, Lotten 295, 298
Dal, Björn 50, 145

Danielsson, Bo 345
Darell, Carl Fredrik (1813-efter 1839) 408, 410, 438
Darnton, Robert 24
Darragh, Thomas A. 69
Daumier, Honoré (1808–1879) 406
Davidsson, Åke 46, 51, 104, 338, 454
Davis Kronlund, Andrea 318
Dawe, George 355, 356, 357, 360
Dawe, Henry 356
Decker, Georg Jakob 157
Delén [Deleen], Carl 251, 277, 279, 300, 341
Delmas, Bruno 34, 52, 71, 128
Delpech, François Séraphin (1778–1825) 230, 231, 414, 415, 503
Desideria (drottning) 220
Dickinson, William (1746–1823) 227
Dillmar, Anders 106, 239
Dittmar, Sigismund Gottfried 189
Djurberg, Daniel 15
Dreyer, Leonard 42, 260, 261, 353, 354, 356, 357, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 478, 486, 487, 493, 504, 505
Dumrath, Johan 298, 305, 308, 327
Dupont, Henrik 39, 40
Du Puy, Edouard (1771–1822) 323, 333
Dussler, Luitpold 71, 157
von Döbeln, Georg Carl (1758–1820) 312

Ebeling, Johan Ludvig 42, 247, 295, 334, 340, 344, 345, 348, 440, 445, 452, 454, 458, 459, 460, 462, 463, 464, 465, 466, 485, 486, 489, 492, 493, 495, 496, 501, 504
Ebeling, Mathilda 295
Edvinsson, Rodney 58
von Ehrenheim, Fr. W. 166
Ehrenström, M. 224
Ehrensvärd, Carl August 133
Eichhorn, Christopher 46, 57, 118, 128, 141, 211, 230, 258, 274, 304, 321, 353, 358, 360, 365, 371, 384, 409, 423
Eimmart d.y., Georg Christoph 127
Eisenstein, Elisabeth E. 19
Ejve, Broe 52
Ekeman Allesson, Lorenz 371, 372
Ekenstedt, Carl Jarlesson 178
Ekholm, Gunnar 91, 227, 411, 452
Ekholm, Lennart (1925–2012) 262
Ekman, Robert Wilhelm (1808–1873) 384
Ekmansson (boktryckare) 503
Ekroth, Margareta H. (f. 1801) 176
Ekströmer 502
Elfgren, Anders Wilhelm (f. 1804) 339
Elgenstierna, Gustaf 277
Engdahl, C.G. 271
Engel (eller Enger) 136, 140
Engelhardt Mathiassen, Tove 167
Engelmann, Godefroy 35, 89, 120, 371
Engeström, J. A. 98
von Engeström, Lars 33, 97, 98, 140, 258
Engman, Max 408
Engvall, Maria (f. 1804) 176
Erdmann, Nils 341, 409
Ericsdotter, Sigrid 312
Eric XIV 312
Eriksson, Esbjörn 112, 183
Erixon, Sigurd 315
Escarpit, Robert (1918–2000) 256
Estreen, Per 244
Eurenius, Gustaf (1818–1898) 42

Faxe, Vilhelm (1767–1854) 200
Fayolle, François Joseph Marie (1774–1852) 110
Fehr 147, 148, 151, 152, 178, 283, 362, 404, 473, 477, 478, 490, 491, 492, 505
Fehr senior, Friedrich Ludwig 16, 35, 47, 55, 90, 125, 128, 132, 138, 139, 141, 142, 145, 146, 148, 152, 158, 163, 169, 182, 183, 207, 227, 233, 242, 259, 292, 477, 493, 494
Fehr junior, Gottlieb Louis 16, 125, 126, 138, 148, 152, 153, 154, 155, 163, 175, 178, 189, 208, 494
Fehr, Ludwig 14, 16, 35, 42, 49, 91, 97, 108, 109, 111, 112, 117, 126, 127, 129, 136, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 148, 157, 163, 169, 170, 171, 182, 189, 200, 207, 208, 220, 222, 224, 233, 241, 258, 259, 269
Ferchl, Franz Maria 71, 160
Ferlin, Paul Roland 15, 104
Fern, Alan 52
Fernholm, Helena 174, 265
Fernholm, Margaretha Sophia [Sophie] gift Müller 265, 269 *se även* Müller, Sophie
Fernholm, Ulrica Helena 174
Ferté, Ferdinand Jean Joubert de la (1810–1884) 225
Fertel, Martin-Dominique 34
Fielding, Newton 118
Finnberg(er), Gustaf Wilhelm (1784–1833) 181, 370, 380, 382, 495, 503
Flintberg, Jacob Albrecht 15
Flintoe, Johannes 138

Flygare, Maria (f. 1800) 176
Fog, Dan (1919–2000) 42, 45, 51, 65, 72, 100
Fogelberg, David 326
Formentin, Joséphine Clémence (”Mademoiselle Formentin”) (f. o. 1802) 415, 509, 510
Forssell, Arne 27, 106
af Forssell, Carl Gustaf 201
Forssell, Christian 139, 222, 224, 417, 457, 458
Forssell, Pia 40
Forsstrand, Carl 117
Forsström, Johan 424, 437
Fougt, Henric 100, 107, 189
Fredholm, J. G. 38, 367, 444
Fredlund, Carl Eric 451
Freisen, Andreas 156
Friedländer, Max I. 156
Frosell, Pehr Gustaf 495
Fryklund, Daniel 297, 301
Frändberg, Axel 72
Fuhr, Ernest (1874–1933) 160
Förster, Friedrich 157

Gadelius, A. 277
Gadolin, Anitra 225
Gahn, Johan Gottlieb (1745–1818) 89, 90, 91, 116, 143
Gamble, William 51, 115
Gamby, Erik (1908–1996) 50, 51, 304, 314, 316, 321
Gardberg, Carl-Rudolf 69
Gaskell, Philip 25
Gautiér, Théophil 295
Geijer, Eric Gustaf 435, 441
Gerard, François 225
Gerhardt, Claus W. 52, 53, 76, 105
Gerle (Gärle), Johan 329
Germundsson, Nils 44
Gernandt, Wilhelm (1863–1920) 319
Giessler, Joseph 494
Gillberg, Carl Gustaf 118, 383
Gillberg, Jakob 118
Gimpel, Klaus 179
Gjöthström, Johan 41, 42, 170, 176, 178, 179, 212, 256, 259, 272, 283, 357, 360, 371, 375, 393, 394, 397, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 423, 424, 426, 429, 430, 436, 437, 438, 440, 446, 457, 461, 466, 467, 474, 476, 477, 485, 486, 488, 493, 495, 499, 503, 505, 510
Gleissner, Franz 67, 278
Glück 245
Gläser, Franz 295
Godfrey, Richard T. 68, 159
Goerz, Georg Henric 312
von Goethe, Johann Wolfgang 87, 371
Goldstein, Carl 19, 173
Goodman, Jos[eph], 159
Gottlund, C.A. 453
Graeff [Gräff], Ernst 323, 333, 334, 350, 473, 488, 491, 492, 505
Graeff [Gräff], Heinrich 335
Graeff [Gräff], Walter 67, 68, 69, 156
Graffman, Carl Samuel 120
Grafström, Anders Abraham 193
Grafton, Anthony 203
Grahn, Johan Carl 306, 327
Granberg, Per Adolf 1770–1841 88, 89, 90, 93, 95, 335
Green, Allan 106
Grewesmöhlen, Carl August 180
Griesinger, Georg August 111, 189, 237, 280, 286
Grube, Carl 28
Grönbohm, Lars Jsaac 482
Grönborg, Kristian 136
Grönlund, Johanna 326, 327, 328, 329, 330, 331, 343, 473, 482, 496, 502
Grönlund, Per 326
Guercino 259
Gullhaug, Anders 71
Gustafsson, Karl-Erik 81, 310, 321
Gustaf Wasa 312
Gustav III 78, 100, 107
Gustav (IV) Adolf 100
Gustav Vasa 310
Gyldenstolpe, Carl Edvard (1770–1852) 89, 93, 95, 118, 131
Gyldenstolpe, Nils (1839–1884) 89, 120
Gynther, Sven Wilhelm 147
Gällgren 424
Göbel, Christian 73
Göthe, Eric Gustaf 258
Götrek, Per 50, 180, 199, 203, 263, 304, 313, 314, 316, 321, 331, 454, 455

Haeffner, Johan Christian Fredrik (1759–1833) 106, 107, 114, 141, 154, 238, 239, 240, 241
Haeggström 387
Hagman, K[onrad] 36, 38
Hakapää, Jyrki 453
Hallberg, Bengt Wilhelm (1824–1883) 348
Hallberg, Johan 337

Halldin, Olof 36
Hall d.y., John 315
Hallman, Mia 322, 332
Hallonquist, Juliana Eva Eleonora 326
Hallonquist, Sven Göran 326
Hamilton Geete, Anna 295
Hamilton, Hugo 295, 375, 422, 429, 430, 438, 493
Hammarlund, Sven 180
Hammarsköld, Lorenzo 47, 189, 313, 331, 338, 455
Hane, Isak 495
Hane, Thure Jacob Ferdinand (f. ¼ 1806). 177, 495
Hanfstaengl, Franz 62
Hansteen, Christopher 151
Hasselgren, J. F. 269, 339
Hatt, Lorenz 212
Hauswolff, Justus Christopher (1666–1722) 222
Haverinen, Markku 158
Haydn, Joseph 189, 280
Hayen, Mats 31
Heath, Charles 224
Heckscher, Eli 77
Hedberg, Gunnel 266, 315, 457
Hedin, Sven Anders 77, 87
Hedwall, Lennart 441
von Heideken, Gustaf (1781–1864) 436
Heintz, Weslemöy 45
Hellander, Adolf 93, 95, 297
Hellgren, Johan 340
Helmer, A. 45
Henker, Michael 166, 172, 200
Hentschel, Klaus 20
Herlin, Lorentz Wilhelm 481
Herr, Lorenz 358
Hertzman, Adolf (1765–1836) 87
Hierta, Lars Johan 59, 78, 141
Hildebrand, Fredrik Wilhelm (1785–1830) 236, 462
Hirsch, Abraham 45
Hirsch, Emanuel 379, 392, 397, 413, 490, 495
Hirschfeld, Peter 71
Hitzig, Wilhelm 65
Hjelm, Carl Johan 245
Hjerta, Lars Johan 183, 396
Hjortsberg, Lars 360
Hofberg, Herman 118, 182, 417
Hoffmann, Paul 156
Holmberg, Arne 141, 297, 417
Holmgrén, Fabian 31, 131, 155, 174, 218, 237, 269, 311, 312, 313, 335, 336, 337, 338, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 474, 477, 483, 484, 488, 489, 492, 493, 496, 501, 505
Holmgren, Gustava 336
Holmgren, Jacob 336
Holm, L.W. 489
Holmström, Richard 189
Holtei, Carl 295
Hook, Theodore Edward 286
Houzeau, M. 291
Hoving, Gustaf 138
Hovkanslern 32, 37, 38, 39, 78, 129, 189, 243, 277, 294, 308, 310, 326, 333, 376, 405, 442, 454
Hower, Ralph H. 21
Hullmandel, Charles-Joseph (1789–1850) 35, 67, 496
Hultmark, Emil 26, 33, 47, 120, 155, 264, 329, 360, 410, 457
Hånell, August 194, 199, 333, 335, 336, 452, 453
Hårdh, Adolph 38, 180, 399, 438
Höjer, Johan Leonard 276
Höjer, Torvald 30
Hörberg, Johan 199, 334
Höök, Jacob 333

Ibsen, Lars Möller 152
Imiela, Hans-Jürgen 52
Imnelius, Johan 81, 83, 189, 283, 286
Indebetou, Govert 28
Isabella Czartoryshich (prinsessa) 365

Jackson, Joseph 69
Jacob, Hans Nicolas (1782–1871) 172, 173
Jakobsson, Svante 33, 50, 405
Jarlesson Ekenstedt, Carl Christian 178, 495
Jerremalm, Ali 45
Jiresch, Erich 68, 85
Johannesson, Lena 49, 90, 410
Johannot, Francois 85, 86, 156
Johansson, Alf W. 22
Johansson, Björn Axel 51
Johansson, Johan 304
Johansson, Stig (1931–1986) 189
Johns, Adrian 19
Johnsen, John Gunnar 55
Johnson, Alfred Forbes 67, 85
Johnson, W. McAllister 74
Jonasson, J. M. 150
Josephina [Josephine] (kronprinsessa) 221, 222
Josephson, Jacob Axel 295

Joubert De la Fertés, Jean Ferdinand (1810–1884) 20, 225
Julin, Johan Fredrik 232
Jungmarker, Gunnar 46, 47, 48, 71, 78, 88, 89, 91, 92, 93, 95, 111, 118, 120, 121, 125, 139, 141, 147, 155, 170, 185, 264, 284, 286, 311, 313, 410
Jönsson, Erik 145

von Kapfelman, Erik Jakob Arrhén 116
Karle, Gunhild 247, 350, 454
Karlsson, Carla 221
Karl XII 258, 259
Karl XIV Johan 15, 16, 17, 30, 46, 48, 49, 59, 78, 91, 92, 105, 107, 108, 116, 118, 125, 126, 127, 129, 130, 131, 133, 136, 137, 139, 141, 151, 155, 156, 167, 208, 222, 224, 225, 226, 227, 239, 257, 260, 284, 286, 362, 365, 366, 369, 373, 397, 402, 406, 409, 410, 411, 417, 421, 426, 450, 452, 477, 478, 479, 484, 487, 504
Katarina den stora. 356
Kernell, Yngve 83
Kerry, Michael P. 160
Keupp, Helmut 64
Keyser, Hendrich 127
Kindblad, Carl Eduard 183
Kjellin, Clas 331
Kjellman, Ulrika 37
Kjellström, Carl Gustaf 347, 348, 349, 448, 460, 462, 473, 488, 491, 493, 504
Klemming, G. E. 41, 78, 82, 88
Klemming, Otto Henrik 45
Klinckowström, Axel 479
Klingwall, Jacob Gustaf 193
Klüwer, Lorentz Diderich (1790–1825) 195
von Knorring, Adolph 263
von Knorring, Kristina Henrika 370
Koch, K.V. 55
Kolb, Annette 358
Kotzebue 286
Krafft d.y., Pehr (1777–1863) 93, 120, 275, 284, 286, 331, 493
Krantz, Olle 108
Kraus 245
Krause, Karl 43
Krehl, Carl Henric (1817–1885) 231
Krohn, Ernst C. 45
Krohn, Pietro (1840–1905) 55, 71, 136
Kronlund, Andrea Davis 144
Krummel, Donald W. 44, 45, 103
Krüger, Otto 76
Kröningsswärd, Carl Gustaf 457
Kuhlau, Friedrich 125
Kullberg, Henrik Adolf 283
Kulneff 312
Kuylenstierna, Oswald 44
Kylhammar, Martin 75
Königsmark, Hans Christopher 312
Körner, Hans Michael 67
Körner, Magnus 42, 50, 155, 446
Köster, Adolph (1830–1892) (stentryckeriägare) 150

Lacy, L. P. 76
Lafrensen d.ä., Niclas (1698–1756) 93
Lagerbjelke, Gustaf 295
Lagerbring, Carl 191
Lagerqvist, Lars O. 383
Lagerstrand, E. 191
Lagerström, Hugo 78, 103
Lagrelius, Axel 47
Lamberg Wåhlin, Anna 127
Lami, Eugène 230
Langlumé, Pierre (?) 34, 128, 375
von Lantingshausen, Albrekt 117, 118, 119, 131, 493
Lanzedelli, Joseph d. ä. 358
de Lasteyrie du Saillant, Charles Philibert 88, 415
Laurin, Carl G. 409
Layton, Robert 16, 104, 242, 244
Lefèvre, Robert (1755–1830). 221
Leffler, Sara M. 148
Lefrén, J.P. 261
Lehmann, Karl Peter (1793–1876). Konstnär 101
Leikola, Anto 387, 399, 453
Lellky, Åke 45
Lemercier, Joseph (1803–1887) 68
Le Moine, Vilhelm (1780–1859) 180, 181
Lenning, Einar 254
Levin, Abraham (född 27/10 1793) 175, 178, 436
Lewan, Bengt 212
Lichton, Rob. 304
Lilja, Gösta 42, 59, 93, 119, 132, 139, 178, 228, 264, 275, 451
Liljegren, Johan Gustaf 194, 440
Liljewall, Britt 328
Lilljebjörn, Henrik (1797–1875) 435
Lindberg, Sten G. 83
Lindblom, J. A. 79
Lindeberg, Anders 383
Linde, Lars Gustaf 79, 131
Lindh d.y., Per Magnus 346

Lindh, J. P. 344
Lindh, Nils Magnus 83, 334, 338, 346
Lindholm, Johan 179, 270, 271, 274
Lind, Jenny 295, 298
Lindskog, A. O. 361, 424
Lindstedt, Sam 115
Lindström, C.G. 268
Lindström, Jacob Nicolaus 20, 203
Lindström, Johan 451
von Linné, Carl (Carl Linnéus) 193, 194
Lippman, Carl 115
Lithner, Henrik 370
Ljungberg, C. E. 82
Ljungberg, Hans 72
Ljungströmmer, Charlotta 332
Lloyd, Llewellyn 155
Lokki, Juhanna 387, 399, 453
Lomnäs, Erling 244
L'Orange, Carl Axel (1789–1856) 316, 326, 328, 329, 331
Lose, Christian Gottlieb 140
Louis-Philippe 406
Ludwig av Bayern 63
Lundblad, Sven 187
Lundborg, Åsa 271
Lundequist, Nils 27
Lundgren, Carl Gustaf 495
Lundgren, Johanna Magdalena 174
Lundholm, J (eller F?) 179
Lundin, Claës 200, 320
Lundkvist, Klas 58
Lundquist, Anders (1803–1854) 47, 208, 222, 250, 313, 373, 413, 455
Lundqvist, Abraham 45
Lundqvist, Pehr 329
Lundström, Bo 22, 48, 208, 230
Lundström, Inga 45
Luther, Martin 239
Lüdeke, Johan Anton (1772–1838) 158
Löfgren, Nils Isak 191
Lönborg, Sven 443
Lövgren, Anna Brita 263
Löwegren, Geo 150
Löwenhielm, Gustaf (1771–1856) 210
Löwstädt, Carl Rudolf 305, 314, 332
Löwstädt, Carl Theodor 51, 80, 129, 167, 178, 203, 228, 276, 290, 294, 301, 304, 305, 306, 307, 310, 313, 315, 316, 319, 320, 321, 322, 323, 326, 327, 328, 329, 331, 332, 333, 335, 343, 378, 457, 482, 493, 496, 503, 504, 505
Löwstädt-Chadwick, Emma (1855–1932) 332
Löwstädt, Maria Carolina 332
Löwstädt, Maria Catarina 305

Magnusson, Gabriel 317
Magnusson, Ingvar 50
Magnusson, Jakob (litograf) 59, 155, 176, 178, 179, 180, 375, 394, 424, 426, 437, 438, 481, 486, 493, 495, 499, 502
Magnusson, Jakob d.ä. 437
Magnusson, Lars 77
Mahnke, Georg Heinrich 106
Malapeau, Charles Louis (1795–1878) 397
von Mallingckrodt, Bernhard (1591–1664) 70
Malmberg, Anna Stina Andersdotter (f. 2% 1797) 176
Malmborg, August 379
von Malmborg, Boo 117, 118
Malmros, Bernt 102
Malmström, August 312
Mandelgren, Nils Månsson (1813–1899) 384, 495
Man, Felix 358
Mankell, Carl A. 101
Mannerhierta, Esaias 277
Mannerhjerta, Ulric 21, 29, 33, 34, 35, 46, 47, 48, 49, 51, 71, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 100, 101, 103, 104, 105, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 131, 167, 170, 176, 185, 234, 236, 237, 239, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 285, 286, 289, 290, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 328, 343
Mannerhjerta, Ulrika 298
Markelius, Martin 144
Marquard, Carl Fredrik 277, 503
Martin, Elias 208
Martin, Fredrik (1804–1854) 436
Martin, Henri-Jean 34, 52, 128
Martin, Johan Fredrik 208, 310
Marzio, Peter Cort (1943–2010) 53, 54
Matet, Charles Paulin François 75
Mattsdotter, Sara 176
McKerrow, Ronald B. 25
McKitterick, David 77
McLuhan, Marshall 19
Mester, J. F. W. 511
Meurer, Ignatius 506
Meyer, Adolph 150
Meyer, Johan Fredrik 127, 230, 402, 484, 486, 511
Michaëlson, Maria Catharina 332

Michaëlsson, Christina Cathrina (1764–1855) 322
Michaëlsson, Johan 322
Michalik, Rudolf 88
Michelsen, Kari 51, 150, 152
Mispelaere, Jan 30
Mitterer, Herman Joseph 159
Moberger, Carl Johan (1763–1844) 237
Montahn, Elias Christopher 187
Montgomery, Malla 258
Morales, Olallo 106, 107
Mortensen, Harald 200
Mortenson, Johan 189
Moselius, Carl David 47
Moselius, Carna 47
Moxon, Joseph 34
Mozart, Wolfgang Amadeus 245
Muncktell, Theofron 83
Müller, Anna Catharine (f. Schmidt) 156
Müller, Carl 14, 16, 20, 33, 35, 38, 39, 41, 42, 47, 49, 80, 106, 108, 109, 111, 113, 116, 117, 125, 126, 127, 128, 129, 131, 134, 136, 137, 139, 140, 143, 155, 156, 157, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 187, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 222, 224, 225, 228, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 251, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 280, 283, 296, 310, 313, 321, 322, 323, 333, 337, 341, 344, 345, 350, 354, 371, 373, 376, 377, 404, 413, 424, 439, 441, 442, 451, 454, 466, 467, 473, 475, 476, 477, 478, 482, 484, 485, 486, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 502, 505, 506, 508, 509
Müller, Carl Alfred 174, 265, 271
Müller, Georg Albert 51, 277, 296
Müller, Jurg. Chr. 344
Müller, Sophie (1789–1874) 42, 174, 177, 178, 247, 260, 264, 265, 267, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 330, 440, 442, 462, 486, 496, 505
Münch, Roger 53, 161
Månsdotter, Katarina 310, 312
Möller, John W.] 224
Möller, Peter (1803–1860) 42
Mörk, Carl Jacob (1780–1828) 169, 186
Mörner af Morlanda, Adolf Göran 49, 86, 101, 105, 106, 107, 113, 417, 426
Mörner, Hjalmar 49, 187, 371, 375, 461
Nachmansson, H.M. 344
Napoleon 228, 230, 286, 354
Naumann, Christian 38, 291
Nay, Alexander 65
Nicander, Karl August 375
Niedermayr, Anton 88
Nielsen, Erwin 55, 136, 140
Nihil, Ego 409
Nikula, Oscar 381
Nilsonne, Viveca 410
Nilsson, Staffan 82
Nilsson, Sven 42, 50, 120, 436, 446
Nisser, Wilhelm 93
Nohrström, Holger 69
Norberg, Erik 18
Norberg, Johan 208
Nordenfelt, Olof 435
Nordenflycht, Hedvig Charlotta 15
Nordensvan, Georg 181
Nordin, J.G. 34, 41, 78
Nordqvist, Nils 43
Nordström, Henrik 120
Nordström, Johan Jakob 28
Nordvall, Axel Ferdinand 405
Norlander, Emil 341
Norlind, Tobias 106, 107, 254, 255, 452
Norstedt, Per Adolf 83
Nyberg, Gunne 104
Nyberg, Julia Christina (1785–1854) 384
Nyblom, Carl Rupert 120
Nygaard, Georg 55
Nyman, S. M. 304
Nyström, Pehr 451

Olai, Amandus 127
Oldenburg, Bertil 115
Olsson, Pehr (Per) 310, 312
Olvång, Bengt 228
Orlowsky [Orlowski], Alexander Ossipovich 47, 69, 170, 259, 362, 365, 428, 429
Ortigies, Julius 511
Ortman, Ernst Adolph 320, 344
Osberg, Nils Petter 42, 155
Oskar (I) 17, 30, 59, 116, 127, 131, 137, 141, 144, 145, 163, 167, 209, 211, 212, 220, 234, 235, 236, 237, 369, 373, 375, 388, 410, 420, 422, 423, 436, 451, 452, 477, 479, 486
Ostade 259
Otis, Bass (1784–1861) 69
Otto, Fr. 233
Ottoson, Lars 365, 367
Owen, Samuel 43

Palffy von Erdöd, Ferdinand (1774–1840) 358
Palmblad, Vilhelm Fredrik (1788–1852) 114, 191, 194, 203, 216, 239, 240, 310, 311, 333, 334, 335, 336, 342, 343, 344, 346
Palm, Gustaf Wilhelm 438, 500
Palmstedt, Carl 84, 143, 147, 150, 151, 152, 169, 258
Palmstedt, Erik 162
Pasch, G. E. 224, 379, 397, 413, 421
Paulsrud, Lars 166
Peignot, Gabriel 67
Pennell, Elisabeth Robbins 52
Pennell, Joseph 52
Personne, Nils 220, 277, 297
Persson till Orrnäs, Anders 312
Peters, Carl Frierich 297
Peterson, Bo 367
Petri, Gunnar 79
Pettersson, Jan-Erik 46
Pettersson, Johan 274, 275
Pettersson, Lars 413
Pfeiffer, August 326
Pfeiffer, Johan 326
Pfeiffer, Johanna *se* Grönlund
Pfäfflin, Anna Marie 87, 371
Pilo, Carl Gustaf 225
Piper 312
Piper, Gustaf 164
Pixerécourt, Charles Guilbert de 295
Plagemann, Carl Gustaf (1805–18868) 432
Plattel, Henri Daniel (1803–1859) 507
Polnitzky, Ulrike 359
Prang, Louis 66, 497
Probst, Johan Adolf 445
Puy, Eduard Du 141, 283, 321, 323
von Pötting und Persing, Adolf 358

Qwarnström, Carl Gustaf 361

von Rapp, Gottlob Heinrich 35, 87, 161, 207, 371
Raucourt de Charville, Antoine 67
Reenstierna, Märta Helena (1753–1841) 315, 369
Regentova, Inna 355
Regnell, Carl 379, 392, 397, 405, 413, 444
von Reiche, Ludwig 125, 139, 157, 214, 366
Reinhard, B. Franz 86
Reinhard, Otto F. 157
Rembrandt 259
Renholm, G. 84
Reps, John W. 160
Reuter, Wilhelm 156
Ridderstad, Per S. 40
Ridderstolpe, Caroline (1793–1878) 459
Riksmarskalken 299
Ringberg, Carl Petter 190
Ringbom, Lars-Ivar 381
Rinman, Sven 79, 130, 383
Rittsel, Pär 51, 277
Romberg, Bernhard 237, 304
Ronjon, Joh. Hind. 268
Roos af Hjelmsäter, Leonard (1787–1827) 322
Roos, Bo Christian 305
Rosa, Salvator 259
Rosberg, Karin 315
Roselius, Olof Eric (1778–1831) 215
Rosenberg, Daniel 203
Rosenblad, Johan Daniel 303
Rosengren, Henrik 22
Rosen, Jeff 53
Rosén, Johan Magnus (1806–1885) 349, 391, 450
Ruckman, Johan Gustaf (1783–1862) 133, 194, 386
Rudbeck den yngste, Olof (1750–1777) 189
Rudbeck, Johannes 189
Rudbeck, Olof, d.ä. 100
Rudberg, Eva 23
Runbom, (Rundbom) Gustaf 72, 176, 178, 179, 183, 269, 439, 444, 445, 467, 474, 488, 491, 493, 505
Rundgren, Claes Herman 412
Ryberg, Olof 33, 178, 231, 233, 461
Rydén, Per 81, 310, 321
Rydin, Herman Ludvig 79, 81
Ryning, Ole 408
Röhl, Maria 353, 354
Rönnow, Sixten 71

Sacilotto, Deli 64
Saff, Donald 64
Sahlholm, Fredrika 298
Sahlin, Gunnar 277
de Saint-Maunie, Madame 317
Salmson, Axel Jakob 38, 45, 266, 310, 438, 484, 490
Salmson, Johan (1798–1859), gravör 155
Sandberg, Allan 365, 367
Sandberg, Johan Gustaf 216, 362, 453
Sandell, Gösta 144
Sandels, Claes Samuel 435
Sandels, Johan August 312
Sandels, Pehr Benjamin (1795–1876) 121, 283, 286, 436

Sandqvist, Inga Britta 49, 137
Sandström, Sven 224
von Schantz, Philip 74, 76
von Schéele, Adolf Fredrik 370
von Schéele, Carl 17, 18, 30, 32, 33, 37, 38, 39, 42, 49, 50, 74, 118, 178, 181, 210, 215, 222, 266, 272, 318, 354, 360, 361, 367, 369, 370, 371, 373, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 411, 412, 438, 440, 444, 445, 450, 457, 465, 467, 474, 475, 476, 477, 480, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 490, 493, 495, 497, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 508, 509
von Schéele, Ernst (1839–1913) 412
von Schéele, Franz 33, 370, 412, 477
von Schéele, Hedvig 410
von Schéele, Lotta 33
von Scheele, Maria 58
Scheele, J. M. 292
Scheutz, Georg 43, 79, 189, 310, 314, 341
Scheutz, Thor 79
Schiller, Harald 208, 222, 358
von Schinkel, V. 479
Schlagintwait, Hans 54
Schlich, Johann 359
Schlytern, Herman (f. 1802) 247
Schmelka, (Brettner) Heinrich 1777–1837 359
Schneller, Beverly 27
von Schober, Franz 358, 359
Schröder, Johan Henrik (1826–1827) 33, 194, 215, 216, 218, 219, 384, 501
Schubert, Franz 342, 358
Schultén, Carl (1797–1868) 42, 72, 179, 183, 260, 273, 413, 439, 440, 441, 442, 446, 447, 450, 460, 462, 465, 467, 474, 486, 488, 490, 491, 493, 495, 505, 511
Schultén, Zacharias (1749–1824) 440
Schumburg, August 159
Schumpeter, Joseph A. 22
Schwarz, Heinrich (1894–1974) 68, 71, 157, 214, 358
von Schwerin, Hans Hugold 42, 312
Schück, Henrik 5
Schützercrantz, Adolf (1802–1854) 228, 230, 231, 232, 313, 314, 371, 436, 438
Schöldén, C. 177
Schöldén, Jonas 179
Schönherr, Carl Johan 344
Sebald, Th. 261
Selander, Bengt 82
Sellström, Lars 460
Senefelder, Alois (1771–1834) 19, 35, 51, 62, 63, 64, 65, 67, 68, 70, 75, 76, 83, 85, 86, 88, 140, 157, 159, 160, 166, 172, 200, 233, 261, 278, 358, 371, 376, 401, 442, 484, 487, 493, 494, 496, 504, 509
Senefelder, bröderna 67
de Serres, Marcel (Pierres Marcel Toussaint de Serres de Mesplès) (1783–1862) 75
Severud Cook, Karen 74
Shapiro, Charles 69
Shcheglova, Olimpiada P. 69
Sherr, Karlheintz 172
Siebert, Johan [Johann] 174, 178, 179, 180, 503
Sigl, Georg 43
Silfverbrand, Martin 405
Silfverdahl, Pehr Anders 326
Silverstolpe, Fredrik Samuel (1769–1851) 420
Simonsen, Inger 207
Sjunnesson, Helene 84
Sjöberg, C.M. 270
Sjöberg, Erik (Vitalis) 313
Sjöberg, J. (f. 1804) 269, 270, 339, 344
Sjöborg, Nils Henrik 199
Sjögren, Arthur 48, 74, 506
Sjögren, Otto 127
Sjöholm, Johan Henric 228, 231, 233, 314
Sjöstrand, Margareta 351
Skelton R.A. 72
Sköldén, Johan (ev. Jonas) (född 1805) 176, 177, 179
Sommerfeldt, Wilhelm Preuss 55, 139, 140, 141, 151, 152
Sondén, Mårten 93
Sparr, Kenneth 236, 237
Spong, Anders Fredrik 136
Spong, Anders Magnus 499
Spontini, Gasparo 237, 338
Sprinchorn, Ulrica 176
von Stackelberg, Otto Magnus 509
Staël von Holstein, Mattias Gustav (1781–1874) 117
Staf, Nils 82, 163, 257
Stanhope, Charles 83
Staunstrup, Pontus 18
Steen, Christian 124, 207
Stenfelt 373
Stenman, Magnus (1779–1842) 237
Stenquist, Johan 331
Sterne, Harold E. 43

Stevenson, Allan (1903–1970) 25
Stigsdotter, Barbro 312
Stjernberg, Torsten 387, 399, 453
Stjernstolpe, Jonas Magnus (1777–1831) 315, 317
Stolpe, Elmar 172
Strandberg, Runar 59, 132
Strindberg, August 320
Strinnholm, Anders Magnus 503
Strömbom, Sixten 332
Ström, C. F 490
Strömer, Henrik 315, 393, 399, 492
Ström, Erland Fredrik 37
Sture, Nils 310, 312
Stümpel, Rolf 43, 159
van Suchtelen, Jan Peter 147, 169, 171, 199, 257, 258, 259, 279, 335, 354, 355, 356, 357, 359, 360, 362, 365, 396, 428, 429, 453, 458, 467, 487
Sundel, Olof (1802–1864) 42, 347, 379, 413, 448, 449, 450, 451, 460, 466, 473, 488, 490, 493, 495, 505, 506
Sundman, Johan 495
Sundström, Einar 15
Svanberg, Carl Adolf 444
Svedjedal, Johan 199
Svensson, S. Arthur 189
Swanson, Alan 102
Swensk, John (1893–1978) 377
Synnerberg, Lars Nilsson 345
Szrajber, Tanya 74, 170
Säfbom, Hans Eric 445
Söderbaum, Henrik Gustaf 89, 418
Söderberg, Gustaf (1799–1875) 91, 92, 93, 212, 213, 214, 383, 388, 417, 429, 433, 434, 438, 493, 510
Söderberg, Johan 58
Söderberg, köpare av mobilpress 373
Söderberg, Leutnant 91, 167
Söderberg, Rolf 224
Södergren, Anders Ferdinand (1811–1892) 270, 438
Södergren, Carl (f. 1807) 177
Söderlind, Solfrid 117
Söderlund, Ernst 31
Söderlund, Petra 51, 114
Södermark, Olof Johan (1790–1848) 371
Söderström, Wilhelm (1821–1900) 171
Sönstevold, B. 76

Tanselle, Thomas G., 22, 25, 40, 72
Tardieu, Ambroise (1788–1841) 90
Tarkainen, Kari 453
Tegnér, Elof 42, 97
Tegnér, Esaias 42, 141, 150, 195, 258, 440, 452, 455, 456, 460
Tempelman, Olof 120
Tengström, Fredrik 488
Tessin, Carl Gustaf (1695–1770) 93, 166
Thersner, Ulric 193
Thomander, Henric 141
Thomasson, Pehr 345, 452, 453
Thorwid, Hans 128
Tidblom, Lovisa 350, 351
Tollin, Ferdinand 408, 409, 410
Tollin, Israel (1803–1866) 42
Torsslow, Gustaf Ludvig 295, 297, 299, 300, 302, 464
Tott (baronessa) 276
Trentsensky, Matthias 358
Trofast, Jan 84, 90, 143, 152, 169, 258
Twyman, Michael 35, 36, 41, 43, 53, 68, 71, 74, 76, 88, 89, 96, 105, 159, 161, 209, 283, 289, 291, 338, 402
Täubel, Christian Gottlob 150
Törnebohm, Eric 316
Törnlund, Eric 328
Törnström, Johan (1744–1828), kronobildhuuggare 147, 148, 149

Uggla, Arvid Hj. 245
Uggla, Evald E:son 120
Ugglas, Samuel af 299
Ulfsparre, Anna-Christina 22
Ulfsparre, Georg 16
Ullenhag, Kersti 22
Upmark d.ä., Gustaf 212
Utterman, Leonard 397, 405, 436, 440, 444, 445, 446, 463

von Vegesack, Ernst 201
von Vegesack, Eugene 450
Veit, Barach 405
Velten, I. 372
Vergilius 315
Verhoogt, Robert 67, 68
Vernet, Carle 228, 230, 231, 283, 414
Vernet, Horace 118, 172, 228, 230, 283, 450
Viereck, C. F. (1778–1853) 203
Villain, Jean François 414, 415, 419
da Vinci, Leonardo 259
Viotti, Giovanni Battista (1755–1824) 322
Vogel, Conrad 260
Vogt, Jörgen Herman 151

Voltaire 47, 170, 259
Vougt, Carl Fredric (1795–1836) 143, 166
Vougt, Christina Gustafva Carlström (f. 26/7 1795) 166
Wagner, Carl 358
Wagner, Peter (1802–1847) 175
Wahlbom, Carl 497, 499
Wahlström Fernholm, Helena 265
Wahlööö, Claes 42
Walenski, Wolfgang 65
Wallander, P. A. 33
Wallbom, Sven 305
Wallencreutz, Jöran Otto (1747–1805) 96, 97, 220
Waller, Sture M. 334
Wallin, Sigurd 369
Wallmark, Per Adam (1777–1858) 383
Wallquist, Carl Olof 271
Walter, D. 453
Walter, Johan Fredrik 69, 251, 292, 313, 335, 344, 351, 352, 359, 360, 374, 424, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 458, 473, 488, 491, 492, 504, 505, 508, 509
Warburg, M. S. 424
Wasa, (Vasa) Gustaf Ericsson 275
Wase, Georg 312
Way, Johan 417
Way-Matthiesen, L. 83
von Weber, Carl Maria 46, 245, 459
Weber, Wilhelm (1918–1999) 51, 64, 75, 157
Weimerskirch, Philip J. 89
Wennbom, Pehr Adolph 276
Wennerstén, Sven Anders 136
Wensler, Heinrich 140
Werner, (Verner) Fredrik Emanuel (1780–1832) 127, 137, 194, 208, 209, 210, 211, 215, 219, 220, 221, 222, 223, 323, 382, 383
Wessel, Nils 78, 84, 305
Westerberg, Laurens 243, 244, 245, 350, 454, 473, 504
Westerberg, Ludwig (f. 8/1 1797). 350
Westerstrand 297
Westin, Fredrik 80, 93, 94, 128, 195, 220, 422, 425
Wetterling, Alexander Clemens 32, 48, 133, 136, 228, 230, 231, 232, 373, 420, 421, 493
Wiberg, Albert (1897–1967) 45, 48, 86, 93, 95, 98, 100, 104, 106, 107, 109, 125, 127, 131, 155, 156, 186, 205, 235, 237, 239, 242, 243, 244, 276, 278, 281, 299, 301, 310, 333, 334, 335, 338, 339, 343, 350, 455, 458, 465
Wiborg, Magnus (bokhandlare) 72, 238, 240, 241
Widmalm, Sven 367
Widstrand, Axel 117
Wieselgren, Harald 127, 128
Wilder, Frederick Louis 73
Winge, Pehr Erik 432
Wingren, Bo 32, 417, 457
Winkler, Rolf Arnim 71, 157
Winqvist, Margareta 48, 49, 133, 136, 228, 371
Winter, C. 331
Winther, Hans Thöger 296
Wirsén, Gustaf Fredrik 191
Wiséhn, Ian 45
Wittman, Reinhard 40
Wittrock, Veit Brecher 192, 193
Wittrup, Lorentz 152
Wocher, Marquard (1758/60–1830) 372
Wolf, Johannes 86
Wollin, Nils G. 368, 384, 421
Wollmer, Gerd 85
Wrangel, Ewert 199, 409
Wrangel, Fredrik Ulrik 117
von Wright, Magnus 385, 388, 389, 453
von Wright, Wilhelm 393
Wright, Thomas 356, 360
Wrååk, f. Salmson, Britta 155
Wächter, Otto 68, 85
Wölfflin, Heinrich (1864–1945) 23

Young, Edward 117

Zachariä, August Wilhelm (1769–1827) 334
Zelander, Johan 413
Zerl, Carl Adam 326
Zerl, Eva Maria 329
Zetterström, Gustaf 247, 248, 492
Zigrosser, Carl 62
Zilliacus, Lars 381
Zimmerman, Ernst 157
von Zweigbergk, Eva 59

Åberg, Nils 383
Åberg, Åke 117
Åhlén, Bengt 78
Åhlström, Olof 21, 48, 79, 93, 95, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 126, 248, 278, 279, 280, 297, 340, 483, 507
Åkerman, Jacob 20, 203, 204
Åmark, Karl 130
Åström, Eva 332

Ödman, Nils, Petrus (1838–1911) 81
Önnerfors, Andreas 245
Österberg, Eva 22, 23
Österberg, Sara 176
Östergren, Gustaf Adolf (1791–1825) 109, 110, 237, 272, 278, 279, 283, 299, 465
Östergren, Johanna 80, 156, 177, 185, 475, 482
Östling, Johan 22
Östlin, Lars 64
Östman, Nils 141, 429

Bildförteckning

1 Neuhaus, Heinrich: Utsnitt ur *”Stockholm”,* karta i kavaljersperspektiv, 1875.
2 Hanfstaengel, Franz: *Alois Senefelder.* Stentryck 1834.
3 Arbetsmomenten i ett stentryckeri. Didaktisk bild från Louis Prang & Co, Boston 1874.
4 Matet, Charles Paulin François: *Marcel de Serres.* 1841. O.p.d.
5 Fehr, Ludwig: *Johan Gottlieb Gahn.* Stentryck 1819.
6 Berndes, Anton Ulric: *Johan Gottlieb Gahn.* Handteckning. U.å.
7 Okänd konstnär (”Löjtnant Söderberg”): *Stentryck med karikatyr av kronprins Karl Johan.* 1811. Recto.
8 Okänd konstnär (”Löjtnant Söderberg”): *Stentryck med karikatyr av kronprins Karl Johan.* 1811. Verso.
9 Mannerhjerta, Ulric: *Kostymteckning* (Gustav Vasa). U.å. (o. 1824?)
10 Fehr, Ludwig: *Hovjunkaren* Jöran Otto *Wallencreutz,* iförd ”svenska dräkten”. 1819. Stentryck.
11 Arfvidsson, Anders eller hans elever, Stentrycksförsök. U.å. (O. 1816/1817).
12 Arfvidsson, Anders eller hans elever, Stentrycksförsök. U.å. (O. 1816/1817).
13 Lehmann, Karl Peter: *Olof Åhlström.* U.å. O.p.d.
14 Sida ur *Musikaliskt Tidsfördrif.* Åhlströms nottryckeri, Stockholm. Gravyr.
15 Sida ur *Musikaliskt Tidsfördrif.* Detalj.
16 *Variation Pour le Pianoforte.* Litografiskt nottryck, februari 1818. Stentryck från Fehr & Müller.
17 *Variation Pour le Pianoforte.* Detalj av titelblad.
18 Detalj ur nottryck från Palmblads tryckeri, Uppsala 1820. Typtryck.
19 Staël von Holstein, Mattias Gustav: *Albrekt von Lantingshausen*. Gouache. U.å.
20 Lantingshausen, Albrekt von. Landskapsvy. Svart stentryck. U.å. (1818–1819).
21 Okänd konstnär: *Carl Edvard Gyldenstolpe.* 1794.
22 Bild på stentryckare ur Thaarup, Frederik, *Mennisket i dets virksomhed*. Köpenhamn 1832. Stentryck.
23 Westin, Fredrik: *Louis Marie de Camps.* O.p.d.
24 Fehr, Ludwig: *Fredrik Boye.* Stentryck 1818/1819.
25 Omslag till *Konst och Nyhets Magasin för Medborgare af alla Klasser* 2(1819): 1.
26 Detalj ur omslag till *Konst och Nyhets Magasin för Medborgare af alla Klasser* 2(1819): 1.
27 Boye, Fredrik: Eget exlibris. Stentryck.
28 Boye, Fredrik: Sophie Blondells exlibris. Stentryck.
29 Gustaf Henrik Brusewitz: *Brukspatronen på Floda säteri, Gustaf Hoving med familj.* 1836. O.p.d.
30 Okänd konstnär: *Ludwig Fehr.* U.å. Foto av svart stentryck.
31 Fehr, Ludwig: Omslag till Per Nordquists *Strödda Handteckningar.* 1822. Stentryck.
32 Fehr, Ludwig: *Jacob Berzelius*. 1818/1819. Stentryck.
33 Fehr, Ludwig: *Kronprins Oskar.* 1818. Svart stentryck, tidigt avdrag.
34 Fehr, Ludwig: *Kronprins Oskar.* 1818. Svart stentryck, senare avdrag.
35 Fehr, Ludwig: *Kronprins Oskar* i trekvartsprofil. 1818/1819. Stentryck
36 Fehr, Ludwig: Flyende hjort. 1818. Stentryck.
37 Fehr, Ludwig: *Kronobildhuggaren Johan Törnström, Karlskrona.* Svart stentryck 1821.
38 Okänd konstnär: *Gottlieb Louis Fehr.* U.å. Foto av målning.
39 Fehr, Gottlieb Louis: *Preludium till Psalm.* 1818. Stentryck från Fehr & Müller.

40 Fehr, Gottlieb Louis: *Preludium till Psalm*. 1818. Stentryck. Detalj.
41 Fehr, Ludwig: *Johan Anton Lüdeke*. 1818. Stentryck.
42 Senefelders mobila stentryckspress i trä. Foto.
43 Senefelders stångpress från 1797. Foto.
44 Fuhr, Ernest: ”The Birth of Lithography”. 1913.
45 Deutsche Bundespost, Väst-Tyskland: Stjärnpressen på frimärke. 1972.
46 ”Den bästa pressen”. (Mitterers skrappress). Boyes magasin 2(1819).
47 Palmstedt, Erik: Stockholmsvy o. 1800. Lavyr. Detalj med Norrbro.
48 Billmark, Carl Johan: Skiss till panoramabild över Stockholm 1839. Detalj med Norrbro.
49 Fehr & Müller: Handkolorerat *”Kinesiskt gåtspel”* ur Boyes Magasin 1(1818).
50 Anteckningsbok med stentryck från Carl Müller. 1825.
51 Omslag till *Tessin och Tessiniana*. 1819. Stentryck.
52 *Motalaspännet*. Stentryck 1819.
53 Fehr, Ludwig, efter Alexander Orlowsky: *Preussisk soldat* (”Rökpuffaren”). 1819. Kolorerat stentryck.
54 Fehr, Ludwig, efter Alexander Orlowsky: *Preussisk soldat* (”Trumslagaren”). 1819. Kolorerat stentryck.
55 Jacob, Henri Nicolas, efter Horace Vernet: *Stentryckarkonsten*. Allegori 1819. Svart stentryck.
56 Müller, Carl: *Stentryckarkonsten*. Allegori efter Henri Nicolas Jacob. 1819 eller senare. Svart stentryck.
57 Wagner, Peter: Wagners stentryckarofficin i Karlsruhe. 1820. Svart stentryck.
58 Le Moine, Vilhelm: Åbo. Vy tryckt hos Carl Müller 1827. Handkolorerat stentryck.
59 Fehr, Ludwig: *Johan Arfwedson*. 1818/1819. Svart stentryck.
60 Kindblad, C. E. *Blind-Atlas.* Stockholm [1829–]. Stentryckt uppslag med handkolorerad karta i regalfolio.
61 Mörk, Carl, Plansch ur *Caricaturer.* 1819. Handkolorerat stentryck.
62 Rudbeck, Olof den yngste: *Borosiaden*. 1820. Svart stentryck från Carl Müller.
63 Ahlquist, Abraham: Titelplansch ur Ölands Historia och *Beskrifning*. Kalmar 1822–1827. Svart stentryck från Carl Müller.
64 Werner, Fredrik: Planschen *Skådepenningarne*. 1823. Svart stentryck från Carl Müller. Kasserad plansch.
65 Werner, Fredrik: Planschen *Monumentet*. 1823. Svart stentryck från Carl Müller. Kasserad plansch.
66 Klüwer, L. D., Översikt över norskt försvarsväsen. 1821. Handkolorerat Stentryck från Carl Müller.
67 Klüwer, L. D., Textdelen till karta. 1821. Svart stentryck från Carl Müller.
68 *Karta öfver Ladugårdslandet och Djurgården*. 1820. Svart stentryck från Carl Müller.
69 Erdelyi, M. von: *Hästens tänder.* 1825. Kontratryckt stengravyr från Carl Müller.
70 Bleichrodt, W. G., Byggnadsritning. 1824. Svart stentryck från Carl Müller.
71 Åkerman, Jakob: *Anatomiplansch*. 1822. Svart stentryck från Carl Müller.
72 Sällskapsspelet *Råttfällan*. 1820.
73 Werner, Fredrik: Omslag/titelblad till *Stockholms utseende i äldre och nyare tider.* 1829. Svart stentryck från Carl Müller.
74 Werner, Fredrik: *Utsigt af Manilla Holme*. 1823. Svart stentryck från Carl Müller.
75 Söderberg, Gustaf: *Landskaps Ritningar.* 1823. Oskuret häftesomslag i gråpapp. Stentryck.
76 Söderberg, Gustaf: Reggio ur *Landskaps Ritningar.* 1823. Svart stentryck från Carl Müller.
77 Johan Gustaf Sandberg: *Johan Henrik Schröder.* 1840. O.p.d.
78 Rekvisitionsblankett för *Upsala Domkyrka*. 1826. Stentryck från Carl Müller.
79 Werner, Fredrik, efter Robert Lefèvre: *Drottning Desiré.* 1820. Svart stentryck från Carl Müller.
80 Westin, Fredrik: *Josephine av Leuchtenberg.* 1823. Stentryck.
81 Westin, Fredrik: *Josephine av Leuchtenberg.* Ur *Boyes Magasin,* 5(1823): 5. Stentryck.

82 Werner, Fredrik: *Justus Christopher Hauswolff*. Svart stentryck 1830. Utan firmering.
83 Gérard, François: *Karl Johan* i helfigur. 1811. O.p.d.
84 Billmark, C. J. (?), efter C. D. Forssells sepiateckning efter F. Gérard: *Karl Johan*. 1818. Svart stentryck från Fehr & Müller.
85 Gérard, François: Bröstbild av *Karl Johan*. 1810. O.p.d.
86 Fehr, Ludwig, efter F. Gérard: Bröstbild av *Karl Johan* 1818/1819. Svart stentryck från Fehr & Müller.
87 Wetterling, Alexander Clemens, Omslag till uniformsverk. 1825. Svart stentryck från Carl Müller.
88 Krehl, Carl Henric, efter C. Wetterling: Omslag till uniformsverk. 1866.
89 Delpech, F., efter C. Vernet. 1822. *Infanterist i Napoleons armé*. Handkolorerat stentryck.
90 Wetterling, C., *Fält-Artilleri Götha Wendes Regemente*. 1824/1825. Handkolorerat stentryck från Carl Müller.
91 Schützercrantz, A., *Rote-Båtsman, Sjö Artilleri Regemente*. 1824/1825. Handkolorerat och fernissat stentryck från Carl Müller.
92 Sjöholm, J. H., *Skånska Husar Regementet*. 1824/1825. Handkolorerat stentryck från Carl Müller.
93 Otto, Fr., *"Hamngata i Göteborg"*. U.å. Foto av svart stentryck från Carl Müller.
94 Kasserat omslag till Oskars *sorgmarscher* 1818. Svart stentryck från Fehr & Müller.
95 Omarbetat omslag till Oskars *sorgmarcher*. 1818. Svart stentryck från Fehr & Müller.
96 Titelblad till Haeffner, Fr., *Swensk Choralbok*. Del I. 1820. Svart stentryck från Carl Müller.
97 Fehr, Ludwig: *Friedrich Haeffner*. 1818. Svart stentryck.
98 Uppslag i *Haeffners koralbok*. I. 1820, med införda rättelser. Svart stentryck från Carl Müller.
99 Musikalietidskriften *Amphion*, redigerad av Gustaf Zetterström. 1824. Svart stentryck från Carl Müller.
100 Lundquist, Anders: Illustration i *Amphion*. 1824. Svart stentryck från Carl Müller.
101 Musikalietidskriften *Orpheus*. 1825/1826. Svart stentryck från Carl Müller.
102 Geijer, Eric Gustaf: *Dubbel Sonate* för Piano Forte. 1821. Svart stentryck från Carl Müller.
103 Bennet, Carl Stefan: Detalj med Norrbro ur *Utsikt mot Riddarholmen*. Akvarell.
104 Fehr, Ludwig efter Alexander Orlowsky: *Karl XII:s stövel*. 1819. Karikatyr i svart stentryck.
105 Ekholm, Lennart: *Modell av ångfartyget Ellida*. Foto.
106 Krafft d.y., Pehr: *Gustaf Ericsson Wasa*. O. 1821/1822. Svart stentryck från Mannerhjertas stentryckeri (II).
107 Notbilaga till Griesingers Haydn-biografi. 1819. Svart stentryck från Carl Müller.
108 Krafft d.y., Pehr: (attribuering): Karl Johan. O. 1821/1822. Svart stentryck från Mannerhjertas stentryckeri (II).
109 *Salt i surt öga* med bilden "Jusque à la mort" [Intill döden], tryckt i Stockholm våren 1819. Svart stentryck. Utan firmering.
110 Löwstädt, Carl: Självporträtt. Handkolorerat stentryck. Detalj.
111 Prospekt från *Mannerhjertas Lithografiska Tryckeri*, (II). 1821/1822. Stentryck.
112 Löwstädt, Carl: Självporträtt. Handkolorerat stentryck.
113 Löwstädt, Carl: *Porte-Feuille* för Historiska Teckningar, 1823: 1. Titelblad. Svart stentryck.
114 Skånska Husar-Regementet *ur Miniatur–teckningar,* utgiven av Carl Löwstädt. 1824. Handkolorerat stentryck.
115 Löwstädt, Carl: *Erik Törnebom*. 1825. Handkolorerat stentryck.
116 Löwstädt, Carl: *Solgubben och hans gäster*. Handkolorerat stentryck.
117 Löwstädt, Carl: *Solgubben och hans gäster*. Handkolorerat stentryck. Detalj med Carl Löwstädts självporträtt.
118 Gernandt, Wilhelm, *Källaren Björngården*, (Solgubbens krog). Akvarell.
119 *De fyra vännerna förminskade till Tre*. 1825. Handkolorerat stentryck av Carl Löwstädt.
120 Löwstädt, Carl: Handteckning återgiven i *Hvar 8 Dag* 1913.

121 Du Puy, *Duetto pour Deux Violons*. Titelblad till första delen. 1822.
Svart stentryck från Carl Löwstädt.
122 Du Puy, *Duetto pour Deux Violons*. Titelblad till första delen. Svart stentryck från Carl Müller.
123 Du Puy, *Duetto pour Deux Violons*. Titelblad till första delen.
Svart stentryck från Carl Müller. Här spegelvänt.
124 Holmgrén, Fabian: *Euterpe*. Titelblad till textdelen. 1823. Typtryck.
125 Holmgrén, Fabian: *Porträtt-Galleri af Swenska* Lärde. Titelblad. 1823. Typtryck.
126 Cramer, J. B: *Allegro Brillante*. o. 1823/1824 från C. G. Kjellströms nottryckeri. Svart stentryck.
127 Röhl, Maria: Leonard Dreyer. 1834. Handteckning.
128 Dawe, George: Jan Peter van Suchtelen. 1820. O.p.d.
129 Wright, Thomas, efter George Dawe: Jan Peter van Suchtelen. 1823. Stippelgravyr med etsning.
130 Dreyer, Leonard: Jan Peter van Suchtelen. 1827. Stentryck från Johan Gjöthström.
131 Schober, Franz von: Heinrich *Schmelka,* (Brettner). U.å. Svart stentryck.
132 Dreyer, Leonard: Operasångaren Julius Cornet. U.å. Svart stentryck.
133 Dreyer, Leonard, efter J. G. Sandberg: *Karl XIV Johan till häst*. 1830. Svart stentryck.
134 Dreyer, Leonard: Självporträtt. U. å. Handteckning.
135 Okänd fotograf: Leonard Dreyer. U. å. Foto.
136 Schéele, Carl von, *Den Kongl. Famillen* på promenad. 1836. Svart stentryck.
137 Karta, Andrarums alunbruk av Franz von Schéele. Sammanställd
av Carl von Schéele. 1819. Kolorerad handteckning.
138 Ekeman Allesson, Lorenz, efter Marquard Wocher: Landskapsbild. 1822. Svart stentryck.
139 Hamilton, Hugo: Nicanders *Runor,* frontespis. Svart stentryck av Pierre Langlumé i Paris 1825.
140 Löwstädt, Carl: C. M. Bergwall. 1825. Handkolorerat stentryck.
141 Finnberg, Gustaf Wilhelm: *Ruiner af Åbo.* 1827. Handkolorerat stentryck från Carl von Schéele.
142 Werner, Fredrik: *Utsigter af Stockholm*. Titelblad. 1829–1830.
Svart stentryck från Carl von Schéele.
143 Ruckman, J. G.: *Om Christi Efterföljelse* av Thomas af Kempis,
frontespis 1879. Stereotypi efter gravyr från 1827.
144 Schéele, Carl von, efter J. G. Ruckman: *Om Christi Efterföljelse* av
Thomas af Kempis, frontespis. Svart stentryck 1829.
145 Wright, Magnus von: Titelblad till *Swenska Foglar.* 1828. Svart stentryck från Carl von Schéele.
146 ”Jordsvala” med detalj ur fjäderdräkten ur *Swenska foglar.* 1828.
Handkolorarat stentryckt från Carl von Schéele.
147 Schéele, Franz von: Karta, Luleå lappmark. 1828. Handkolorerat stentryck av Carl von Schéele.
148 Rosén, Johan Magnus: *Fragment ur Poemet Axel*. 1828. Svart stentryckt hos Carl von Schéele.
149 Schéele, Carl von, efter C. S. Graffman: *Dramatiska teaterns brand*.
1825 på uppdrag av J. F. Walter. Litokromi.
150 Carl von Schéeles annons i Aftonbladet 1835 om *Typo-Lithographien*.
151 Carl von Schéeles flygblad 1837. Övertryck av Carl von Schéele.
152 Tollin, Ferdinand?: *Skott Taflan*. 1842. Svart stentryck av Carl von Schéele.
153 Schéele, Carl von, efter V. Adam: *Karl XIV Johan visiterar på Ladugårdsgärdet*.
1843. Handkolorerat tontryck.
154 Delpech, F. efter C. Vernet: *Delpechs bod i Paris* o. 1818–1820. Svart stentryck.
155 Goujon et Formentins *betyg* 1827 till Johan Gjöthström efter tjänstgöring i Paris. Handskrift.
156 Way, Johan: *Jakob Berzelius*. 1826. O.p.d.
157 Belliard, Zéphirin, efter J. Way: *Jakob Berzelius*. Svart stentryckt av Johan Gjöthström 1826/1827.
158 Villain, François: *Vy från Cannes och Golfe-Juan i Frankrike*. O. 1820. Svart stentryck.
159 Westin, Fredrik: *Kronprins Oskar.* 1825. O.p.d.
160 Stahl, S. H. von, efter F. Westin: *Kronprins Oskar.* 1827. Stentryckt av Johan Gjöthström.
161 Södermark, Olof: *Michael Anckarsvärd.* 1830. O.p.d.

162 Titelblad till Sweriges märkwärdigaste ruiner. 1828. Tryckt hos Johan Gjöthström. Svart stentryck.
163 Gjöthström, Johan, efter Alexander Orlowsky: *L'hospitalier.* 1828. Svart stentryck.
164 Gjöthström, Johan, efter Alexander Orlowsky: *Le complimenteur.* Trol. 1828. Svart stentryck.
165 Hamilton, Hugo: Omslag till *Dessins.* 1828. Svart stentryck från Johan Gjöthström.
166 Oskar (I): *Vues de Stockholm.* U.å. (1827/1828). Svart stentryck från Johan Gjöthström.
167 Oskar (I): Rosersberg ur *Vues de Stockholm.* U.å. (1827/1828). Svart stentryck från Johan Gjöthström.
168 Söderberg, G.: *Kongl. Lustslotten,* titelblad. 1828–1829. Svart stentryck från Gjöthström & Magnusson.
169 Söderberg, G.: Gripsholm ur *Kongl. Lustslotten.* 1828–1829. Svart stentryck från Gjöthström & Magnusson.
170 Sandels, Claes Samuel: *Karta, Philipstads Bergslag.* 1828? Svart stentryck från Gjöthström & Magnusson.
171 Geijer, Erik Gustaf: *Kolargossen.* 1830. Svart stentryck från Runbom & Schultén.
172 Liljegren, Johan Gustaf, *Run-Lära*, Frontespis. 1832. Övertryck från Runbom & Schultén.
173 Annons ur Dagligt Allehanda 1830 om *Sundels lithografiska Etablissement.*
174 Sundel, Olof: Bröstbild av *Ludwig van Beethoven.* U.å. Svart stentryck.
175 Reklamtryck för Sundels lithografiska etablissement, *Räntmästarhuset.* U.å. Reproduktion efter foto av svart stentryck.
176 Crusell, Bernhard: *Ingeborgs klagan.* 1825. Svart stentryck från Johan Fredrik Walter.
177 Billmark, Carl Johan: *Winkännaren.* O. 1826.Handkolorerat stentryck från Johan Fredrik Walter.
178 Ridderstolpe, Caroline: *Sju sånger.* 1832. Svart stentryck av Ludvig Ebeling.
179 Mörner, Hjalmar: *"Musikaliskt Sällskap".* 1830. Svart stentryck från Gjöthström & Magnusson.
180 Utterman, Leonard: *Nidaros Domkyrka.* 1828. Handkolorerat stentryck från Ludvig Ebeling.
181 Akrell, Carl Fredrik, *Wägvisare i Stockholm 1819*, översedd 1828, med inlagda positioner för stentryckerierna 1818–1830. Handkolorerad gravyr.
182 Wahlbom, Carl: Spong & Cardons litografiateljé på Regeringsgatan 55 i Stockholm. Omslag till *Lithographiska Teckningar.* Svart sentryck 1836.
183 Palm, Gustav Wilhelm: *Wilhelm Holm utanför sitt stentryckeri.* Svart stentryck från Wilhelm Holm. U.å. (1834 eller senare).
184 Fournier, Adriene, efter Henri Daniel Plattel: *Gravyren i kamp med Litografin.* Svart stentryck o. 1825.
185 Stackelberg, Otto Magnus von: Omslag/titelblad till piratupplagan efter gravyr: *Costumes & Usages des Peuples de la Grecee Moderne.* Stentryck av Joséphine Clémence Formentin. Paris 1827.
186 Söderberg, Gustaf: Omslag till första häftet av *Svenska Landskap.* Stentryck från Gjöthström & Magnusson.